

ПАМ'ЯТІ

ВІКТОРА ВОЙНАРОВСЬКОГО

ПРИСВЯЧУЄТЬСЯ

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
IVAN KRYPIAKEVYCH INSTITUTE OF UKRAINIAN STUDIES

**MATERIALS AND STUDIES
ON ARCHAEOLOGY OF SUB-
CARPATHIAN AND VOLHYNIAN AREA**

VOLUME 22

Lviv 2018

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

МАТЕРІАЛИ І ДОСЛІДЖЕННЯ
З АРХЕОЛОГІЇ
ПРИКАРПАТТЯ І ВОЛИНИ

ВИПУСК 22

Львів 2018

УДК 904 (477.8) (082)
ББК Т4 (4Ук, 3) я 43
М-34

Materials and studies on archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian area. Vol. 22. – Lviv: Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of National Academy of Sciences of Ukraine, 2018. – 486 p.

The collection contains articles and publications of materials of researches of new archaeological sites of the West of Ukraine and Central-East of Europe, scientific explorations of territorial and chronological issues and cultural-historical aspects; special problems of spiritual culture are considered and questions of history of archaeology are clarified.

Editor-in-Chief: *Oleksandr Sytnyk*, DSc in History, Professor
Deputy Editor-in-Chief: *Natalia Bulyk*, PhD in History
Managing editor: *Olena Tomeniuk*, PhD in Geography

EDITORIAL BOARD:

DSc in History *Vira Hupalo* (Ukraine); PhD in History *Yuriy Demidenko* (Ukraine); PhD in History *Ruslan Koropetskyi* (Ukraine); PhD in History *Larissa Kulakovska* (Ukraine); PhD in Architecture *Yuriy Lukomskyi* (Ukraine); Prof., dr hab. *Przemysław Makarowicz* (Poland); Prof., dr hab. *Jan Machnik* (Poland); *Volodymyr Petehyrych* (Ukraine); Prof., dr hab. *Marta Połtowicz-Bobak* (Poland); DSc in History *Vadim Stepanchuk* (Ukraine); Prof., dr hab. *Sylwester Czopek* (Poland); PhD in History *Petr Škrdla* (Czech Republic).

The collection is indexed at international scientometric database *Index Copernicus* (ICV 58.61)

Recommended for publishing by the Scientific Council
of Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine
Protocol N 4 from December 11, 2018

Certificate of state registration
KB N 16446-4918P from 19.02.2010

Editorial board do not always share opinion, stated at publications by the authors and is not responsible for the accuracy of presented data and citations

Fortitle illustration: bronze figurine from Halych

© Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of National Academy of Sciences of Ukraine
and authors of the articles

ISSN 2223-1218

УДК 904 (477.8) (082)
ББК Т4 (4Ук, 3) я 43
М-34

Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 22. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2018. – 486 с.

У збірнику вміщено статті та публікації матеріалів з досліджень нових археологічних пам'яток України та Центрально-Східної Європи, наукові розробки територіально-хронологічних проблем і культурно-історичних аспектів; висвітлено окремі питання духовної культури; розглядаються питання історії археології.

Головний редактор: *Олександр Ситник*, д.і.н., професор

Заступник головного редактора: *Наталя Булик*, к.і.н.

Відповідальний секретар: *Олена Томенюк*, к.геогр.н.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

д.і.н. *Віра Гупало* (Україна); к.і.н. *Юрій Демиденко* (Україна); к.і.н. *Руслан Коропецький* (Україна); к.і.н. *Лариса Кулаковська* (Україна); канд. арх. *Юрій Лукомський* (Україна); професор, доктор наук *Пшемислав Макарович* (Польща); професор, доктор наук *Ян Махнік* (Польща); *Володимир Петегирич* (Україна); професор, доктор наук *Марта Полтовіч-Бобак* (Польща); д.і.н. *Вадим Степанчук* (Україна); професор, доктор наук *Сильвестр Чопек* (Польща); доктор філософії *Петр Шкрдла* (Чехія).

Збірник індексований в міжнародній наукометричній базі даних *Index Copernicus* (ICV 58.61)

Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
Протокол № 4 від 11 грудня 2018 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію
КВ № 16446-4918Р від 19.02.2010 р.

*Редакційна колегія не завжди поділяє позицію, висловлену авторами у статтях,
та не несе відповідальності за достовірність наведених даних і посилань*

Фортитул: бронзова підвіска з Галича

© Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України та автори статей

ISSN 2223-1218

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АДІУ – Археологія і давня історія України
АДЛУ – Археологічні дослідження Львівського університету. Львів
АДУ – Археологічні дослідження в Україні. Київ
АЗ – Археологические записки. Ростов-на-Дону
АО – Археологические открытия. Москва
АП УРСР – Археологічні пам'ятки УРСР. Київ
АС – Археологический съезд
АСГЭ – Археологический сборник Государственного Эрмитажа. Ленинград
БКИЧП – Бюллетень Комиссии по изучению четвертичного периода. Москва
ВІУ – Вісник інституту “Укрзахідпроектреставрація”. Львів
ВДИ – Вестник древней истории
ДАЛО – Державний архів Львівської області
Записки НТШ – Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. Львів
ІУ НАН України – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України
КСИА АН СССР – Краткие сообщения Института археологии АН СССР. Москва
КСИА АН УССР – Краткие сообщения Института археологии АН УССР. Киев
КСИИМК – Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР. Москва
ЛІМ – Львівський історичний музей
ЛННБ НАН України – Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України
МАСП – Матеріали по археології Северного Причорномор'я. Одеса
МДАПВ – Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Львів
МІА – Матеріали и исследования по археологии СССР. Москва-Ленинград
НА ВА ІУ НАН України – Науковий архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
НА ІА – Науковий архів Інституту археології
ПССІАЕ – Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології
ПСРЛ – Полное собрание русских летописей. Москва
СА – Советская археология. Москва
САИ – Свод археологических источников. Москва-Ленинград
ТКИЧП – Труды комиссии по изучению четвертичного периода. Москва
УІЖ – Український історичний журнал. Київ
ЦДІАУЛ – Центральний державний історичний архів України у Львові
ААС – Acta Archeologica Carpatica. Kraków
АР – Archeologia Polski
АРŚ – Archeologia Polski Środkowowschodniej
AR – Archeologické Rozhledy. Praha
ERAUL – Études et recherches archéologiques de l'université de Liège
FAP – Fontes archaeologici Poznanienses. Poznań
FQ – Folia quartenaria. Kraków
JWP – Journal of the world prehistory
КНKM – Kwartalnik Historii Kultury Materialnej
МА – Materiały Archeologiczne
МАК – Muzeum Archeologiczne w Krakowie
МAAE – Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne. Kraków
MS – Materiały Starożytne
MSROA – Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego. Rzeszów
MW – Materiały Wczesnośredniowieczne
MZKHD – Mitteilungen der Zentral-Kommission für Erforschung und Unterhaltung der Kunst-und historischen Denkmäler. Wien
PA – Památky Archeologické. Praha
PAK – Państwowy Archiwum w Krakowie
Prz. A – Przegląd Archeologiczny. Lwów, Poznań-Wrocław
PE – Prêhistoire Européenne. Paris
SA – Slovenská Archeológia. Bratislava
Spr.A – Sprawozdania Archeologiczne. Kraków
WA – Wiadomości Archeologiczne. Warszawa
ZOW – Z Otchłani Wieków. Poznań-Warszawa
ZWAK – Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej. Kraków

ЗМІСТ

<i>Віра Гупало</i> . “Археологія шкіри”, або археологія ремесла (штрихи до портрета Віктора Войнаровського).....	11
--	----

ПРОБЛЕМИ. ГІПОТЕЗИ. УЗАГАЛЬНЕННЯ

<i>Андрій Богуцький, Олександр Ситник, Олена Томенюк, Руслан Коропецький</i> . Верхній палеоліт Мізоцької височини на матеріалах стоянок Липа I та Липа VI: природне середовище, вік, техніка обробки кременю, первісне мистецтво.....	23
<i>Dariusz Bobak, Marta Połtowicz-Bobak</i> . Between Magdalenian and Epigravettian. A contribution to the study of the Palaeolithic on the Polish-Ukrainian border.....	42
<i>Тарас Ткачук</i> . Контакти енеолітичних культур та їх локальних груп на території Прикарпаття, Західного Поділля і Волині.....	54
<i>Андрій Гавінський, Войцех Пастеркевіч</i> . Взаємозв'язки культури лійчастого посуду на її південно-східному пограниччі.....	91
<i>Дмитро Павлів</i> . Особливі форми кераміки з могильників ульвівецько-рованцівського типу.....	111
<i>Павло Пеняк</i> . Поховальні пам'ятки та обряд поховання давніх слов'ян Тисо-Дунайського басейну.....	123
<i>Едвард Зайкоўскі</i> . Славянські паханні з драўляными вёдрамі: арэал распаўсюджання, храналогія, вытокі традыцыі, семантыка.....	135
<i>Ігор Возний</i> . Монастирі XII – першої половини XIII ст. на правобережжі Середнього Дністра.....	156
<i>Юрій Лукомський</i> . Церква Благовіщення у давньому Галичі.....	167
<i>Володимир Петегрич</i> . “Цей замок здавна був найсильнішим на Русі...”, – Белз у подорожніх записках Мартина Груневега.....	209

ПОЛЬОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ

<i>Микола Бандрівський, Роман Гнатюк, Вадим Степанчук</i> . Нове нижньопалеолітичне місцезнаходження Східниця II у північно-східній частині Бескидів (попередні результати дослідження).....	223
<i>Тарас Ткачук, Яна Яковишина, Сергій Лисюк</i> . Багаточарова пам'ятка трипільської культури Тимків на Середньому Придністер'ї.....	236
<i>Павло Нечитайло, Юрій Долженко, Ігор Старенький, Петро Болтанюк, Тарас Горбняк</i> . Поховання другої половини XII – першої половини XIII століття поблизу Бакотського печерного монастиря.....	256
<i>Богдан Прищепа</i> . Ґрунтові поховання періоду Київської Русі в басейні ріки Горинь.....	278
<i>Юрій Пшеничний</i> . Поселення та могильник XII–XIII ст. в Дубні на острові Кемпа.....	304
<i>Роман Берест</i> . Підгородищенський монастир за писемними й археологічними матеріалами.....	315

<i>Віктор Баюк.</i> Пам'ятка археології Городище I коло Луцька: спроба комплексного аналізу досліджень.....	328
<i>Наталя Войцешук, Дмитро Павлів, Володимир Петегрич.</i> Нововідкриті пам'ятки археології у басейні ріки Стривігор.....	340
<i>Назарій Войтович, Марія Войтович, Януш Ковальський-Білокрилий.</i> Рятівні археологічні дослідження у Жовківському передмісті Львова.....	356

ФОНДОВІ КОЛЕКЦІЇ. ОКРЕМІ ЗНАХІДКИ

<i>Ірина Луцик.</i> Давні кам'яні хрести на Волині у світлі фунеральної культури доби середньовіччя.....	402
<i>Віра Гупало.</i> Відображення культу святого Іоанна Непомуцького в релігійному медальєрстві (за матеріалами археологічних розкопок у Дубно).....	416

З ІСТОРІЇ АРХЕОЛОГІЇ

<i>Наталя Булик.</i> У Львові та поміж львів'ян: просопографічний портрет Тадеуша Сулімірського (1898–1983).....	426
<i>Валентина Яремчук.</i> Археологічні й етнологічні знахідки Юрія Шумовського в Національному Музеї міста Бамако (Малі).....	454
<i>Анна Яненко.</i> Український комітет діалектичного дослідження речових джерел історії: невітлений проект методологічної перебудови Всеукраїнського археологічного комітету ВУАН.....	469
<i>Daria Cherkaska.</i> Lazarus Slavin in the context of development of institutional archaeology during prewar period in Ukrainian SSR (1938–1941).....	478

CONTENT

<i>Vira Hupalo</i> . “Archaeology of leatherworking”, or archaeology of craft (to portrait of Viktor Voinarovskiy).....	11
PROBLEMS. HYPOTHESES. SUMMARIES	
<i>Andriy Bogucki, Oleksandr Sytnyk, Olena Tomeniuk, Ruslan Koropetskyi</i> . Upper Palaeolithic of Mizoch Upland on the materials of Lypa I and Lypa VI sites: natural environment, age, technique of flint knapping, primeval art.....	23
<i>Даріуш Бобак, Марта Полтовіч-Бобак</i> . Між мадленом та епіграветом. Внесок у дослідження палеоліту на польсько-українському пограниччі.....	42
<i>Taras Tkachuk</i> . Contacts of eneolithic cultures and their local groups on the territory of Sub-Carpathian, Western Podillia and Volhynia.....	54
<i>Andriy Havinskyi, Wojciech Pasterkiewicz</i> . Interrelation of Funnelbeaker culture on its south-eastern borderlands.....	91
<i>Dmytro Pavliv</i> . Special forms of ceramic ware from burial complexes of Ulvivok-Rovantsi type.....	111
<i>Pavlo Penyak</i> . Burial artefacts and funeral ritual of ancient Slavs in the Tysa-Danube basin.....	123
<i>Edvard Zajkoŭski</i> . Slavonic burial with wooden buckets: the area of spread, chronology, roots of the tradition, semantics.....	135
<i>Ihor Voznyj</i> . Monasteries in the XII – the first half of the XIII century on the right bank of the Middle Dnister.....	156
<i>Yuri Lukomskyi</i> . Annunciation church in annalistic Halych.....	167
<i>Volodymyr Petehyrych</i> . “This castle was the strongest one in Rus since ancient times...” – Belz in Martin Gruneweg’s travel notes.....	209
FIELD RESEARCH	
<i>Mykola Bandrivskiy, Roman Gnatyuk, Vadym Stepanchuk</i> . New Lower Paleolithic locality Skhidnytsya II in north-eastern part of Beskid mountains (preliminary results of researches).....	223
<i>Taras Tkachuk, Jana Jakovyshyna, Sergiy Lysiuk</i> . Multilayered site of Trypillia culture near Tymkiv in middle Dnister region.....	236
<i>Pavlo Nechytailo, Yuriy Dolzhenko, Igor Starenkyi, Petro Boltaniuk, Taras Gorbniak</i> . The entombments of the 2 nd half of 12 th – the 1 st half of 13 th century near the cave monastery in Bakota.....	256
<i>Bohdan Pryshchepa</i> . Soil burials of the Kyiv Rus period in the basin of Horyn river.....	278
<i>Yurij Pshenychnyi</i> . Settlement and cemetery from XII–XIII centuries in Dubno, on Kempa island.....	304
<i>Roman Berest</i> . Pidgorodysche cloister based on written and archaeological sources.....	315

<i>Viktor Baiuk</i> . Archaeological site Gorodyshche I near Lutsk: attempt of comprehensive analysis of research.....	328
<i>Natalia Voyceschuk, Dmytro Pavliv, Volodymyr Petehyrych</i> . Recently discovered archaeological sites in Stryvigor river's basin.....	340
<i>Nazariy Voitovych, Maria Voitovych, Janush Kowalski-Bilokrylyj</i> . Rescuing archaeological researches in Zhovkva Suburb of Lviv.....	356

MUSEUM COLLECTIONS. PARTICULAR FINDS

<i>Iryna Lutsyk</i> . Ancient stone crosses in Volyn' in the light of funeral culture of Middle Ages.....	402
<i>Vira Hupalo</i> . The reflection of Saint John of Nepomuk cult in religious medallic art (according to the archaeological excavations in Dubno).....	416

FROM THE HISTORY OF ARCHAEOLOGY

<i>Natalia Bulyk</i> . In Lviv and among its residents: prosopographic portrait of Tadeusz Sulimirski (1898–1983).....	426
<i>Valentyna Yaremchuk</i> . Archaeological and ethnological findings of Yuriy Shumovsky in the National museum of Bamako (Mali) (by the materials of Yuriy Shumovsky's archives).....	454
<i>Anna Yanenko</i> . The Ukrainian Committee of Dialectic Study of Historical Material Sources: the non-incarnate project of methodological reorganization of the All-Ukrainian Archaeological Committee of the All-Ukrainian Academy of Sciences.....	469
<i>Дар'я Черкаська</i> . Лазар Славін у контексті розвитку інституційної археології в УРСР (1938–1941).....	478

“АРХЕОЛОГІЯ ШКІРИ”, або АРХЕОЛОГІЯ РЕМЕСЛА (штрихи до портрета Віктора Войнаровського)

Віра ГУПАЛО

*Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
вул. Винниченка, 24, 79008, м. Львів, Україна, e-mail: gupaloarcheo@ukr.net*

“Археологія шкіри” – таким би мав бути титул нової книги Віктора Войнаровського, преамбулою до якої стала вся його наукова діяльність як археолога. Кожен, хто вирішив присвятити себе вивченню давніх епох, знає, як важливо визначитися із хронологічним періодом, а ще складніше – з темою майбутніх досліджень. Ці два аспекти перетворюються на успішний для дослідника чинник, якщо, майже дивним чином, десь на підсвідомому рівні, збігаються з особливостями внутрішнього світу особистості, її ментальністю, що відображено у вислові “знайти себе”. Інколи на ці “пошуки” буває й життя замало. Віктор Войнаровський належав до тих щасливців, які визначилися із напрямом досліджень ще зі студентської лави, коли зацікавився історією та археологією давніх спільнот на теренах Західної України в римську добу. У подальшому роки кропіткої праці дозволили вченому крок за кроком фіксувати характерні риси передовсім матеріальної культури суспільства пізньоримського періоду. Предметом його першочергових наукових зацікавлень були особливості давньої економіки, які він розкривав на основі вивчення ремесел, промислів і торгівлі.

Багаторічний досвід розкопок пізньоримських пам'яток на території розлогого ареалу (Буковина, Прикарпаття та Волинь) дозволив В. Войнаровському здобути цінну джерельну базу, що слугувала підґрунтям для висновків про загальні закономірності виробничих відносин у межах усієї Південно-Східної Європи. Найважливіші аспекти відображено в його останньому монографічному дослідженні “Промисли та допоміжні ремесла населення півдня Східної Європи в I–XIII ст.”. Цей доробок ще чекає належної оцінки, проте немає сумніву щодо його затребуваності серед широкого кола зацікавлених осіб. Значимість праці в тому, що це свого роду енциклопедія, у якій відображено динаміку розвитку всіх ремесел упродовж періоду тривалістю в тисячу років. Водночас сам В. Войнаровський постає знавцем техніко-технологічних тонкощів давніх господарських занять. Тут треба наголосити, що дослідник не обмежувався археологічними артефактами як зовнішніми ознаками певних ремесел, він мав,

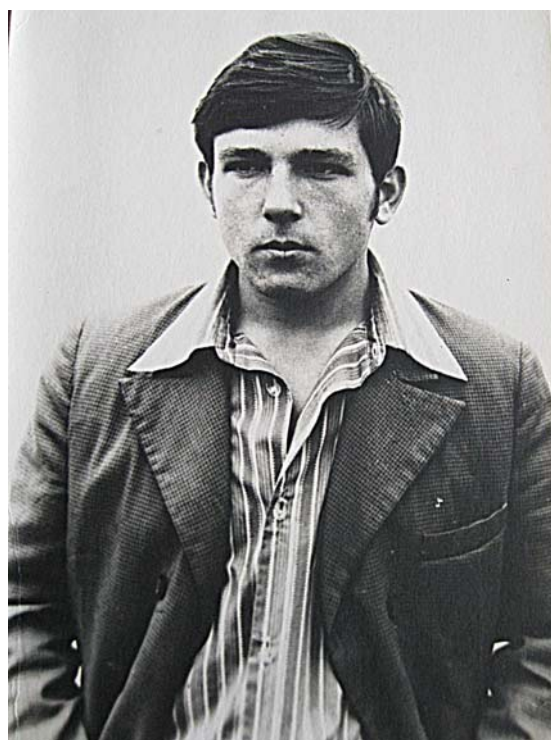

Рис. 1. Віктор Войнаровський після закінчення середньої школи у м. Червоноград. 1974 р.

Fig. 1. Viktor Voinarovskiy after graduation from school in Chervonograd. 1974

так би мовити, внутрішнє розуміння специфіки кожного з них. Сьогодні глибину подібних знань досягають і за допомогою експериментальної археології. Натомість В. Войнаровський ще з дитинства володів практичними навиками, набутими у сім'ї в межах приватного господарства родини, – міг полагодити і змайструвати багато що. Щоб пізнати, як давні люди виготовляли необхідні їм предмети, намагався власноруч відтворити таке виробництво. Часто вдома майстрував лук, стріли, списи і, навіть, арбалет, який був у робочому стані. У майбутньому в наукових дослідженнях це вміння часто слугувало практичним підґрунтям для вивчення різних типів господарської діяльності, глибшого бачення їхніх особливостей, а відтак для концептуальних побудов щодо рівня соціально-економічного розвитку етно-соціальних організмів старожитності. До висновків, що наче червона риска підкреслюють його творчий шлях, вчений йшов усе життя. Окремі етапи його біографії пояснюють вибір тематики досліджень, поступове заглиблення у її специфіку і, зрештою, особливе бачення сутності кожного з ремесел у їхній цілісності. Характер, загартований у польових умовах, дозволив подолати чимало перешкод (утім найболючіше – нерозуміння колег) та впевнено крокувати до успіху.

Народився Віктор Миколайович Войнаровський 8 листопада 1957 р. у смт Скриголово (сьогодні Скригове) Горохівського району Волинської області в сім'ї Миколи Миколайовича Войнаровського й Антоніни Степанівни Волошин. Цього ж року родина переїхала в передмістя Червонограда – смт Гірник (Львівської області). Батько працював шахтарем на одній із червоноградських вугільних шахт, а мати – на швейній фабриці. З 1964 по 1974 р. Віктор навчався у середній школі м. Червоноград, після закінчення якої працював теслею-паркетником у тресті “Укрзахідвугілля” (рис. 1).

Саме у шкільні роки сформувалися найбільші захоплення його життя. Оскільки разом із молодшим братом Анатолієм вони виростили на Західному Бузі, то цілком закономірною була тяга до води, особливо – річкових мандрів на човні, що одного разу ледь не закінчилися трагічно. Віктор дуже любив риболовлю, завжди знаходив для неї час. Часто їздив у Василів до

Рис. 2. В. Войнаровський – завзятий рибалка
Fig. 2. V. Voinarovskiy – enthusiastic fisherman

двоюрідного брата на Дністер. І досі вдома ще зберігається цілий набір різноманітних снастей. Як кожен завзятий рибалка, гордився своїми трофеями, які відображено на численних світлинах. Пригадую одну з них, де, тримаючи в руках майже метрового щупака, обличчя Віктора буквально світилося безтурботною радістю (рис. 2). Водночас був знавцем усіх тонкощів риболовлі, що в майбутньому стало у пригоді при аналізі цього найдавнішого промислу в людському господарстві. Його поради у цій галузі завжди були доречними. Зокрема, вагоме значення мали зауваження для реконструкції рибальського промислу на зламі доби мезоліту/неоліту на теренах Дніпровського Надпоріжжя, вивченню якого нещодавно присвятила кандидатську дисертацію О. Демченко. У дослідженнях рибальського промислу В. Войнаровський опирався як на археологічну, так і на етнографічну джерельні бази, що слугувало підставою для висновків про диференціацію знарядь праці, способів риболовлі, консервації риби, її зберігання та реалізації.

Місце проживання обумовило й друге захоплення Віктора – так зване тихе полювання. Ліси Надбужанщини, й досі багаті на гриби

та ягоди, манили своєю врожайністю. Тому щоосені він із приємністю віддавався найдавнішій формі господарської діяльності людини – збиральництву. Не доводиться сумніватися, що ці “походи на природу” породжували в дослідника безліч різних думок, пов’язаних з адаптацією давньої людини до палеоландшафту. Це був гарний і слушний час для індивідуальних спостережень та обдумування різних реконструкцій давнього побуту. Тому не дивно, що інформація про доісторичне збиральництво, представлена у викладі В. Войнаровського цікаво і динамічно у хронологічному зрізі, відображає тисячолітні традиції в домогосподарстві. Закінчувалися такі походи до лісу об’ємним “уловом” грибів, які він із приємністю міг невтомно чистити годинами (рис. 3).

Рис. 3. Вдалиний похід до лісу
Fig. 3. Successful visit of forest

Ще одне захоплення Віктора Войнаровського – спорт, який, на перший погляд, не мав із наукою нічого спільного, але насправді безпосередньо вплинув на формування основних рис характеру, необхідних науковцю. Ще у шкільні роки Віктор обрав класичну боротьбу, якою продовжував займатися у студентські роки. Здобув звання кандидата в майстри спорту з класичної боротьби та другий розряд із вільної боротьби. Був витривалим і сильним, що в поєднанні з чесністю, щирістю та безкорисливістю гуртувало довкола нього друзів, для яких він назавжди залишився надійною і дуже порядною людиною. Спорт привчив його до дисципліни, навчив долати перешкоди й досягати поставленої мети. Життєвим труднощам він не дозволяв породжувати зневіру, а невдачам – брати верх над ним. Тому могло видаватися, що його зростання у науковій кар’єрі було легким, спокійним і закономірним, але за кожним успіхом крилися роки важкої наполегливої праці.

Захоплення історією ще у шкільні роки безпосередньо вплинуло на вибір не стільки майбутньої професії, скільки способу життя. У 1975 р. В. Войнаровський вступив на історичний факультет Чернівецького державного університету. Мав щастя вчитися археології у Бориса Онисимовича Тимощука – відомого польовика й визнаного дослідника Буковини. Перші польові сезони В. Войнаровського пройшли саме в експедиціях, якими керували спільно Б. Тимощук та І. Русанова, розкопуючи слов’янські селище Кодин (1976–1977) і городище Ревне (1977–1978). Вже під час обов’язкової археологічної практики він “засмакував” експедиційне життя і почав виявляти серйозні наміри займатися науковими дослідженнями. Результатом тих перших наукових спроб була участь у щорічних регіональних та всесоюзних

Рис. 4. Офіцер В. Войнаровський після служби в армії. 1983 р.

Fig. 4. Officer V. Voynarovskiy after military service. 1983

студентських археологічних конференціях, які практикувалися в ті часи. Це була добра “трибуна” для того, щоб не лише поділитися новими науковими досягненнями свого навчального закладу, а й нагода увійти до грона студентів-однодумців, довідатися про дослідження в різних куточках країни і так званого ближнього зарубіжжя. На цих конференціях панувала надзвичайна атмосфера, сповнена енергійним запалом молоді, яка палала жагою пізнання усього таємничого і незвіданого, де кожен мріяв бути першовідкривачем якоїсь сенсаційної знахідки. Приязнь, що спалахувала серед такого піднесення, тривала роками. Багато хто з учасників форумів у майбутньому стали відомими археологами та продовжували підтримувати тісні контакти. На одній з таких конференцій (щороку вони відбувалися в різних містах) мені, студентці Львівського університету, вдалося познайомитися і з чернівчанами – Михайлом Филипчуком та Віктором Войнаровським. Серед романтиків (яких в археологію вабила поезія посиденьок біля вечірнього вогнища, пісні в супроводі гітари і для яких експедиції стали лише приємною пригодою) обидва відразу виділилися чітким та скрупульозним формулюванням і викладенням предмета досліджень, задекларувавши цим глибоке вивчення обраних проблем. Й у

майбутньому доля привела кожного з них у відділ археології нашого інституту, де ми співпрацювали пліч-о-пліч.

Позитивно оцінюючи науковий запал студента-другокурсника Віктора Войнаровського, Борис Тимошук рекомендував його в 1977 р. у московську експедицію (Інституту археології АН СРСР), що тоді працювала на середньому Дністрі під керівництвом Галини Федорівни Нікітіної. Знайомство з дослідницею, яка спеціалізувалася на черняхівських старожитностях, відіграло доленосну роль у житті Віктора. Як постійний учасник Середньодністровської археологічної експедиції, він провів 12 польових сезонів (із перервами на службу в армії та власні експедиції), беручи участь у розкопках пам’яток в Оселівці, Романківцях, Горошевцях, Одаї. Саме в цих експедиціях відбулася остаточна огранка талану майбутнього археолога, закарбувалися методичні підходи до розкопок пам’яток. Для Віктора авторитет Галини Нікітіної був беззаперечним і, як він сам зазначав, роки, проведені в її експедиції, були кращими в його практиці та житті.

Після закінчення вишу, із січня 1980 р., почав працювати в Чернівецькому краєзнавчому музеї на посаді наукового співробітника (1980–1986), а згодом – завідувача сектору (1986–1990) та завідувача відділу археології (1990–1993). На цей час (1981–1983) припала й служба в армії (Прикарпатський військовий округ), після якої знову повернувся до роботи в музеї (рис. 4). Мені, як колишній музейній співробітниці (після закінчення університету п’ять років працювала у фондах Львівського історичного музею), добре відома специфіка цієї роботи, переважно кропіткої і невидимої для загалу. Віктор брав участь у реорганізації постійної експозиції, будував тимчасові виставки, проводив екскурсії, читав лекції, інспектував музейні філіали. Крім цього, часто підміняв колег на чергуваннях, відстоював інтереси своїх підлеглих, допомагав працівникам інших відділів, маючи досвід і глибокі знання з історії краю. Усе це принесло пошанівок музейних колег, які досі згадують його добрим словом.

Тоді ж організовував власні експедиції (рис. 5–6). Обстежував численні пам'ятки пізньоримського та ранньосередньовічного періодів; здійснив розкопки давньоруського могильника в Борівцях, де виявив підплитові поховання княжої доби, поселення IV–IX ст. Чорнівка I (1983–1984) та багаторічні розкопки (1985–1991) виробничого осередку черняхівської культури IV ст. н. е. в Добринівці I на Буковині (рис. 7). На основі здобутих у Добринівцях I матеріалів у 2013 р. вийшло монографічне опрацювання “Добринівці I чинбарський комплекс черняхівської культури на Буковині”, у якому В. Войнаровський представив палеоекономічний аналіз комплексу та передумови формування ще мало дослідженої виробничої діяльності носіїв черняхівської культури – спеціалізованого чинбарського виробництва як важливої складової варварського експорту пізньоримської доби.

Рис. 5. Короткий відпочинок під час археологічної розвідки

Fig. 5. Short relaxation during archaeological surveys

У 1983 р. до музею в екскурсійний відділ прийшла працювати дуже симпатична випускниця філологічного факультету (українська мова і література) Чернівецького університету Ярослава Дробко, з якою за чотири роки Віктор одружився. Дружина перевелася у відділ археології і відтоді супроводжувала чоловіка в експедиціях, допомагаючи під час розкопок. Ніколи не нарікала на труднощі і зараз, повертаючись думками в ті далекі роки, з особливими почуттями згадує польові будні. У Чернівцях народилися їхні сини – Ян і Тарас. Підсумком чернівецького етапу в науковій біографії В. Войнаровського став каталог пам'яток Чернівецької області, який він видав у 1992 р. В останні місяці життя Віктор часто згадував розвідки по Дністру та у Пруто-Дністровському межиріччі, людей, яких зустрічав, експедиції колег, яких відвідував принагідно. Любов до Буковинського краю завжди глибоко жила в його серці й відлунювала щемкою ностальгією.

У 1993 р. сім'я Войнаровських переїхала до Червонограду, а Віктор влаштувався молодшим науковим співробітником у відділ археології нашого інституту. За рік у подружжя народилася донька Ірина. Наскільки я пам'ятаю, Віктор завжди з надзвичайною теплотою говорив про своїх дітей, хоч ділився цим вкрай рідко. Ми всі ще добре пам'ятаємо, якими складними були 90-ті роки (особливо економічно), а піднімати на ноги в цих умовах трьох дітей – неймовірно важко. Як сім'я давала собі раду – знають лише найближчі. Віктор зі Славою зуміли виховати розумних, талановитих і порядних дітей, давши всім вищу освіту.

Рис. 6. В. Войнаровський при відкритті бивнів мамонта в с. Василів Чернівецької обл. 1989 р.
Fig. 6. V. Voinarovskiy during discovery of mammoth's tusk in Vasyliv, Chernivtsi district. 1989

го середньовіччя з теренів України й суміжних регіонів Східної та Центральної Європи. На підставі цієї джерельної бази реконструйовано технології стародавнього шкірвиробництва й визначено його місце та роль в економіці первісних і ранньокласових суспільств. Квінтесенція підходу до вивчення цього (а в майбутньому й інших ремесел) полягала в розгляді господарських занять у динаміці їхнього розвитку упродовж тисячоліть. Це дозволяло, по-перше, зафіксувати статичні елементи у традиції функціонування ремесла, які майже в незмінному вигляді дійшли до наших днів; по-друге, виділити елементи, що підлягали інтенсивним видозмінам, виділивши при цьому чинники, що їх обумовлювали. Так, розглядаючи ремесла та промисли в єдності їхніх складових, дослідник здійснював своєрідну археологію ремесла, розкриваючи механізм генези давніх господарських занять.

Вивчення чинбарства дало поштовх дослідженню інших галузей ремесла. У цілеспрямованих пошуках давніх виробничих комплексів В. Войнаровський бере участь у дослідженнях пам'яток різних епох: 1996 р. – багатошарове поселення Лукаші на Львівщині (разом із М. Филипчуком), 1997 р. – поселення черняхівської культури Купіль і Глядки Волочиського району на Хмельниччині (разом з Я. Онищуком та О. Овчінниковим), житлова забудова XI–XII ст. під спорудою Успенського собору в с. Крилос (разом з Ю. Лукомським і В. Петриком), 2003 р. – поселення доби бронзи в Калинівці на Львівщині. Гучним відкриттям

Можна було по-доброму заздрити, коли зі світлою гордістю Віктор ділився їхніми досягненнями і пишався ними, бо завжди був для них, насамперед, другом і добрим порадиником (рис. 8). Я про сім'ю Віктора найбільше довідалася вже в останні роки його життя. Потребуючи постійного контакту із зовнішнім світом, ділився тим, що лежало в нього на серці, розповідав про мандри синів та доньки і так детально, що ці діти вже стали й для мене як рідні.

Львівський етап у науковій діяльності В. Войнаровського порівняно з чернівецьким був майже удвічі довшим: з 1993 по 2017 р. – він науковий співробітник відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. На перші роки перебування Віктора в нашому відділі припали активні господарські роботи. Тому впродовж 1995–2000 рр. він активний учасник пам'яткоохоронних досліджень, серед яких обстеження вздовж нафтопроводу Одеса–Броди (1995–1997), автостради Львів–Краковець (2000–2002).

У цей період остаточно визначається сфера його наукових зацікавлень – історія давніх промислів і ремесел. Значну увагу приділяв, насамперед, інтерпретації об'єктів та знарядь праці, пов'язаних із вичинкою шкур. У 2002 р. захистив кандидатську дисертацію на тему “Давнє чинбарство на території України за археологічними даними” (в ІА НАНУ), де здійснив аналіз понад 200-х пам'яток від кам'яної доби до пізнього

Рис. 7. Добринівці I. Розкопки чинбарського комплексу IV ст. н. е.
Fig. 7. Dobrynivtsi I. Excavations of leatherworking workshop complex
from IV century AD

ознаменувалися розкопки у Львові в 1997 р. (разом зі С. Терським та О. Овчінниковим) на площі Старий Ринок (“Перун”), де в торфовій заплаві р. Полтва виступила добре збережена забудова чинбарського осередку кінця XV – початку XVI ст. Упродовж 2004–2005 рр. здійснив розкопки поселення Гряда I на Львівщині, виявлене ще у 2002 р. під час розвідкових обстежень на території Жовківського району (разом із Д. Павлівим, В. Петегиричем, О. Корчинським). Саме Гряда I стала тією унікальною пам’яткою, яку вчений інтерпретував як вапнярсько-чинбарський осередок локального типу черняхівської культури IV ст. н. е. і де вперше археологічно простежено повний цикл спеціалізованої масової вичинки шкіри. Опрацювання цих матеріалів відображено в монографії “Гряда I. Виробничий осередок IV ст. н. е. поблизу Львова” (2011).

Накопичений матеріал і практичний досвід лягли в основу написання докторської дисертаційної роботи на тему “Промисли та допоміжні ремесла населення півдня Східної Європи в I–XIII ст.,” яку В. Войнаровський захистив у 2015 р. в Інституті українознавства ім. І. Крип’якевича НАНУ. Результати цих досліджень заповнюють прогалину у вивченні проблем, пов’язаних із давніми промислами та допоміжними ремеслами. Акцентуючи увагу на техніко-технологічних аспектах виробництва, дослідник визначив та обґрунтував археологічні відповідники їхніх знарядь праці й об’єктів. Розглянув умови та причини переходу давніх промислів і допоміжних ремесел від рівня виробничих занять до професійного громадського та спеціалізованого товарного ремесла, а також значення цих змін в економіці суспільств регіону впродовж цілого тисячоліття: від римського часу до середньовіччя.

Наукові зацікавлення В. Войнаровського завжди зосереджувалися передусім на археології широкого діапазону (римська доба – раннє середньовіччя), в межах якого він ретельно вивчав особливості давніх виробництв як складову стародавньої історії України. Відкриття, гіпотези та погляди автора викладено в понад 200-х наукових працях, серед яких 3 індивідуальні та 2 колективні монографії.

Перспективу наступного етапу досліджень В. Войнаровський бачив у глибокому й усесторонньому вивченні окремих ремесел в історичному контексті. Звідси й задум його нової праці “Археологія шкіри”. Мушу зізнатись, що судячи з думок, якими він ділився з цього

Рис. 8. Сім'я Войнаровських. Зліва на право: сини Ян і Тарас, донька Ірина, дружина Ярослава, Віктор

Fig. 8. Voinarovskiy family. From left to the right: sons Jan and Taras, daughter Iryna, wife Jaroslava, Viktor

Рис. 9. Віктор Войнаровський на одному з інститутських свят

Fig. 9. Viktor Voinarovskiy during one of the celebrations in the Institute

приводу, це мала бути насправді цікава й оригінальна робота. Віктор дуже переживав, що вже не зможе її написати. Хоча, як на мене, він залишив значний доробок щодо обробки шкіри.

Пригадую, для того, щоб ознайомитися зі сучасними технологіями шкірвиробництва, він неодноразово відвідував львівське виробниче об'єднання "Світанок", яке спеціалізувалося у цій галузі. У подальшому вивчення цього ремесла йшло по лінії поступового заглиблення у площину окремих хронологічних зрізів. У мене склалося таке переконання, що про який би технологічний етап процесу виготовлення шкіри не йшлося, для нього не було таємниць у жодному. Вважав чинбарство одним із наймасовіших давніх ремесел на наших теренах, оскільки годівля тварин була невід'ємною складовою давнього господарства. Колеги не завжди погоджувалися з його висновками щодо інтерпретації певних об'єктів (зокрема вісімкоподібних ям тощо) як виробничих елементів чинбарень. Нерідко звучали скептичні зауваження, що "Войнаровський у кожній ямі бачить чинбарню", але дослідник до своїх висновків завжди підходив виважено і відповідально. Знаходив вагомі аргументи, за допомогою яких доказував правдивість саме тієї, а не іншої інтерпре-

тації об'єкта. Він умів із низки ям, які традиційно означували загальним терміном "господарські", виділити пов'язані саме з давніми промислами. Так було й у 2010 р., коли під час розкопок на території городища літописного Звенигорода я запросила Віктора на консультацію щодо призначення "нетипових" ям. Саме йому завдячую додатковою доказовою базою щодо функціонування найдавнішої ремісничої ділянки на зорі зародження цього княжого міста.

Віктор Войнаровський безкорисливо ділився знаннями з усіма, хто цього потребував. Ніколи й нікому не відмовляв у допомозі, навіть будучи тяжко хворим. В останні місяці поспішав виконати свій громадський обов'язок щодо колег – дописати статтю, прорецензувати дисертацію, взяти участь у засіданні відділу, спеціалізованої вченої ради, хоча кожний "вихід у світ" був для нього справжнім подвигом. До останнього цікавився новинами, нашими інститутськими проблемами, знаходив сили втішати й давати добрі поради. При цьому зносив смертельну недугу настільки стоїчно, що мені хотілося вірити – хвороба відступить. До останнього його думки були пов'язані з археологією. Про людей, які з посвятою віддають себе улюбленій справі, кажуть, що це фанатики. Однак фанатизм в археології – це стан душі, який дозволяє долати перешкоди на шляху до втілення мрій. І Віктор належав до тієї когорти "одержимих" наукою, для яких життя поза археологією не існувало.

Він був багатогранною особистістю, в якій поєднувався скрупульозний вчений, прихований романтик і палкий патріот (рис. 9). Про таких людей скільки б не говорив, завжди буде замало слів.

Життя Віктора обірвалося 26 листопада 2017 р. Згідно із заповітом, місцем спочинку він обрав с. Сілець під Червоноградом, поряд із батьками.

Список найважливіших праць

1990

Войнаровский В. Н., Сайко М. Н. Рынок в системе хозяйствования населения Северной Буковины в I тысячелетии н. э. // Традиции и инновации в материальной культуре древних обществ. – М., 1990. – С. 110–121.

1992

Войнаровский В. М. Підплитові поховання давньоруського могильника Борівці на Буковині // Археологічні дослідження, проведені на території України протягом 80-х років державними органами охорони пам'яток та музеями республіки. – К., 1992. – С. 33–45.

Каталог пам'яток археології Чернівецької області, взятих під державну охорону / під ред. В. Войнаровського. – Чернівці, 1992. – 62 с.

1998

Войнаровский В. Про час і мотиви руйнації інгумаційних поховань черняхівської культури // Записки НТШ. – Л., 1998. – Т. ССXXXV. Праці Археологічної комісії. – С. 318–342.

Войнаровский В. Чинбарство у Північній Буковині в пізньоримську добу: артефакти, технологія, рівень спеціалізації // Записки НТШ. – Л., 1998. – Т. ССXXXV. Праці Археологічної комісії. – С. 286–304.

1999

Войнаровский В. Нові пам'ятки ранньоримського часу в Буковинському Прикарпатті (до підґрунтя черняхівської культури в краї) // Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego. – Rzeszów–Krosno–Tarnów, 1999. – Т. XX. – S. 189–214.

2000

Войнаровский В. М. Стационарні археологічні артефакти виробництва шкіри // Археологічні студії / Збірник праць до 80-річчя Б. О. Тимошука. – Київ–Чернівці, 2000. – Вип. 1. – С. 58–71.

2002

Войнаровский В. Ще раз до проблеми зольників епохи пізньої бронзи – ранньозалізного часу: спроба реінтерпретації // Записки НТШ. – Л., 2002. – Т. ССXLIV. Праці Археологічної комісії. – С. 179–194.

Войнаровський В., Лукомський Ю., Петрик В. Археологічні об'єкти на Крилоській горі, перекриті Успенським собором XII ст. // Записки НТШ. – Л., 2002. – Т. ССXLIV. Праці Археологічної комісії. – С. 608–644.

Войнаровський В. М. Давнє чинбарство на території України за археологічними даними. – Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук. – Львів, 2002. – 22 с.

2003

Войнаровський В. М. Давнє чинбарство на території України // Археологія. – 2003. – № 3. – С. 111–133.

2004

Войнаровський В., Конопля В., Онищук Я. Черняхівське поселення Глядки у верхів'ї Південного Бугу. – Л., 2004. – 60 с.

2005

Войнаровський В., Конопля В., Филипчук М. Лукаші. Багатошарова пам'ятка археології на Брідщині. – Л., 2005. – 112 с.

Войнаровський В. Сучасний стан та проблемність археологічного дослідження пам'яток римського часу Північної Буковини // МДАПВ. – Львів, 2005. – Вип. 9. – С. 174–193.

Войнаровський В. Черняхівське поселення Гряда біля Львова // Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України в 2004 р. Інформаційний бюлетень. – Львів, 2005. – С. 47–49.

2006

Войнаровський В. Охоронні археологічні роботи Чернівецького краєзнавчого музею на берегах Дністровського водосховища у 1980-х – на початку 90-х років // Музейний щорічник. 2004–2005. – Чернівці: Золоті литаври, 2005. – Вип. 3–4. – С. 163–170.

Войнаровський В. Поселення доби середньої бронзи Калинівка-II на Яворівщині (Львівська область) // МДАПВ. – Львів, 2006. – Вип. 10. – С. 143–153.

Войнаровський В. Wandalowie. Strażnicy bursztynowego szlaku. – Lublin–Warszawa, 2004. – 376 s., ill. (рецензія) // МДАПВ. – Львів, 2006. – Вип. 10. – С. 334–343.

Войнаровський В. Вапнярсько-чинбарські осередки черняхівської культури Українського Прикарпаття // Carpatica – Карпатика. Давня та середньовічна історія Карпато-Дунайського ареалу. – Ужгород, 2006. – Вип. 34. – С. 148–162.

2007

Войнаровський В. Чорнівка-I. Поселення IV–IX ст. на Буковині. – Чернівці: Зелена Буковина, 2007. – 166 с.

Войнаровський В. Другий сезон розкопок виробничого осередку черняхівської культури Гряда-I // Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України в 2005 р. Інформаційний бюлетень. – Львів, 2006. – С. 50–51.

Войнаровський В. Поховання чинбарів // Записки НТШ. – Л., 2007. – Т. ССLIII. – С. 440–466.

Войнаровський В., Терський С., Овчинніков О. Чинбарський спеціалізований комплекс XV–XVI ст. з розкопок на площі Старий Львів у Львові 1997 року // МДАПВ. – Львів, 2007. – Вип. 11. – С. 295–314.

Войнаровський В., Мацкевий Л. Нова пам'ятка середньовічного чинбарства на березі Полтви у Львові // МДАПВ. – Львів, 2007. – Вип. 11. – С. 358–366.

Войнаровський В. Рецензія на: Археологія давніх слов'ян. Дослідження і матеріали. – Київ: Наукова думка, 2004. – 336 с. // МДАПВ. – Львів, 2007. – Вип. 11. – С. 412–421.

2008

Войнаровський В. Верхнє Побужжя як Балто-Чорноморське роздоріжжя (I тис. н. е.) // МДАПВ. – Львів, 2008. – Вип. 12. – С. 170–181.

Войнаровський В. Пам'ятки V ст. Середнього Придністров'я // Старожитності Верхнього Придністров'я. Ювілейний збірник на честь 60-річчя Ю. М. Малєєва. – Київ: Стилос, 2008. – С. 25–26.

Войнаровський В. Маловідомі артефакти – хронологічні індикатори I тис. н. е. із Буковини та Галичини // Археологічні студії / Інститут археології НАНУ, Буковинський центр археологічних

досліджень при Чернівецькому національному університеті ім. Ю. Федьковича. – Київ–Чернівці: Наші книги, 2008. – Вип. 3. – С. 98–117.

Войнаровський В. Грядя-І біля Львова в контексті історії краю пізньоримського часу // Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України в 2006 р. Інформаційний бюлетень. – Львів, 2008. – С. 42–44.

2009

Войнаровський В., Бугай П., Конопля В. Пам'ятки археології Комарева та Волиці (Сокальщина) / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Серія “Археологічні джерела Львівщини”. – Львів, “Логос”, 2009. – Вип. 4. – 171 с., 86 рис.

Войнаровський В. Сировинна база давнього чинбарства Східного Прикарпаття // Surowce naturalne w Karpatach oraz ich wykorzystanie w pradziejach i wczesnym średniowieczu. – Krosno, 2009. – С. 63–90.

Войнаровський В. Вичинка шкіри на землях Східного Прикарпаття за пізньолатенського часу – раннього середньовіччя: причини та рівні спеціалізації // Collectio Archaeologica Resoviensis. – Rzeszów, 2009. – Tom. XIV. – С. 41–67.

Войнаровський В. Вичинка шкіри на землях Східного Прикарпаття за пізньолатенського часу – раннього середньовіччя: причини та рівні спеціалізації // Archeologia barbarzyńców 2008: powiązania i kontakty w świecie barbarzyńskim. – Rzeszów, 2009. – S. 407–431.

2010

Войнаровський В., Войнаровський А. Вапнярство черняхівської культури: археологічне відображення та інтерпретація // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці, 2010. – Т. 9. – С. 9–40.

Войнаровський В. Керамічний комплекс виробничого поселення IV ст. н. е. Грядя І біля Львова // МДАПВ. – Львів, 2010. – Вип. 14. – С. 296–312.

Войнаровський В. Проблема культурної ідентифікації пам'яток III–V вв. н. е. типу Черепин (производственный комплекс Грядя I около Львова // Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в римское время и период Великого переселения народов. – Москва, 2010. – С. 65–85.

Войнаровський В. Вичинка шкіри ранньосередньовічним східнослов'янським населенням: домашнє заняття, громадське виробництво, ремесло // Актуальні проблеми археології. Тези Міжнародної наукової конференції на пошану І. С. Винокура. – Тернопіль: Астон, 2010. – С. 68–71.

Войнаровський В. Проблеми археологічного дослідження допоміжних ремесел черняхівської культури (вапнярство, вуглярство, дїгтарство) // Збірка тез доповідей на Міжнародній науковій конференції “Черняхівська культура. Актуальні проблеми досліджень” (до 40-річчя археологічної експедиції КНПУ ім. М. П. Драгоманова) 15–17 жовтня 2010 р. – Київ, 2010. – С. 20–24.

2011

Войнаровський В., Войнаровський А. Грядя І. Виробничий осередок IV ст. н. е. поблизу Львова / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ. – Луцьк, “Волинські старожитності”, 2011. – 184 с.

Войнаровський В. Допоміжні ремесла та промисли черняхівської культури: проблема археологічної ідентифікації // ОІУМ 2011. – Київ, 2011. – Вип. 1. – С. 121–136.

Войнаровський В. Вапнярство на галицьких землях IX–XV ст. // МДАПВ. – Львів, 2011. – Вип. 15. – С. 210–225.

2012

Войнаровський В., Бугай П., Конопля В. Пам'ятки археології Комарева та Волиці (Сокальщина). – Львів, 2012. – Вип. 2. Серія “Археологічні джерела Львівщини”. – 76 с.

Войнаровський В. Никитина и Буковинское Поднестровье: полевые штрихи к портрету ученого и человека // Г. Ф. Никитина. База данных погребального обряда черняховской культуры. – Москва, 2012. – С. 15–27.

Войнаровський В. Допоміжні ремесла й промисли населення Південно-Східної Європи I – початку II тисячоліття н. е., або Про “виробничий хіатус” в дослідженнях вітчизняних археологів // МДАПВ. – Львів, 2012. – Вип. 16. – С. 190–204.

2013

Войнаровський В. Добринівці I – чинбарський комплекс черняхівської культури на Буковині. – Львів, 2013. – 176 с.

Voïnarovskiy V. Wapiennictwo europejskiego Barbaricum w okresie rzymskim: artefakty, technologie, drogi translacji // Transkarpackie kontakty kulturowe w okresie lateńskim, rzymskim i wczesnym średniowieczu. – Krosno, 2013. – S. 149–184.

Войнаровський В. Античний Комарів на Дністрі: продовження досліджень // Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України в 2012 р. Інформаційний бюлетень. – Львів, 2013. – С. 55–58.

Войнаровський В. Комарів і Волиця від ранньозалізного віку до княжої доби // Комарів і Волиця. Історико-краєзнавчий нарис. – Львів, 2015. – С. 63–79.

2014

Войнаровський В. Промисли та допоміжні ремесла населення півдня Східної Європи у I–XIII ст. (археологічне відображення та інтерпретація). – Львів, 2014. – 438 с.

Войнаровський В. Давні вуглярство та дігтярство: технології, археологічні ознаки, ступінь спеціалізації // МДАПВ. – Львів, 2014. – Вип. 17. – С. 129–147.

Войнаровський В. Н., Румянцева О. С. Стекланые жетоны из Комарова: предмет римского импорта или “импорт идеи”? // КСИА РАН. – Москва, 2014. – Вып. 233. – С. 145–150.

Войнаровський В. М. Про деякі “недіагностичні” об’єкти з черняхівського поселення Комарів // Черняхівська культура: до 120-річчя з дня народження В. П. Петрова / ОІУМ. – Київ, 2014. – Вип. 4. – С. 14–22.

Войнаровський В. Поташництво як археологічний артефакт // Археологічні студії. – Чернівці–Київ, 2014. – Вип. 5. – С. 133–136.

Войнаровський В., Терський С. Зброя XI ст. з червоноградської ділянки р. Західний Буг // АДЛУ. – Львів, 2014. – С. 7–12.

2015

Войнаровський В. Промисли та допоміжні ремесла в соціально-економічному розвитку населення півдня Східної Європи I–XIII ст.: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня д-ра іст. наук. – Львів, 2015. – 39 с.

Войнаровський В. Комарів і Волиця від ранньозалізного віку до княжої доби // Комарів і Волиця. Історико-краєзнавчий нарис. – Львів, 2015. – С. 63–79.

2016

Войнаровський В. Вичинка шкіри: від домашнього заняття через громадське виробництво – до ремесла (на матеріалах ранньосередньовічних слов’янських поселень) // Археологія і давня історія України. – К.: ІА НАНУ, 2010. – Вип. 4. Актуальні проблеми археології України. – С. 121–136.

Войнаровський В. Про загальну типологію виробничих занять давнього населення // МДАПВ. – Львів, 2016. – Вип. 20. – С. 131–139.

Войнаровський В. Пам’яті В. М. Циглика (спогади, аналіз наукової діяльності, бібліографія) // МДАПВ. – Львів, 2016. – Вип. 20. – С. 11–14.

2017

Войнаровський В. Обробка кістки та кістяні вироби як індикатор рівня соціально-економічного розвитку населення України I тис. н. е. // Збірник праць на пошану Л. В. Вакуленко. – Київ, 2017. – С. 63–72.

*Стаття: надійшла до редакції 27.09.2018
прийнята до друку 16.10.2018*

ПРОБЛЕМИ. ГІПОТЕЗИ. УЗАГАЛЬНЕННЯ

ВЕРХНІЙ ПАЛЕОЛІТ МІЗОЦЬКОЇ ВИСОЧИНИ НА МАТЕРІАЛАХ СТОЯНОК
ЛИПА I ТА ЛИПА VI: ПРИРОДНЕ СЕРЕДОВИЩЕ, ВІК, ТЕХНІКА ОБРОБКИ КРЕМЕНЮ,
ПЕРВІСНЕ МИСТЕЦТВО

Андрій БОГУЦЬКИЙ¹, Олександр СИТНИК², Олена ТОМЕНЮК^{1,2}, Руслан КОРОПЕЦЬКИЙ²

¹ Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. П. Дорошенка, 41, 79007, м. Львів, Україна,
e-mail: andriy.bogucki@lnu.edu.ua, olena.tomeniuk@lnu.edu.ua

² Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
вул. Винниченка, 24, 79008, м. Львів, Україна,
e-mail: olexandr.sytnyk@gmail.com, ruskor@ukr.net

Верхньопалеолітичні пам'ятки Липа I та Липа VI розташовані у західній частині Мізоцької височини, недалеко від м. Дубно Рівненської обл. Найповніше стаціонарними розкопками ці пам'ятки досліджені В. Савичем у 1960-х роках. Матеріали цих досліджень монографічно опубліковані.

У 2012 р. з метою уточнення стратиграфії палеолітичної пам'ятки Липа VI, а також кореляції виділених В. Савичем культурних горизонтів з іншими одновіковими пам'ятками Передкарпаття та Волино-Поділля на цій пам'ятці проведено польові геолого-археологічні роботи, у ході яких відібрано низку зразків на абсолютні датування відкладів. За даними термолюмінесцентного датування встановлено вік порід: MIS 2 – надкрасилівський лес (15,6±2,1 тис. р.), красилівський підгоризонт (15,1±2,1 тис. р., 17,8±2,5 тис. р.), підкрасилівський лес (21,4±2,8 тис. р.), рівненський підгоризонт (20,6±3,0 тис. р.), наддубнівська соліфлюкційна пачка (26,0±3,6 тис. р.), у якій виявлено єдиний верхньопалеолітичний артефакт; MIS 3 – дубнівський ґрунт (26,8±3,7 тис. р., 26,8±3,7 тис. р., 29,0±4,0 тис. р., 59,4±8,2 тис. р.); MIS 4 – піддубнівська шарувата пачка (60,2±8,4 тис. р., 68,8±9,6 тис. р.). На жаль, скорелювати нові дані стратиграфії та абсолютного датування відкладів з наведеними В. Савичем розрізами та наявними в них культурними горизонтами поки що не вдалось.

У статті послідовно розглянуто історію досліджень, характеристику розрізів та сировини палеолітичних стоянок Липа I та Липа VI, інтерпретацію збірок крем'яних артефактів (за В. Савичем), вироби з кістки, прикраси та предмети первісного мистецтва, а також наведено існуючі культурно-хронологічні інтерпретації.

Враховуючи важливість верхньопалеолітичних стоянок Липа I та Липа VI, складнощі у стратиграфічній прив'язці та обґрунтуванні віку культурних горизонтів, виділених В. Савичем, а також неоднозначний підхід до виокремлення "липської культури", вважаємо за необхідне продовження комплексних міждисциплінарних досліджень цих стоянок.

Ключові слова: верхній палеоліт, лесово-ґрунтова серія, Мізоцька височина, TL- датування, "липська культура".

Чимало палеолітичних пам'яток відкрито й вивчено на Мізоцькій горбистій височині, що є геоморфологічним районом Волинської височини [Цись, 1962]. Це, у першу чергу, стаціонарно досліджені верхньопалеолітичні пам'ятки Липа I та Липа VI, що у західній частині Мізоцької височини, недалеко від м. Дубно Рівненської обл. (рис. 1). Геоморфологічно це північний схил Мізоцької височини до прохідної долини Іква-Стубла. У рельєфі добре виділяються ділянки висотою понад 300 м, броньовані пластами сарматських оолітових

вапняків, що залягають горизонтально. Лесовий покрив на цих вапняках незначної потужності, що зрідка перебільшує 4–5 м, на схилі вона зростає до 10–15 м. Височина порізана чисельними ярами і балками. Є усі підстави вважати, що Мізоцька височина – дуже перспективний палеолітичний регіон.

Мізоцька височина – найбільш піднятий район Волинської височини, максимальні висоти тут дещо перевищують 340 м, а абсолютні позначки днищ прилеглих долин близькі до 230 м. Вододіли плоскі, обумовлені оолітовими і оолітово-органогенними сарматськими вапняками потужністю до 10 м, що залягають горизонтально. Сарматські вапняки і піски підстелені подеколи палеогеновими зеленкуватими пісками і глинами невеликої (не більше декількох метрів) потужності, які у свою чергу залягають на розмитій і закарстованій поверхні верхньої крейди, представленій тут писальною крейдою і крейдоподібними вапняками. Вододіли і схили Мізоцької височини вкриті плейстоценовими лесами, що вмщують горизонти викопних ґрунтів. Леси головно верхньоплейстоценові з добре розвинутими верхнім і нижнім горизонтами верхньоплейстоценових лесів, а також дубнівським викопним ґрунтом і горохівським викопним ґрунтовим комплексом, який часто денудований. Звичайними є тут палеокріогенні деформації як структурні, так і аструктурні (різного типу інволюції). Мізоцька височина набуває подеколи достатньо різких скульптурних форм і нагадує низькогір'я.

Рис. 1. Розташування верхньопалеолітичної пам'ятки Липа VI на космоснімку: I – розріз I; II – розріз II
 Fig. 1. Location of the Upper Palaeolithic site Lypa VI on the photo, made from space: I – section I; II – section II

Історія досліджень. В околицях с. Липа відомо десять пунктів доби середнього (1 пам'ятка) [Савич, 1964, с. 15–17] та верхнього (9 пам'яток) палеоліту. Шість з них (Липа VI–IX) відкриті М. Островським у 1935–1937 рр. У 1948 р. на пам'ятках Липа VI та VIII провів невеликі розвідувальні розкопки М. Рудинський, а у 1960 р. розпочала польові дослідження Волинська археологічна експедиція Львівського історичного музею під керівництвом В. Савича. Упродовж 1960–1967 рр. вчений обстежив вже відомі на той час пункти та відкрив чотири нових [Археологічні пам'ятки..., 1981, с. 103–112]. Дослідження більшості пам'яток обмежувались поверхневими зборами та зачистками стінок ярів та кар'єрів, а на двох стоянках (Липа I та VI) проведено стаціонарні розкопки.

Пам'ятку Липа I досліджували у 1963 та 1967 рр. Упродовж першого польового сезону В. Савич провів розвідкове шурфування пам'ятки, а згодом заклав розкоп площею 111 м². Єдиний верхньопалеолітичний шар зафіксовано на глибині 1,40–1,95 м від нульової позначки [Савич, 1975, с. 37].

Розкопки стоянки Липа VI вели впродовж чотирьох польових сезонів (у 1960–1963 рр.) (рис. 2). Всього на пам'ятці виокремлено шість культурних шарів. Рештки чотирьох верхніх (I, II, III) розкрито на площі у 353 м²; двох нижніх (IV, V) – на площі 150 м² [Савич, 1975, с. 51]. У 1960 р. стоянку оглянув О. Черниш, у 1967 р. – І. Іванова, а у 1972 р. – А. Богуцький. Відзначимо, що результати досліджень В. Савич опублікував монографічно [Савич, 1975].

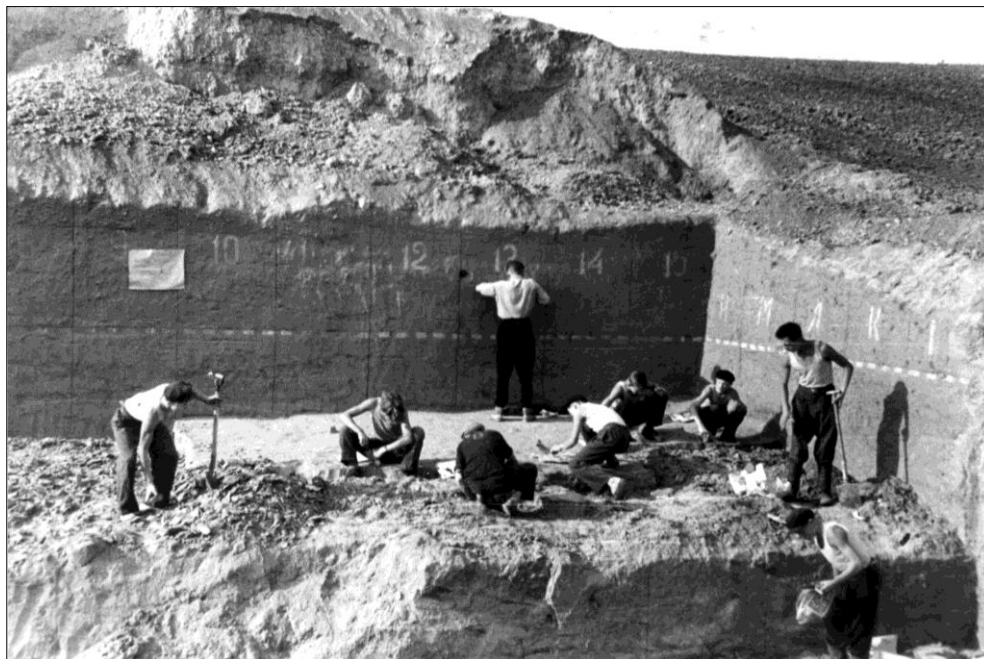

Рис. 2. Розкопки Липи VI експедицією В. Савича у 1962 р.

Fig. 2. Excavations of Lyra VI site by V. Savych's expedition in 1962

У 2012 р. польові геолого-археологічні роботи у західній частині Мізоцької височини продовжили науковці українсько-польської експедиції під керівництвом професорів О. Ситника, А. Богуцького, М. Ланчонт. Мета експедиції – визначити стратиграфію найвідомішої палеолітичної пам'ятки цього району – Липа VI, а також скорелювати культурні горизонти, виділені В. Савичем [Савич, 1975], з іншими одновіковими пам'ятками Передкарпаття та Волино-Поділля. З огляду на це було закладено два розрізи: один з них (розріз I) – безпосередньо на місці розкопу В. Савича, інший (розріз II) – в 50 м східніше розрізу I, в правому борту великого яру, що розчленовує лесовий покрив.

Характеристика розрізів палеолітичних стоянок Липа I та Липа VI.

Описи розрізів стоянок за В. Савичем. Хоча під час досліджень палеолітичних пам'яток В. Савич співпрацював з професійними геологами, зокрема І. Івановою, стратиграфічні описи розкопаних біля с. Липа стоянок, представлені у друкованих працях ученого, були, очевидно, зроблені ним самим. Переважно виконано по одному опису розрізу для кожної пам'ятки, який з незначними варіаціями та доповненнями повторюється у польових звітах В. Савича та його публікаціях.

Для стоянки *Липа I* це розріз південної стінки розкопу 1967 р.:

0–0,60 м – світло-сірий супіщаний ґрунт (культурний шар доби палеометалів);

0,60–1,10 м – темно-коричневий, каштановий суглинок;

1,10–1,95 м – світло-коричневі суглинки з світлими тонкими запливами у вертикальних і скошених тріщинах (культурний шар періоду верхнього палеоліту);

1,95–2,50 м – супісок вохристого (червоного) забарвлення з концентрацією плитчастих уламків пісковиків і вапняків-черепашників;

нижче 2,50 м – шар інтенсивного залягання плитчастих уламків сарматських пісковиків, вапняків-черепашників [Савич, 1975, с. 37].

Стратиграфію відкладів палеолітичної пам'ятки *Липа VI* з досліджень В. Савича представлено на основі розрізу східної стінки розкопу 1960 р.:

0–0,80 м – світло-коричневі суглинки;

0,8–1,14 м – темно-коричневі суглинки з червоними і світло-жовтими прошарками (культурний шар I);

1,14–1,25 м – сіро-коричневі світлі суглинки;

1,25–1,67 м – сірі суглинки з червоними і світло-жовтими інтенсивними тонкими прошарками та іржавими плямами (культурний шар II);

1,67–1,73 м – темні тонкі переривчасті смужки завдовжки 15–30 см (товщина 0,5–1,0 см), які залягають одна на одній;

1,73–2,05 м – темно-коричневі суглинки з темними крапками (культурний шар IIa);

2,05–2,25 м – темно-сірі суглинки з іржавими плямами;

2,25–2,70 м – сірі смугасті суглинки з темно-коричневими, сірими, темно-жовтими і темними переривчастими прошарками (культурний шар III);

2,70–3,15 м – темно-коричневі суглинки з сірими й світло-коричневими переривчастими прошарками;

3,15–3,70 м – сірі суглинки з темно-коричневими та світло-сірими прошарками (культурний шар IV);

3,70 – 4,70 м – темно-коричневі суглинки з темними переривчастими прошарками;

4,70–5,80 м – темно-сірі суглинки з темно-коричневими й сірими переривчастими прошарками (культурний шар V);

5,80–6,20 м – темно-жовтий супіщаний шар з світло-жовтими і світло-сірими прошарками;

6,20–6,70 м – світло-сірі суглинки з великою кількістю конкрецій різної форми;

6,70–6,80 м – червоний пісок з прошарками сірих суглинків та невеликою кількістю гальки;

6,80–8,00 м – сірі суглинки з прошарками зеленкуватого і сірого піску з незначною кількістю гальки;

з глибини 8,00 м – крейда [Савич, 1962, с. 20; 1975, с. 52].

На обох пам'ятках В. Савичем описано низку об'єктів житлово-господарського призначення – вогнищ та наметоподібних наземних жител [Савич, 1975, с. 37–39, 53–56, 71–73]. Останні зафіксовано за такими ознаками: колір заповнення лінзи, фрагменти обкладки контурів кам'яними плитками, внутрішні вогнища, скупчення артефактів, локалізованих у межах житла. Натомість опрацювання польової документації змушує нас висловити сумнів в обґрунтованості виокремлення таких об'єктів, як мінімум у культурному шарі Липи I. Останній, судячи із стану збереження кістяних та крем'яних артефактів, характеризувався складними умовами захоронення. Аналогічні застереження один з авторів цієї статті висловлював раніше стосовно житлових споруд на іншій верхньопалеолітичній стоянці Південно-Західної Волині – Куличівці у м. Кременці [Коропецький, 2004]. Однак, поза сумнівом, розв'язання проблеми визначення житлових споруд на пам'ятках Липа I та VI потребує спеціального ґрунтового дослідження.

Описи розрізів I та II стоянки Липа VI 2012 р. проведено з метою уточнення стратиграфії та абсолютного датування відкладів.

Розріз I стоянки Липа VI розташований в урочищах Глинище і Загорода, у південній частині села Липа Дубнівського р-ну Рівненської обл., на терасоподібному уступі нижньої

частини північного схилу Мізоцької височини (рис. 1, 3, 4). Профіль описуємо по центральній частині глинища – на місці розкопу В. Савичем пам'ятки Липа VI у 1960–1963 рр.

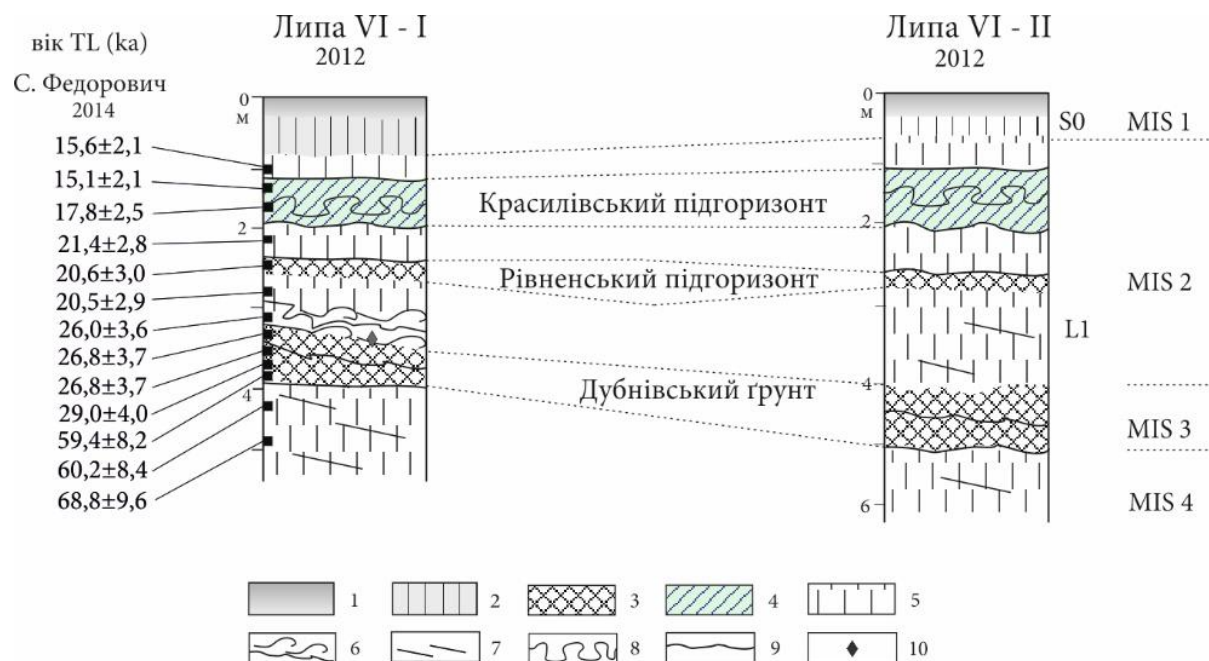

Рис. 3. Стратиграфія, літологічні особливості і вік лесово-ґрунтової серії верхньопалеолітичної пам'ятки Липа VI: 1 – горизонт Н сучасного ґрунту; 2 – горизонт В сучасного ґрунту; 3 – ініціальний ґрунт; 4 – тундрово-глейовий ґрунт; 5 – лес; 6 – делювіально-соліфлюкційні відклади; 7 – шаруватість; 8 – інволюції; 9 – чіткі межі горизонтів; 10 – артефакт

Fig. 3. Stratigraphy, lithological features and age of loess-soil series of Upper Palaeolithic site Lypa VI: 1 – H horizon of modern soil; 2 – B horizon of modern soil; 3 – initial weakly developed soil; 4 – tundra gley soil; 5 – loess; 6 – deluvial-solifluctional deposits; 7 – lamination; 8 – involutions; 9 – well-defined limits of the horizons; 10 – artifact

Глибина, м

0–0,70

Сучасний ґрунт (I^1), можливо, навіть ґрунтовий комплекс, має складний профіль.

0–0,30

Гумусовий (H) горизонт значною мірою антропогенно знищений. Його потужність 0,3 м Він супіщаний, темно-коричневий (10R5/3), макропористий, з корінням рослин, грудкуватий, з ясным хвилястим нижнім контактом.

У нижній половині горизонту явний червонуватий відтінок (10R5/4) і де-не-де призматична структура. Швидше за все, чорноземне ґрунтоутворення переробило частково ґрунтоутворення лісове. З HCl не взаємодіє.

0,30–0,70

Ілювіальний (B) горизонт потужністю 0,4 м супіщаний, червонувато-коричневий (10R6/4), призматичної структури, з білястою підзолистою присипкою у верхній частині; є макропори, крапкові залізисто-манганові новоутворення. З HCl не взаємодіє. Нижній контакт дуже різкий.

У нижній частині горизонту B сучасного ґрунту з'являється шаруватість типу ортзандів: чергування темніших і світліших смуг до 1,5–2,0 см потужністю.

¹ Тут і далі стратиграфічні горизонти і підгоризонти згідно зі стратиграфічною схемою [Богуцький, 1986; Богуцький та ін., 1998].

Рис. 4. Розріз I пам'ятки Липа VI (2012) з TL-датами
 Fig. 4. Section I of Lypa VI site (2012) with TL-dating

0,70–1,10
 (у східній
 стінці глинища
 до 1,20 м)

Леси підгоризнту 2e, фінальноплейстоценові, надкрасилівські. Вони супіщані, бурхливо взаємодіють з HCl, з псевдоміцелієм і сучасними кротовинами до 10 см діаметром, заповненими як матеріалом горизонту H, так і лесом. Леси однорідні, макропористі, типові, палеві (7,5YR8/3). На усю потужність наявні крапкові залізисто-манганові новоутворення. Нижній контакт різкий, очевидно, ерозійний. По ньому є місцями буре озаліщення.

1,10–1,80

Красилівський підгоризонт (2д) (рис. 5). Добре видно, що він падає на схід під кутом близько 10°. На усю потужність супіщаний, шаруватий в напрямі схилу. Шаруватість підкреслена глеєм, озаліщенням, а у верхній частині має характер плитчастості з товщиною плиток до 1 см. Очевидно, це посткріогенна текстура. Супіски голубувато-сірі (10YR7/1), з псевдоміцелієм, карбонатні на усю потужність, розбиті системою субвертикальних тріщин шириною до 1 см, наповнених лесом і просякнутих карбонатами. Тріщини з поверхні красилова продовжуються у підстильному горизонті ще на 0,5 м.

Характерною ознакою шару є новоутворення типу кілець Лізеганга, крапкові залізо-манганові новоутворення. Оглеєння сизе. По нижньому і верхньому контактах смуги бурого озалізнення. У шарі чимало сучасних кротовин і спальних камер діаметром до 20 см, заповнених карбонатним лесом.

Рис. 5. Красилівський підгоризонт в розрізі I пам'ятки Липа VI (2012)

Fig. 5. Krasyliv subhorizon in section I of Lyra VI site (2012)

- 1,80–2,45 *Леси (2г)* шаруваті, шаруватість загалом дуже тонка (перші мм і см), тому пачка має вигляд смугастої. Загальний колір жовтувато-сірий (5YR8/2). У смугах майже винятково супіщаний матеріал, лише окремі (до 5 мм) світліші прошарки – глинисті піски. За шаруватістю є оманганування, оглеєння. На усю потужність породи закипають з HCl. Нижній контакт хвилястий, ясний, очевидно, ерозійний.
- 2,45–2,65 Шар з рисами *стадіального бурого ґрунту (2в)*. У верхній частині він бурувато-коричневий (7,5YR7/4), у нижній – дещо світліший (7,5YR7/3). Шар супіщаний. На відміну від вищеописаного, він однорідний, містить велику кількість чорних крапкових залізо-манганових новоутворень. Супіски макропористі, з псевдоміцелієм. Нижній контакт ясний, за зміною кольору, зменшенням озалізнення.
- 2,65–2,95 Описаний шар, швидше за все, відповідає рівненському підгоризонту. Оскільки породи падають із заходу на схід, то приблизно в 1 м західніше від опробованої стінки є ще близько 30 см *підрівненського лесу (2б)*. Встановити його нижній контакт важко, він умовний. Лес карбонатний, однорідний, світло-палевий (7,5YR8/2), з великою кількістю псевдоміцелію, крапкових залізо-манганових новоутворень і поступовим переходом.
- 2,95–3,25 Горизонт, що, очевидно, відповідає *наддубнівській соліфлюкційній пачці (2а)*. По нижньому контактіві чітка смуга бурого озалізнення і не менш чітке падіння на схід².

² Зауважимо, оскільки у східному напрямі падають шари Липи VI, зростають їхні потужності, то на горизонтальну площину виходять різні зрізи, тому можна легко зробити помилку з прив'язкою культурних горизонтів.

- Пачка лесового вигляду і складу, але дуже оглеєна, тому голубувато-сіра (2,5Y7/1). Вона карбонатна, з псевдоміцелієм і карбонатними кірками за шаруватістю, з крапковими залізо-мангановими новоутвореннями. Нижній контакт ясний, за зростанням щільності порід, підкреслений озалізненням. Характерною ознакою пачки є шаруватість у напрямі давнього схилу. У підшві шару зустрінуто верхньопалеолітичний артефакт.
- 3,25–3,90 Дубнівський ґрунт (3). Дуже неоднорідний у розрізі.
- 3,25–3,60 У верхній частині дубнівського ґрунту (до ортзанду) супіски сизі (2,5Y6/2), однорідні. Лише тонкі смуги бурого озалізнення свідчать про їхню неясну шаруватість. Біля підшви верхньої частини шару спостерігається збагаченість пухкими залізо-мангановими конкреціями до 3 мм діаметром, які створюють тонкі прошарки і лінзи. З HCl супіски взаємодіють на усю потужність. Є тріщини, інкрустовані карбонатами. Нижній контакт хвилястий.
- 3,60–3,73 Наступні 13 см дубнівського ґрунту (середня частина) складені карбонатними супісками з псевдоміцелієм і дуже різким нижнім контактом. Колір шару світло-коричневий (7,5YR7/4). Породи щільні, але макропористі, плямисто озалізнені, з великою кількістю крапкових чорних залізо-манганових новоутворень.
- 3,73–3,90 Нижня частина дубнівського ґрунту має чіткий нижній контакт, підкреслений озалізненням. Вона смугаста. У смугах, які відрізняються за кольором і мають товщину до 5 см кожна, є матеріал яскраво-голубий (2,5Y7/1) і какао-коричневий (10YR7/4). Є також лінза із матеріалу, близького до вищеописаної середньої частини дубнівського ґрунту. Потужність лінзи до 2 см. За її простяганням спостерігаються мікроскиди.
- 3,90–5,40 (дно зачистки) Нижній контакт ясний, головно за зміною кольору. Супіски зеленкувато-жовті (10YR7/6). Вони шаруваті, озалізнені, оглеєні. Оглеєння зростає до підшви шару, тому у нижній частині породи мають голубий відтінок (10YR7/3). Шар на усю розкриту потужність відносно однорідний. Повсюдно трапляються крапкові залізо-манганові новоутворення, смуги озалізнення, а також сизого глею. З HCl породи взаємодіють на усю потужність.

Розріз II стоянки Липа VI (рис. 1, 3) заданий з метою деталізації геологічної будови району пам'ятки. Він розташований у правому борті крупного яру, в 50 м східніше від розрізу I пам'ятки Липа VI. Поверхня розрізу II залягає на 1,5 м нижче від поверхні розрізу I.

Глибина, м

- 0–0,50 Антропогенно порушений сучасний ґрунт (1).
- 0–0,20 Гумусовий (H) горизонт майже повністю денудований. Це темно-коричневі (7,5YR6/3), макропористі супіски, карбонатні, з корінням рослин, червоточинами. Перехід ясний.
- 0,20–0,50 Ілювіальний ($B_{\text{карб. кротов.}}$) горизонт складений супісками, з великою кількістю вторинних карбонатів, бурхливо закипає з HCl, темно-палевий (7,5YR8/4). У шарі багато сучасних кротовин до 10 см діаметром, заповнених головно гумусовим матеріалом. Є червоточини, чорні залізо-манганові конкреції до 5 мм діаметром.
- 0,50–0,95 Нижній контакт ясний, за зміною кольору. Лесовий підгоризонт (2e). У верхній частині леси палеві (7,5YR8/3), однорідні, карбонатні, з псевдоміцелієм. У нижній частині вони оглеєніші, озалізненіші, неясношаруваті, переважно голубувато-сірі (7,5YR7/2), з псевдоміцелієм. Леси бурхливо взаємодіють з HCl, містять багато крапкових і крупніших чорних залізо-манганових новоутворень. Нижній контакт

0,95–2,00

ерозійний, але не виключено, що оглеєні і озалізовані леси нижньої половини шару (нижніх 20 см) варто відносити до красилівського підгоризонту.

Красилівський підгоризонт (2д) неоднорідної будови, зі своєрідними тілами складної конфігурації (рис. 6), розмірами до 20–30 см і більше. Вся товща супіщана, голубувато-сіра (7,5YR7/1), іноді з бурим відтінком (7,5YR6/3). Вона дуже озалізована, особливо по периметрах зазначених форм і вертикальних тріщинах, переповнена чорними і бурими залізо-мангановими новоутвореннями.

Центральна частина зазначених форм складно плікативно деформована і тонкосмугаста. Товщина окремих прошарків, які зафіксовано головню за кольором, 1–2 мм. Такі тіла характерні для усього шару. Не виключено, що вони пов'язані з в'язкопластичними деформаціями у межах діяльного шару. Породи шару інтенсивно взаємодіють з HCl. Нижній контакт хвилястий, по підшві описаних структур.

Рис. 6. В'язкопластичні деформації красилівського підгоризонту в розрізі II пам'ятки Липа VI (2012)
Fig. 6. Plicative deformations of Krasyliv subhorizon in section II of Lyva VI site (2012)

2,00–4,00

Смугаста пачка, смугастість підкреслена озалізованням. Вона супіщана, на усю потужність взаємодіє з HCl, містить велику кількість крапкових і крупніших залізо-манганових новоутворень. Переважний колір пачки – голубувато-сірий (10YR7/1), трапляється і жовтувато-бурий (10YR7/4). Жовтувато-бурий відтінок викликаний, очевидно, озалізованням, голубувато-сірий – оглеєнням. Потужність смуг бурого і голубувато-сірого кольорів від декількох до 10–15 см. По усій товщі спостерігається низка чітких ерозійних поверхонь, підкреслених озалізованням і омангануванням. Вони, очевидно, фіксують локальні перерви в осадконагромадженні. Нижній контакт нерівний, ерозійний, підкреслений бурим ортзандом до 1,5 см потужністю, а також чорним омангануванням (теж до 1,5 см).

Біля нижнього контакту зростають оглеєння та кількість залізо-манганових конкрецій. Тут з'являється багато трубчастих мікроструктур, що

- 4,00–5,00 підкреслені більш глейовим наповнювачем. На багатьох ділянках діаметр цих структур перевищує 1,0–1,5 см.
Дубнівський ґрунт (3) (рис. 7) складений голубувато-сірими (7,5YR7/1) супісками, шаруватими горизонтально і в напрямі схилу, що підкреслено бурим озалізненням, особливо інтенсивні смуги якого зафіксовано в 30 см і 40 см від поверхні дубнівського ґрунту, а також по нижньому контакту шару. Товщина цих озалізнених смуг досягає 5 см і більше. Зрідка зустрічаються субвертикальні смуги озалізнення. Є чимало крупних (до 5 см і більше) новоутворень типу кілець Лізеганга. Породи шару взаємодіють з HCl на усю потужність. Ділянками трапляються прошарки (до 1 см) майже білих глинистих пісків. Нижній контакт різкий, ерозійний. Біля нього спостерігаються округлі плями оглеєння діаметром до 3 см. По всьому шару є чимало чорних залізо-манганових конкрецій діаметром до 5 мм.
- 5,00–5,70 (дно зачистки) Супіски бурувато-сірі (2,5YR7/2), на усю потужність карбонатні, дуже вологі, однорідні, плямисто-оглеєні і озалізнені.

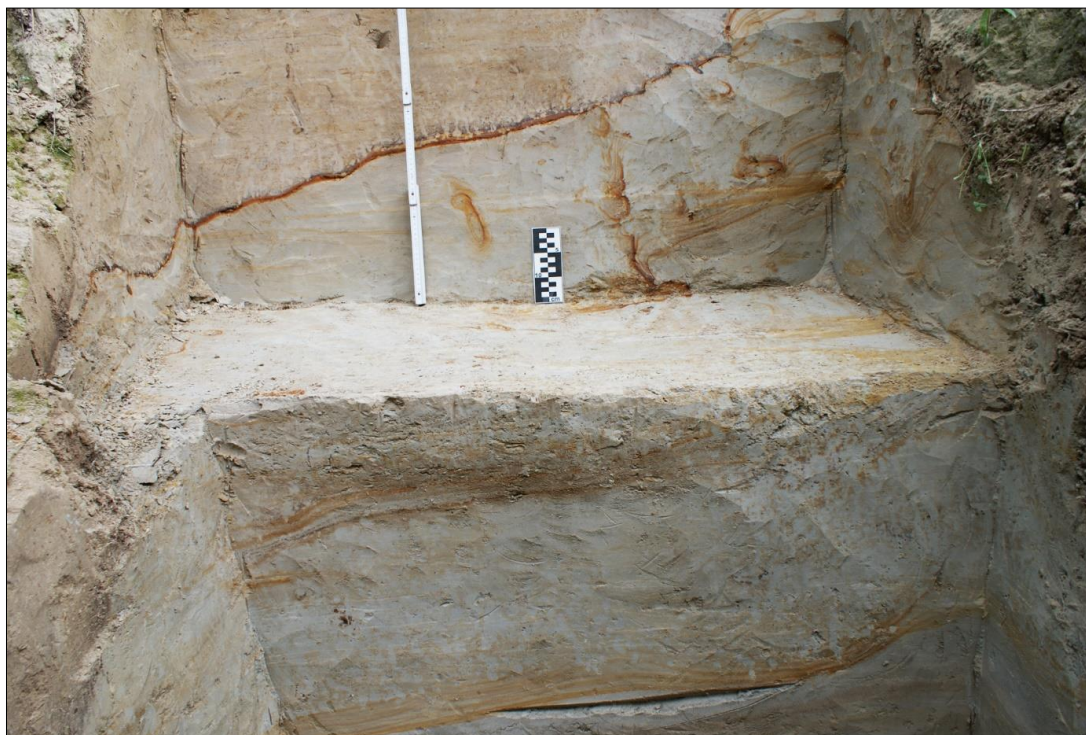

Рис. 7. Дубнівський викопний ґрунт у розрізі II пам'ятки Липа VI (2012)

Fig. 7. Dubno fossil soil in section II of Lyra VI site (2012)

Абсолютні датування. Розріз I палеолітичної стоянки Липа VI опробований і продатований термолюмінесцентним методом (рис. 3–4) у лабораторії Гданського університету (аналітик С. Федорович) [Łanczont і in., 2015]. З основних стратиграфічних горизонтів відібрано 13 зразків і отримано такі дати:

- надкрасилівські леси (2e) – $15,6 \pm 2,1$ тис. р.;
- красилівський підгоризонт (2д) – $15,1 \pm 2,1$ тис. р., $17,8 \pm 2,5$ тис. р.;
- підкрасилівські леси (2г) – $21,4 \pm 2,8$ тис. р.;
- рівненський підгоризонт (2в) – $20,6 \pm 3,0$ тис. р.;
- наддубнівська соліфлюкційна пачка (2а) – $26,0 \pm 3,6$ тис. р.;

- дубнівський ґрунт (3) – $26,8 \pm 3,7$ тис. р., $26,8 \pm 3,7$ тис. р., $29,0 \pm 4,0$ тис. р., $59,4 \pm 8,2$ тис. р.;
- піддубнівська шарувата пачка – $60,2 \pm 8,4$ тис. р., $68,8 \pm 9,6$ тис. р.

На жаль, кореляція наших розрізів палеолітичної стоянки Липа VI з розрізами, опублікованими В. Савичем, на разі, виявилася неможливою. Це, зокрема, обумовлено тим, що В. Савич навів спрощені описи розрізів, опираючись головно на літологічні особливості та колір порід. Крім того, у наших розрізах трапився лише один артефакт, що в стратиграфічних побудовах не дає змоги опертися на археологічний матеріал. Усе це в результаті ускладнює стратиграфічну прив'язку і датування конкретних культурних горизонтів, відтворення палеогеографічних умов проживання давньої людини [Sytnyk, 2015]. Тому, з огляду на непересічне значення палеолітичної пам'ятки Липа VI, вважаємо, що дослідження на пам'ятці треба продовжити. Наголосимо при цьому, що вивчення пам'ятки обов'язково повинне мати комплексний характер.

Характеристика сировини. Сировиною для виготовлення артефактів на стоянках Липа I та VI служив місцевий “волинський” кремій туронського ярусу верхньої крейди. Колір чорний, чорно-сірий, смугастий, трапляються поодинокі конкреції коричневого та жовтого кольорів. Стан збереження артефактів на стоянках помітно різниться. Усі крем'яні вироби пам'ятки Липа I вкриті інтенсивною блакитною або білою патиною [Савич, 1975, с. 41], що, очевидно, свідчить про складні умови захоронення культурних решток. Натомість більшість крем'яних артефактів з верхньопалеолітичних шарів Липи VI непатиновані або вкриті спорадичною, переважно однобічною легкою блакитною патиною. Хоча зустрічаються й сильнопатиновані (густа “молочна” патина вкриває від 75 до 100 % поверхні артефакту) предмети, їхня кількість порівняно невелика (не більше 1/7 від загальної чисельності збірки).

Інтерпретація збірок крем'яних артефактів (за В. Савичем). Колекція крем'яних артефактів та відходів виробництва з верхньопалеолітичного культурного шару Липи I нараховує 4 970 предметів. У її складі виокремлено такі категорії: нуклеуси (183 екз.) (рис. 8–9), уламки та фрагменти ядрищ (301 екз.), пластини та їхні фрагменти (1 125 екз.), відщепи та їхні фрагменти (3 036 екз.), знаряддя (325 екз.). Домінуючою групою нуклеусів є призматичні та неправильно призматичні (93 екз.); меншою кількістю представлені аморфні (43 екз.), односторонні (42 екз.), найменше дископодібних (5 екз.) ядрищ. У збірці знарядь переважають різці (114 екз.) та скребки (88 екз.). Інші групи виробів – вістря, скреблоподібні знаряддя, скобелі, відбійники, проколки, ретушовані сколи – менш чисельні [Савич, 1975, с. 41–43].

Збірка крем'яних виробів багатшарової стоянки Липа VI включає 12 358 предметів. Далі подаємо короткий поширений опис матеріалів у хронологічній послідовності, починаючи від найдавніших.

Колекція стратиграфічно нижнього культурного шару V налічує 1 673 предмети та включає 18 нуклеусів, 236 пластин та їхніх фрагментів, 1 329 відщепів та відходів виробництва, 93 знаряддя [Савич, 1962, с. 20–21]. У колекції нуклеусів домінуючими за формою є аморфні (6 екз.) та призматичні/неправильно призматичні (6 екз.). Основними категоріями знарядь шару V є різці (32 екз.) та скребки (23 екз.). Також група виробів із вторинною обробкою включає скребла, вістря, гостроконечники, проколки, ретушовані пластини [Савич, 1975, с. 56–59].

Крем'яний інвентар культурного шару IV складається з 105 предметів – 1 нуклеуса, пластин цілих та фрагментованих (26 екз.), відщепів та уламків (74 екз.), знарядь (4 екз.). Незначна кількість артефактів у збірці та “невизначальність” [Савич, 1975, с. 71] виробів не дозволили В. Савичу однозначно інтерпретувати ці матеріали, однак дослідник відзначив їхню загальну подібність до знахідок з нижнього шару Липи VI [Савич, 1975, с. 71–72].

Збірка крем'яних виробів культурного шару III включає 3 861 предмет: 23 нуклеуси, 3 329 відщепів та відходів виробництва, 409 пластин та їхніх фрагментів, 98 знарядь. У серії ядрищ переважають пренуклеуси-заготовки з кількома пробними зняттями (19 екз.). Серед інших нуклеусів домінують призматичні/неправильно призматичні (9 екз.), менше односторонніх (2 екз.) та аморфних (3 екз.). У категорії знарядь більшість (понад 50 % загальної

кількості) становлять різці (60 екз.). Помітно менше ретушованих пластин (15 екз.), скребел (7 екз.), скребків (4 екз.), рублячих знарядь (4 екз.), відщепів з краєвою виїмкою (3 екз.), пластин з притупленим краєм (2 екз.) та з виїмчато-зубчастим краєм (1 екз.). Єдиним виробом представлена категорія відбійників [Савич, 1975, с. 74–81]. Серед виробів із вторинною обробкою з шару III на особливу увагу заслуговують сокироподібні знаряддя. Вони мають клиноподібну форму, підправлені двобічною підтескою, робочий край у них заокруглений, у одного – підправлений ретушшю та заполірований внаслідок використання [Савич, 1975, с. 76]. Ця група артефактів інтерпретована В. Савичем як одна з притаманних для місцевої крем'яної індустрії, що відрізняє її від територіально близьких та генетично споріднених пам'яток Придністер'я. Аналогії для цих виробів дослідник знаходить серед матеріалів стоянки Костьонки I [Савич, 1962, с. 23].

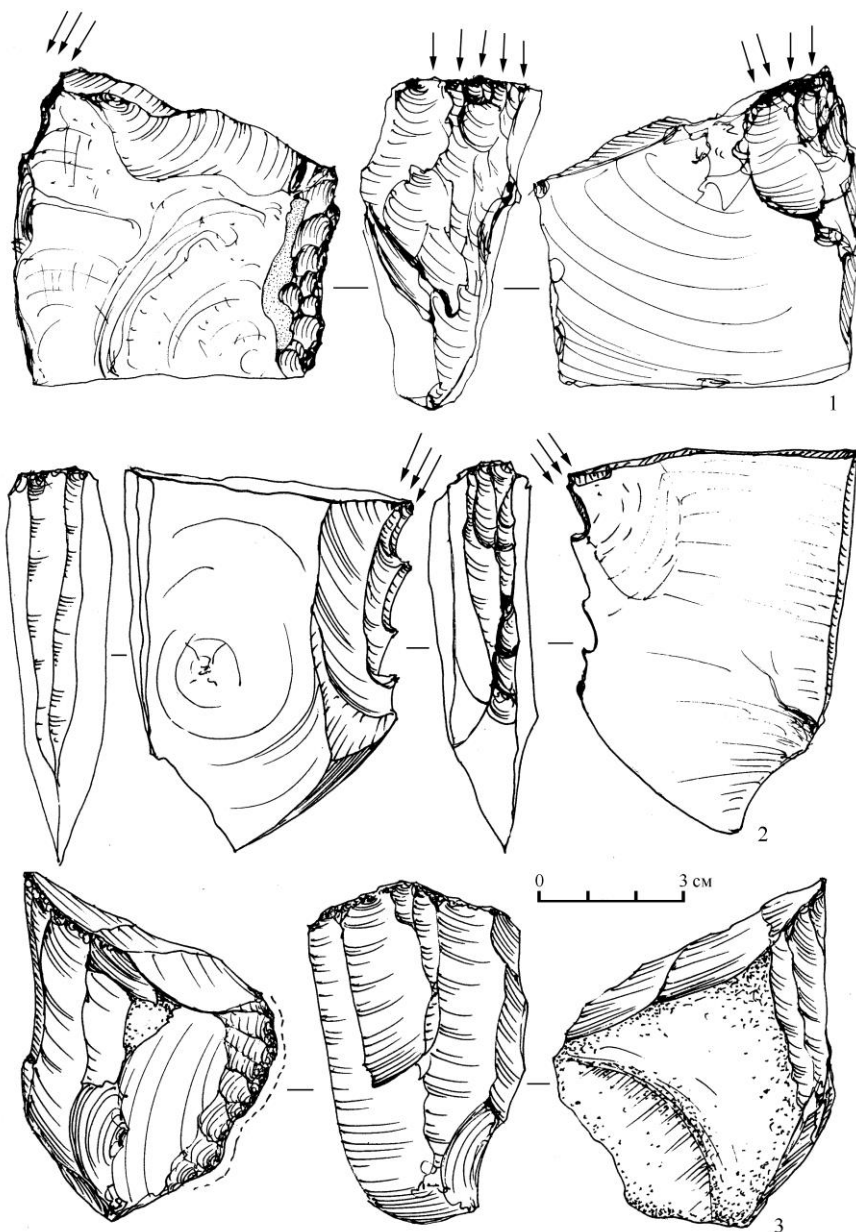

Рис. 8. Липа I. 1967 р. Нуклеуси (за Ситник, 2010)

Fig. 8. Lipa I. 1967. Cores (by Ситник, 2010)

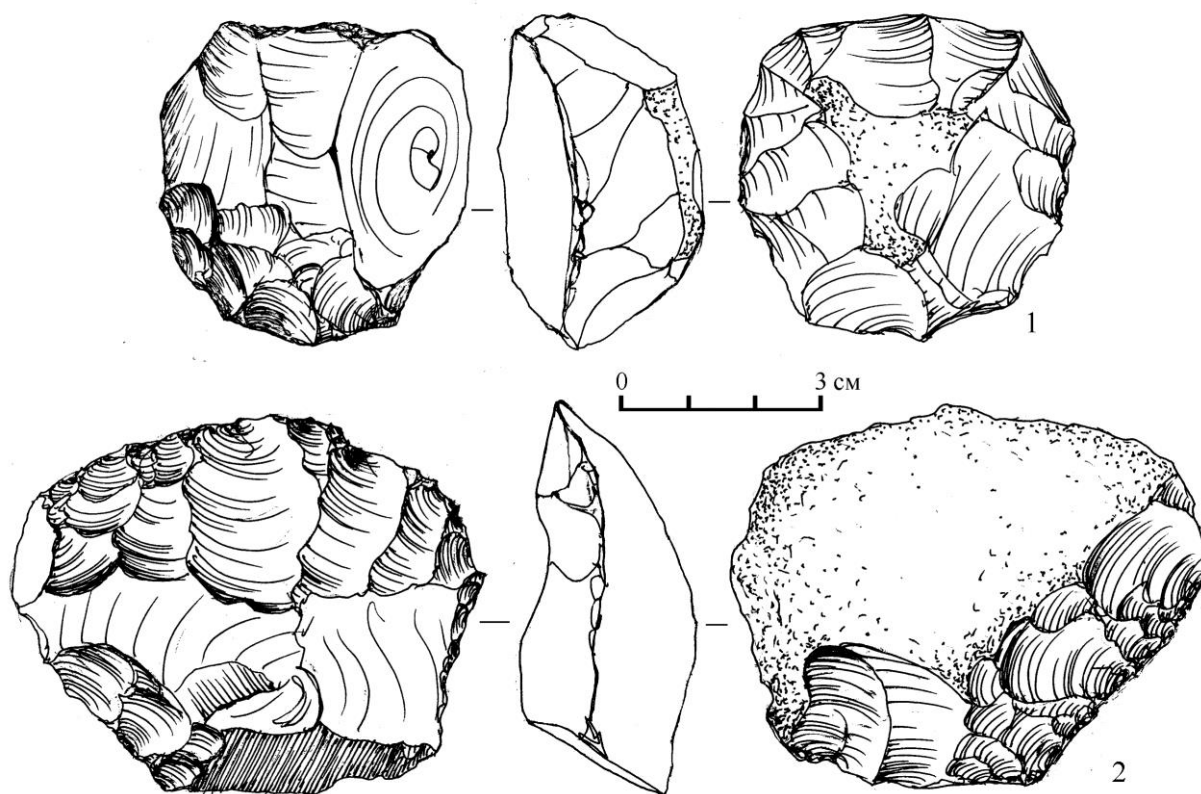

Рис. 9. Липа І. 1967. Нуклеуси (за Ситник, 2010)
 Fig. 9. Lyra I. 1967. Cores (by Ситник, 2010)

Кількісно найбільша колекція культурного шару Іа налічує 4 654 предмети, зокрема 26 нуклеусів та пренуклеусів, 904 пластини та уламки пластин, 3 626 відщепів та відходів виробництва, 98 знарядь [Савич, 1975, с. 85]. У збірці ядрищ найчисельніша група аморфних (15 екз.), менше призматичних (6 екз.) та однобічних (5 екз.). Серед знарядь відзначимо помітну перевагу різців (44 екз.). Значно менше скребків (12 екз.), скребел (4 екз.), пластин з підправкою (4 екз.), з притупленим краєм (4 екз.), з виїмчасто-зубчастим краєм (4 екз.), проколки (3 екз.), відбійників (3 екз.), відщепів з бічною виїмкою (3 екз.), скобелів (1 екз.). Як і у попередній збірці, присутня невелика серія сокироподібних знарядь (3 екз.) [Савич, 1975, с. 87–92].

Колекція знахідок з культурного шару ІІ включає 1 275 предметів, серед яких 8 нуклеусів, 289 пластин та їхніх фрагментів, 927 відщепів та відходів кременеобробки, 51 знаряддя. У серії нуклеусів однакова кількість призматичних/неправильно призматичних та аморфних (по 4 екз.). Найчисельнішою категорією знарядь знову є різці (26 екз.), інші – скребки, пластини з притупленим або зубчасто-виїмчастим краєм, проколки – представлені у помітно меншій кількості. Також відзначимо наявність у колекції цього шару двох рублячих знарядь [Савич, 1975, с. 93–97]. В. Савич відзначав подібність культурних решток цього горизонту заселення та матеріалів шару Іа [Савич, 1975, с. 97].

Збірка артефактів культурного шару І, які залягають стратиграфічно найвище, налічує 790 знахідок: нуклеус (1 екз.), пластини та їхні уламки (167 екз.), відщепи та відходи виробництва (602 екз.), знаряддя (20 екз.). Як і у випадку з матеріалами культурного шару ІV, мала чисельність збірки не дозволила В. Савичу однозначно її інтерпретувати, тому вчений обмежився констатацією її подібності з колекцією стратиграфічно суміжного культурного шару ІІ [Савич, 1975, с. 99].

Вироби з кістки, прикраси та предмети первісного мистецтва. Серед матеріалів Липи I виробів з кістки не виявлено, що, зокрема, може бути зумовлено назагал поганим станом збереження остеологічних решток [Савич, 1975, с. 41] та підтверджує гіпотезу про складні умови захоронення культурного шару стоянки. Натомість у колекції Липи VI залишки викопних тварин представлені досить численною серією, а у шарах V, III та IIa зафіксовано виготовлені з кісток артефакти (рис. 10, 4) [Савич, 1969, с. 137]. Більша частина цієї збірки є елементами мисливського спорядження та знаряддями праці: наконечник дротика, ймовірно, виготовлений з гомілкової кістки печерної гієни, проколка, знаряддя для плетіння або перетягування сухожиль з бивня мамонта (шар V); два молотоподібних знаряддя з рогу північного оленя та уламок наконечника дротика (шар III); руків'я з рогів та кісток північного оленя та мамонта (шар IIa).

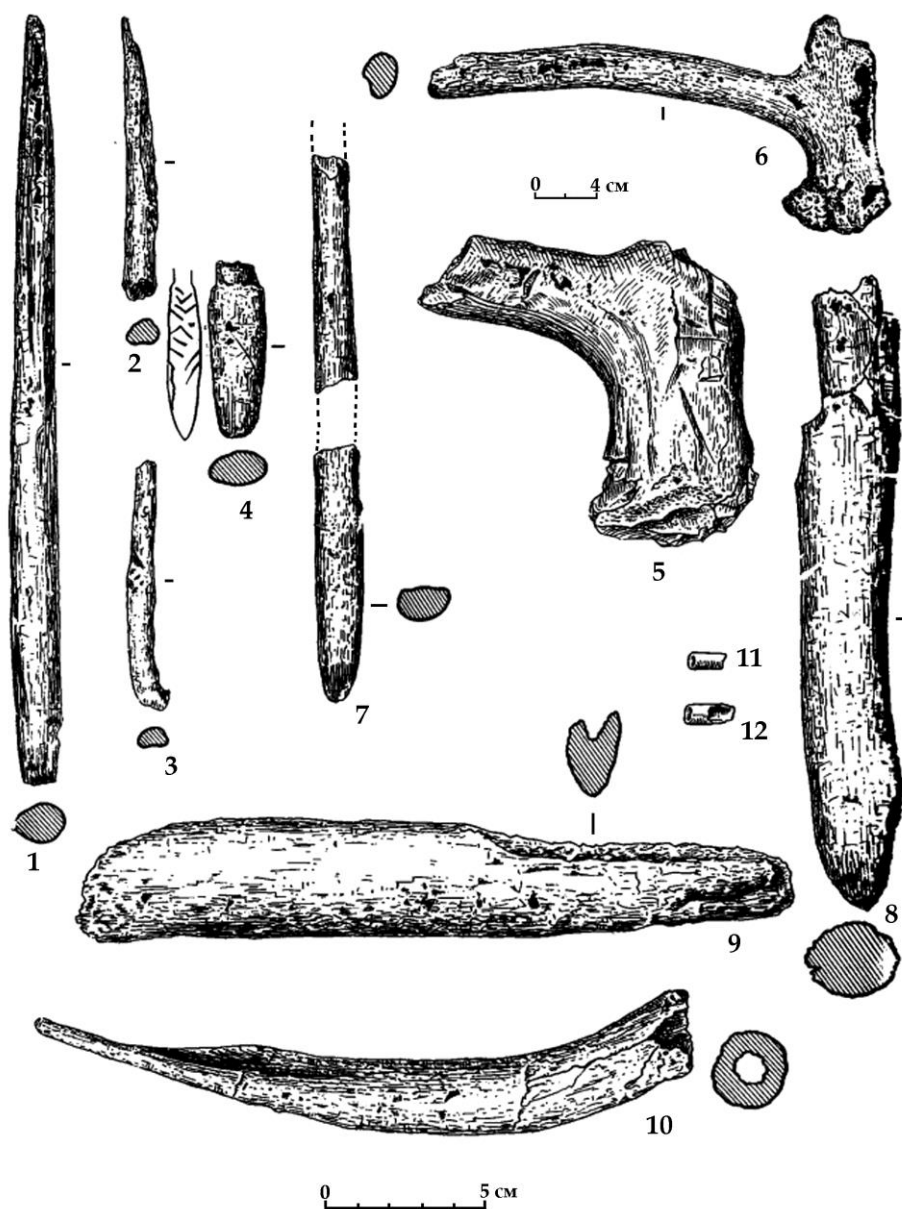

Рис. 10. Липа VI. Вироби з кістки (за Савич, 1969)

Fig. 10. Lipa VI. Bone artifacts (by Савич, 1969)

Рис. 11. Липа VI. Морська неогенова мушля, ймовірно, із просвердленим отвором

Fig. 11. Lyra VI. Neogene marine mollusc shell, probably with drilled hole

З серії утилітарних виробів виділяються три намистини (шар IIa) та уламок схематизованої фігурки людини (шар III) (рис. 10). Остання виготовлена на фрагменті ребра мамонта. Її розмір – 8,4×1,8 см. Нижня частина фігурки заокруглена, а у верхній горизонтальним вирізом імітується “шия”. Поверхня виробу вкрита короткими навскісними та горизонтальними насічками. В. Савич як аналогії для цієї знахідки розглядав антропоморфні статуєтки з пам’яток Молодово V (шар III), Костенки I, IV (верхній шар), Мізин. Також дослідник вказував на подібність орнаменту та насічок фігурки з Липи VI до аналогічних на “жезлі родоначальника” з зображенням людини зі стоянки Молодово V [Савич, 1969, с. 137–139]. Намистини виготовлені з кісток дрібних тварин чи птахів. Вони циліндричної форми, довжиною близько 1 см, діаметром до 0,5 см. Один виріб фрагментований. В. Савич вбачав аналогії для цих намистин у збірці кістяних прикрас верхньопалеолітичної стоянки Мальта у Сибіру [Савич, 1969, с. 140].

Поруч із виробами з кістки до категорії творів первісного мистецтва та прикрас можна віднести морську неогенову мушлю молюска (рис. 11), ймовірно, із просвердленим отвором, яка походить з культурного

шару III Липи VI. Відзначимо, що нам поки що не вдалося знайти згадку про цю знахідку у публікаціях та звітах В. Савича.

Існуючі культурно-хронологічні інтерпретації. В. Савич датував єдиний верхньопалеолітичний шар стоянки *Липа I* кінцевою фазою раннього етапу пізнього палеоліту. Аналогії для неї дослідник знайшов у матеріалах пам’яток Радомишль, Пушкарі, Костьонки I, Гагаріно, Молодово V (шари VI та VII), Барца, Кехнец, Дольні Вестоніце, Павлов, Звезинец, Пекарі III, Пшегожали [Савич, 1975, с. 50–51].

Перше визначення культурно-хронологічної приналежності стоянки *Липа VI* дав у кінці 30-х років XX ст. С. Круковський. Базуючись на аналізі підйомних колекцій, зібраних М. Островським, дослідник відніс її до кола оріньяцьких пам’яток. Натомість М. Рудинський не запропонував датування для виявлених ним матеріалів [Рудинський, 1952, с. 143–154]. В. Савич відніс нижні шари стоянки (V–IV) до ранньомадленського періоду, а верхні (III–I) – до пізньомадленського [Савич, 1962, с. 27, 1975]. Дослідник також наголошував на спільності рис місцевих крем’яних індустрій із матеріалами Середнього Придністер’я та Середнього Придніпров’я, зокрема відзначаючи аналогії з такими пам’ятками, як Молодово V (шари VI–II), Молодово I (верхній шар), Володимирівська стоянка (середні шари), Кирилівська стоянка (верхні шари) тощо. Певну аналогію стратиграфії та археологічних матеріалів другого та третього культурних шарів стоянки Липа VI можна знайти в матеріалах верхньопалеолітичної пам’ятки Ямпіль на Горині [Богуцький та ін., 2016].

Зауважимо, що тези про спільність верхнього палеоліту Придністер’я та Південно-Західної Волині, автохтонний розвиток цих територій у рамках “єдиного ареалу пізньопалеолітичної культури” [Савич, 1975, с. 125], генетичне коріння волинських пізньопалеолітичних індустрій у середньому палеоліті Придністер’я є основою культурно-хронологічних реконструкцій В. Савича, що дослідник постійно підкреслював у публікаціях [Савич, 1962, с. 27; 1975, с. 111, 125–126]. Водночас учений відзначав окремі специфічні риси, притаманні, зокрема, збірці Липи VI: присутність серії сокироподібних знарядь, аналогії для яких відсутні у матеріалах придністерських стоянок [Савич, 1962, с. 27, 1975, с. 76].

Стосовно проблеми визначення культурно-хронологічної позиції Липи I та VI, варто згадати дискусію про так звану “липську культуру” [див. напр.: Аникович и др., 2007; Ситник, 1998, 2010], з якою у низці наукових праць донині асоціюють вказані стоянки. Вперше “липська фація” як оригінальний локальний феномен означена М. Рудинським. Згодом, у 60-х роках ХХ ст., матеріали з пам’ятки Липа VI послужили базою для виокремлення М. Островським та Г. Григор’євим особливої індустрії доби верхнього палеоліту [Григор’єв, 1968, с. 51–55]. У праці 1970 р. Г. Григор’єв відніс збірки шести культурних шарів Липи VI до трьох послідовних фаз розвитку цієї культури [Григор’єв, 1970, с. 51]. З часом термін “липська культура” закріпився у науковій літературі як означення самобутнього явища доби верхнього палеоліту на території Волині [Рогачев, Аникович, 1984]. Натомість інші дослідники відзначали низку слабких місць цієї гіпотези: негомогенний у територіальному та хронологічному аспектах склад колекцій поверхневих зборів М. Островського та їхня відмінність від матеріалів синхронних стратифікованих волинських стоянок, вивчених стаціонарними розкопками, поширеність окремих категорій “липських” крем’яних артефактів далеко за межами цього територіального осередку, сумнівність самої можливості виокремлення археологічної культури на “підйомних” збірках тощо [Ситник, 2010, с. 121–122].

У рамках означеної дискусії цікава позиція дослідника базової “липської” стоянки В. Савича. У своїх публікаціях він категорично заперечував можливість виокремлення “липської культури” [Савич, 1975, с. 126–127, Савич, 1995, с. 31], вважаючи таке утворення “штучним” [Савич, 1969, с. 140]. Аналізуючи особливості кременеобробки, притаманні “липській культурі” (зокрема, своєрідні нуклеуси), дослідник інтерпретував їх як “прояв деяких специфічних рис у крем’яному інвентарі, які виникають на певному етапі розвитку пізньопалеолітичної культури внаслідок зародження локальних відмінностей на окремих територіях” [Савич, 1975, с.]. До того ж ці особливості, на думку дослідника, “є мінімальними, вони не створюють бази для виділення окремої палеолітичної культури” [Савич, 1975, с. 100]. Однак наголосимо, що В. Савич узагалі не визнавав існування археологічних культур.

Враховуючи важливість верхньопалеолітичних стоянок Липа I та Липа VI, складнощі у стратиграфічній прив’язці та обґрунтуванні віку культурних горизонтів, виділених В. Савичем, а також неоднозначний підхід до виокремлення “липської культури”, вважаємо за необхідне продовження комплексних міждисциплінарних досліджень цих стоянок.

ЛІТЕРАТУРА

- Аникович М., Анисюткин Н., Вишняцкий Л. (2007). Ранняя пора верхнего палеолита Вольно-Подольской возвышенности – правобережья Днепра // Узловые проблемы перехода к верхнему палеолиту в Евразии. – Санкт-Петербург. – С. 183–194.
- Археологічні пам’ятки Прикарпаття і Волині кам’яного віку (1981). – Київ. – 312 с.
- Богущий А. (1986). Антропогеновые покровные отложения Вольно-Подольи // Антропогеновые отложения Украины. – Киев : Наук. думка. – С. 121–132.
- Богущий А., Богущий О., Волошин П. (1998). Лесовий покрив Волинської височини // Українське Полісся : вчора, сьогодні, завтра: зб. наук. праць. – Луцьк: Надстир’я. – С. 105–107.
- Богущий А., Ситник О., Ланчонт М., Томенюк О., Стандзіковський К., Мрочек П. (2016). Ямпіль – нова верхньопалеолітична пам’ятка Північного Поділля // МДАПВ. – Вип. 20. – С. 237–250.
- Григор’єв Г. (1968). Начало верхнего палеолита и происхождение Homosapiens. – Москва, Ленинград. – 175 с.
- Григор’єв Г. (1970). Верхний палеолит // Каменный век на территории СССР. – Москва. – С. 43–63.
- Коропецький Р. (2004). Верхньопалеолітична пам’ятка Кременець I (Куличівка). Проблеми виділення та інтерпретації культурних шарів // АДЛУ. – Львів. – Вип. 7. – С. 339–375.
- Рогачев А., Аникович М. (1984). Поздний палеолит Русской равнины и Крыма // Палеолит СССР. – Москва. – С. 161–347.
- Рудинський М. (1952). Дубно-Кременецька палеолітична експедиція // АП УРСР. – Київ. – Т. IV. – С. 143–154.

- Савич В. (1962). Багатошарова палеолітична стоянка Липа VI // МДАПВ. – Київ. – № 4. – С. 19–27.
- Савич В. (1964). Мустьєрські знахідки біля с. Липа Ровенської області // МДАПВ. – Київ. – № 5. – С. 15.
- Савич В. (1968). Исследования позднепалеолитической стоянки Липа I на Волыни // АО 1967 года. – Москва. – С. 203.
- Савич В. (1969). Костяные изделия стоянки Липа VI // БКИЧП. – Москва. – № 36. – С. 136–141.
- Савич В. (1975). Пізньопалеолітичне населення Південно-Західної Волині. – Київ. – 136 с.
- Савич В. (1962). Звіт про археологічні дослідження Львівського історичного музею на Волині в 1961 р. – Львів. – 90 с.
- Ситник О. (2010). Липська пізньопалеолітична культура: аналіз та інтерпретація джерел // Кам'яна доба України. – Київ. – Вип. 13. – С. 113–137.
- Ситник О. (1998). До питання про “липську палеолітичну культуру” на Волині // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край: матеріали ІХ наукової Історико-краєзнавчої конференції 20–23 січня 1998 року. – Луцьк. – С. 192–196.
- Цись П.М. Геоморфологія УРСР. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1962. – 224 с.
- Łanczont M., Madeyska T., Bogucki A., Mroczek P., Hołub B., Łącka B., Fedorowicz S., Nawrocki J., Frankowski Z., Standzikowski K. (2015). Środowisko abiotyczne paleolitycznej ekumeny strefy pery- i metakarpackiej / Paleolityczna ekumena strefy pery- i metakarpackiej / red. M. Łanczont, T. Madeyska. – Lublin: Wydawnictwo UMCS. – S. 55–458.
- Sytnyk O. (2015). Paleolit Przedkarpacia i Podola: kontekst archeologiczny, geochronologiczny, kulturowy / Paleolityczna ekumena strefy pery- i metakarpackiej / red. M. Łanczont, T. Madeyska. – Lublin: Wydawnictwo UMCS. – S. 691–835.

REFERENCES

- Anikovich, M., Anisjutkin, N., & Vishnjackij, L. (2007). Rannjaja pora verhnego paleolita Volyno-Podol'skoj vozvyshennosti – pravoberezh'ja Dnepra. *Uzlovyje problemy perehoda k verhnemu paleolitu v Evrazii* (pp. 183–194). Sankt-Peterburg (in Russian).
- Arkheolohichni pam'iatky Prykarpattia i Volyni kam'ianoho viku (1981). Kyiv. 312 p. (in Ukrainian).
- Bogucki, A. (1986). Antropogenovye pokrovyne otlozhenija Volyno-Podolyy. In *Antropogenovye otlozhenija Ukrainy* (pp. 121–132). Kiev: Naukova dumka (in Russian).
- Bogucki, A., Bogucki, O., & Voloshyn, P. (1998). Loess cover of Volynian Upland. In *Ukrainian Polissia: yesterday, today, tomorrow* (pp. 105–107). Lutsk: Nadstyria (in Ukrainian).
- Bogucki, A., Sytnyk, O., Łanczont, M., Tomeniuk, O., Standzikowski, K., & Mroczek, P. (2016). Yampil – a new Upper Palaeolithic site of Northern Podillia. *Materials and studies on archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 20. Lviv, 237–250 (in Ukrainian).
- Grigor'ev, G. (1968). *Nachalo verhnego paleolita i proishozhdenie Homosapiens*. Moskva, Leningrad. 175 p. (in Russian).
- Grigor'ev, G. (1970). Verhnij paleolit. *Kamennyj vek na territorii SSSR* (pp. 43–63). Moskva (in Russian).
- Koropetskyi, R. (2004). Verkhnopaleolitychna pam'iatka Kremenets I (Kulychivka). *Problemy vydilennia ta interpretatsii kulturnykh shariv. Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*, 7, 339–375 (in Ukrainian).
- Rogachev, A., & Anikovich, M. (1984). Pozdnij paleolit Russkoj ravniny i Kryma. *Paleolit SSSR* (pp. 161–347). Moskva. (in Russian).
- Rudynskyi, M. (1952). Dubno-Kremenetska paleolitychna ekspedytsiia. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, 4. Kyiv, 143–154 (in Ukrainian).
- Savych, V. (1962). Bahatosharova paleolitychna stojanka Lypa VI. *Materials and studies on archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 4. Kyiv, 19–27 (in Ukrainian).
- Savych, V. (1964). Mustierski znakhidky bilia s. Lypa Rovenskoj oblasti. *Materials and studies on archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 5. Kyiv, 15 (in Ukrainian).
- Savich, V. (1968). Issledovaniya pozdnepaleoliteskoj stojanki Lipa I na Volyni. *Arheologicheskie otkrytija 1967 goda* (p. 203). Moskva (in Russian).

Savich, V. (1969). Kostjanye izdelija stojanki Lipa VI. *Bulleten' Komissii po izucheniju chetvertichnogo perioda*, 36, 136–141 (in Russian).

Savych, V.P. (1975). *Piznopaleolitychne naseleння Pivdenno-Zakhidnoi Volyni*. Kyiv: Naukova dumka, 136 pp. (in Ukrainian).

Savych, V. (1962). *Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho istorychnoho muzeiu na Volyni v 1961 r.* Lviv. 90 p. (in Ukrainian).

Sytnyk, O. (2010). Lypska piznopaleolitychna kultura: analiz ta interpretatsiia dzherel. *Kam'iana doba Ukrainy*, 13. Kyiv, 113–137 (in Ukrainian).

Sytnyk, O. (1998). Do pytannia pro "lypsku paleolitychnu kulture" na Volyni. Proceedings from *Mynule i suchasne Volyni: Oleksandr Tsynkalovskyi i krai*. Lutsk, 192–196 (in Ukrainian).

Tsys, P.M. (1962). *Geomorphology of Ukrainian SSR*, Lviv: Lviv University Pub., 224 pp. (in Ukrainian).

Łanczont, M., Madeyska, T., Bogucki, A., Mroczek, P., Hołub, B., Łącka, B., Fedorowicz, S., Nawrocki, J., Frankowski, Z., & Standzikowski, K. (2015). Środowisko abiotyczne paleolitycznej ekumeny strefy pery- i metakarpackiej. In M. Łanczont & T. Madeyska (Eds.), *Paleolityczna ekumena strefy pery- i metakarpackiej* (55–458). Lublin: Wydawnictwo UMCS (in Polish).

Sytnyk, O. (2015). Paleolit Przedkarpacia i Podola: kontekst archeologiczny, geochronologiczny, kulturowy In M. Łanczont & T. Madeyska (Eds.), *Paleolityczna ekumena strefy pery- i metakarpackiej* (691–835). Lublin: Wydawnictwo UMCS (in Polish).

Стаття: надійшла до редакції 05.07.2018
прийнята до друку 12.09.2018

UPPER PALAEOLITHIC OF MIZOCH UPLAND ON THE MATERIALS OF LYPA I AND LYPA VI SITES: NATURAL ENVIRONMENT, AGE, TECHNIQUE OF FLINT KNAPPING, PRIMEVAL ART

Andriy BOGUCKI¹, Oleksandr SYTNYK², Olena TOMENIUK^{1,2}, Ruslan KOROPETSKYI²

¹ Ivan Franko National University of Lviv,

P. Doroshenko St., 41, 79007, Lviv, Ukraine,

e-mail: andriy.bogucki@lnu.edu.ua, olena.tomeniuk@lnu.edu.ua

² Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine,

Vynnychenka St., 24, 79008, Lviv, Ukraine,

e-mail: olexandr.sytnyk@gmail.com, ruskor@ukr.net

Upper Palaeolithic sites Lypa I and Lypa VI are situated in the western part of Mizoch Upland, not far from Dubno in Rivne region. These sites were most completely researched by excavations conducted by V. Savych in 1960th. Materials of these investigations were published at scientist's monograph.

In 2012 in order to clarify stratigraphy of Palaeolithic site Lypa VI and also to correlate cultural horizons distinguished by V. Savych with other synchronous sites of Sub-Carpathians and Volhynia-Podillia regions field geological-archeological research were carried out. During them series of samples to obtain absolute dates for deposits were taken. According to TL-dates such ages of soils were defined: MIS 2 – loess above Krasyliv subhorizon (15,6±2,1 kyr), Krasyliv subhorizon (15,1±2,1 kyr, 17,8±2,5 kyr), loess under Krasyliv subhorizon (21,4±2,8 kyr), Rivne subhorizon (20,6±3,0 kyr), solifluctional strata above Dubno fossil soil (26,0±3,6 kyr), where the only Upper Palaeolithic artifact was found; MIS 3 – Dubno fossil soil (26,8±3,7 kyr, 26,8±3,7 kyr, 29,0±4,0 kyr, 59,4±8,2 kyr); MIS 4 – laminated strata under Dubno fossil soil (60,2±8,4 kyr, 68,8±9,6 kyr). Unfortunately, it is still not possible to correlate new stratigraphic data and absolute dates obtained for deposits with sections described by V. Savych and cultural layers situated there.

History of research, characteristics of stratigraphic sections of Palaeolithic sites Lypa I and Lypa VI, analysis of stone raw-material, interpretation of collections of flint artifacts (by V. Savych), description of bone artifacts, decorations and objects of primeval art are considered consequentially. Existing cultural and chronological interpretations are also presented.

Taking into account importance of Upper Palaeolithic sites Lypa I and Lypa VI, the complexity of their stratigraphic interpretation and justification of chronological position of cultural layers distinguished by V. Savych and also issues of definition of “Lypska culture”, the authors affirm the necessity to continue complex interdisciplinary research of these sites.

Key words: Upper Palaeolithic, loess-soil series, Mizoch Upland, TL-dating, “Lypska culture”.

BETWEEN MAGDALENIAN AND EPIGRAVETTIAN. A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF THE PALAEOOLITHIC ON THE POLISH-UKRAINIAN BORDER

Dariusz BOBAK¹, Marta POŁTOWICZ-BOBAK²

¹*Fundacja Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego,
ul. Moniuszki, 10, 5-015, Rzeszów, Polska, e-mail: dbobak@lithics.eu*

²*Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego,
ul. Moniuszki, 10, 35-015, Rzeszów, Polska, e-mail: mpoltowicz@lithics.eu*

The terrains of Poland, located north of the Carpathians and the Sudetes, have been almost completely abandoned during the period of the LGM sensu stricto.

The reoccupation of Polish territories took place not until the end of LGM. These areas were then settled by the societies of the Magdalenian complex – a tradition that included upland areas of Western and Central Europe. On the basis of today's state of knowledge, it can be concluded that the eastern borders of Poland are at the same time the eastern boundary of the Magdalenian settlement.

Five Magdalenian sites from the areas of today's Podkarpackie Voivodship are known (fig. 1). In the 1940s, a single-row harpoon linked to Magdalenian was found in Przemyśl. Further discoveries of sites fall into the turn of the 20th and 21st centuries. Four of them have been discovered up to this day: in Hłomcza, Grodzisko Dolne, Wierzawice and Łąka.

These sites are only short-lived camps provided small inventories. So far, no traces of large, longer settled base camp types have been found. If this situation is not only the result of the current state of research, then it may suggest that the areas of south-eastern Poland were part of a larger territory exploited by some Magdalenian community. On the basis of the analysis, it may be assumed that this territory may have covered the areas of eastern Poland.

Magdalenian settlement in eastern Poland continues throughout the presence of Late Magdalenian societies in Central Europe, from Dryas I to Alleröd. It means that the population, or traditions of this culture, reached the eastern periphery relatively quickly and for a long time. The question arises if the Magdalenian population, functioning in the eastern borderlands, occupied areas not covered by any previous settlement, and whether there were contacts between them and representatives of other traditions – Epigravettian, whose settlement extends east of today's Polish borders on the territory of Ukraine. Finally, the last question is whether the line of the San is the final eastern limit of Magdalenian.

This last question should be answered affirmatively, though not categorically. So far, we do not know of any Magdalenian sites from the areas east of Poland. The answer to the remaining questions is difficult. A certain light is being shed on them by the discovery of the site in Święte. The part of the site studied so far provided a small concentration of lithic artefacts – flakes and blades as well as several tools. These materials were described as Epigravettian. The TL dates obtained from the profile indicate that it is contemporary to the Magdalenian settlement. Perhaps, therefore the Magdalenian population who came to this area inhabited the areas that were occupied by the “Epigravettian” population? Perhaps we are also dealing with a zone penetrated by both these communities? So far, we know only one Epigravettian site from this area, which is contemporary to the Magdalenian settlement, but its significance in the discussion of Magdalenian-Epigravettian relations is very important.

To what extent this borderland was the area of contacts and what the consequences could have been is unexplained yet. Apart from the few possible imports of Volhynian flint in Magdalenian inventories (Wierzawice, Grodzisko Dolne?), there are no other elements that could be a material confirmation of such contacts. An in-depth analysis of possible contacts on the west-east axis is also hindered by the poor level of recognition of the Polish-Ukrainian borderland on the Ukrainian side.

Research conducted in the south-east of Poland shows that the Polish-Ukrainian borderland is an important area through which the border between two cultural traditions passes at the beginning of the Late Pleistocene. This is an extremely important area in discussion on the relationship between Magdalenian and Epigravettian. Today's knowledge and questions set the prospects for further work.

Key words: Epigravettian, Magdalenian, Upper Paleolithic, South-Eastern Poland, Polish-Ukrainian borderland, cultural contacts, imports.

The territories of south-eastern Poland, understood here generally as the areas of today's Podkarpackie Voivodeship, the same as the areas of western Ukraine bordering with them, were for years on the margin of research on the Palaeolithic. This situation caused that these areas are poorly recognized in this respect. However, during the last years the intensification of the Palaeolithic research arose, as a result of which several new sites have been discovered. The most of them could be related with the beginning of Late Pleistocene.

The terrains of Poland, located north of the Carpathians and the Sudetes, have been almost completely abandoned during the period of the LGM *sensu stricto*. It is possible that episodic stays were limited only to expeditions connected with the acquisition of flint raw materials. This activities can be confirmed by the workshops from Kraków-Spadzista B + B1 and Piekary near Kraków [Wilczyński, 2007a, 2007b, 2006]. The hunter-gatherer societies withdrew after about 22 millennium BP from these lands southward, beyond the arch of the Carpathians and to the east – to the territory of present – day Ukraine. The testimony of migration to the east is probably a poor site from Przemyśl, Słowackiego street (formerly the Teich brickyard) [Kozłowski, 1963, Osiński, 1932, Połtowicz, 2004], excavated before 1939, and defined as exemplar of the Kostienki-Avdieyevo culture, referring to the assemblages from Kraków Spadzista street [Wojtal et al., 2015]. It seems that the areas of western Ukraine, just like the areas located to the south of the Carpathians and the Sudetes, were refugia for the Gravettian population retreating as the climate and environmental conditions deteriorated.

The reoccupation of Polish territories took place not until the end of LGM. These areas were then settled by the societies of the Magdalenian complex – a tradition that included upland areas of Western and Central Europe. On the basis of today's state of knowledge, it can be concluded that the eastern borders of Poland are at the same time the eastern boundary of the Magdalenien settlement [Połtowicz-Bobak, 2013]. Apart from a short episode from the Maszycka Cave, which is of older age [Kozłowski et al., 2012], the settlement lasts in Poland, the same as in the resto of the Central Europe, from the oldest Dryas to the early phase of the Alleröd interstadial [Bobak and Połtowicz-Bobak, 2013].

Five Magdalenian sites from the areas of today's Podkarpackie Voivodeship are known (fig. 1). In the 1940s, a single-row harpoon linked to Magdalenian was found in Przemyśl [Kozłowski, 1977]. Further discoveries of sites fall into the turn of the 20th and 21st centuries. Four of them have been discovered up to this day: in Hłomcza [Valde-Nowak and Muzyczuk, 2000], Grodzisko Dolne [Czopek, 1999], Wierzawice [Bobak et al., 2017, 2010] and Łąka [Połtowicz-Bobak et al., 2014]. These sites usually provided small inventories, two of them – Łąka and Grodzisko Dolne were most probably only partially explored.

The richest and best preserved site in Wierzawice is an example of a typical hunting camp, which was settled for a short time, probably a few days or weeks. The remains of a fireplace with a stone construction and some concentrations of flint artefacts have been discovered at the site (fig. 2). Around the fireplace there are small concentrations of debris and tools, especially lithic weaponry (fig. 3), at a greater distance – the place where the cores were processed. On the outskirts, large spots of red ochre were identified – it is probably the place of some activity, possibly related to the processing of organic raw materials [Bobak et al., 2017].

The second of the most important sites was discovered in Hłomcza in the Carpathians. This is a small, also shortly used seasonal camp. A structure interpreted as a dwelling was found here as well as a small inventory containing a few cores and tools (mostly burins), and almost no weapon inserts – only 3 backed blade lets (fig. 4).

The other two sites – Łąka (fig. 5) and Grodzisko Dolne (fig. 6) have been heavily destroyed and we only have residual lithic inventories. In Łąka, these artefacts form a small kshemenitsa. It seems that in these cases we should also talk about small, short-lived camps.

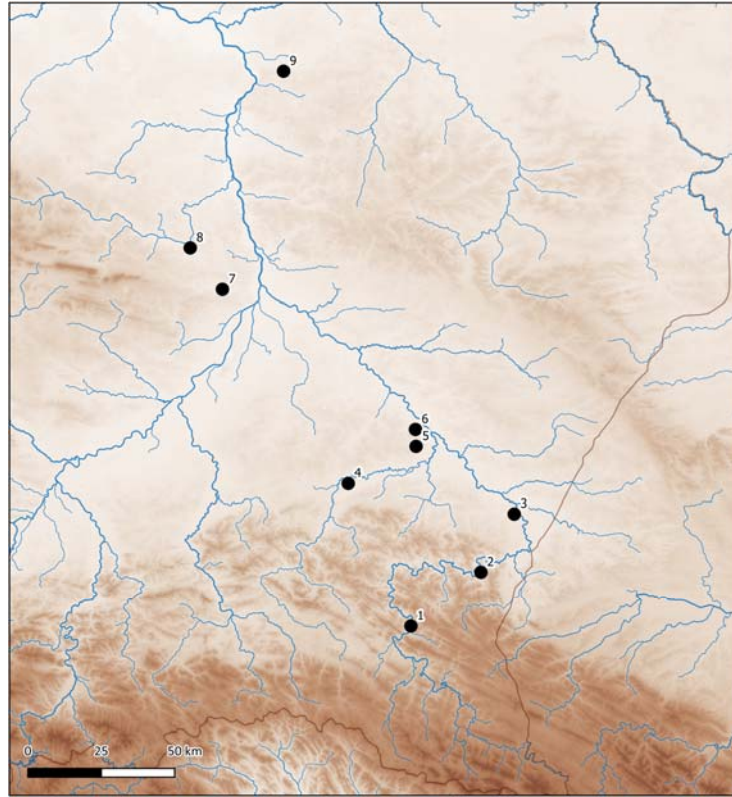

Fig. 1. Magdalenian and Epigravettian sites in eastern Poland mentioned in the text: 1 – Hłomcza, 2 – Przemyśl, 3 – Święte, 4 – Łąka, 5 – Grodzisko Dolne, 6 – Wierzawice, 7 – Wilczyce, 8 – Ćmielów-Mały Gawroniec, 9 – Klementowice (draw by D. Bobak)

Рис. 1. Мадленські та епіграветські стоянки у східній Польщі, згадані у тексті: 1 – Гломча, 2 – Перемишль, 3 – Сьвенте, 4 – Лонка, 5 – Гродзисько-Дольне, 6 – Віравиці, 7 – Вільчице, 8 – Хмельов-Малий Гавронець, 9 – Клементовіце (рис. за Д. Бобаком)

The sites examined so far are only short-lived camps. So far, no traces of large, longer settled base camp types have been found. If this situation is not only the result of the current state of research, then it may suggest that the areas of south-eastern Poland were part of a larger territory exploited by some Magdalenian community and constituted mainly hunting areas. On the basis of the analysis, it may be assumed that this territory may have covered the areas of eastern Poland up to the Nałęczów Plateau, from where a large camp in Klementowice (Lublin province) is known [Wiśniewski, 2015, Wiśniewski et al., 2012]. It is likely that this common territory also covers areas located on the west side of the Vistula River, in the Sandomierz Basin, from which large sites are known in Wilczyce [Schild, 2014] and Ćmielów – Mały Gawroniec [Przeździecki et al., 2011]. Relations with this areas are well attested by raw materials used in sites in Wierzawice, Łąka and Grodzisko Dolne (chocolate and Świeciechów flint).

Magdalenian settlement in eastern Poland continues throughout the presence of Late Magdalenian societies in Central Europe, from Dryas I (Klementowice) to Alleröd (Wierzawice). It means that the population, or traditions of this culture, reached the eastern periphery relatively quickly and for a long time. The question arises if the Magdalenian population, functioning in the

eastern borderlands, occupied areas not covered by any previous settlement, and whether there were contacts between them and representatives of other traditions – Epigravettian, whose settlement extends east of today's Polish borders on the territory of Ukraine. Finally, the last question is whether the line of the San and the Bug is the final eastern limit of Magdalenian.

Fig. 2. Wierzawice site. Fireplace during excavations (foto D. Bobak)
Рис. 2. Стоянка Віравіці. Вогнище у процесі розчистки (фото Д. Бобака)

This last question should be answered in the affirmative, though not categorically. So far, we do not know of any Magdalenian sites from the areas east of Poland. This can be explained by the state of the research but also by the fact that this area was already inhabited by another large cultural complex – Epigravettian [Григорьева and Клапчук, 1981; Нужный, 2015].

The answer to the remaining questions is difficult. A certain light is being shed on them by the discovery of the site in Świąte. The part of the site studied so far provided a small concentration of lithic artefacts – flakes and blades as well as several tools. These materials were described as Epigravettian. The TL dates obtained from the profile indicate that it is contemporary to the Magdalenian settlement (unpublished researches of the team under the direction of the authors). Perhaps, therefore the Magdalenian population who came to this area inhabited the areas that were occupied by the “Epigravettian” population? Perhaps we are also dealing with a zone penetrated by both these communities? With the population density at this time, such a situation was not only possible, but even these groups could not meet. This region could thus be at the same time a border and a zone of intercultural contacts. So far, we know only one Epigravettian site from this area, which is contemporary to the Magdalenian settlement, but its significance in the discussion of Magdalenian-Epigravettian relations is very important.

To what extent this borderland was the area of contacts and what the consequences could have been is unexplained yet. Eastern cultural influences have evidences only in the form of single imports of Volhynian flints, often doubtful. It is not possible to determine whether their occurrence in inventories is the result of the presence of the Magdalenian population in the areas located to the east of the today's known Magdalenian settlement border or as a result of exchanges between the Magdalenian and Epigravettian groups. Depending on the answer, it should be assumed that either

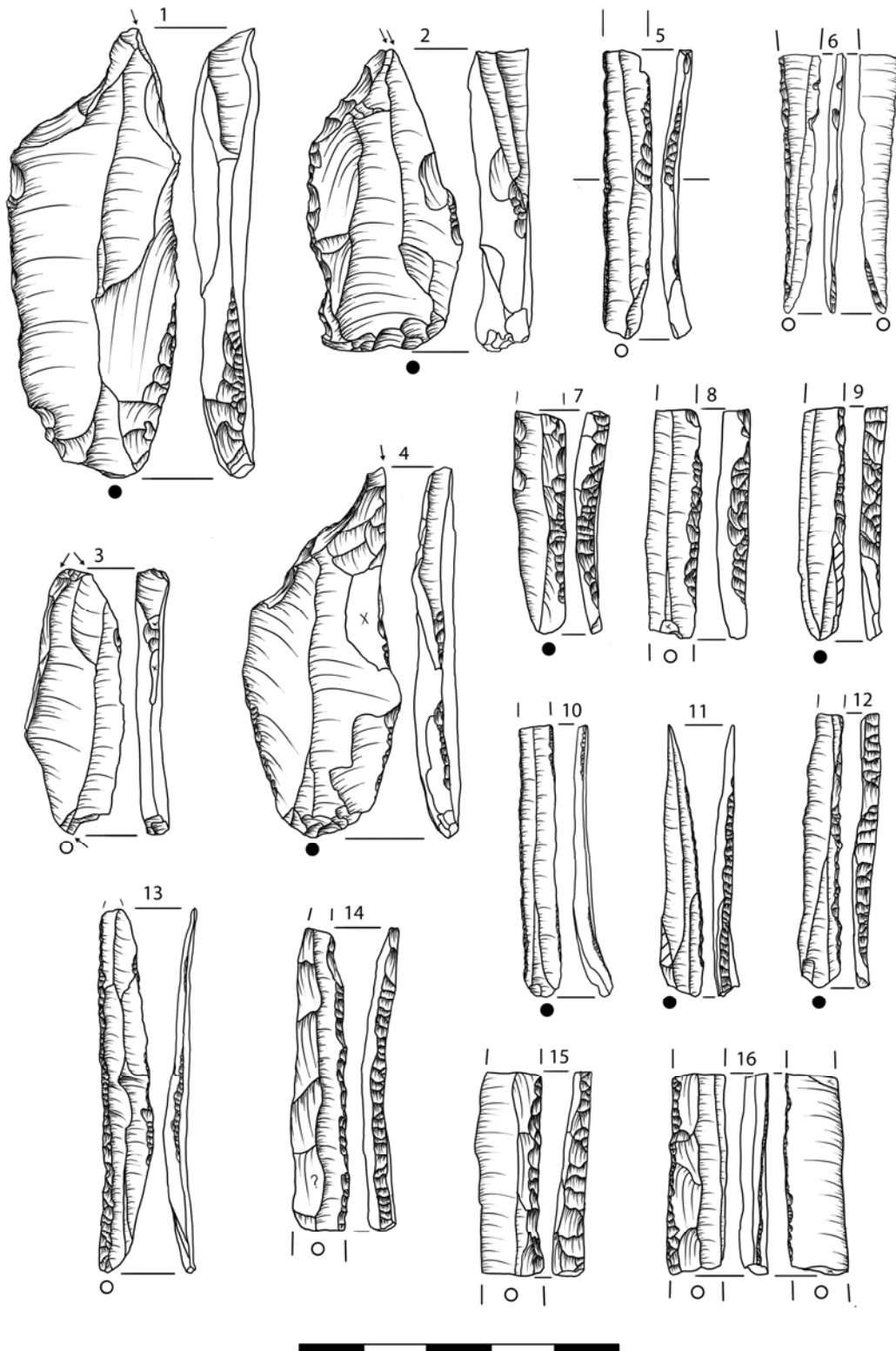

Fig. 3. Wierzawice site Lithic industry (after Bobak et al., 2017)

Рис. 3. Стоянка Вірзавиці. Кам'яні вироби (за Bobak et al., 2017)

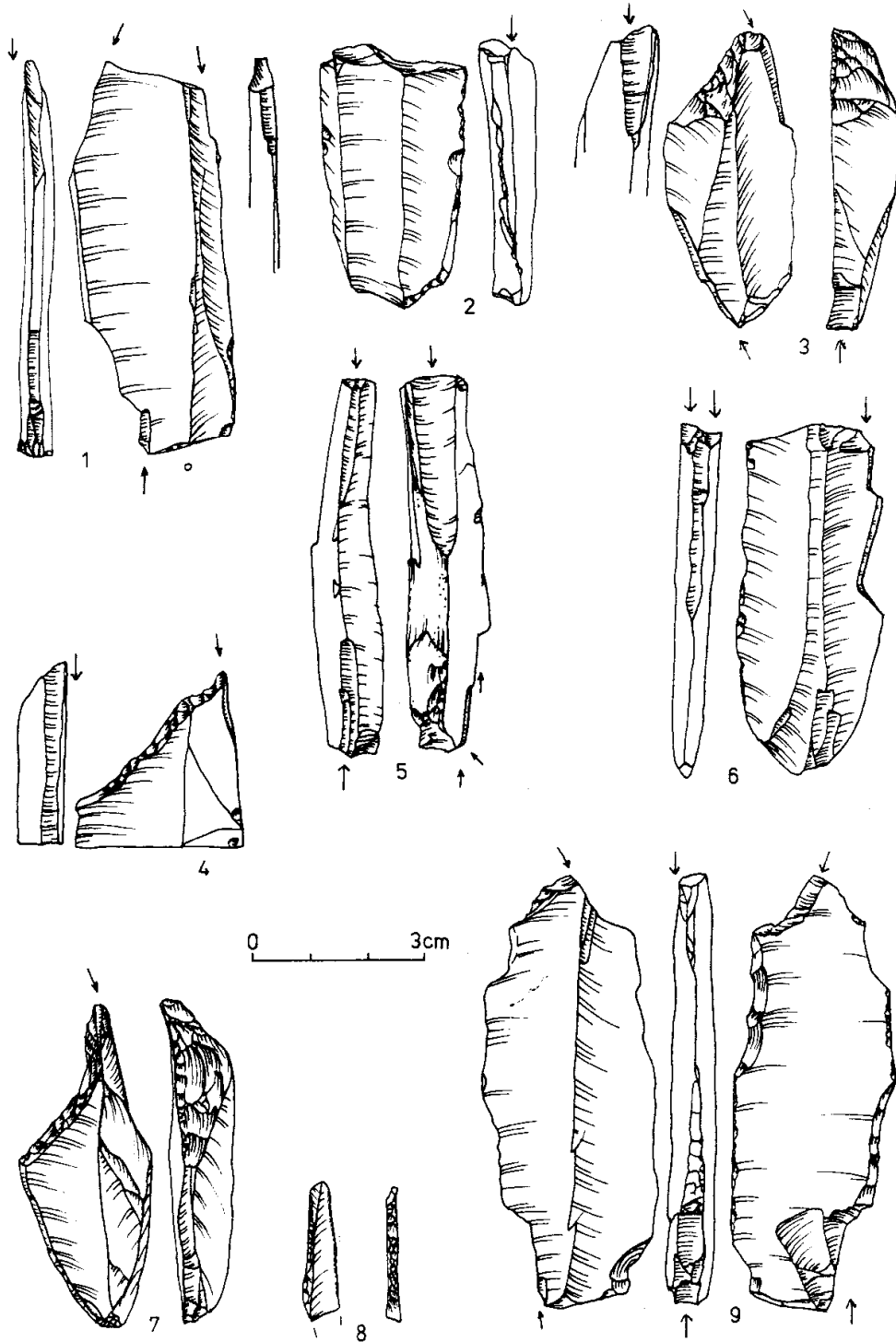

Fig. 4. Głomcza site. Lithic industry (after Valde-Nowak, Muzyczuk, 2000)

Рис. 4. Стоянка Гломча. Кам'яні вироби (за Valde-Nowak, Muzyczuk, 2000)

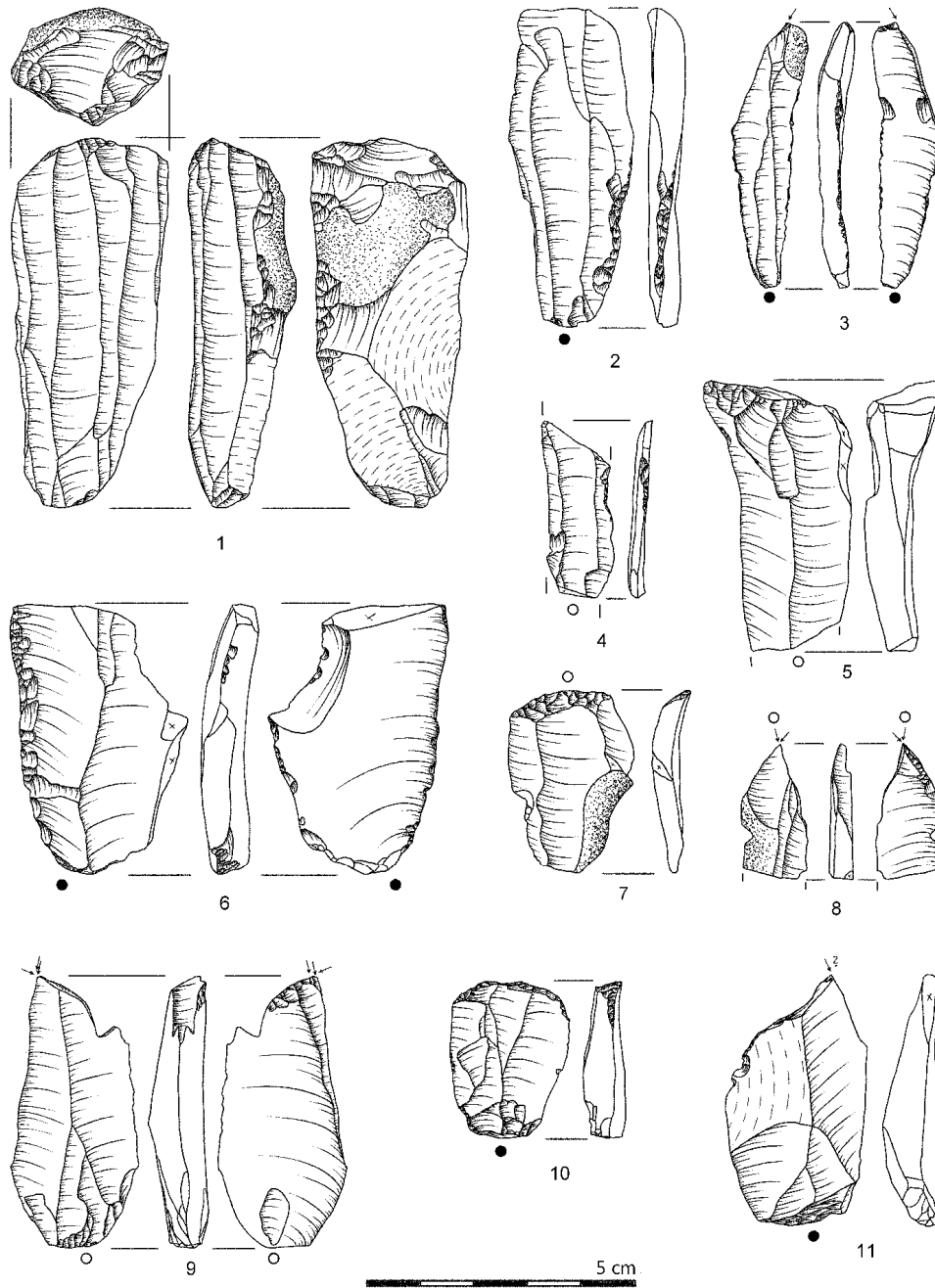

Fig. 5. Łąka site. Lithic industry (after Połtowicz-Bobak et al., 2014, ryc. 8)

Рис. 5. Стоянка Лонка. Кам'яні вироби (за Połtowicz-Bobak et al., 2014, рyc. 8)

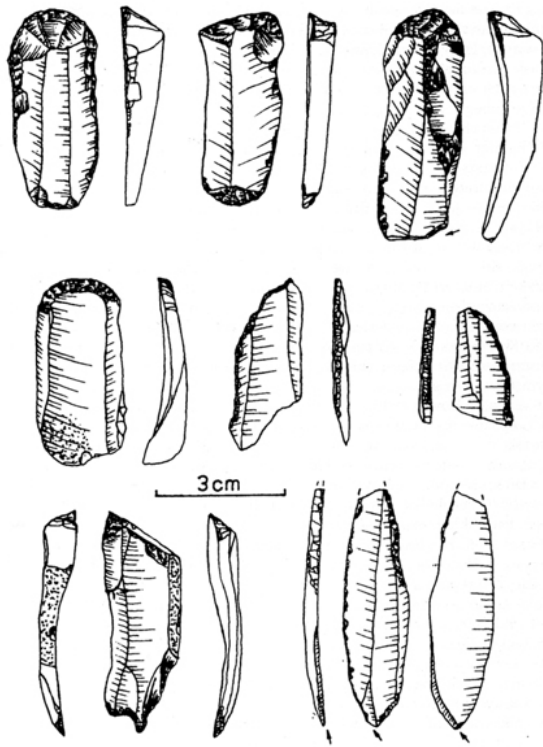

Fig. 6. Grodzisko Dolne site. Lithic industry (after S. Czopek 1999)

Рис. 6. Стоянка Гродзисько-Дольне. Кам'яні вироби (за S. Czopek 1999)

the Magdalenian population penetrated the territories of today's Western Ukraine or there were some contacts between the population of these two cultures. Apart from the few possible imports of Volhynian flint in Magdalenian inventories (Wierzawice, Grodzisko Dolne?), there are no other elements that could be a material confirmation of such contacts. An in-depth analysis of possible contacts on the west-east axis is also hindered by the poor level of recognition of the Polish-Ukrainian borderland on the Ukrainian side. There are not only shortages of well-recognised sites, but also precise dating, allowing the identification of the settlement contemporary to the Magdalenian settlement in south-eastern Poland. We know that the Epigravettian settlement took place in Western Ukraine. It is shown, for example, on the site Molodova V [Нужный, 2015]. However, further field work is needed to discover new sites and to obtain precise absolute dates.

Research conducted in the south-east of Poland shows that the Polish-Ukrainian borderland is an important area through which the border between two cultural traditions passes at the beginning of the Late Pleistocene. In this area, there could also have been contacts between these cultural complexes. Therefore, this is an extremely important area in discussion on the

relationship between Magdalenian and Epigravettian. The results of the research allow asking important questions. To get closer to the answers, further intensive research is needed both on the Polish and Ukrainian side of the border. Today's knowledge and questions set the prospects for further work.

ЛІТЕРАТУРА

Григорьева Г. В., Клапчук М. Н. (1981). Позднепалеолитическая стоянка Межигирцы I в Ивано-Франковской области // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. – Вып. 165. – С. 58–63.

Нужный Д.Ю. (2015). Верхній палеоліт Західної і Північної України (техніко-типологічна варіабельність та періодизація). – Київ: Інститут Археології НАНУ.

Bobak D., Lanczont M., Mroczek P., Połtowicz-Bobak M., Nowak A., Kufel-Diakowska B., Kusiak J., Standzikowski K. (2017). Magdalenian settlement on the edge of the loess island: A case study from the northern foreland of the Carpathians (SE Poland) // Quaternary International. – Vol. 438. – P. 158–173. Режим доступу: <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2017.04.034>

Bobak D., Lanczont M., Nowak A., Połtowicz-Bobak M., Tokarczyk S. (2010). Wierzawice st. 31 – nowy ślad osadnictwa magdaleńskiego w Polsce południowo-wschodniej // Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego. – T. XXXI. – S. 63–78.

Bobak D., Połtowicz-Bobak M. (2013). Bayesian age modelling of the Magdalenian settlement in the territory of present-day Poland // Rech. Archéologiques Nouv. – Sér. 5–6. – P. 51–67.

Czopek S. (1999). Pradzieje Polski południowo-wschodniej. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego. – 217 s.

Kozłowski J. K. (1963). Z zagadnień paleolitu Polski południowo-wschodniej // Rocznik województwa rzeszowskiego. – Vol. III. – S. 5–18.

Kozłowski S. K. (1977). Harpun ze stanowiska Przemyśl II // Acta Archaeologica Carpathica. – Vol. XVII. – S. 139–143.

Kozłowski S. K., Połtowicz-Bobak M., Bobak D., Terberger T. (2012). New information from Maszycka Cave and the Late Glacial recolonisation of Central Europe // Quaternary International. – Vol. 272–273. – P. 288–296. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2012.02.052>

Osiński K. (1932). Najstarsze ślady człowieka dyluwialnego w Przemyślu // Ziemia. – T. 19. – S. 278.

Połtowicz M. (2004). Ślady łowców mamutów i wyspecjalizowanych myśliwych na terenie Przemyśla, in: Dzieje Przemyśla. Tom I Osadnictwo Pradziejowe i Wczesnośredniowieczne. Część II – Analiza Źródeł i Synteza / Ed. Koperski, A. – Przemyśl. – S. 5–17.

Połtowicz-Bobak M. (2013). Wschodnia prowincja magdalenieniu. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.

Połtowicz-Bobak M., Bobak D., Gębica P. (2014). Nowy ślad osadnictwa magdaleńskiego w Polsce południowo-wschodniej. Stanowisko Łąka 11–16 w powiecie rzeszowskim // Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego. – T. XXXV. – S. 237–248.

Przeździecki M., Migal W., Krajcarz M., Pyżewicz K. (2011). Ćmielów, st. 95 (“Mały Gawroniec”), woj. świętokrzyskie. Badania w roku 2009 // Światowit. – T. VIII (XLIX) (2009–2010). – S. 191–193.

Wilczyce. A Late Magdalenian Winter Hunting Camp in Southern Poland. (2014). / Ed. Schild R. – Warszawa.

Valde-Nowak P., Muzyczuk A. (2000). Magdalenien Settlement at Hłomcza (Polish Carpathians) // Acta Archaeologica Carpathica. – Vol. XXXV (1999–2000). – S. 5–32.

Wilczyński J. (2007a). Epigrawecka pracownia krzemienia na stanowisku Kraków ul. Spadzista B+B1 // Przegląd Archeologiczny. – Vol. 55. – S. 5–52.

Wilczyński J. (2007b.) The Gravettian and Epigravettian lithic assemblage from Kraków-Spadzista B+B1: dynamic approach to the technology // Folia Quat. – Vol. – 77. – S. 37–96.

Wilczyński J. (2006). The upper palaeolithic workshop at the site Piekary IIA sector XXII layer 5 // Sprawozdania Archeologiczne. – T. 58. – S. 175–203.

Klementowice. A Magdalenian site in eastern Poland. (2015). / Ed. Wiśniewski T. – Lublin: Institute of Archaeology Maria Curie-Skłodowska University in Lublin

Wiśniewski T., Mroczek P., Rodzik J., Zagórski P., Wilczyński J., Fišáková M.N. (2012). On the periphery of the Magdalenian World: An open-air site in Klementowice (Lublin Upland, Eastern Poland) // Quaternary International. – Vol. 272–273. – P. 308–321. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2012.06.032>

Wojtal P., Wilczyński J., Sobczyk K. (2015). A new look at an old site: studies of the Kraków-Spadzista 1968–2013, in: Forgotten Times and Spaces. New Perspectives in Paleoetnological and Archeological Studies. / Eds. Sázellová, S., Novak, M., Mizerová, A. – Brno: Institute of Archeology of the Czech Academy of Sciences; Masaryk University. – Pp. 169–190.

REFERENCES

Grigor'eva, G. V., Klapchuk, M. N. (1981). Pozdnepleolitieskaja stojanka Mezhygiry I v Ivano-Frankovskoj oblasti. *Kratkie Soobshhenija Instituta Arheologii Akademii nauk USSR*, 165, 58–63 (in Russian).

Nuzhnyi, D. Yu. (2015). *Verkhnij paleolit Zakhidnoi i Pivnichnoi Ukrainy (tekhniko-typolohichna variabelnist ta periodyzatsiia)*. Kyiv: Instytut Arkheologii Natsionalna akademiia nauk Ukrainy. (in Ukrainian).

Bobak, D., Łanczont, M., Mroczek, P., Połtowicz-Bobak, M., Nowak, A., Kufel-Diakowska, B., Kusiak, J., & Standzikowski, K. (2017). Magdalenian settlement on the edge of the loess island: A case study from the northern foreland of the Carpathians (SE Poland). *Quaternary International*, 438, 158–173. <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2017.04.034>

Bobak, D., Łanczont, M., Nowak, A., Połtowicz-Bobak, M., & Tokarczyk, S. (2010). Wierzawice st. 31 – nowy ślad osadnictwa magdaleńskiego w Polsce południowo-wschodniej. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, 31, 63–78 (in Polish).

- Bobak, D., & Połtowicz-Bobak, M. (2013). Bayesian age modelling of the Magdalenian settlement in the territory of present-day Poland. *Rech. Archéologiques Nouv*, 5, 51–67.
- Czopek, S. (1999). *Pradzieje Polski południowo-wschodniej*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 217 (in Polish).
- Kozłowski, J. K. (1963). Z zagadnień paleolitu Polski południowo-wschodniej. *Rocznik województwa rzeszowskiego*, 3, 5–18 (in Polish).
- Kozłowski, S. K. (1977). Harpun ze stanowiska Przemysł II. *Acta Archaeologica Carpathica*, 17, 139–143 (in Polish).
- Kozłowski, S. K., Połtowicz-Bobak, M., Bobak, D., & Terberger, T. (2012). New information from Maszycka Cave and the Late Glacial recolonisation of Central Europe. *Quaternary International*, 272–273, 288–296. <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2012.02.052>
- Osiński, K. (1932). Najstarsze ślady człowieka dyluwialnego w Przemyślu. *Ziemia*, 19, 278 (in Polish).
- Połtowicz, M. (2004). Ślady łowców mamutów i wyspecjalizowanych myśliwych na terenie Przemyśla. In Koperski, A. (Ed.), *Dzieje Przemyśla. Tom I Osadnictwo Pradziejowe i Wczesnośredniowieczne. Część II – Analiza Źródeł i Synteza* (pp. 5–17). Przemyśl. (in Polish).
- Połtowicz-Bobak, M. (2013). *Wschodnia prowincja magdalenieniu*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego. (in Polish).
- Połtowicz-Bobak, M., Bobak, D., & Gębica, P. (2014). Nowy ślad osadnictwa magdaleńskiego w Polsce południowo-wschodniej. Stanowisko Łąka 11–16 w powiecie rzeszowskim. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, 35, 237–248 (in Polish).
- Przędziecki, M., Migal, W., Krajcarz, M., Pyżewicz, K. (2011). Ćmielów, st. 95 (“Mały Gawroniec”), woj. świętokrzyskie. Badania w roku 2009. *Światowit*, 8(49) (2009–2010), 191–193 (in Polish).
- Schild, R. (Ed.). (2014). *Wilczyce. A Late Magdalenian Winter Hunting Camp in Southern Poland*. Warszawa.
- Valde-Nowak, P., Muzyczuk, A. (2000). Magdalenien Settlement at Hłomcza (Polish Carpathians). *Acta Archaeologica Carpathica*, 35 (1999–2000), 5–32 (in English, & in Polish).
- Wilczyński, J. (2007a). Epigrawecka pracownia krzemienia na stanowisku Kraków ul. Spadzista B+B1. *Przegląd Archeologiczny*, 55, 5–52 (in Polish).
- Wilczyński, J. (2007b.) The Gravettian and Epigravettian lithic assemblage from Kraków-Spadzista B+B1: dynamic approach to the technology. *Folia Quat*, 77, 37–96.
- Wilczyński, J. (2006). The upper palaeolithic workshop at the site Piekary IIa sector XXII layer 5. *Sprawozdania Archeologiczne*, 58, 175–203 (in English, & in Polish).
- Wiśniewski, T. (Ed.). (2015). *Klementowice. A Magdalenian site in eastern Poland*. Lublin: Institute of Archaeology Maria Curie-Skłodowska University in Lublin
- Wiśniewski, T., Mroczek, P., Rodzik, J., Zagórski, P., Wilczyński, J., & Fišáková, M.N. (2012). On the periphery of the Magdalenian World: An open-air site in Klementowice (Lublin Upland, Eastern Poland). *Quaternary International*, 272–273, 308–321. <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2012.06.032>
- Wojtal, P., Wilczyński, J., Sobczyk, K. (2015). A new look at an old site: studies of the Kraków-Spadzistacie 1968–2013. In S. Sázalová, M. Novak, & A. Mizerová (Eds.). *Forgotten Times and Spaces. New Perspectives in Paleoetnological and Archeological Studies* (pp. 169–190). Brno: Institute of Archeology of the Czech Academy of Sciences; Masaryk University.

*Стаття: надійшла до редакції 28.11.2018
прийнята до друку 6.12.2018*

МІЖ МАДЛЕНОМ ТА ЕПІГРАВЕТОМ. ВНЕСОК У ДОСЛІДЖЕННЯ ПАЛЕОЛІТУ НА ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКОМУ ПОГРАНИЧЧІ

Даріуш БОБАК¹, Марта ПОЛТОВІЧ-БОБАК²

¹ *Фундація Жешівського археологічного осередку
вул. Монюшка, 10, 350015, м. Жешів, Польща, e-mail: dbobak@lithics.eu*

² *Інститут археології Жешівського університету,
вул. Монюшка, 10, 350015, м. Жешів, Польща, e-mail: mpoltowicz@lithics.eu*

Територія Польщі на північ від Карпат та Судет була майже безлюдною впродовж останнього льодовикового максимуму (у вузькому розумінні). Повторне заселення території Польщі відбулось не раніше фіналу останнього льодовикового максимуму. В означений період цей регіон був освоєний спільнотами мадленського комплексу – традиції, носії якої заселяли височини Західної та Центральної Європи. Ґрунтуючись на доступних на сьогоднішній день джерелах, можна зробити висновок, що східний кордон Польщі у досліджувану епоху став також східною межею поширення мадленських спільнот.

На землях сучасного Підкарпатського воєводства відомо п'ять мадленських стоянок. У 1940-х однорядний гарпун з промовистими мадленськими рисами виявлено у Перемишлі. Нові стоянки відкрито на межі ХХ–ХХІ ст. Чотири з них знайдено зовсім недавно: Гломча, Ґродзисько-Дольне, Віравиця та Лонка.

Ці пам'ятки існували впродовж дуже короткого відрізка часу, їх культурний шар слабо насичений артефактами. Решток довготривалого стійбища досі не виявлено. Якщо причиною цього є не лише недостатнє вивчення регіону, можна зробити припущення, що територія Південно-Східної Польщі у окреслений період становила лише невелику частину більшого ареалу проживання певної мадленської спільноти. Ґрунтуючись на проведених аналізах, можна зробити висновок, що цей ареал включав області Східної Польщі.

Мадленське заселення Східної Польщі відбувалось у рамках поширення пізньомадленських спільнот по території Східної Європи у період від дріасу I до алерьоду. Це означає, що населення або традиція цієї культури сягнули своєї східної периферії порівняно швидко та затримались тут надовго. Виникає питання, чи проживали на землях східного пограниччя, зайнятих мадленським населенням, які-небудь давніші спільноти, та чи взагалі мали місце контакти між ним та носіями інших традицій – епіграветських, стоянки яких займали території сучасної України на схід від польського кордону. Нарешті, останнє питання: чи був басейн р. Сян крайньою межею поширення представників мадленської традиції?

На нього можна дати ствердну, хоча й не категоричну відповідь. Принаймні до цього часу ми не знаємо жодної мадленської стоянки на землях східніше від кордонів Польщі. Відповідь на решту питань дати значно складніше. Частково світло на них проливає відкриття стоянки Святе. Частина території пам'ятки, досліджена на цей час, характеризується слабкою насиченістю культурного шару кам'яними артефактами – відщепами і пластинами та невеликим набором знарядь. Ці матеріали віднесено до епігравету. Одержані з профілю стоянки ТЛ-дати свідчать про синхронність її матеріалів та мадленських пам'яток. Отже, ймовірно, мадленське населення, яке прийшло на цю територію, зайняло землі, заселенні "епіграветськими" спільнотами? А можливо, ми маємо справу із зоною, у яку проникали представники обох традицій? На цей момент нам відома лише одна епіграветська стоянка на цій території, синхронна із мадленськими пам'ятками, але її значення для дискусії щодо мадленсько-епіграветських контактів надзвичайно велике.

До якої міри це пограниччя було контактною зоною та якими могли бути наслідки досі, невідомо. Попри нечисельні випадки можливих імпорту волінського кременю у мадленських збірках (Віравиці, Ґродзисько-Дольне?), немає жодного археологічного підтвердження такого роду контактів. Поглиблений аналіз ймовірних впливів, спрямованих із заходу на схід, ускладнений недостатнім рівнем дослідження зони польсько-українського пограниччя з українського боку.

Дослідження проведені у Південно-Східній Польщі, демонструють, що польсько-українське порубіжжя було важливим регіоном, через який на початку пізнього плейстоцену проходив кордон між двома культурними традиціями. Ця територія також надзвичайно важлива для дискусії щодо взаємовідносин між мадленськими та епіграветськими спільнотами. Таким чином, актуальні знання та існуюча проблематика окреслюють перспективи для подальших досліджень.

Ключові слова: епігравет, мадлен, верхній палеоліт, Південно-Східна Польща, польсько-українське пограниччя, міжкультурні контакти, імпорти.

КОНТАКТИ ЕНЕОЛІТИЧНИХ КУЛЬТУР ТА ЇХ ЛОКАЛЬНИХ ГРУП НА ТЕРИТОРІЯХ ПРИКАРПАТТЯ, ЗАХІДНОГО ПОДІЛЛЯ І ВОЛИНІ

Тарас ТКАЧУК

Національний заповідник "Давній Галич",
вул. І. Франка, 1, 77100, м. Галич, Україна,
e-mail: tkachukt@gmail.com

За даними аналізу матеріалів поселення Козина, енеолітизація Прикарпаття почалася близько 4500–4400 BC і пов'язана з приходом на ці землі носіїв трипільської культури (етап А). Зафіксовані контакти з носіями маліцької і тисаполгарської культур.

Близько 4400–4300 BC на Прикарпатті існує трипільська культура з поліхромним розписом і заглибленою орнаментациєю кераміки типу Незвисько II (етап VI). Трипільське населення цього регіону мало контакти з культурою Тисаполгар. У час 4200–4000 BC зазначена територія була щільно заселена трипільцями заліщицької групи (етап VI–VII). Її представники контактували з маліцькою і люблінсько-волинською, а також із культурою Тисаполгар.

Приблизно 4000 BC у районі сучасної Городенківщини існували поселення I фази шипинецької групи типу Незвисько III (етап VII). На півночі Прикарпаття їх не виявлено. Носії цієї групи проникли на Горинь (Бодаки), Поділля (Голосків) і далі – на Середнє Побужжя (Ворошилівка). Вони мали контакти з люблінсько-волинською культурою.

Близько 3900–3800 BC на півдні Прикарпаття і Поділлі існували поселення шипинецької групи трипільської культури (етап CI). Представники цієї групи мали контакти з культурою Бодрогерестур. Десь близько 3800 BC почалася експансія бадразької групи трипільської культури. Її "імпорти" знаходимо в Більче-Золотому–Вертебі II і Білому Поточі на Поділлі.

Близько 3600 BC (початок етапу CII) почалася міграція бринзенської групи трипільської культури. Під її впливом сформувалася кошиловецька. Носії бринзенських традицій дійшли до Волині. Почалися близькі й далекі контакти з культурою лійчастого посуду.

Близько 3300 BC (етап CII) носії трипільської культури майже повністю відмовилися від мальованого посуду. Його замінив шнуровий і штампований орнамент (група Гординешть–Касперівці–Ербічень) та покриття поверхні червоною фарбою (троянівська група на Волині). Продовжувалися контакти з культурами лійчастого посуду і Баден.

Ключові слова: Трипілля, енеоліт, кераміка, "імпорт", орнаментация, контакти.

Заселення Прикарпаття, Західного Поділля і Волині на початку енеоліту все ще залишається мало вивченим. Відомо, що групи носіїв ранньотрипільської культури проникли на територію Західного Поділля, про що свідчать окремі знахідки кераміки і глиняних фігурок.

Нещодавні археологічні дослідження Національного заповідника "Давній Галич" ранньотрипільського поселення Козина, розташованого неподалік Галича на високому правому березі Дністра (рис. 1), дало новий матеріал для дослідження проблеми заселення Прикарпаття у ранньому енеоліті. Це – перше ранньотрипільське поселення, виявлене на Прикарпатті, і тому варто детальніше його розглянути.

Поселення розташоване на високому правому березі Дністра. Площу, яку воно займало, з'ясувати не вдалося через новітню забудову. Вдалося дослідити напівземлянку вісімкоподібної форми [Ткачук, 2010, с. 219–238]. Глиняні місця під вогнища (?) дають підстави вважати її житлом. Долівка складалася із втрамбованого шару темно-коричневого ґрунту товщиною до 10 см. Дах напівземлянки підтримував стовп, від якого в лесі залишилася яма діаметром 15 см і

глибиною 9 см. На втрамбованій поверхні не виявлено жодної цілої посудини. Натомість вона вкрита сантиметровим шаром вугілля від згорілих дерев'яних конструкцій. Це свідчить про те, що її знищила пожежа.

Після пожежі котлован від напівземлянки використовували як звалище різних поламаних предметів. Знахідки з цього місця сильно фрагментовані й не вдалося зібрати жодної цілої посудини. Такими ж були скинуті сюди зернотерки, глиняні фігурки, сланцеві сокирки.

До столового посуду належать фрагменти мисок із зрізано-конічними, зрізано-сферичними і S-подібними профілями; мисок на піддонах; кубків; сфероконічних посудин; малих горщиків; покришок. Столовий посуд орнаментовано заглибленими лініями, канелюрами (рис. 2). Одна столова посудина мала ділянки орнаментатії, зафарбовані червоною фарбою.

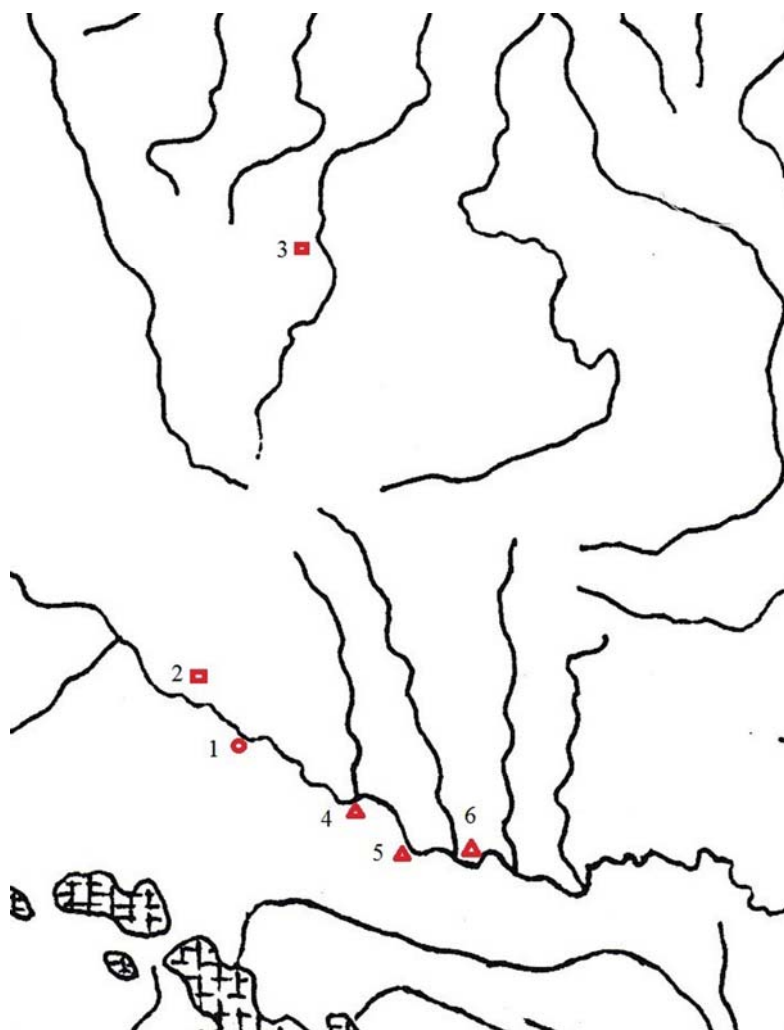

Рис. 1. Розташування поселення трипільської культури, поселень маліцької культури з впливами культури накольчастої кераміки і поселень трипільської культури етапу ВІ: 1 – Козина, 2 – Заліски, 3 – Голишів, 4 – Одаїв, 5 – Незвисько, 6 – Устечко

Fig. 1. Location of the settlement of Trypillia culture, settlements of Malitska culture with influences of stroke ornamented ware culture and of settlements of Trypillia culture, stage VI: 1 – Kozyna, 2 – Zalizky, 3 – Golyshiv, 4 – Odaiv, 5 – Nezvyisko, 6 – Ustechko

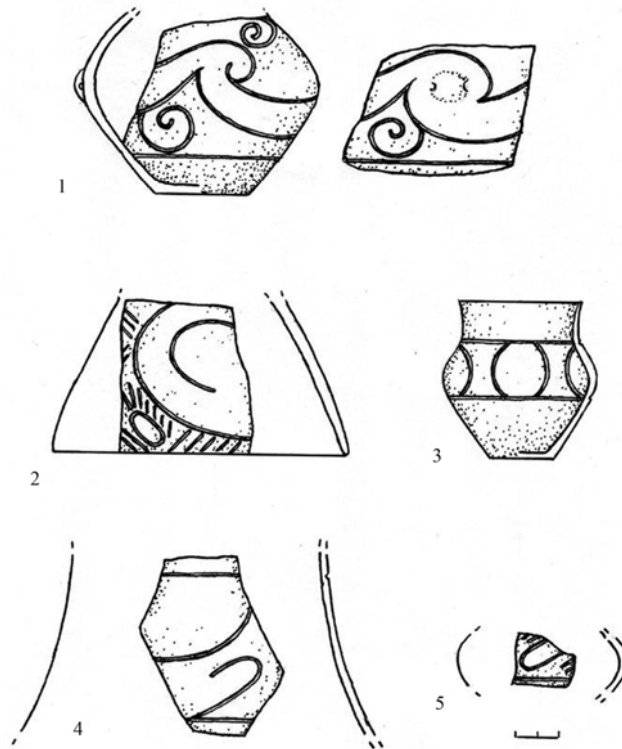

Рис. 2. Козина. Трипільська культура. Етап А. Столова кераміка
Fig. 2. Kozyna. Trypillia culture. Stage A. Tableware

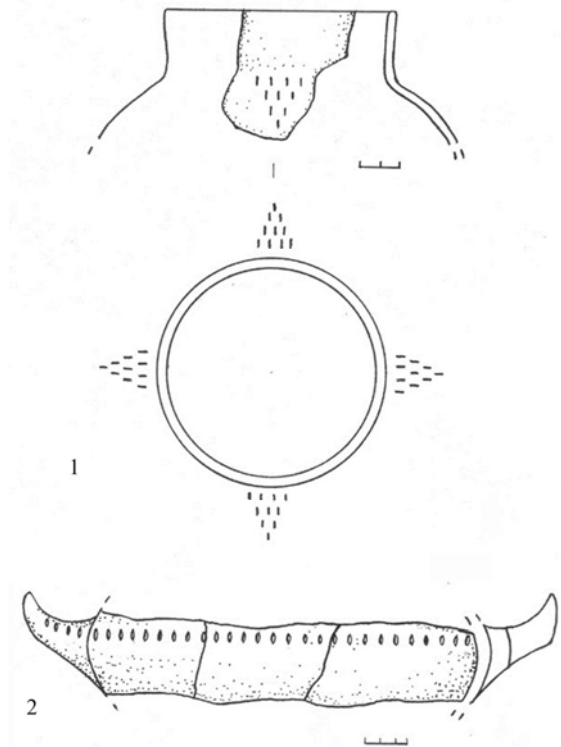

Рис. 3. Козина. 1 – “імпорт” культури Тисаполгар. 2 – “імпорт” маліцької культури
Fig. 3. Kozyna. 1 – “import” of Tiszapolgár culture. 2 – “import” of Malitska culture

До кухонного посуду належали фрагменти мисок на піддонах, мисок із короткими вінцями, миски зрізано-конічної форми, горщики відкритого типу.

На тулубах кухонних горщиків розміщували овальні наліплення. Два з яких мали округлу форму і вдавнення в середині. Початок таких наліплень сягає традицій неолітичної культури лінійно-стрічкової кераміки, вони відомі й на посуді пізніших культур, наприклад, маліцької.

Крім керамічного посуду, у котловані напівземлянки виявлено модель стільця-“трону”, три жіночі глиняні фігурки, чотирикутний глиняний предмет невідомого призначення і два округлих, у перетині продовгуватих. Жіночі фігурки зображені сидячи, зі стиснутими ногами та яскравою стеатопігією. Збереглися лише їхні нижні частини. На нозі більшої заглибленими лініями показані пальці. Одна менша не орнаментована, інша мала заглиблені лінії по середині. Фігурки з Козини мають численні аналогії серед пам'яток Трипілля А [Pogoševa, 1985, 139, abb. 63–71].

У заповненні котловану напівземлянки виявлено велику кількість кременю: первинних (із кіркою) великих відщепів, первинних (із кіркою) малих відщепів, вторинних (без кірки) відщепів. Увесь кремій темно-сірого кольору без вкраплень. Крім цього, знайдено нуклеуси, нуклеус-відбійник, шість круглих відбійників, пластини з первинною кіркою, пластини без первинної кірки з темно-сірого кременю, скребачки.

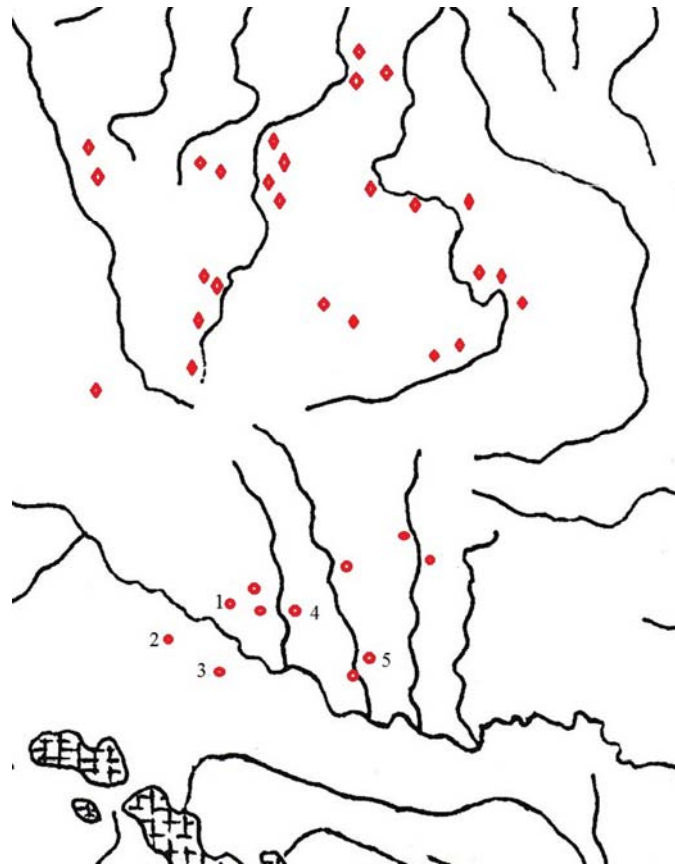

Рис. 4. Карто-схема розташування поселень трипільської культури заліщицької групи (кола: 1 – Більшівці, 2 – Вікторів I, 3 – Хом’яківка I, 4 – Бучач, гора Федір, 5 – Більче-Золоте, Парк I) та поселень маліцької і люблінсько-волинської культур різних фаз (ромби) (за Охріменко, 2000)

Fig. 4. Location of selected settlements of Zalishchyky group of Trypillia culture (circles: 1 – Bilshivtsi, 2 – Viktoriv I, 3 – Khomiakivka I, 4 – Buchach, Fedir mountain, 5 – Bilche Zolote, Park I. Situation of selected settlements of different phases of Malitska and Liublin-Volhynian cultures (rhombuses) (by Oхріменко, 2000)

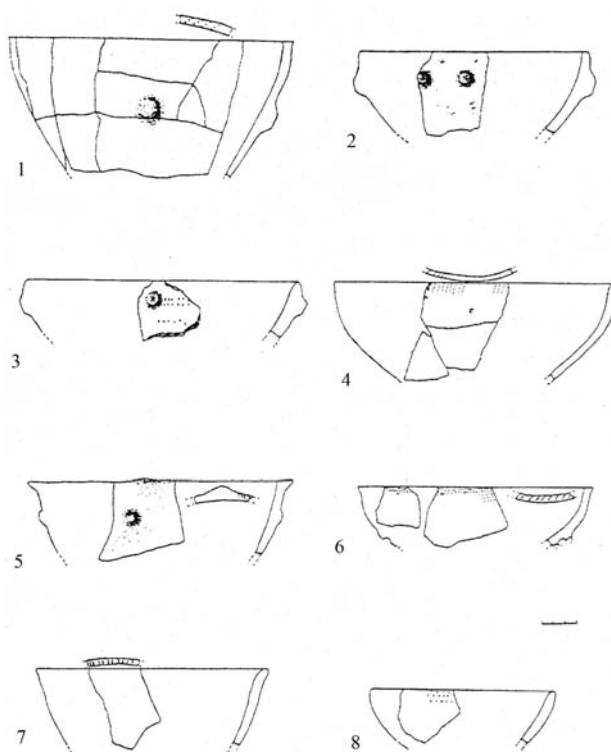

Рис. 5. Хом'яківка I. "Імпорти" маліцької культури (за Кочкін, 2003)

Fig. 5. Khomiakivka I. "Imports" of Malitska culture (by Кочкін, 2003)

Привертають увагу пластини із заповірованими краями трикутної форми. Можливо, вони були частинами складних знарядь (серпів?).

До виробів із каменю належать фрагменти зернотерок і сланцевих трапецієподібних сокир.

Дослідження показали, що крем'яні пластини і знаряддя з Козини поділяються на дві групи. До першої належать завдовжки до 10 см і завширшки до 2 см, виготовлені з місцевого кременю, що мають аналогії серед неолітичних й енеолітичних дунайських культур. До другої – більші за розмірами, виготовлені із волинського кременю й аналогічні виробам пізньонеолітичних й енеолітичних дунайських культур [Pelisiak, Tkachuk, 2016, p. 358–361].

Знахідки в Козині важливі для дослідження контактів енеолітичних культур на Прикарпатті. Поряд із ранньотрипільським матеріалом тут були виявлені фрагменти посуду зі слідами білої фарби. На жаль, через їхні малі розміри орнаментальні схеми дослідити неможливо.

Білу фарбу для орнаменталії посуду в Карпатській улоговині використовували носії культури Полгар–Чесхалом III–IV. Її фаза III датується 4780–4500 BC. Пізнішу IV фазу синхронізують із початком культури Тисаполгар (Прототисаполгар) й Оборомом II у Східній Словаччині [Rackyandall, 2007, p. 64–65]. Це дозволяє визначити приблизний час існування поселення Козина – 4500–4400 BC.

Ще один керамічний "імпорт" у вигляді фрагментів верхньої частини посудини з високою циліндричною горловиною і групами заглиблень у вигляді повислих трикутників знайдений у Козині (рис. 3, 1). Він має численні аналогії в культурі Тисаполгар [Terçoşan, 2002, p. 282, pl. 56: 9; p. 284, pl. 58: 3]. Початок культури Тисаполгар зараз датують близько 4500–4400 BC [Kadrow, 1996, s. 63; Nowak, 2009, s. 133], що також підтверджує час існування ранньотрипільського поселення Козина і появи перших носіїв трипільської культури на Прикарпатті. Вони прийшли сюди, можливо, з південного сходу, із земель Середнього

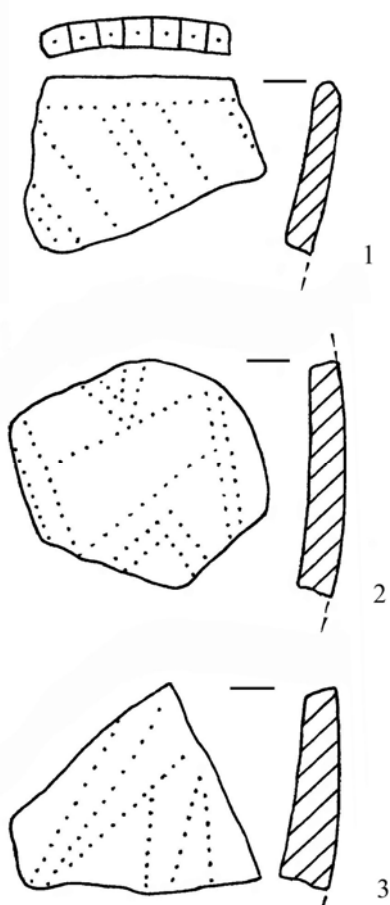

Рис. 6. Вікторів І. “Імпорти” маліцької культури (за Конопля, 2005)

Fig. 6. Viktoriv I. “Imports” of Malitska culture (by Конопля, 2005)

доволі інтенсивні зв'язки, про що свідчить петрографічний аналіз кременю тисаполгарської культури. Виявилося, що він походить із території Волині й Західного Поділля. Наприклад, більшість кременю з тисаполгарського могильника у Вельке Рашковце (Словаччина) походить із волинсько-подільських покладів [Přichystal, 1977, s. 125]. У відносно багатих чоловічих похованнях знайдені навіть необроблені кругляки кременю з цих покладів [Vizdal, 1977, s. 98].

Аналогії мідним сокирам і долотам із поховань у Вельке Рашковце відносять у могильнику однойменної культури у Варні (Болгарія) [Vizdal, 1977, s. 90–91]. Варнинський датований близько 4400 BC. [Vojadžiev, 1998, p. 350], тому могильник у Вельке Рашковце можна датувати таким самим часом. Імовірно, саме носії маліцької культури передавали крем'яну сировину в середовище тисаполгарської культури.

Дослідники палеоклімату вважають, що близько 4400 BC почалася холодна фаза Піора II/Ротмус II, що вплинуло на культурні процеси доби енеоліту [Gronenborn, 2009, p. 99, fig. 1, p. 100].

У той час, коли на периферії трипільської культури посуд орнаментували заглибленою орнаментациєю, в її центрі почався етап VI. Столовий посуд орнаментували як заглибленими лініями, так і мальованими біхромними чи поліхромними розписами. Основні його пам'ятки перебували південно-східніше. Лише окремі поселення етапу VI відомі на півдні Прикарпаття і

Подністров'я або Верхнього Попруття, які вже заселяли носії раннього Трипільля [Збеневич, 1989, с. 15, 201–209].

Цілком імовірно, що ці “імпорти” потрапляли в Козину через територію маліцької культури в період існування її фаз Ib і Ic [Kadrow, Zakościelna, 2000, p. 254]. Про можливість її транзитної ролі у зв'язках носіїв трипільської культури на Прикарпатті з культурами Карпатської улоговини свідчить керамічний “імпорт” маліцької культури у вигляді середньої частини великої посудини з “рогатими” ручками та горизонтальним рядом овальних заглиблень на найбільшому розширенні тулуба і ручках (рис. 3, 2).

Про те, що в північну частину Верхнього Подністров'я в час раннього енеоліту заходили носії маліцької культури, свідчить поселення Заліски, яке датують її класичною фазою Ib – між 4800 і 4500 BC. Кераміка цього поселення відображає впливи традицій орнаментациі закарпатської культури накольчастої кераміки. Основна частина кременю з цього поселення походить із волинських покладів. Дослідники поселення зауважують, що крем'яна індустрія з поселення Заліски ідентична матеріалам тисаполгарської культури. Крім кременю, було знайдено невелику кількість обсидіану, можливо, із закарпатських покладів [Бандрівський, Крушельницька, 2002, с. 441–453].

Пам'яток маліцької групи цього часу на території України небагато. Ще одне поселення її класичної фази – Голишів, яке розташоване на Західній Волині [Позіховський, 2010, с. 9]. Правдоподібно, носії цієї культури класичної фази Ib заходили на Волинь і Верхнє Подністров'я невеликими групами.

Між ранньонеолітичним населенням Волині, Західного Поділля і Карпатської улоговини існували

Західного Поділля (рис. 1). До найкраще досліджених належать Незвисько II у північній частині Середнього Придністер'я і Глибочок на Лівобережжі Дністра.

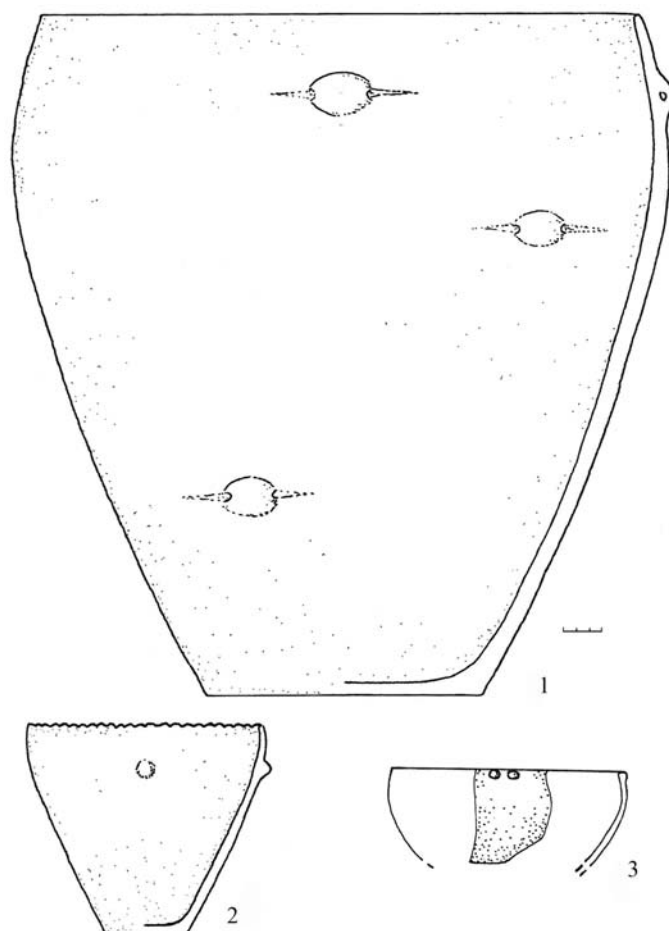

Рис. 7. Більшівці II. “Імporti” або імітації посуду культури Тисаполгар
Fig. 7. Bilshivtsi II. “Imports” or imitations of Tiszapolgár culture

Поселення Незвисько II розташоване на правому березі Дністра на невисокій терасі. До його столової кераміки входять: миски, миски на піддонах, грушоподібний посуд, покритки до них. Він був орнаментований заглибленими спіралями, овалами, шевронами, фестонами тощо. Двома або трьома фарбами на столову кераміку (грушоподібні посудини, кубкоподібні посудини, “біноклі”, покритки) наносили різноманітні спіралі, овали, меандри [Черныш, 1962]. Серед незвиської кераміки етапу VI знайдено високу зрізано-циліндричну посудину з перфорованим вінцем із двома дзьобоподібними наліпленнями, розташованими симетрично під вінцем. Подібний посуд – яскравий “імпорт” зі середовища культури Тисаполгар. До цієї ж категорії кераміки належить чотирикутна посудина з вертикальними наліпними валиками і вдавленнями на них.

Радіокарбонне датування кісток і кераміки з Незвиська II, проведене в київській лабораторії, показало, що поселення існувало близько 4400–4300 тис. до н. е. [Ковалюх, Скрипкін, Відейко, 2007. с. 75].

Глибочок – друге відносно добре досліджене поселення етапу VI на Західному Поділлі. Розкопано дві наземні споруди, з яких походить столова і кухонна кераміка. Велика піфосоподібна кухонна посудина із горизонтальними рядами ручок, розташованих у шаховому порядку, має аналогії серед посуду культури Тисаполгар. Столовий посуд Глибочка орнаментований

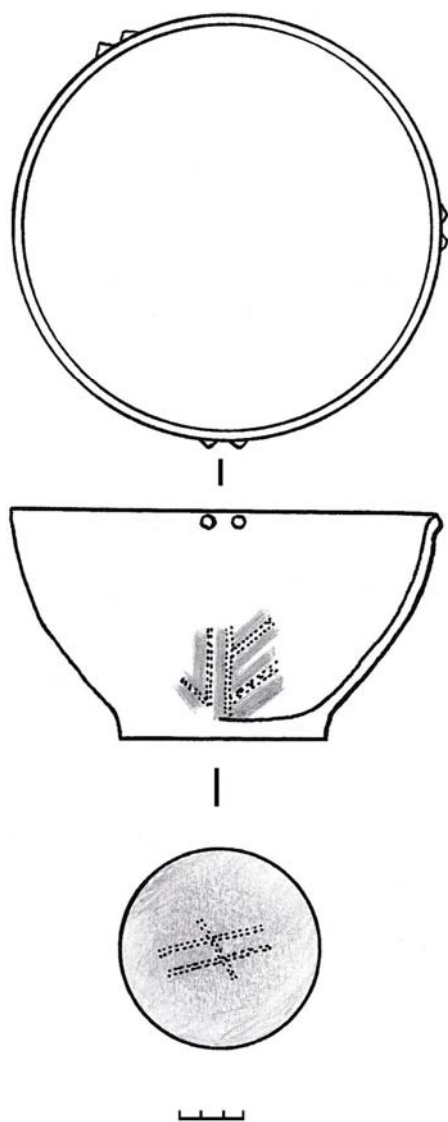

Рис. 8. Більшівці II. “Імпорт” або імітація посудини культури Тисаполгар
Fig. 8. Bilshivtsi II. “Imports” or imitations of Tiszapolgár culture

2009, с. 17–20, 28–31]. Мальований орнамент на “столовому посуді” Хом’яківки I, за одним винятком, не зберігся через високу кислотність ґрунтів Правобережжя Дністра. Невелика кількість фрагментів кераміки із заглибленою орнаментациєю свідчить про довгу тривалість такої традиції на периферії трипільської культури.

Носії трипільської культури на Прикарпатті мали контакти з представниками маліцької, на що вказують керамічні “імпорти” та її імітації, знайдені на поселеннях заліщицької групи на Прикарпатті. Наприклад, з Хом’яківки I походять великі напівсферичні миски, орнаментовані трохи нижче країв вінець овальними або трикутними наколами. Одна миска мала невеликий виступ на краю вінця. Деякі з цих – одинарні або подвійні наліплення, розташовані нижче країв вінець (рис. 5) [Кочкін, 2003, с. 82–87].

Ще одне поселення Правобережжя Дністра – Вікторів I також розташоване на домінуючому в довкіллі підвищенні. Серед кераміки з цього поселення знайдені фрагменти посуду з рядами накольчастої орнаментациї (рис. 6) [Конопля, 2005, с. 95, рис. X: 1–4], яка

біхромними і поліхромними спіралями, овалами й іншими фігурами [Сохацький, 1993, с. 10–22].

Металографічний аналіз виявив, що мідні вироби, знайдені у Глибочку, зроблені з волинської міді з покладів із довкілля Великого Мідська [Klochko i in., 2000, p. 168–186].

Як показують дослідження, носії трипільських традицій виготовлення й орнаментациї посуду етапу VI на Прикарпатті просунулися не вище Одаєва II. Тут була досліджена одна споруда та яма. У попередніх публікаціях це поселення віднесено до пізнішої, заліщицької, групи. Зважаючи на сильну фрагментацію посуду, домішки шамоту в тісті “столової” кераміки [Мацкевий та ін., 2004, с. 17–18], вважаємо, що його можна датувати етапом VI.

На Західному Поділлі найпівнічніше трипільське поселення VI розташоване ще нижче – біля Устечка, де під час розвідкових робіт були знайдені фрагменти посуду з мальованою і заглибленою орнаментациєю.

Прикарпаття (до р. Лімниці) й сусідні землі Західної Волині по допливах Дністра на етапі VI–VII були досить щільно заселені носіями трипільської культури етапу VI–VII заліщицької групи [Виноградова, 1983, с. 9; Ткачук, Кочкін, 2009, с. 16] (рис. 4).

Радіокарбонне датування двох поселень заліщицької групи – Хом’яківки і Більшівців – вказує, що за календарною хронологією вони існували близько 4200 р. до н. е. [Ткачук, Кочкін, 2009, с. 27], а сам етап VI–VII, на нашу думку, – між 4200 BC і 4000 BC.

Добре досліджене поселення цього часу – Хом’яківка I розташовувалося на Правобережжі Дністра і займало відносно велике підвищення. Серед “столового” посуду – зрізано-конічні та зрізано-сферичні миски, кубки і кубоподібні посудини, грушоподібний посуд із високими циліндричними вінцями, високі шоломоподібні покритишки до нього, округлотілі амфори, біноклеподібні посудини, черпаки. Серед “кухонного” – миски закритого типу [Ткачук, Кочкін,

трапляється на посуді маліцької культури [Kadrow, Zakościelna, 2000, p. 205, fig. 11, a, l]. Дослідники відносять її до фази Ic, що датується від 4500 до 4200 BC. Остання дата – час існування заліщицької групи етапу VI–VII. Наші розвідкові дослідження поселення Вікторів I також показали, що це поселення належить до заліщицької групи і датується за відносною хронологією етапом VI–VII, а не VII [Конопля, 2005, с. 88] чи VII–СІ [Круц, Рижов, 1997, с. 24, рис. 1].

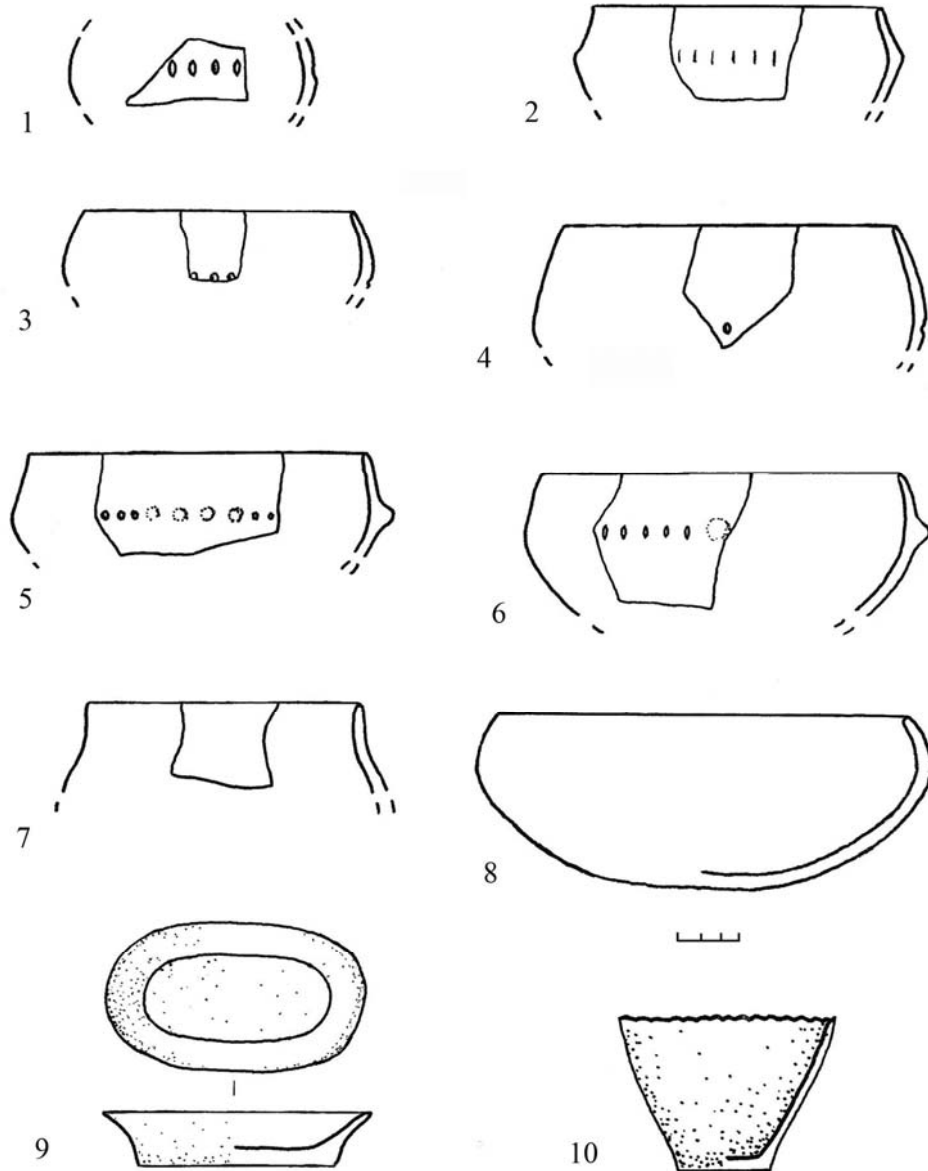

Рис. 9. Більшівці II. “Іморти” маліцької культури
Fig. 9. Bilshivtsi II. “Imports” of Malitska culture

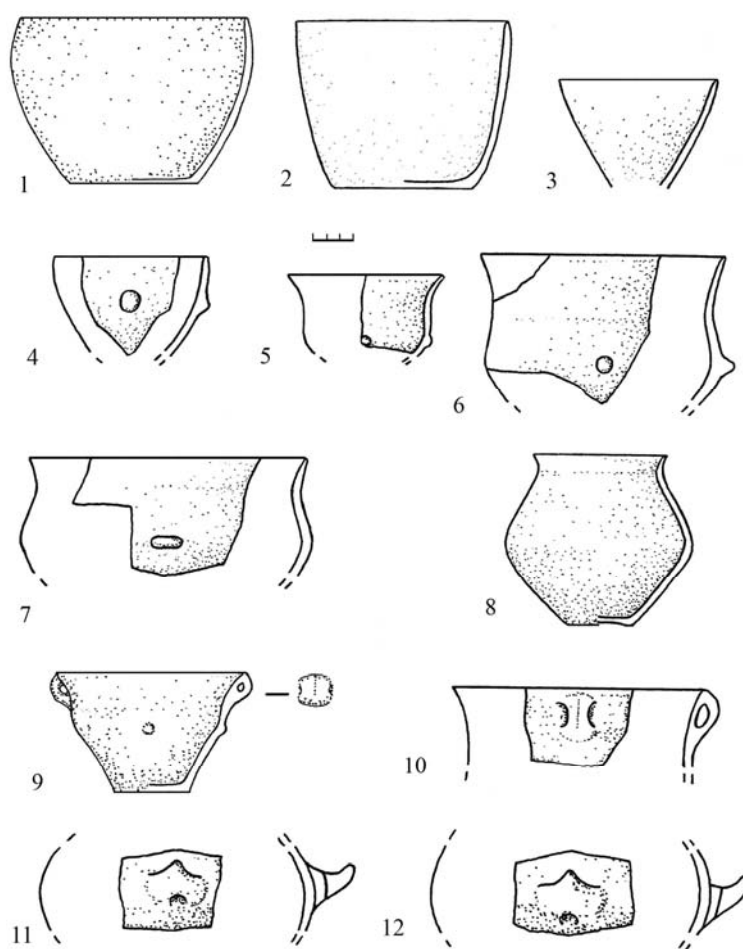

Рис. 10. Більшівці II. “Імпорти” люблінсько-волинської культури
 Fig. 10. Bilshivtsi II. “Imports” of Lublin-Volhynian culture

На Лівобережжі Дністра, на високій надзаплавній терасі лівого берега р. Гнила Липа, розташоване поселення заліщицької групи Більшівці. До цієї верстви належала велика яма, можливо, напівземлянка, п'ять малих і дві великі ями. Глиняних площадок не виявлено. Склад ґрунтів Лівобережжя Дністра дозволяє вивчити розписи “столового” посуду поселення. Не знайдено жодного фрагмента трипільського із заглибленою орнаментациєю.

До “столового” посуду належали зрізано-конічні та зрізано-сферичні миски, розмальовані з двох сторін червоними орнаментами на білому тлі; кубки, часто з малими ручками з вертикальними малими отворами, найчастіше розмальовані біхромними метопами і тангентами; кубкоподібні посудини, зазвичай, більші за кубки. Найчастіше їх тулуби розмальовували спіралями, а вінця – фестонами, шевронами, метопами; грушоподібний посуд із високими циліндричними шийками, розмальований різними схемами. На тулуби найчастіше наносили спіралі, інколи – дуги.

Грушоподібний посуд мав покривки – високі, шоломоподібної форми, розмальовані з двох сторін орнаментом, виконаним червоною фарбою на білому тлі.

Амфори зрідка траплялися серед більшівецької кераміки. Вони мали округлі тулуби і ручки з вертикальними отворами на їх найбільших розширеннях. Інколи ручки були загнуті догори й роноподібні.

Серед “столової” кераміки не часто траплялися кратери, черпаки і біноклеподібний посуд.

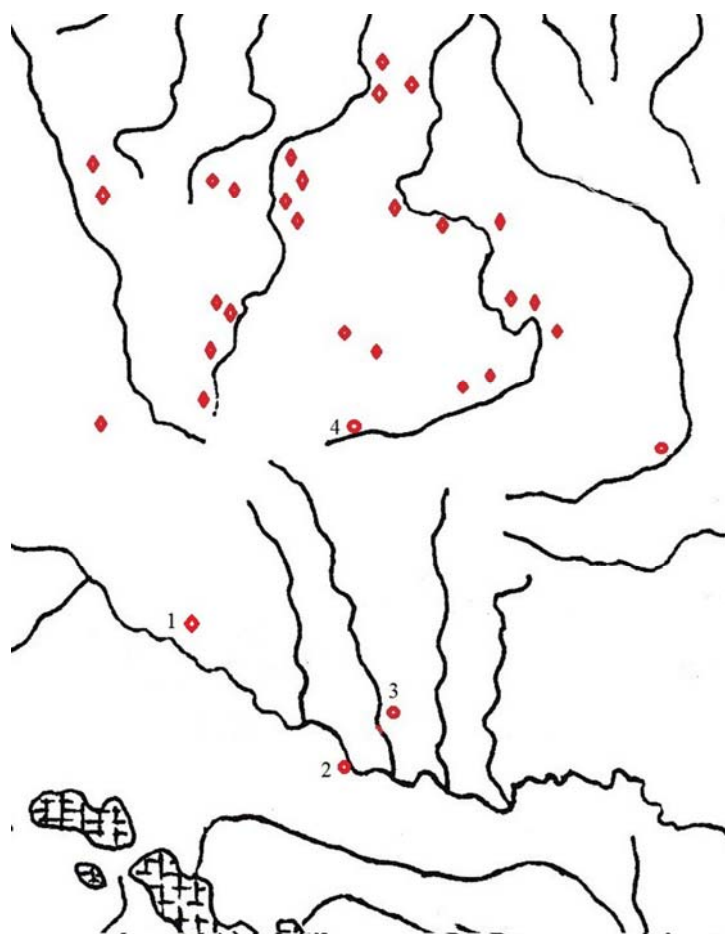

Рис. 11. Розташування вибраних пам'яток маліцької і люблінсько-волинської культур різних фаз. Ромби: 1 – Колоколин. Розташування поселень трипільської культури етапу ВІІ. Кола: 2 – Незвисько ІІІ, 3 – Більче-Золоте, Парк ІІІ, 4 – Бодаки

Fig. 11. Situation of selected sites of different phases of Malitska and Lublin-Volynian cultures. Rhombuses: 1 – Kolokolyn. Location of settlements of Trypillia culture, stage ВІІ. Circles: 2 – Nezvysko ІІІ, 3 – Bilche-Zolote, Park ІІІ, 4 – Bodaky

“Кухонний” посуд у вигляді горщиків і зрізано-сферичних мисок виготовляли з тіста із домішками шамоту. Орнаментували його дуже скромно – горизонтальними рядами трикутних чи овальних заглиблень або коротких вертикальних чи нахилених заглиблених ліній. Невелика кількість “кухонного” посуду з малими овальними наліпленнями-“перлинами” під вінцями належить до “імпортів” або імітацій південно-східних традицій виготовлення “кухонного” посуду, можливо, поселень типу Поливанового Яру ІІ, де такі горщики досить поширені [Попова, 2003, с. 95, рис. 52].

Серед посуду заліщицької групи з Більшівців привертає увагу велика піфосоподібна посудина з ручками із горизонтальними отворами, розташованими ззовні у три ряди в шаховому порядку (рис. 7, 1). Її аналогії трапляються у керамічних комплексах культури Тисаполгар [Vizdal, 1977, tabl. XXXIII: 1]. До тисаполгарських традицій виготовлення посуду належать більшовецькі зрізано-сферичні миски з парними наліпленнями під вінцями (рис. 7, 3) [Ткачук, 2005, с. 153, рис. 2, 12]. Цікаво, що одна із цих мисок при тисаполгарській формі має зовні типовий заліщицький біхромний розпис у вигляді стрічки і діагональних стрічок, які відходять від неї у два боки. На її денці червоною фарбою нанесено Н-подібний

знак, характерний для “дунайського письма” (рис. 8) [Winn, 1981, p. 24, 41]. До впливів культури Тисаполгар належить висока біконічна чаша з перфорованим краєм вінця і двома одинарними наліпленнями, розташованими під вінцем один проти одного (рис. 7, 2) [Ткачук, Кочкін, Щодровській, 2017, с. 18, рис. 6, 2].

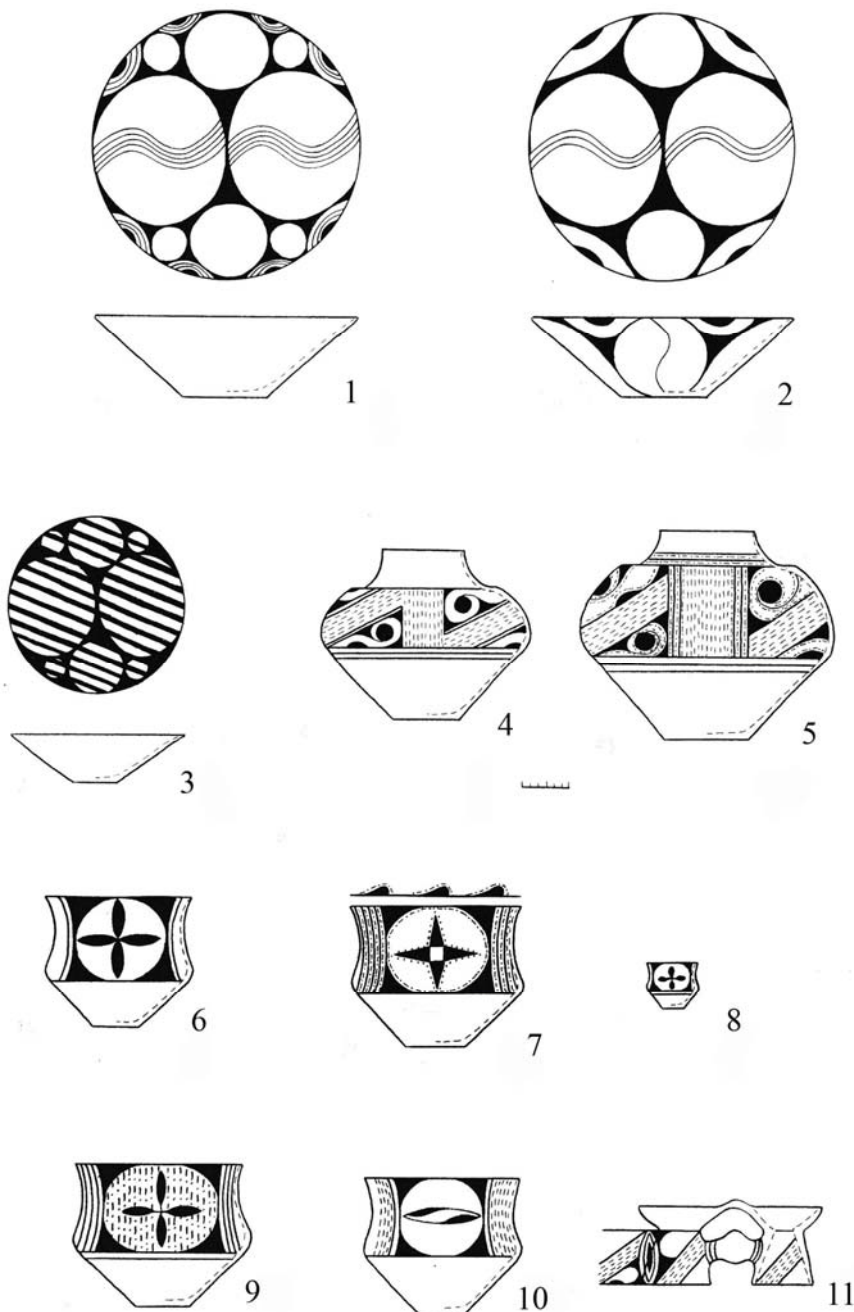

Рис. 12. Незвисько III. Мальований посуд першої фази шипинецької групи
 Fig. 12. Nezvyisko III. Painted ceramic ware of the first phase of Shypyntsi group

Питання, як тисаполгарські керамічні “імпорти” потрапляли у трипільське середовище, поки відкрите. Можливо, їх передавали через територію маліцької і люблінсько-волинської культур, які розташовувалися північно-західніше від території заліщицької групи трипільської культури та сформувалися під впливом ранніх фаз культури Тисаполгар [Kadrow, Zakościelna,

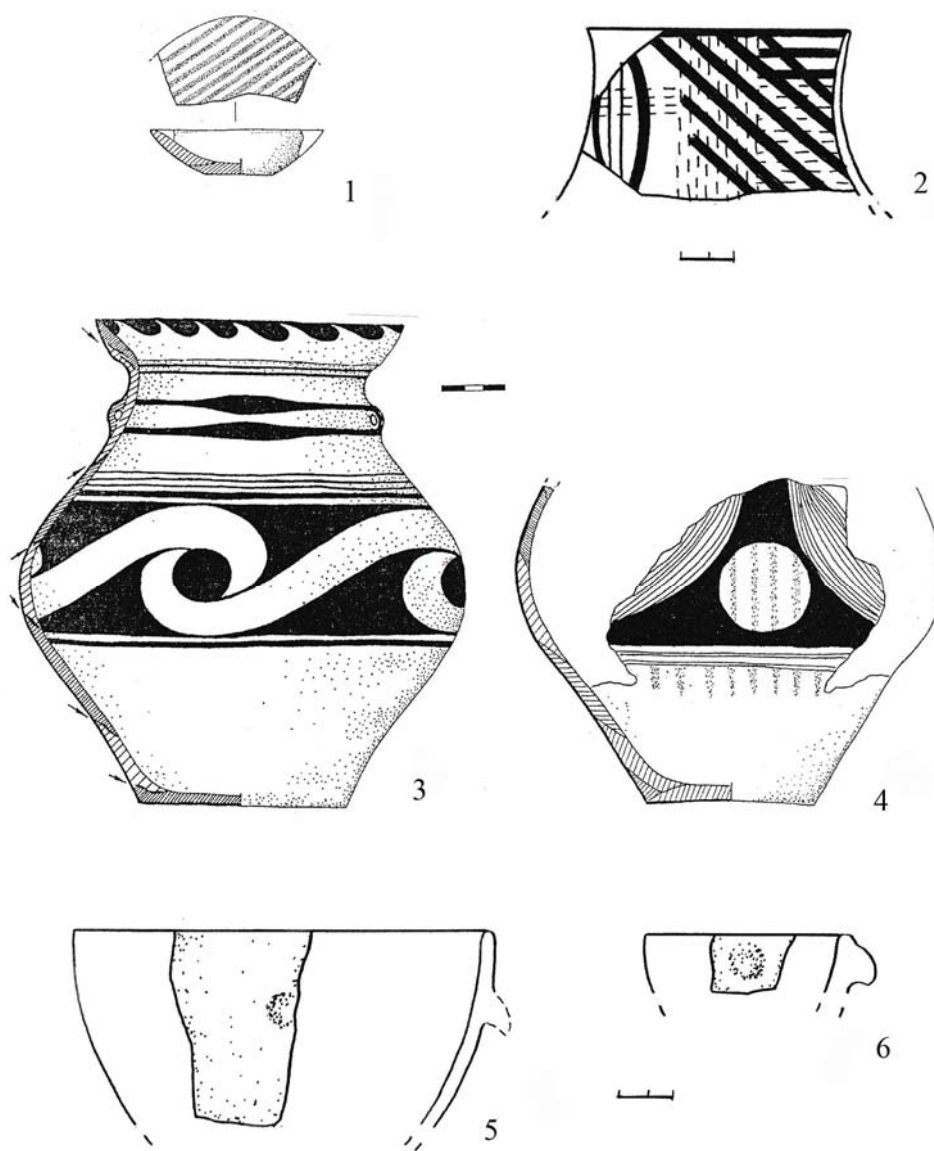

Рис. 13. Бодаки. Мальований посуд з впливами традицій шипинецької групи (Скакун, Старкова, 2005)
 Fig. 13. Bodaky. Painted ceramic ware with features of traditions of Shyryntsi group (Скакун, Старкова, 2005)

2000, р. 246]; або ж безпосередньо через проходи в Карпатських горах. На користь другого припущення вказує відсутність у маліцькій і люблінсько-волинській культурах таких тисаполгарських форм, як великі піфоси й миски з рядами зовнішніх ручок, розташованих у шаховому порядку, високі зрізано-конічні посудини з наліпленнями під вінцями.

Про зв'язки носіїв заліщицьких традицій із північно-західними сусідами свідчать керамічні "імпорти" й імітації посуду маліцької і люблінсько-волинської культур на поселенні Більшівці.

До маліцьких "імпортів" належать миски закритих форм із поодинокими або чотирма невеликими наліпленнями, горизонтально розташованими на їхніх ребрах. В окремих випадках на ребрах розміщували овальні заглиблення. Одна миска закритого типу орнаменталізації взагалі не мала. Зрізано-сферичні або зрізано-конічні миски із зовнішніми наліпленнями під вінцями також належать до маліцьких "імпортів". До них ще відносяться

округлотіла посудина з плавно відігнутим назовні вінцем, овальна неглибока мисочка-“ванночка”, горшки з S-подібними профілями і наліпленнями, розташованими на найбільших розширеннях тулубів, миска з перфорованим вінцем, зрізано-сферична миска з перфорованим краєм вінця (рис. 10).

У заліщицькому шарі й об'єктах, поряд із маліцькими, дослідники знаходили керамічні “імпорти” і впливи люблінсько-волинської культури. Це горщики з S-подібними профілями із наліпленнями на їхніх найбільших розширеннях або без них, зрізано-конічні миски, з

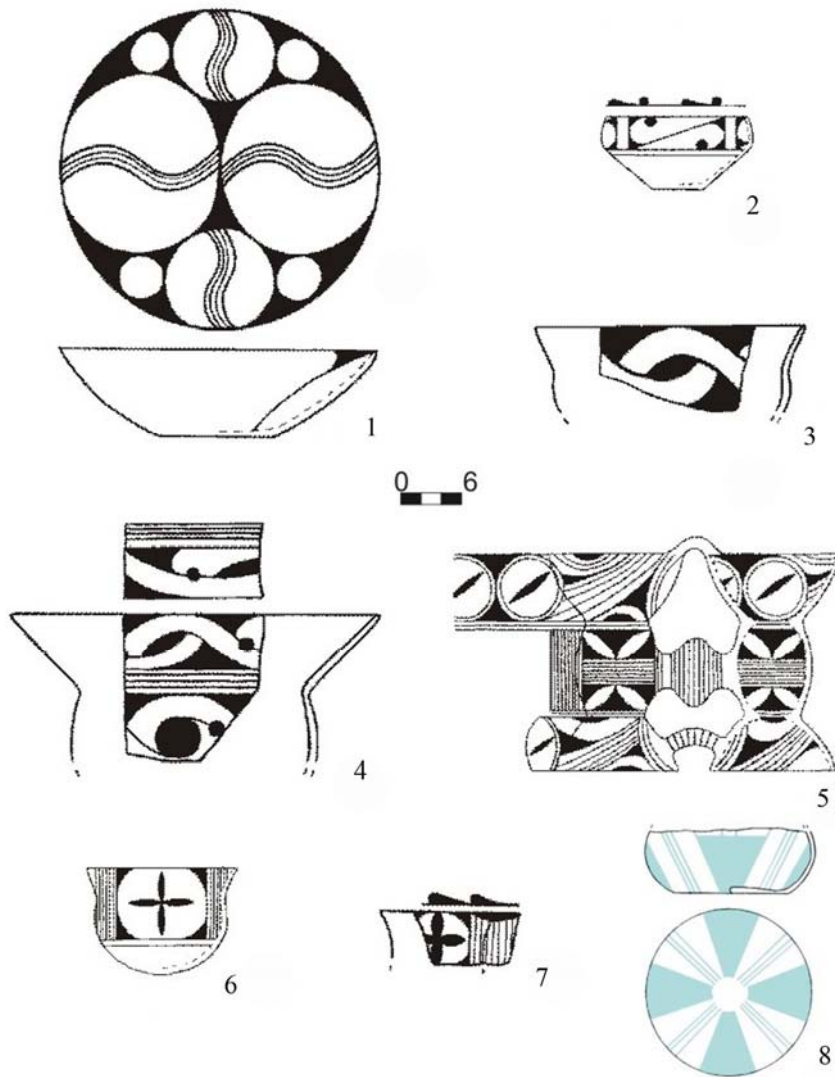

Рис. 14. Більче-Золоте, Парк II. 1-7 – посуд з шипинецькими і мерешовськими традиціями розпису.

8 – “імпорт” люблінсько-волинської культури

Fig. 14. Bilche-Zolote, Park II. 1-7 – vessels with features of Shypyntsi and Mereshov traditions of decoration.

8 – “import” of Lublin-Volhynian culture

невеликими виступами над вінцями, амфори з рогоподібними ручками і вертикальними отворами, посудина з горизонтальним рядом наколів, розташованих трохи вище денця, амфори з ручками із горизонтальними отворами, розташованими під вінцями – “молочні кринки” (рис. 11).

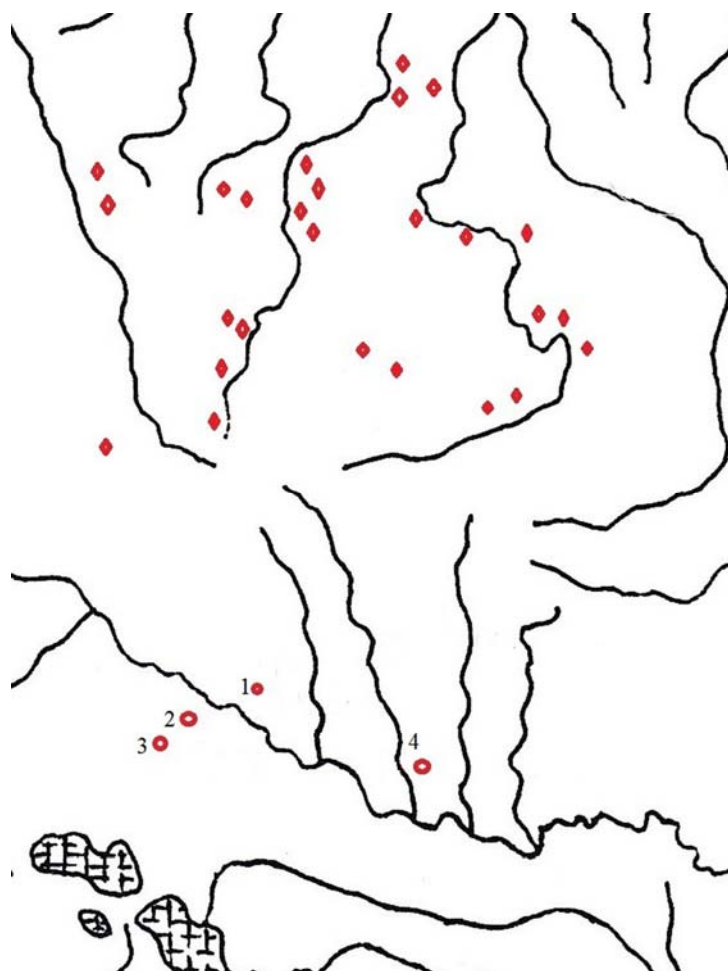

Рис. 15. Розташування вибраних пам'яток маліцької і люблінсько-волинської культур різних фаз – ромби. Розташування поселень трипільської культури другої і третьої фаз шипинецької групи трипільської культури етапу СІ. Кола: 1 – Більшівці IV, 2 – Сокіл, 3 – Мединя, 4 – Більче-Золоте, Парк III
 Fig. 15. Situation of selected sites of different phases of Malitska and Liublin-Volhynian cultures – rhombuses. Location of settlements of second and third phase of Shypyntsi group of stage CI of Trypillia culture. Circles: 1 – Bilshivtsi IV, 2 – Sokil, 3 – Medynia, 4 – Bilche-Zolote, Park III

Можливо, на певний статус люблінсько-волинських “імпортів” вказує амфора цієї культури, знайдена на дні великої обпаленої ями разом із кам'яним розтирачем. Якась діяльність проводилась у цьому місці пізніше, на що вказує ще одна яма, вкопана у вже засипаний попередній об'єкт. У ній знайдено фрагменти заліщицького посуду, глиняну кульку, мініатюрну мисочку і маліцьку зрізано-сферичну миску.

Керамічні “імпорти” й імітації маліцької і люблінсько-волинської культур із поселення заліщицької групи Більшівці датуються кінцем фази ІІа першої і початком ІІ фази другої [Ткачук, 2005, с. 130–125]. Таке датування збігається з часом існування заліщицької групи.

На Західному Поділлі до відносно добре досліджених поселень заліщицької групи належить Бучач, гора Федір. Поселення розташовувалося на вершині, де досліджені дві напівземлянки, дві наземні “площадки” і три ями [Ситник, Ягодинська, 2012, с. 187–191, 196–199]. Серед “столового” посуду – миски, кубки, грушоподібні посудини, покритишки до них, кратери, черпаки, біноклеподібні посудини. До “кухонного” – горщики. Знайдено також велику піфосоподібну посудину з п'ятьма рядами ручок, розташованих ззовні у шаховому порядку

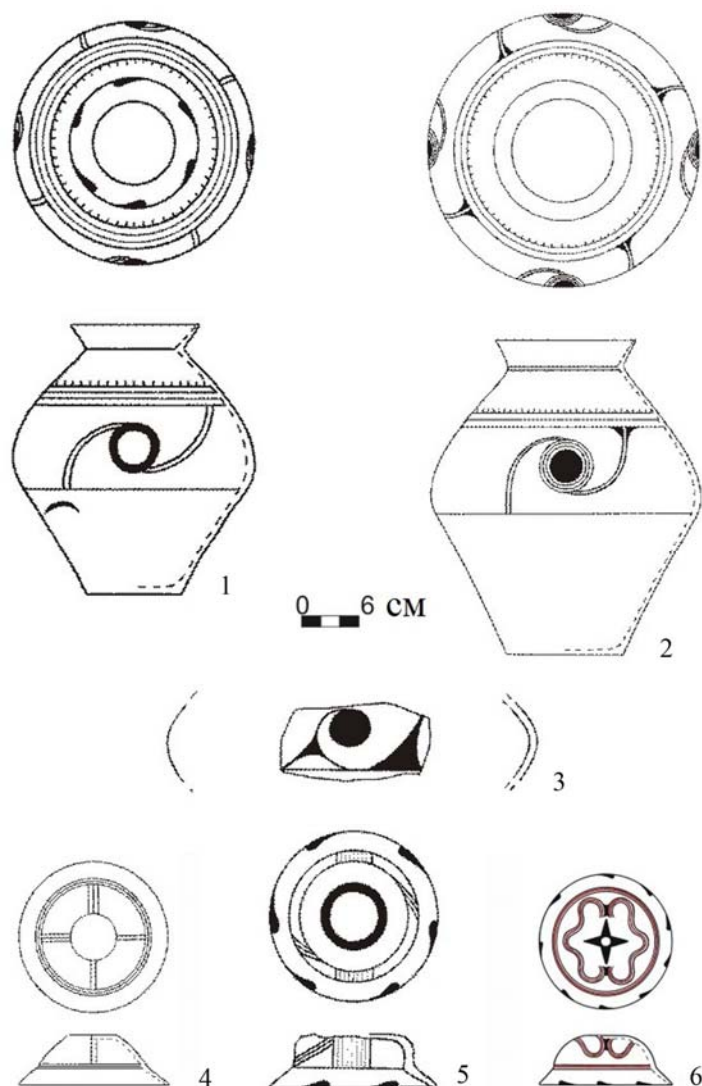

Рис. 16. Більче-Золоте, Парк III. Мальований посуд шипинецької групи другої фази
 Fig. 16. Bilche-Zolote, Park III. Painted ceramic ware of the second phase of Shyryntsi group

[Ситник, Ягодинська, 2012, с. 196, 12]. Як ми зазначили вище, подібний посуд трапляється в керамічних комплексах заліщицької групи і відноситься до “імпортів” культури Тисаполгар або, можливо, виготовлявся у трипільському середовищі під впливами тисаполгарських традицій.

Розташування заліщицьких поселень на високих місцях може свідчити про неспокійні часи на етапі VI–VII. На це ж вказує клиноподібний рів, виявлений на поселенні Більшівці (Костел). Його збережена ширина – 1,5 м і глибина від сучасної поверхні – 1,9 м [Ткачук, Фурманек, 2011, с. 76].

Територію Західної Волині між 4200–4000 BC і надалі займали носії неолітичної маліцької та енеолітичної люблінсько-волинської культур [Кадров, 2016, с. 22] (рис. 4).

Близько 4000 BC, за даними палеокліматологів, клімат став ще холоднішим і сухішим [Wigley, Kelly, 1990, p. 533, fig. 3]. Це був час існування етапу VII трипільської культури. Серед найяскравіших виявів змін – досить швидкий перехід частини трипільської культури від поліхромних і біхромних до переважно монохромних розписів посуду.

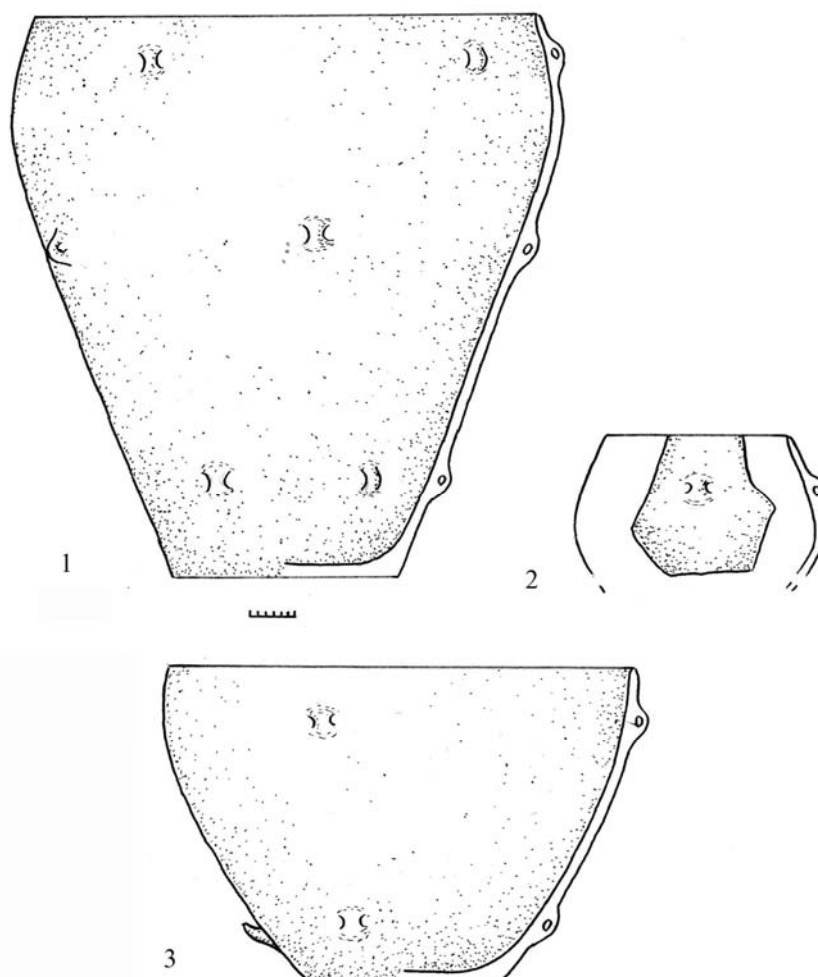

Рис. 17. Більче-Золоте, Вертеба I. “Імпорти” або впливи культури Тисаполгар-Бодрогкеркстур
Fig. 17. Bilche-Zolote, Verteba I. “Imports” or influences of Tiszapolgár-Bodrogkeresztúr culture

На Прикарпатті найраніших поселень етапу VII не виявлено. Поселення Незвисько III належить до пізніших пам'яток цього часу. Воно займало те саме місце, що і вже назване Незвисько II (рис. 11).

Значна керамічна колекція, отримана з розкопок Незвиська III, дозволяє вивчити типологію та орнаментацию посуду першої фази шипинецької групи. Серед посуду – зрізано-конічні, зрізано-сферичні і циліндро-конічні миски, кубки, біконічні округлотілі амфори, грушоподібні посудини, покритишки до них, кратер, біноклеподібні посудини.

До орнаментации, властивої шипинецькій групі упродовж її існування, належали: специфічні схеми “Tangentenkrisband” у вигляді великих чорних кіл, з'єднаних тонкими дугами, які найчастіше зображували на великих округлотілих посудинах; великі лінзоподібні овали біля ручок або широкі вертикальні стрічки, з'єднані широкими тангентами, до яких із двох сторін тонкими дугами приєднані великі чорні кола. Такі схеми розпису найчастіше зображували на округлотілих посудинах із ручками, розташованими на їх найбільших розширеннях, і грушоподібному посуді. До типово шипинецьких розписів належать великі чотирипроменеві “зірки”, зображені на кратерах. У їхніх зображеннях простежується певна еволюція: від ранніх композицій у вигляді хрестоподібно розташованих чорних лінзоподібних

овалів до пізніших хрестоподібних “зірок”, утворених дуже витягнутими чорними трикутниками. Цікаво, що в Незвиську III присутні два варіанти зображень цих “зірок”. Інколи замість хрестоподібних “зірок” малювали горизонтально розташовані лінзоподібні овали.

Зверху покришок грушоподібних посудин шипинецької групи найчастіше малювали великі хрести. Біноклеподібний посуд цієї групи зазвичай мав малі нижні чаші й великі верхні. До типово шипинецьких стилістичних рис належить зображення вертикальних чорних, червоних або білих вертикальних чи навскісних стрічок або ліній, нанесених поверх розписів мисок, кубків, округлотілого посуду, кратерів. Ще одна важлива стилістична ознака шипинецької орнаментатії, особливо етапу VIІ, – обведення фігур схем розвитку білими або червоними лініями. Рідко траплялося обведення білими і червоними лініями разом (рис. 12) [Ткачук, 1999, с. 11–16].

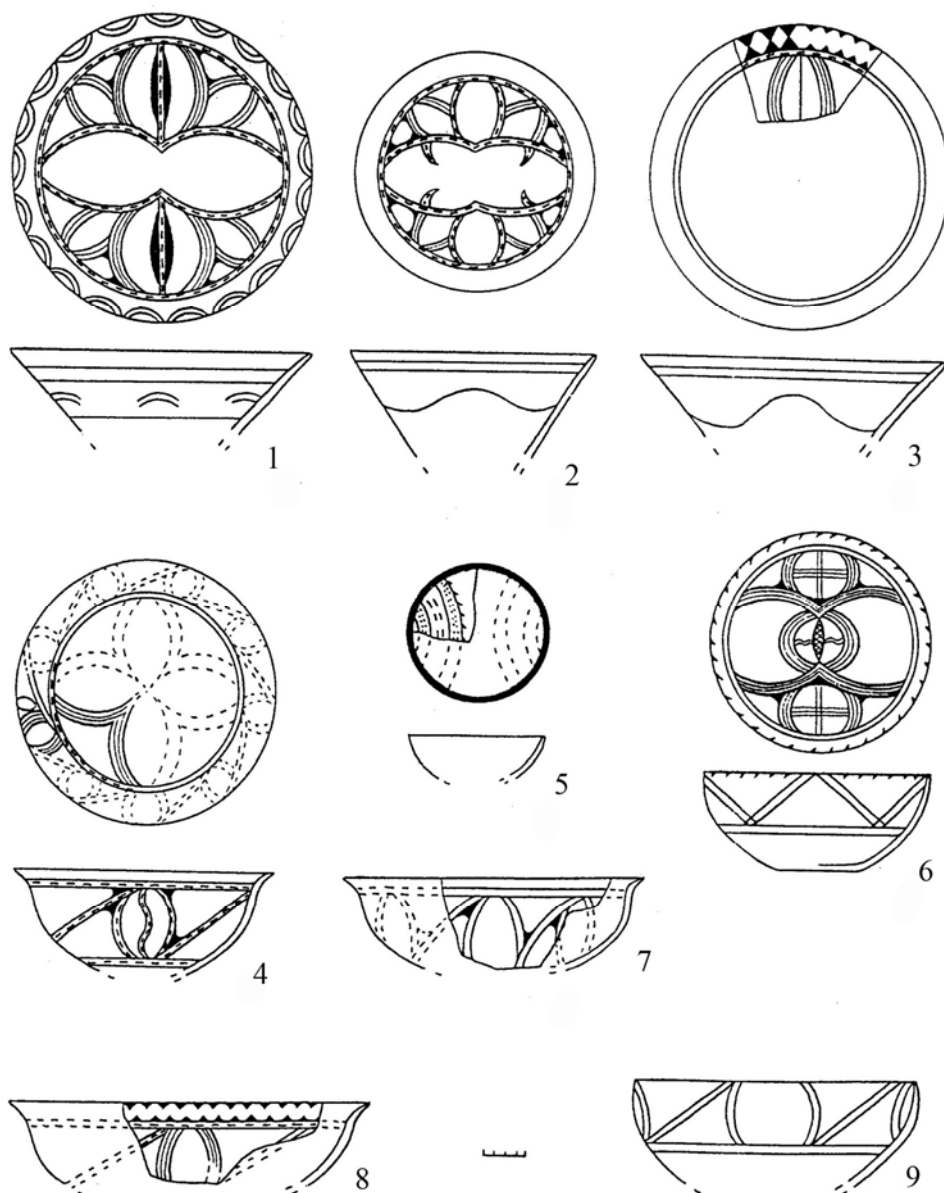

Рис. 18. Більче-Золоте, Вертеба I. “Імпорти” бадразької групи трипільської культури. Кінець етапу CI
 Fig. 18. Bilche-Zolote, Verteba I. “Imports” of Bădrăgii group of Trypillia culture. Final of stage CI

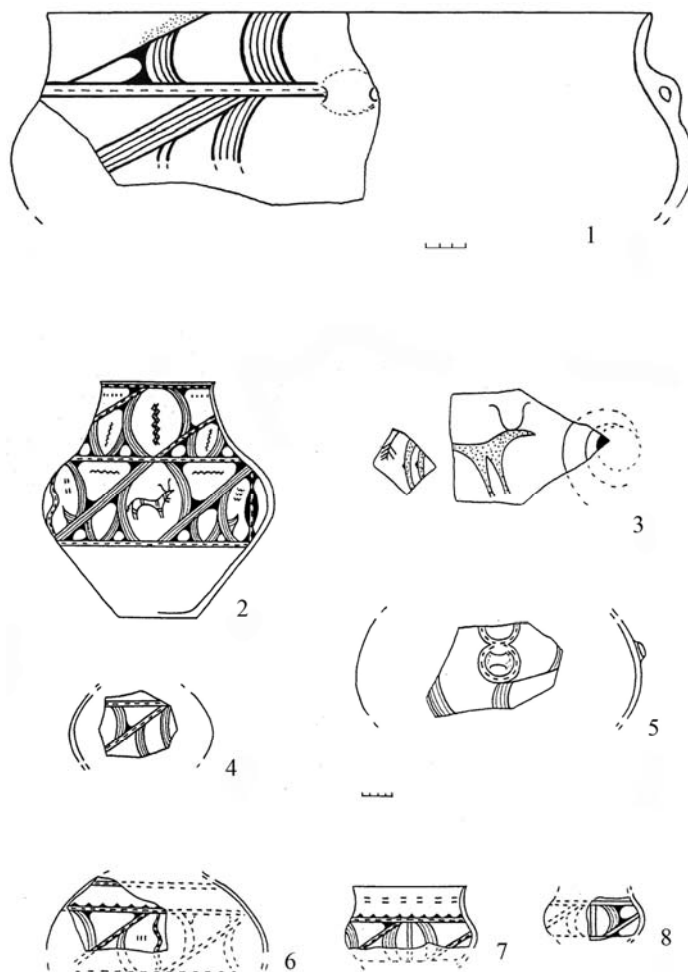

Рис. 19. Більче-Золоте, Вертеба I. 2-8 – “імпорти” бадразької групи трипільської культури. Кінець етапу СІ

Fig. 19. Bilche-Zolote, Verteba I. 2-8 – “imports” of Bădragii group of Trypillia culture. Final of stage CI

На етапі VII шипинецька група першої фази займала досить значну територію, кордони якої сягали на сході району сучасного м. Кам'янця-Подільського (Голосків), а на півночі її впливи доходили до верхів'я р. Горинь на Волині (Бодаки).

Поселення Бодаки, розташоване на високому лівому березі р. Горинь, було з напільної сторони оточене клиноподібним у перетині ровом [Скакун та ін., 2012, с. 216, 220]. Воно розміщувалося поряд із покладами високоякісного волинського кременю і населення спеціалізувалося на його видобутку й обробці, про що свідчать досліджені майстерні. Керамічний комплекс із Бодак має впливи двох трипільських груп етапу VII: шипинецької і мерешовської. До шипинецьких належать кратери з чотирипроміневими зірками, вертикальні або навскісні стрічки, нанесені поверх орнаменталії посуду, великі чорні кола, з'єднані тонкими дугами, зображені на біконічному округлотілому посуді (рис. 13) [Скакун, Старкова, 2003, с. 151, 10, 7, 14, 11]. До яскравих впливів мерешовської групи належать, наприклад, кратери з “лицьовими” розписами зовні високих вінець.

На Прикарпатті поселень етапу VII вище Незвиська III не виявлено. Північне Подністрів'я у цей час відвідували носії люблінсько-волинської культури. Про це свідчить

парне поховання у печері з посудиною, орнаментованою білою фарбою, виявлене в Колоколині [Sulimirski, 1936, s. 189–190, tabl. XLI: 1–4].

Виникає запитання: як впливи шипинецької групи цього часу дійшли до Бодак? Можливо, носії цієї групи першої фази, як і мерешовської, рухалися територією Західного Поділля. Важливе також питання: до якого часу існували поселення заліщицької групи на Прикарпатті? Чи могли заліщицькі поселення на периферії трипільської ойкумени існувати до появи тут носіїв традицій другої фази шипинецької групи?

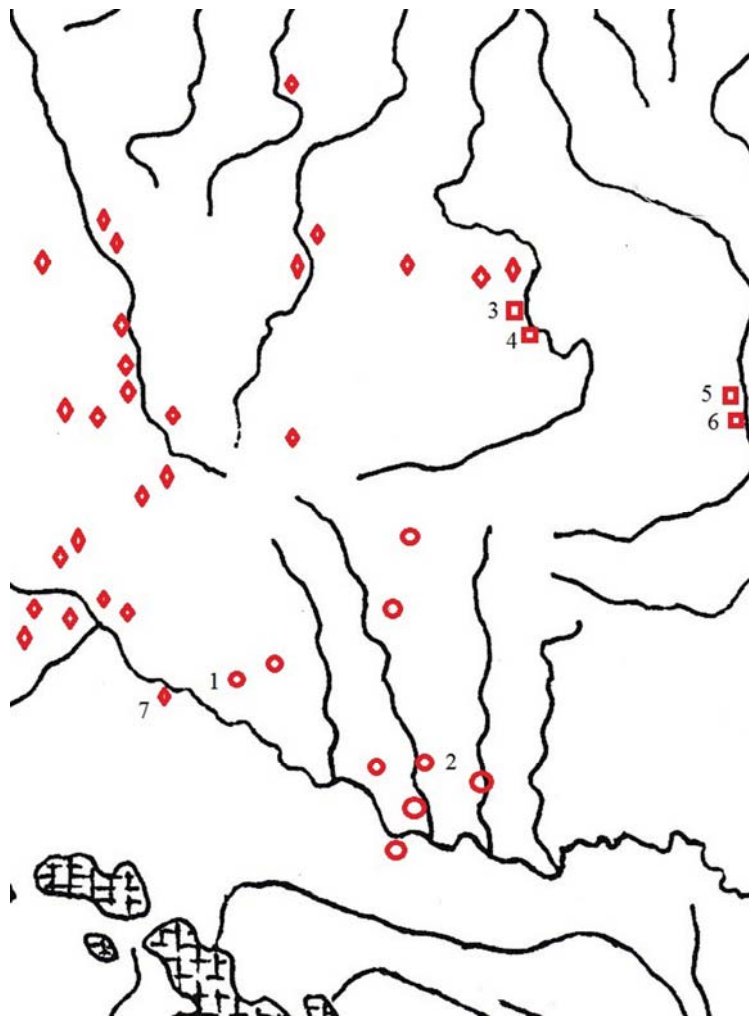

Рис. 20. Вибрані пам'ятки культури лійчастого посуду різних фаз – ромби (за Гавінський, Пастеркевич, 2016): 7 – Которини. Вибрані поселення кошиловецької групи трипільської культури – кола: 1 – Більшівці V, 2 – Більче-Золоте, Вертеба II. Поселення бринзенської групи трипільської культури – чотирикутники: 3 – Хорів I, 4 – Острог, 5 – Коржівка-Селисько, 6 – Коржівка-Баштан
Fig. 20. Situation of selected sites of different phases of Funnelbeaker culture – rhombuses (by Гавінський, Пастеркевич, 2016): 7 – Kotoryny. Selected settlements of Koshylivtsi group of Trypillia culture – circles: 1 – Bilshivtsi V, 2 – Bilche-Zolote, Verteba II. Settlements of Brynzeny group of Trypillia culture – quadrangles: 3 – Khoriv I, 4 – Ostrog, 5 – Korzhivka-Selysko, 6 – Korzhivka-Bashtan

На Західному Поділлі відбувалися контакти між носіями шипинецької групи першої фази і мерешовської. Це явище добре помітно на посуді з поселення Більче-Золоте, Парк II. Тут поряд із типово мерешовським посудом (орнаментованим горизонтальними S-подібними дугами, хвилястими стрічками тощо) трапляється кераміка з ранньошипинецькими розписами

(кратери із хрестоподібними “зірками”, створеними чорними лінзоподібними овалами) (рис. 14, 1–7) [Tkachuk, 2013, p. 29–31, 117, pl. 5; p. 118, pl. 118]. Серед трипільського посуду етапу ВІІ із Більче-Золото-Парк ІІ знайдено “імпорт” люблінсько-волинської культури у вигляді кубка, розмальованого білими трикутниками і групами вертикальних ліній, нанесеними після опалу (рис. 14, 8) [Tkachuk, 2013, p. 118, 16].

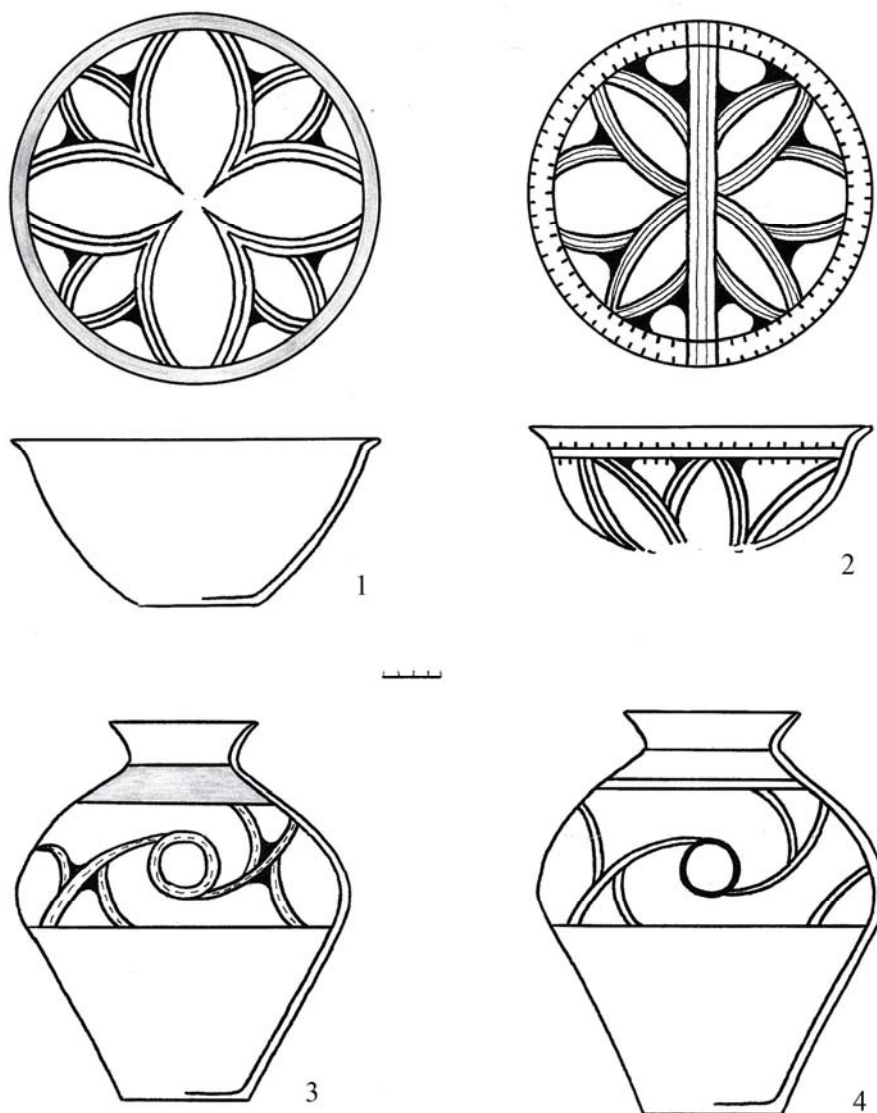

Рис. 21. Більче-Золоте, Вертеба ІІ. Мальований посуд кошиловецької групи трипільської культури. Початок етапу СІІ

Fig. 21. Bilche-Zolote, Verteba II. Painted ceramic ware of Koshylivtsi group of Trypillia culture. Beginning of stage СІІ

Міграцією населення шипинецької групи першої фази можна пояснити появу обведення білою фарбою розписів посуду поселень середньобузької групи трипільської культури на допливах р. Буг (Ворошилівка, Сосни). Серед ідей орнаментальних схем, які сюди принесло зі собою населення Верхнього Подністров'я, – кратери із хрестоподібними “зірками” [Гусев, 1995, с. 107, рис. 28: 4]. Із цією міграцією пов'язують добре документоване (в результаті знаходять

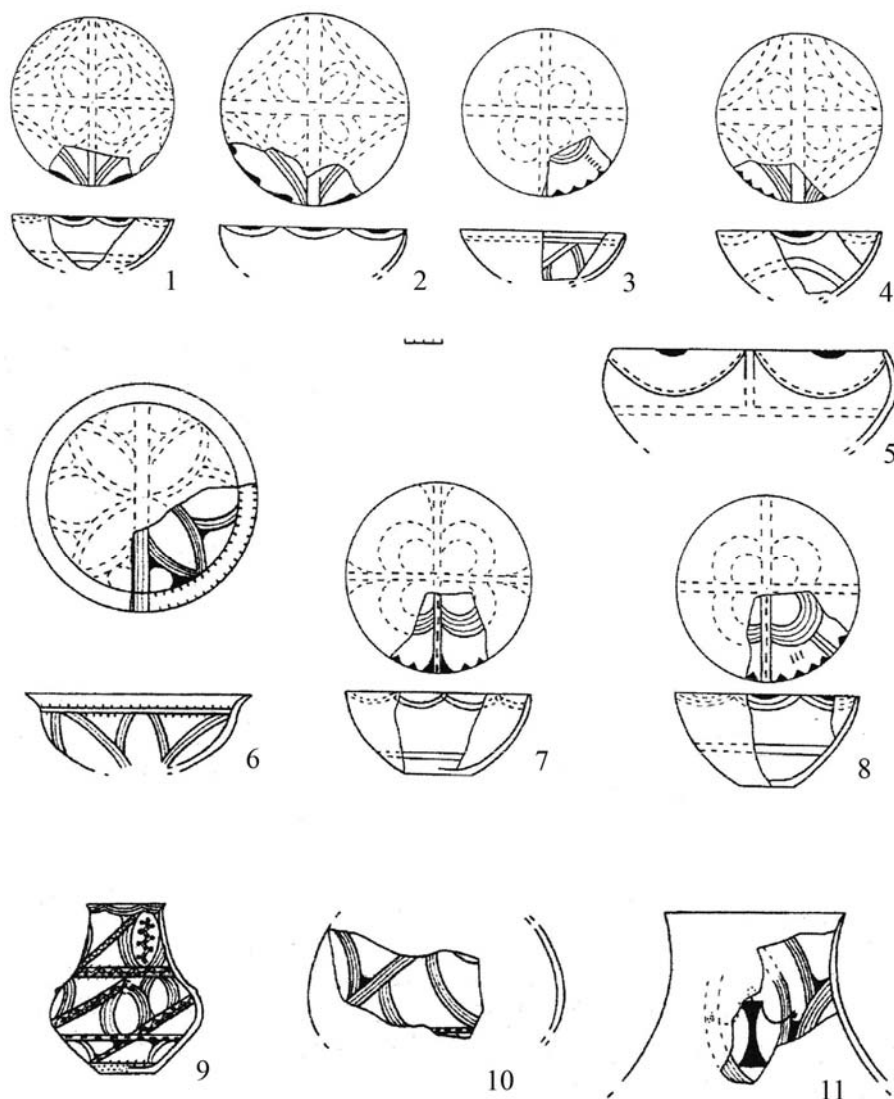

Рис. 22. Більче-Золоте, Вертеба. “Імпорти” бринзенської групи трипільської культури. Початок етапу СІІ

Fig. 22. Bilche-Zolote, Verbeba. “Imports” of Brynzeny group of Trypillia culture. Beginning of stage СІІ

столовий посуд з обведеними білими лініями великих елементів розпису [Супкаловський, 1969]. петрографічного аналізу, який провів В. Петрунь) переорієнтування зі середньодністровських на волинські та верхньодністровські родовища крем'яної індустрії середньобузьких поселень [Гусев, 1995, с. 255–236]. Можливо, з поселень середньобузької групи частина носіїв її традицій дійшла до верхів'я Горині, де на поселенні Бодаки

Західна Волинь у цей час була заселена носіями неолітичної маліцької групи жешівської фази й енеолітичної люблінсько-волинської культури ІІ фази [Kadrow, Zakościelna, 2000, р. 208; 213–221]. Маліцькі керамічні “імпорти” цієї групи часто трапляються серед трипільського посуду поселення Бодаки (рис. 13, 5, 6). Їхня кількість сягає 15–17 % від загальної кількості кераміки [Скакун, Старкова, 2003, с. 154].

Попадаються також “імпорти” енеолітичних люблінсько-волинської і тисаполгарської культур. До тисаполгарських належать високі зрізано-сферичні або зрізано-конічні посудини із протилежними повислими дзьобоподібними наліпленнями, розташованими під вінцями, миски із зовнішніми наліпленнями [Скакун, Старкова, 2003, с. 155, рис. 5, 5, 4, 9]. До люблінсько-волинського “імпорту” належить кубок, вкритий білою сіткою після опалу [Скакун, Старкова, 2003, с. 158, рис. 7, 3].

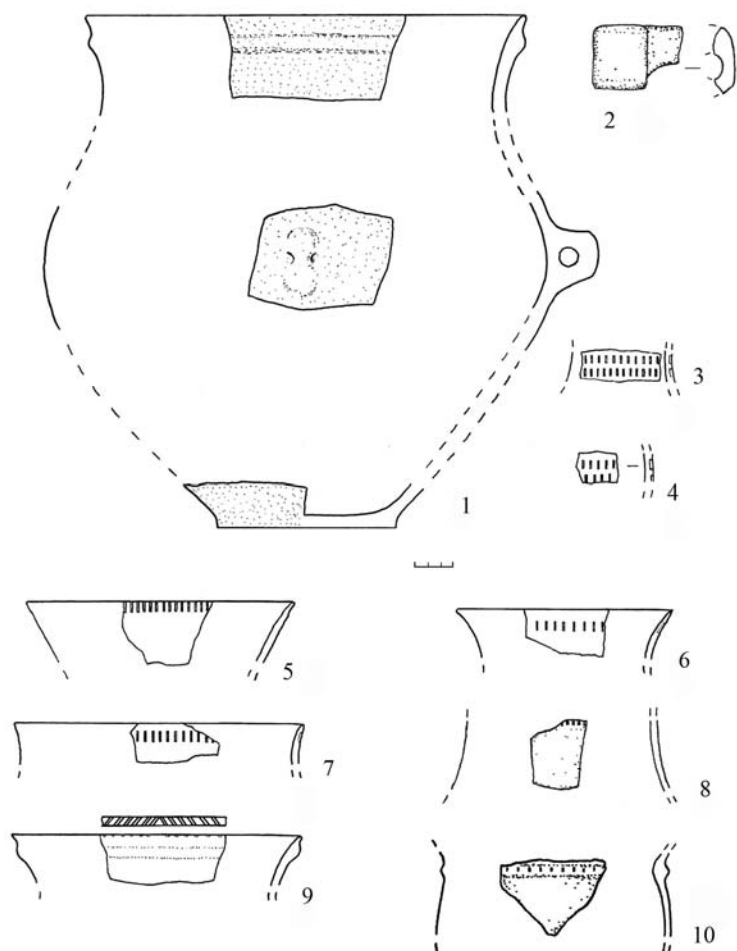

Рис. 23. Більшівці V. “Імпорти” культури лійчастого посуду
 Fig. 23. Bilshivtsi V. “Imports” of Funnelbeaker culture

На етапі СІ Прикарпаття (до р. Лімниці) заселяють носії другої і третьої фаз шипинецької групи (рис. 15). На Правобережжі Дністра з поселення Сокіл збереглися фрагменти мальованого посуду, важливі для дослідження цього часу.

На округлотілому посуді зображували великі чорні овали, з’єднані тонкими дугами, використовували притаманне тільки для шипинецької групи нанесення вертикальних і навскісних стрічок поверх наявної орнаменталії, червоної сітки, намальованої в середині миски [Ткачук, 2003, с. 62, табл. 3], аналогії яких маємо серед орнаменталії з подільського Більче-Золото, Вертеби I.

На столовому посуді інших розкопаних трипільських поселень цього часу на Правобережжі Дністра орнамент не зберігся через кислі ґрунти. На Лівобережжі незначна кількість мальованого посуду третьої фази шипинецької групи збереглася на поселенні

Більшівці (IV шар). Це кубки з гострими ребрами, вкриті навскісними і прямими лініями поверх вже наявного орнаменту, та фрагменти біконічного посуду з біхромним розписом.

Західне Поділля на етапі СІ заселяли носії шипинецької групи другої і третьої фаз. Найбільше матеріалів другої фази маємо зі старих розкопок Г. Оссовського на поселенні Більче-Золоте, Парк III у вигляді округлених посудин, розмальованих великими чорними або порожніми колами, з'єднаними тонкими лініями, покришки грушоподібного посуду з хрестами і "зіркою", ненесеними на їхніх зовнішніх сторонах зверху, біноклеподібної посудини з малими нижніми і великими верхніми чашками (рис. 16) [Tkachuk, 2013, p. 31–32, 123–124].

До етапу СІ Поділля належать невеликі колекції кераміки з шипинецьких шарів Кошилівців–Обозу [Tkachuk, 2000, p. 73, гус. 2: 4; 3: 8–10] і Білого Потоку [Tkachuk, 2016, p. 115, 127–128, 130–131, 137–138, гус. 5.1; 5.2; p. 150–151, гус. 5.14; 5.15; p. 161, гус. 5.25], а також із поселення Сухостав. Матеріали зі Сухоставу дозволять віднести їх до третьої фази шипинецької групи [Ткачук, 2002, с. 111, рис. 11].

Найяскравіші матеріали третьої фази шипинецької групи походять із Більче-Золотого, Вертеби I. Матеріали зі старих розкопок польських археологів зберігаються у Кракові й нещодавно опубліковані [Kadrow i in., 2013]. Дослідження цієї пам'ятки триває [Сохацький, 2003, с. 45–59].

Серед великої кількості столових зрізано-конічних, зрізано-сферичних, циліндро-конічних мисок, кубків, округлених посуду, розмальованого чорними і порожніми великими колами, з'єднаними тонкими лініями, грушоподібного посуду, орнаментованого вертикальними лінзоподібними овалами, з'єднаними широкими тангентами, покришками з хрестами і "зірками" до них, кратерами із "зірками", біноклеподібного посуду з малими нижніми та великими верхніми чашками. Знайдений посуд у вигляді піфосоподібної великої посудини з рядами ручок, розташованих ззовні в шаховому порядку, великі зрізано-сферичні миски з подібним розташуванням ручок [Tkachuk, 2013, p. 38–39, 225, pl. 113], велика овальна миска з двома рядами зовнішніх ручок (рис. 17) [Сохацький, 2003, с. 56, 2]. Подібний посуд продовжує традиції культури Тисаполгар. У цей час у Карпатській улоговині з'явилася культура Бодроккерестур. За останніми дослідженнями, вони співіснували [Raczky, Siklósi, 2013, p. 555–573].

Крім цього, серед посуду з Вертеби I є керамічні "імпорти" південної бадразької групи трипільської культури. Це – зрізано-сферичні миски з S-подібними профілями з біхромними зовнішніми і внутрішніми розписами, зрізано-конічні миски, розмальовані в середині великими біхромними лінзоподібними овалами, зовні – горизонтальними хвилястими лініями, посудина з високою циліндричною горловиною і двоярусним біхромним розписом великими вертикальними лінзоподібними овалами, з'єднаними навскісними стрічками. Всередині цих овалів намальовані бовин із ліроподібними рогами, вертикальна хвиляста стрічка, вертикальна пряма стрічка, франкована W-подібними знаками (рис. 18; 19, 2–8) [Tkachuk, 2008, p. 35, 44–45, pl. 3–45].

Бадразький "імпорт" трапився і серед посуду шипинецької групи в першому шарі поселення Білий Потік [Tkachuk, 2016, p. 138, fig. 5: 2, 6].

Бадразька локальна група трипільської культури займала територію Північної Молдови [Маркевич, 1981, с. 30–33] і на останній фазі свого розвитку з її території почався рух населення на Буковину. Тут, на поселеннях Поливанів Яр I₁ [Попова, 2003, с. 151, рис. 95: 1], Дарабани і, особливо, Коновка, площадки 1 і 2 [Шмаглій та ін., 1985, с. 48–51, 50, рис. 6], знайдена типова кераміка цієї групи. Картографування шипинецьких поселень показало, що на третій фазі населення шипинецької групи відійшли з Північного Попруття і буковинського Правобережжя Дністра.

Ці процеси відбувалися, можливо, під тиском прийшлого бадразького населення. У світлі цих змін печеру Вертеба можна розглядати як сховище шипинецького населення у неспокійні часи, які почалися близько 3600 BC.

Початок етапу СІІ дослідники пов'язують з існуванням бринзенської локальної групи трипільської культури, яка займала території Північної Молдови і замінила бадраську [Маркевич, 1981, с. 33–44; Дергачев, 1980, с. 50–64, 189, рис. 23] близько 3500 ВС [Ткачук, 2005, с. 48].

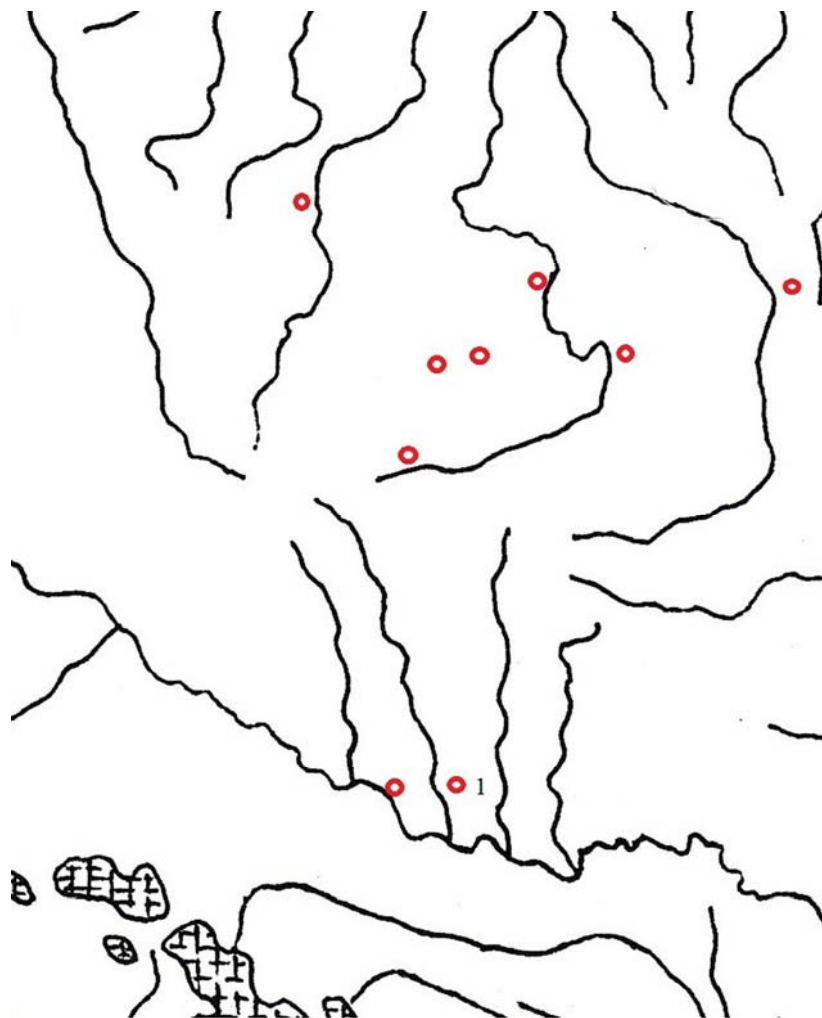

Рис. 24. Розташування вибраних пам'яток городсько-касперівської групи трипільської культури. Кінець етапу СІІ. 1 – Більче-Золоте, Вертеба ІІІ

Fig. 24. Location of selected sites of Horodok-Kasperivtsi group of Trypillia culture. Final of stage СІІ. 1 – Bilche-Zolote, Verteba ІІІ

Це був час різких змін клімату. Він знову став більш холодним і посушливим [Wigley, Kelly, 1990, p. 533, fig. 3]. Розташування бринзенських поселень Середнього Подністров'я і Попруття на високих останцях, рови і велика кількість зброї, знайденої на поселеннях [Маркевич, 1981, с. 38, рис. 50; с. 39, рис. 51], свідчать про кризу в її середовищі. Реалізуючи “антистресову програму” [Манзура, 2000, с. 279–287], частина бринзенського населення рушила на північний захід, дійшовши до Прикарпаття (Лівобережжя північної частини середнього і верхнього Дністра), де під впливами бринзенських традицій на місцеві пізньошипинецькі утворилася кошиловецька локальна група (рис. 20) [Ткачук, 2005а, р. 87–119].

Бринзенські впливи помітні на морфології кошиловецького посуду. Найяскравіше вони виявилися у формах зрізано-конічних мисок із плавню відхиленими назовні вінцями великих

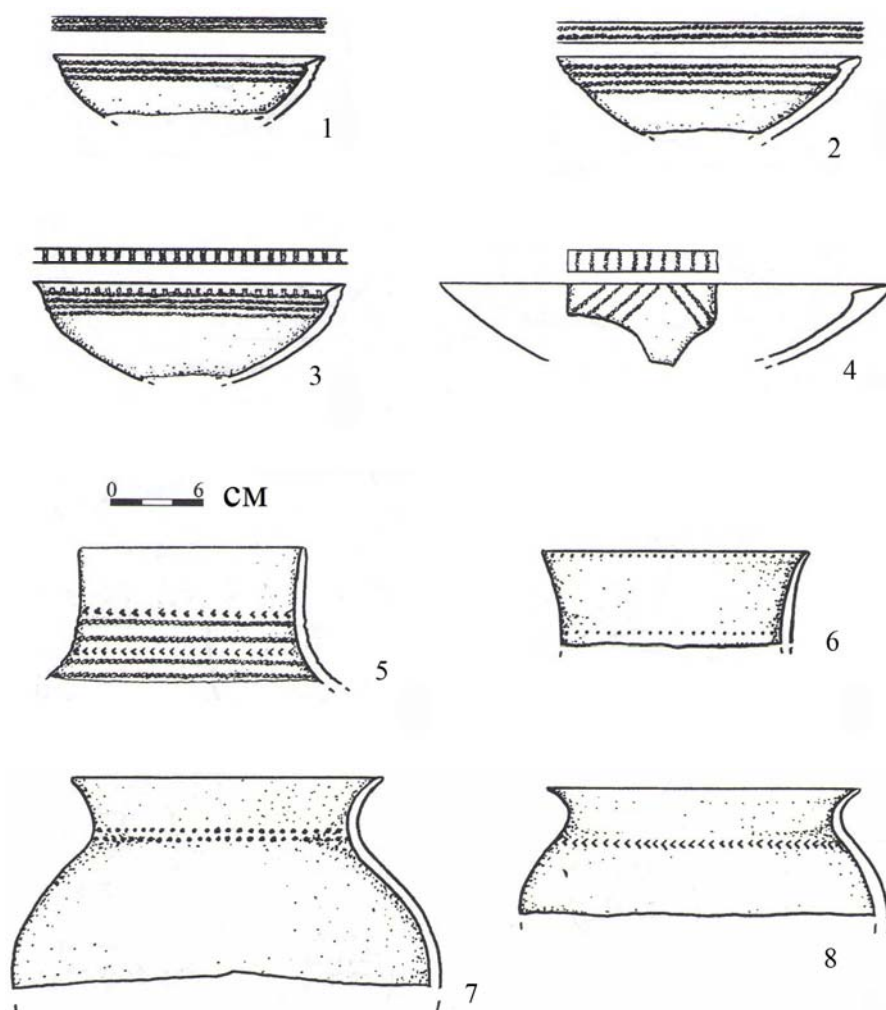

Рис. 25. Більче-Золоте, Вертеба III. 1–8 – посуд городсько-касперівської групи трипільської культури. Кінець етапу СII

Fig. 25. Bilche-Zolote, Verteba III. 1–8 – ceramic ware of Horodok-Kasperivtsi group of Trypillia culture. Final of stage СII

округлотілих посудин із високими плавно відхиленими назовні вінцями. До бронзенських впливів в орнаментиці належать великі вертикальні лінзоподібні овали, з'єднані тангентами, "гачки", що відходять від тангент, короткі хвилясті парні або одинарні лінії (рис. 21).

Прямі керамічні бронзенські "імпорти" маємо серед посуду кошиловецьких шарів Більшівців V (рис. 19, 1) [Ткачук, Кочкін, Щодровський, 2017, с. 33, рис. 21: 1], Вертеби II (рис. 22) [Tkachuk, 2008, p. 47, pl. 6; p. 48, pl. 7]. Крім кераміки, до бронзенських впливів можна віднести рогові канджали з кошиловецьких пам'яток Вертеби II [Kadrow i in., 2013, p. 287, pl. 175], Крутих Бродів [Мовша, 1994, с. 32: 7], Білого Поток [Makowiecki, p. 405, fig. 14.1.1]. Аналогії маємо на поселеннях бронзенської групи Бринзени III і Костешти IV [Маркевич, 1981, с. 38, рис. 50].

Носії бронзенських традицій дійшли на Волині до р. Горинь (Хорів I), [Пелещин, 1997а, с. 47–65], її допливу р. Вілія [Вертелецький, 2013, с. 15–25] і до верхів'я р. Случ (Коржівка-Селисько II, Коржівка-Баштан) [Krutz, Ryzhov, 2000, p. 91–92]. На поселенні Хорів I знайдено кістяний (роговий?) кинджал, що ще раз вказує на прихід населення з новими традиціями на територію Волині [Пелещин, 1997а, с. 99, рис. 4: 1].

Серед типово бронзової кераміки знайдена незначна кількість керамічних “імпортів” культури лійчастого посуду, що свідчить про початок контактів трипільського населення з цією центральноєвропейською культурою, носії якої почали заселяти Волинь. Серед опублікованого посуду з Коржівки–Селисько II подають два “імпорти” культури лійчастого посуду: вінце, прикрашене по краю горизонтальним рядом вертикальних “стовпчиків”, і фрагмент зрізано-конічної миски [Krutz, Ryzhov, 2000, p. 97, fig. 4: 23, 24]. У Коржівці–Баштан є фрагмент вінця з горизонтальним валиком під краєм [Krutz, Ryzhov, 2000, p. 99, fig. 6: 10].

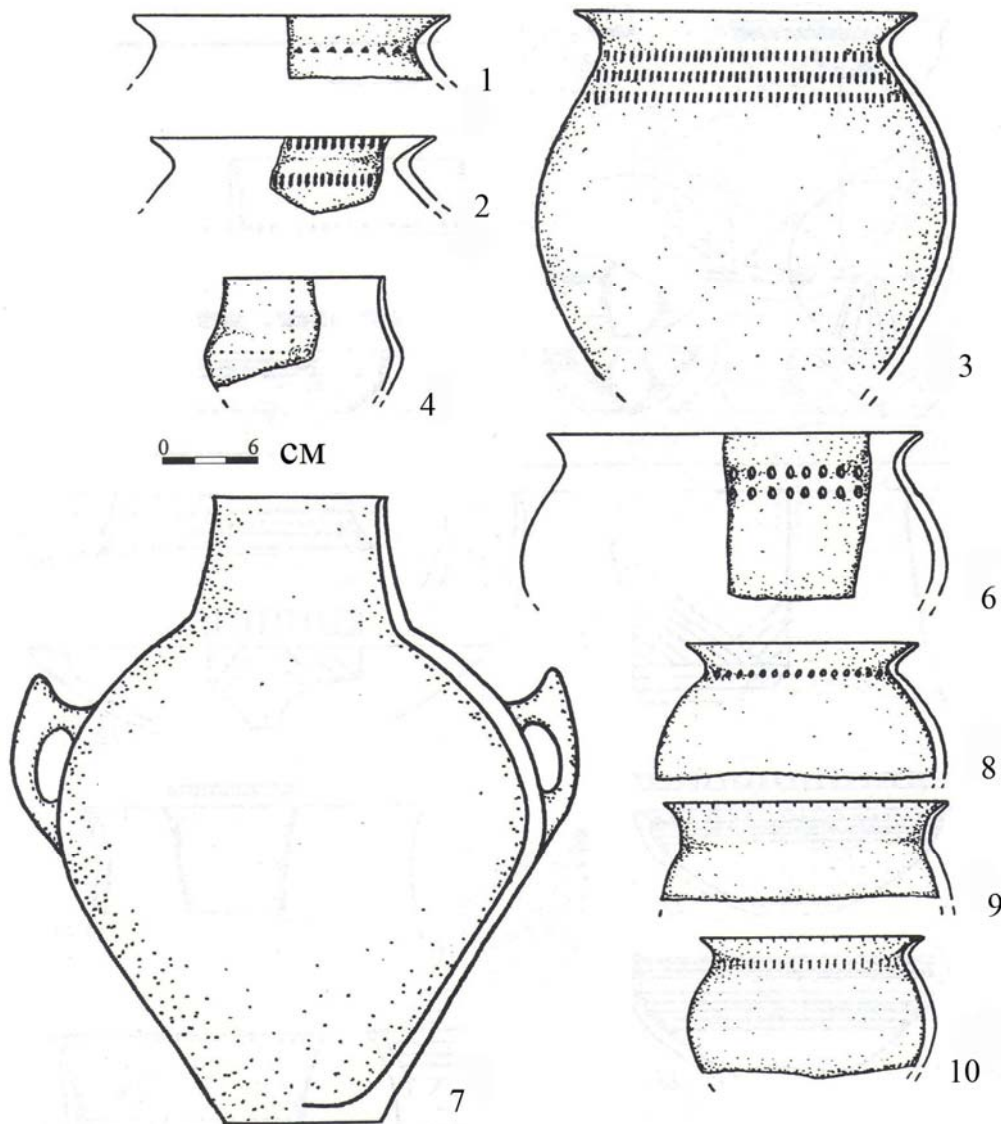

Рис. 26. Більче-Золоте, Вертеба III. 1–10 – посуд городсько-касперівської групи трипільської культури. Кінець етапу С II

Fig. 26. Bilche-Zolote, Verteba III. 1–10 – ceramic ware of Horodok-Kasperivtsi group of Trypillia culture. Final of stage С II

Керамічні “імпорти” культури лійчастого посуду маємо на Прикарпатті, серед кошиловецького посуду Більшівців V (рис. 23) [Ткачук, Кочкін, Щодровський, 2017, с. 33, рис. 21: 2–7]. Серед них – фрагмент, прикрашений двома горизонтальними відбитками шнура горизонтальним рядом вертикальних заглиблених стовпчиків. Іншу посудину культури

лійчастого посуду знайдено на кошиловецькій площадці № 1. Вона мала виділене денце, сильно опуклий тулуб, дві колінчасті ручки і високу шийку з горизонтальним валиком, розташованим трохи нижче вінця. Уся вкрита червоною фарбою [Ткачук, Кочкін, Щодровський, 2017, с. 114, рис. 94: 1].

Фрагмент вінця керамічного “імпорту” культури лійчастого посуду маємо серед кошиловецького посуду поселення Білий Потік на Західному Поділлі [Szymut, 2016, p. 511, fig. 23: 1]. Керамічні “імпорти” культур лійчастого посуду знаходять південніше. На поселенні бринзенської групи Жванець–Щовб I у житлах 1 і 2 знайдено сім фрагментів кераміки й одну посудину цієї культури [Мовша, 1985, с. 24].

На епонімному поселенні Бринзени III у житлі № 20 біля пічки знайдено залощену посудину з чотирма ручками на тулубі. У цьому ж житлі – фрагменти іншої кераміки культури лійчастого посуду і його трипільську імітацію [Маркевич, 1981, с. 176].

Можливо, ці “імпорти” вказують на існування шляху обміну між трипільською культурою і культурою лійчастого посуду, який проходив від Західної Волині до Молдови.

Поселення культури лійчастого посуду в Которинах розташовувалося у Верхньому Подністров’ї на високому останці правого берега Дністра [Hawinskij, Pasterkiewicz, 2013, p. 75–95] і співіснувало в часі з кошиловецькою групою трипільської культури. Виявлені на поселенні фрагменти посуду трипільської культури не мають орнаментатії. Серед них – один сфероконічної миски, на жаль, також без орнаменту [Hawinsky, Pasterkiewicz, Rybicka, 2014, rys. 24; Гавінський, Пастеркевич, 2016, с. 182, рис. 111:1].

Важливе питання у дослідженні неоліту Західної Волині – поступове зникнення маліцької і люблінсько-волинської культур і поява тут носіїв культури лійчастого посуду. У зв’язку з цими процесами останнім часом суттєво переглядається генеза пам’яток Середнього Подніпров’я (Чапаївка, Євмінка I). Висунена гіпотеза, що в їхньому формуванні значну роль відігравали носії люблінсько-волинської культури [Videiko, 2000, p. 27; Ткачук, 2003, с. 3–6]. За цією гіпотезою, частина населення маліцької і люблінсько-волинської культур останніх фаз свого розвитку відійшла на територію Середнього Подністров’я, де разом із трипільським населенням заснували пам’ятки чапаївської групи. Як аргумент наведемо миски з трикутними виступами над вінцями. У Чапаївці їх знайдено 21 екземпляр (зі всіх 370), що становить 5,6 % [Круц, 1977, с. 34]. Їх інтерпретували як “лендельські імпорти” [Круц, Рижов, 1997, с. 26, рис. 4: 4]. Ще один аргумент на користь цієї гіпотези – миски, з внутрішньої сторони яких, під краями вінця, пальцевими вдавненнями утворені горизонтальні ряди [Круц, 1977, с. 34], а також плавні профілі вінця чапаївського посуду, відсутність на великій кількості темного або сірого посуду без орнаментатії. Такий посуд – яскрава ознака люблінсько-волинських традицій.

Серед посуду з поселень Середнього Подніпров’я знаходимо елементи маліцької культури. Наприклад, орнаментатія кухонного горщика з Євмінки I у вигляді вдавлень, що утворюють ромб [Круц, 1977, с. 89, рис. 35: 1], має аналогії на посуді жешівської фази маліцької культури [Kadrow, 1996, s. 58, rys. 7: 2]. Інший кухонний горщик з Євмінки I із валикоподібною вигнутою назовні шийкою [Круц, 1977, с. 89, рис. 35: 2] також виготовлений за маліцькими традиціями [Kadrow, 1996, s. 64, rys. 15: 1].

Цілком імовірно, що свідченням міграції частини населення з Волині є крем’яна індустрія Чапаївки, яка ґрунтувалася на волинському кремені.

Зі середини етапу СІІ (близько 3300 ВС) трипільське населення Волині й Поділля майже повністю відмовляється від мальованого посуду. Синхронний і діахронний аналіз зображень, який ми провели на мальованому посуді, підтвердив стару гіпотезу про магічний вимір трипільської орнаментики. Відмова від неї свідчить про кризу релігійних і світоглядних уявлень як важливої складової загальної кризи трипільської культури, що відбувалася на тлі тривання холодного і сухого клімату. У такі часи культура стає дуже податливою до різних впливів. Часто вона сприймає і тиражує елементи традицій сусідніх культур, надаючи їм особливого ціннісного статусу.

У цей час зникають пам'ятки кошиловецької групи на Західному Поділлі, їхнє місце займають городсько-касперівської групи із домінантною шнуровою орнаментациєю посуду (рис. 24). Поява більшості форм і шнурової орнаментациї посуду цієї групи (рис. 25–26) все ще залишається мало дослідженою (рис. 25–26). Одна з яскравих ознак цих керамічних комплексів – зрізано-сферичні миски із широкими скошеними до середин краями вінець. Такі миски орнаментовані зовні, з середини і по вінцях відбитками шнура та прокресленими короткими рисками. Витоки ідеї форм цих мисок знаходять у південнобалканській культурі Сітагрої Ва–Радомір I–II–Юнаците XIII–IX [Kadrow, 2005, s. 15, 30, рис. 18].

Городсько-касперівська група належить до більш широкого явища – групи Гординешть–Ербічень із прикрашеною відбитками шнура керамікою середини–кінця етапу СII трипільської культури. Вона займала в той час майже весь простір між Карпатами, Середнім Подністров'ям і Побужжям, а також, частково, Волинь [Дергачев, 1980, с. 205, рис. 43].

На Поділлі деякі пам'ятки кошиловецької групи перекривають шари касперівської, наприклад, Білий Потік [Tkachuk, 2016, р. 135]. Печера Вертеба заселяється у третє (Вертеба III), про що свідчить її стратиграфія [Сохацький, 2001, с. 207–227] і матеріали. На Прикарпатті поселень городсько-касперівської групи не виявлено. Тому, ймовірно, носії групи Гординешть–Ербічень прийшли на Волинь із території Поділля. На поселенні цього часу Городськ знайдені керамічні “імпорти” і впливи культури лійчастого посуду – західних сусідів трипільської культури середини–кінця етапу СII. Крім цього, на думку М. Відейка, серед кераміки з Городська простежуються впливи центральноєвропейської культури Баден [Videiko, 2000, р. 38, fig. 19; р. 38, fig. 20; р. 42]. До них належить округлотіла посудина з високим циліндричним горлом і великими рогоподібними ручками на тулубі з Більче-Золотою, Вертеби III (рис. 26, 7) [Kadrow, 2003, р. 25, 26–27].

На Волині в час пізнього Трипілля утворилася ще одна локальна група – троянівська. Картографування її пам'яток показало, що вони тяжіють до верхів'їв р. Горині, Стиру і Тетерева (Лози, Хорів II–III, Махаринці–Степ, Троянів). Вважається, що поселення троянівської групи пізнього Трипілля продовжувало традиції пізньобринзенських поселень типу Хорова I [Дергачев, 1980; Пелецишин, 1997; Kruts, Ryzhov, 2000]. При цьому її носії майже відмовилися від мальованої орнаментациї. Кераміку, найчастіше сферо-конічні миски, фарбували в червоний або вишневий колір. Найбільше такого посуду у Троянові. Серед довільної вибірки посуду з цього поселення (191 посудина) – 34 (17,8 %) вкриті червоною або вишневою фарбами. Це, переважно, зрізано-сферичні миски, але й трапляється посуд із високими трохи відхиленими назовні вінцями, великі сферо-конічні посудини, горщики і покрішки. У Костянці червоною фарбою вкрито кілька сферо-конічних мисок, “корчаг” і миска із зооморфним виступом [Пелецишин, 1997, с. 47, 49]. У Малих Дорогостаях I відмічено невелику кількість посуду, вкритого вишневим ангобом. Окремі сферо-конічні миски мали ангобовану вишневу поверхню [Конопля, 1990, с. 206]. Незначну кількість посуду, вкритого червоним ангобом, знайдено на поселенні Лози [Пелецишин, 1973, с. 11–58].

Троянівські й городсько-касперівські пам'ятки співіснували, на що вказують “імпорти” кераміки цього типу, прикрашеної шнуром, у ямах троянівських поселень Хорів II і Хорів III [Пелецишин, 1998, с. 55].

Населення троянівської групи підтримувало зв'язки з носіями культури лійчастого посуду, про що свідчать знахідки на поселенні Костянець фрагментів двох горщиків і трьох черпаків культури лійчастого посуду разом із пізньотрипільськими матеріалами [Пелецишин, 1997, с. 109].

Натомість на поселенні культури лійчастого посуду Грудку Надбужному знайдені фрагменти зрізано-сферичної миски, вкритої із зовні червоною фарбою. Червоним ангобом вкрита і грушоподібна посудина з ручками із вертикальними отворами на верхній частині тулуба біля шийки [Gumiński, 1989, s. 85, рис. 40: f.g]. Такий посуд властивий для пам'яток троянівської групи.

Поселення городсько-касперівської групи оточували троянівські пам'ятки із заходу (Винники, ур. Жупан) і півночі (Голишів, Листвин, Нова Чортория, Городськ). Процес дезінтеграції та зникнення трипільської культури на територіях Поділля й Волині був поступовим і закінчився появою тут носіїв культури кулястих амфор [Szmyt, 1999]. Прикарпаття (Верхнє Подністров'я) поступово зайняли носії культури шнурової кераміки [Machnik, 1998, s. 99–120].

ЛІТЕРАТУРА

- Бандрівський М., Крушельницька Л.* (2002). Відкриття поселення класичної фази маліцької культури у Верхньому Придністров'ї // Записки наукового товариства ім. Шевченка. – Т. ССXLIV. – Львів. – С. 441–452.
- Вертелецький Д. Ю.* (2013). Поселення трипільської культури Острог-Каплиця на Західній Волині // Na pograniczu kultury pucharów lejkowatych i kultury Trypolskiej. – Rzeszów. – S. 15–25.
- Виноградова Н. М.* (1983). Племена Дністровско-Прутського междуреччя в період расцвету Трипольской культури. – Кишинев. – 107 с.
- Гавінський А., Пастеркевіч В.* (2016). Археологічні пам'ятки культури лійчастого посуду на території України. – Львів. – 196 с.
- Гусев С. О.* (1995). Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV–III тис. до н. е. – Вінниця. – 304 с.
- Дергачев В. А.* (1980). Памятники Позднего Триполья. – Кишинев. – 210 с.
- Збеневич В. Г.* (1989). Ранний этап Трипольской культуры на территории Украины. – Киев. – 224 с.
- Ковалюх М. М., Скрипкін В. В., Відейко М. Ю.* (2007). Особливості радіовуглицевого датування давньої археологічної кераміки на прикладі Трипільської культури // Трипільська культура. Пошуки. Відкриття. Світовий контекст. – Київ. – С. 71–78.
- Кочкін І.* (2003). Імпорти та імітації кераміки маліцької культури на прикарпатських пам'ятках етапу VI–VII у Верхньому Подністров'ї // Галич в доісторії і середньовіччі. – Галич. – С. 82–87.
- Конопля В. М.* (1990). Пізньотрипільське поселення Малі Дорогостаї I // Первый полевой семинар “Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине”. – Тальянки–Веселый Кут–Майданецкое. – С. 205–213.
- Конопля В.* (2005). Поселення трипільської культури Вікторів I // Kultura Trypolska. Wybrane problemy. – Stalowa Wola. – S. 71–99.
- Круц В. А.* (1977). Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья. – Киев. – 160 с.
- Круц В. О., Рижов С. М.* (1997). Верхньодністровська локальна група пам'яток трипільської культури та нові дані про зв'язки трипільців з населенням болгарської і лендельської культур // Археологія. – № 2. – С. 23–32.
- Кадров С.* (2016). Начало энеолита на северных окраинах поздних дунайских культур на рубеже V и IV тис. до н. е // Stratumplus. – Кишинев. – № 2. – С. 17–35.
- Мацкевий Л., Кочкін І., Ткачук Т., Щодровскі Р., Ярач А.* (2004). Дослідження Прикарпатської археологічної експедиції у 2004 р. // Галичина. – Івано-Франківськ. – № 10. – С. 17–22.
- Мовша Т. Г.* (1985). Взаємовідносини Трипілля-Кукутені з синхронними культурами Центральної Європи // Археологія. – № 51. – С. 22–31.
- Мовша Т. Г.* (1994). Поселения на р. Ушице и некоторые вопросы жванецкой культуры Трипольско-Кукутенской общности // Древнее Причерноморье. Краткие сообщения Одесского археологического общества. – Одесса. – С. 30–35.
- Маркевич В. И.* (1981). Позднетрипольские племена Северной Молдавии. – Кишинев. – 194 с.
- Манзура И. В.* (2000). Владеющие скипетрами // Stratumplus. – № 2. – С. 237–295.
- Пелещишин М. А.* (1973). Пізньотрипільське поселення у верхів'ях Горині // Археологія. – № 11. – С. 11–58.
- Пелещишин М. А.* (1997). Поселення мідного віку біля сіл Костянець і Листвин у Західній Волині. – Львів. – 122 с.

Пелешишин М. А. (1997а). З історії перших трипільських общин у Середньому Погоринні (за матеріалами поселення біля с. Хорова) // Археологічні дослідження Львівського університету. – Вип. 2. – Львів. – С. 47–65.

Пелешишин М. А. (1998). Пізньотрипільські поселення в околицях с. Хорова на Волині // АДЛУ. – Вип. 3. – Львів. – С. 45–72.

Попова Т. А. (2003). Поливанов Яр. К эволюции трипольской культуры в Среднем Поднестровье. – Санкт-Петербург. – 240 с.

Позіховський О. (2010). Голишів і проблема періодизації енеоліту Західної Волині // Археологія. – № 2. – С. 5–18.

Сохацький М. (1993). Археологічні роботи Борщівського краєзнавчого музею у 1991–1993 рр. // Літопис Борщівщини. – Борщів. – Вип. 3. – С. 10–22.

Сохацький М. (2001). Археологічні розкопки в печері Вертеба // Z arheologii Ukrainy i Jury Ojcowskiej. – Ojców. – С. 207–227.

Сохацький М. (2003). Археологічні розкопки в печері Вертеба біля села Більче-Золоте в 1996–1998 роках // Археологія Тернопільщини. – С. 45–59.

Ситник О. С., Ягодинська М. О. (2012). Охоронні розкопки трипільського та слов'янського поселень в Бучачі // Земледельцы и скотоводы Древней Европы. Проблемы, новые открытия, гипотезы. – Киев–Санкт-Петербург. – С. 187–201.

Скакун Н. Н., Старкова Е. Г. (2003). Особенности керамического комплекса трипольского поселения Бодаки // Трипільські поселення-гіганти. Матеріали міжнародної конференції. – Київ. – С. 148–160.

Скакун Н., Старкова Е., Яковлева Л., Самзун А. (2012). Специализированный жилищно-производственный комплекс на поселении Бодаки // Земледельцы и скотоводы Древней Европы. – Киев–Санкт-Петербург. – С. 216–224.

Ткачук Т. (1999). Керамічний комплекс з Незвиська III і його значення для генезису трипільської культури на території Галичини, Буковини і Поділля // Вісник Прикарпатського університету. – Івано-Франківськ. – Вип. II. – С. 11–16.

Ткачук Т. (2002). Фази розвитку і відносна хронологія шипинецької групи археологічних пам'яток // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Т. CCXLIV. – Львів. – С. 89–114.

Ткачук Т. (2003). Культура лійчастого посуду і Трипілля // Наукові записки Івано-Франківського краєзнавчого музею. – Вип. 7–8. – Івано-Франківськ. – С. 3–15.

Ткачук Т., Кочкін І. (2009). Етап VI–VII Трипільської культури у Верхньому Подністров'ї // Rocznik Przemyski. – Т. XLV. – Przemyśl. – S. 15–40.

Ткачук Т., Кочкін І., Щодровський Р. (2017). Багатшарове поселення Більшівці (ур. Кути) на Верхньому Подністров'ї. – Івано-Франківськ. – 140 с.

Ткачук Т., Кукула Р., Креховецький І., Мельничук О., Фіголь А. (2010). Поселення раннього Трипілля Козина (урочище Соловче) на Верхньому Подністер'ї // АДЛУ. – Львів. – Вип. 13. – С. 219–238.

Ткачук Т., Фурманек М. (2011). Фортифікація культури Трипілля-Кукутень // Замки України: дослідження, збереження, використання. – Галич. – С. 74–81.

Черныш Е. К. (1962). К истории населения энеолитического времени в Среднем Приднестровье. Неолит и энеолит Юга европейской части СССР // Материалы и исследования по археологии СССР. – № 102. – С. 5–85.

Шмаглій М. М., Рижов С. М., Дудкін В. П. (1985). Трипільське поселення Коновка в Середньому Подністров'ї // Археологія. – № 52. – С. 42–52.

Boyadjev Y. (1998). Radiocarbon Dates from Southeastern Europe and the Cultural Processes during the Fourth Millenium B. C. // James Harvey Gaul: in Memoriam (In the Steps of James Gaul). – Sofia. – Vol. 1. – P. 349–370.

Synkałowski A. (1969). Osiedle kultury Trypolskiej w Bodakach nad Horyniem // Materiały Archeologiczne. – Warszawa. – S. 221–227.

Guminski W. (1989). Gródek Nadbużny osada kultury pucharów lejkowatych. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź. – 189 s.

- Grannenborn D.* (2009). Climate fluctuations and trajectories to complexity in the Neolithic: towards a theory // *Documenta Praehistorica*. – XXXVI. – P. 97–110.
- Hawinskyj A., Pasterkiewicz W.* (2013). Obiekt kultury pucharów lejkowatych na stanowisku “Grodzisko III” w Kotorynach, rejon Żydaczów, Ukraina // *Na pograniczu kultury pucharów lejkowatych i kultury Trypolskiej*. – Rzeszów. – S. 75–95.
- Hawinsky A., Pasterkiewicz W., Rybicka M.* (2014). Kotoryny, rej. Żydacziw, stan. Grodzisko III. Osadnictwo z okresu neolitu // *Środowisko naturalne i człowiek nad Górnym Dniestrem – rejon Kotliny Halicko-Bukaczowskiej w pradziejach i wczesnym średniowieczu*. – Kraków. – S. 167–283.
- Iercosan N.* (2002). *Cultura Tiszapolgár în vestul României*. – Cluj-Napoca.
- Kadrow S.* (1996). Faza rzeszowska kultury malickiej // *Kultura malicka. Drugi etap adaptacji naddunajskich wzorców kulturowych w neolicie północno-środkowej Europy*. – Kraków. – S. 51–70.
- Kadrow S.* (2003). Mutual contacts between Central European and Tripolyan culture circles in Neolithic // *Галич в доісторії і Середньовіччі*. – Галич. – С. 24–28.
- Kadrow S.* (2005). Związki kultury Trypolskiej z kulturami Środkowej i Południowo-Wschodniej Europy – wybrane zagadnienia // *Kultura Trypolska. Wybrane problemy*. – Stalowa Wola. – S. 7–31.
- Kadrow S., Zakościelna A.* (2000). An outline of the evolution of Danubian cultures in Małopolska and Western Ukraine // *Baltic-Pontic studies*. – Vol. 9. – Poznań. – P. 187–255.
- Kadrow S., Trela-Kieferling E., Tkachuk T., Ţurcanu S., Gluza I., Prokopowicz A., Godula G.* (2013). Bilcze Złote. Materials of the Tripolye culture from the Werteba and the Ogród sites / Ed. S. Kadrow. – Kraków. – 323 s.
- Klochko V. I., Manichev V. I., Kvasnitsa V. N., Kozak S. A., Demchenko L. V., Sokhatskiy M. P.* (2000). Issues concerning tripolye metallurge and the virgin cooperin Volhynia // *Baltic-Pontic studies*. – Poznań. – Vol. 9. – P. 168–186.
- Krutz V., Ryzhov S.* (2000). Tripolye cultures in Volhynia (Gorodsk-Volhynian group) // *Baltic-Pontic studies*. – Poznań. – Vol. 9. – P. 86–110.
- Makowiecki D.* (2016). Exploitation of Mammals // *Biały Potok. Materiały z badań Józefa Kostrzewskiego na Podolu* [ed. M. Szmyt]. – Poznań. – P. 397–407.
- Machnik J.* (1998). Uwagi o najstarszym osadnictwie pasterskiej ludności kultury ceramiki sznurowej (III tysiąclecie przed Chr.) w strefie Karpackiej // *Dzieje Podkarpacia*. – Krosno. – S. 99–120.
- Nowak M.* (2009). *Drugi etap neolityzacji ziem polskich*. – Kraków. – 717 s.
- Pogoševa A. P.* (1985). *Die Statuetten der Tripolie-Kultur* // *Belträge zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie*. – Band 7. – Bonn. – P. 95–242.
- Pelisiak A., Tkachuk T.* (2016). Chipped stone assemblage of Early Tripolye culture object from Kozyna settlement site (Western Ukraine) // *Cucuteni culture within the European Neo-Eneolithic context*. – Piatra-Neamţ. – P. 355–375.
- Přichystal A.* (1977). *Petras archeologicka charakteristika kamenné štipané industrie*.
- Raczky P., Domdoróczy L., Hajdú Z.* (2007). The site of Polgár-Czöszhalom and its cultural and chronological connection with the Lengyel culture. The Lengyel, Polgár and related cultures in the Middle/Late Neolithic in Central Europe. – Kraków. – P. 49–70.
- Raczky P., Siklósi Z.* (2013). Reconsideration of the Cooper Age chronology of the eastern Carpathian Basin: a Bayesian approach // *Antiquity*. – Vol. 87(336). – P. 555–573.
- Szmyt M.* (1999). Between West and East. People of the Globular Amphora culture in Eastern Europe: 2950–2350 BC // *Baltic-Pontic studies*. – Poznań. – Vol. 8. – 354 p.
- Szmyt M.* (2016). Prehistoric Settlement in Biały Potok in the Light of Józef Kostrzewski’s Investigation // *Biały Potok. Materiały z badań Józefa Kostrzewskiego na Podolu* [ed. M. Szmyt]. Poznań. – S. 509–512.
- Sulimirski T.* (1936). *Notatki archeologiczne z Małopolski Wschodniej* // *Wiadomości Archeologiczne*. – T. XIV. – S. 189–195.
- Tkachuk T.* (2005). Importy kultury malickiej i lubelsko-wołyńskiej na osadach kultury Trypolskiej // *Archeologia Polski Środkowowshodniej*. – Lublin. – Vol. VII. – S. 150–155.

Tkaczuk T. (2005a). Chronological phases of the Koshylivtsy group of the Tripolye culture // *Sprawozdania archeologiczne*. – Kraków. – P. 87–119.

Tkaczuk T. (2008). Ceramic Imports and Imitation in Trypillia Culture at the End of Period of Period CII (3900–3300 BC) // *Import and Imitation in Archeology*. – Langenweißbach. – P. 35–45.

Tkaczuk T. (2013). Painted ceramics // *Bilcze Złote. Materials of the Tripolye culture from the Werteba and the Ogród sites* / Ed. S. Kadrow. – Kraków. – P. 29–44, 117–225.

Tkaczuk T. (2016). Pottery of the Trypillia Culture // *Biały Potok. Materiały z badań Józefa Kostrzewskiego na Podolu* / ed. M. Szmyt. – Poznań. – Vol. 19. – P. 113–174.

Videiko M. (2000). Tripolye and the cultures of Central Europe. Facts and the character of interactions: 4200–2750 BC // *Baltic-Pontic studies*. – Poznań. – Vol. 9. – P. 13–68.

Vizdal J. (1997). Tiszapolgárske pogrębisko vo Velkých Raškovciach. – Košice. – S. 124–128.

Winn M. M. (1981). Pre-writing in Southeastern Europe: the sign system of the Vinča culture ca 4000 BC. – Calgary. – 421 p.

Wigley T. M., Kelly P. M. (1990). Holocene climatic change, C¹⁴ wiggles and variations in solar irradiance // *Philosophical Transactions of the Royal Society of London*. – P. 547–560.

REFERENCES

Bandrivskiy, M., & Krushelnyska, L. (2002). Vidkryttia poselennia klasychnoi fazy malitskoi kultury u Verkhnomu Prydnistrov'i. *Zapysky naukovohto tovarystva imeni Shevchenka, 244*. Lviv, 441–452 (in Ukrainian).

Verteletskyi, D. (2013). Poselennia trypilskoi kultury Ostroh-Kaplytsia na Zakhidnii Volyni. *Na pogranczu kultury pucharów lejkowatych i kultury Trypolskiej*. Rzeszów, 15–25 (in Ukrainian).

Vinogradova, N. M. (1983). *Plemena Dnestrovsko-Prutskogo mezhdurech'ja v period rascveta Tripol'skoj kul'tury*. Kishinev, 107 pp. (in Russian).

Havinskyi, A., & Pasterkievich, V. (2016). *Arkheolohichni pam'iatky kultury liichastoho posudu na terytorii Ukrainy*. Lviv, 196 pp. (in Ukrainian).

Husiev, S. O. (1995). *Trypilska kultura Serednoho Pobuzhzhia rubezhu IV–III tys. do n. e.* Vinnytsia, 304 pp. (in Ukrainian).

Dergachev, V. A. (1980). *Pamjatniki Pozdneho Tripol'ja*. Kishinev, 210 pp. (in Russian).

Zbenovich, V. G. (1989). *Rannij jetap Tripol'skoj kul'tury na terytorii Ukrainy*. Kiev, 224 pp. (in Russian).

Kovaliukh, M. M., Skrypkin, V. V., & Videiko, M. Yu. (2007). Osoblyvosti radiovuhlytsevohto datuvannia davnoi arkheolohichnoi keramiky na prykladi Trypilskoi kultury. *Trypilska kultura. Poshuky. Vidkryttia. Svitovyi kontekst*. Kyiv, 71–78 (in Ukrainian).

Kochkin, I. (2003). Importy ta imitatsii keramiky malitskoi kultury na prykarpatskykh pam'iatkakh etapu BI–BII u Verkhnomu Podnistrov'i. *Halych v doistorii i serednovichchi*. Halych, 82–87 (in Ukrainian).

Konoplia, V. M. (1990). Piznotrypilske poselennia Mali Dorohostai I. *Pervyj polevoj seminar "Rannezemledel'cheskie poselenija-giganty tripol'skoj kul'tury na Ukraine"*. Tal'janki–Veselyj Kut–Majdaneckoe, 205–213 (in Ukrainian).

Konoplia, V. (2005). Poselennia trypilskoi kultury Viktoriv I. *Kultura Trypolska. Wybrane problemy*. Stalowa Wola, 71–99 (in Ukrainian).

Kruc, V. A. (1977). *Pozdnetripol'skie pamjatniki Srednego Podneprov'ja*. Kiev, 160 pp. (in Russian).

Kruts, V. O., & Ryzhov, S. M. (1997). Verkhnodnistrovska lokalna hrupa pam'iatok trypilskoi kultury ta novi dani pro zv'iazky trypilsiv z naselenniam bolharskoi i lendelskoi kultur. *Arkheolohiia, 2*, 23–32 (in Ukrainian).

Kadrov, S. (2016). Nachalo jeneolita na severnyh okrainah pozdnyh dunajskih kul'tur na rubezhe V i IV tis. do n. e. *Stratumplus, 2*. Kishinev, 17–35 (in Russian).

Manzura, I. V. (2000). Vladejushhie skipetrami. *Stratumplus, 2*, 237–295 (in Russian).

Markevich, V. I. (1981). *Pozdnetripol'skie plemena Severnoj Moldavii*. Kishinev, 194 pp. (in Russian).

Matskevyyi, L., Kochkin, I., Tkachuk, T., Shchodrovski, R., & Yarach, A. (2004). Doslidzhennia Prykarpatskoi arkheolohichnoi ekspedytsii u 2004 r. *Halychyna, 10*. Ivano-Frankivsk, 17–22 (in Ukrainian).

Movsha, T. H. (1985). Vzaiemovidnosyny Trypillia-Kukuteni z synkhronnymy kulturamy Tsentralnoi Yevropy. *Arkheolohiia, 51*, 22–31 (in Ukrainian).

- Movsha, T. G. (1994). Poselenija na r. Ushice i nekotorye voprosy zhvaneckoj kul'tury Tripol'sko-Kukutenskoj obshhnosti. *Drevnee Prichernomor'e. Kratkie soobshhenija Odesskogo arheologicheskogo obshhestva*. Odessa, 30–35 (in Russian).
- Peleshchysyn, M. A. (1973). Piznotrypilske poselennia u verkhiv'iakh Horyni. *Arkheolohiia*, 11, 11–58 (in Ukrainian).
- Peleshchysyn, M. A. (1997). *Poselennia midnoho viku bilia sil Kostianets i Lystvyn u Zakhidnii Volyni*. Lviv, 122 pp. (in Ukrainian).
- Peleshchysyn, M. A. (1997a). Z istorii pershykh trypils'kykh obshchyn u Serednomu Pohorynni (za materialamy poselennia bilia s. Khorova). *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*, 2. Lviv, 47–65 (in Ukrainian).
- Peleshchysyn, M. A. (1998). Piznotrypilski poselennia v okolytsiakh s. Khorova na Volyni. *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*, 3. Lviv, 45–72 (in Ukrainian).
- Popova, T. A. (2003). *Polivanov Jar. K jevolucii tripol'skoj kul'tury v Srednem Podnestrov'e*. Sankt-Peterburg, 240 pp. (in Russian).
- Pozikhovskiy, O. (2010). Holyshiv i problema periodyzatsii eneolitu Zakhidnoi Volyni. *Arkheolohiia*, 2, 5–18 (in Ukrainian).
- Sokhatskyi, M. (1993). Arkheolohichni roboty Borshchivskoho kraieznavchoho muzeiu u 1991–1993 rr. *Litopys Borshchivshchyny*, 3. Borshchiv, 10–22 (in Ukrainian).
- Sokhatskyi, M. (2001). Arkheolohichni rozkopky v pecheri Vertebe. *Z arheologii Ukrainy i Jury Ojcowskiej*. Ojców, 207–227 (in Ukrainian).
- Sokhatskyi, M. (2003). Arkheolohichni rozkopky v pecheri Vertebe bilia sela Bilche-Zolote v 1996–1998 rokakh. *Arkheolohiia Ternopilshchyny*, 45–59 (in Ukrainian).
- Sytnyk, O. S., & Yahodynska, M. O. (2012). Okhoronni rozkopky trypilskoho ta slov'ianskoho poselen v Buchachi. *Zemledel'cy i skotovody Drevnej Evropy. Problemy, novye otkrytija, gipotezy*. Kiev–Sankt-Peterburg, 187–201 (in Ukrainian).
- Skakun, N. N., & Starkova, E. G. (2003). Osobennosti keramicheskogo kompleksa tripol'skogo poselenija Bodaki. *Trypilski poselennia-higanty. Materialy mizhnarodnoi konferentsii*. Kyiv, 148–160 (in Russian).
- Skakun, N., Starkova, E., Jakovleva, L., & Samzun, A. (2012). Specializirovannyj zhilishhno-proizvodstvennyj kompleks na poselenii Bodaki. *Zemledel'cy i skotovody Drevnej Evropy*. Kiev–Sankt-Peterburg, 216–224 (in Russian).
- Tkachuk, T. (1999). Keramichniy kompleks z Nezvyska III i yoho znachennia dlia henezysu trypils'koi kultury na terytorii Halychyny, Bukovyny i Podillia. *Visnyk Prykarpatskoho universytetu*, 2. Ivano-Frankivsk, 11–16 (in Ukrainian).
- Tkachuk, T. (2002). Fazy rozvytku i vidnosna khronolohiia shypynets'koi hrupy arkheolohichnykh pam'iatok. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*, 244. Lviv, 89–114 (in Ukrainian).
- Tkachuk, T. (2003). Kultura liichastoho posudu i Trypillia. *Naukovi zapysky Ivano-Frankivskoho kraieznavchoho muzeiu*, 7–8. Ivano-Frankivsk, 3–15 (in Ukrainian).
- Tkachuk, T., & Kochkin, I. (2009). Etap BI–BII Trypils'koi kultury u Verkhnomu Podnistrov'i. *Rocznik Przemyski*, 46. Przemyśl, 15–40 (in Ukrainian).
- Tkachuk, T., Kochkin, I., & Shchodrovskiy, R. (2017). *Bahatosharove poselennia Bilshivtsi (ur. Kuty) na Verkhnomu Podnistrov'i*. Ivano-Frankivsk, 140 pp. (in Ukrainian).
- Tkachuk, T., Kukula, R., Krekhovetskyi, I., Melnychuk, O., Fihol, A. (2010). Poselennia rannoho Trypillia Kozyna (urochyshe Solovche) na Verkhnomu Podnister'i. *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho uniwersytetu*, 13, 219–238 (in Ukrainian).
- Tkachuk, T., & Furmanek, M. (2011). Fortyfikatsiia kultury Trypillia-Kukuten. *Zamky Ukrainy: doslidzhennia, zberezhennia, vykorystannia*. Halych, 74–81 (in Ukrainian).
- Chernysh, E. K. (1962). K istorii naselenija jeneoliticeskogo vremeni v Srednem Pridnestrov'e. Neolit i jeneolit Juga evropejskoj chasti USSR. *Materialy i issledovanija po arheologii USSR*, 102, 5–85 (in Russian).
- Shmahlii, M. M., Ryzhov, S. M., & Dudkin, V. P. (1985). Trypilske poselennia Konovka v Serednomu Podnistrov'i. *Arkheolohiia*, 52, 42–52 (in Ukrainian).

- Boyadjiev, Y. (1998). Radiocarbon Dates From Southeastern Europe and the Cultural Processes during the Fourth Millenium B. C. *James Harvey Gaul: in Memoriam (In the Steps of James Gaul)*, 1. Sofia, 349–370.
- Cynkałowski, A. (1969). Osiedle kultury Trypolskiej w Bodakach nad Horyniem. *Materiały Archeologiczne*. Warszawa, 221–227 (in Polish).
- Guminski, W. (1989). *Gródek Nadbużny osada kultury pucharów lejkowatych*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 189 pp. (in Polish).
- Grannenborn, D. (2009). Climate fluctuations and trajectories to complexity in the Neolithic: towards a theory. *Documenta Praehistorica*, 36, 97–110.
- Hawinskyj, A., & Pasterkiewicz, W. (2013). Obiekt kultury pucharów lejkowatych na stanowisku “Grodzisko III” w Kotorynach, rejon Żydaczów, Ukraina. *Na pograniczu kultury pucharów lejkowatych i kultury Trypolskiej*. Rzeszów, 75–95 (in Polish).
- Hawinsky, A., Pasterkiewicz, W., & Rybicka, M. (2014). Kotoryny, rej. Żydacziw, stan. Grodzisko III. Osadnictwo z okresu neolitu. *Środowisko naturalne i człowiek nad Górnym Dniestrem – rejon Kotliny Halicko-Bukaczowskiej w pradziejach i wczesnym średniowieczu*. Kraków, 167–283 (in Polish).
- Iercoșan, N. (2002). *Cultura Tiszapolgár investul Romănei*. Cluj-Napoca (in Romanian).
- Kadrow, S. (1996). Faza rzeszowska kultury malickiej. *Kultura malicka. Drugi etap adaptacji naddunajskich wzorców kulturowych w neolicie północno-środkowej Europy*. Kraków, 51–70 (in Polish).
- Kadrow, S. (2003). Mutual contacts between Central European and Tripolyan culture circles in Neolithic. *Halych v doistorii i Serednovichchi*. Halych, 24–28.
- Kadrow, S. (2005). Związki kultury Trypolskiej z kulturami Środkowej i Południowo-Wschodniej Europy – wybrane zagadnienia. *Kultura Trypolska. Wybrane problemy*. Stalowa Wola, 7–31 (in Polish).
- Kadrow, S., & Zakościelna, A. (2000). An outline of the evolution of Danubian cultures in Małopolska and Western Ukraine. *Baltic-Pontic studies*, 9. Poznań, 187–255.
- Kadrow, S., Trela-Kieferling, E., Tkachuk, T., Țurcanu, S., Gluza, I., Prokopowicz, A., & Godula, G. (2013). *Bilcze Złote. Materials of the Tripolye culture from the Werteba and the Ogród sites*. S. Kadrow (Ed.). Kraków, 323 pp.
- Klochko, V. I., Manichev, V. I., Kvasnitsa, V. N., Kozak, S. A., Demchenko, L. V., & Sokhatskiy, M. P. (2000). Issues concerning tripolie metallurge and the virgin cooperin Volhynia. *Baltic-Pontic studies*, 9. Poznań, 168–186.
- Krutz, V., & Ryzhov, S. (2000). Tripolye cultures in Volhynia (Gorodsk-Volhynian group). *Baltic-Pontic studies*, 9. Poznań, 86–110.
- Makowiecki, D. (2016). Exploitation of Mammals. *Biały Potok. Materiały z badań Józefa Kostrzewskiego na Podolu*. M. Szmyt (Ed.). Poznań, 397–407.
- Machnik, J. (1998). Uwagi o najstarszym osadnictwie posterskiej ludności kultury ceramiki sznurowej (III tysiąclecie przed Chr.) w strefie Karpackiej. *Dzieje Podkarpacia*. Krosno, 99–120 (in Polish).
- Nowak, M. (2009). *Drugie etapy neolityzacji ziem polskich*. Kraków, 717 pp. (in Polish).
- Pogoševa, A. P. (1985). Die Statueetten der Tripolie-Kultur. *Beiträge zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie*, 7. Bonn, 95–242 (in German).
- Pelisiak, A., & Tkachuk, T. (2016). Chipped stone assemblage of Early Tripolie culture object from Kozyna settlement site (Western Ukraine). *Cucuteni culture within the European Neo-Eneolithic context*. Piatra-Neamț, 355–375.
- Přichystal A. (1977). *Petras archeologicka charakteristika kamenné štipané industrie*. (in Czech).
- Raczky, P., Domdoróczy, L., & Hajdú, Z. (2007). The site of Polgár-Czőszhalom and its cultural and chronological connection with the Lengyel culture. *The Lengyel, Polgár and related cultures in the Middle/Late Neolithic in Central Europe*. Kraków, 49–70.
- Raczky, P., & Siklósi, Z. (2013). Reconsideration of the Cooper Age chronology of the eastern Carpathian Basin: a Bayesian approach. *Antiquity*, 87(336), 555–573.
- Szmyt, M. (1999). Between West and East. People of the Globular Amphora culture in Eastern Europe: 2950–2350 BC. *Baltic-Pontic studies*, 8. Poznań, 354 pp.
- Szmyt, M. (2016). Prehistoric Settlement in Biały Potok in the Light of Józef Kostrzewski’s Investigation. *Biały Potok. Materiały z badań Józefa Kostrzewskiego na Podolu*. M. Szmyt (Ed.). Poznań, 509–512.

- Sulimirski, T. (1936). Notatki archeologiczne z Małopolski Wschodniej. *Wiadomości Archeologiczne*, 14, 189–195 (in Polish).
- Tkaczuk, T. (2005). Importy kultury malickiej i lubelsko-wolyńskiej na osadach kultury Trypolskiej. *Archeologia Polski Środkowoschodniej*, 7. Lublin, 150–155 (in Polish).
- Tkaczuk, T. (2005a). Chronological phases of the Koshylivtsy group of the Tripolye culture. *Sprawozdania archeologiczne*. Kraków, 87–119.
- Tkaczuk, T. (2008). Ceramic Imports and Imitation in Trypillia Culture at the End of Period of Period CII (3900–3300 BC), *Import and Imitation in Archeology*. Langenweißbach, 35–45.
- Tkaczuk, T. (2013). Painted ceramics. In S. Kadrov (Ed.), *Bilcze Złote. Materials of the Tripolye culture from the Werteba and the Ogród sites* (pp. 29–44; 117–225). Kraków.
- Tkaczuk, T. (2016). Pottery of the Trypillia Culture. *Biały Potok. Materiały z badań Józefa Kostrzewskiego na Podolu*. M. Szmyt (Ed.). Poznań, 113–174.
- Videiko, M. (2000). Tripolye and the cultures of Central Europe. Facts and the character of interactions: 4200–2750 BC. *Baltic-Pontic studies*, 9. Poznań, 13–68.
- Vizdal, J. (1997). *Tiszapolgárske pogrebisko vo Velkých Raškovciach*. Košice, 124–128 (in Slovak).
- Winn, M. M. (1981). *Pre-writing in Southeastern Europe: the sign system of the Vinča culture ca 4000 BC*. Calgary, 421 pp.
- Wigley, T. M., & Kelly, P. M. (1990). Holocene climatic change, C¹⁴ wiggles and variations in solar irradiance. *Philosophical Transactions of the Royal Society of London*, 547–560.

*Стаття: надійшла до редакції 20.05.2018
прийнята до друку 20.06.2018*

CONTACTS OF ENEOLITHIC CULTURES AND THEIR LOCAL GROUPS ON THE TERRITORY OF SUB-CARPATHIAN, WESTERN PODILLIA AND VOLHYNIA

Taras TKACHUK

*National reserve “Ancient Halych”,
I. Franka St., 1, 77100, Halych, Ukraine,
e-mail: tkachukt@gmail.com*

According to data of analysis of materials from the settlement of Kozyna, process of Enolitization of Sub-Carpathian region began about 4500–4400 BC and it is associated with the arrival of bearers of Trypillia culture (Stage A) on these lands. Contacts with bearers of Malitska and Tiszapolgár cultures were confirmed.

About 4400–4300 BC in Sub-Carpathians Trypillia culture with polychrome painting and in-depth ceramic ornament of Nezvysko II type (stage BI) existed. Trypillian population of this region had contacts with Tiszapolgár culture. At the period between 4200–4000 BC, this territory was densely populated by Trypillians of Zalischyky group (stage B1–BII). Its representatives contacted with Malitska and Liublin-Vohlynian cultures, as well as with Tiszapolgár culture.

Approximately about 4000 BC in the area of modern Gorodenka district settlements from the phase I of Shypyntsi group of Nezvysko III type (stage BII) existed. They were not found in northern part of Sub-Carpathian region. Bearers of this group penetrated to the territory of Goryn' (Bodaky), Podillia (Goloskiv) and further – to Middle Bug region (Voroshylivka). They had contacts with Liublin-Vohlynian culture.

Around 3900–3800 BC in southern part of Sub-Carpathian and Podillia regions settlements of Shypyntsi group of Tripillia culture (stage CI) existed. Representatives of this group had contacts with Bodrogkeresztúr culture. About 3800 BC expansion of Bădragii group of Trypillia culture began. Its “imports” were found in Bilche-Zolote-Verteba II and Bilyi Potik in Podillia.

Around 3600 BC (beginning of CII stage), migration of Brînzeni group of Trypillia culture began. Under its influence Koshylivtsi one was formed. Bearers of Brînzeni traditions reached Volhynia. Close and distant contacts with the Funnelbeaker culture began.

About 3300 BC (stage CII) bearers of Trypillia culture almost completely abandoned painted ceramic ware. It was replaced by corded and stamped ornament (Gordinești-Kasperivtsi-Erbiceni group) and covering of the surface with red paint (Trojaniv group in Volhynia). Contacts with Funnelbeaker and Baden cultures are continued.

Key words: Trypillia, Eneolithic, ceramics, “import”, ornamentation, contacts.

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКИ КУЛЬТУРИ ЛІЙЧАСТОГО ПОСУДУ НА ЇЇ ПІВДЕННО-СХІДНОМУ ПОГРАНИЧЧІ

Андрій ГАВІНСЬКИЙ¹, Войцех ПАСТЕРКЄВІЧ²

¹*Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
вул. Винниченка, 24, 79008, м. Львів, Україна, e-mail: andrham@ukr.net*

²*Жешівський університет,
вул. Монюшка, 10, 350015, м. Жешів, Польща, e-mail: wojpas@vp.pl*

Південно-східне пограниччя культури лійчастого посуду окреслюється басейнами Дністра та Західного Бугу в межах Львівської і Волинської областей України. На шляху подальшого просування на схід стояла більш могутня – трипільська культура. Багаторічне вивчення цих культур показує, що найбільша кількість імпорту трапляється в найближче розташованих між собою поселеннях, відстань між якими становить близько 30–50 км. Проте окремі предмети фіксуються глибоко в середовищі сусідів (Броночіци, Камінь Лукавський, Жванець, Бринзени). Взаємозв'язки між ними були мирними і не призвели до суттєвих змін у матеріальній чи духовній культурі цих племен. Кількість імпорту в їхніх середовищах не перевищує 1%. Ці контакти розпочалися приблизно 3700/600 рр. до н. е. і тривали впродовж етапу СІІ трипільської культури, до кінцевого часу існування культури лійчастого посуду (2800 рр. до н. е.). На Волині, зокрема в басейнах Горині та Вілії, ці зв'язки були значно сильнішими, ніж у верхів'ях Дністра та Бугу, що, очевидно, пов'язано зі шляхами до покладів кременю, контрольованих трипільською культурою. Серед груп трипільської культури, які взаємодіяли з культурою лійчастого посуду, були: кошиловецька, бринзенська, вихватинська та типу Городськ.

Ключові слова: культура лійчастого посуду, трипільська культура, контакти, імпорти, пограниччя, зв'язки, обмін.

Одна з найбільших європейських культур доби енеоліту – культура лійчастого посуду (КЛП) у своєму просуванні на схід зупинилася в басейнах Верхнього Дністра та Західного Бугу на межі із більш могутньою трипільською культурою (ТК). Це були різні цивілізаційні світи – середньо-північноєвропейський (КЛП) і надчорноморсько-балканський (ТК) [Pelisiak, 2005, s. 32; 2007, s. 84; 2008, s. 395]. Про їхні зв'язки писало чимало дослідників [Захарук, 1959; Збеневич, 1976, с. 44–45; Koško, 1981 s. 150–158; Мовша, 1985; Jastrzębski, 1985; 1988; 1989; Щібор, 1994; Videiko, 2000; Ткачук, 2003; Rybicka, 2008, s. 483–493; 2016]. З появою нової джерельної бази спробуємо ще раз розглянути цю тему.

Знахідки імпорту ТК у середовищі КЛП. Про відносини між КЛП і ТК можна говорити, насамперед, на основі “імпортних” знахідок кераміки. Основна кількість імпортованої трипільської кераміки трапляється на поселеннях КЛП, розташованих у пограничній зоні із ТК (Волинська та Львівська області), приблизно по лінії приток верхньої течії Дністра і Західного Бугу [Захарук, 1959, с. 64, 65]. Проте окремі з них потрапляли далеко на захід – аж до р. Вісли, зокрема такі матеріали відомі з поселень Броночіци та Камінь Лукавський, що за 250 км від найближчих трипільських пам'яток. На останньому з них знайдено чотири уламки посуду, виготовленого із глини з домішкою товченої мушлі, які хронологічно можуть належати до етапу СІІ [Kempisty, 1968, s. 377–379, гус. 1; Збеневич, 1976, с. 44]. Останніми роками кераміка ТК все частіше виявляється глибше на захід від прикордонної зони з КЛП. Поодинокі фрагменти кераміки знайдено в Жешівському Передгір'ї, на поселеннях Сколошов [Rogoziński, 2014, s. 50, fot. 3], Павлосьов [Rybicka, Król, Rogoziński, 2014, s. 240, гус. 68] та Янковіци [Dębies, Pelisiak, 2015, s. 107]. Потрібно відзначити, що кількість знахідок трипільської кераміки на

поселеннях КЛП дуже незначна, представлена поодинокими фрагментованими частинами посуду. На жодній із пам'яток не знайдено цілої посудини ТК. На таких досліджуваних поселеннях, як Лежниця, Малі Грибовичі, Старий Добротвір, Тадані, Винники-Лисівка, Рудники, Которини III кількість "імпортів" становить близько 10 одиниць. При цьому більшість виявлена в культурному шарі, рідко – в об'єктах, наприклад, у житлових спорудах у Которинах III і Винниках-Лисівці. Найбільше таких знахідок (близько 100 екземплярів) представлені на західноволинських пам'ятках КЛП Зимне та Грудеку.

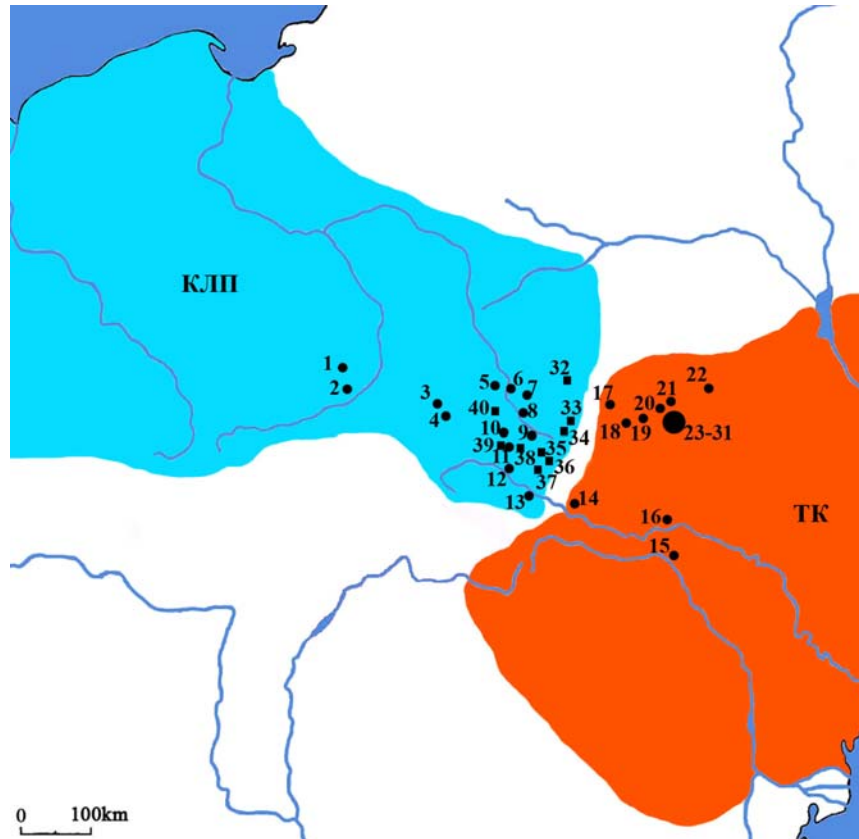

Рис. 1. "Імпорти" на карті поширення культури лійчастого посуду (КЛП) та трипільської культури (ТК): 1 – Броночіци, 2 – Камінь Лукавський, 3 – Павлосьов, 4 – Сколошов, 5 – Грудек, 6 – Лежниця, 7 – Зимне, 8 – Старий Добротвір, 9 – Тадані, 10 – Малі Грибовичі, 11 – Винники-Лисівка, 12 – Рудники, 13 – Которини, 14 – Більшівці, 15 – Бринзени, 16 – Жванець, 17 – Ярославичі, 18 – Костянець, 19 – Стовпець, 20 – Стеблівка, 21 – Старий Мильськ, 22 – Нова Чортгорія, 23-31 – район Острога: 23 – Могиляни, 24 – Межиріч, 25 – Розваж, 26 – Вельбівно, 27 – Хорів, 28 – Новомалин, 29 – Острого-Земан, 30 – Острого-Академічна, 31 – Острого-Каплиця. Квадратом відзначено пізньотрипільські поселення та окремі знахідки на території КЛП: 32 – Голишів, 33 – Накваша, 34 – Підгірці, 35 – Глиняни, 36 – Словіта, 37 – Костенів, 38 – Підберізіці, 39 – Винники-Жупан, 40 – Вишнівка

Fig. 1. "Imports" on the map of spreading of Funnelbeaker culture (КЛП) and Trypillia culture (ТК)

Досить ґрунтовний аналіз трипільських "імпортів" із поселення Грудек представив Й. Щібор. Він відзначає, що тут трапляється кераміка з домішками піску і шамоту, характерна для матеріалів типу Листвин, домішка жорстви та слюди переважає у кераміці східноволинських типів Городськ і Троянів, а додавання товчених черепашок притаманне для

типів Вихватинці й Гордінешти над Середнім Дністром та Прутом [Щібор, 1994, с. 33]. Дослідник вказує, що виявлений на поселенні посуд представлений уламками, а це значно ускладнює цілісну реконструкцію форм та оздоблення. Частина знахідок має розписний орнамент.

Мальоване декорування виконане чорною або брунатно-чорною фарбою, іноді червоною. Найчастіше застосований елемент – криволінійні стрічки, що складаються з однієї або двох тонких ліній, які проходять між двома широкими смугами. Тонкі лінії подекуди замінені зигзагом або смугою чорного кольору. У значній кількості трапляються композиції у вигляді хвилястих ліній, так звані вії. Відзначено також мотиви косої (або прямокутної) сітки, що може бути заповнена червоною фарбою.

Крім цього, попадаються характерні трикутники, намальовані під краєм вінець. Частину цих елементів розпису Й. Щібор відносить до матеріалів типу Жванець–Кубань–Бринзени з

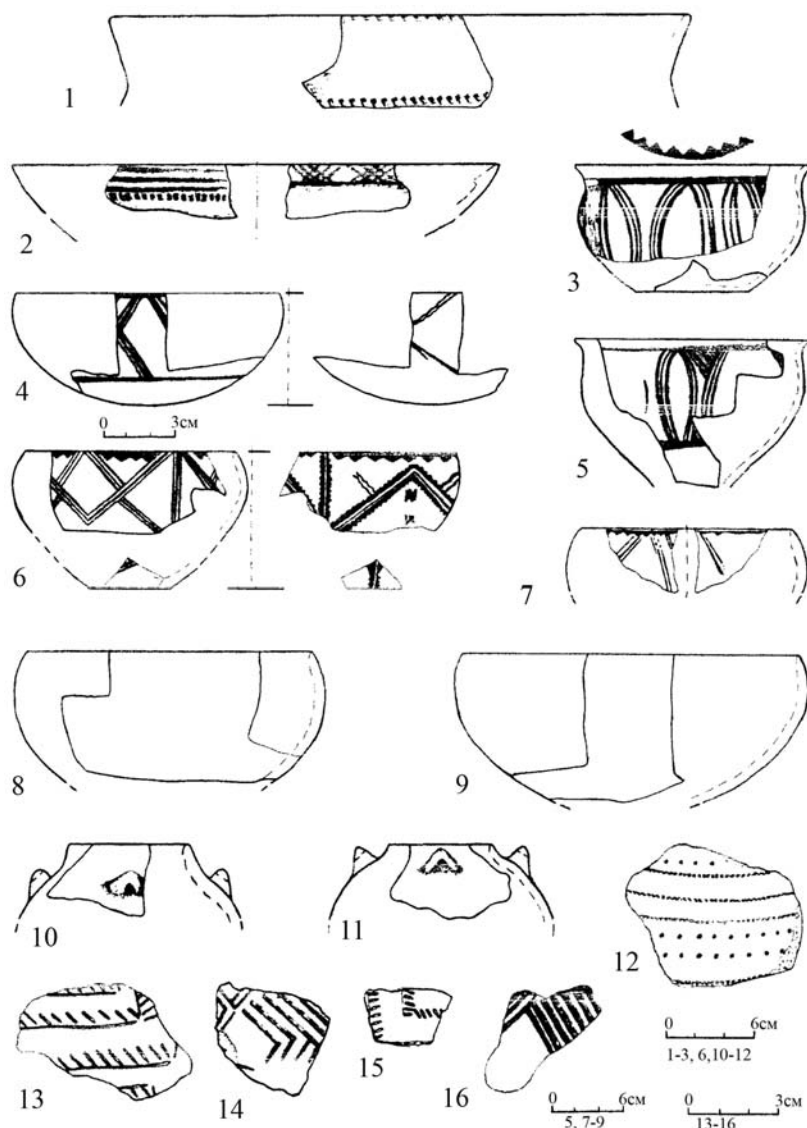

Рис. 2. Знахідки кераміки ТК на поселенні КЛП Грудек (за Gumiński, 1989, рис. 53–55)

Fig.2. Finds of ceramic ware of Trypillia culture on the settlement of Funnelbeaker culture Grudek (by Gumiński, 1989, рис. 53–55)

межі річчя Прута і Дністра, а деякі мотиви “ниток” (намальовані чорною або брунатною фарбою смуги з 2–3 ліній, трикутники, хвилясті лінії під краєм, а також коса сітка або так звані вії і заповнення частин смуг червоною фарбою) дуже типові для мальованої кераміки типу Городськ [Щібьор, 1994, с. 33].

Іншу групу кераміки з Грудека становлять фрагменти, декоровані шнуром, миски з характерним загнутим до середини та розширеним краєм. У декоруванні зареєстровано рівневі шнурові нитки і відповідний мотив косої сітки (на краях мисок). Супутні до них елементи оздоблення виконані округлим та прямокутним штампом, а також надрізами на краях. Такі

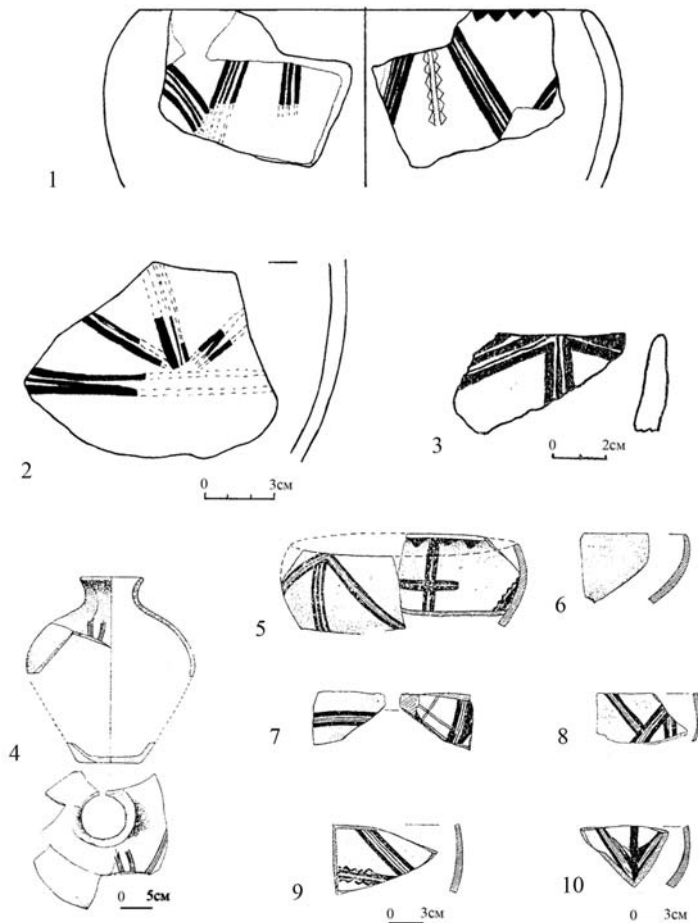

Рис. 3. Трипільські “імпорти” на поселеннях культури лійчастого посуду. 1–3 – Лежниця-Чуб (1, 2, за Jastrzębski, 1985, fig. 8: 2; 6: 1; 3, за Михальчишин, 1998, рис. 1: 3); 4–10 – Зимне (Захарук, 1959, рис. 3, 4)

Fig. 3. Trypillia “imports” on the settlements of Funnelbeaker culture. 1–3 – Lezhnysia-Chub (1, 2, by: Jastrzębski, 1985, fig. 8: 2; 6: 1; 3, by Михальчишин, 1998, fig. 1: 3); 4–10 – Zymne (Захарук, 1959, fig. 3, 4)

мотиви: у вигляді ряду трикутних зубчиків, зигзагоподібних та прямих ліній, що часто поєднуються між собою [Захарук, 1959, с. 61; Пелецишин, 2004, с. 142]. На думку одного з дослідників поселення Зимне Ю. Захарука, кераміка з таким орнаментом характерна для трипільських пам'яток етапу СІІ, а її аналогії трапляються в Кошилівцях, Семенові-Зеленчому, Сандраках, Паволочі, які найближче розташовані до території, зайнятої КЛП [Захарук, 1959,

мотиви притаманні для типу Городськ, але зважаючи на фрагментованість знахідок і неможливість статистичного визначення походження більшості із них, належало б, однак, визначити їх у загальних рисах як тип Листвин-Городськ [Щібьор, 1994, с. 33]. Подібної думки дотримується й ще один дослідник поселення Грудека С. Ястжемський, який відносить виявлену трипільську кераміку до городсько-волинського типу [Jastrzębski, 1985, s. 81].

Розгорнутий опис трипільської кераміки із Зимного подає М. Пелецишин. За його підрахунками тут виявлено близько 100 фрагментів кераміки, які могли належати 25 посудинам. Колекція представлена лише столовим посудом, який має якісний випал та не містить домішок у керамічному тісті, колір поверхні коричнево-сірого забарвлення. На думку дослідника, така однотипність могла походити з одного чи двох близько розташованих трипільських поселень упродовж відносно короткого часу [Пелецишин, 2004, с. 142]. Найбільш вживаним орнаментом на кераміці була композиція у вигляді стрічки з чотирьох різної ширини ліній, нанесених темно-коричневою фарбою. Внутрішні лінії тонкі, а зовнішні ширші. На деяких фрагментах посуду присутні й інші

с. 61]. Серед типів трипільського посуду з поселення Зимне найчисельніше попадаються напівсферичної форми чаші порівняно невеликих розмірів. Також виявлено кілька амфор, яких М. Пелещишин розділяє на два типи. До першого належать вироби середніх розмірів із дуже опуклим корпусом, вузькою високою горловиною та низькими розхиленими вінцями. Амфори другого типу були менших розмірів, мали кулясту форму та низьку шийку. В одному екземплярі виявлено верхню частину невеликого приземкуватого горщика з високою розхиленою шийкою і заокругленою нижньою частиною [Пелещишин, 2004, с. 142–144, рис. 65].

Трипільська кераміка також виявлена й на поселенні Лежниця-Чуб. Із досліджень О. Цинкаловського маємо кілька уламків розписної кераміки, серед яких виділяється частина миски, орнаментована різної товщини лініями в поєднанні із зигзагом і трикутними зубчиками [Jastrzębski, 1985, fig. 6], аналогічно до знахідок із Грудека та Зимного. Очевидно, сюди ж можна зарахувати й колекцію, яку виявив М. Пелещишин у 1962 р. Посуд виготовлений з добре відмудленої глини із незначною домішкою мікро-часток шамоту, поверхня заглажена та марка на дотик, охристого кольору. В окремих виробах злам стінок сірого кольору. Серед знахідок виділяються два уламки і вісім профільованих фрагментів посудин. Частина з них походить із культурного шару, а чотири артефакти – з наземної житлової споруди. Виділяються дві миски сферичної форми із нахиленими до середини вінцями діаметрами 12 см та 13 см і ще один виріб півокруглої форми діаметром верхньої частини 22 см. Інша посудина має розхилені назовні вінця діаметром близько 22 см та виражено опуклий тулуб, що різко звужується до дна. Виокремлюється незначних розмірів кухлик конічної форми діаметром вінець 6 см. В одному екземплярі наявна посудинка грушеподібної форми з діаметром тулуба 10 см. Два денця діаметрами 14 см мають плоску основу і сильно розхилені стінки.

У Верхньому Побужжі трипільські речі трапляються у значно меншій кількості, ніж на Волині. Так, у Таданях виявлено фрагменти 12 посудин, переважно мисок. Virізняється фрагмент чаші півсферичної форми з розписом темно-коричневою фарбою у вигляді дугоподібних ліній в поєднанні з трикутними зубчиками [Пелещишин, 1989, с. 270–272]. Особливими є знахідки близько 10 фрагментованих жіночих фігурок, виготовлених із глини з домішкою піску сіро-коричневого кольору, які, на думку дослідника, неабияк подібні до трипільських виробів із Хорева [Пелещишин, 1989, с. 271]. На поселенні Винники-Лисівка виявлено понад 40 уламків кераміки ТК, серед яких виділяються кілька мисок округлої та

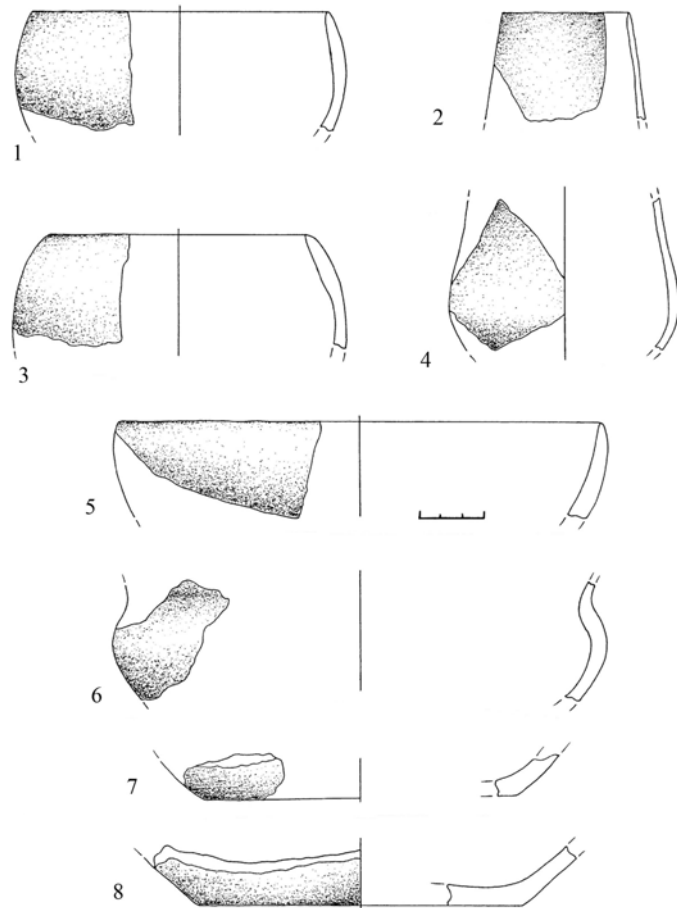

Рис. 4. Трипільські “імпорти” на поселенні культури лійчастого посуду Лежниця-Чуб

Fig. 4. Trypillia “imports” on the settlement of Funnelbeaker culture Lezhnytsia-Chub

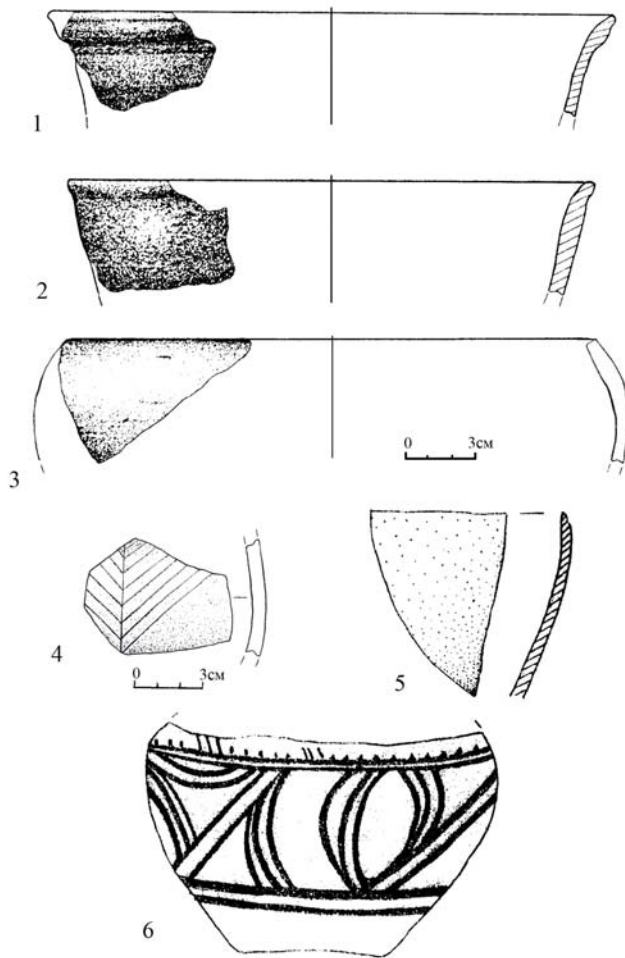

Рис. 5. Знахідки кераміки ТК на поселеннях КЛП. 1–2 – Малі Грибовичі, 3 – Винники–Лисівка, 4–6 – Тадані (Пелещин, 1978, рис. 29; 1979, рис. 29: 3, 6)
 Fig. 5. Finds of ceramic ware of Trypillia culture on the settlements of Funnelbeaker culture. 1–2 – Mali Grybovychi, 3 – Vynnyky–Lysivka, 4–6 – Tadani (Пелещин, 1978, рис. 29; 1979, fig. 29: 3, 6)

[Конопля, Никольченко, 1979, с. 343–344; Конопля, 1980, с. 286–287], Голишів, Хорів [Пелещин, 1997, с. 110; 1998, с. 45–72], Костянець–Листвинщина [Пелещин, 1973, с. 62, рис. 4: 15], Новомалин–Подобанка [Rybicka, Diachenko, 2015; Rybicka, 2016, rys. 1–11], Кургани [Вертелецький, 2016, рис. 11: 12–16; Rybicka, 2016, rys. 15, 16]. Окрім класичних лійчастих горщиків, практично на кожній із цих пам'яток знайдено багато орнаментованих фрагментів горщиків, особливо кубки з вухами типу *ansa lunata*: рослинні мотиви, шнур, лінії зигзагів та лінії, виконані у стилі брудзового орнаменту. Окремі з них, як відзначає М. Пелещин, вирізняються складом керамічного тіста (значна кількість – домішки шамоту) і значно “примітивніші” від тих, які трапляються на поселеннях КЛП. На думку цього ж дослідника, такі речі могли виготовити самі трипільці за зразком посудин КЛП [Пелещин, 1997, с. 109, рис. 37; 1998, с. 91]. Тут потрібно зазначити, що подібні мотиви орнаменту мають прямі аналогії з території Польщі (район Куяв) із баденізованих пам'яток КЛП [Rybicka, 2004, rys. 100; 2008, fig. 1–2, 7–10] на зразок Кучково 1, Пецькі 1 [Przybył, 2009, s. 221, 227], Радзійов Куявський 4 [Rybicka, 1991] та низки інших лійчато-баденських пам'яток у верхів'ях Вісли [Kruk, Milisauskas, 1983].

конічної форми. Посуд не орнаментований, часто маркий на дотик. Подібна ситуація і в Малих Грибовичах [Гавінський, 2009, с. 190, рис. 15: 13, 14; 34: 1, 2].

Кераміка ТК також трапляється й на верхньодністрянських поселеннях КЛП. Так, на Которинах III така колекція представлена 13 екземплярами. Трипільський посуд виготовлений переважно з чистої глини, а у трьох уламках простежено незначну домішку шамоту. Посуд випалений якісно, його стінки міцні, заглажені, світло-коричневого та коричневого кольору. Кілька екземплярів належать тонкостінним виробам із маркою поверхнею. Серед колекції знахідок виділяється миска півкруглої форми із заокругленими вінцями діаметром 23 см. У її верхній частині помітні залишки фарби сірого кольору. Два денця діаметрами 13 см і 14 см мають рівне дно та помірно розхилені стінки [Hawinskyj, Pasterkiewicz, Rybicka, 2014, rys. 24].

Імпортні знахідки КЛП у середовищі ТК. Більш інтенсивними були контакти на Волині. У басейні Горині та Вілії на сьогодні відомо низку поселень ТК із керамікою КЛП: Межиріч, Розваж, Могилани, Вельбівне, Стеблівка, Стовпець, Острог-Земан, Острог-Академічна, 12 [Позіховський, Вертелецький, 2010, с. 330; Прищепа, Бондарчук, Позіховський, 2010, с. 335, 336; Pasterkiewicz..., 2013], Острог-Каплиця [Вертелецький, 2013, с. 19, рис. 3: 11–13], Старий Мильськ [Sulimirski, 1968, s. 170–171, 207, fig. 20: 5], Ярославичі

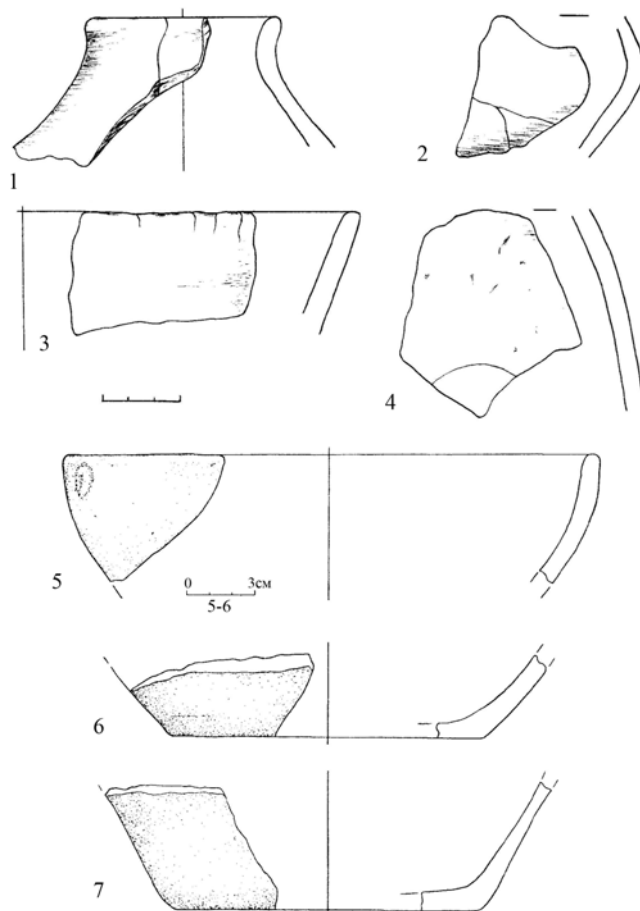

Рис. 6. “Імпорти” ТК на поселеннях КЛП Камінь Лукавський (за Kempisty, 1968, рис. 1) та Которини (5–7)
Fig. 6. “Imports” of Trypillia culture on the settlements of Funnelbeaker culture Kamin’ Lukavs’kyi (by Kempisty, 1968, рис. 1) and Kotoryny (5–7)

У районі Дністра найближча пам’ятка ТК з імпортами КЛП – поселення Більшівці, що приблизно за 25 км від прикордонної зони із КЛП. Тут виявлено близько 100 уламків кераміки, серед яких відзначаються класичні для КЛП вінця із штаповим орнаментом у вигляді стовпчика та шнура [Ткачук, 2003]. Взаємодії між КЛП і ТК відбувалися не лише у прикордонній зоні, а й далеко поза нею. Так, окремі предмети КЛП, зокрема мініатюрна глиняна сокирка та фрагмент вінець, знайдені на поселенні Нова Чорторія на р. Случі (Житомирська область) [Захарук, 1956, с. 130, 133]. У житлах № 1 і № 2 поселення Жванець (Хмельницька область) знайдено цілу посудину КЛП, чотири вінця і два колінчастих вушка [Мовша, 1970, с. 85; 1985, с. 24, рис. 2: 2–7; 3; 4].

При цьому потрібно звернути увагу, що вказана приземкувата посудина з високими до половини висоти вінцями – не типова форма для пам’яток КЛП басейнів Дністра та Західного Бугу – має аналогії серед куявських пам’яток Польщі типу Гай і Шалей, які належать до кінцевої вюрецької фази [Chmielewski 1952, s. 86–92, рис. 56]. Подібно датуються й об’єкти із Жванця, у яких виявлені згадувані імпорти КЛП 3209±106 BC, 3205±89 BC [Videiko 1999, tabl. 2].

Ще кілька предметів виявлено в житлі № 20 на поселенні Бринзени III, що розташовані в Північній Молдові [Маркевич, 1981, с. 176, 177, рис. 108: 2, 9]. Тут вирізняється амфора з прямими високими вінцями та роздутим тулубом із чотирма вушками. Такий тип має аналогії

в Радзійові Куявськiм 1 iз пiзньюорецької фази (яма "iз збiжжям") [Rybicka 1991, рис. 3]. Такi знахiдки ставлять чимало запитань про характер взаємозв'язкiв обох культур: чи вони були настiльки глибокими, чи це вияв мiсцевого виробництва?

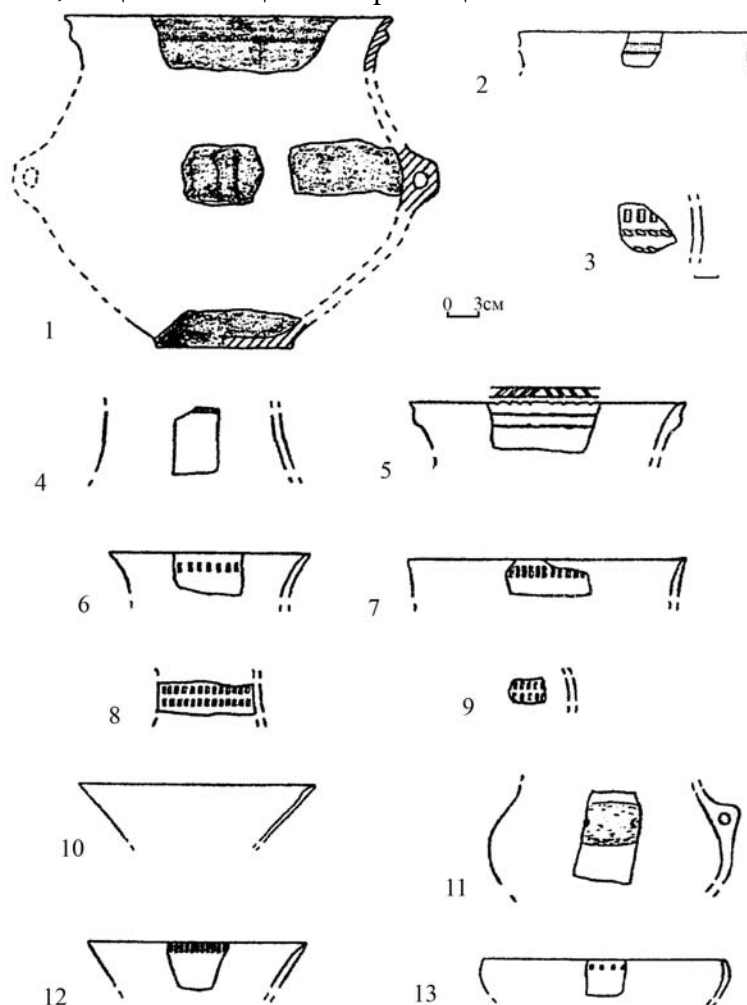

Рис. 7. Знахiдки керамiки КЛП на поселеннi ТК Бiльшiвцi (за Ткачук, 2003, рис. 1)

Fig. 7. Finds of ceramic ware of Funnelbeaker culture on the settlement of Trypillia culture Bilshivtsi (by Ткачук, 2003, fig. 1)

Елементи впливу ТК на КЛП. Як вiдзначає чимало дослiдникiв, взаємозв'язки КЛП iз трипiльським населенням розпочалися досить рано, приблизно в кiнцi етапу СI – початку СII ТК [Захарук, 1959, с. 68; Мовша, 1985, с. 27; Ткачук, 2003, с. 11; Щiбьор, 1994, с. 43; Przybył, 2009, р. 29]. Майже 800-лiтнє "спiлкування" (3600–2800 рр. до н. е.), не могло не позначитися на культурних запозиченнях. Якщо говорити про вплив ТК на КЛП, то можна видiлити кiлька моментiв. Насамперед, це позначилося на змiнi деяких форм посуду, зокрема, це стосується кулястих амфорок, амфор без вух, глибоких сферичних мисок, мисок iз зрiзаними до середини вiнцями, а також горщикiв iз виступами для накривок [Щiбьор, 1994, с. 34; Bronicki, 1998, s. 89; Videiko, 2000, р. 43; Бронiцкi, 2005, с. 232; Kadrow, 2005, s. 13]. Двi з таких накривок виявлено на поселеннi у Грудеку [Щiбьор, 1994, с. 34] й одну – в Зимному [Пелешин, 2004, с. 104, рис. 55: 8]. Накривка iз Зимного була виявлена разом iз посудинкою (амфора) в одній iз ям КЛП. Це єдиний на сьогодні такий "комплекс" у цьому регионi. Потрiбно зазначити, що на кiлькох поселеннях трапляються посудини з виступами iз внутрiшньої сторони для накривок. Проте

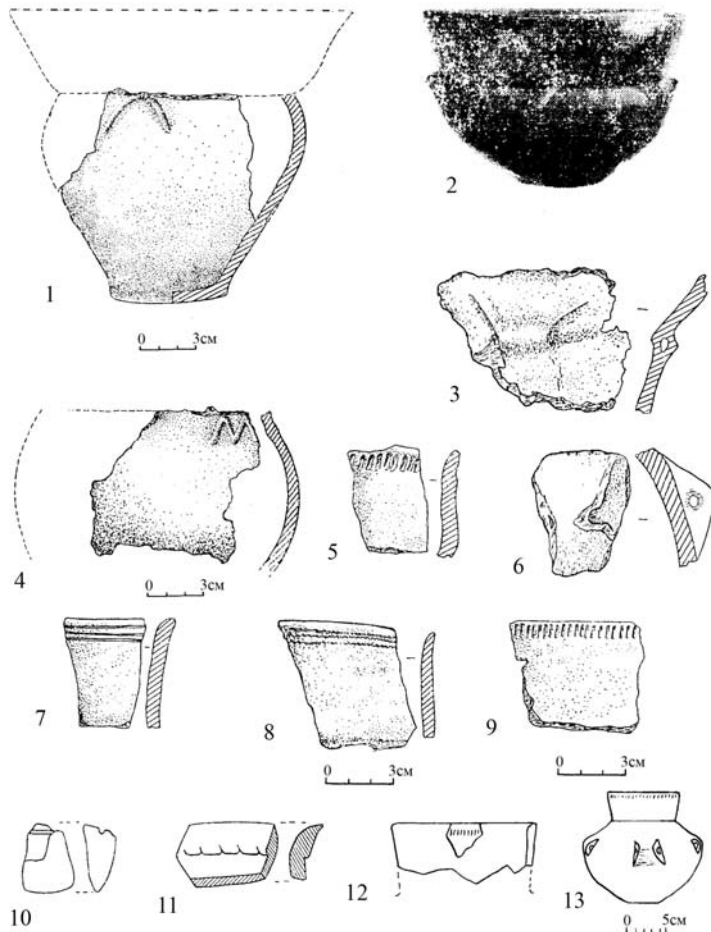

Рис. 8. “Імпорти” КЛП на поселеннях ТК: 1-9 – Жванець (Мовша, 1985, рис. 2-4), 10-11 – Нова Чорторія (Захарук, 1959, рис. 6), 12-13 – Бринзени (Маркевич, 1981, рис. 108: 6, 9)
 Fig. 8. “Imports” of Funnelbeaker culture on the settlements of Trypillia culture: 1-9 – Zhvanets’ (Мовша, 1985, fig. 2-4), 10-11 – Nova Chortoryia (Захарук, 1959, fig. 6), 12-13 – Brynzeny (Маркевич, 1981, fig. 108: 6, 9)

1981, s. 154; Ткачук, 2003, с. 6; Pelisiak, 2007, s. 86]. Про тісні зв'язки між трипіллям та КЛП пише польський дослідник А. Косько. У середовищі КЛП, на території Куяв (Польща), він виділяє монтевську групу, генетично пов'язану із ТК. Вважає, що частина поселень КЛП на Побужжі, найближче розташовані до ТК, мали особливо тісні з нею контакти, внаслідок чого з'явилась окрема група КЛП. Згодом вона переселилася на захід у басейн Верхньої Вісли (за 500 км від своєї батьківщини), де асимілювала місцеве населення лійчастого посуду і так утворився локальний варіант КЛП, так звана монтевська група [Koško, 1981, s. 150-158]. Такі погляди дискусійні. Чимало дослідників критичної думки щодо них [Мовша, 1985, с. 25-26; Пелещишин, 1989, с. 280-281; Rybicka, 2008, s. 4583-490], хоча існують й прихильники такої концепції. Наприклад, Т. Ткачук вважає, що контакти між трипільською та монтевською групами були досить міцними і взаємними. Так, впливи КЛП можна простежити на трипільських пам'ятках Середнього Дніпра, зокрема на Чапаївському могильнику. Поховальний обряд і частина посуду можуть належати представникам монтевської групи. Дослідник вважає, що деякі покійники, особливо молодого віку, – це міняйли КЛП. Тобто існував обмінний шлях між обома культурами, який пролягав від Середнього Подніпров'я на сході до Верхньої Вісли (Куяви) на заході [Ткачук, 2003, с. 6].

вони значно більші за розмірами від Зимнівської амфори (в якій, до речі, немає таких виступів) і належать до типу лійчастих горщиків, які виконували функцію тари для зберігання продуктів. Кілька фрагментів таких посудин виявлено на тому ж поселенні в Зимному [Броніцькі, 2005, рис. 8с: 15], три – у Малих Грибовичах [Смішко, Пелещишин, 1962, рис. II: 2; 53, рис. 2: 12, 13] та один – у Винниках-Лисівці (рис. 121: 1-4). Чи не найяскравіший елемент трипільського впливу – запозичення представниками КЛП розпису посуду фарбою (темно-коричневого та чорного кольору) (Грудек, Зимне, Лежниця) [Videiko, 2000, p. 43; Pelisiak, 2007, s. 84-85; Zych, 2007, s. 69-70; Zawisłak, 2013, s. 131-133, foto 2: j], в техніці виготовлення – у додаванні до керамічного тіста товченої мушлі [Zych, 2007, s. 69-70]. В антропоморфній пластиці – жіночі фігурки з Тадань [Пелещишин, 1979, с. 18, рис. 29: 2, 4, 5; 2004, с. 144-145], Старого Добротвора [Пелещишин, 1989, с. 272] та Кренжніци Ярої (Люблінщина), яка виконувала функцію ручки до посудини [Podkowinska, 1960, tabl. XIX: 2a, 2b].

Револьюційними у плані господарства були використання возу та поява коня, що з'явилися у КЛП за посередництва ТК [Koško,

Елементи впливу КЛП на ТК. На думку М. Відейка, впливи КЛП на ТК простежуються не лише у прямих імпортах, а значно глибше, зокрема в елементах орнаментациї. Так, на етапі СІ ТК на посуді з'являються відбитки потрійних ліній зигзага та рослинні мотиви, що наявні на низці пам'яток Середнього Подніпров'я: Коломийщина І, Підгірці ІІ, Хомина, Ігнатенкова Гора І. Аналогії такої орнаментациї існують у середовищі КЛП басейну Вісли [Videiko, 2000, р. 29, 31]. На етапі СІІ більш активні контакти КЛП із ТК відбуваються на Волині, зокрема із групою ТК типу Троянів та Городськ. Такі впливи виявилися через запозичення окремих елементів орнаменту: прямокутні й округлі відбитки штампів; ламані лінії; комбінації ліній шнурового орнаменту в поєднанні із прямокутними та півокруглими штампами; карнизоподібні вінчики. Такі знахідки зафіксовані на поселеннях Троянів, Городськ, Лози, Сандраки, Нова Чорторя [Videiko, 2000, р. 44–45]. М. Відейко пише ще про один аспект впливу КЛП на ТК. Дослідник вважає, що північна група трипільської культури Подніпров'я запозичила від волино-люблінської і КЛП систему господарювання, пристосовану до лесових височин. В основі цієї системи було відтворювальне господарство, мисливство та рибальство. Поселення постійно переносили з місця на місце, періодично повертаючись на старі місця. *“На прикладі північної групи трипільської культури на Дніпрі ми можемо спостерігати, що спадщина цих культур включала не тільки типи посуду, але і систему розселення і господарювання, яка була відроджена у подібних природних умовах”* [Відейко, 2008, с. 552].

Не до кінця з'ясовані й питання появи мініатюрних глиняних сокирок у ТК. Одні дослідники вважають їх “запозиченням ідеї” або прямими імпортами КЛП [Щібьор, 1994, с. 38], а інші, навпаки, говорять про самостійну основу походження таких виробів у ТК, аргументуючи тим, що ці знахідки також попадаються і на території Румунії, на яку зона впливу КЛП не поширювалася [Захарук, 1959, с. 66; Sulimirski, 1959, s. 204; Пелещишин, 1997, с. 111].

Територія та шляхи контактів між КЛП і ТК. На думку дослідників, контактна зона між КЛП та ТК простягається від верхів'я Серету і Стрипи до лівих приток Дністра, а також у верхів'ї Західного Бугу. [Мовша, 1985, с. 22]. Своєрідним природним кордоном між цими культурами було Гологоро-Кременецьке пасмо, за яким вже починається Поділля, де матеріали КЛП не фіксуються. З цього погляду найбільш зручним шляхом для контактів на півдні був коридор по Дністру. Як вважав М. Пелещишин, між КЛП і ТК існувала нейтральна смуга, яка в районі верхньої течії Дністра пролягала шириною до 30 км [Пелещишин, 1989, с. 265]. Потрібно зазначити, що окремі трипільські поселення трапляються в безпосередній прикордонній зоні із КЛП. Це такі пункти, як Глиняни [Бандрівський та ін., 1991, с. 17], Словіта,

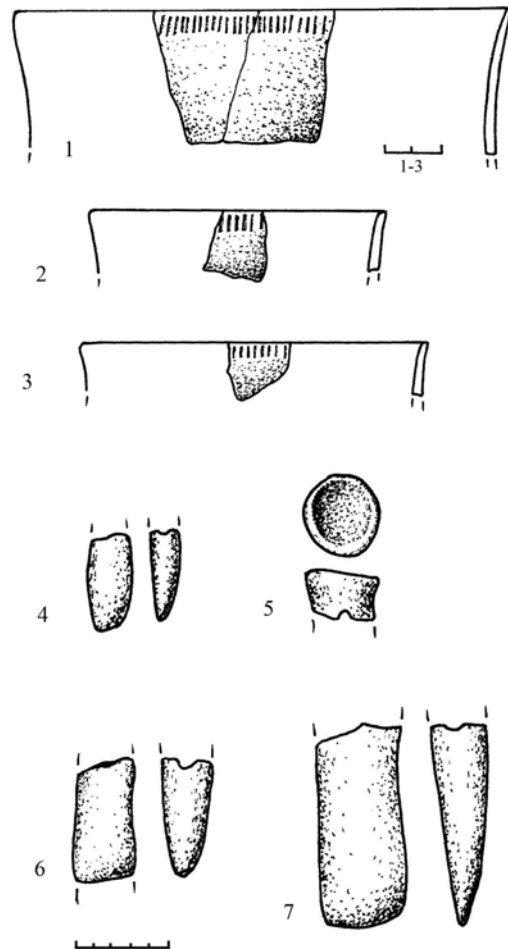

Рис. 9. Фрагменти посуду та глиняні сокирки КЛП з поселення ТК Голишів (за Позіховський, Охріменко, 2005, рис. 19; Охріменко, 2007, рис. 17)

Fig. 9. Fragments of ceramic ware and clay axes of Funnelbeaker culture from the settlement of Trypillia culture Golyshiv (by Позіховський, Охріменко, 2005, fig. 19; Охріменко, 2007, fig. 17)

Костенів, Накваша (Львівська область) [Пелешин, 1998а, с. 191], а деякі розташовані глибше в середовищі КЛП – Підгірці [Пелешин, 1989, с. 263], Підберізіці, Винники-Жупан поблизу Львова [Пелешин, 1998а, с. 191; 2000, с. 10–15], Вишнівка біля Сокаля [Antoniewicz, 1925, fig. 40; Археологічні пам'ятки...1981, с. 251] та Голишів на Волині [Охріменко та ін., 2007]. Вважаємо, що це проникнення трипільців було епізодичним і, цілком можливо, відбувалося вже після припинення існування на цій території племен КЛП. Транзитні шляхи проходили вздовж Дністра і Сяну та Західного Бугу [Ткачук, 2003, с. 11; Пелешин, 2004, с. 146; Zych, 2007, s. 78]. Серед груп ТК, які взаємодіяли із КЛП, були кошиловецька, бринзенська, вихватинська й типу Городськ [Захарук, 1959, с. 61; Мовша, 1985, с. 26; Jastrzębski, 1989, s. 112; Щібьор, 1994, с. 43; Ткачук, 2003, с. 11, 12; Пелешин, 2004, с. 147; Włodarczak, 2006, s. 47].

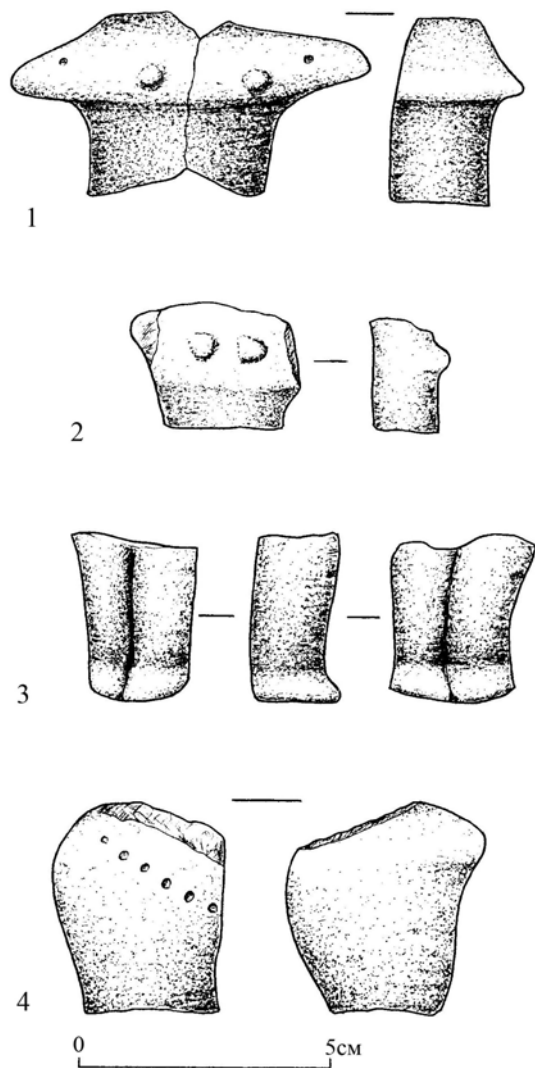

Рис. 10. Фрагменти жіночих фігурок із поселення КЛП Тадані (за Пелешин, 1978, рис. 29)

Fig. 10. Fragments of female figures from the settlement of Funnelbeaker culture Tadani (by Пелешин, 1978, fig. 29)

Можна визначити, з якими групами ТК контактувала КЛП. Насамперед, із групою кошилівці етапу С II (3550–300 BC) [Diachenko, Harper, 2016, fig. 3; Ткачук, 2005, с. 48], з якою пов'язане поселення Більшівці (3600±100 BC; 3520±100 BC) [Ткачук, 2003, с. 6], де знайдено імпорти КЛП. Цілком ймовірно, що до цієї групи можна зарахувати й імпорти ТК із неподалік (25 км) розташованого поселення в Которинах, адже хронологічно воно існувало в цей самий час (3700/600–3500/300 BC) [Hawinskyj, Pasterkiewicz, Rybicka, 2014, s. 266–269, tabl. 9], ймовірно, до кошиловецьких імпортів належать й знахідки зі Сколошова та Павлосьова (3650–3400 BC) [Rybicka, Król, Rogoziński, 2014, s. 220], які стилістично тяжіють до Которин і розташовані ближче до шляху по Дністру.

На основі розписного орнаменту можна сказати, що на Волині маємо контакти з бринзенською групою чи, як її окреслив М. Пелешин, пам'ятками типу Хорів [Пелешин, 1998], які датуються приблизно 3550–3350 BC [Diachenko, Harper, 2016, s. 88]. Посуд цієї групи знайдено на таких поселеннях КЛП, як Грудек (у другій фазі 3500–2600 BC) [Jastrzębski, 1991, s. 189–190], Зимне (перша фаза 3650–3400 BC) [Броніцкі та ін., 2005, с. 224, 232], Лежниця і Тадані. До цього горизонту, очевидно, можна зарахувати й Винники-Лисівку. Натомість із трипільських поселень хронологічно сюди можна віднести Новомалин-Подобанку з лабораторно визначеною датою 3516–3372 BC [Rybicka, Diachenko, 2015, s. 42; Król, Rybicka, s. 119–120, tabl. 1, rys. 1] та групу пам'яток з Острожчини [Pasterkiewicz..., 2013].

Досить мало даних маємо про контакти між обома культурами у прикінцевій фазі їхнього розвитку. Про такі зв'язки можемо говорити, насамперед, на основі пізнотрипільської кераміки з поселення КЛП Грудек, яка стилістично належить до волинських пам'яток типу Городськ

(її ще називають тип Голишів–Листвин або група гордінешти) і датується близько 3200–2900 BC [Videiko, 1999, tabl. 3; 5; 2008, s. 292]. Менше така кераміка присутня в Таданях (рис. 5, 4). Про синхронність поселення у Винниках на горі Жупан неодноразово писав М. Пелецишин, хоча сам при цьому мав певні сумніви, адже зазначав, що кераміка обох культур чітко відрізняється між собою за винятком окремих елементів [Пелецишин, 1989, с. 279, 280]. Певною мірою до пізньотрипільських поселень Волині з імпортами кераміки КЛП можна віднести Кургани–Дубову з лабораторно визначеною хронологією 3355–3091 BC [Król, Rybicka, s. 121, rys. 4, 6]. Цілком можливо, що майбутнє вивчення пізньотрипільських поселень у прикордонній зоні із КЛП дадуть додаткові дані для вивчення цього питання.

У контексті взаємозв'язків КЛП зі своїми сусідами потрібно коротко згадати й про контакти із півднем – баденською культурою, які розпочалися у другій половині IV тис. до н. е. Ці контакти настільки інтенсивні, що призвели до формування у верхів'ях Вісли лійчато-баденських рис: поява нових форм посуду, орнаментатії, зміни в поселенській структурі та господарстві. Натомість у крайній південно-східній периферії маємо лише справу з окремими предметами лійчато-баденського горизонту (Которини, Зимне), які, очевидно, потрапили сюди від родичів із заходу, а не безпосередньо від сусідів із Закарпаття. Тобто можна сказати, що прямого контакту між цими культурами в басейнах Дністра та Бугу ми не спостерігаємо [Гавінський, Пастеркевіч, 2016].

Племена КЛП також підтримували стосунки у своєму середовищі й не були розрізненні залежно від природно-географічних чи певних суспільних умов. Про підтримання родинних зв'язків свідчать, насамперед, вироби з кременю: волинського далеко на заході та свецеховського і кшемйонковського на південному сході [Balcer, 1983, s. 187, 267, 269, 270, tabl. 54; Щібьор, 1994, с. 35, 44; Конопля, 1998, с. 147; Pelisiak, 2007, s. 84–85; Zakościelna, 2007, s. 54; Zakościelna, Gurba, 2007, s. 40; Zych, 2007, s. 69–70; Rybicka, 2016].

Підсумовуючи викладений матеріал, можна зробити кілька основних висновків. КЛП басейну Верхнього Дністра та Західного Бугу найбільше контактувала зі своїми східними сусідами – ТК. Ці взаємозв'язки були мирними і не призвели до суттєвих змін у матеріальній чи духовній культурі племен КЛП. Кількість імпортів у їхніх середовищах не перевищує 1%. Ініціативу в контактах виявляла КЛП. Взаємозв'язки між КЛП і ТК в основному відбувалися між прикордонними поселеннями, відстань між якими становить приблизно 30–50 км. Ці контакти розпочалися приблизно 3700/600 рр. до н. е. і тривали впродовж етапу СІІ ТК, до часу існування пам'яток КЛП (2800 рр. до н. е.). На Волині вони були значно сильнішими, ніж у верхів'ях Дністра та Бугу, що, очевидно, пов'язано із шляхами до покладів кременю, контрольованих ТК [Balcer, 1981, s. 81–91; Budziszewski, 2000, s. 256–281]. Порівнянно з цим, стосунки КЛП із баденською культурою виглядають досить слабо. Потрібно наголосити, що КЛП у басейнах Верхнього Дністра та Західного Бугу була найконсервативнішою серед груп КЛП. Традиційний спосіб життя їм вдалося утримати практичного від часу появи на цих територіях до повного зникнення.

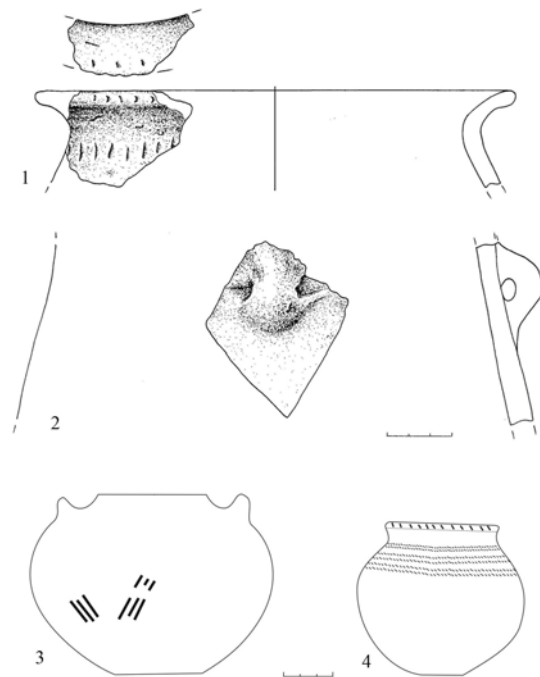

Рис. 11. Пізньотрипільська кераміка з території КЛП: 1, 2 – Глин'яни, 3, 4 – Вишнівка (за Antoniewicz, 1925, fig. 40)

Fig. 11. Late Trypilia ceramic from the territory of Funnelbeaker culture: 1, 2 – Glyniany, 3, 4 – Vyshnivka (by Antoniewicz, 1925, fig. 40)

ЛІТЕРАТУРА

- Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку.* (1981). – Київ. – 321 с.
- Бандрівський М. С., Конопля В. М., Мацкевой Л. Г., Михальчишин І. Р.* (1991). Дослідження Львівської обласної госпдогвірної експедиції // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Львів. – С. 16–19.
- Броніцкі А., Кадров С., Закошьцельна А.* (2005). До питання про хронологічне співвідношення пізньої фази люблінсько-волинської культури та культури лійчастого посуду у світлі останніх досліджень в Зимному // МДАПВ. – Львів. – Вип. 9. – С. 217–247.
- Вертелецький Д.* (2013). Поселення трипільської культури Острог-Каплиця на Західній Волині // Na pograniczu kultury pucharów lejkowatych i kultury trypolskiej. – Rzeszów. – С. 15–26.
- Вертелецький Д.* (2016). Кераміка пізньотрипільського горизонту з поселення Кургани-Дубова // Nowomalin-Podobanka i Kurgany-Dubowa. Osiedla kultury trypolskiej na zachodnim Wołyniu / Diaczenko A., Król D., Kyrylenko A., Rybicka M., Warteletski D. (red.). – Rzeszów. – С. 71–100.
- Відейко М.Ю.* (2008). Трипільська культура Подніпров'я та культура люблінсько-волинської мальованої кераміки // Na pograniczu światów. – Poznań. – S. 547–554.
- Гавінський А.* (2009). Поселення культури лійчастого посуду Малі Грибовичі // МДАПВ. – Львів. – Вип. 13. – С. 172–197.
- Гавінський А., Пастеркевіч В.* (2016). До питання “баденізації” південно-східної периферії культури лійчастого посуду // МДАПВ. – Львів – Вип. 20. – С. 45–56.
- Захарук Ю. М.* (1956). Пізньотрипільське поселення у верхів'ях р. Случі // Археологічні пам'ятки УРСР. – Т. VI. – С. 130–133.
- Захарук Ю. М.* (1959). До питання про співвідношення і зв'язки між культурою лійчастого посуду та трипільською культурою // МДАПВ. – Львів. – Вип. 2. – С. 54–72.
- Збеневич В. Г.* (1976). Позднее триполье и его связь с культурами Прикарпаття и Малопольши // Acta Archaeologica Carpathica. – Т. XVI. – С. 21–57.
- Конопля В. М.* (1980). Исследование поселений у сел Ярославичи и Малые Дорогостаи // АО 1979 года. – Москва. – С. 286–287.
- Конопля В. М.* (1998). Скарб крем'яних пластин з Ількович і Шистіва // Волино-Подільські археологічні студії. – Львів. – Вип. I. – С. 146–159.
- Конопля В. М., Никольченко Ю. М.* (1979). Работы Ровенского отряда // АО1978 года. – Москва. – С. 343–344.
- Маркевич В. С.* (1981). Позднетрипольские племена северной Молдавии. – Кишенев. – 194 с.
- Михальчишин І.* (1998). Пам'ятки стародавньої історії Західного Бугу // Минувле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і Волинь. Матеріали ІХ наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції 20–23 січня 1998 року. – Луцьк. – С. 176–177.
- Мовша Т. Г.* (1970). Позднетрипольское поселение в с. Жванец // КСИА. – № 123. – С. 84–93.
- Мовша Т. Г.* (1985). Взаємовідносини Трипілья-Кукутені з синхронними культурами Центральної Європи // Археологія. – № 51. – С. 22–31.
- Охріменко Г., Кучинко М., Скляренко Н., Собуцький М., Охріменко В.* (2007). Вивчення багаточислової пам'ятки Голишів на Волині // Олександр Цинкаловський та праісторія Волині. – Луцьк. – С. 319–402.
- Пелешишин М. А.* (1973). Пізньотрипільське поселення у верхів'ї Горині // Археологія. – № 11. – С. 55–62.
- Пелешишин М. А.* (1978). Археологічні дослідження на Волині в 1977 р. (Звіт про розкопки Волинсько-Дністрянської археологічної експедиції біля с. Тадані Кам'яно-Бузького району Львівської області). – Львів. – 90. с.
- Пелешишин М. А.* (1979). Археологічні дослідження на Волині в 1978 р. (Звіт про розкопки Волинсько-Дністрянської археологічної експедиції біля с. Тадані Кам'яно-Бузького району Львівської області). – Львів. – 86. с.
- Пелешишин М. А.* (1989). Население Западной Волини и его этнокультурные связи (середина V – середина III тыс. до н. е.). Дисертація на соискание ученой степени доктора исторических наук. – Львов. – 483 с.

- Пелецишин М. А.* (1997). Поселення мідного віку біля сіл Костянець і Листвин у Західній Волині. – Львів. – 122 с.
- Пелецишин М. А.* (1998). Пізньотрипільські поселення в околицях с. Хорів на Волині (Хорів-ІІ, ІІІ, ІV) // АДЛУ. – Львів. – Вип. 3. – С. 45–72.
- Пелецишин М. А.* (1998а). Проблеми історії трипільських поселень Західної Волині, межириччя Західного Бугу та Дністра // Записки НТШ. – Львів. – Т. ССXXXV. – С. 173–192.
- Пелецишин М. А.* (2004). Енеолітичне поселення Зимне в Західній Волині. – Тернопіль. – 160 с.
- Позіховський О. Л., Вертелецький Д. Ю.* (2010). Дослідження багатощарового поселення в с. Межирич на Острожчині // Археологічні дослідження в Україні 2009. – Київ–Луцьк. – С. 329–330.
- Позіховський О., Охріменко Г.* (2005). Пізньотрипільське поселення біля с. Голишів на Західній Волині // Археологічна спадщина Яна Фітцке. – Луцьк. – С. 216–278.
- Прищепа Б. А., Бондарчук О. А., Позіховський О. Л.* (2010). Дослідження в Острозі по вул. Академічна, 12 // Археологічні дослідження в Україні 2009. – Київ–Луцьк. – С. 335–337.
- Смішко М. Ю., Пелецишин М. А.* (1962). Поселення культури лійчастого посуду в с. Малі Грибовичі Львівської області // МДАПВ. – Львів. – Вип. 4. – С. 28–43.
- Ткачук Т.* (2003). Культура лійчастого посуду і трипілля // Наукові записки Івано-Франківського краєзнавчого музею. – Івано-Франківськ. – Вип. 7–8. – С. 3–15.
- Ткачук Т.* (2005). Локально-хронологічні групи культури Трипілля-Кукутень з мальованим посудом (етапи VII–CII) // *Kultura Trypolska. Wybrane problemy.* – Stalowa Wola. – С. 42–56.
- Шібьор Й.* (1994). Культури пізнього трипілля та лійчастого посуду на Волині // *Археологія.* – № 4. – С. 30–48.
- Antoniewicz W.* (1925). Eneolityczne groby szkieletowe we wsi Złota w pow. Sandomierskim // *Wiadomości Archeologiczne.* – Т. 9. – С. 137–245.
- Balcer B.* (1981). Zagadnienie związków między kulturą pucharów lejkowatych a kulturą trypolską na podstawie materiałów krzemienych // *Kultura pucharów lejkowatych w Polsce / T. Wiślański (red.).* – Poznań. – С. 81–91.
- Balcer B.* (1983). Wytwórczość narzędzi krzemienych w neolicie ziem Polski. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk. – 338 s.
- Bronicki A.* (1998). Zimne, rejon Włodzimierz-Wołyński – wyżynna osada neolityczna w świetle najnowszych wykopalisk. Wyniki wstępnej analizy źródeł pozakrzemienych // *Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і Волинь. Матеріали ІХ наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції 20–23 січня 1998 року.* – Луцьк. – С. 87–93.
- Budziszewski J.* (2000). Flint working of the south-eastern group of the Funnel Beaker Culture: exemplary reception of chalcolithic socio-economic patterns of the Pontic Zone // *Baltic-Pontic Studies.* – Vol. 9. – С. 256–281.
- Chmielewski J.* (1952). Zagadnienia grobowców kujawskich w świetle ostatnich badań. – Łódź. – 98 s.
- Dębiec M., Pelisiak A.* (2015). Cieszacin Wielki 41, Jankowice 9 oraz Pawłosiów 55. Kompleks osad z epoki neolitu i wczesnej epoki brązu. – Rzeszów. – 191 s.
- Diachenko A., Harper T.* (2016). The absolute chronology of late tripolye sites: a regional approach // *Sprawozdania archeologiczne.* – Vol. 68. – P. 81–105.
- Gumiński W.* (1989). Gródek Nadbużny osada kultury pucharów lejkowatych. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Łódź. – 189 s.
- Hawinskyj A., Pasterkiewicz W., Rybicka M.* (2014). Kotoryny, rej. Żydacziw, stan. Grodzisko III. Osadnictwo z okresu neolitu // *Środowisko naturalne i człowiek nad Górnym Dniestrem – rejon Kotliny Halicko-Bukaczowskiej w pradziejach i wczesnym średniowieczu.* – Kraków. – С. 167–283.
- Jastrzębski S.* (1985). Imports of the Funnel Beaker Culture // *Memoires Archeologiques.* – Lublin. – С. 71–92.
- Jastrzębski S.* (1988). Południowo-wschodnia peryferia osadnictwa kultury pucharów lejkowatych // *Sprawozdanie z posiedzeń Komisji Naukowych PAN, Oddział w Krakowie.* – Т. 32/1. – С. 8–10.
- Jastrzębski S.* (1989). Kultura Cucuteni-Trypole i jej osadnictwo na Wyżynie Wołyńskiej. – Lublin. – 148 s.
- Jastrzębski S.* (1991). The settlement of the Funnel Beaker culture at Gródek Nadbużny, the Zamość District, site 1C-brief characteristic // *Die Trichterbecherkultur. Neue Forschungen und Hypothesen.* – Т. 2. – Poznań. – С. 189–196.

Kadrow S. (2005). Związki kultury trypolskiej z kulturami środkowej i południowo-wschodniej Europy – wybrane zagadnienia // *Kultura trypolska. Wybrane problemy.* – Stalowa Wola. – S. 7–31.

Kempisty E. (1968). Odkrycie ceramiki kultury trypolskiej na zachód od Wisły // *Wiadomości Archeologiczne.* – T. 33. – S. 377–380.

Koško A. (1981). Udział południowo-wschodnio-europejskich wzorców kulturowych w rozwoju niżowych społeczeństw kultury pucharów lejkowatych: grupa mątewska. – Poznań. – 222 s.

Król D., Rybicka M. (2016). Krytyka datowań radiowęglowych // *Diaczenko A., Król D., Kyrylenko A., Rybicka M., Warteletski D.* Nowomalin-Podobanka I Kurgany-Dubowa. Osiedla kultury trypolskiej na zachodnim Wołyniu. – Rzeszów. – S. 119–123.

Kruk J., Milisauskas S. (1983). Chronologia absolutna osadnictwa neolitycznego z Bronocic, woj. kieleckie // *Archeologia Polski.* – T. XXVIII. – S. 257–314.

Pasterkiewicz W., Pozikhovski A., Rybicka M., Warteletski D. (2013). Z badań nad problematyką oddziaływań kręgu badanieckiego na wschodnie rejony Wyżyny Wołyńskiej // *Na pograniczu kultury pucharów lejkowatych i kultury trypolskiej.* – Rzeszów. – S. 251–292.

Pelisiak A. (2005). Pogranicze kultury trypolskiej i kultury pucharów lejkowatych. Stan badań // *Kultura trypolska. Wybrane problemy.* – Stalowa Wola. – S. 32–41.

Pelisiak A. (2007). Na granicach wielkiego eurazjatyckiego stepu. Europa Środkowo-Wschodnia w IV–III tys. BC // *U źródeł Europy Środkowo-Wschodniej: pogranicze polsko-ukraińskie w perspektywie badań archeologicznych.* – Rzeszów. – S. 81–93.

Pelisiak A. (2008). Pogranicze kultury trypolskiej i kultury pucharów lejkowatych. Stan badań // *Na pograniczu światów.* – Poznań. – S. 395–405.

Podkowińska Z. (1960). Spichrze ziemne w osadzie kultury pucharów lejkowatych na Gawrońcu-Pałydze w Ćmielowie, pow. Opatów // *Archeologia Polski.* – T. VI. – S. 21–63.

Przybył A. (2009). Społeczności późnoneolitycznej kultury pucharów lejkowatych. Problem wpływów z kręgu kultury badanieckiej. – Poznań. – 301 s.

Rogoziński J. (2016). Datowanie bezwzględne osadnictwa neolitycznego ze stanowiska 31 w miejscowości Skołoszów, pow. Jarosław, woj. podkarpackie // *Wschodnie pogranicze grupy południowo-wschodniej kultury pucharów lejkowatych.* – Rzeszów. – S. 39–52.

Rybicka M. (1991). Materiały kultury pucharów lejkowatych ze stanowiska 1 w Radziejowie Kujawskim, woj. Włocławek // *Sprawozdania Archeologiczne.* – T. 43. – S. 39–74.

Rybicka M. (2004). Kultura pucharów lejkowatych na Pojezierzu Gostynińskim: chronologia, osadnictwo, gospodarka. – Łęczysca. – 290 s.

Rybicka M. (2008). Settlements, chronology and Economy of the Funnel Beaker-Baden Society in Kyjavia and the Gostynin Lake District. The Baden Complex and the Outside World Proceedings of the 12th Annual Meeting of the EAA in Cracow 19–24th September 2006, Studien zur Archäologie in Ostmitteleuropa/Studia nad Pradziejami Europy Środkowej. – Bonn. – T. 4. – P. 205–216.

Rybicka M. (2008a). Znaczenie południowo-wschodnich kontaktów kulturowych w rozwoju niżowych społeczeństw kultury pucharów lejkowatych między Odrą i Wisłą. Zarys problemu // *Na pograniczu światów.* – Poznań. – S. 483–493.

Rybicka M. (2016). Ceramika o zachodniej lub południowo-zachodniej afiliacji // *Diaczenko A., Król D., Kyrylenko A., Rybicka M., Warteletski D.* Nowomalin-Podobanka I Kurgany-Dubowa. Osiedla kultury trypolskiej na zachodnim Wołyniu. – Rzeszów. – C. 101–118.

Rybicka M. (2016). Chronologia związków kultury pucharów lejkowatych Podgórze Rzeszowskiego z obszarami Zachodniej Ukrainy // *Наукові студії / Історико-краєзнавчий музей м. Винники, Інститут археології Жешівського університету.* – Вип. 9. – С. 87–107.

Rybicka M., Diaczenko A. (2015). Nowe dane o relacjach między kulturą trypolską a kulturą pucharów lejkowatych na Zachodniej Ukrainie // *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego.* – Rzeszów. – T. XXXVI. – S. 39–54.

Rybicka M., Król D., Rogoziński J. (2014). Pawłosiów, stan. 52, woj. podkarpackie. Osada kultury pucharów lejkowatych // *Wschodnie pogranicze grupy południowo-wschodniej kultury pucharów lejkowatych.* – Rzeszów. – S. 67–255.

- Sulimirski T.* (1959). *Polska przedhistoryczna*. – London. – T. II.
- Sulimirski T.* (1968). *Cordet Ware and Globuar Amphorae North-East of the Carpathian*. – London. – 227 s. – Map. XI. – Plan. 45. – Fig. 35. – Plates 24.
- Videiko M. Y.* (1999). Radiocarbon dating chronology of the late Tripolye Culture // *Baltic-Pontic Studies*. – Vol. 7. – P. 34–71.
- Videiko M. Y.* (2000). Tripolye and the cultures of Central Europe. Facts and the character of interactions: 4200–2750 BC // *Baltic-Pontic Studies*. – Vol. 9. – P. 13–68.
- Videiko M. Y.* (2008). Baden Culture Influence to the East of the Carpathian Mountains // *The Baden Complex and the Outside World Proceedings of the 12th Annual Meeting of the EAA in Cracow 19–24th September 2006, Studien zur Archäologie in Ostmitteleuropa/Studia nad Pradziejami Europy Środkowej*. – Bonn. – T. 4. – P. 289–298.
- Włodarczak P.* (2006). Chronologia grupy południowo-wschodniej kultury pucharów lejkowatych w świetle dat radiowęglowych // *Idea megalityczna w obrządku pogrzebowym kultury pucharów lejkowatych*. Lublin–Kraków. – S. 27–63.
- Zakościelna A.* (2007). Południowo-wschodnia Lubelszczyzna w epoce neolitu // *Pradzieje Południowo-wschodniej Lubelszczyzny*. – Lublin. – S. 37–60.
- Zakościelna A., Gurba J.* (2007). Okolice Hrubieszowa w epoce kamienia i starszego brązu // *Dzieje Hrubieszowa*. – Hrubieszów. – T. I. – S. 31–47.
- Zawiślak P.* (2013). Obiekty neolityczne ze stanowiska 1C w Gródku, pow. Hrubieszów (z badań w latach 1983–1985 Sławomira Jastrzębskiego) // *Na pograniczu kultury pucharów lejkowatych i kultury trypolskiej*. – Rzeszów. – S. 109–214.
- Zych R.* (2007). Społeczności międzyrzecza Dniestru i Sanu w dobie środkowego neolitu (IV tys. p. n. e.) // *U źródeł Europy Środkowo-Wschodniej: pogranicze polsko-ukraińskie w perspektywie badań archeologicznych*. – Rzeszów. – S. 67–80.
- Zych R.* (2008). *Kultura pucharów lejkowatych w Polsce południowo-wschodniej*. – Rzeszów. – 227 s.

REFERENCES

- Arkheolohichni pam'iatky Prykarpattia i Volyni kam'ianoho viku.* (1981). Kyiv, 321 pp. (in Ukrainian).
- Bandrivskiy, M. S., Konoplia, V. M., Matskevoi, L. H., & Mykhalchyshyn, I. R. (1991). Doslidzhennia Lvivskoi oblasnoi hospdohovirnoi ekspedytsii. *Novi materialy z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*. Lviv, 16–19 (in Ukrainian).
- Bronitski, A., Kadrov, S., & Zakostielna, A. (2005). Do pytan'nia pro khronolohichne spivvidnoshennia piznoi fazy liublińsko-volynskoi kultury ta kultury liichastoho posudu u svitli ostannikh doslidzhen v Zymnomu. *Materials and studies on archeology of Sub-Carpathian and Volhynian area, 13*. Lviv, 217–247 (in Ukrainian).
- Verteletskyi, D. (2013). Poselennia trypilskoi kultury Ostroh-Kaplytsia na Zakhidnii Volyni. *Na pograniczu kultury pucharów lejkowatych i kultury trypolskiej*. Rzeszów, 15–26 (in Ukrainian).
- Verteletskyi, D. (2016). Keramika piznotrypilskoho horyzontu z poselennia Kurhany-Dubova. *Nowomalın-Podobanka i Kurgany-Dubova. Osiedla kultury trypolskiej na zachodnim Wołyniu* (pp. 71–100). Rzeszów (in Ukrainian).
- Videiko, M. (2008). Trypilska kultura Podniprovia ta kultura liublińsko-volynskoi malovanoi keramiki. *Na pograniczu światów*. Poznań, 547–554 (in Ukrainian).
- Havinskyi, A. (2009). Poselennia kultury liichastoho posudu Mali Hrybovychi. *Materials and studies on archeology of Sub-Carpathian and Volhynian area, 13*. Lviv, 172–197 (in Ukrainian).
- Havinskyi, A., & Pasterkevich, V. (2016). Do pytan'nia “badenizatsii” pivdenno-skhidnoi peryferii kultury liichastoho posudu. *Materials and studies on archeology of Sub-Carpathian and Volhynian area, 20*. Lviv, 45–56 (in Ukrainian).
- Zakharuk, Yu. M. (1956). Piznotrypilske poselennia u verkhiv'iakh r. Sluchi. *Arkheolohichni pam'iatky URSR, 6*, 130–133 (in Ukrainian).

- Zakharuk, Yu. M. (1959). Do pyttannia pro spivvidnoshennia i zv'iazky mizh kulturoiu liichastoho posudu ta trypilskoiu kulturoiu. *Materials and studies on archeology of Sub-Carpathian and Volhynian area, 2*. Lviv, 54–72 (in Ukrainian).
- Zbenovich, V. G. (1976). Pozdnee tripol'e i ego svjaz' s kul'turami Prikarpat'ja i Malopol'shi. *Acta Archaeologica Carpathica, 16*, 21–57 (in Russian).
- Konoplja, V. M. (1980). Issledovanie poselenij u sel Jaroslavichi i Malye Dorogostai. *Archeologicheskie otkrutija 1979 goda*. Moskva, 286–287 (in Russian).
- Konoplia, V. M. (1998). Skarb krem'ianykh plastyn z Ilkovych i Shystiva. *Volyno-Podilski arkheolohichni studii, 1*. Lviv, 146–159 (in Ukrainian).
- Konoplja, V. M., & Nikol'chenko, Ju. M. (1979). Raboty Rovenskogo otrjada. *Archeologicheskie otkrutija 1978 goda*. Moskva, 343–344 (in Russian).
- Markevich, V. S. (1981). *Pozdnetripol'skie plemena severnoj Moldavii*. Kishenev, 194 pp. (in Russian).
- Mykhalchyshyn, I. (1998). Pam'iatky starodavnoi istorii Zakhidnoho Buhu. *Mynule i suchasne Volyni: Oleksander Tsynkalovskiy i Volyn. Materialy IX naukovoi istoriko-kraieznavchoi mizhnarodnoi konferentsii 20–23 sichnia 1998 roku*. Lutsk, 176–177 (in Ukrainian).
- Movsha, T. G. (1970). Pozdnetripol'skoe poselenie v s. Zhvanec. *Kratkie soobchenia Instityta archeologii, 123*, 84–93 (in Russian).
- Movsha, T. H. (1985). Vzaiemovidnosyny Trypillia-Kukuteni z synkhronnymy kulturamy Tsentralnoi Yevropy. *Arkheolohiia, 51*, 22–31 (in Ukrainian).
- Okhrimenko, H., Kuchynko, M., Skliarenko, N., Sobutskiy, M., & Okhrimenko, V. (2007). Vyvchennia bahatosharovoi pam'iatky Holyshiv na Volyni. *Oleksandr Tsynkalovskiy ta praistoriia Volyni*. Lutsk, 319–402 (in Ukrainian).
- Peleshchysyn, M. A. (1973). Piznotrypilske poselennia u verkhiv'i Horyni. *Arkheolohiia, 11*, 55–62 (in Ukrainian).
- Peleshchysyn, M. A. (1978). *Arkheolohichni doslidzhennia na Volyni v 1977 r. (Zvit pro rozkopky Volynsko-Dnistrianskoi arkheolohichnoi ekspedytsii bilia s. Tadani Kam'ianko-Buzkoho raionu Lvivskoi oblasti)*. Lviv, 90 pp. (in Ukrainian).
- Peleshchysyn, M. A. (1979). Arkheolohichni doslidzhennia na Volyni v 1978 r. (Zvit pro rozkopky Volynsko-Dnistrianskoi arkheolohichnoi ekspedytsii bilia s. Tadani Kam'ianko-Buzkoho raionu Lvivskoi oblasti). Lviv, 86 pp. (in Ukrainian).
- Peleshchishin, M. A. (1989). *Naselenie Zapadnoj Volyni i ego etnokul'turnye svjazi (seredina V – seredina III tys. do n. e.). Disertacija na soiskanie uchenoj stepeni doktora istoricheskikh nauk*. L'vov, 483 pp. (in Russian).
- Peleshchysyn, M. A. (1997). *Poselennia midnoho viku bilia sil Kostianetc i Lystvyn u Zakhidnii Volyni*. Lviv, 122 pp. (in Ukrainian).
- Peleshchysyn, M. A. (1998). Piznotrypilske poselennia w okolysyakh s. Chorova na Volyni (Choriv). *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho uniwersytetu, 3*, 45–72 (in Ukrainian).
- Peleshchysyn, M. A. (1998a). Problemy istorii trypil'skykh poselen Zakhidnoi Volyni, mezhyrichia Zakhidnoho Byhy ta Dnistra. *Zapysky naukovoho tovarystva imeni Shevchenka, 235*. Lviv, 173–192 (in Ukrainian).
- Peleshchysyn, M. A. (2004). *Eneolitychne poselennia Zymne v Zakhidnii Volyni*. Ternopil, 160 pp. (in Ukrainian).
- Pozikhovskiy, O. L., & Verteletskiy, D. Yu. (2010). Doslidzhennia bahatosharovoho poselennia v s. Mezhyrich na Ostrozhchyni. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2009*. Kyiv–Lutsk, 329–330 (in Ukrainian).
- Pozikhovskiy, O., & Okhrimenko, H. (2005). Piznotrypilske poselennia bilia s. Holyshiv na Zakhidnii Volyni. *Arkheolohichna spadshchyna Yana Fittske*. Lutsk, 216–278 (in Ukrainian).
- Pryshchepa, B. A., Bondarchuk, O. A., & Pozikhovskiy, O. L. (2010). Doslidzhennia v Ostrozi po vul. Akademichna, 12. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2009*. Kyiv–Lutsk, 335–337 (in Ukrainian).
- Smishko, M. Yu., & Peleshchysyn, M. A. (1962). Poselennia kultury liichastoho posudu v s. Mali Hrybovychi Lvivskoi oblasti. *Materials and studies on archeology of Sub-Carpathian and Volhynian area, 4*, 28–43 (in Ukrainian).

- Tkachuk, T. (2003). Kultura liichastoho posudu i trypillia. *Naukovi zapysky Ivano-Frankivskoho krajeznavchoho muzeiu, 7–8*. Ivano-Frankivsk, 3–15 (in Ukrainian).
- Tkachuk, T. (2005). Lokalno-khronolohichni hrupy kultury Trypillia-Kukuten z malovanyim posudom (etapy BII–CII). *Kultura Trypolska. Wybrane problemy*. Stalowa Wola, 42–56 (in Ukrainian).
- Tkachuk, T. (2014). Kinets etapu CI Trypilskoj kultury. *Arkheolohichni Studii, 5*, 25–66 (in Ukrainian).
- Shchibor, Y. (1994). Kultury piznoho trypillia ta liichastoho posudu na Volyni. *Arkheolohiia, 4*, 30–48 (in Ukrainian).
- Antoniewicz, W. (1925). Eneolityczne groby szkieletowe we wsi Złota w pow. Sandomierskim. *Wiadomości Archeologiczne, 9*, 137–245 (in Polish).
- Balcer, B. (1981). Zagadnienie związków między kulturą pucharów lejkowatych a kulturą trypolską na podstawie materiałów krzemienych. In T. Wiślański (Ed.), *Kultura pucharów lejkowatych w Polsce*, (pp. 81–91), Poznań (in Polish).
- Balcer, B. (1983). *Wytwórczość narzędzi krzemienych w neolicie ziem Polski*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 338 pp. (in Polish).
- Bronicki, A. (1998). Zimne, rejon Włodzimierz-Wołyński – wyżynna osada neolityczna w świetle najnowszych wykopalsk. Wyniki wstępnej analizy źródeł pozakrzemienych. *Mynule i suchasne Volyni: Oleksander Tsynkalovskiy i Volyn. Materialy IX naukovoï istoryko-krajeznavchoï mizhnarodnoï konferentsii 20–23 sichnia 1998 roku*, Lutsk, 87–93 (in Polish).
- Budziszewski, J. (2000). Flint working of the south-eastern group of the Funnel Beaker Culture: exemplary reception of chalcolithic socio-economic patterns of the Pontic Zone. *Baltic-Pontic Studies, 9*, 256–281.
- Chmielewski, J. (1952). *Zagadnienia grobowców kujawskich w świetle ostatnich badań*. Łódź, 98 pp. (in Polish).
- Dębiec, M., & Pelisiak, A. (2015). *Cieszacín Wielki 41, Jankowice 9 oraz Pawłosiów 55. Kompleks osad z epoki neolitu i wczesnej epoki brązu*. Rzeszów, 191 pp. (in Polish).
- Diachenko, A., & Harper, T. (2016). The absolute chronology of late tripolye sites: a regional approach. *Sprawozdania archeologiczne, 68*, 81–105 (in English).
- Gumiński, W. (1989). *Gródek Nadbużny osada kultury pucharów lejkowatych*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Łódź, 189 pp. (in Polish).
- Hawinskyj, A., Pasterkiewicz, W., & Rybicka, M. (2014). Kotoryny, rej. Żydacziw, stan. Grodzisko III. Osadnictwo z okresu neolitu. *Środowisko naturalne i człowiek nad Górnym Dniestrem – rejon Kotliny Halicko-Bukaczowskiej w pradziejach i wczesnym średniowieczu*. Kraków, 167–283 (in Polish).
- Jastrzębski, S. (1985). Imports of the Funnel Beaker Culture. *Memoires Archeologiques*. Lublin, 71–92.
- Jastrzębski, S. (1988). Południowo-wschodnia peryferia osadnictwa kultury pucharów lejkowatych. *Sprawozdanie z posiedzeń Komisji Naukowych PAN, Oddział w Krakowie, 32(1)*, 8–10 (in Polish).
- Jastrzębski, S. (1989). *Kultura Cucuteni-Trypole i jej osadnictwo na Wyżynie Wołyńskiej*. Lublin, 148 pp. (in Polish).
- Jastrzębski, S. (1991). The settlement of the Funnel Beaker culture at Gródek Nadbużny, the Zamość District, site 1C-brief characteristic. *Die Trichterbecherkultur. Neue Forschungen und Hypothesen, 2*. Poznań, 189–196.
- Kadrow, S. (2005). Związki kultury trypolskiej z kulturami środkowej i południowo-wschodniej Europy – wybrane zagadnienia. *Kultura trypolska. Wybrane problemy*. Stalowa Wola, 7–31 (in Polish).
- Kempisty, E. (1968). Odkrycie ceramiki kultury trypolskiej na zachód od Wisły. *Wiadomości Archeologiczne, 33*, 377–380 (in Polish).
- Kośko, A. (1981). *Udział południowo-wschodnio-europejskich wzorców kulturowych w rozwoju niżowych społeczeństw kultury pucharów lejkowatych: grupa mątewska*. Poznań, 222 pp. (in Polish).
- Król, D., & Rybicka, M. (2016). Krytyka datowań radiowęglowych. In A. Diachenko, D. Król, A. Kyrylenko, M. Rybicka & D. Warteletski, *Nowomalin-Podobanka I Kurgany-Dubowa. Osiedla kultury trypolskiej na zachodnim Wołyniu* (pp. 119–123). Rzeszów (in Polish).
- Kruk, J., & Milisauskas, S. (1983). Chronologia absolutna osadnictwa neolitycznego z Bronocic, woj. Kieleckie. *Archeologia Polski, 28*, 257–314 (in Polish).

- Pasterkiewicz, W., Pozikhovski, A., Rybicka, M., & Verteletskyi, D. (2013). Z badań nad problematyką oddziaływań kręgu badeńskiego na wschodnie rejony Wyżyny Wołyńskiej. *Na pograniczu kultury pucharów lejkowatych i kultury trypolskiej*. Rzeszów, 251–292 (in Polish).
- Pelisiak, A. (2005). Pogranicze kultury trypolskiej i kultury pucharów lejkowatych. Stan badań. *Kultura trypolska. Wybrane problemy*. Stalowa Wola, 32–41 (in Polish).
- Pelisiak, A. (2007). Na granicach wielkiego eurazjatyckiego stepu. Europa Środkowo-Wschodnia w IV–III tys. BC. *U źródeł Europy Środkowo-Wschodniej: pogranicze polsko-ukraińskie w perspektywie badań archeologicznych*. Rzeszów, 81–93 (in Polish).
- Pelisiak, A. (2008). Pogranicze kultury trypolskiej i kultury pucharów lejkowatych. Stan badań. *Na pograniczu światów*. Poznań, 395–405 (in Polish).
- Podkowinska, Z. (1960). Spichrze ziemne w osadzie kultury pucharów lejkowatych na Gawrońcu-Pałydze w Ćmielowie, pow. Opatów. *Archeologia Polski*, 6, 21–63 (in Polish).
- Przybył, A. (2009). *Społeczności późnoneolitycznej kultury pucharów lejkowatych. Problem wpływów z kręgu kultury badeńskiej*. Poznań, 301 pp. (in Polish).
- Rogoziński, J. (2016). Datowanie bezwzględne osadnictwa neolitycznego ze stanowiska 31 w miejscowości Skołoszów, pow. Jarosław, woj. Podkarpackie. *Wschodnie pogranicze grupy południowo-wschodniej kultury pucharów lejkowatych*. Rzeszów, 39–52 (in Polish).
- Rybicka, M. (1991). Materiały kultury pucharów lejkowatych ze stanowiska 1 w Radziejowie Kujawskim, woj. Włocławek. *Sprawozdania Archeologiczne*, 43, 39–74 (in Polish).
- Rybicka, M. (2004). *Kultura pucharów lejkowatych na Pojezierzu Gostynińskim: chronologia, osadnictwo, gospodarka*. Łęczycza, 290 pp. (in Polish).
- Rybicka, M. (2008). Settlements, chronology and Economy of the Funnel Beaker-Baden Society in Kyjavia and the Gostynin Lake District. *The Baden Complex and the Outside World Proceedings of the 12th Annual Meeting of the EAA in Cracow 19-24th September 2006, Studien zur Archäologie in Ostmitteleuropa/Studia nad Pradziejami Europy Środkowej*, 4, Bonn, 205–216.
- Rybicka, M. (2008a). Znaczenie południowo-wschodnich kontaktów kulturowych w rozwoju niżowych społeczeństw kultury pucharów lejkowatych między Odrą i Wisłą. Zarys problem. *Na pograniczu światów*. Poznań, 483–493 (in Polish).
- Rybicka, M. (2016). Ceramika o zachodniej lub południowo-zachodniej afiliacji. In A. Diaczenko, D. Król, A. Kyrylenko, M. Rybicka & D. Wertelecki, *Nowomalin-Podobanka I Kurgany-Dubowa. Osiedla kultury trypolskiej na zachodnim Wołyniu* (pp. 101–118). Rzeszów (in Polish).
- Rybicka, M. (2016). Chronologia związków kultury pucharów lejkowatych Podgórze Rzeszowskiego z obszarami Zachodniej Ukrainy. *Naukovi studii. Istoryko-kraieznavchyi muzei m. Vynnyky, Instytut arkeologii Zheshivskoho universytetu*, 9, 87–107 (in Polish).
- Rybicka, M., & Diaczenko, A. (2015). Nowe dane o relacjach między kulturą trypolską a kultura pucharów lejkowatych na Zachodniej Ukrainie. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, 36. Rzeszów, 39–54 (in Polish).
- Rybicka, M., Król, D., & Rogoziński, J. (2014). Pawłosiów, stan. 52, woj. podkarpackie. Osada kultury pucharów lejkowatych. *Wschodnie pogranicze grupy południowo-wschodniej kultury pucharów lejkowatych*. Rzeszów, 67–255 (in Polish).
- Sulimirski, T. (1959). *Polska przedhistoryczna*, 2. London (in Polish).
- Sulimirski, T. (1968). *Cordet Ware and Globular Amphorae North-East of the Carpathian*. London, 227 pp.
- Videiko, M. Y. (1999). Radiocarbon dating chronology of the late Tripolye Culture. *Baltic-Pontic Studies*, 7, 34–71.
- Videiko, M. Y. (2000). Tripolye and the cultures of Central Europe. Facts and the character of interactions: 4200–2750 BC. *Baltic-Pontic Studies*, 9, 13–68.
- Videiko, M. Y. (2008). Baden Culture Influence to the East of the Carpathian Mountains. *The Baden Complex and the Outside World Proceedings of the 12th Annual Meeting of the EAA in Cracow 19-24th September 2006, Studien zur Archäologie in Ostmitteleuropa/Studia nad Pradziejami Europy Środkowej*, 4, Bonn, 289–298.

Włodarczak, P. (2006). Chronologia grupy południowo-wschodniej kultury pucharów lejkowatych w świetle dat radiowęglowych. *Idea megalityczna w obrządku pogrzebowym kultury pucharów lejkowatych*. Lublin–Kraków, 27–63 (in Polish).

Zakościelna, A. (2007). Południowo-wschodnia Lubelszczyzna w epoce neolitu. *Pradzieje Południowo-wschodniej Lubelszczyzny*. Lublin, 37–60 (in Polish).

Zakościelna, A., & Gurba, J. (2007). Okolice Hrubieszowa w epoce kamienia i starszego brązu. *Dzieje Hrubieszowa, 1*. Hrubieszów, 31–47 (in Polish).

Zawiślak, P. (2013). Obiekty neolityczne ze stanowiska 1C w Gródku, pow. Hrubieszów (z badań w latach 1983–1985 Sławomira Jastrzębskiego). *Na pograniczu kultury pucharów lejkowatych i kultury trypillijskiej*. Rzeszów, 109–214 (in Polish).

Zych, R. (2007). Społeczności międzyrzecza Dniestru i Sanu w dobie środkowego neolitu (IV tys. p. n. e.). *U źródeł Europy Środkowo-Wschodniej: pogranicze polsko-ukraińskie w perspektywie badań archeologicznych*. Rzeszów, 67–80 (in Polish).

Zych, R. (2008). *Kultura pucharów lejkowatych w Polsce południowo-wschodniej*. Rzeszów, 227 pp. (in Polish).

*Стаття: надійшла до редакції 12.09.2018
прийнята до друку 16.10.2018*

INTERRELATION OF FUNNELBEAKER CULTURE ON ITS SOUTH-EASTERN BORDERLANDS

Andriy HAVINSKYI¹, Wojciech PASTERKIEWICZ²

*¹Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine,
Vynnychenko St., 24, 79008, Lviv, Ukraine, e-mail: andrham@ukr.net*

*²University of Rzeszów,
Moniuszki St., 10, 350015, Rzeszów, Poland, e-mail: wojpas@vp.pl*

The south-eastern boundary of the Funnelbeaker culture is defined by the basins of Dnister and Zakhidnyi Bug Rivers within the limits of Lviv and Volyn regions of Ukraine. Its further advance to the east was blocked by the more powerful Trypillia culture. Long-term studying of these cultures shows that the largest number of imports were found at the closest settlements, located between them, on the distance about 30–50 km. However, some items were discovered deeply on the territory of its neighbors (Bronocice, Kamień Łukawski, Zhvanets, Brinzeni).

The interrelations between them was peaceful and they did not cause significant changes in the material or spiritual culture of each other. An amount of imports in their environments does not exceed 1 %. These contacts began at around 3700/600 B.C., and continued during the stage CII of Trypillia culture, until the end of the existence of Funnelbeaker culture (2800 B.C.). On Volhynia, in particular in the Goryn and Viliya Rivers basins, these connections were much stronger than in the upper reaches of Dnister and Bug Rivers, which is obviously connected with the ways to the flint deposits, controlled by Trypillia culture. Among the groups of Trypillia culture, which interacted with Funnelbeaker culture, were Koshylivtsi, Brinzeni, Vykhatyntsi ones and Gorodsk type.

Key words: Funnelbeaker culture, Trypillia culture, cultural interrelations, imports, ceramic ware.

ОСОБЛИВІ ФОРМИ КЕРАМІКИ З МОГИЛЬНИКІВ УЛЬВІВЕЦЬКО-РОВАНЦІВСЬКОГО ТИПУ

Дмитро ПАВЛІВ

*Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
вул. Винниченка, 24, 79008, м. Львів, Україна,
e-mail: datamitra@gmail.com*

Під час досліджень могильників ульвівецько-рованцівського типу, розташованих у Південно-Західній Волині, що датують X–VIII ст. BC, виявлено кілька дуже своєрідних вазоподібних посудин. Зважаючи на нечисленність, оригінальність форми і відсутність аналогій у попередніх, хронологічно синхронних і територіально близьких археологічних культурах, їх можна вважати певним “феноменом” серед пам'яток кінця доби бронзи – початку ранньозалізної доби в міжріччі Прип'яті, Вісли і Дністра. Подібні, відомі з поховань і культових місць о. Крит наприкінці Ранньомінойського періоду та культури паннонської інкрустованої кераміки раннього періоду доби бронзи в Середньому Подунав'ї, можуть бути прототипом давньогрецьких лідіонів – спеціального досить рідкісного посуду для зберігання цінних ароматичних речовин. Лідіони поширені здебільш на сході Егейського світу, зокрема на о. Крит, і їх застосовували у шлюбних церемоніях, клали також у поховання. Можливе і використання у культурі Деметер – хтонічної богині родючості, шлюбу і померлих, який, як вважають, виник також на Криті в домінойський час. Лідіони, як і керноси (інший ритуальний посуд), використовували, ймовірно, для лібацій під час культових церемоній типу Елевсінських містерій. Беручи до уваги значне поширення культу Деметер за доби бронзи і раннього заліза не лише на теренах Егеїди, а й далеко поза її межами (про що свідчать знахідки керносів у Центральній, Східній і Західній Європі), гіпотетично можна припустити існування якоїсь форми цього культу в населення Південно-Західної Волині за доби пізньої бронзи, виразник чого – знайдені на могильниках ульвівецько-рованцівської групи посудинки, подібні до лідіонів, а можливо, й ульвівецькі келихи. Відкритим залишається питання виявлення шляхів і способів проникнення таких культів з Егеїди і Південно-Східних Балкан у Центрально-Східну Європу та ступень їх тотожності, враховуючи значні відстані, різноманітність культур, етносів і традицій. З часом, коли, можливо, з'являться нові подібні знахідки (бажано добре датовані і в закритих комплексах), ця версія підтвердиться або ні.

Ключові слова: могильники ульвівецько-рованцівського типу, о. Крит, мінойська культура, культура паннонської інкрустованої кераміки, ваза-лідіон, культ Деметер, міграції.

У X–VIII ст. BC на південному заході Волині в межах Волинської височини, на межиріччі Стиру і Західного Бугу, існують пам'ятки ульвівецько-рованцівського типу, які, на нашу думку, являють окреме локальне культурне явище (культурну групу) і залишені населенням, ймовірно, генетично спорідненим із лужицькою культурою не лише Надбужанщини, а й значно західніших територій (Сілезія), та висоцькою культурою. Пам'ятки ульвівецько-рованцівського типу, репрезентовані біритуальними могильниками в Рованцях над р. Стир, Городку над р. Черногузкою, Ульвівку та Стрижові над Західним Бугом, Тяглові над р. Солокією (рис. 1), окрім досить своєрідних рис поховального обряду, виділяються оригінальним керамічним комплексом, де трапляються особливі форми посуду [Павлів, 1992, с. 34–36, 1993, с. 11–56, 2006, с. 154–165, Козак, Павлів, 1999, с. 71–81].

Одну із найхарактерніших оригінальних керамічних форм – келихи ульвівецького типу, які стали визначальною формою керамічного комплексу не лише могильника в Ульвівку, а й

	Келихи "ульвівецького" типу <i>Могильники в Ульвівку, Рованцях, Тяглові, Городку, Стрижові</i>
	Вази - "лідіони" <i>Могильники в Рованцях, Тяглові</i>
	Чаші на ніжці з виступами на вінці <i>Могильник в Рованцях</i>
	Кубки "кіммерійського" типу <i>Могильник в Рованцях</i>
	Орнітоморфні форміскоси <i>Могильники в Рованцях, Тяглові</i>

Рис. 1. Могильники ульвівецько-рованцівського типу Південно-Західної Волині та знахідки ваз-"лідіонів": 1 – могильники, 2 – знахідки ваз-"лідіонів"
Fig.1. Cemeteries of Ulvivok-Rovantsi type from South-Eastern Volhynia region and finds of lydions-vases: 1 – cemeteries, 2 – finds of lydions-vases

інших пам'яток ульвівецько-рованцівської групи – вже розглянуто в попередній публікації [Павлів, 2008, с. 68–102].

Під час досліджень цих могильників, окрім "ульвівецьких келихів", виявлено невелику групу кераміки особливих форм, які досить рідкісні або й взагалі не знаходять, поки що, аналогів серед матеріалів пам'яток кола лужицьких культур та висоцької культури кінця бронзової – початку ранньозалізної доби. До цієї групи зараховано, перш за все: мініатюрні вази-"лідіони", чашу на ніжці з виступами на вінцях, кубок "кіммерійського" типу, а також фігурки пташок-форміскосів, таракальця, горнятка з носиками-лійками, порожньотілі модельки рогів, фрагменти антропоморфних фігурок (рис. 2). Кожна з цих форм заслуговує окремого дослідження, але особливо унікальні, на нашу думку, мініатюрні вази, знайдені в похованнях Рованцівського і Тяглівського могильників.

Могильник поблизу с. Рованці Луцького району Волинської області розташований на межі Волинської височини і Полісся, на високому лівому березі р. Стир, правої притоки р. Прип'яті (рис. 1, 2). Некрополь належить до типу ґрунтових із біритуальним поховальним обрядом. Тут досліджено 80 інгумаційних випростаних, орієнтованих головою на південь поховань, 9 ямкових та урнових кремаційних поховань і 16 окремих захоронень черепів [Павлів, 1993, с. 11–35]. Могильник,

згідно з радіовуглецевим датуванням¹, належить до другої половини IX–VIII ст. ВС і є, поки що, найсхідніше розташованою пам'яткою ульвівецько-рованцівської групи.

Особливу цікаву форму становили окремі поховання черепів, які залягали дещо вище рівня більшості тілопокладальних поховань могильника. Дві мініатюрні вази знайдено в окремих похованнях черепів 3 і 4 в центральній частині могильника. Подаємо їхній опис.

Поховання черепа 3. Виявлене на глибині 0,4–0,5 м у шарі лесового суглинку жовтого кольору. Складалося із решток роздавленого черепа, кісток ключиці та трьох посудинок: маленького тонкостінного чорнолощеного тюльпаноподібної у профілі форми горщика, що стояв догори дном на південь від черепа (рис. 3, 3), чорнолощеного кухлика, знайденого на північний схід від поховання (рис. 3, 4), та мініатюрної вазоподібної посудинки, що стояла з північного краю поховання за 15 см від черепа (рис. 3, 5). Крім посуду, поблизу решток черепа з

¹ Київська радіовуглецева лабораторія Інституту геохімії навколишнього середовища НАН України.

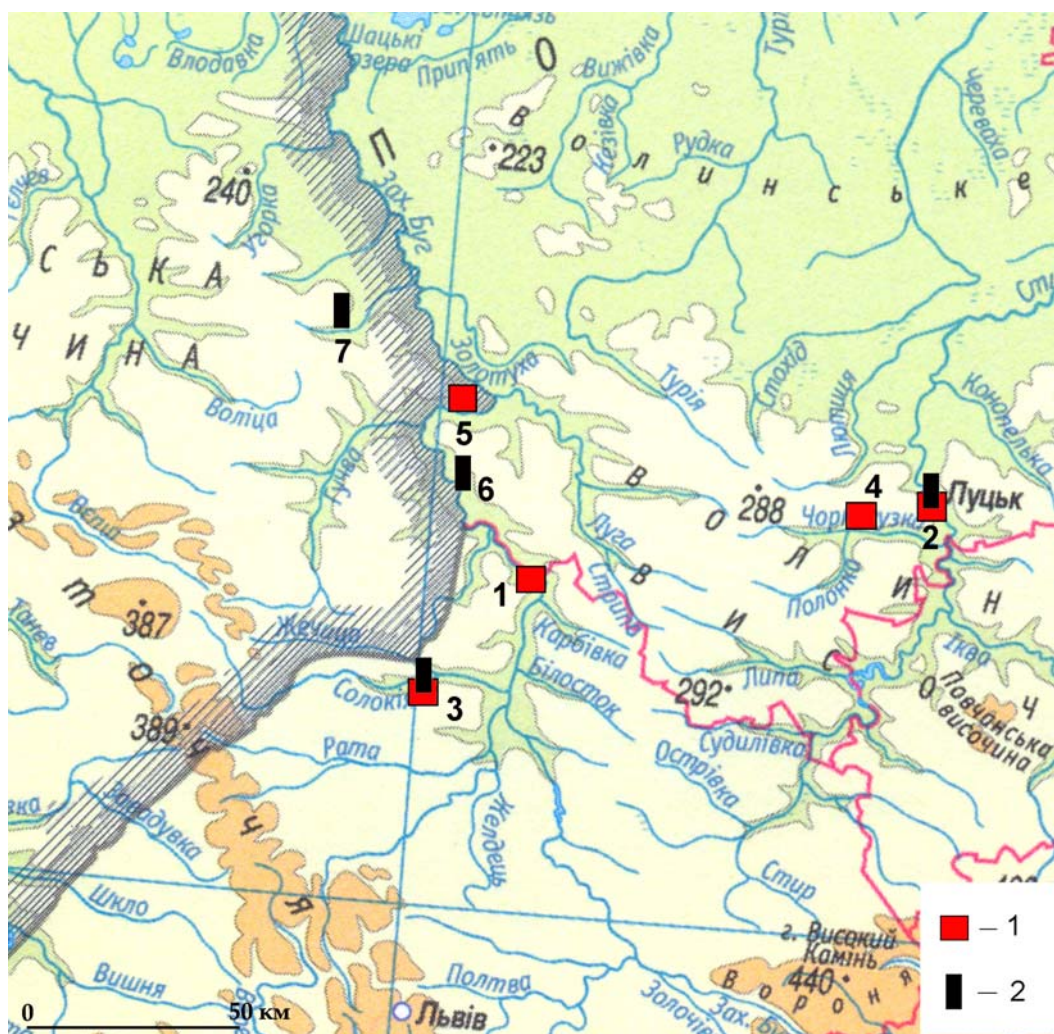

Рис. 2. Особливі форми кераміки з могильників ульвівсько-рованцівського типу
 Fig. 2. Specific forms of ceramic ware from cemeteries of Ulvivok-Rovantsi type

північного боку виявлено підвіску з ікла лисиці із просвердленим отвором (рис. 3, 2) і кістяну пластинку-підвіску підпрямокутної форми із двома круглими отворами посередині (рис. 3, 1). Поверхні підвісок сильно заглажені, очевидно, від тривалого використання.

Вазоподібна посудинка з поховання черепа 3 має чітку тюльпаноподібну у профілі форму. Її висота 8,5 см, ширина в місці максимального розхилу бочків 4,25 см, вінця діаметром 4,75 см досить високі, розхилені назовні, край їх потоншений і заокруглений. Денце, сформоване у вигляді підставки, потовщене (7–8 мм), діаметром 3 см. Зовнішня поверхня чорнолощена, рівна, внутрішня – заглажена. Випал посудинки добрий, в керамічному тісті – незначна домішка піску (рис. 3, 5).

Поховання черепа 4. Виявлене на глибині 0,4–0,6 м (рис. 4). Складалося із решток роздавненого черепа і кісток ключиці, що лежали за 0,15 м на північ від нього, а також трьох посудинок: чорнолощеного дзбанка (рис. 5, 4) і невеликого тюльпаноподібної форми горщика з рустованою поверхнею (рис. 5, 3), що стояли поряд, за 0,1 м на захід від черепа, та мініатюрної вазоподібної посудинки, яка стояла за 0,1 м на схід від черепа (рис. 4, рис. 5, 1). Поряд решток черепа, як і в похованні черепа 3, знайдено кістяну підвіску (гудзик ?) у вигляді легко вигнутої

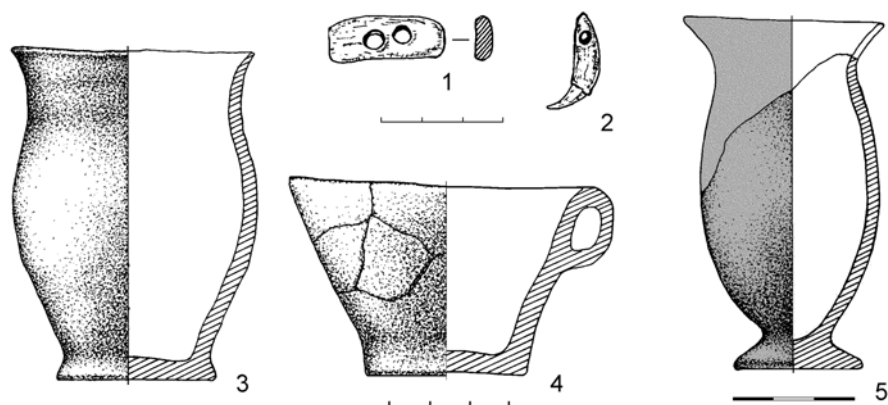

Рис. 3. Рованцівський могильник. Знахідки з поховання черепа 3. 1, 2 – кістка, 3–5 – кераміка

Fig. 3. Rovantsi cemetery. Finds from the burial of skull 3. 1, 2 – bone, 3–5 – ceramic ware

Рис. 4. Рованцівський могильник. Поховання черепа 4

Fig. 4. Rovantsi cemetery. Burial of skull 4

пластинки підпрямокутної форми завдовжки 3,4 см і завширшки 1,4 см. Поверхні підвіски заглажені (рис. 5, 2).

За 0,4 м на схід від поховання на глибині 0,6 м (тобто, на рівні залягання поховання черепа 4) виявлено овальну у плані вогнищеву пляму діаметром 0,3 м і товщиною в перерізі до 2 см.

Вазоподібна посудинка з поховання черепа 4 має у профілі виразно профільовану, дещо видовжену тюльпаноподібну форму. Висота її 11,4 см, максимальний діаметр опуклих бочків 6 см, невисока тонка ніжка-підставка суцільна, діаметр дна 3,9 см. Шийка посудинки досить висока, вінця розхилені, діаметром 6,6 см, край їх потоншений і заокруглений. Поверхня лощена, неоднакового кольору – здебільш чорно-сірого з коричневими плямами. Весь корпус – від шийки до денця – оперізують тиснені горизонтальні лінії, об'єднані в п'ять груп по п'ять ліній у кожній (рис. 5, 1, рис. 6).

Могильник поблизу с. Тяглів (Сокальський район Львівської області) розташований на великій піщаній видмі правого берега р. Солокії, лівої притоки Бугу (рис. 1, 3). Некрополь належить до типу ґрунтових із біритуальним поховальним обрядом із значною перевагою кремації. Тут досліджено 42 тілопальні поховання трьох різновидів, п'ять окремих захоронень черепів, рештки двох або трьох інгумаційних поховань, скупчення кераміки, невеликі попелища та вогнища між

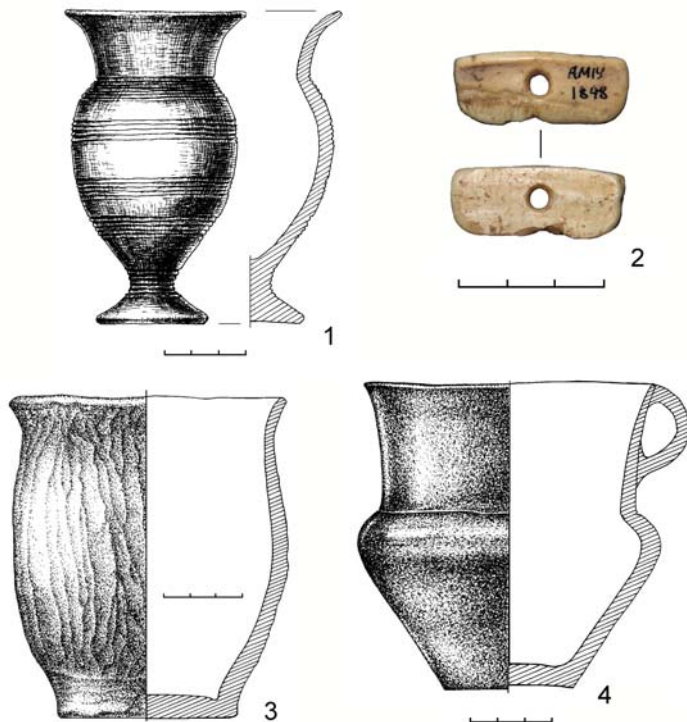

Рис. 5. Рованцівський могильник. Знахідки з поховання черепа 4: 1, 3, 4 – кераміка, 2 – кістка
 Fig. 5. Rovantsi cemetery. Finds from the burial of skull 4: 1, 3, 4 – ceramic ware, 2 – bone

2,7 см. На ніжці нанесено чотири горизонтальні паралельні заглиблені лінії (рис. 7, 1). [Павлів, 1993, с. 51, рис. 22, 12]. Поряд лежав керамічний пустотілий “ріг”.

Крім поховань, на площі могильника зафіксовано невеликі скупчення мініатюрних керамічних виробів, які розташовувались окремо від поховань і залягали поряд із великими смугами попелу (попелищах ?) та вогнищевими плямами або безпосередньо на них. Такі об’єкти трактують, як сліди певних поховальних ритуалів, здійснених на могильнику під час або після поховань [Павлів, 1993, с. 47, 51, 55]. Власне в одному з таких скупчень (14), розташованому в центральній частині могильника, на вогнищевій плямі знайдено фрагмент вазоподібної посудинки із залощеною поверхнею темно-коричневого кольору, діаметр денця становить 2,5 см (рис. 7, 3).

Поза колом пам’яток ульвівсько-рованцівського типу серед керамічних комплексів лужицьких культур і висоцької культури подібні до виявлених у Рованцях та Тяглові вазоподібні посудинки нам не відомі, окрім трьох знахідок із Західної Волині.

Йдеться про дві пам’ятки лужицької культури кінця доби бронзи в Надбужжі. Перша – відомий могильник поблизу с. Млинище (колишні Млиниська) Іваничівського району Волинської області (рис. 1, б), який частково розкопав у 1933 р. О. Цинкаловський [Synkałowski, 1961, s. 94–95, tabl. X–XI]. Його можна вважати відносно слабо модифікованим ульвівським сусідством-відгалуженням середньопольських лужицьких груп, швидше за все, східномазовецько-підляських [Węgrzynowicz, 2001, s. 74]. Тут знайдено дві ніжки від маленьких, ймовірно, вазоподібних посудинок, які залягали окремо поза похованнями. Одна з них (рис. 7, 5), більша, має добре виражену суцільну ніжку, денце її вгнуте, діаметром 4,8 см, поверхня лощена [Węgrzynowicz, 1963, s. 14, гус. 5, f]. Друга, менша (рис. 7, 6), має коротку

похованнями. Пам’ятка датується VIII–VII ст. BC [Павлів, 1993, с. 35–56; Павлів, 2004, с. 41–51]. На могильнику знайдено фрагменти трьох, ймовірно, вазоподібних посудинок особливої форми.

Нижня частина такої посудинки виявлена поряд із кремаційними урновими похованнями 4 і 4а в північній частині могильника на плямі з попелу, яка залягала західніше попільниць [Павлів, 1993, рис. 14, 10]. Поверхня посудинки заглажена, коричневого кольору. Ніжка прикрашена чотирма горизонтальними заглибленими лініями та хвилястою лінією із тиснених крапок, яка охоплювала ніжку і корпус, та навскісними насічками на перстені денця. Діаметр денця 3,7 см (рис. 7, 2).

Неподалік від кремаційних ґрунтових поховань 13 і 16 у східній частині могильника на глибині 0,6 м знайдено нижню частину (ніжку з денцем) другої вазоподібної посудинки. Її поверхня заглажена, світло-коричневого кольору, денце кругле, вігнуте всередину, діаметром

Рис. 6. Рованцівський могильник. Вазоподібна посудинка типу лідіона з поховання черепа 4

Fig. 6. Rovantsi cemetery. Vase-shaped vessel of lydion type from burial of skull 4

ніжку, теж вгнуте денце діаметром 3,1 см, поверхня її загладжена [Węgrzynowicz, 1963, s. 14, гус. 5, g].

Друга пам'ятка – великий кремаційний урновий могильник у Волков'янах (Холмський повіт Люблінського воєводства, Польща) на р. Удай (лівостороння притока Західного Бугу), досліджений в 1963 р. (рис. 1, 7). У керамічному комплексі могильника присутні елементи тщинецької культури в найпізнішій фазі її існування на зламі середньої і пізньої доби бронзи. Серед обрядової кераміки, яка супроводжувала поховання, виявлено маленьку посудинку-вазочку (рис. 7, 4), аналогічну до з Рованців і Тяглова [Kłosińska, 2008, s. 194, 196, гус. 4, 10].

Дивує рідкісність знахідок цих посудинок, вражає оригінальність, витонченість і “незвичність” форм, особливо з поховання черепа 4 із Рованцівського могильника (рис. 5, 1, рис. 6). Відсутність аналогій у синхронних ульвівецько-рованцівській групі сусідніх, можливо генетично близьких культурах, а також у дещо ранішому культурному підґрунті на цих теренах – тщинецькій і комарівській, спонукає значно розширити територіальні і хронологічні межі пошуків формального “прототипу”.

Надзвичайно близькі аналогії знаходимо в культурі паннонської інкрустованої кераміки (культура Веспрем-Сексард) раннього періоду доби бронзи, пам'ятки якої (здебільш невеликі могильники з тілопальними урновими і ґрунтовими похованнями) розташовані на Паннонській рівнині в Середньому Подунав'ї і датуються 1950–1700 рр. BC. У керамічному комплексі цієї культури багато мініатюрного посуду, прикрашеного вдавленим орнаментом, зокрема форміскоси у вигляді пташок [Filip, 1966, s. 601; Монгайт, 1974, с. 84; Gedl, 1980, s. 45–46]. Із могильників поблизу містечок Фельсонийек (Felsőnyék) і Рабачечени (Rábaczečény) на території теперішньої Угорщини походять вазоподібні посудинки (рис. 8, 1, 2), формою майже аналогічні знайденим на могильнику в Рованцях у похованнях черепа 3 і 4. Вони чорнолощені, також прикрашені на шийці і верхній частині бочків заглибленими горизонтальними лініями, відрізняються штампованим орнаментом у вигляді рельєфних ліній і кружалець, одна з посудинок має під вінцями маленьке вушко [Patay, 1938, s. 60–68, 64, tabl. VII: 11, VIII: 5].

В Егейському регіоні на о. Крит у добу бронзи в “допалацовий” період мінойської цивілізації для культових потреб вирізали з різних порід каменю певні типи невеликого обрядового посуду, які часто клали у поховання². На східному Криті, в місцевостях Мохлос і Трапеза, у гробницях, зокрема і печерних, що відносяться до Ранньомінойського періоду II і III (2900/2800–2160/2000 рр. BC), трапляються характерні невеличкі вазоподібні стеатитові (талькохлорит, восковий камінь) посудинки на ніжках [Пендлбери, 1950, с. 85, 86, фото 33: 4, 34: 1; Монгайт, 1974, с. 14, 15]. Вони мають виразно опуклі бочки, коротку шийку із розхиленими вінцями, добре виділену потоншену ніжку і денце-підставку (рис. 8, 3, 4).

Серед великого розмаїття давньогрецького посуду існує досить рідкісна форма – лідіон (Λύδιον) – невеличка посудинка без ручок тюльпаноподібного вигляду з вузькою конічною ніжкою, у верхній частині якої широка шийка має горизонтальний обод (рис. 8, 5, 6). Такий

² Можливо, це єгипетські впливи, де мистецтво виготовлення посуду з твердих порід каменю відоме з найдавніших часів.

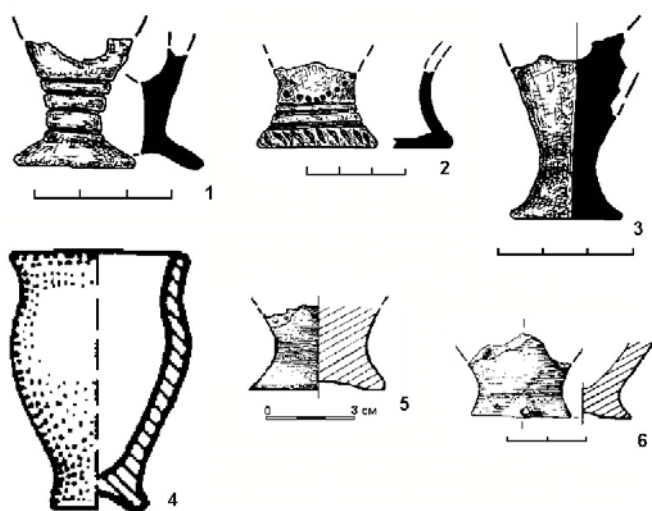

Рис. 7. Посуд типу лідіонів, знайдений на Тяглівському могильнику (1–3) та на могильниках лужицької культури Надбужжя. 5, 6 – Млинища (за Węgrzynowicz, 1963), 4 – Волков'яни (за Kłosińska, 2008)

Fig. 7. Vessels of lydion type, which were found on Tiagliv cemetery (1–3) and on the cemeteries of Lusatian culture of Upper Bug region. 5, 6 – Mlynyscha (by Węgrzynowicz, 1963), 4 – Volkoviany (by Kłosińska, 2008)

“лідіон” можна виводити з давнього Криту. Згадка про єгипетське та лідійське походження цього не заперечує, оскільки людність і культури домінойського й мінойського періодів острова, особливо його східної частини, були тісно пов'язані із населенням та культурою Заходу Малої Азії та Єгиптом, про що згадують ще давні письмові джерела [Геродот, 1993, I–171–173, с. 63–64, VII–92, с. 320] і що підтверджують результати археологічних та лінгвістичних досліджень [История Древней Греции, 1972, с. 43–44; Hammond, 1977, s. 54–55; Титов, 1982, с. 121–122].

Не є дивною поява посудинок-лідіонів за понад тисячу кілометрів на північний захід від Егеїди в похованнях культури паннонської інкрустованої кераміки. У другій половині III тис. ВС розпочалося переміщення людності з Анатолії через Балкани до басейну нижньої і середньої течії Дунаю. Прибулі принесли нові навички бронзової металургії і керамічного виробництва, а також вірування і культові практики зі своєї анатолійсько-егейської прабатьківщини [Gedl, 1997, s. 8]. У низці археологічних культур ранньобронзової доби Наддунайського регіону і Карпатської улоговини засвідчені певні анатолійсько-егейські впливи. Інтенсивні зв'язки із крито-мікенським культурним колом існували також у середньобронзову добу [Монгайт, 1974, с. 84; Клейн, 2007, с. 114].

Велику рідкісність знахідок посудинок типу лідіонів (а точніше – “псевдолідіонів”) поза межами території їх виникнення й основного побутування можна пояснити так. Як вже зазначено, в анатолійсько-егейському регіоні у II – першій половині I тис. ВС за доби бронзи цей спеціальний специфічний посуд використовували для зберігання пахощів, тобто ароматних смол, ефірних олій, мазей, бальзамів. У давнину це були дуже дорогі субстанції, у прямому значенні на вагу золота (наприклад, ладан чи миро), які вживали не лише косметичними і лікарськими засобами, а й застосовували в релігійних цілях (фіміам). Тому таких посудинок не могло бути багато (як, скажімо, амфорної тари для вина чи олії), тим паче на далеких від Егеїди чужих “варварських” землях, куди вони потрапляли рідко, очевидно,

посуд, призначений здебільш для зберігання пахощів, використовували також у шлюбних обрядах. Лідіон був розповсюдженим у східній частині Егейського світу – на західному Малоазійському узбережжі та прилеглих до нього островах. Одержав назву від малоазійського народу лідійців і країни Лідія, звідки, як вважали ще в давнину, цей вид посуду походить. Однак допустимо, що ця форма може мати й єгипетське походження [Schiering, 1983, s. 151].

Отже, маємо дуже рідкісний вид посуду досить специфічної форми, який тривалий час, починаючи від ранньобронзової доби, існував у східно-егейському регіоні. Окремі знахідки, датовані також ранньобронзовою добою, відомі в Центральній Європі у Середньому Подунав'ї, а наприкінці пізньобронзової доби – на Західній Волині. Важливо, що такий посуд в Егеїді часто клали в поховання, а на континенті – виявлений лише на могильниках. Гіпотетично генезу вазоподібних посудинок типу

дуже цінувалися і могли бути атрибутом релігійних ритуалів, зокрема і тих, що стосуються поховання померлих.

Складніше вияснити походження вазоподібних посудинок типу лідіонів із поховань на могильниках ульвівсько-рованцівської групи (рис. 3, 5, рис. 5, 1, рис. 6). Можна було би вважати їх оригінальними, поодинокими, дуже локальними витворами фантазії і рук місцевих гончарів (або гончара) – на це вказують технологічні ознаки: склад керамічного тіста, випал, оформлення поверхні, що ідентичні іншим керамічним виробам, виявленим на зазначених могильниках. Але дещо нехарактерна, “чужа” для місцевого керамічного комплексу форма свідчить радше про копіювання, наслідування якогось зразка. Появу таких зразків (оригіналів чи копій) за понад дві тисячі кілометрів від Егеїди (які треба було долати переважно сухопутними шляхами) можна пояснити, найімовірніше, багатоступінчастими торговельними операціями, очевидно, доволі тривалими в часі. Вірогідно, разом із лідіонами могли передаватися також їхні символічні значення, пов’язані з якимсь давнім культом анатолійсько-егейського походження. Довгочасність і велику територіальну поширеність релігійних систем, принаймні їх формалізованих елементів, бачимо на прикладі розповсюдження ще однієї рідкісної керамічної форми – керноса, який використовували в Давній Греції у культі Деметри³, і поодинокі трапляється здебільш у поховальних комплексах різних культур доби бронзи – ранньозалізного часу Центральної і Західної Європи [Kuśnierz, 2010, с. 288–295]. Деметер – одна з найдавніших хтонічних божеств землеробських культур, богиня родючості, землеробства і шлюбу, спершу була й богинею підземного царства, мертвих (“Велика Мати-Земля”, яка приймає в себе померлих). Вважається, що місцем зародження культу цієї богині міг бути о. Крит та Кикладські острови в ще домінійський період [Encyklopedie antyku, s. 138; Gaśowska, 1978, s. 137; Грейвс, 1992, с. 68], звідки, ймовірно, також походять найдавніші прототипи лідіонів та ульвівських келихів [Павлів, 2008, с. 94–97].

Отже, культ Деметер пов’язаний із шлюбними церемоніями де, як відомо, використовували посудинки-лідіони, і поховальними обрядами, де їх могли застосовувати, а також, гіпотетично, особливими келихами з вушками (пізніші ульвівські). Як і керноси, які знайдено і на місці храмів, і в похованнях, лідіони та келихи з вушками могли вживати для лібаційних церемоній або для споживання психотропного напою “кікеон” (для пізнання таємничого зв’язку між світом живих і світом померлих) під час найяскравішого вияву культу

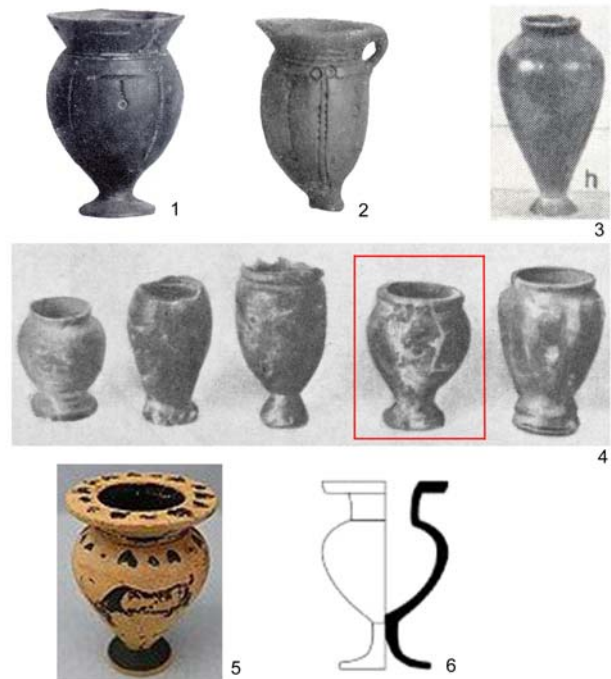

Рис. 8. Посуд типу лідіонів. 1, 2 – з поховань культури паннонської інкрустованої кераміки (за Patay, 1938); 3, 4 – з гробниць Ранньомінойського періоду II і III в Мохлосі і Трапезі на о. Крит (за Педлбери, 1950); 5, 6 – лідіон з Аттики, 550 р. BC (збірка Martin von Wagner Museum – Вюрцбург, Німеччина)

Fig. 8. Vessels of lydion type. 1, 2 – from burials of the culture of Pannonia inlaid ceramic (by: Patay, 1938); 3, 4 – from tombs of Early Minoan culture of II and III from Mochlos and Trapeza on Crete (by Педлбери, 1950); 5, 6 – lydion from Attica, 550 BC (collection of Martin von Wagner Museum – Würzburg, Germany)

³ Правильніше відтворювати назву цієї богині як Деметер (Δημήτηρ).

Рис. 9. Сучасні вироби з оніксу. Туреччина, Егейський регіон
Fig. 9. Modern products made of onyx. Turkey, Aegean region

Деметер – Елевсінських містерій, суть яких – ідея воскресіння через смерть [Тахо-Годи, 1987, с. 365; Словник античної міфології, 1989, с. 83–84]. Виникає запитання: чи був відомий культ Деметер поза межами егейської ойкумени? Якщо так, то коли і як принесений та в якій формі існував? Впливи мінойської, крито-мікенської та давньогрецької культур на теренах Центральної, Західної і Східної Європи беззаперечні, стосунки між спільнотами людей були багатовекторними і різнохарактерними [Bouzek, 1966, s. 242–276]. Потрібно взяти до уваги принцип міграційної локальності релігії – принесена на нове місце, вона має хоча би в основних рисах копіювати засадничі елементи своїх обрядів, інакше втрачає сутність. А це можливо здебільш при фізичній присутності її adeptів, тобто відповідає одному із критеріїв міграції взагалі [Титов, 1982, с. 92].

Вазоподібні посудинки, виявлені під час досліджень могильників ульвівецько-рованцівського типу Південно-Західної Волині, зважаючи на їхню нечисленність, оригінальність форми і відсутність аналогій у попередніх та хронологічно синхронних і територіально близьких археологічних культурах, можна вважати певним “феноменом”, принаймні в колі пам’яток кінця доби бронзи – початку ранньозалізної доби у міжріччі Прип’яті, Вісли і Дністра. Подібні посудинки, відомі з поховань і культових місць на о. Крит наприкінці Ранньомінойського періоду та культури паннонської інкрустованої кераміки раннього періоду доби бронзи в Середньому Подунав’ї, можуть бути прототипом давньогрецьких лідіонів – спеціального досить рідкісного посуду для зберігання цінних ароматичних речовин. Лідіони були поширені здебільш на сході Егейського світу, зокрема на о. Крит, і їх застосовували у шлюбних церемоніях, хоча клали й у поховання. Можливе вживання лідіонів у культі Деметер – хтонічної богині не лише родючості, а й шлюбу і померлих, який, як вважають, виник також на Криті в ще домінойський час. Лідіони, як і керноси (інший ритуальний посуд), використовували, ймовірно, для лібацій під час культових церемоній типу Елевсінських містерій. Беручи до уваги значне поширення культу Деметер за доби бронзи і раннього заліза не лише на теренах Егеїди, а й далеко поза її межами (про що свідчать знахідки керносів у Центральній, Східній і Західній Європі), гіпотетично можна припустити існування якоїсь його форми в населення Південно-Західної Волині за доби пізньої бронзи, виразник чого – знайдені на могильниках ульвівецько-рованцівської групи посудинки, подібні до лідіонів, а можливо, й ульвівецькі келихи. Відкритим залишається питання в’яснення шляхів і способів проникнення таких культів з Егеїди і Південно-Східних Балкан у Центрально-Східну Європу та ступеню їх тотожності, враховуючи значні відстані, різноманітність культур, етносів і традицій. З часом, коли, можливо, з’являться нові подібні

знахідки (бажано добре датовані і в закритих комплексах), ця досить-таки гіпотетична версія зможе підтвердитись або ні.

Цікаво, що і в наш час на Заході Туреччини в Егейському регіоні (на території античної Лідії) виробляють із каменю оніксу (як на Східному Криті чотири тисячі років тому!) вази, які повністю повторюють форму посудинки з поховання черепа 4 Рованцівського могильника і класичного лідіона (рис. 8). Чи випадковий такий збіг?

ЛІТЕРАТУРА

- Геродот.* (1993). Історії в дев'яти книгах. Переклад, передмова та примітки А.О. Білецького. – Київ. – 574 с.
- Грейвс Р.* (1992). Мифы Древней Греции. – Москва. – 620 с.
- История Древней Греции.* (1972). Под ред. В. И. Авдиева, А. Г. Боксанина, Н. И. Пикуса. – Москва. – 422 с.
- Клейн Л. С.* (2007). Древние миграции и происхождение индоевропейских народов. – СПб. – 226 с.
- Козак Д. Н., Павлів Д. Ю.* (1999). Могильник ульвівецького типу поблизу с. Городок на Волині // Археологія. – № 3. – С. 71–81.
- Монгайт А. Л.* (1974). Археология Западной Европы. Бронзовый и железный века. – Москва. – 408 с.
- Павлів Д. Ю.* (1992). Керамічний комплекс Рованцівського могильника // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 2. – С. 34–36.
- Павлів Д. Ю.* (1993). Нові пам'ятки “лужицької” культури на заході України // Пам'ятки гальштатського періоду межиріччя Вісли, Дністра і Прип'яті. – Київ. – С. 11–56.
- Павлів Д. Ю.* (2006). Пам'ятки кінця доби бронзи – початку ранньозалізної доби із с. Ульвівок на Сокальщині // МДАПВ. – Вип. 10. – С. 154–165.
- Павлів Д. Ю.* (2008). Ульвівецькі келихи // МДАПВ. – Вип. 12. – С. 68–102.
- Пендлбери Д.* (1950). Археология Крита. – Москва. – 402 с.
- Словник античної міфології.* (1989). Укладачі І. Я. Козовик, О. Д. Пономарів. – Київ. – 240 с.
- Тахо-Годи А. А.* (1987). Деметра // Мифы народов мира. Энциклопедия. – Т. 1. – С. 364–366.
- Титов В. С.* (1982). К изучению миграций бронзового века. // Археология Старого и Нового Света. – Москва. – С. 89–145.
- Bouzek I.* (1966). The Aegean and Central Europe, An Introduction to the Study of cultural interrelations 1600–1300 B.C. // PA. – R. LVII. – Č. 1. – S. 242–276.
- Cynkałowski A.* (1961). Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego. – Warszawa. – 265 s.
- Gąssowska B.* (1978). Demeter // Encyklopedia sztuki starożytnej. – Warszawa. – S 137.
- Encyklopedie antiky* (1974). – Praha. – 741 s.
- Filip J.* (1966). Enzyklopädisches Handbuch zur Ur-und Frühgeschichte Europas. – Prag. – Vol. 1. – 664 s.
- Hammond N.G.L.* (1977). Dzieje Grecji. – Warszawa. – 857 s.
- Gedl M.* (1980). Archeologia pierwotna i wczesnośredniowieczna. Cz. III. Epoka brązu i wczesna epoka żelaza w Europie. – Kraków. – 333 s.
- Gedl M.* (1997). Kształtowanie się środkowoeuropejskiej jedności kulturowej w II tysiącleciu przed Chrystusem // Prace Komisji środkowoeuropejskiej. – Kraków. – T. V. – S. 7–20.
- Kłosińska E. M.* (2008). Stosunki kulturowe i osadnicze na Polesiu Wołyńskim w młodszym odcinkach epoki brązu i we wczesnej epoce żelaza w świetle obecnego stanu badań // Opera ex aere. Studia z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza dedykowane profesorowi Janowi Dąbrowskiemu. – Warszawa. – S. 193–206.
- Kuśnierz J.* (2010). Naczynie kultowe (kernos) kultury pomorskiej z Żukowa stan.1, pow. Zamojski, woj. Lubelskie // МДАПВ. – Вип. 14. – С. 288–295.
- Patay P.* (1938). Frühbronzezeitliche kulturen in Ungarn. – Budapest. – 118 s.
- Schiering W.* (1983). Die griechischen Tongefässe. Gestalt, Bestimmung und Formenwandel. – Berlin. – 160 s.
- Węgrzynowicz T.* (1963). Cmentarzysko kultury łużyckiej w Młyniskach dawniej pow. Włodzimierz Wołyński // WA. – T. XXIX. – Z. 1. – S. 9–28.
- Węgrzynowicz T.* (2001). Zabytki z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza z Ukrainy i Białorusi w zbiorach Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie. – Warszawa. – 123 s.

REFERENCES

- Herodot. (1993). *Istorii v deviaty knykhakh* (A. O. Biletskyi, Trans.). Kyiv, 574 pp. (in Ukrainian).
- Graves, R. (1992). *Mify Drevnei Gretsii*. Moskva, 620 pp. (in Russian).
- Avdiev, V. I., Bokshchanin, A. G. & Pikus, N. I. (Eds.). (1972). *Istoriia Drevnei Gretsii*. Moskva, 422 pp. (in Russian).
- Klein, L. S. (2007). *Drewnie migratsii i proiskhozhdenie indoevropskikh narodov*. Sankt-Peterburg, 226 pp. (in Russian).
- Kozak, D. N., & Pavliv, D. Yu. (1999). Mohylnyk ulvivetskoho typu poblyzu s. Horodok na Volyni. *Arkheologiiia*, 3, 71–81 (in Ukrainian).
- Mongait, A. L. (1974). *Arkheologiiia Zapadnoi Yevropy. Bronzovyi i zheleznyi veka*, Moskva, 408 pp. (in Russian).
- Pavliv, D. Yu. (1992). Keramichniy kompleks Rovantsivskoho mohylnyka. *Novi materialy z arkheologii Prykarpattia i Volyni*, 2, 34–36 (in Ukrainian).
- Pavliv, D. Yu. (1993). Novi pamiatky “luzhytskoi” kultury na zakhodi Ukrainy. *Pamiatky halshtatskoho periodu mezhyrichchia Visly, Dnistra i Prypiati*, Kyiv, 11–56 (in Ukrainian).
- Pavliv, D. Yu. (2006). Pamiatky kintsia doby bronzы – pochatku rannozaliznoi doby iz s. Ulvivok na Sokalshchyni. *Materials and studies on archeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 10, 154–165 (in Ukrainian).
- Pavliv, D. Yu. (2008). Ulvivetski kelykhy. *Materials and studies on archeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 12, 68–102 (in Ukrainian).
- Pendlebury, D. (1950). *Arkheologiiia Krita*. Moskva, 402 pp. (in Russian).
- Kozovyyk I. Ya. & Ponomariv O. D. (Eds.). (1989). *Slovnyk antychnoi mifologii*. Kyiv, 240 pp. (in Ukrainian).
- Takho-Godi, A. A. (1987). Demetra. In *Mify narodov mira. Entsiklopediia* (t. 1, pp. 364–366). Moskva (in Russian).
- Titov, V. S. (1982). K izucheniiu migratsii bronzovogo veka. *Arkheologiiia Starogo i Novogo Sveta*, Moskva, 89–145 (in Russian).
- Bouzek, I. (1966). The Aegean and Central Europe, An Introduction to the Study of cultural interrelations 1600–1300 B.C. *Památky archeologické, LVII, 1*, Praha, 242–276 (in English).
- Cynkałowski, A. (1961). *Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego*. Warszawa, 265 pp. (in Polish).
- Gąssowska, B. (1978). Demeter. In *Encyklopedia sztuki starożytniej* (P. 137). Warszawa (in Polish).
- Encyklopedie antiky*. (1974). Praha, 741 pp. (in Czech).
- Filip, J. (1966). *Enzyklopädisches Handbuch zur Ur-und Frühgeschichte Europas (1)*. Prag, 664 pp. (in German).
- Hammond, N. G. L. (1977). *Dzieje Grecji*. Warszawa, 857 pp. (in Polish).
- Gedl, M. (1980). *Archeologia pierwotna i wczesnośredniowieczna, cz. III, epoka brązu i wczesna epoka żelaza w Europie*. Kraków, 333 pp. (in Polish).
- Gedl, M. (1997). Kształtowanie się środkowoeuropejskiej jedności kulturowej w II tysiącleciu przed Chrystusem. *Prace Komisji środkowoeuropejskiej, V*, Kraków, 7–20 (in Polish).
- Kłosińska, E. M. (2008). Stosunki kulturowe i osadnicze na Polesiu Wołyńskim w młodszych odcinkach epoki brązu i we wczesnej epoce żelaza w świetle obecnego stanu badań. *Opera ex aere. Studia z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza dedykowane profesorowi Janowi Dąbrowskiemu*, Warszawa, 193–206 (in Polish).
- Kuśnierz, J. (2010). Naczynie kultowe (kernos) kultury pomorskiej z Żukowa stan.1, pow. Zamojski, woj. Lubelskie. *Materials and studies on archeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 14, 288–295 (in Polish).
- Patay, P. (1938). *Frühbronzezeitliche kulturen in Ungarn*. Budapest, 118 pp. (in German).
- Schiering, W. (1983). Die griechischen Tongefässe. Gestalt, Bestimmung und Formenwandel, Berlin, 160 pp. (in German).
- Węgrzynowicz, T. (1963). Cmentarzysko kultury lużyckiej w Młyniskach dawniej pow. Włodzimierz Wołyński. *Wiadomości Archeologiczne, t. XXXIX, z. 1*, Warszawa, 9–28 (in Polish).

Węgrzynowicz, T. (2001). *Zabytki z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza z Ukrainy i Białorusi w zbiorach Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie*. Warszawa, 123 pp. (in Polish).

*Стаття: надійшла до редакції 2.11.2018
прийнята до друку 6.12.2018*

SPECIAL FORMS OF CERAMIC WARE FROM BURIAL COMPLEXES OF ULVIVOK-ROVANTSI TYPE

Dmytro PAVLIV

*Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine,
Vynnychenko St., 24, 79008, Lviv, Ukraine, e-mail: datamitra@gmail.com*

During studies of the cemeteries of Ulvivok-Rovantsi type, which are located in the South-Western of Volhynia region and can be dated back to X–VIII centuries BC, several very specific vase-shaped vessels were found. According to its scarcity, originality of the form and the absence of analogies among preceding, and chronologically synchronous and territorially close archaeological cultures, they can be considered as a certain “phenomenon” in the circle of sites from the final Bronze Age – beginning of the Early Iron Age in the interfluvium of Prypyat, Vistula and Dnister Rivers. Similar ceramic ware is known from burials and places of worship in Crete during final part of Early Minoan period and the culture of Pannonian inlaid ceramics from the Early Bronze Age in the Middle Danube region. They could be a prototype for the ancient Greek lydions – special, rather rare ceramic ware for storing of valuable aromatic substances. The lydions were distributed mostly over the east of Aegean world, in particular on Crete, and used during marriage ceremonies and also were placed into burials. It is possible that lydions were used during worship ceremonies of Demeter – the chthonic goddess of fertility, marriage and the dead that appeared, as considered, in Crete during pre-Minoan period. Lidions, as well as kernoses (other ritual ware), were probably used for the libation during the cult ceremonies like Eleusinian mysteries. Taking into account the widespread of Demeter's worship during Bronze Age and Early Iron Age, not only in the territory of Aegean, but also far beyond its borders (it is evidenced by the finds of kernoses in Central, Eastern and Western Europe), it can be hypothesized that there were some form of this cult among population of South-Western Volhynia during Late Bronze Age, which is represented by ceramic ware, found on the cemeteries of Ulvivok-Rovantsi group, similar to the lydions, and possibly also by Ulvivok goblets. The issue of clarification of ways and directions of penetration of such cults from the Aegean and South-Eastern Balkans to Central and Eastern Europe and the level of their identity, taking into account considerable distances, diversity of cultures, ethnic groups and traditions remains subject to discussion. Later, when, perhaps, new similar discoveries will appear (preferably well-dated and located in undisturbed complexes), this hypothetical version can be confirmed or canceled.

Key words: cemeteries of the Ulvivok-Rovantsi type, Crete, Minoan culture, culture of Pannonian inlaid ceramics, vase-lidion, Demeter cult, migration.

ПОХОВАЛЬНІ ПАМ'ЯТКИ ТА ОБРЯД ПОХОВАННЯ ДАВНІХ СЛОВ'ЯН ТИСО-ДУНАЙСЬКОГО БАСЕЙНУ

Павло ПЕНЯК

*Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
вул. Університетська, 21, 88000, м. Ужгород, Україна,
e-mail: penyakps@gmail.com*

Висвітлено питання поховальних пам'яток й обряду поховання давніх слов'ян Тисо-Дунайського басейну. Це був цілий комплекс дій, пов'язаних із вшануванням предків і піклуванням про них у загробному житті. Він охоплював традиційні дії від біологічної смерті до поховання небіжчика в могилу, а також ритуальні, які згодом проводили в пам'ять померлого.

Як свідчать археологічні джерела, на середину I тис. н. е. у слов'ян сформувався традиційний ритуал із тілопальним способом поховання. Під впливом розселення на Балкани та в Центральну Європу останній зазнав значних змін. Завдяки культурному підґрунтю новозаселених територій і поховальному ритуалу місцевого населення традиційний слов'янський втрачав старі й набував нові деталі, що призвело до заміни тілопального на тілопокладальний спосіб поховання.

У традиційному тілопальному способі поховання виділяються безкурганні (грунтові) і курганні. Перші в Тисо-Дунайському басейні вивчені досить слабо, їх відомо поки найменше. Їхня особливість – залишки кремації у вигляді кальцинованих кісток, що розміщувалися в неглибоких ямках або у глиняних урнах без будь-яких зовнішніх ознак. Залежно від місця розміщення останків від кремації тілопальні безкурганні поховання поділяються на урнові й безурнові (ямкові). Притаманним для перших було розміщення останків від кремації в урнах або їх нижніх частинах – денцях. Інша велика група поховальних пам'яток репрезентована курганами могильниками з тілоспаленням. Залежно від місця і способу розміщення останків від кремації під земляним насипом виділяються такі варіанти: урновий, ямковий, на давньому горизонті, у дерев'яних домовинах.

Більшість нині відомих у Тисо-Дунайському басейні поховальних пам'яток належить тілопокладенню. Залежно від поховальної споруди некрополі з тілопокладальним ритуалом поховання поділяються на курганні і ґрунтові (ямні). Для перших визначальним було розміщення тіла небіжчика у витягнутому положенні на спині під земляним насипом. Друга велика група – ґрунтові, що супроводжувалися похованням тіла померлого в ямах, виритих у землі.

Ключові слова: давні слов'яни, тілопальний ритуал, тілопокладальний ритуал, Тисо-Дунайський басейн.

Як відомо, поховальний обряд – це явище загальне, масове, властиве кожній археологічній культурі, хронологічно краще диференціюється, ніж інші об'єкти вивчення. Для нього притаманні традиційність і консерватизм, що сприяють вивченню формування як конкретних археологічних культур, так і етнічних утворень. Він несе інформацію як про матеріальне, так і про духовне життя стародавнього населення, релігійні вірування. Ритуальні дії, що їх виконували родичі на честь померлого, представляють свого роду норми, прийняті й закріплені в суспільному житті.

Серед слов'янських старожитностей Тисо-Дунайського басейну вагоме місце належить поховальним пам'яткам. Протягом VI–IX ст. поховальний обряд давніх слов'ян у регіоні оформився в цілий комплекс дій, пов'язаних із вшануванням предків і піклуванням про них у загробному житті. Він охоплював традиційний обряд від біологічної смерті до поховання небіжчика в могилу, а також ритуальні дії, що згодом проводили в пам'ять померлого.

Поховальний обряд, який формувався віками, віддзеркалював ті чи ті сторони реального життя, відображаючи наявні норми, прийняті й закріплені тогочасним суспільством. Тому його вивчення має важливе значення для відтворення історії слов'ян Тисо-Дунайського басейну.

Археологічні артефакти свідчать, що на середину I тис. н. е. у слов'ян оформився свій традиційний поховальний ритуал із тілопальним способом поховання. У зв'язку з їх розселенням на Балкани та в Центральну Європу останній зазнав значних змін. Під впливом культурного підґрунтя новозаселених територій, поховального ритуалу місцевого населення традиційний слов'янський втрачав старі й набував нових деталей, що, зрештою, призвело до заміни тілопального на тілопокладальний спосіб поховання.

На жаль, поховальні пам'ятки давніх слов'ян Тисо-Дунайського басейну вивчені неоднаково. Найкраще досліджені в регіоні некрополі в південно-західній Словаччині. Але це аж ніяк не означає, що вони відсутні в Центральній, Східній Словаччині, на Закарпатті, Трансильванії, Задунав'ї. Нині на основі аналізу археологічних джерел можна виділити типи слов'янських некрополів, способи захоронення, охарактеризувати поховальні споруди і їх конструкції, розглянути деталі захоронення.

На запитання: чому слов'яни спалювали мертвих? – у науковій літературі існує багато різних думок. Одні вважають, що кремація відбувалася як суто гігієнічний ритуал, який походить із стародавньої культури предків; другі наголошують на значенні вогню як очисного засобу; треті намагаються пояснити виникнення ритуалу страхом перед померлими. На наш погляд, цю проблему не можна вирішити однозначно. У той час у слов'ян форми релігійних вірувань були досить складними. Вони закріпилися в релігійних поглядах, які диктували здійснення того, а не іншого обряду.

У традиційному тілопальному способі поховання виділяються такі типи: безкурганні (грунтові) і курганні. Безкурганні тілопальні поховання в Тисо-Дунайському басейні вивчені досить слабо, їх відомо поки найменше. Частина вчених схильна їх пов'язувати з появою давніх слов'ян у цьому регіоні. Вони – найдавніші достовірні давньослов'янські поховальні пам'ятки.

Особливістю безкурганних тілопальних поховань було те, що залишки кремації у вигляді кальцинованих кісток розміщувалися в неглибоких ямках або у глиняних урнах без будь-яких зовнішніх ознак на місці поховання. Імовірно, первісні місця поховань позначалися якимись надземними знаками, що зникли з плином часу. Залежно від місця розміщення останків від кремації тілопальні безкурганні поховання поділяють на урнові й безурнові (ямкові). Перші стали відомі у Східній та Центральній Європі [Шмидт, 1963, с. 59; Borkovsky, 1939, s. 97–108]. Для урнових було притаманне розміщення останків від кремації у глиняних урнах або їх нижніх частинах-денцях. Урни з прахом заривали в ямки глибиною від 0,25 до 0,6 м. Це були невеликі за розмірами могильники, які за сучасними даними налічували не більше 20 поховань. Як правило, їх розташовували поблизу поселень, а інколи – поміж житлами (Ужгород).

У поховальному обряді давньослов'янських могильників Словаччини переважали тілоспалення в урнах. До останніх разом із перепаленими людськими кістками інколи вкладали предмети побуту, прикраси, що побували у вогні [Bialekova, 1962, s. 98–141]. Серед ранніх некрополів та окремих поховань здебільша з керамікою празького типу на території Словаччини можна назвати такі: Мостова і Кошути (район Галанта), Пастовце (район Левіце), Потворіце (район Тренчін), Вічапи-Опатовці, Девінска Нова Вес, Ступава [Bialekova, 1962, s. 98–141]. Як правило, могильники з празьким посудом невеликі й розташовані біля поселень.

Під час земляних робіт у Долніх Кршканех (південно-західна Словаччина) випадково виявлено своєрідне “поле поховань”, де на глибині 0,4–0,5 м зафіксовано 60 посудин [Bialekova, 1962, s. 102]. Останні були наповнені перепаленими людськими кістками, що свідчить про їх урнове призначення. На жаль, усі посудини з місця знахідки були вивезені разом із глиною. Як вияснилося, з цієї місцевості походить одна урна празького типу, знайдена в 1908 р. під час спорудження залізниці. Нині вона зберігається в музеї м. Нітри [Bialekova, 1962, s. 103]. Інші поховання – це тілопокладення, їх супроводжували прикраси кестхельського типу (поховальні

пам'ятки V–IX ст. у Задунав'ї від могильника в Кестхей одержали назву кестхейських або кестхейської культури, що виникла на основі місцевого та прийшого слов'янського, аварського, угорського населення). Некрополь, а точніше його найдавніша частина, належав до типу полів поховань із тілопальним ритуалом поховання, залишки від кремації якого розміщали в урнах празького типу.

Подібне поле поховань виявлене в Західній Словаччині у Вічапох-Опатовцях. Тут на площі 30×15 м зафіксовано понад 20 поховань. Вони перебувають у чорному гумусному шарі на глибині від 0,2 до 0,5 м [Budinsky-Krička, 1947, s. 135]. Урни або їх нижні частини були заповнені спаленими людськими кістками. Ліпні посудини, що використовували як урни, належали до празького типу. На могильнику виявлено також і городищинського типу з хвилястим орнаментом. Дослідник могильника В. Будінські-Крічка датував його VII–VIII ст. [Budinsky-Krička, 1947, s. 144].

В Ужгороді було виявлено тілопальний некрополь з урновими похованнями. За даними Ф. Потушняка, вони перебували на глибині 1,5 м від сучасної поверхні. Звісно, така глибина не властива урновим тілопальним похованням. Обстеження місцевості показало, що тут йдеться про ґрунтові наноси р. Уж під час повеней. На місці виявлення урн, як повідомляв учений, були залишки вогнища у вигляді попелу, деревних вугликів, обпаленої глини [Потушняк, 1951, с. 5–6]. У центральній частині вогнища, на думку дослідника, розміщувалася кам'яна вимостка округлої форми діаметром 3 м. Посеред вогнища лежав горщик, наповнений спаленими людськими кістками. На одному з його боків був спеціально пробитий отвір “*для прогулянки душі*”. На віддалі 50 м від першого розташоване друге поховання [Потушняк, 1951, с. 5–6]. Дослідник припускав, що кремація небіжчиків здійснювалася на місці поховання. Як перша посудина-урна, так і друга належали до празького типу.

На винятковість ритуалу поховання в Ужгороді свого часу вказала І. Русанова, що стало підставою для повторного перегляду документації і обстеження місцевості [Русанова, 1976, с. 42]. Виявилось, що тут також існувало давньослов'янське поселення, на якому Ф. Потушняк помилково визначив розвали печей-кам'янок як кам'яні вимостки, а дерев'яні вуглики й обпалену глину – як рештки вогнища. Насправді ж, тут може йтися про окремі урнові поховання, розташовані серед жител. Аналогії відомі з Корчака і Тетерівки на Житомирщині [Русанова, 1976, с. 42]. Таке тлумачення “винятковості” ритуалу поховання в Ужгороді цілком прийнятне. Вірогідно, цей факт не випадковий і, ймовірно, свідчить про зв'язки з місцевістю, звідки нові поселенці-слов'яни з'явилися на території сучасного міста.

Чимало урнових тілопальних поховань відкрито у Словаччині на слов'яно-аварських могильниках. Так, наприклад, на одному з найбільших і найраніших у Девінській Новей Весі із 875 могил 27 було урнових, тілопальних. Я. Ейснер вважав, що ці поховання належать давнім слов'янам, датувавши могильник 625–800 р. [Eisner, 1952, s. 382–384]. На могильнику в Бешеневі було відкрито 9 урн зі спаленими людськими кістками. Урнами служив ліпний посуд, а також кераміка, виготовлена на легкому гончарному крузі, яку Л. Красковська датувала в межах VII–VIII ст. [Kraskovska, 1952, s. 441–447].

На території Східної Словаччини одне тілопальне поховання з розміщенням останків від кремації в урні засвідчено на слов'яно-аварському могильнику у Всехсватих [Pastor, 1961, s. 376–377]. Група поховань із тілопальним ритуалом типу “полів поховань” сьогодні відома і на Загорській низовині (Західна Словаччина), де вони зафіксовані в таких пунктах: Талош, Заводи, Висока при Мораві, Бурані-Опатовце, Ступава [Kraskovska, 1956, s. 163–165; Kraskovska, 1947–1948, s. 116–119].

В Угорщині окремі поховання з тілоспаленням відомі із с. Нодьпали і м. Кестхей. У Нодьпали недалеко від поховання з тілоспаленням IX ст. розташовувалася поховальна ямка з розсипаним попелом [Müller, 1978, s. 31–46]. Аналогічні захоронення зафіксовано в м. Кестхей (Кестхей-Вароши теметю), де були урнові поховання з тілоспаленням [Lipp, 1884, s. 56–57]. А. Шош досліджувала аваро-слов'янський біритуальний могильник VI–IX ст. у Покасепетк, розташований у долині р. Зала. Розглядаючи поховання в урнах, вона вважала, що їх треба

пов'язувати з однією із груп слов'янського населення, яке прийшло у другій половині VIII чи на рубежі VIII–IX ст. із басейну Морави [Cs. Sós, Salamon, 1995, s. 78].

Інший тип – безурнові (ямкові), для яких притаманне розміщення залишків у невеликих ямках глибиною 0,25–0,6 м. Могильники лише з таким ритуалом у Тисо-Дунайському басейні поки невідомі. Сьогодні виявлено лише окремі поховання такого ритуалу, переважно на слов'яно-аварських могильниках. Вони, як вважають дослідники, – це тільки відголоски традиційного давньослов'янського обряду поховання. Так, наприклад, Я. Пастор на слов'яно-аварському могильнику у Всехватих (Східна Словаччина) виявив п'ять ямкових поховань, залишки тілоспалення яких були поміщені в ямки на глибину від 0,4 до 1 м [Pastor, 1961, s. 376].

За винятком Кошицького басейну, де у VIII – на початку IX ст. існували поховання з тілопокладенням, на інших некрополях Східної Словаччини ритуал тілоспалення доживає до X–XI ст. [Симонова, 2008, с. 13]. Інший тип розміщення останків від кремації тілопальних безкурганних поховань – ямково-урнові. Вони нічим не відрізняються від описаних, проте окремі здійснено двома варіантами розміщення останків від кремації: в ямках та урнах.

Друга велика група поховальних пам'яток репрезентована курганными могильниками з тілоспаленням. Земляні насипи здебільша однорідні, зверху задерновані, насипи великих розмірів мають по кілька земляних прошарків залежно від місцевості, на якій лежить та чи та частина підшови кургану. Для спорудження останнього, як правило, обирали підвищені місця, береги річок, потічків, схили плато. Некрополі різні за величиною займали в середньому площу від 1 до 5 га, на якій могли розташовуватися від 20 до 90 курганів. Наприклад, могильник у Краловському Холмці (Східна Словаччина). Як правило, форма курганів – округла, куполоподібна, але майже на кожному могильнику попадається один–три овальної. Насипи на одному й тому ж некрополі мають різну висоту та діаметр, у середньому їхні розміри від 0,2–0,3 до 2,5 м, діаметром від 3–8 до 15–18 м. Зафіксовано окремі кургани, наприклад, у Нушфалеу (Трансільванія) діаметром 20–30 м, висотою 5–8 м [Комша, 1978, с. 96].

Крім глини, для спорудження курганів інколи використовували пісок, останній, як правило, чередували з глиною. Відомі також випадки, коли для їх цілого спорудження або окремих частин використовували камені як кепіди. На території Східної Словаччини “кам'яні конструкції” відкрито на могильнику у Краловському Холмці і Стреді-над-Бодрогом. Так, у кургані № 3 на Краловсько-Холмецькому могильнику була споруджена кам'яна стіна завдовжки 6,25 м, завширшки 0,75 м. Камені в насипі викладено безсистемно, а частина їх лежала на поверхні кургану [Budinsky-Krička, 1958, s. 146]. Біля них перебували розсипані кальциновані кістки. У кургані № 5 із кам'яних плиток споруджено щось подібне до кам'яної скриньки, де була купка спалених людських кісток [Budinsky-Krička, 1958, s. 144, 152, 155]. Аналогічна ситуація зафіксована на могильнику у Стреді-над-Бодрогом. Тут на поверхні курганного насипу лежали камені, які утворили неправильне коло діаметром близько 2,75 м [Neustupny, 1958, s. 206–208]. У кургані № 2 каменями обкладено купку спалених людських кісток, що лежали на давньому горизонті. Камені зафіксовано в кургані № 1 у Сомешені біля м. Клуж (Трансільванія). Тут на глибині 0,3 м у самому насипі кургану викладено коло з каменів діаметром 1,5 м. Вони були обпалені, що, ймовірно, свідчить про розпалювання ритуального вогню [Макря, 1958, с. 368–369].

Залежно від місця і способу розміщення останків від кремації під земляним насипом у курганному тілопальному обряді можна виділити такі варіанти: а) урновий; б) ямковий; в) на давньому горизонті; г) у дерев'яних домовинах і помостах. Як встановлено численними дослідженнями, в окремих курганах простежено й поєднання ритуалу двох або трьох варіантів. Це дає право говорити про підваріанти кожного з них.

Для урнового варіанта характерне розміщення очищених від залишків вогнища кальцинованих кісток у посудину-урну з подальшим її розташуванням на давньому горизонті підкурганної площі. Поховань із таким способом засвідчено поки мало. Наприклад, у Верхньому Потиссі їх відкриття належить Т. Легоцькому на Краловсько-Холмецькому могильнику і Й. Янковичу – на некрополі в Червеневі [Lehoczky, 1894, s. 278–279; Jankovich,

1942, s. 72–73]. Урнові поховання відомі також на могильнику у Скалиці в захороненнях № 1, 2 кургану 17 та поховання № 2 кургану 20 [Budinsky-Krička, 1959, s. 11]. Окремі урнові поховання відкрито на могильниках у Гбеліх, Брезолупех, Великих Гостіях [Eisner, 1947, s. 121; Budinsky-Krička, 1935, s. 359–360; Pogubsky, 1967, s. 27–29]. На останньому з шести розкопаних курганів тільки в одному було тілопальне поховання, останки якого розміщувалися в урні. Урнові поховання зафіксовано також на могильнику в Сомешені (Трансільванія). Так, наприклад, курган № 1 містив чотири поховання в урнах і два на пригоршнях (купках) [Макря, 1958, с. 369].

Урновий варіант поховання, як зазначено вище, передбачав їхнє розміщення на давньому горизонті. Але під час розкопок некрополів з урновим ритуалом поховання засвідчено ще й інші способи їх розміщення на підкурганній площі, що дає право говорити ще й про підваріанти. Перший – урни з прахом поміщені на дерев'яних підмостках (некрополь у Сомешені), трапляються вони і в Задунав'ї (Залавар) [Макря, 1958, с. 370; Feher, 1954, s. 201]. Другий – поховання, у яких урни з прахом заривали в раніше насипані кургани (могильник у Сомешені).

Для ямкового варіанту притаманне те, що спалені кістки, очищені від вогнища, поміщали в ямки, вириті на давньому горизонті підкурганної площі. Середні розміри ямок становили 0,4 м у діаметрі, 0,2–0,3 м глибини. Прикладом може служити курган № 4 на Краловсько-Холмецькому могильнику у Східній Словаччині [Budinsky-Krička, 1958, s. 151–154]. Ямковий варіант тілопального ритуалу має ще свій ямково-горизонтний підваріант. Для нього характерне розміщення залишків тілоспалення не тільки в ямках, а й розсіяне на давньому горизонті або зібране у невеликі пригоршні. Цей підваріант засвідчено в курганах № 4, 5 на Краловсько-Холмецькому могильнику, в кургані № 10 (пох. № 1) на Скалицькому могильнику [Budinsky-Krička, 1958, s. 150–155; Budinsky-Krička, 1959, s. 11].

Поховання на давньому горизонті характеризується перенесенням останків від кремації на місце, над яким робили курганний насип. Їх переносили або в очищеному вигляді, або разом із залишками вогнища. Засвідчено випадки перенесення вогнища в гарячому стані, що засвідчують сліди слабкого обпалення ґрунту на підкурганній площі.

Залежно від способу розміщення останків від кремації під курганним насипом можна виділити такі варіанти: перший – розсіяний, коли перепалені кістки і попіл розкидали на підкурганній площі (від 2 до 6 м²). Такий спосіб зафіксовано на двох курганах у Червеньові, на двох – у Зняцеві, на двох – у Краловському Холмці, в десяти – в Топольовці, в окремих – на могильниках у Краснянах, Брезолупех [Пеняк, 1963, с. 76–78; Budinsky-Krička, 1958, s. 149–156; Budinsky-Krička, 1958, s. 163–173; Budinsky-Krička, 1959, s. 11; Budavary, 1938–1939, s. 85–105; Budavary, 1935, s. 355–364]. Другий – поховання на купках характеризуються тим, що в них рештки від кремації у вигляді перебраних кісток зсипали у пригоршні в одному чи кількох місцях підкурганної площі. Цей спосіб поховання зафіксовано у трьох курганах на Зняцівському та кургані № 5 на Червенівському некрополях, на Краловсько-Холмецькому могильнику [Пеняк, 1963, с. 78; Budinsky-Krička, 1958, s. 170–177]. Третій – комбіновані поховання, в яких частину залишків від кремації поміщали в ямки, а частину залишали на пригоршнях. Наприклад, він зафіксований у курганах № 4, 5 на Краловсько-Холмецькому могильнику [Budinsky-Krička, 1958, s. 144, 155].

Наступним варіантом треба вважати ті, у яких рештки тілоспалення розміщали між каменями або у своерідних кам'яних скриньках. Прикладом можуть бути поховання в курганах № 2, 5 на Краловсько-Холмецькому могильнику та в одному з курганів у Стреді-над-Бодрогом, де спалені людські кістки перебували між каменями, що, вірогідно, входили до конструкції кургану [Budinsky-Krička, 1958, s. 155; Neustupny, 1958, s. 206–208].

Ще один тип – курганні поховання з дерев'яними конструкціями. Він зафіксований лише в південно-західній Трансільванії. У ньому виділяються два варіанти: перший – спорудження під курганним насипом прямокутного зруба, у який зсипали спалені людські кістки і ритуальні речі, що їх супроводжували, а потім перекидали дошками або кам'яними плитами. Некрополь із таким способом поховання відкрито в Нушфалеу [Комша, 1959, с. 525–534]. Другий – над

похованнями в неглибоких ямах, виритих у материку, споруджували дерев'яний поміст. У нього ставили урни з прахом, а по краях насипали купки спалених людських кісток із ритуальними речами. Курган із таким способом поховання досліджено в Сомешені [Макря, 1958, с. 369].

Більшість нині відомих давньослов'янських поховальних пам'яток регіону належить іншому способу поховального ритуалу – тілопокладенню. Залежно від поховальної споруди некрополі з тілопокладальним ритуалом поділяються на курганні та ґрунтові (ямні). Для перших визначальне розміщення тіла у витягнутому положенні на спині під земляним насипом. За зовнішнім виглядом і технікою спорудження вони нічим не відрізняються від курганів із тілоспаленням. Різний спосіб розміщення тіла під курганним насипом та деякі деталі поховального обряду дозволяють виділити кілька варіантів: а) тілопокладення на давньому горизонті; б) у ґрунтових ямах; в) у насипі.

Для тілопокладення на давньому горизонті властиве поховання у витягнутому положенні на спині. Над померлим робили глиняний насип, як правило, округлої форми. Такий обряд поховання засвідчено на некрополі у Скалиці, де розкопано чотири поховання [Budinsky-Krička, 1959, s. 12]. Аналогічні відкрито на могильниках у Брезолупех (чотири), Єрихові (два), Великих Гостях [Budavary, 1935, s. 355–356; Porubsky, 1955, s. 222–227].

Наступний варіант – тілопокладення в ямах, що передбачав поховання в яму, вириту під курганним насипом. За формою вони прямокутної, інколи коритоподібної форми. Довжина перших коливалася від 1,7 до 2,8 м, ширина – від 0,6 до 1,7 м, глибина – від 0,25 до 1,3 м. Долівки ям іноді могли підстелювати дошками або з трьох сторін обкладати жердинами (брусами). Приклад описаного – Скалицький некрополь, на якому виявлено 43 ямних поховання з тілопокладенням під курганним насипом [Budinsky-Krička, 1959, s. 12]. Ще один варіант – тілопокладення в курганному насипі, при якому поховання здійснювалося вище давнього горизонту, тобто в насипі. Такий спосіб зафіксовано на Скалицькому могильнику [Budinsky-Krička, 1959, s. 12].

Друга велика група некрополів із тілопокладальним ритуалом – це ґрунтові, для яких характерне поховання в ямах, виритих у землі. Вони здебільша мають прямокутну форму, їх розміри коливаються від 1,7 до 2,1 м довжини і від 0,6 до 1,1 м ширини. Найбільше ям зафіксовано з прямими вертикальними стінками, рідше – зі стінками, звуженими до дна. Їхня глибина коливається від 0,35 до 1,8 м. Трапляються ями зі східцями. Деякі мали дерев'яні конструкції, що дає підставу у ґрунтових могильниках із тілопокладенням виділити кілька варіантів: а) поховання у ґрунтових ямах; б) поховання в ямах із дерев'яним перекриттям; в) поховання з кілковою оббивкою стін ями; г) поховання без кілкової оббивки ям або в дощатих домовинах.

Поховання у простих ґрунтових ямах – найбільш поширений варіант, коли небіжчики лежать у ямах на спині з витягнутими на стегнах руками. Орієнтація – головою на захід. Поховання в ямах із дерев'яним перекриттям відрізняється від попереднього варіанту тим, що небіжчик перебуває під дощатим перекриттям. Для поховань із кілковою конструкцією могильних ям притаманне те, що дошки або бруски притискали до стінок за допомогою кілків. Ще один варіант – поховання в дощатих домовинах без колової конструкції стін. Вони здійснювалися в ямах, обшитих дошками, що нагадували дощаті домовини. Інколи, як свідчать знахідки, дошки скріплювали залізними цвяхами або скобами.

Некрополі з тілопокладенням у ямах найчисленніші. Ймовірно, вони стали перехідним етапом до християнських поховань у дерев'яних домовинах. Найбільше їх досліджено на теренах Західної, Центральної і Східної Словаччини. На них поховано по кілька сотень небіжчиків. Так, наприклад, на могильнику в Голіарех відкрито 788 поховань, у Нових Замкох – 514, Штурові – 280, Загорській Бистриці – 254, Девінскей Новей Веси – 875, Радванінад-Дунаєм – 139 [Тоčík, 1970, s. 102; Čilinska, 1966, s. 78; Kraskovska, 1952, s. 94; Eisner, 1952, s. 384; Čilinska, 1970, s. 57–62; Тоčík, 1963, s. 73–75; Kabat, 1955, s. 68–70].

До рідкісних слов'янських поховань з особливим ритуалом належать могили в сидячому положенні та поховання з конем. Перші сьогодні відомі як в курганных, так і ґрунтових могильниках. Ще в 1898 р. сидяче положення небіжчика засвідчив Т. Легоцький на курганному тілопальному могильнику у Краловському Холмці [Lehoczky, 1912, s. 78]. Аналогічні стали відомі на давньослов'янських і киево-руських могильниках. Наприклад, їх виявлено на киево-руських могильниках Дніпровського Лівобережжя, а також під час розкопок Шестовицької курганної групи [Спицын, 1899, с. 43–44]. У кургані № 42 жінка була похована в сидячому, а чоловік у лежачому положенні на спині, в № 78 жінка – в сидячому положенні, в № 110 жінка і чоловік – в сидячому положенні [Бліфельд, 1977, с. 75, 138–139, 160–162].

Сидячі поховання зафіксовано на слов'яно-аварському могильнику в Девінській Новей Весі, де вони перебували у ґрунтових ямах [Eisner, 1952, s. 240–241]. На могильнику в Радвані-над-Дунаєм З. Чілінська виявила в чотирьох могилах поховання у скорченому і два в сидячому положенні [Čilinska, 1970, s. 57–62].

Поховання дружинника з конем теж належить до нечисленних. Як правило, такі розміщали в ямах розмірами 3,4×2,8×0,7 м або 3,1×1,7×2,35 м з оберненою орієнтацією. Але трапляються поховання, коли дружинник і кінь орієнтовані головою на північ або на північний захід. Шість таких, наприклад, виявлено в Шалі ІІ (Західна Словаччина) [Čilinska, 1973, s. 527–538]. У Східній Словаччині їх зафіксовано в Барці (два) та Гранічней при Горнаді (23) [Kabat, 1955, s. 608]. Найбільшу кількість поховань дружинника з конем засвідчено в Південно-Західній Словаччині у Голярех і Штурові, де дружинники і скелети коней були орієнтовані головою на захід та північний захід [Тошк, 1970, s. 103].

Отже, проведений аналіз поховального ритуалу давніх слов'ян Тисо-Дунайського басейну дозволяє підвести певні підсумки: по-перше, слов'яни розробили регламентовану систему ритуальних дій, пов'язаних зі смертю, похованням померлого члена сім'ї, общини; по-друге, в часи розселення в Тисо-Дунайському басейні вони принесли свій традиційний ритуал поховання; по-третє, під впливом поховального ритуалу нових сусідів і християнської релігії відбувся перехід від тілопального до тілопокладального ритуалу.

ЛІТЕРАТУРА

- Бернякович К. В.* (1957). Древнеславянские памятники Закарпатской области // *SlA*. – 2. – С. 435–455.
- Бліфельд Д.* (1977). Давньоруські пам'ятки Шестовиці. – Київ. – 162 с.
- Комша М.* (1959). Курганний могильник с трупосожжением в Нушфалеу // *Dacia*. – III. – С. 525–534.
- Комша М.* (1978). Восточные элементы в погребальном обряде курганных могильников у с. Нушфалеу и Сомешени // *Древняя Русь и славяне*. – Москва. – С. 96–100.
- Літопис Руський.* (1989). За Іпатським списком. Переклад Л. Махновця. – Київ. – XVI. – 591 с.
- Макря М.* (1958). Славянський могильник в Сомешени // *Dacia*. – II. – С. 351–370.
- Нидерле Л.* (1924). Быт и культура древних славян. – Прага. – 285 с.
- Пеняк С. І.* (1963). Деякі наслідки дослідження давньослов'янського могильника в районі сіл Червене-Зняцєве Мукачівського району Закарпатської області // *Тези доп. та повідомлень УжДУ*. – Ужгород. – С. 76–78.
- Потушняк Ф. М.* Археологічні знахідки в Ужгороді // *Фонди Закарпатського краєзнавчого музею*. Архівна група. – С. 5–6.
- Потушняк Ф. М.* (1951). Звіт про розкопки могильника в м. Ужгороді в 1951 році // *Архів Фондів Закарпатського краєзнавчого музею*. – № 2101. – С. 1–5.
- Русанова І. П.* (1976). Славянские древности VI–VII вв. – Москва. – 215 с.
- Рыбаков Б. А.* (1949). Древности Чернигова // *МИА*. – № 11. – С. 7–93.
- Симонова Е. Н.* (2008). Материальная культура славянского населения Северо-Восточной Венгрии VII–XI веков (по керамическим материалам). – Москва. – 223 с.
- Спицын А. А.* (1899). Расселение древнерусских племен по археологическим данным // *ЖМНП*. – № 8. – С. 301–340.
- Bialekova D.* (1962). Nové včasnოსlovanské nálezy z juhozápadneho Slovenska // *SlA*. – X. – 1. – С. 97–148.

- Béres J. (1958). Vyskum slovanského mohylnika v Kralovskom Chlmci // *Nové obzory*. – 20. – S. 185–202.
- Borkovský I.* (1939). Nejstarší slovanska keramika ze středních Čech // *PA*. – XXXI. – S. 97–108.
- Budavary V.* (1938–1939). Staroslovanske mohyly v Krasnanoch pri Varine, okr. Žilina // *Sbornik Muz. Slov. Spoloč. Turčiansky Sv. Martin*. – XXXII–XXXIII. – S. 85–105.
- Budavary V.* (1955). Slovanske popolnicove pole z doby predhradištnej vo Vyčapoch-Opatovciach, okr. Nitra // *Historika Slovaca*. – V. – S. 135–144.
- Budinsky-Krička V.* (1935). Vyskum staroslovanských mohyl v Brezolupech a v Jerichove // *Slovník Matice Slovenskej*. – XIII. – S. 359–360.
- Budinsky-Krička V.* (1947). Slovanske popolnicove pole z doby predhradištnej vo Vyčapoch-Opatovciach, okres Nitra // *Historika Slovaca*. – V. – S. 135–144.
- Budinsky-Krička V.* (1958). Slovanske mohyly na východnom Slovensku // *SlA*. – VI. – 1. – S. 138–187.
- Budinsky-Krička V.* (1959). Slovanske mohyly v Skalici. – Bratislava. – 211 s.
- Chropovský B.* (1959). Slovanské hrnčiarске peče v Nitre // *AR*. – XI. – S. 818–825.
- Chropovský B.* (1957). Slovanské pohrebisko z 9. st. vo Velkom Grobe // *SlA*. – V. – 1. – S. 174–239.
- Chropovský B.* (1962). Slovanské pohrebisko v Nitre na Lupke // *SlA*. – X. – 1. – S. 175–240.
- Cs. Sós A.* (1958). Das frühawarenzeitliche Gräberfeld von Oroszlány // *Folia archaeologica*. – 10. – S. 105–124.
- Cs. Sós A., Salamon A.* (1995). Cemeteries of the Early Middle Ages (6 th–9 th A.D.) at Pókaszeptek. – Budapest. – 223 s.
- Eisner J.* (1947). Slovensko v dobe hradištnej // *Slovenske dejini*. – I. – Bratislava. – S. 110–121.
- Eisner J.* (1952). Devinska Nova Ves. – Bratislava. – 416 s. + 120 s. priloha, mapy.
- Jankovitch J.* (1942). A munkacsy muzeum ásatasai a cseh megszállás alatt // *Hajnal*. – S. 72–73.
- Kabat J.* (1955). Avarsko-slovanské pohrebište v Barci u Košic // *AR*. – VII. – 5. – S. 68–70.
- Kostrzewski J.* (1947). Kultura prapolska. – Poznan. – 606 s.
- Kral J.* (1955). Slovanský mohylník ve Vysočanech na Dyji // *AR*. – VII. – S. 342–348.
- Kraskovska L.* (1947–1948). Staroslovanske popolnicove pohrebište na Borove pri Moravskom Sv. Jane // *PA*. – XLIII. – S. 116–119.
- Kraskovska L.* (1952). Vyskum v Bešenove // *SlA*. – VI. – 2. – S. 441–447.
- Kraskovska L.* (1956). Slovanské pohrebište pri Devinskom Jazere // *AR*. – VIII. – S. 684–685.
- Kraskovska L.* (1972). Slovansko-avarske pohrebisko pri Zahorskej Bistrici. – Bratislava. – 166 s.
- Kraskovska L.* (1956). Slovanské popolnicové pohrebisko v Stupave // *SlA*. – IV. – 1. – S. 163–167.
- Kraskovska L.* (1960). Avarsko-slovanské pohrebisko v Bernolákove na Slovensku // *AR*. – XII. – S. 366–369.
- Kraskovska L.* (1962). Pohrebisko v Bernolákove // *SlA*. – X. – 2. – S. 425–476.
- Kraskovska L.* (1963). Slovanské pohrebisko v Devine (Staré vinohrady) // *SlA*. – XI. – 2. – S. 391–406.
- László Gy.* (1938). Emlékkönyv Szent István király halálának kilenzasadik évfordulójau. – III. – Budapest. – S. 529–537.
- Lehoczky T.* (1894). A királyhalmeczy sirhalmokről // *Archeologia Értesítő*. – XIV. – S. 278–279.
- Lehoczky T.* (1912). Adatok hazánk archeologiajához különös tekintettel Beregmegyere és környékere. – T. II. – Munkacs. – 237 s.
- Lipp W.* (1884). A keszthelyi sirmezők // *A MTA ArchBizotKiadványai*. – IV. – Budapest. – S. 51–59.
- Müller R.* (1978). IX századi sírok Nagypálból // *Zalai Gyűjtemeny*. – Zalaegerszeg. – 8. – S. 31–46.
- Neustupný J.* (1958). Slovanské mohyly u Stredy nad Bodrogom // *SlA*. – VI. – 1. – S. 206–208.
- Niederle L.* (1930). Příspěvky k vyvoji byzantských šperků ze IV–X století. – Praha. – 154 s.
- Pastor J.* (1961). Pohrebisko vo Vsechsvatych // *AR*. – XIII. – S. 376–377.
- Pastor J.* (1971). Kostrove pohrebisko v Hranickej pri Hornade // *Vychodoslovensky pravek*. – 2. – S. 78–94.
- Porubský J.* (1955). Slovanský mohylník vo Velkých Hostiach, okr. Banovce nad Bebravou // *SlA*. – III. – S. 222–234.
- Porubský J.* (1967). Vyskum na žiarovom pohrebište zo staršej doby železnej a na slovanskom mohylníky vo Vel. Hostiach // *AR*. – XIX. – S. 27–29.
- Točík A.* (1963). Pohrebisko a sídlisko z doby avarskej ríše v Prši // *SlA*. – XI. – 1. – S. 121–198.
- Točík A.* (1968). Slawisch-awarisches Gräberfeld in Šturovo. – Bratislava. – 130 s.

- Točík A. (1968). Slawisch-awarisches Gräberfeld in Holiare. – Bratislava. – 208 s.
- Točík A. (1970). Pohrebny ritus na včasnosedovekych pohrebiskach v Holiaroch a Šturove // SIA. – XVIII. – 1. – S. 29–56.
- Szóke B.M. (1994). Karoling-kori szolgalónépi temetkezések Mosaburg / Zalavár vonzáskörzetében. Garabonc-Ófalú I–II // Zalai Múzeum. – Zalaegerszeg. – 5. – S. 251–317.
- Čilinska Z. (1963). Slovansko-avarské pohrebisko v Žitavskej Töni // SIA. – XI. – 1. – S. 87–120.
- Čilinska Z. (1966). Slawisch-awarisches Gräberfeld in Nove Zamky. – Bratislava. – 327 s.
- Čilinska Z. (1973). Dva předvelkomoravske pohrebiska v Šali, okres Galanta // AR. – XXV. – 5. – S. 527–538.

REFERENCES

- Bernjakovich, K. V. (1957). Drevneslavjanskije pamjatniki Zakarpatskoj oblasti. *Slovenská archeológia, Nitra*, 2, 435–455 (in Russian).
- Blifeld, D. (1977). *Davnoruski pam'iatky Shestovytsi*. Kyiv, 162 pp. (in Ukrainian).
- Komsha, M. (1959). Kurgannyj mogil'nik s truposozhzheniem v Nushfaleu. *Dacia*, III, 525–534 (in Russian).
- Komsha, M. (1978). Vostochnye jelementy v pogrebal'nom obrjade kurgannyh mogil'nikov u s. Nushfaleu i Somesheni. *Drevnjaja Rus' i slavjane*, Moskva, 96–100 (in Russian).
- Litopys Ruskyi. (1989). Za Ipatskym spyskom, XVI. (L. Makhnovtsia, Trans.). Kyiv, 591 pp. (in Ukrainian).
- Makrja, M. (1958). Slavjanskij mogil'nik v Somesheni. *Dacia*, II, 351–370 (in Russian).
- Niderle, L. (1924). *Byt i kul'tura drevnih slavjan*. Praga, 285 pp. (in Russian).
- Peniak, S. I. (1963). Deiaki naslidky doslidzhennia drevnoslov'ianskoho mohyl'nyka v raioni sil Cherveneve-Zniatseve Mukachivskoho raionu Zakarpatskoj oblasti. *Tezy dopovidei ta povidomlen UzhDU, Uzhhorod*, 76–78 (in Ukrainian).
- Potushniak, F. M. *Arkheolohichni znakhidky v Uzhhorodi. Fondy Zakarpatskoho kraieznavchoho muzeiu. Arkhivna hrupa*, 5–6 (in Ukrainian).
- Potushniak, F. M. (1951). *Zvit pro rozkopky mohyl'nyka v m. Uzhhorodi v 1951 rotsi. Arkhiv Fondiv Zakarpatskoho kraieznavchoho muzeiu*. № 2101, 1–5 (in Ukrainian).
- Rusanova, I. P. (1976). *Slavjanskije drevnosti VI–VII vv.* Moskva, 215 pp. (in Russian).
- Rybakov, B. A. (1949). Drevnosti Chernigova. *Materialy i issledovanija po arheologii USSR*, 11, 7–93 (in Russian).
- Simonova, E. N. (2008). *Material'naja kul'tura slavjanskogo naselenija Severo-Vostočnoj Vengrii VII–XI vekov (po keramicheskim materialam)*. Moskva, 223 pp. (in Russian).
- Spicyn, A. A. (1899). Rasselenie drevnerusskikh plemen po arheologicheskim dannym. *Zhurnal Ministerstva Narodnoho Prosveshhenija*, 8, 301–340 (in Russian).
- Bialekova, D. (1962). Nové včasnosedovské nálezy z juhozápadneho Slovenska. *Slovenská archeológia, X(1), Nitra*, 97–148 (in Slovenian).
- Béres, J. (1958). Vyskum slovanského mohyl'nyka v Kralovskom Chlmci. *Nové obzory*, 20, 185–202 (in Slovenian).
- Borkovsky, I. (1939). Nejstarši slovanska keramika ze střednich Čech. *Památky archeologické, XXXI*, Praha, 97–108 (in Czech).
- Budavary, V. (1938–1939). Staroslovanske mohyly v Krasnanoch pri Varine, okr. Žilina. *Sbornik Muz. Slov. Spoloč. Turčiansky Sv. Martin, XXXII–XXXIII*, 85–105 (in Slovenian).
- Budavary, V. (1955). Slovanske popolnicove pole z doby predhradištnej vo Vyčapoch-Opatovciach, okr. Nitra. *Historika Slovaca*, V, 135–144 (in Slovenian).
- Budinsky-Krička, V. (1935). Vyskum staroslovanskyh mohyl' v Brezolupech a v Jerichove. *Slovník Matice Slovenskej, XIII*, 359–360 (in Slovenian).
- Budinsky-Krička, V. (1947). Slovanske popolnicove pole z doby predhradištnej vo Vyčapoch-Opatovciach, okres Nitra. *Historika Slovaca*, V, 135–144 (in Slovenian).
- Budinsky-Krička, V. (1958). Slovanske mohyly na východnom Slovensku. *Slovenská archeológia, VI(1)*, Nitra, 138–187 (in Slovenian).

- Budinsky-Krička, V. (1959). *Slovanske mohyly v Skalici*. Bratislava, 211 pp. (in Slovenian).
- Chropovsky, B. (1959). Slovanské hrnčiarске peče v Nitre. *Archeologické rozhledy, XI*. Praha, 818–825 (in Slovenian).
- Chropovsky, B. (1957). Slovanské pohrebisko z 9. st. vo Velkom Grobe. *Slovenská archeológia, V(1)*. Nitra, 174–239 (in Slovenian).
- Chropovsky, B. (1962). Slovanské pohrebisko v Nitre na Lupke. *Slovenská archeológia, X(1)*. Nitra, 175–240 (in Slovenian).
- Cs. Sós, A. (1958). Das frühawarenzeitliche Gräberfeld von Oroszlány. *Folia archeologica, 10*, 105–124 (in German).
- Cs. Sós, A., & Salamon, A. (1995). *Cemeteries of the Early Middle Ages (6 th–9 th A.D.) at Pókaszeptk*. Budapest, 223 pp.
- Eisner, J. (1947). Slovensko v dobe hradištnej. *Slovenske dejini, I*. Bratislava, 110–121 (in Slovenian).
- Eisner, J. (1952). *Devinska Nova Ves*. Bratislava, 416 pp. + 120 pp. priloha, mapy (in Slovenian).
- Jankovich, J. (1942). A munkacsy muzeum ásatasai a cseh megszállás alatt. *Hajnal, 72–73* (in Hungarian).
- Kabat, J. (1955). Avarsko-slovanské pohrebište v Barci u Košic. *Archeologické rozhledy, VII(5)*. Praha, 68–70 (in Slovenian).
- Kostrzewski, J. (1947). *Kultura prapolska*. Poznan, 606 pp. (in Polish).
- Kral, J. (1955). Slovanský mohylník ve Vysočanech na Dyji. *Archeologické rozhledy, VII*. Praha, 342–348 (in Slovenian).
- Kraskovska, L. (1947–1948). Staroslovanske popolnicove pohrebište na Borove pri Moravskom Sv. Jane. *Památky archeologické, XLIII*. Praha, 116–119 (in Slovenian).
- Kraskovska, L. (1952). Vyskum v Bešenove. *Slovenská archeológia, VI(2)*. Nitra, 441–447 (in Slovenian).
- Kraskovska, L. (1956). Slovanské pohrebište pri Devinskom Jazere. *Archeologické rozhledy, VIII*. Praha, 684–685 (in Slovenian).
- Kraskovska, L. (1972). *Slovansko-avarske pohrebisko pri Zahorskej Bistrici*. Bratislava, 166 pp. (in Slovenian).
- Kraskovska, L. (1956). Slovanské popolnicové pohrebisko v Stupave. *Slovenská archeológia, IV(1)*. Nitra, 163–167 (in Slovenian).
- Kraskovska, L. (1960). Avarsko-slovanské pohrebisko v Bernolákove na Slovensku. *Archeologické rozhledy, XII*. Praha, 366–369 (in Slovenian).
- Kraskovska, L. (1962). Pohrebisko v Bernolákove. *Slovenská archeológia, X(2)*. Nitra, 425–476 (in Slovenian).
- Kraskovska, L. (1963). Slovanské pohrebisko v Devine (Staré vinohrady). *Slovenská archeológia, XI(2)*. Nitra, 391–406 (in Slovenian).
- László, Gy. (1938). *Emlekkönyv Szent István király halálának kilenzazadik evfordulójau, III*. Budapest, 529–537 (in Hungarian).
- Lehoczky, T. (1894). A királyhelmeccy sirhalmokröl. *Archeologia Értesítő, XIV*, 278–279 (in Hungarian).
- Lehoczky, T. (1912). *Adatok hazánk archeologiajához különös tekintettel Beregmegyere és környekere, II*. Munkacs, 237 pp. (in Hungarian).
- Lipp, W. (1884). A keszthelyi sirmezök. *A MTA ArchBizotKiadványai, IV*. Budapest, 51–59 (in Hungarian).
- Müller, R. (1978). IX századi sirok Nagypálból. *Zalai Gyűjtemeny, 8*. Zalaegerszeg, 31–46 (in Hungarian).
- Neustupny, J. (1958). Slovanské mohyly u Stredy nad Bodrogom. *Slovenská archeológia, VI(1)*. Nitra, 206–208 (in Slovenian).
- Niederle, L. (1930). *Příspěvky k vyvoji byzantských šperků ze IV–X století*. Praha, 154 pp. (in Czech).
- Pastor, J. (1961). Pohrebisko vo Vsechsvatych. *Archeologické rozhledy, XIII*. Praha, 376–377 (in Slovenian).
- Pastor, J. (1971). Kostrove pohrebisko v Hraničnej pri Hornade. *Vychodoslovensky pravek, 2*, 78–94 (in Slovenian).
- Porubsky, J. (1955). Slovanský mohylník vo Velkých Hostiach, okr. Banovce nad Bebravou. *Slovenská archeológia, III*. Nitra, 222–234 (in Slovenian).

- Porubsky, J. (1967). Vyskum na žiarovom pohrebište zo staršej doby železnej a na slovanskom mohylniky vo Vel. Hostiach. *Archeologické rozhledy*, XIX. Praha, 27–29 (in Slovenian).
- Točik, A. (1963). Pohrebisko a sidlisko z doby avarskej riše v Prši. *Slovenská archeológia*, XI(1). Nitra, 121–198 (in Slovenian).
- Točik, A. (1968). *Slawisch-awarisches Gräberfeld in Šturovo*. Bratislava, 130 pp. (in German).
- Točik, A. (1968). *Slawisch-awarisches Gräberfeld in Holiare*. Bratislava, 208 pp. (in German).
- Točik, A. (1970). Pohrebny ritus na včasnosedovekych pohrebiskach v Holiaroch a Šturove. *Slovenská archeológia*, XVIII(1). Nitra, 29–56 (in Slovenian).
- Szőke, B. M. (1994). Karoling-kori szolgálonépi temetkezések Mosaburg. Zalavár vonzáskörzetében. Garabonc-Ófalú I–II. *Zalai Múzeum*, 5. Zalaegerszeg, 251–317 (in Hungarian).
- Čilinska, Z. (1963). Slovansko-avarské pohrebisko v Žitavskej Tōni. *Slovenská archeológia*, XI(1). Nitra, 87–120 (in Slovenian).
- Čilinska, Z. (1966). *Slawisch-awarisches Gräberfeld in Nove Zamky*. Bratislava, 327 pp. (in German).
- Čilinska, Z. (1973). Dva předvelkomoravske pohrebiska v Šali, okres Galanta. *Archeologické rozhledy*, XXV(5). Praha, 527–538 (in Slovenian).

*Стаття: надійшла до редакції 13.08.2018
прийнята до друку 16.10.2018*

BURIAL ARTEFACTS AND FUNERAL RITUAL OF ANCIENT SLAVS IN THE TYSA-DANUBE BASIN

Pavlo PENYAK

*Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine,
Universitetska St., 21, 88000, Uzhhorod, Ukraine,
e-mail: penyakps@gmail.com*

The paper is devoted to the burial artefacts and funeral ritual of ancient Slavs in the basin of the Tysa and Danube. This was a whole set of actions related to the tribute to ancestors and care of them in the afterlife. It included a traditional ritual from the biological death of a decedent till its burial in a tomb as well as ritual acts performed afterwards in memoriam of the decedent.

As follows from archeological sources, by the middle of the first millennium A.D. Slavs had formed a traditional burial ritual with the body being burned. This ritual underwent considerable changes due to the Slav expansion to the Balkans and Central Europe. Due to the cultural basis of the newly inhabited territories and the burial ritual of the local population, the traditional Slavic ritual was losing old details and acquiring new ones, resulting in a transition from cremation to inhumation.

Traditional body-burning burial rite can be barrowless (ground-based) or barrow-type. Barrowless burials with body burning in the Tysa-Danube basin are studied rather narrowly, with only a minimal amount of them being known. Their characteristic feature was that after the cremation the relics in the form of calcinated bones were left in shallow pits or in clay urns without any external sings.

Depending on the place of the cremation relics being left, the barrowless cremation burials are divided into urn-type and urnless (pit-type). The first were characterised by the post-cremation relics being placed in clay urns or in their bottom parts. Urnless burials were ended up by placement of the post-cremation relics in small pits with the depth of 0,25 to 0,6 m.

Another large group of burial artefacts is represented by barrow-type burial mounds with body burning. They were different in size, occupying on the average the area from 1 to 5 ha where from 20 to 90 barrows could be located. Depending on the place and way of the post-cremation relics being placed under the mound, the following variations are distinguished: urn-type, pit-type, long horizon-type, and wooden coffin-type.

The majority of the known burial artefacts in the Tysa-Danube basin belong to the inhumation type. Depending on the character of the burial structure, the inhumation rite burial grounds are divided into barrow-type and ground-type (hole-type). Burials of the first type were characterised by placing the decedent's body in an outstretched position on the back under a ground mound.

The second large group of necropoles are ground-type, ending up in the decedent's body being placed in holes that had been dug in the ground. In most cases they are of rectangular shape with sizes ranging from 1,7 to 2,1 m (length) and 0,6 to 1,1 m (width).

Key words: ancient Slavs, burial artefacts, funeral ritual, Tysa-Danube basin.

СЛАВЯНСКІЯ ПАХАВАННІ З ДРАЎЛЯНЫМІ ВЁДРАМІ: АРЭАЛ РАСПАЎСЮДЖАННЯ, ХРАНАЛОГІЯ, ВЫТОКІ ТРАДЫЦЫІ, СЕМАНТЫКА

Эдвард ЗАЙКОЎСКИ

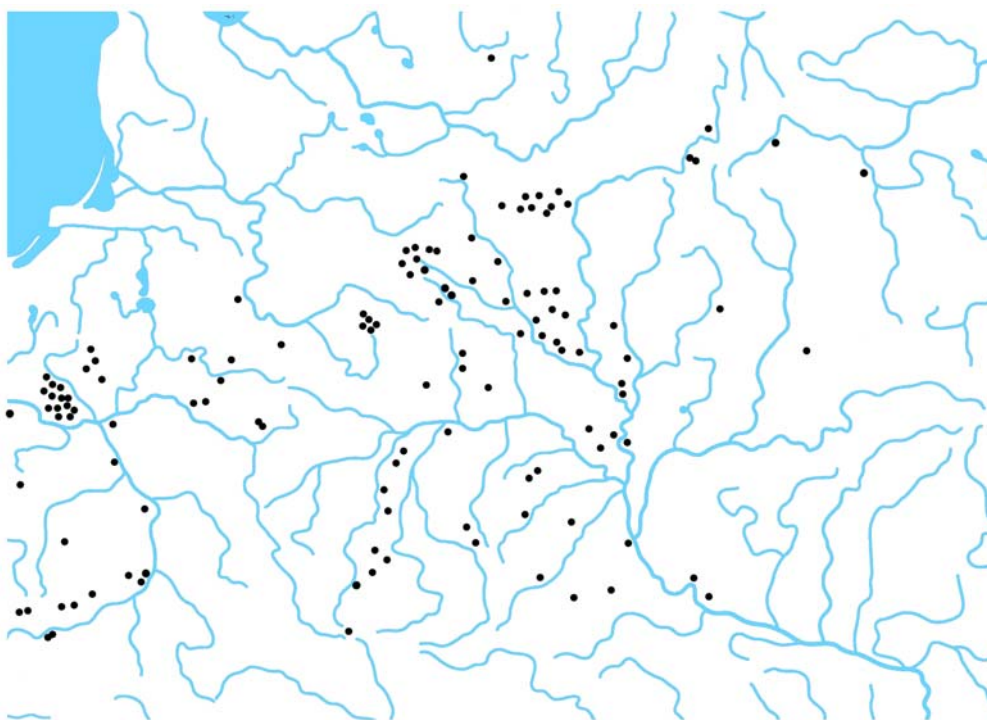
*Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі,
вул. Сурганава, 1/2, 220072, г. Мінск, Беларусь, e-mail: edvard_mensk@tut.by*

Адной з прыналежнасцяў пахавальнага інвентару славян XI–XII стст. былі драўляныя вёдры, якія на ўсходзе Еўропы адсутнічалі толькі ў курганах ільменскіх славен, вяцічаў, часткова крывічоў. Трапляюцца яны і ў тых могільніках, дзе маюцца пахаванні скандынаваў. У гэты ж час драўляныя вёдры прысутнічалі і ў некропалях на абшарах Польшчы, Славакіі і Чэхіі. У двух апошніх краінах гэтая традыцыя была распаўсюджана яшчэ з VI–VII стст. і хутчэй за ўсё была запазычана ад германскага племя лангбардаў. Дастаткова рана такія пахаванні з’явіліся ў славян на тэрыторыях Трансільваніі і Харватыі (уключаючы ўзбярэжжа Адрыятыкі). У перыяд рымскіх уплываў драўляныя вёдры нярэдка трапляліся ў могільніках пшэворскай, любошыцкай, вельбарскай і іншых германскіх паводле этнічнай прыналежнасці культур. У сваю чаргу, звычай хаваць з вёдрамі быў пераняты германцамі ад кельтаў (латэнская культура). Пісьмовыя помнікі часоў Кіеўскай Русі, некаторыя археалагічныя знаходкі, а таксама пазнейшы фальклор даюць падставу вызначаць семантыку вядра ў духоўнай культуры як шлюбна-сексуальнага сімвалу.

Ключавыя словы: славяне, драўляныя вёдры, пахавальны інвентар, германцы, кельты, шлюбна-сексуальны сімвал.

У свой час Л. У. Дучыц звярнула ўвагу на пэўнае распаўсюджанне сярод пахавальнага інвентару раннесярэднявечных курганных могільнікаў Беларусі рэшткаў драўляных вёдраў. Згодна ёй, на тэрыторыі Беларусі вядома больш за паўсотні курганных пахаванняў, у якіх выяўлены жалезныя абручы, дужкі і вушкі ад драўляных вёдраў. Мяркуючы па металічных дэталях, дыяметр вёдзер быў 12–35 см і вышыня – 20–30 см. Вядро звычайна ставілася каля ног нябожчыка. З 30 дастаткова поўна дакументаваных знаходак вёдраў у 24 курганах знойдзены драўляныя, у 3 – берасцяныя і яшчэ ў 3 – керамічныя імітацыі драўляных ці берасцяных вёдзер. Паводле падлікаў Л. У. Дучыц, сярод 24 курганоў з драўлянымі вёдрамі ў інвентары 5 насыпаў былі з парнымі пахаваннямі, 1 насып – з трыма пахаваннямі, 11 курганоў – з пахаваннямі мужчын і 7 курганоў – з пахаваннямі жанчын. У адным з курганоў каля Бабруйска вядро было ўпрыгожана сярэбранымі пазалочанымі бляхамі і такая ж круглая бляха высцілала дно ўнутры [Дучыц, 1994, с. 49–53]. Усяго на карце Л. У. Дучыц адзначана 57 мясцінаў, дзе меліся курганныя пахаванні з вёдрамі, хоць у тэксце яе артыкула названа 28 помнікаў. Акрамя таго, пра рэшткі драўлянага вядра каля ног нябожчыка ў багатым парным пахаванні каля в. Драздова Талачынскага раёна паведамляла В. М. Ляўко [Левко, 2004, с. 69], а пра вядро ў кургане каля в. Сычкава Бабруйскага раёна – Т. М. Каробушкіна [Каробушкіна, 1993, с. 58–59]. Пра шэраг знаходак вёдраў у курганах поўдня Беларусі сабрала звесткі І. П. Русанова [Русанова, 1966, с. 29]. Картаграфаванне знаходак вёдраў у курганах Беларусі (мал. 1) паказвае, што яны сустракаюцца пераважна ў паўднёвай і цэнтральнай частках Беларусі, а таксама на водападзеле Дняпра і Дзвіны, і на самым поўдні басейна Заходняй Дзвіны, на правабярэжжы ж Дзвіны знаходкі вёдзер у курганах невядомыя. Па племянной прыналежнасці нябожчыкі з вёдрамі ў інвентары належалі да аб’яднання дрыгавічоў [Лысенко, 1991, с. 86, 157–242], туды ж варта

аднесці і некаторыя пахаванні Дняпроўска-Дзвінскага водападзелу і нават поўдня Падзвіння, у якіх трапляюцца дрыгавіцкія этнавызначальныя ўпрыгожанні. Досыць шмат вядома пахаванняў з вёдрамі на тэрыторыі радзімчаў, дзе яны вядомыя на 13 помніках [Богомольніков, 2004, с. 42]. Амаль выключна пахаванні з вёдрамі сустракаюцца ў курганах, якія належалі славянскаму насельніцтву. Ва ўсходнелітоўскіх курганах і могілніках іншых балцкіх плямёнаў знаходкі іх невядомыя (выключэнне – яцвяжскія курганы каля в. Ясудава Гродзенскага раёна, але зрэшты там знойдзена керамічная імітацыя вядра). У Падросі (каля Ваўкавыска) вядра знаходзілася ў кургане з каменнымі канструкцыямі, але з упрыгожанняў там сустрэты паўтараабаротныя скроневыя колцы. Пахаванняў з драўлянымі вёдрамі няма на большай частцы арэалу крывічоў.

Мал. 1. Карта распаўсюджання пахаванняў XI–XII стст. з драўлянымі вёдрамі ва ўсходняй частцы Еўропы

Fig. 1. Map of the distribution of XI–XII centuries burial places with wooden buckets in the eastern part of Europe

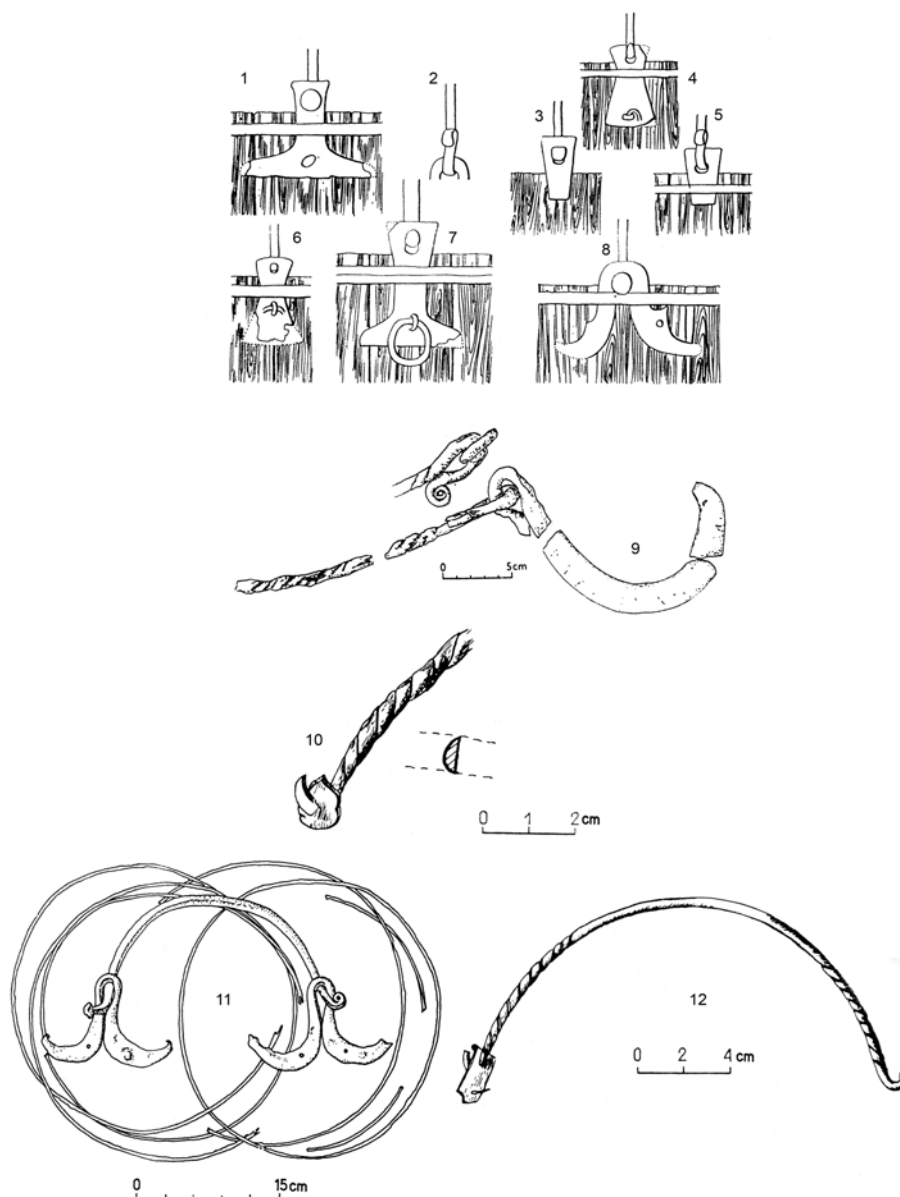
На тэрыторыі Беларусі вёдры знойдзены толькі ў курганах з трупалажэннямі як мужчын, так і жанчын, і рэшткі іх невядомыя ў пахаваннях з трупаспаленнем. Гэта дазваляе датаваць пахаванні з вёдрамі перыядам пасля знікнення абраду крэмацыі, г.зн. не раней чым другой паловай X, і XI – першай паловай XII ст.

Акрамя паўднёвай часткі арэалу крывічоў, рэшткі вёдраў выяўлены пры раскопках курганнай групы Харлапава каля Дарагабужа на Смаленшчыне. З 74 раскапаных курганоў у 10 былі пахаванні з вёдрамі каля ног, належалі ўсе яны мужчынам. Я. А. Шмідт, які даследаваў курганы ў Харлапаве, датуе іх перыядам ад канца X ці пачатку XI ст. і да пачатку XIII ст. [Шмідт, 1957, с. 200, 215]. Апрача таго, пахаванні з вёдрамі ў раёне Дарагабужа вядомыя ў курганах каля в. Усвяцце і ва ўрочышчы Мутышына. Там вёдры знаходзіліся ў пахаваннях мужчын і былі, паводле назіранняў Н. І. Савіна, бярозавыя і дубовыя, з жалезнымі дужкамі і абручамі “добрай работы” [Савін, 1930, с. 240–241]. Самымі ўсходнімі з’яўляюцца знаходкі вёдзер паблізу р. Угры, аднаго з прытокаў Акі: у кургане каля в. Шатуны Угранскага раёна

Смаленскай вобл. [Бульчев, 1913, с. 29, рис. 13] і ў кургане з крэмацыйнай каля в. Слевідава Перамышльскага раёна Калужскай вобл. (мал. 1). Апошняя пахаванне па знаходках ганчарнай керамікі датавана XI ці XII ст. [Изюмова, 1970, с. 238]. У зоне кантактаў полацкіх і пскоўскіх крывічоў драўляныя вёдры трапіліся ў курганнай групе Грыцкава недалёка ад Себежа Пскоўскай вобласці [Седов, 1971, с. 52]. У астатняй частцы арэалу пскоўскіх крывічоў, а таксама ў пахаваннях наўгародскіх славян і вяцічаў знаходкі вёдраў невядомыя. Аднак яны былі распаўсюджаны ў курганных пахаваннях славянскіх плямёнаў сучаснай паўночнай Украіны. Так, яны сустрагліся ў шэрагу курганоў валынян (могільнікі Басаў Кут, Белеў, Красне, Пліснеск, Перасопніца, Тэклеўка). Форма вёдраў была ўсечанаканічная, вышыня 20–30 см, дыяметр асновы 15–30 см. У курганах драўляныя вёдры часцей сустракаюцца з пахаваннямі мужчын. Досыць шмат пахаванняў з драўлянымі вёдрамі на племянной тэрыторыі палян (Баракцянская Альшанка, Грубск, Кіеў, Леплява, Пераяслаўль, Седнеў). Вядомыя знаходкі драўляных вёдраў і ў курганах севяран [Русанова, 1966, с. 30–33, 35–37; Седов, 1982, с. 101, 106, 111, 140]. Па літаратуры вядома, што пахаванні валынян з вёдрамі змяшчаліся ў курганах з трупапалажэннямі, а значыць, датуецца перыядам не раней другой паловы X ст. В. В. Сядоў і шэраг іншых даследчыкаў лічаць, што дрыгавічы, валыняне, драўляне і паляне паходзілі ад раннеславянскай культуры тыпу Лукі-Райкавецкай (VIII–X ст.), якая атаясамліваецца з летапіснымі дулебамі, і характарызаваліся шэрагам агульных этнаграфічных рысаў. У сваю чаргу, культура тыпу Лукі-Райкавецкай узнікла на аснове больш ранняй пражскай культуры. Іншае паходжанне, як мяркуецца, мелі севяране, але іхнія курганы характарызуюцца бедным інвентаром, як і ў плямёнаў дняпроўскага правабярэжжа – валынян і палян [Седов, 1982, с. 140]. Зрэшты, на думку В. В. Сядова, звычай насыпаць курганы ў севяран з’явіўся ў выніку інфільтрацыі славянскага насельніцтва з былога дулебскага арэалу [Седов, 1995, с. 200], а іншыя даследчыкі, у прыватнасці І. І. Ляпушкін, увогуле лічылі, што славяне праніклі на Дняпроўскае левабярэжжа каля VIII ст. з захаду, з тэрыторыі культуры тыпу Лукі-Райкавецкай [Ляпушкін, 1961, с. 356–366]. Характэрна, што ў нашчадкаў насельніцтва пяньюўскай культуры – племяннога саюзу белых харватаў – пахаванні з драўлянымі вёдрамі невядомыя. У полацка-смаленскіх крывічоў такія пахаванні трапіліся толькі ў Падняпроўі і на паўднёвай ускраіне басейна Дзвіны, не заходзячы ў глыбіню Падзвіння.

На этнічным памежжы дрыгавічоў і мазаўшан знаходкі драўляных вёдраў, дакладней, металічных дэталей ад іх, вядомыя на Падляшшы, у прыватнасці, у могільніку Данілова-Малое (на захад ад Суража), які датуецца другой паловай XI–XII ст. [Koperkiewicz, Krasnodębski, 2002, s. 271–274]. Досыць распаўсюджаным прадметам інвентару вёдры з’яўляліся ў пахаваннях з каменнымі канструкцыямі ў Мазовіі і Падляшшы, якія лічацца пахавальнымі помнікамі мазаўшан. Л. Раўгут, які прысвяціў гэтым помнікам спецыяльную манаграфію, драўляныя вёдры датаваў перыядам да 1100 г. і дапускаў магчымасць іх ужывання да сярэдзіны XII ст. [Rauhut, 1971, s. 473]. В. В. Сядоў, які падкрэсліваў значную ролю заходнебалцкага кампаненту ў фармаванні мазаўшан, звяртаў увагу на тое, што ў каменных могілніках Мазовіі і Падляшша вёдры часцей трапляюцца ў жаночых пахаваннях другой чвэрці XI – пачатку XII ст., якія мелі заходнюю арыентацыю, у адрозненне ад пахаваных у асноўных галовамі на ўсход мужчын. Значыць, мужчыны мелі мясцовае балцкае паходжанне, а жанчыны былі прышлымі славянкамі [Седов, 1997, с. 168–169].

Яшчэ далей на захад драўляныя вёдры былі знойдзены ў бірыгуальным грунтовым могільніку Лютамерск (заходней Лодзі). Вёдры былі на тым могільніку ў чатырох дзесятках грунтовых пахаванняў з трупапалажэннямі [Miśkiewicz, 1969, s. 280, tab. 26]. Вёдры ў складзе пахавальнага інвентару вядомыя ў раннесярэднявечных могілніках з трупапалажэннямі Малапольшчы, у асноўным заходней Віслы (мал. 1). Палеабатанічны аналіз валокнаў дрэва з могільніка Кракаў-Закшуўка паказаў, што ядро было зроблена з драўніны ціса [Zoll-Adamikowa, 1971, s. 115]. Яшчэ ў міжваенны перыяд рэшткі драўляных вёдер былі знойдзены ў цэлым шэрагу грунтовых могілнікаў Вялікапольшчы [Rajewski, 1937, s. 73–74], якія датуецца XI–XII ст. Самыя заходнія з могілнікаў, дзе трапляецца гэтая катэгорыя рэчаў, знаходзяцца ў

Мал. 2. Металічныя дэталі ад сярэднявечных вёдраў (1-8 – Стары Коуржым; 9 – Мікульчыцы-Клаштэржыска; 10, 12 – Старазрэмбы; 11 – Дольны Петэр IV)
 Fig. 2. Metal details of medieval buckets (1-8 – Stary Kouřim; 9 – Mikulčice-Klašteřisko; 10, 12 – Starozřęby; 11 – Dolny Peter IV)

сярэднім цячэнні р. Варты, у ваколіцах Познані (мал. 1), а на паўднёвым захадзе Польшчы сустракаюцца ў вярхоўях Одры ў Верхняй Сілезіі (Грошэвіцэ каля Аполе) [Miśkiewicz, 1969, s. 277, tab. 16]. Адным з самых паўночных помнікаў з такімі рэшткамі з'яўляецца могільнік Бжэсць – Куяўскі [Kaszewscy, 1971, s. 428–432]. Звычайна вядро ў магіле ставілася каля ног нябожчыка. Для таго, каб прааналізаваць спадарожны інвентар у пахаваннях Польшчы з вёдрамі, узяты два найбольш вывучаныя могільнікі – Коньскія (раскапана 170 магілаў, у 16 з іх былі вёдры) і Лютамерск (131 магіла, з іх 41 з вёдрамі). Аказалася, што вёдры без іншых рэчаў трапляюцца рэдка. З прадметаў пахавальнага інвентару найбольш часта вёдрам спадарожнічалі нажы, далей па ўбываючай колькасці ішлі крэсівы, скроневыя колцы, спражкі, керамічныя

пасудзіны, тачыльныя брускі. Вёдры былі як у мужчынскіх, так і ў жаночых пахаваннях. У могільніку Лютамерск вёдры неаднаразова трапляліся ў пахаваннях са зброяй – 16 разоў разам з дзідамі і 1 раз – разам з мечам.

Паводле інфармацыі, якую прыводзіць М. Дзік, драўляныя вёдры, рэшткі якіх знойдзены ў раннесярэднявечных пахаваннях Польшчы, мелі ўнутраны дыяметр (з улікам таго, што форма вырабаў часта была не цыліндрычнай, а ўсечанаканічнай) ад 21 да 25 см, а вышыню – ад 13 да 26 см. Было вызначана, што ўмяшчальнасць вёдраў вагалася ад 4,4 да 5,7 літра [Dzik, 2006, s. 86–87].

Абсалютная большасць пахаванняў з вёдрамі ў Польшчы належыць да грунтовых могільнікаў з трупалажэннямі. У пахаваннях з крэмацыяй вёдры вядомыя толькі ва ўжо згаданым могільніку Лютамерск, а таксама ў могільніку Стшыкоцін на Заходнім Памор’і [Zoll-Adamikowa, 1979, s. 156]. Адною з прычын такой невялікай колькасці знаходак вёдраў у пахаваннях з трупаспаленнямі з’яўляецца тое, што пахавальныя помнікі сукаўска-дзедзіцкай культуры VI–X ст., насельніцтва якой займала значную частку цэнтральнай і заходняй Польшчы, увогуле не паддаюцца выяўленню, а таксама што пры трупаспаленнях ня ўсе нават металічныя дэталі захоўваліся. У Лютамерску пахаванні з трупаспаленнямі датуюцца канцом X–XI ст. [Седов, 1995, с. 346]. Некаторыя археолагі мяркуюць, што могільнік, ці прынамсі яго частка, пакінуты немясцовым насельніцтвам. Так, Л. Раўгут аднёс яго да помнікаў мазаўшан, а К. Яжджэўскі лічыў, што частка пахаванняў, асабліва з трупаспаленнямі, пакінуты выхадцамі з тэрыторыі Кіеўскай Русі ў пачатку XI ст. [Яжджевский, 1978, с. 216–217].

Але значна больш драўляныя вёдры вядомыя ў раннесярэднявечных могільніках Чэхіі, Славакіі і дзе-нідзе – паўночнай часткі Венгрыі. На паўночным захадзе Чэхіі ў могільніку з трупалажэннямі Жаланы (ваколіцы горада Тэпліцэ-Шанаў), у пахаванні XLV, акрамя рэшткаў вядра каля правай нагі, у далоні нябожчыка ляжаў дэнарый князя Спіцігнева II (1055–1061 гг.). Нябожчык меў узрост каля 35 гадоў. У іншым пахаванні таго ж могільніка трапілася манета князя Враціслава II (1061–1092 гг.), што дазваляе датаваць могільнік у цэлым другой паловай XI ці нават пачаткам XII ст. У могільніку Вінаржыцэ (акруга горада Сланы ў сярэдняй Чэхіі), акрамя абручоў ад вёдраў і іншых рэчаў, знаходзілі пры раскопках дэнарый князёў Бржэціслава I (1034–1055 гг.) і Бржэціслава II (1092–1100 гг.) [Turek, 1948, s. 514–515]. Зрэшты, адной з самых позніх праяў звычаю ставіць вёдры ў магілы лічыцца пахаванне ў могільніку Горні Дунаёвіцы (на поўдні Маравіі), якое датуецца дэнарыем першай паловы XII ст. Таксама на поўдні Маравіі, у могільніку Высачаны – над – Дыяй, вёдры трапляліся ў пахаваннях, якія адносіліся да другой паловы IX – сярэдзіны X ст. [Eisner, 1966, s. 427]. Вёдры знаходзілі ў могільніках Стары Коуржым (усходней Прагі) (Мал. 2, 1–8), дзе розныя іх формы адносяцца да канца IX – пачатку X ст., і ў Мікульчыцах (Маравія) [Krumphanzlová, 1974, s. 75]. У грунтовым могільніку з інгумацыяй каля гарадзішча Будзечы (заходней Прагі), акрамя іншых рэчаў, сустрэты і рэшткі вёдраў. Паводле пахавальнага інвентару, могільнік датуецца перыядам ад канца IX да сярэдзіны X ст. Драўляныя вёдры з жалезнымі абручамі знойдзены і пры раскопках грунтовага могільніка II з трупалажэннямі недалёка ад горада Лібіцэ-над-Цыдлінай [Седов, 1995, с. 315]. У могільніках белабрдоўскай культуры, якая з’яўляецца праявай славяна-мадзьярскага сімбіёзу і склалася ў першай палове X ст., вёдры таксама дзе-нідзе вядомыя, у прыватнасці, у Нітры (Славакія). Таксама ёсць яны ў славянскіх пахаваннях сярэдзіны X – сярэдзіны XI ст. ва ўрочышчы Вендэлін каля Шобу, на поўначы Венгрыі [Eisner, 1966, s. 426]. Рэшткі драўляных вёдраў знойдзены ў курганных могільніках з трупаспаленнямі ў Нушфалэу (Шлагынагыфалу) і Сомешэні у Трансільваніі, на паўночным захадзе Румыніі [Комша, 1958, с. 525–534; Макря, 1958, с. 551–570; Eisner, 1966, s. 427], куды ў раннім сярэднявеччы таксама пранікалі славяне. Румынскі археолаг Марыя Комша датавала курганы ў Нушфалэу канцом VIII – пачаткам IX ст., і меркавала, што абодва гэтыя могільнікі пакінуты славянскімі перасяленцамі з Сярэдняга Падунаўя ці тэрыторыі Чэхіі, адкуль вымушаны былі сысці ў выніку перамогі франкаў Карла Вялікага над аварами [Комша, 1978, с. 99–100].

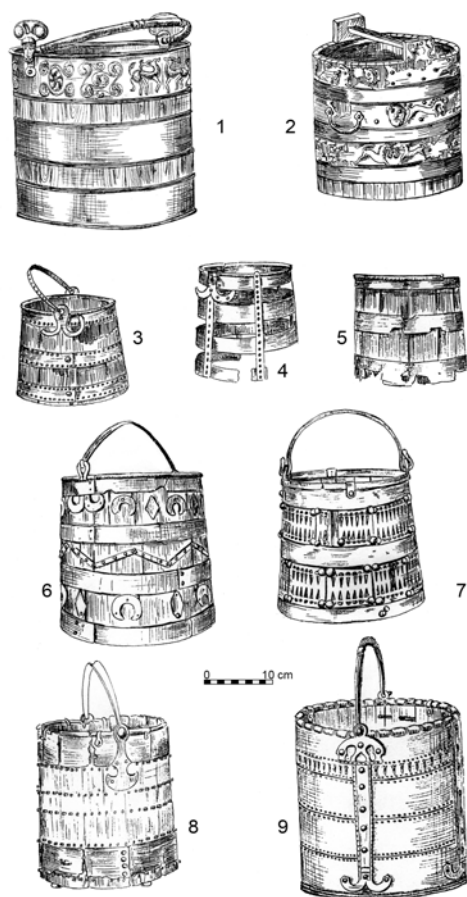
Мал. 3. Драўляныя вёдры са славянскіх сярэднявечных пахаванняў
(1-3 – Орослань I; 4 – Стшэмешыцэ Вельке)
Fig. 3. Wooden buckets from Slavonic medieval burials (1-3 – Oroszlány I;
4 – Strzemieszycze Wielkie)

Але найбольш распаўсюджанай гэтай прыналежнасць пахавальнага інвентару была ў могілніках насельніцтва Вялікамаравіцкай дзяржавы, а таксама ў залежных ад яе чэшскіх землях. На вялікамаравіцкім паселішчы Старэ Место (паблізу г. Угерске Градзіштэ на паўднёвым усходзе Чэхіі, недалёка ад мяжы са Славакіяй) быў даследаваны вялікі могільнік, які размяшчаўся па суседству з хрысціянскім храмам. У пахаваннях, акрамя керамічнага посуду, зброі, упрыгожанняў, прыладаў працы, знойдзены і драўляныя вёдры або цэбры з жалезнымі абручамі [Седов, 1995, с. 291]. Мяркуючы па тым, што храм дзесьці адразу пасля 900 г. быў канчаткова разбураны, у гэты час напэўна перасталі функцыянаваць і могілкі. У могілніку Мікульчыцы-Клаштэржыска, размешчаным каля раннесярэднявечнага паселішча гарадскога тыпу (у Цэнтральнай Маравіі) шэраг пахаванняў з трупапалажэннямі, акрамя іншых рэчаў, утрымліваў дужкі, абручы і вушкі ад драўляных вёдраў (мал. 2, 9) [Klanica, 1985, obr. 11:6,13,

obr. 15:13, obr. 19:1]. Большасць магіл датуецца IX ст. [Klanica, 1985, s. 536]. Рэшткі драўляных вёдраў сустракаюцца таксама ў дзесятках іншых вялікамараўскіх пахавальных помнікаў [Dostál, 1966, s. 85–86, 201]. Ва ўласна Чэхіі пахаванні вялікамараўскага часу з рэшткамі вёдраў вядомыя ў могілніках Прага-Відоуле, Пражскі Град, Лахавіцы (каля Прагі), Заколаны, Стодулкі, Ошкобрх (каля Падэбрадаў), Дабрамержыцы і іншыя [Krumphazlová, 1974, s. 74–77].

У могілніку з трупалажэннямі Скаліца (на захадзе Славакіі) знойдзеныя рэшткі вёдраў, датаваныя IX стагоддзем, у асноўным другой яго паловай [Budinský-Krička, 1959, s. 22–23]. Пахавальны інвентар магілаў у Дольным Петры IV (Святым Петры) у акрузе Камарна на поўдні Славакіі сярод іншых прадметаў меў абручы, дужкі і вушкі ад драўляных вёдраў (мал. 2, 11), якія па аналогіях са знаходкамі з іншых помнікаў адносяцца ў асноўным да другой паловы IX ст. [Béřeš, 1995, s. 150–151]. У могілніку каля с. Велькі Гроб, у акрузе Сянец, у пахаванні 48, дзе не мелася іншых рэчаў, абручы ад вядра ляжалі каля ног нябожчыка [Chropovsky, 1957, s. 178–179, 215]. У могілніку Завада (акруга горада Тапальчаны) у пахаванні III вядра разам з сякеркай, нажом і брытвай складалі пахавальны інвентар мужчыны 40–50 гадоў. Пахаванне адносіцца да ліку самых ранніх у могілніку і датуецца першай паловай IX ст. [Bialeková, 1982, s. 125, 159].

Ад 560-х гадоў і да самага пачатку IX ст. славяне Сярэдняга Падунаўя знаходзіліся пад уладай Аварскага каганату, які быў канчаткова разгромлены толькі ў выніку ваенных паходаў правіцеля франкаў Карла Вялікага. На познім этапе існавання каганату качэўнікі-авары паступова змешваліся з колькасца больш шматлікім славянскім насельніцтвам і пераходзілі да земляробства. Вядомыя досыць шмат могілнікаў і паселішчаў, якія адлюстроўваюць такі міжэтнічны сімбіёз. У г. Камарна (Славакія) ў могілніку на вул. Варадзі рэшткі вёдраў сустрэты ў большасці пахаванняў вершнікаў. Тыпалагічна можна інвентар могілніка аднесці да комплексу матэрыяльнай культуры познеаварскага перыяду. З.Чылінска, якая даследавала гэты помнік, мяркуе, што вёдры былі складовай часткай амуніцыі вершніка, а не рытуальнай рэччу для нябожчыка [Čilinska, 1982, s. 349, 351, 392, 393], з чым нельга пагадзіцца. У адваротным выпадку вёдры былі б абавязковай прыналежнасцю вершнікаў у розных народаў, у тым ліку качавых, што супярэчыць археалагічным матэрыялам. Могільнік функцыянаваў ў другой палове VIII ст., а таксама ў IX ст. Хаця ў дадзеным выпадку як звычай хаваць разам з коньмі, так і частка інвентару адлюстроўваюць уплыў авараў, але звычай ставіць вёдры ў пахаванні мае славянскае паходжанне. Яшчэ больш раннім помнікам з'яўляецца славянскі грунтовы могілнік у Чакаёўцы (недалёка ад Нітры), у якім частка пахаванняў зроблены па абраду трупаспалення. У пахаванні 833 побач з рэшткамі крэмацыі жанчыны знойдзена гліняная пасудзіна, падпраўленая на ганчарным коле, і фрагменты жалезнага абруча (мяркуецца, што ад драўлянага вядра). Пахаванне паводле асаблівасцяў керамікі можна аднесці да VIII ст. [Rejholcová, 1990, s. 363, 416]. У славяна-аварскім могілніку Новэ Замкы (на р. Нітра ў Славакіі) у цэлым шэрагу пахаванняў былі металічныя дэталі ад драўляных вёдраў, якія З. Чылінска лічыць характэрнымі для VII–VIII ст. [Čilinska, 1966, s. 180]. На раннеславянскім могілніку ў Дэвінскай Новай Вці (Славакія), які датуецца VI–VIII ст., з 875 пахаванняў прыблізна ў 20 % іх былі знойдзены рэшткі драўляных вёдраў. Такая вялікая распаўсюджанасць звычайна ставіць у магілы гэты від начыння можа сведчыць, што ў мясцовых славянаў традыцыя пахаванняў з вёдрамі мела даўня карані [Zeman, 1956, s. 103]. Аварскім імпартам сярэдзіны VII ст. у прусаў лічыцца каванае вядра з бронзавымі абручамі, якое паходзіць з Ментке недалёка ад Ольштына (у сучаснай Польшчы). Вядра было зроблена з дошччак і акута папярочнымі металічнымі палоскамі, мела металічную дужку [Okulicz-Kozarun, 1997, s. 136]. Але найбольш раннім у гэтых адносінах лічыцца славянска-аварскі могілнік пачатку VII ст. Орослань I на поўначы Венгрыі, дзе большасць пахаваных арыентавана галавой на захад. Акрамя ляпной керамікі пражска-карчакскага тыпу, у некаторых пахаваннях сустрэты драўляныя вёдры з бронзавымі абручамі (мал. 3, 1–3) [Sós, 1958, s. 106–119, Abb. 16–18]. Рэшткі вёдраў былі і ў могілніку Орослань II [Szatmári, 1980, Abb. 10, Abb. 12–Abb. 14].

Мал. 4. Вёдры з пахаванняў латэнскай культуры (1, 2) і перыяду рымскіх уплываў (1 – Алесфорд, Англія; 2 – Мальбара, Англія; 3 – Цемніцэ, Польшча; 4 – Сакольніцэ, Чэхія; 5 – Вуцікэ, Германія; 6 – Закшуў, Польшча; 7 – Цэйкаў, Славакія; 8 – Астравяны, Славакія; 9 – Шэлэнг, Польшча)

Fig. 4. Buckets from the burial places of the La Tène culture (1, 2) and of the period of Roman influence (1 – Aylesford, England; 2 – Marlborough, England; 3 – Ciemnice, Poland; 4 – Sokolnice, Czech Republic; 5 – Wutike, Germany; 6 – Zakrzów, Poland; 7 – Cejkow, Slovakia; 8 – Ostroviany, Slovakia; 9 – Szeląg, Poland)

паўзямлянкі, характэрныя менавіта для пражскай культуры. Харвацкі археолаг З. Вінскі мяркуе, што першыя славяне, у тым ліку належачыя да пражска-карчакскай групы, з’явіліся ў Далмацыі разам з аварамі ў канцы VI – пачатку VII ст. [Седов, 1995, с. 29–30, 321].

Але на тэрыторыях цяперашніх Польшчы, Славакіі і Чэхіі звычай ставіць драўляныя вёдры ў пахаванні існаваў задоўга да з’яўлення славян. Вёдры сустракаліся яшчэ ў пахаваннях пшэворскай культуры, якая займала ў рымскі перыяд усю паўднёвую частку цяперашняй Польшчы (за выключэннем крайняга паўднёва-заходняга кутка). У прыватнасці, добра захаванае вядра з драўляных дошчачак з бронзавымі абручамі выяўлена ў “княскім” пахаванні ў Вроцлаве-Закшуве (мал. 4, б) [Wielowiejski, 1981, s. 419–420, гус. 206, 3]. Інвентар пахавання

Падобна таму, як у Аварскім каганце авары пераймалі славянскія звычаі, некаторыя асаблівасці славянскай культуры сталі запазычаць і качэўнікі – венгры пасля авалодання ў канцы IX – пачатку X ст. Паноніяй. На мадзьярскім могільніку ў Секешфехервар – Радыётэлеп вёдры сустракаюцца ў пахаваннях багатых мужчын і жанчын, паколькі заможная праслойка хутчэй пераймала іншаэтнічныя звычаі. Вёдры вядомыя не толькі ў пахаваннях славян Усходняй Еўропы, цяперашняй Польшчы і Сярэдняга Падунаўя. Вядома таксама, што пахаванні з драўлянымі вёдрамі меліся і ў харватаў Далмацыі [Eisner, 1966, s. 427]. У прыватнасці, такія пахаванні даследаваліся археолагамі ў Dubravice (каля горада Скрадін у цэнтральнай частцы адрыятычнага ўзбярэжжа Харватыі), дзе датаюцца, верагодна, VIII ст. [Gunjača, 1995, s. 162–163], а таксама ў *Biskupija-Srkvina* каля г. Кнін (недалёка ад мяжы з Босніяй), у інвентары меліся візантыйскія манеты 760–775 гг. [Mirnik, 2004, s. 226, 240, 241], а паўднёвей – у Біхачы каля Мравінцаў (ваколіцы Спліта) [Karaman, 1940, s. 26–27]. На ўсходзе Харватыі, недалёка ад мяжы з Сербіяй, пахаванні з вёдрамі ў Вінкаўцах (Vincovci) датаваныя па C14 канцом VII – сярэдзінай VIII ст. [Ivančan, Tkalčec, 2007, s. 149, 157, 162].

Магчыма, тлумачыцца гэта тым, што каля ўсходняга ўзбярэжжа Адрыятыкі сустрэты пэўныя сляды першапачатковага пранікнення насельніцтва пражскай культуры, хай сабе і нешматлікія. Так, грунтовы могільнік з трупаспаленнямі і ляпной пасудзінай VII ст. адкрыты ў Кашычы паблізу Задара (Харватыя). На некаторых славянскіх паселішчах Адрыятыкі першай паловы VII ст. вядомыя

быў надзвычай багатым. Могільнік належыць да сілезка-славацкай групы “княскіх” пахаванняў III–IV ст. К. Гадлоўскі ўказваў, што ў пахаваннях пшэворскай культуры раннерымскага перыяду сустракаліся ў невялікай колькасці драўляныя вёдры, зробленыя з суцэльнага кавалка дрэва, ад якіх захаваліся доўгія, з якарападобнымі раздваеннямі на канцы, жалезныя акоўкі, і зрэдку металічныя дужкі. Вёдры з дошчачак з’явіліся ў пачатку познерымскага перыяду, найбольш распаўсюдзіліся ў фазе C₂ (другая палова III ст.), сустракаюцца і ў фазе D (другая палова IV – сярэдзіна V ст.). У большасці гэта былі невялікія пасудзіны цыліндрычнай формы, зробленыя з драўніны ціса, з металічнымі абручамі. Асабліва часта вёдры сустракаліся ў інвентары багатых пахаванняў – як мужчынскіх, так і жаночых [Godłowski, 1981, s. 73–74]. На познім этапе пшэворскай культуры яе помнікі вядомыя і ў Славакіі, дзе ў могільніку Цэйкаў (Сејков) даследавана багатае жаночае пахаванне IV ст., у якім было драўлянае вядро з бронзавай абіўкай (мал. 4, 7) [Буданова, 2000, с. 60, рис. 17; Zeman, 1956, s. 91, obr. 4, 5, s. 101]. Але найбольш драўляныя вёдры з жалезнымі абручамі трапляліся ў могільніках любошыцкай культуры, прытым досыць часта ў адносінах да агульнай колькасці пахаванняў [Domański, 1981, s. 267]. Любошыцкая культура існавала з сярэдзіны II да мяжы IV–V ст. і ахоплівала тэрыторыю паўночнай часткі Ніжняй Сілезіі, Верхнюю і Ніжнюю Лужыцы, паўднёвую частку Брандэнбурга, Любускую зямлю і ўсходнюю Саксонію. Па этнічнай прыналежнасці насельніцтва абедзвюх гэтых культур лічаць германцамі, прычым пшэворскую культуру звычайна атаясамліваюць з вандаламі, а любошыцкую – з бургундамі. Пахаванні з вёдрамі ранняга рымскага перыяду вядомыя каля Жондза паблізу Грудзёндза (I ст. н.э.) і ў ваколіцах Інаўроцлава, а таксама ў Сілезіі, так і ў Мекленбургу (Германія). У познім рымскім перыядзе пахаванні з драўлянымі вёдрамі былі распаўсюджаны ва ўсім басейне Одры, дзе-нідзе на Заходнім Памор’і, ва ўсходняй частцы Германіі, у Даніі і Швецыі, у пэўнай меры – у Славакіі (ужо згаданы Цэйкаў, а таксама Стражэ каля Пештан і Астравяны) і Чэхіі (Сакольніца каля Брно у Маравіі) (мал. 4, 4, 8). У Прушчы-Гданьскім (Польшча), у пункце 5 пры раскопках могільніка (у пахаванні 1) знайшлі, апрача глінянага посуду, эфектнага шклянога кубка і фрагментаў шкляной бутлі, таксама металічныя акоўкі ад драўлянага вядра, медную міску, бронзавы ножык, срэбную спражку, грэбень высокага класу выканання і фібулу. Пахаванне датуецца перыядам каля мяжы IV і V ст., калі ў нізоўях Віслы хутчэй за ўсё складваўся міжплемянны саюз відзіварыяў, пра які пазней пісаў гоцкі гісторык Іардан [Kokowski, 2007, s. 258, ryc. 120, s. 261]. У курганным могільніку Земплін на ўсходзе Славакіі (пахаванне 23), акрамя шэрагу іншых рэчаў, знойдзены жалезныя часткі вядра. Могільнік з’яўляўся поліэтнічным (кельты, дакійцы і насельніцтва пшэворскай культуры) і адносіцца ў асноўным да I–II ст., хаця ёсць і больш раннія пахаванні [Budinsky-Krička, Lamiová-Scmiedlová, 1990, s. 249, pl. III, 21–35, pl. IV, 1–6].

У пахаваннях вельбарскай культуры вёдры сустракаюцца пераважна у раёнах, блізкіх да Балтыйскага ўзбярэжжа, на Усходнім Памор’і. У арэале роднаснай “вельбарцам” чарняхоўскай культуры у пахаваннях таксама вядомыя драўляныя вёдры з жалезнымі дэталямі (Кампанійцы, Балцаці, Чумбруд), а ў могільніках Рудка і Ханска-Лутэрыя – бронзавыя вёдры. Даследчык гэтай культуры Б.В. Магамедаў звяртае ўвагу на тое, што комплексы “княскіх” пахаванняў Германіі і Польшчы познерымскага часу (тып Hassleben-Leuna-Sackrau) утрымлівалі рытуальныя сервізы для віна, якія падкрэслівалі прэстыж арыстакратыі і ўключалі дарагія імпортныя рэчы: бронзавыя таз, чарпак і сіта, бронзавае або драўлянае вядро, шкляныя, срэбныя і гліняныя кубкі, а таксама прыналежнасці азартных гульняў рымскага паходжання. У могільніках чарняхоўскай культуры набор рытуальнага посуду мог быць спрошчаным, і ўключаць мясцовыя гліняныя імітацыі шклянога посуду і вёдраў добрадзеньскага тыпу (напрыклад, керамічная імітацыя вядра ў крэмацыі № 5 з Кабаргі і знаходкі з тэрыторыі Румыніі) [Магомедов, 2001, с. 32–33, 85].

Яшчэ раней драўляныя вёдры былі часткай пахавальнага інвентару латэнскай культуры, якая атаясамліваецца са старажытнымі кельтамі. Такія пахаванні вядомыя як і ў самім Ла-Тэне, дзе іх храналогія акрэсліваецца сярэдняй III–I ст. да н.э., так і на землях сучаснай Чэхіі – у

Страдоніцах (акруга Беровун), Малым Градзіску каля Кромержыжа і ў Карлстайне каля Райхэнхаля. У шырокім сэнсе прарадзімай драўляных вёдраў лічыцца Сярэдняя Еўропа на поўнач ад Альпаў. У выніку экспансіі кельтаў на Брытанскія астравы туды быў занесены і звычай пахавання з драўлянымі вёдрамі. Гэтая прыналежнасць пахавальнага інвентару вядомая, у прыватнасці, у могільніках з крэмацыяй Алесфорд (у Кенце) і Мальбара (ва Уілтшыры) [Zeman, 1956, s. 86–87]. На металічных палосах аковак вёдраў з Алесфорду і Мальбара маецца арнамент, стылізаваныя выявы жывёл і чалавечых твараў (мал. 4, 1, 2). Нямецкі даследчык А. Гётцэ яшчэ ў 1920-я гады звяртаў увагу на падабенства кельцкіх драўляных вёдраў і больш старажытных гальштацкіх цыстаў [Zeman, 1956, s. 87]. Сапраўды, бронзавыя вёдры цыліндрычнай і ўсечанаканічнай формы – цысты і сітулы – былі характэрнымі для пахаванняў позняга этапу гальштацкай культуры, у тым ліку яны выяўлены і ў самім Гальштацкім могільніку, які адносіцца да часу паміж 750 і 400 г. да н.э. [Монгайт, 1974, с. 178–179].

Акрамя пахаванняў з вёдрамі, у арэале латэнскай культуры вядомыя ахвярныя калодзежы, у якіх таксама часам знаходзяць драўляныя вёдры. Напрыклад, пры раскопках у Фельбах-Шмідэн каля Рэмса (на захадзе Германіі) была расчышчана шахта глыбінёй 20,5 м, сцены якой былі ўмацаваныя драўляным зрубам шырынёй 1,2–1,55 м. Калодзеж быў запоўнены касцямі жывёл, вуголлем, абломкамі керамікі і рознымі іншымі рэчамі, сярод якіх – фібулы, сякера, драўляны меч, драўляныя фігуры двух казлоў і алень, драўлянае ядро. Калодзеж выкарыстоўваўся доўгі час, таму што знаходкі датуюцца перыядам прыблізна ад 125 г. да н.э. і да II ст. н.э. Драўляныя вёдры трапляюцца і ў культавых калодзежах на тэрыторыі Францыі. У некаторых калодзежах выяўлены бронзавыя сітулы [Русанова, 2002, с. 32–34, рис. 36]. Трэба адзначыць, што наяўнасць у такіх калодзежах вады не з’яўлялася абавязковай. Бронзавыя сітулы знаходзяць сярод ахвяраванняў і на свяцілішчах германцаў II–V ст. н.э. [Русанова, 2002, с. 52, 59].

Недастаткова яшчэ вывучана пытанне, ад якіх неславянскіх плямёнаў Цэнтральнай Еўропы звычай пахавання з драўлянымі вёдрамі быў запазычаны насельніцтвам пражскай культуры. Можна меркаваць, што гэта адбылося на тэрыторыі сучасных заходняй Славакіі, Маравіі ці паўночна-заходняй Венгрыі ў выніку кантактаў славян з германскім племенем лангабардаў, якое займала тую тэрыторыю да 568 г., г.зн. да моманту перасялення апошніх у паўночную Італію ў сувязі з аварскім нашэсцем на Сярэдняе Падунаўе. Першапачаткова, да апошніх дзесяцігоддзяў IV ст. лангабарды жылі на ніжняй Эльбе, і пасля міграцыі занялі ў сярэдзіне V – пачатку VI ст. землі на сярэднім Дунаі. Напрыклад, у лангабардскім могільніку Лужыцэ (на тэрыторыі Маравіі), які датуецца канцом V – першай паловай VI ст., у пахаванні 55 сярод іншых рэчаў знойдзены акаванае шырокімі металічнымі палосамі драўлянае ядро. Рэшткі драўлянага вядра былі і ў пахаванні на могільніку Шаквіцэ [Tejral, 2005, s.156, Abb. 13, C18, D 11]. Як сведчаць археалагічныя матэрыялы, рэгіянальнага размежавання паміж славянскімі і лангабардскімі пахаваннямі ў могільніках не наглядаецца. Больш таго, мела месца некаторае змешванне лангабардскіх і славянскіх элементаў, што сведчыць пра пачатак славяна-лангабардскай метысацыі. Пасля перасялення лангабардаў у Італію мараўскія землі былі шчыльна заселены славянамі [Седов, 1995, с. 25–28]. Дарэчы, І. А. Гаўрытухін звяртае ўвагу на тое, што ў могільніку Орослань, акрамя ляпной керамікі пражскага тыпу, меўся ганчарны посуд, характэрны для германцаў [Гаврытухін, 1997, с. 44].

У эпоху Вялікага перасялення народаў звычай пахавання з драўлянымі вёдрамі захавалася і быў занесены гарманцамі каля 400 года ў правінцыйнарымскае асяроддзе. У прыватнасці, часам каля 400 года датуюцца пахаванні ў Лампэртгайме каля Вормса ў заходняй частцы Германіі і ў Фурфоа (Furfooz) у Бельгіі. Да пачатку V ст. адносяцца акаваныя вёдры з могільніка ў Луг (былы Кёнігсбрух) каля Гуры на поўначы Ніжняй Сілезіі (Польшча). У Кальштрасэ каля Веймару ў Германіі вядомае жаночае пахаванне другой паловы V ст. з акаваным жалезам вядром, а ў Обэрмёллэры (Цюрынгія) – пахаванне першай паловы VI ст., дзе ядро мела жалезныя абручы. Пахаванні з вёдрамі былі распаўсюджаныя ў шэрагу могільнікаў

меравінгскага перыяду (Монстайм у Саксоніі, Соэст у Вестфаліі, у Вісбадэне, у Гадорфе каля Коліна над Рэйнам, Базелі – Бэрнерыngu у Швейцарыі). Пахаванне воіна з вядром у Энгельмансховеце каля Лімбурга ў Бельгіі датуецца пачаткам VI ст. [Zeman, 1956, s. 95–96]. Звычай пахавання з вёдрамі быў распаўсюджаны таксама ў англа-саксаў. У Саттон-Ху (Норфолк у Англіі) даследавана пахаванне караля Рэдвальда, які памёр у 625 г. На пахавальным караблі, акрамя зброі, упрыгожанняў і бытавых рэчаў, знойдзена драўлянае вядро, абітае жалезам. Вядома, што Рэдвальд пэўны час быў хрысціянінам, а потым ізноў вярнуўся ў язычніцтва.

У насельніцтва Скандынавіі традыцыя пахавання з драўлянымі вёдрамі існавала не толькі ў рымскую эпоху, але і пазней, у эпоху вікінгаў. Вёдры знойдзены пры раскопках могільнікаў Біркі (Швецыя) і Хедэбю (Данія). Многія пахаванні вікінгаў на славянскіх тэрыторыях таксама маюць у пахавальным інвентары гэту прыналежнасць. Такія знаходкі вядомыя ў так званых “вялікіх курганах” Усходняй Еўропы – у Міхайлаўскім і Цімераўскім могільніках каля Яраслаўля, “вялікім кургане” у Сярэднім горадзе Пскова, кургане ва ўрочышчы Плакун у Старой Ладазе. Усе гэтыя курганы датуюцца X – пачаткам XI ст., і звязваюцца з выхадцамі са Скандынавіі [Седых, 1997, с. 28–31]. Сюды ж трэба аднесці пахаванні ў Калдусе (каля Хэлмна, Польшча) і ў Шаставіцах (поўнач Украіны). Адзначаны пахаванні з вёдрамі і ў Гнёздаве (недалёка ад Смаленска), дзе прысутнасць скандынаваў асабліва адчуваецца [Булкін, 1982, с. 140, 141]. У кургане Чорная Магіла (Чарнігаў ва Украіне) каля галоў трох пахаваных паўколам стаяла каля 12 вёдраў. Асабліваці пахавальнага абраду і некаторыя характэрныя рэчы інвентару дазваляюць прызнаць пахаванні належачымі выхадцам са Скандынавіі, а датыроўка вызначаецца наяўнасцю залатой візантыйскай манеты імператара Канстанціна VII Парфірагенета і яго сына Рамана II (945–959 гг.). Драўляныя вёдры каля галоў нябожчыкаў Б. А. Рыбакоў лічыў прызначанымі для вадкасцяў кшталту мёду, віна або піва [Рыбаков, 1949, с. 28, 42]. У кургане № 829 каля Пляшчэева возера (паўднёвы захад Яраслаўскай вобл., Расія) былі ўпрыгожаны скандынаўскага стылю, а таксама драўлянае вядро з жалезнымі абручамі.

Такім чынам, схема распаўсюджання традыцыі пахавання нябожчыкаў з драўлянымі вёдрамі і звязаных з гэтым светапоглядных уяўленняў вымалёўваецца наступным чынам. Напачатку гэтая частка пахавальнага інвентару з’явілася ў могільніках кельтаў (латэнская культура), а ў рымскі час распаўсюдзілася ў насельніцтва пшэворскай і любошыцкай культур, насельніцтва якіх па этнічнай прыналежнасці большасць даследчыкаў лічыць германскім. Звычай пранік таксама да германскага насельніцтва правабярэжжа ніжняй Эльбы, сучасных Даніі і Швецыі. Дзякуючы экспансіі пшэворскай культуры на поўдзень, пахаванні з вёдрамі з’явіліся ў познерымскі час на тэрыторыях Славакіі, Маравіі, у пэўнай меры Чэхіі. У Маравіі, заходняй Славакіі і Паноніі ў другой палове V – 60-х гадах VI ст. традыцыя магла захавацца дзякуючы лангабардам (германцам), у час пражывання якіх на гэтых абшарах пачаліся кантакты са славянскім насельніцтвам пражскай культуры, пранікненне якога тады адзначаецца. Пасля зыходу ў 568 г. лангабардаў у Італію іх ранейшы арэал засяляецца славянамі, якія трапілі пад уладу качэўнікаў-авараў. У славянскіх могільніках аварскага перыяду першыя вядомыя пахаванні з драўлянымі вёдрамі адносяцца да пачатку VII ст., хаця сам звычай з’явіўся ў насельніцтва пражскай культуры ў тым рэгіёне, хутчэй за ўсё, раней. За час аварскага панавання традыцыя пахавання з драўлянымі вёдрамі распаўсюдзілася ў славянскага насельніцтва Славакіі і Маравіі, а паасобныя імпульсы пад уплывам авараў дасягалі зямель прусаў, ад якіх аднак далейшае пранікненне на ўсход не адзначаецца. У пасляаварскі час традыцыя пахавання з вёдрамі захоўвалася ў Вялікай Маравіі і чэшскіх землях, дзе дажыла да першай паловы XII ст. уключна. На тэрыторыі Польшчы ў другой палове I тысячагоддзя яе прасачыць цяжка, паколькі пахавальныя помнікі сукаўска-дзедзіцкай культуры практычна невядомыя. Але ў могільніках XI – першай паловы XII ст., якія належаць нашчадкам насельніцтва гэтай культуры, пахаванні з вёдрамі распаўсюджаны па ўсім былым яе арэале. У другой палове X – пачатку XII ст. пахаванні з вёдрамі сустракаюцца ў курганных

могільніках шэрагу славянскіх плямёнаў Усходняй Еўропы. Звяртае на сябе ўвагу тое, што большасць з гэтых плямёнаў – дрыгавічы, вальняне, драўляне і паляне – узніклі на аснове больш ранняй культуры тыпу Лукі-Райкавецкай, якая ў сваю чаргу склалася на аснове пражскай культуры. Максимальнае распаўсюджанне пахаванняў з драўлянымі вёдрамі ў славян XI–XII ст. ахапіла тэрыторыі, занятыя нашчадкамі насельніцтва пражскай і сукаўска-дзедзіцкай культур, у некаторай меры датычыла плямёнаў, на якія нашчадкі пражскай культуры аказалі пэўны ўплыў (севяране, радзімічы, паўднёвая частка полацка-смаленскіх крывічоў). У нашчадкаў насельніцтва пянкоўскай культуры (улічаў, ціверцаў, белых харватаў), а таксама ў вяцічаў, ільменскіх славян і значнай часткі крывічоў пахаванні з вёдрамі невядомыя. Не было такіх пахаванняў і ў славян Балканскага паўвострава, за выключэннем некаторых могілнікаў у Далмацыі, якія верагодна з’явіліся ў выніку інфільтрацыі паасобных груп насельніцтва пражскай культуры або яго нашчадкаў. Нягледзячы на тое, што храналогія пражскай і сукаўска-дзедзіцкай культур абмяжоўваецца VI–VII ст., узнікшыя на іх аснове плямёны нават напярэдадні прыняцця хрысціянства і ў ранні перыяд двухвер’я яўна перажывалі нейкія агульныя працэсы ў сферы язычніцкага светапогляду і культу, адлюстраваннем чаго з’яўляюцца распаўсюджанне агульных толькі для іх асаблівасцяў пахавальнага інвентару, у тым ліку драўляных вёдраў у магілах.

Звычай ставіць вёдры ў пахаванні, відавочна, трэба выводзіць не з утылітарнага прызначэння гэтай пасудзіны, паўсюдна вядомай, а з яе семантыкі ў міфалогіі і іншых сферах духоўнай культуры. Польскі даследчык Т. Курасінскі, які абагульніў значны матэрыял, звяртае ўвагу на тое, што на абручах або на блясе, якой былі абабітыя вёдры з пахаванняў, сустракаюцца аплікацыі ў выглядзе паўмесяца, гірляндай размешчаныя вакол начыння. Паводле павер’яў, Месяц мог рэалізоўваць накіраваныя да яго просьбы і прадвызначаць поспех, шчасце і багацце. Маладзкі павінен быў спрыяць хуткаму росту і здароўю, а поўня – спеласці і ўрадлівасці [Kurasiński, 2015, s. 191].

Пра тое, што драўляныя вёдры ў пэўных абставінах лічыліся сакральнымі прадметамі, сведчаць знаходкі джак і абручоў ад іх, разам з іншымі ахвярапрынашэннямі, на капішчах 2 і 3 гарадзішча-свяцілішча Звенігарад (Цярнопальская вобласць Украіны), якое функцыянавала ад мяжы X–XI да другой паловы XIII ст. [Русанова, Тимошук, 1993, с. 40, 44, 49]. З прычыны адсутнасці прамых сведчанняў старажытных пісьмовых помнікаў пра семантыку вядра, з пэўнай доляй верагоднасці дапушчальна, на нашу думку, выкарыстоўваць матэрыялы фальклору, асабліва з улікам таго, што значная частка беларускага фальклору мае старажытныя карані і можа весці паходжанне яшчэ з часоў ранняга сярэднявечча. Найбольш часта вядра згадваецца ў песнях пра каханне [Песні пра каханне, 1978, 6, 226, 26а, 26г, 37, 86, 197, 256, 258, 310, 319, 413], дзе часам гаворыцца пра дзяўчыну, якая ў крыніцы *“ўтапіла залата вядзерца”*. Няраз падкрэсліваецца матыў кшталту: *“А хто ж тое вядзерца дастане, / Той са мною на ручніку стане”*, г.зн. дастананне вядра з крыніцы з’яўляецца ўмовай шлюбу. У іншых песнях пра каханне просьба напайць каня *“з поўнага вядра”* пэўным чынам звязваецца з прыналежнасцю дзяўчыны хлопцу (*“Як буду твая, / Напаю каня, / З зміненькае крынічанькі, / З поўнага вядра”*). Пад ацёк вяды з вядзерца – прыраўноўваецца да згоды дзяўчыны адказаць узаемнасцю на заляцанні да яе. Істотна і тое, што вядра згадваецца ў непарыўнай сувязі з крыніцай. У міфалогіі крыніца ў многіх выпадках звязваецца з культам багіні ўрадлівасці і кахання (напрыклад, Ардвісуры Анахіты ў іранцаў, Мокашы ў славян, жаночай пары Вялеса ў беларусаў). У часы паганства ў некаторых усходнеславянскіх плямёнаў замест шлюба было прынята *“умыкываху у воды девиця”*. Акрамя крыніцы і калодзежа, вядра ў песнях пра каханне згадваецца разам з канём. Конь звязваецца з сюжэтам сустрэчы малойца з дзяўчынай (*“напайць каня каля ракі, ля калодзежа”*) не толькі ў беларускай, але і ў польскай песеннай лірыцы [Виноградова, 1989, с. 105].

Акрамя песняў пра каханне, матыў паення каня з вядра ў пэўнай сувязі з падборам шлюбных пар згадваецца ў каляндарным абрадавым ігрышчы *“Жаніцьба Цярэшкі”*, характэрным для паўночнай Беларусі [Жаніцьба Цярэшкі, 1993, 350, 351, 585, 586, 588, 590–

595]. У сямейна-бытавых песнях поўныя вёдры вады абазначаюць сямейную згоду маладой пары, а для маладой жанчыны пайсці за вадой і “кінуць вёдры пад гарою” – алегорыя яе разачараванасці мужам-п’яніцам і жадання лепш утапіцца, чым жыць з ім. Цяжкасць у зачэрпванні вядром вады абазначае непрыхільнасць радні (“*У чужым двары ваду бяру, / Вядзерца не тоніць, / Мая радня багатая / Ка мне не прыходзіць*”). “*Калодзезь на двары, / Вядзерца на ключы*” асацыююцца з сямейным суладдзем, гэтак сама як і “*поўнае вядро*” [Сямейна-бытавыя песні, 1984, 116–120, 208, 562, 688, 690].

Пэўная сувязь вядра са шлюбна-сексуальнай сімволікай адлюстравана ў пісьмовых крыніцах эпохі Кіеўскай Русі, дзе паведамляюцца такія звесткі пра звычаі славян-язычнікаў: “*Словени же на свадьбах вькладываюче срамоту и чесновиток в ведра пьют*” [Гальковский, 1913, с. 40]. “*Чесновитькъ*” – гэта часнок [Срезневский 1989, с. 1503]. Пэўным археалагічным адпаведнікам гэтай інфармацыі з’яўляецца знаходка пры раскопках у Ленчыцы (на паўднёвы захад ад Варшавы, Польшча), у калодзежы XII–XIII стст., драўляных вядра і двух фаласаў [Abramowicz, 1955, tab. 143; Nadolski, 1955, s. 288-289, tab. 83].

Пра асацыятыўную сувязь вядра з каханнем, шлюбам, сямейным жыццём сведчыць і традыцыя ўжывання гэтага тэрміна ў некаторых літаратурных помніках, асабліва рэлігійных тэкстах сярэднявечнага часу, храналагічна бліжэй да перыяду панавання курганных пахаванняў. У тэкстах такога характару найперш маецца на ўвазе не ўтылітарнае прызначэнне згадваемых рэчаў, а іх сімволіка ў духоўнай культуры. Так, у перакладзе Бібліі, зробленым Ф. Скарынам, у эпізодзе пра сустрэчу каля калодзежа слугі Аўраама і Рэвекі (з мэтай сасватаць яе за Ісаака) гаворыцца “*Дай ми воды мало, да напиюся з ведра твоего*” [Біблія, т. 1. Кніга Быцця, 43, 1990, с. 83], хоць у сучасных перакладах і на шэрагу сярэднявечных карцінаў замест вядра фігуруе збанок. Паказальна, што ў зборніку павучанняў сярэдзіны XVII ст., які захоўваецца ў бібліятэцы Акадэміі навук Літвы, вядро нават звязваецца з пажадлівасцю (у пераносным сэнсе): “*та студня есть глубокая, и для того люде черпают тую воду ведром пожадливости*”. Магчыма, у некаторых выпадках вядро алегарычна ўспрымалася як начынне для чэрпання скарбаў, напрыклад, у “Апокрисисе албо отповеди на книжки о съборе берестейском” 1598 г.: “*новыи ключки и ведра до черпанья золота*” [Гістарычны слоўнік..., вып. 3, 1983, с. 61]. Памяншальныя тэрміны “вядзерка”, “вядзерца” ужываліся ў некаторых тэкстах на старабеларускай мове як сімвал сакралізаванага начыння, у якім захоўваюць самыя святыя рэчы: “*на пуци, назбирали теды ведерко манны которое Аарон сховал в скриню золотую на вечныи часы*” (“Хроника” М. Бельскага пачатку XVII ст.) або “*было тежь и ведерце в котором манна была и жезль ароновъ процвитшы вложены мосеемъ*” [Гістарычны слоўнік..., вып. 3, 1983, с. 53]. Можна нават дапусціць, што яшчэ некалькі стагоддзяў пасля таго, як знік звычай пахаванняў з вёдрамі, у фальклору, павер’ях, як і наогул у свядомасці, захоўваўся ранейшы архетып вядра, што знайшло сваё адлюстраванне і ў вобразах старабеларускай пісьмовасці.

За больш чым тысячагадовую гісторыю існавання традыцыі пахавання з драўлянымі вёдрамі ў розных рэгіёнах Еўропы, да таго ж у розных этнасаў, сэнс гэтага звычайу мог істотна мяняцца, і напрыклад, у славянаў ён мог набыць зусім іншую семантыку, чым першапачаткова меў у германцаў або кельтаў.

Этнографы і даследчыкі этналінгвістыкі звяртаюць увагу на тое, што усім славянскім народам, а таксама грэкам, фіна-уграм і часткова германцам уласцівы абрад пахавання заўчасна памерлых прадстаўнікоў нежанатай моладзі, які ўключае элементы вясельнага абраду. Паводле павер’яў, памерлы, які не атрымаў пры жыцці шлюбнай пары, трапляў у катэгорыю “заложных” (“нячыстых”) нябожчыкаў, паколькі не атрымаў супакаення пасля смерці і таму будзе вяртацца ў свет жывых і працягваць сваё існаванне на зямлі ў якасці шкоданоснай дэманалагічнай істоты, вампіра. Для таго, каб памерлыя да шлюбу не праследавалі жывых, і практыкаваўся пры пахаванні абрад сімвалічнага вячання нябожчыкаў, калі нябожчыку прадастаўлялася ўсё, чым не сумеў пакарыстацца на гэтым свеце, атрымаць ад жыцця апошнія даброты. Па апісаннях этнографу XIX ст., ва Украіне “*памерлую дзяўчыну прыбіраюць як пад*

вянец, і да пахавальнага абраду далучаюць вясельны; тое ж робяць і пры смерці парубка..." [Виноградова, 2009, с. 225–228; Еремина, 1991, с. 166–171].

Аўтары XIX ст. адзначалі, што *"пры пахаванні маладой дзяўчыны ці хлопца, на Валыні, як і паўсюдна ў паўднёва-заходнім краі, здзяйсняюцца некаторыя вясельныя цырымоніі"* [Иванов, 1895, с. 56]. Яшчэ арабскі гісторык, географ і падарожнік першай паловы X ст. Аль Масудзі (Абуль-Хасан Алі ібн аль-Хусейн аль Масудзі) паведамляў пра звычай славянаў, якія знаходзіліся пад уладай хазарскага цара: *"Калі памірае мужчына, то спальваюць з ім жонку яго жывой; калі ж памірае жанчына, то муж не спальваецца; а калі памірае ў іх халасты, то яго жэняць па смерці"* [Сказания мусульманских писателей..., 1870, с. 129]. Як мяркуе В. І. Яроміна, пасля таго, як перастае практыкавацца больш старажытнае сумеснае пахаванне мужа і жонкі (або наложніцы), вясельныя матывы як матывуючыя пачынаюць цясніць пахавальныя, а ўяўленне пра працяг зямнога шлюбу ў замагільным свеце выцясняецца ўяўленнем пра неабходнасць шлюбу для нябожчыка ўвогуле [Еремина, 1991, с. 169]. Таму, на нашу думку, цалкам можна дапусціць, што вёдры, якія часта згадваюцца ў песнях пра каханне і былі адным са шлюбна-сексуальных сімвалаў, на пэўным этапе развіцця пахавальнага абраду, сталі ставіцца ў магілу як атрыбуты сімвалічнага вячання памерлых. Паколькі гэты абрад меў яўна дахрысціянскае паходжанне, то такое ўжыванне вёдраў практыкавалася толькі ў часы панавання ў славян язычніцкай рэлігіі і ў перыяд двухвер'я. У XII ст., у сувязі з паглыбленнем хрысціянізацыі, як драўляныя вёдры, так і астатні пахавальны інвентар перастаюць ужывацца ў пахавальным абрадзе.

ЛІТАРАТУРА

Аничков Е. В. (2009). Язычество и Древняя Русь / Научные редакторы: В.Я.Петрухин, Н.А.Алексеев. – М.: Академический Проект. – 538 с.

Біблія. (1990). Факсімільнае ўзнаўленне Бібліі, выдадзенае Францыскам Скарынаю ў 1517–1519 гадах. У 3 тамах. – Мінск: БелСЭ. – Т. 1. – 830 с.

Богомольников В. В. (2004). Радимичи (по материалам курганов X–XII вв.). – Гомель. – 226 с.

Буданова В.П. (2000). Варварский мир эпохи Великого переселения народов. – Москва: Наука. – 544 с.

Булкин В. А. (1982). "Курган 97" из раскопок С.И.Сергеева в Гнездове // Северная Русь и ее соседи в эпоху раннего средневековья. – Ленинград. – С. 138–142. Ред. коллегия: проф. А. Д. Столяр и др.

Булычев Н. И. (1913). Раскопки по среднему течению Угры // Записки Московского археологического института. – Т. XXXI.

Виноградова Л. Н. (1989). Фольклор как источник для реконструкции славянской духовной культуры // Славянский и балканский фольклор. Реконструкция древней славянской духовной культуры: источники и методы. – Москва. – С. 101–121.

Виноградова Л. Н. (2009). Похороны–свадьба // Славянские древности. Этнолингвистический словарь под общей редакцией Н. И. Толстого. – Т. 4. П(переправа через воду) – С (Сито). – М.: Международные отношения. – С. 225–228.

Гавритухин И. О. (1997). Маленькие трапециевидные подвески с полоской из прессованных точек по нижнему краю // Гістарычна-археалагічны зборнік. – Мінск. – № 12. – С. 43–58.

Гальковский Н. М. (1913). Борьба христианства с остатками язычества в древней Руси. Т. II. Древне-русские слова и поучения, направленные против остатков язычества в народе. Отдельный оттиск из Записок Императорского Московского Археологического Института. – Москва. – Т. XVIII. – 308 с.

Гістарычны слоўнік беларускай мовы. (1983). Вып. 3. Вариво-Вкупе. Галоўны рэдактар А.І. Жураўскі. – Мінск: Навука і тэхніка. – 310 с.

Дучыц Л. (1994). Аб адной катэгорыі курганных знаходак // Гістарычна-археалагічны зборнік. – Мінск. – № 4. – С. 49–57.

Еремина В. И. (1991). Ритуал и фольклор / Отв. ред. А.А.Горелов. – Ленинград: Наука, ленинградское отделение. – 207 с.

Жаніцьба Цярэшкі. (1993). Беларуская народная творчасць. Уклад., тэкстаў, уступ. арт. і камент. Л. М. Салавей. Рэдактар К. П. Кабашнікаў. – Мінск: Навука і тэхніка. – 519 с.

- Иванов П. А.* (1895). Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до конца XIV века. – Одесса. – 317 с.
- Изьмова С. А.* (1970). Курганы у деревни Слевидово // Советская археология. – № 4. – С. 237–238.
- Каробушкіна Т. М.* (1993). Бабруйскія курганы // Беларуская мінуўшчына. – Мінск. – № 2. – С. 58–59.
- Комаров К.И.* (2008). К истории населения побережья Плесеева озера в X–XIII вв. // <http://www.rostmuseum.ru/publication/srm/008/komarov01.html>. Ад 10.3.2008
- Комша М.* (1958). Курганный могильник с трупосожжением в Нушфалэу // Dacia. – II. – С. 525–534.
- Комша М.* (1978). Восточные элементы в погребальном обряде курганных могильников у с. Нушфалэу и Сомешени // Древняя Русь и славяне / Отв. ред. Т.В. Николаева. – Москва: Наука. – С. 96–100.
- Левко О. Н.* (2004). Средневековые территориально-административные центры северо-восточной Беларуси: Формирование и развитие. – Минск. – 220 с.
- Лысенко П. Ф.* (1991). Дреговичи. – Минск: Навука і тэхніка. – 244 с.
- Ляпушкин И. И.* (1961). Днепровское лесостепное левобережье в эпоху железа // Материалы и исследования по археологии СССР. – Москва–Ленинград. – Вып. 104. – 383 с.
- Магомедов Б.* (2001). Черняховская культура. Проблема этноса. – Monumenta studia Gothica. Т. I. / Redakcja Andrzej Kokowski. Katedra Archeologii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej. – 290 s.
- Макря М.* (1958). Славянский могильник в Сомешени // Dacia. – II. – С. 351–370.
- Монгайт А.Л.* (1974). Археология Западной Европы. – Москва: Наука. Т. 2. Бронзовый и железный века. – 408 с.
- Песні пра каханне.* (1978). Беларуская народная творчасць. Склад., сістэматызацыя тэкстаў, уступ. артыкул і камент. І. К. Цішчанкі. Рэдактары тома А. С. Фядосік, Г. І. Цітовіч. – Мінск. – 616 с.
- Русанова И. П.* (1966). Курганы полян X–XII вв // Свод археологических источников.– Москва. – Вып. Е1–24. – 45 с.
- Русанова И. П.* (2002). Истоки славянского язычества. Культурные сооружения Центральной и Восточной Европы в I тыс. до н. э. – I тыс. н. э. – Черновцы: Прут. – 172 с.
- Русанова И. П., Тимошук Б. А.* (1993). Языческие святилища древних славян. – Москва. – 144 с.
- Рыбаков Б. А.* (1949). Древности Чернигова // Материалы и исследования по археологии древнерусских городов / Под ред. Н. Н. Воронина. – Москва–Ленинград. – Т. 1 – С. 7–93.
- Савін Н. І.* (1930). Раскопки курганов у Дарагабускім і Ельнінскім паветах Смаленскай губ. // Запіскі аддзелу гуманітарных навук. – Кніга 2. Працы археалёгічнай камісіі. – Менск. – Т. 2. – С. 219–252.
- Седов В. В.* (1971). Грицковские курганы // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института археологии. – Москва. – Вып. 125. – С. 52–58.
- Седов В. В.* (1982). Восточные славяне в VI–XIII вв. Отв. редактор тома академик Б.А. Рыбаков. – Москва. – Археология СССР. – 327 с.
- Седов В. В.* (1995). Славяне в раннем средневековье. – Москва. – 416 с.
- Седов В. В.* (1997). Влияние западных балтов на культуру соседних славянских племен в раннем средневековье (каменные могильники Мазовии и Подляшья) // Wakarç baltai: etnogenezė ir etninė istorija. – Vilnius. – P. 166–176.
- Седых В. А.* (1997). Большие курганы древней Руси // Гістарычна-археалагічны зборнік. – № 11. Беларусь у сістэме еўрапейскіх культурных сувязяў. – Мінск. – С. 28–32.
- Сказания мусульманских писателей о славянах и русских с половины VII века до конца X века по Р.Х.).* (1870). Собрал, перевел и объяснил А.Я. Гаркави. – СПб. – 308 с.
- Срезневский И.И.* (1889). Словарь древнерусского языка. Репринтное издание. – Москва. – Т. 3. – Ч. 2. – 540 с.
- Сямейна-бытавыя песні.* (1984). Беларуская народная творчасць. Склад. І. К. Цішчанка. Рэд. тома А.С. Фядосік. – Мінск. – 750 с.
- Шмидт Е.А.* (1957). Курганы XI–XIII веков у дер. Харлапова в Смоленском Поднепровье // Материалы по изучению Смоленской области. – Смоленск. – Вып. 2. – С. 184–280.
- Яжджевский К.* (1978). Элементы древнерусской культуры в центральной Польше // Древняя Русь и славяне. Ответственный редактор Т.В. Николаева. – Москва. – С. 213–218.

- Abramowicz A.* (1955). Przedmioty ozdobne z grodziska Łęczycyckiego // *Studia Wczesnośrednio-wieczne.* – Warszawa. – T. 3. – S. 335–351.
- Béres J.* (1995). Slovánské pohrebisko v Dolnom Petre IV (teraz Svätý Peter) // *Slovenská archeológia.* – Bratislava. – R. XLIII. – Č. 1. – S. 111–158.
- Bialeková D.* (1982). Slovánské pohrebisko v Závade // *Slovenská archeológia.* – Bratislava. – R. XXX. – Č. 1. – S. 123–164.
- Budinský-Krička V.* (1959). Slovánské mohyly v Skalici // *Slawische Hügelgraber in Skalica.* – Bratislava. – 211 s.
- Budinský-Krička V., Lamiová-Schmiedlova M.* (1990). A late 1st century B.C.–2nd century A.D. cemetery at Zemplin // *Slovenská archeológia.* – Bratislava. – R. XXVIII. – Č. 2. – P. 245–344.
- Chropovský B.* (1957). Slovánské pohrebisko z 9. st. vo Veľkom Grobe // *Slovenská archeológia.* – Bratislava. – R. V. – Č. 1. – S. 174–239.
- Čilinská Z.* (1966). Slawisch-awarisches Gräberfeld in Nové Zámky // *Archaeologica Slovaca Fontes Instituti archaeologici Nitriensis Academiae scientiarum Slovacae.* – Bratislava. – T. 7. – 327 s.
- Čilinská Z.* (1982). Dve pohrebiská z 8–9. stor. v Komárne // *Slovenská archeológia.* – Bratislava. – R. XXX. – Č. 2. – S. 347–393.
- Dostál B.* (1966). Slovánska pohřebišťe ze střední hradštni na Morave. – Praha: Academia. – 297 s.
- Dostál B.* (1985). Břeclav Pohansko III. Časné slovánské osídlení. – Brno. – 168 s., 48 tab.
- Domański G.* (1981). Kultura luboszycka // *Prahistoria ziem polskich.* – T. 5. Późny okres lateński i okres rzymski. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk. – S. 263–271. Opracowanie zbiorowe pod redakcją Jerzego Wielowiejskiego.
- Dzik M.* (2006). Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Żukowie, pow. Płońsk // *Światowit Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages.* – Warszawa. – Vol. XIII. – S. 9–123.
- Eisner J.* (1966). Rukovět slovánské archeologie. Počátky Slovanů a jejich kultury. – Praha. – 530 s.
- Godłowski K.* (1981). Kultura przeworska // *Prahistoria ziem polskich.* – T. 5. Późny okres lateński i okres rzymski. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk. – S. 57–135. Opracowanie zbiorowe pod redakcją Jerzego Wielowiejskiego.
- Gunjača Z.* (1995). Groblje u Dubravcima kod Skradina I druga groblja 8–9. stoljeća u Dalmaciji // *Etnogeneza Hrvata.* – Zagreb: Nakladni zavod Matice Hrvatske. – S. 159–168.
- Ivančan T. S., Tkalčec T.* (2007). Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu. – Vol. 23. – No 1 Travanj. – S. 141–212.
- Karaman Lj.* (1940). Iskopine društva “Bihaća” u Mravincima i starohrvatska groblja // *Rad Ugoslavska akademija i umjetnosti,* knj. 268. – Zagreb, MCMVL. – S. 20–44.
- Kaszewscy E. i Z.* (1971). Wczesnośredniowieczne cmentarzysko w Brzeście Kujawskim, pow. Włocławek // *Materiały starożytne i wczesnośredniowieczne.* – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk. – T. 1. – S. 365–434.
- Klanica Z.* (1985). Mikulčice – Klášteřisko // *Památky archeologické.* – Praha. – R. LXXVI. – Č. 2. – S. 474–539.
- Kokowski A.* (2007). Goci od Skandzy do Campi Gothorum. – Warszawa. – 456 s.
- Kopierkiewicz A., Krasnodębski D.* (2002). Cmentarzysko z okresu wczesnego średniowiecza w Daniłowie Małym, gm. Łapy, woj. podlaskie. Sprawozdanie z prac przeprowadzonych w roku 2001 oraz wstępne podsumowanie wyników badań // *Badania archeologiczne w Polsce północno-wschodniej i na zachodniej Białorusi w latach 2000–2001. Materiały z konferencji, Białystok 6–7 grudnia 2001 roku.* – Białystok. – S. 271–282. Redakcja toma: Małgorzata Karczewska, Maciej Karczewski.
- Krumphanzlová Z.* (1974). Chronologie pohřebního inventáře vesnických hřbitovů 9–11. věku v Čechách // *Památky archeologické.* – Praha. – 65. – S. 34–110.
- Kurasiński T.* (2015). Chowanie zmarłych z wiadrami we wczesnym średniowieczu na ziemiach polskich. Zwyczaj pogański czy chrześcijański // *Analecta Archaeologica Ressoviensia.* – Rzeszów. – Vol. 10. Rytuály w przeszłości. – S. 179–198.
- Mirnik I.* (2004). Novac iz starohrvatskih grobova // *Vjesnik Arheoloskog muzeja u Zagrebu,* 3.s. – XXXII. – S. 205–250.

Miśkiewicz M. (1969). Wczesnośredniowieczny obrządek pogrzebowy na płaskich cmentarzyskach szkieletowych w Polsce // *Materiały Wczesnośredniowieczne*. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk. – VI. – S. 241–301.

Nadolski A. (1955). Prace wykopaliskowe na grodzisku Łęczyckim w latach 1950–1951 // *Studia wczesnośredniowieczne*. Studia, materiały, sprawozdania. – Warszawa–Wrocław. – III. – S. 285–290.

Okulicz-Kozaryn L. (1997). *Dzieje Prusów*. – Wrocław. – 531 s.

Rajewski Z A. (1937). Wielkopolskie cmentarzyska rządowe okresu wczesnodziejowego // *Przegląd Archeologiczny*. – Poznań. – T. VI. – R. 19. – S. 28–85.

Rauhut L. (1971). Wczesnośredniowieczne cmentarzyska w obudowie kamiennej na Mazowszu i Podlasiu // *Materiały starożytne i wczesnośredniowieczne*. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk. – T. 1. – S. 435–656.

Rejholcová M. (1990). Včasnioslovanské pohrebisko v Čakajovciach, okres Nitra // *Slovenska archeológia*. – Bratislava. – R. XXVIII. – Č. 2. – S. 357–420.

Sós Á.C. (1958). Das frühawarenzeitliche Gräberfeld von Oroszlány // *Folia archaeologica*. – Budapest. – X. Képzőművészeti alap kiadóvállalata. – S. 105–124.

Szatmári S. (1980). Das Gräberfeld von Oroszlány und seine Stelle in der Frühawarenzeitlichen Metallkunst // *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*. – Budapest. – T. XXXII. – F. 1–4. Akadémiai Kiadó. – S. 97–116.

Tejral J. (2005). Zur Unterscheidung des vorlangobardischen und elbgermanisch-langobardischen Nachlasses // *Die Langobarden Herrschaft und Identität / Herausgegeben von W. Pohl und P. Erhart*. – Wien. – S. 103–200.

Turek R. (1948). České hradištní nálezy, datované mincemi // *Slavia Antiqua*. Czasopismo poświęcone starożytnościom słowiańskim. Pod redakcją Witolda Hensla. – Poznań. – T. 1. – S. 485–535.

Wielowiejski J. (1981). Stosunki społeczne // *Prahistoria ziem polskich / Opracowanie zbiorowe pod redakcją Jerzego Wielowiejskiego*. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk. – T. 5. Późny okres lateński i okres rzymski. – S. 411–428.

Zeman J. (1956). Dřevěná vědérka doby římské a otázka jejich dalšího vývoje // *Památky archeologické*. – Praha. – R. XLVII. – Č. 1. – S. 86–104.

Zoll-Adamikowa H. (1971). Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe Małopolski. Cz. 2. Analiza // *Prace Komisji Archeologicznej*. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk. – № 11.

Zoll-Adamikowa H. (1979). Wczesnośredniowieczne cmentarzyska ciałopalne Słowian na terenie Polski. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk. – Cz. 2. Analiza. Wnioski.

REFERENCES

Anichkov, Ye. V. (2009). *Yazychestvo i Drevnyaya Rus'*. V.YA. Petrukhin & N.A. Alekseyev (Eds.). Moskva: Akademicheskij Proyekt, 538 pp. (in Russian).

Bibliya. (1990). *Faksimil'naye ūznaŭlenne Biblii, vydadzenaye Frantsyskam Skarynayu ū 1517–1519 gadakh. U 3 tamakh, 1*. Minsk: BelSE, 830 pp. (in Belarusian).

Bogomol'nikov, V.V. (2004). *Radimichi (po materialam kurganov X–XII vv.)*. Gomeľ, 226 pp. (in Russian).

Budanova, V. P. (2000). *Varvarskiy mir epokhi Velikogo pereseleniya narodov*. Moskva: Nauka, 544 pp. (in Russian).

Bulkin, V. A. (1982). “Kurgan 97” iz raskopok S.I. Sergeyeva v Gnezdove. *Severnaya Rus' i yeye sosedi v epokhu rannego srednevekov'ya*. A.D. Stolyar (Ed.). Leningrad, 138–142 (in Russian).

Bulychev, N.I. (1913). Raskopki po srednemu techeniyu Ugry. *Zapiski Moskovskogo arkheologicheskogo instituta*, 31 (in Russian).

Vinogradova, L. N. (1989). Fol'klor kak istochnik dlya rekonstruktsii slavyanskoy dukhovnoy kul'tury. *Slavyanskiy i balkanskiy fol'klor. Rekonstruktsiya drevney slavyanskoy dukhovnoy kul'tury: istochniki i metody*. Moskva, 101–121 (in Russian).

Vinogradova, L. N. (2009). Pokhorony–svad'ba. In N.I. Tolstoy (Ed.), *Slavyanskiye drevnosti. Etnoligvisticheskiy slovar, 4. P (Pereprava cherez vodu), S (Sito)* (pp. 225–228). Moskva: Mezhdunarodnyye otnosheniya (in Russian).

- Gavritukhin, I. O. (1997). Malen'kiye trapetsiyevidnyye podveski s poloskoy iz pressovannykh tochek po nizhnemu krayu. *Gístarychna-arkhealagichny zborník, 12*. Mínsk, 43–58 (in Russian).
- Gal'kovskiy, N. M. (1913). Bor'ba khristianstva s ostatkami yazychestva v drevney Rusi, 2. Drevnerusskiye slova i poucheniya, napravlennyye protiv ostatkov yazychestva v narode. *Otdel'nyy ottisk iz Zapisok Imperatorskogo Moskovskogo Arkheologicheskogo Instituta, 28(2)*. Moskva, 308 pp. (in Russian).
- Duchyts, L. (1994). Ab adnoy kategoriyi kurgannykh znakhodak. *Gístarychna-arkhealagichny zborník, 4*. Mínsk, 49–57 (in Belarusian).
- Yeremina, V. I. (1991). *Ritual i fol'klor*. A.A. Gorelov (Ed.). Leningrad: Nauka, leningradskoye otdeleniye, 207 pp. (in Russian).
- Zhuraŭskí, A. Í. (Ed.). (1983). *Gístarychny sloŭník belaruskay movy. 3. Varivo-Vkupe*. Mínsk: Navuka í tekhnika, 310 pp. (in Belarusian).
- Ivanov, P. A. (1895). *Istoricheskiye sud'by Volynskoy zemli s drevneyshikh vremen do kontsa XIV veka*. Odessa, 317 pp. (in Russian).
- Izumova, S. A. (1970). Kurgany u derevni Slevidovo. *Sovetskaya arkheologiya, 4*, 237–238 (in Russian).
- Karobushkina, T. M. (1993). Babruyskiya kurgany. *Belaruskaya minuŭshchyna, 2*. Mínsk, 58–59 (in Belarusian).
- Komarov, K. I. (2008). K istorii naseleniya poberezh'ya Pleshcheyeva ozera v X–XIII vv. Retrieved from <http://www.rostmuseum.ru/publication/srm/008/komarov01.html>. Ad 10.3.2008 (in Russian).
- Komsha, M. (1958). Kurganny mogil'nik s truposozhzheniem v Nushfaleu. *Dacia, 2*, 525–534 (in Russian).
- Komsha, M. (1978) Vostochnyye elementy v pogrebal'nom obryade kurgannykh mogil'nikov u s. Nushfaleu i Somesheni. *Drevnyaya Rus' i slavyane*. T.V. Nikolayeva (Ed.). Moskva: Nauka, 96–100 (in Russian).
- Levko, O. N. (2004). *Srednekovyye territorial'no-administrativnyye tsentry severo-vostochnoy Belarusi: Formirovaniye i razvitiye*. Minsk, 220 pp. (in Russian).
- Lysenko, P. F. (1991). *Dregovichí*. Minsk: Navuka í tekhnika, 244 pp. (in Russian).
- Lyapushkin, I. I. (1961). Dneprovskoye lesostepnoye levoberezh'ye v epokhu zheleza. *Materialy i issledovaniya po arkheologii USSR, 104*. Moskva–Leningrad, 383 pp. (in Russian).
- Magomedov, B. (2001). Chernyakhovskaya kul'tura. Problema etnosa. *Monumenta studia Gothica. Tom I*. Andrzej Kokowski (Ed.). Katedra Archeologii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 290 pp. (in Russian).
- Makrya, M. (1958). Slavyanskiy mogil'nik v Somesheni. *Dacia, 2*, 351–370 (in Russian).
- Mongayt, A. L. (1974). *Arkheologiya Zapadnoy Yevropy, 2. Bronzovyy i zheleznyy veka*. Moskva: Nauka, 408 pp. (in Russian).
- Rusanova, I. P. (1966) Kurgany polyan X–XII vv. *Svod arkheologicheskikh istochnikov, E1-24*. Moskva, 45 pp. (in Russian).
- Rusanova, I. P. (2002). *Istoki slavyanskogo yazychestva. Kul'tovyye sooruzheniya Tsentral'noy i Vostochnoy Yevropy v I tys. Do n. e.–I tys. n. e*. Chernovtsy: Prut, 172 pp. (in Russian).
- Rusanova, I. P., & Timoshchuk, B.A. (1993). *Yazycheskiye svyatilishcha drevnikh slavyan*. Moskva, 144 pp. (in Russian).
- Rybakov, B. A. (1949). Drevnosti Chernigova. *Materialy i issledovaniya po arkheologii drevnerusskikh gorodov, 1*. N.N. Voronina (Ed.). Moskva–Leningrad, 7–93 (in Russian).
- Salavey, L.M., & Kabashnikau, K.P. (Eds.). (1993). *Zhaníts'ba Tsyareshkí. Belaruskaya narodnaya tvorchasts'*. Mínsk: Navuka í tekhnika, 519 pp. (in Belarusian).
- Savín, N. Í. (1930). Raskopki kurganov u Daragabuskím í Yel'nínskím pavetakh Smalenskay gub. *Zapískí addzelu gumanitarnykh navuk, Kníga 2. Pratsy arkheologichnay komisii, 2*, Minsk, 219–252 (in Belarusian).
- Sedov, V. V. (1971). Gritskovskiy kurgany. *Kratkiye soobshcheniya o dokladakh i polevykh issledovaniyakh Instituta arkheologii, 125*, Moskva, 52–58 (in Russian).
- Sedov, V. V. (1982). Vostochnyye slavyane v VI–XIII vv. *Arkheologiya USSR*. B.A. Rybakov (Ed.). Moskva, 327 pp. (in Russian).
- Sedov, V. V. (1995). *Slavyane v rannem srednekov'ye*. Moskva, 416 pp. (in Russian).

- Sedov, V. V. (1997). Vliyanie zapadnykh baltov na kul'turu sosednikh slavyanskikh plemen v rannem srednevekov'ye (kamennyye mogil'niki Mazovii i Podlyash'ya). *Wakarų baltai: etnogenezė ir etninė istorija*. Vilnius, 166–176 (in Russian).
- Sedykh, V. A. (1997). Bol'shiye kurgany drevney Rusi. *Gístarychna-arkhealagichny zborník, 11, Belarus' u sisteme yeŭrapeyskikh kul'turnykh svyazyayŭ*. Mínsk, 28–32 (in Russian).
- Garkavi, A. Ya. (Ed.). (1870). *Skazaniya musul'manskikh pisateley o slavyanakh i russkikh (s poloviny VII veka do kontsa X veka po R. K.)*. Sankt-Peterburg, 308 pp. (in Russian).
- Sreznevskiy, I. I. (1989). *Slovar' drevnerusskogo yazyka. Reprintnoye izdaniye, 3(2)*. Moskva, 540 pp. (in Russian).
- Shmidt, Ye. A. (1957). Kurgany XI–XIII vekov u der. Kharlapova v Smolenskom Podneprov'ye. *Materialy po izucheniyu Smolenskoj oblasti, 2*, Smolensk, 184–280 (in Russian).
- Tsishchanka, Í. K., Fyadosík, A. S., & Tsítovich, G. Í. (Eds.). (1978). *Pesní pra kakhanne. Belaruskaya narodnaya tvorchasts'*. Mínsk: Navuka í tekhnika, 616 pp. (in Belarusian).
- Tsishchanka, Í. K., & Fyadosik, A. S. (Eds.). (1984). *Syameyna-bytavyya pesní. Belaruskaya narodnaya tvorchasts'*. Mínsk, 750 pp. (in Belarusian).
- Yazhdzhevskiy, K. (1978). Elementy drevnerusskoy kul'tury v tsentral'noy Pol'she. *Drevnyaya Rus' i slavyane*. T. V. Nikolayeva (Ed.). Moskva, 213–218 (in Russian).
- Abramowicz, A. (1955). Przedmioty ozdobne z grodziska Łęczyckiego. *Studia Wczesnośredniowieczne, 3*. Warszawa, 335–351 (in Polish).
- Béreš, J. (1995). Slovanské pohrebisko v Dolnom Petre IV (teraz Svätý Peter). *Slovenská archeológia, 43(1)*. Bratislava, 111–158 (in Slovak).
- Bialeková, D. (1982). Slovanské pohrebisko v Závade. *Slovenská archeológia, 33(1)*. Bratislava, 123–164 (in Slovak).
- Budinský-Krička, V. (1959). Slovanské mohyly v Skalici. *Slawische Hügelgraber in Skalica*. Bratislava, 211 pp. (in Slovak).
- Budinský-Krička, V., & Lamiová-Schmiedlova, M. (1990). A late 1 st century B.C.–2 nol century A.D. cemetery at Zemplin. *Slovenská archeológia, 28(2)*. Bratislava, 245–344 (in English).
- Chropovský, B. (1957). Slovanské pohrebisko z 9. st. vo Vel'kom Grobe. *Slovenská archeológia, 5(1)*. Bratislava, 174–239 (in Slovak).
- Čilinská, Z. (1966). Slawisch-awarisches Gräberfeld in Nové Zámky. *Archaeologica Slovaca Fontes Instituti archaeologici Nitriensis Academiae scientarum Slovaca, Tomus 7*, Bratislava, 327 pp. (in German).
- Čilinská, Z. (1982). Dve pohrebiská z 8–9 stor. V Komárne. *Slovenská archeológia, 33(2)*. Bratislava, 347–393 (in Slovak).
- Dostál, B. (1966). *Slovanska pohřebiště ze střední hradištní na Morave*. Praha: Academia, 297 pp. (in Czech).
- Dostál, B. (1985). *Břeclav Pohansko III. Časně slovanské osídlení*. Brno, 168 pp., 48 tab (in Czech).
- Domański, G. (1981). Kultura luboszycka. *Prahistoria ziem polskich, 5. Późny okres lateński i okres rzymski*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 263–271 (in Polish).
- Dzik, M. (2006). Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Żukowie, pow. Płońsk. *Swiatowit Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages, 13*. Warszawa, 9–123 (in Polish).
- Eisner, J. (1966). *Rukověť slovanské archeologie. Počátky Slovanů a jejich kultury*. Praha, 530 pp. (in Czech).
- Godłowski, K. (1981). Kultura przeworska. *Prahistoria ziem polskich, 5. Późny okres lateński i okres rzymski*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 57–135 (in Polish).
- Gunjača, Z. (1995). Groblje u Dubravicama kod Skradina i druga groblja 8–9 stoljeća u Dalmaciji. *Etnogeneza Hrvata*. Zagreb: Nakladni zavod Matice Hrvatske, 159–168 (in Croatia).
- Ivančan, T.S., & Tkalčec, T. (2007). *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu, 23, 1 Travanj*, 141–212 (in Croatia).
- Karaman, Lj. (1940). Iskopine društva “Bihaća” u Mravincima i starohrvatska groblja. *Rad Ugoslavenska akademija i umjetnosti, 268, MCMVL*. Zagreb, 20–44 (in Serbo-Croatian).

- Kaszewscy, E., & Z. (1971). Wczesnośredniowieczne cmentarzysko w Brzeście Kujawskim, pow. Włocławek. *Materiały starożytne i wczesnośredniowieczne, 1*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 365–434 (in Polish).
- Klanica, Z. (1985). Mikulčice – Klášterisko. *Památky archeologické, 76(2)*. Praha, 474–539 (in Czech).
- Kokowski, A. (2007). *Goci od Skandzy do Campi Gothorum*. Warszawa, 456 pp. (in Polish).
- Kopierkiewicz, A., & Krasnodębski, D. (2002). Cmentarzysko z okresu wczesnego średniowiecza w Daniłowie Małym, gm. Łapy, woj. podlaskie. Sprawozdanie z prac przeprowadzonych w roku 2001 oraz wstępne podsumowanie wyników badań. *Badania archeologiczne w Polsce północnowschodniej i na zachodniej Białorusi w latach 2000–2001. Materiały z konferencji, Białystok 6–7 grudnia 2001 roku*. Białystok, 271–282 (in Polish).
- Krumphanzlová, Z. (1974). Chronologie pohřebního inventáře vesnických hřbitovů 9–11 věku v Čechách. *Památky archeologické, 65*. Praha, 34–110 (in Czech).
- Kurasiński, T. (2015). Chowanie zmarłych z wiadrami we wczesnym średniowieczu na ziemiach polskich. Zwyczaj pogański czy chrześcijański. *Analecta Archaeologica Ressoviensia, 10. Rytuały w przeszłości*. Rzeszów, 179–198 (in Polish).
- Mirnik, I. (2004). Novac iz starohrvatskih grobova. *Vjesnik Arheoloskog muzeja u Zagrebu, 3.s., 32*, 205–250 (in Croatia).
- Miśkiewicz, M. (1969). Wczesnośredniowieczny obrządek pogrzebowy na płaskich cmentarzyskach szkieletowych w Polsce. *Materiały Wczesnośredniowieczne, 6*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 241–301 (in Polish).
- Nadolski, A. (1955). Prace wykopaliskowe na grodzisku Łęczyckim w latach 1950–1951. *Studia wczesnośredniowieczne. Studia, materiały, sprawozdania, 3*. Warszawa–Wrocław, 285–290 (in Polish).
- Okulicz-Kozaryn, L. (1997). *Dzieje Prusów*. Wrocław, 531 pp. (in Polish).
- Rajewski, Z. A. (1937). Wielkopolskie cmentarzyska rządowe okresu wczesnodziejowego. *Przegląd Archeologiczny, 6(19)*. Poznań, 28–85 (in Polish).
- Rauhut, L. (1971). Wczesnośredniowieczne cmentarzyska w obudowie kamiennej na Mazowszu i Podlasiu. *Materiały starożytne i wczesnośredniowieczne, 1*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 435–656 (in Polish).
- Rejholcová, M. (1990). Včasnoslovanské pohrebisko v Čakajovciach, okres Nitra. *Slovenska archeológia, 28(2)*. Bratislava, 357–420 (in Slovak).
- Sós, Á. C. (1958). Das frühawarenzeitliche Gräberfeld von Oroszlány. *Folia archaeologica, X. Képzőművészeti alap kiadványok, 10*. Budapest, 105–124 (in German).
- Szatmári, S. (1980). Das Gräberfeld von Oroszlány und seine Stelle in der Frühawarenzeitlichen Metallkunst. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, 32(1–4), Akadémiai Kiadó*. Budapest, 97–116 (in German).
- Tejral, J. (2005). Zur Unterscheidung des vorlangobardischen und elbgermanisch-langobardischen Nachlasses. *Die Langobarden Herrschaft und Identität*. W. Pohl & P. Erhart (Eds.). Wien, 103–200 (in German).
- Turek, R. (1948). České hradištní nálezy, datovane mincemi. *Slavia Antiqua. Czasopismo poświęcone starożytnościom słowiańskim, 1*. Witolda Hensla (Ed.). Poznań, 485–535 (in Czech).
- Wielowiejski, J. (1981). Stosunki społeczne. *Prahistoria ziem polskich, 5. Późny okres lateński i okres rzymski*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 411–428 (in Polish).
- Zeman, J. (1956). Dřevěná věderka doby římské a otázka jejich dalšího vývoje. *Památky archeologické, 47(1)*. Praha, 86–104 (in Czech).
- Zoll-Adamikowa, H. (1971). Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe Małopolski, 2. Analiza. *Prace Komisji Archeologicznej, 11*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk (in Polish).
- Zoll-Adamikowa, H. (1979). *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska ciałopalne Słowian na terenie Polski, 2. Analiza. Wnioski*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk (in Polish).

Стаття: надійшла до редакції 20.05.2018
прийнята до друку 12.09.2018

**SLAVONIC BURIAL WITH WOODEN BUCKETS: THE AREA OF SPREAD,
CHRONOLOGY, ROOTS OF THE TRADITION, SEMANTICS**

Edvard ZAJKOŬSKI

*Centre for Belarusian Culture, Language and Literature Research of NAS of Belarus,
Surganav St., 1/2, 220072, Minsk, Belarus, e-mail: edvard_mensk@tut.by*

One of the attributes of funeral implements of Slavs in XI–XII centuries were wooden buckets, which were absent in Eastern Europe only in barrows of Ilmen Slavs, Vjatichi, partially Kryvichs. They are also found in those burial grounds, where the burials of Scandinavians were. At the same time, wooden buckets were present in necropolises in the vastness of Poland, Slovakia and Czechia. In two last countries, this tradition was common still from VI–VII centuries and most likely was borrowed from German tribe of Longobards. Sufficiently early, the similar burials emerged on the Slavs territories of Transylvania and Croatia (including Adriatic coast). In the Roman influence period, wooden buckets were came across rather often in burial grounds of the Przeworsk culture, Luboszyce culture, the Wielbark culture and other Germanic ethnical cultures. In turn, Germanic tribes borrowed the custom to bury with buckets from the Celts (the La Tène culture). Written histories of Kievan Rus' times, some archaeological finds, as well as more the late folklore give ground to reveal the semantics of the bucket in intellectual culture as marriage-sexual symbol.

Key words: Slavs, wooden buckets, funeral implements, Germanic tribes, Celts, marriage-sexual symbol.

МОНАСТИРІ XII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIII СТОЛІТТЯ НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ СЕРЕДЬНОГО ДНІСТРА

Ігор ВОЗНИЙ

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича,
вул. Кафедральна, 2, 58000, м. Чернівці, Україна,
e-mail: voznij_igor@rambler.ru

Розглянуто проблеми формування й еволюції християнських монастирів у містах правобережжя Середнього Дністра, оскільки чорне духовенство становило в них досить значний прошарок. Монастирі на означеній території, як і на теренах Південно-Західної Русі, з'явилися в середині XII ст. Показане їх значення як частини міста в поширенні християнської ідеології. Розглянуто також печерні монастирі Дністровського каньйону, що почали тут функціонувати уже з XI ст., на що вказує чимало дослідників. Першими “обителями” монахів слугували скельні навіси, гроти, печери, широко представлені в українському Прикарпатті. Для облаштування монастирів, як правило, використовували групи печер, а окремо розташовані підземні порожнини могли обживати ченці-пустельники, пов'язані з візантійськими традиціями. У структуру монастиря могли входити селища. Ймовірно, у XII – першій половині XIII ст. вони володіли такою кількістю землі з прикріпленими до неї селянами, що не лише задовольняли свої потреб, а й збагачувались.

Православні монастирі XII – першої половини XIII ст. розміщувалися або на території давньоруських міст, або неподалік, у приміській зоні. Тому ці культові об'єкти треба прийняти за суттєву ознаку того, що той чи той населений пункт у вказаний період був справжнім містом. У давньоруських містах чорне духовенство, крім своєї основної місіонерської діяльності, вело активне суспільне життя.

Ключові слова: монастир, чорне духовенство, скит, еремітські монастирі, кеновіатські монастирі, печерні монастирі, Зенківці на Пруті, Василів, Кучелмин.

Разом із розвитком ремесла і торгівлі найважливішу роль у формуванні структури давньоруських міст відігравала багата сільська округа, коли місто ставало природним зосередженням соціально-економічного потенціалу відповідного сільськогосподарського регіону. Не остання роль у цьому процесі належала церкві та монастирям.

Важливе значення у житті давньоруського суспільства відігравало чорне духовенство, яке в містах становило чисельний прошарок. Тогочасне чернече життя мало різні форми: пустельницьке (еремітське), спільне (кеновіатське), комбіноване (співіснування монастиря з кількома скитами) [Мицько, 1993, с. 70–72]. Однак його роль у політичних, економічних і культурних відносинах на сьогодні мало досліджена [Берест, 2000, с. 255–257]. Джерела з історичного минулого чорного духовенства різноманітні. Передовсім, це – писемні повідомлення: “*Ту молитву творяше бе бо ту лесь великъ, скопа печерку малу двосаженну и приходя с Берестового отпеваше часы и моляшеса ту Богу втаєне*” [Патерик, 1911, с. 281; Лаврентьевская летопись, 1977, стб. 156]. Але для досліджуваного регіону вони майже відсутні. Тому вагоме значення у цьому мають археологічні матеріали.

Аналіз джерельної бази дає підстави стверджувати, що перші ченці на теренах Русі з'явилися ще задовго до прийняття християнства Володимиром Великим [Берест, 2000, с. 255]. На території Подністров'я, як вважають дослідники, першими його вогнищами були монастирі у скелях, пов'язані з апостольським періодом [Plamenițkaia, 1997, с. 36–41].

Із запровадженням християнства на Русі православні монастирі споруджують спочатку лише в містах, які відігравали провідну роль у їхньому культурному та релігійному житті.

Перші свідчення про їх існування відносяться до Києва – першопрестольного міста, де вже в першій половині XI ст.: *“Чернорисци поча множитися и монастыреве почаху бити”* [Ипатьевская летопись, 2001, стб. 139]. Монастирі з’являються як за рахунок князівської влади, багатих вкладників, так і завдяки чернечим сподвижникам [Бълхова, 2002, с. 25–56]. Тут кількісно переважали кеновіальні зі значною кількістю монахів, доступними для світських людей храмами, мощами святих, чудотворними іконами [Мицько, 1993, с. 71].

З поширенням християнства вглиб і ширину виникають монастирі й в інших регіонах давньоруської держави. Цей процес простежується з початку XII ст., а в Південно-Західній Русі – зі середини XII ст. [Бълхова, 2002, с. 31]

Свого часу церковний історик Є. Голубинський вказував, що давньоруські монастирі розміщувалися на території міст і лише з кінця XIV ст. починається їхнє спорудження у більш віддалених районах [Голубинский, 1901, с. 746–763]. При цьому вони мали можливість колонізувати новоотримані землі і стати більш незалежними. За рахунок цих земель монастирі поступово перетворювалися у великих феодалних магнатів із значними земельними володіннями і підвладними людськими ресурсами. За підрахунками того ж Є. Голубинського, в Києві IX – XIII ст. нараховувалося не менше 8 монастирів, Новгороді – 17, Смоленську – 8, Володимирі Суздальському і Галичі – по 5 тощо [Голубинский, 1901, с. 746–760; Щапов, 1988, с. 173–178]. За іншими підрахунками, в районі Галича існувало 7 монастирів [Мацюк, 1993, с. 73–74]. Більш точні дані подає М. Бълхова. За її підрахунками і згадками в писемних джерелах, у Києві було 16 монастирів, Новгороді – 26, Володимирі – 14, Пскові, Полоцьку – 4, Чернігові, Галичі – 3, Смоленську – 5 [Бълхова, 2002, с. 50–55].

Монастирі XI – першої половини XIII ст., розміщені на певній відстані від міського ядра, на думку Б. Тимощука, треба віднести до суттєвих об’єктів забудови приміської зони [Тимощук, 1995, с. 120]. Вони дають змогу певною мірою, як вважає дослідник, визначити територію, належну місту. Використання цієї ознаки важливе, оскільки залишки монастирів, які існували протягом кількох століть, виявити не так уже й важко. Тим більше, що в народній пам’яті збереглися назви урочищ, пов’язаних із культовими місцями, як-от “монастирище”, “монастир”, “монастирок”, “церковице” тощо. Припущення Б. Тимощука підтверджує, наприклад, дослідження в Києві, де, як стверджує І. Мовчан, *“на території Верхнього міста знаходилося кілька монастирів, але найбільші серед них розміщувалися за межею міста”* [Мовчан, 1988, с. 280–285].

Попри свою основну функцію монастирі були ще місцем постою для “іноків-страдників”, князівського двору, купців, що безпосередньо впливало на географію їх поширення. Багато виникало на “соляних” і стратегічних дорогах, розташовуючись один від одного на відстані денного переходу валки [Мицько, 1993, с. 72].

Так, у Ленківцях на Пруті (давні Чернівці), які стояли на перехресті торгових шляхів, мабуть, теж існував монастир. На північний схід від Ленківецького посаду розміщувалася церква (відома за залишками полив’яних керамічних плиток від підлоги), біля якої було кладовище [Возний, 2009, с. 359]. У всіх похованнях знайдено “кам’яні подушки”, які науковці пов’язують із захороненнями ченців [Моця, 1990, с. 71; Томенчук, 2016, с. 467]. Отже, на периферії давньоруського міста міг розташовуватися невеликий монастир.

Одним із напрямів поширення чернецтва було також освоєння печерних комплексів: *“И поча жити ту моля Бога юдыи хлебъ сухъ и тоже чересь день и воды в меру вкушая копая пещеру и не да себе оупокоя день и ночь в трудехъ пребывая въ бденьи и в молитвахъ”* [Лаврентьевская летопись, 1997, стб. 157]. Питання появи і функціонування печерних монастирів у регіоні досить складне й недостатньо досліджене. Важлива також проблема часу їхнього виникнення в досліджуваному регіоні. Щодо цього існують різні думки і припущення. Так, П. Батюшков відносив появу цих культових осередків до XI ст. [Батюшков, 1891, с. 55].

Окремі дослідження печер Сирето-Дністровського межиріччя проводили у другій половині XIX ст. Відомий історик Я. Головацький відносив більшість із них до пам’яток передісторичної епохи або давньослов’янського язичества [Головацький, 1871, с. 219–242]. В

історико-етнографічному описі Бессарабії початку XX ст. згадані печерні храми в Непоротовому та Комарові [Бессарабия, 1903, с. 83].

І. Винокуров та П. Горішній, які досліджували Бакотський монастир, дещо розширюють цю хронологію і вважають, що такі чернечі обителі побутували з X до XIII ст. у зв'язку з активізацією боротьби християнства з язичництвом. Хоча, на їхню думку, Бакотський печерний комплекс почав функціонувати з кінця XI–XII ст. [Винокур, Горішній, 1994, с. 206]. О. Пламеницька та Є. Пламеницька взагалі твердять про можливість виникнення перших християнських печер на зазначеній території у III–IV ст. [Plamenițkaia, 1997, с. 36–41]. Т. Бобровський розробив типологію датування християнських монастирів за архітектурно-планувальними особливостями і на основі цього простежив процес утворення печерних [Боровський, 1993, с. 122–130]. Згідно з його типологією, чернечі обителі в Подністров'ї з'явилися у другій половині XI–XII ст. і пов'язані з місіонерською діяльністю ченців-анахоретів, які зобов'язувалися, проживати одноосібно, далеко від монастирів у пустинних і віддалених місцях. Вони становили найбільший прошарок подорожніх ченців [Бълхова, 2002, с. 33].

Найбільше уваги присвятив цій проблемі співробітник Буковинського центру археологічних досліджень Б. Рідуш, який проводив обстеження печерних комплексів на правобережжі середньої течії Дністра й у публікаціях досить детально розглядає особливості спорудження печерних монастирів, робить спробу хронологічно атрибутувати їх та реконструювати давній вигляд [Рідуш, 1996, с. 3–10; 1997, с. 29–31; 1997а, с. 108–111; 2000, с. 184–193; 2000а, с. 108–127; 2000б, с. 22–23; 2000в, с. 46–51]. Дослідник вважає, що за основу періодизації християнських печерних комплексів треба прийняти типологію, яку запропонував Т. Боровський [Рідуш, 2001, с. 380–387].

Першими “обителями” монахів слугували скельні навіси, гроти, печери, широко представлені в українському Прикарпатті. Необхідно сказати, що в Подністров'ї завдяки геолого-морфологічним особливостям досить широко використовували природні печери для влаштування в них скитів, монастирів, характерних для східної гілки християнства [Рідуш, 1997а, с. 108]. Як зазначає Б. Рідуш, у басейні Дністра нараховується понад 80 християнських чернечих пам'яток і більшість із них розташовані в Середньому Подністров'ї [Рідуш, 2000в, с. 46–51].

Археологічно вивчені лише поодинокі пам'ятки. У цьому існують певні труднощі, оскільки культурний шар у печерах або відсутній, позаяк у приміщеннях його часто вичищали, або малопотужний і характеризує лише останній період існування монастиря [Рідуш, 2000в, с. 47]. Свого часу Т. Бобровський стверджував, що незначні дослідження підземних комплексів, проведені наприкінці XIX ст. й у радянський час, були розвідковими, тому їхні результати недостатні для хронологічної прив'язки цих комплексів [Боровский, 1990, с. 70–73].

Для облаштування монастирів, як правило, використовували групи печер, а окремо розташовані підземні порожнини могли обживати ченці-пустельники. Одна з таких досліджена поблизу с. Комарів, у гроті Турецька Хата. На думку дослідників, цей комплекс міг функціонувати одночасно з розташованим навпроти Бакотським монастирем XI–XIV ст. [Рідуш, 2000, с. 189]. За притулок для християнських місіонерів до часу введення християнства на Русі міг правити грот на Чубатій скелі поблизу того ж Комарова [Рідуш, 2000, с. 191]. У с. Кормань печерна церква могла входити до комплексу наскальних укріплень [Рідуш, 1996, с. 3–10; 2000, с. 184–193; 2000б, с. 22–23]. Можливо, у досліджуваний період функціонували й печерні каплиці біля с. Бабин і Хрещатик [Рідуш, 1996, с. 9; Коржик, 1995, с. 50–52].

Як зазначає Б. Рідуш, характерними ознаками християнського культового призначення печер можна вважати: планування та орієнтацію за сторонами світу; наявність специфічних архітектурних елементів – вівтарної ніші або виступу-престолу (апсиди) у східній частині приміщення, об'ємної ніші або полиці збоку від вівтаря (жертвенника), ніш для ікон; наявність скельних гробниць; графіті на стінах із зображеннями хрестів і написами релігійного змісту, специфічні речові знахідки [Рідуш, 2000г, с. 13–14].

Рис. 1. Залишки перченого монастиря в літописному Василеві

Fig. 1. Ruins of cave cloister in annalistic Vasylyv

Інколи до ченця-пустельника приєднувалися інші й обживали вільні природні печери або вирубували штучні. Так виникав великий монастирський комплекс [Головацький, 1885, с. 5].

В урочищі Монастир у літописному Василеві розміщувався печерний монастир (рис. 1). На його печерний вимір вперше вказав Б. Тимошук [Тимошук, 1992, с. 12]. Тут основні приміщення для ченців і церква були вирубані у скелі. Під час обстеження території знайдено фрагменти кераміки XII–XVII ст. Як зазначав дослідник монастиря Б. Рідуш, наявність якісної питної води, захованість урочища, наявність скельних відслонень і природних карстових порожнин сприяли влаштуванню скельного печерного скиту, швидше за все, незначних розмірів [Рідуш, 1997а, с. 109–110]. Заснування цього монастиря дослідник пов'язує з місіонерською діяльністю ченців в XI–XII ст. і вказує, що зазвичай вони сусідили з великими населеними пунктами [Рідуш, 2000в, с. 48].

Поряд із монастирем, на високому плато, виявлено залишки селищ XI – першої половини XIII ст. Очевидно, тут стояли села, що входили до структури монастиря. Незначні розміри сіл визначалися незначними розмірами монастирських земель. Ймовірно, у той час монастирі володіли такою кількістю землі з прикріпленими до неї селянами, яка була необхідною не лише для задоволення їхніх потреб, а й для збагачення.

Завдяки земельним володінням християнська Церква менше залежала від князівської влади, ніж тоді, коли користувалася князівською десятиною [Тимошук, 1995, с. 231]. Утім роль цих поселень у житті монастирів остаточно може бути встановлена лише після детальних археологічних досліджень. Однак відомо, що Церква була великим землевласником. Так, села Києво-Печерської лаври згадані вже в ранній період її існування. Близько 1087 р. князь Ярополк передав у власність цього монастиря *“дестину дая от всихъ скотъ святеи Богородици и от жита на вся лета”* [Ипатьевская летопись, 2001, стб. 198]. У 1158 р. він пожалував Печерському монастирю *“всю жизнь свою Небльскую волость, и Деревьскую, и Лучьскую и около Киева”*. Аналогічні дари відписала і дочка Ярополка: *“А по своемъ животе вда княгини 5 сель и съ челядью и все да и до повоя”* [Ипатьевская летопись, 2001, стб. 492, 493]. Печерський монастир одержав від Андрія Боголюбського міста Василів на Стугні й Мичеськ на р. Микі [Давня історія України, 2000, с. 391]. Взагалі ктитори були зобов'язані забезпечувати свої обителі засобами для існування. Крім сіл і земель, монастирі отримували й інші володіння у власність. Сюди могли входити *“лесъ, и борти, и ловища”*. Рязанський князь Олег Іванович віддав у володіння Ольгового монастиря Арестовське село *“и с винами, и с пашьями, и с бортными землями, и с бобры, и с перевесьщи”* [Грамоти, 1974, с. 32].

Подібні пожалування відомі на теренах Сирето-Дністровського межиріччя наприкінці XV ст. Так, наприклад, грамотою 1488 р. воевода Стефан надав монастирю в Путні с. Козминул у Чорнівській волості, млини від Серецького торгу, мале мито в Сучаві тощо [Documente Romaniae Historica, 1980, с. 62–63].

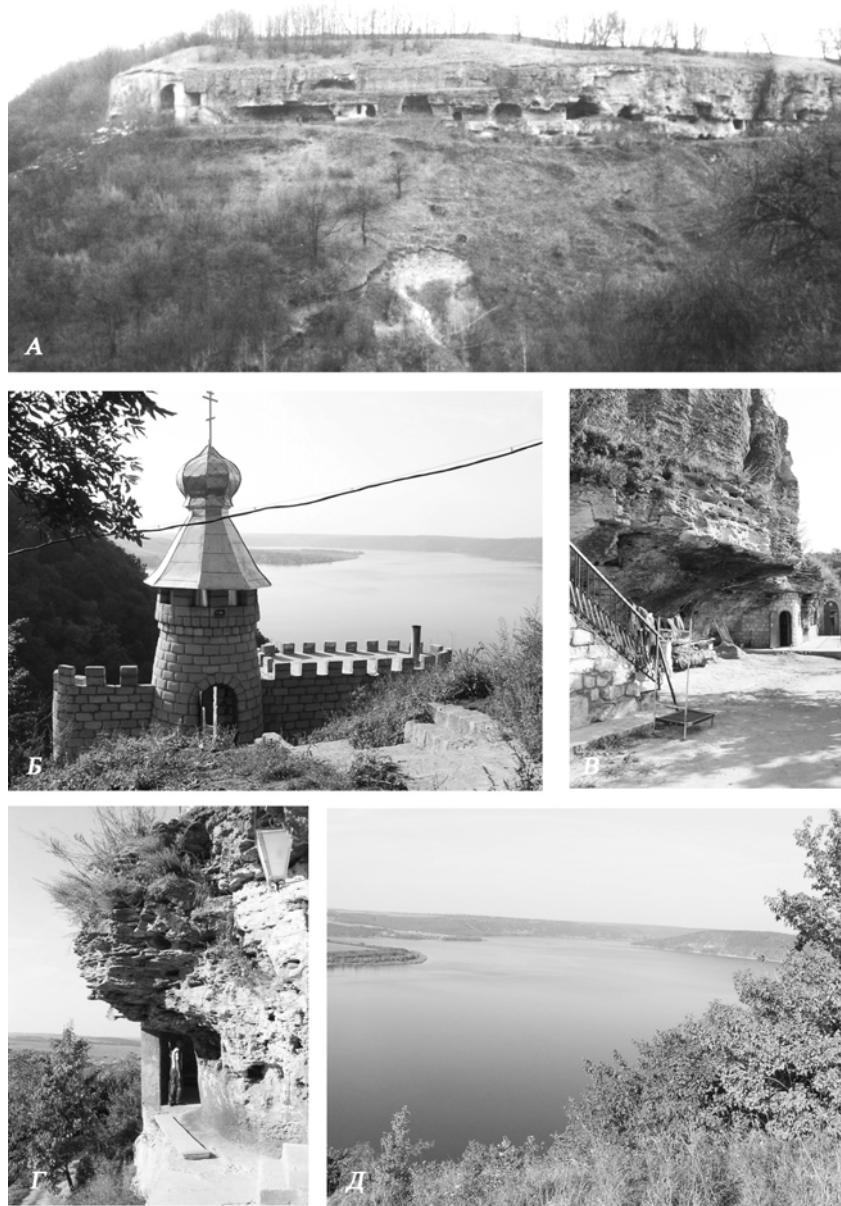

Рис. 2. Печерний монастир у Галиці. А – вид на Дністер до реконструкції; Б–Г – вид монастиря після реконструкції; Д – вид із монастиря на р. Дністер

Fig.2. Cave cloister in Halychsia. А – view on Dnister river before reconstruction; Б–Г – view on cloister after reconstruction; Д – view from cloister on Dnister river

Аналогічний культовий центр був у Кучелміні. Про розташування тут монастиря відомо віддавна. Згадки про нього містяться у праці О. Афанасьєва-Чужбинського, який вважав його залишками розкольникського монастиря [Афанасьєв-Чужбинский, 1863, с. 156]. Іншої думки дотримувався Б. Тимошук, який вважав, що монастир започатковано у XII – першій половині

XIII ст. [Тимошук, 1955, с. 111; 1982, с. 84]. Припущення Б. Тимошука підтвердили археологічні пошуки Б. Рідуша та розвідки 1999 р. [Рідуш, 1997а, с. 108–109; Пивоваров, Чеховський, 2000, с. 36].

Тут, у скелях Дністра, на висоті 80–100 м над рівнем річки розташований печерний монастирський комплекс, який складався з понад 20 штучних порожнин різних розмірів і призначення (рис. 2) [Рідуш, 1996, с. 6]. До його складу входили дзвіниці, комори, господарські приміщення та келії ченців площею 4–10,5 м². У приміщеннях частина горизонтально-похилих каналів закопчена, що свідчить про використання їх як димарів [Рідуш, 2000а, с. 114]. Тут же розміщувався підземний храм загальною площею 32 м². Стіни його були оштукатурені і, мабуть, покриті розписом. Портал храму викладено з кам'яних блоків. Церква орієнтована апсидою на південний схід. Внутрішнє облаштування церкви не збереглося, але є описи архітектурних деталей. Серед них О. Афанасьєв-Чужбинський згадує натуральні стовпи, які підтримували склепіння, а у стіні – кілька ніш із вирізаними на стінах хрестами [Афанасьєв-Чужбинський, 1863, с. 197–198]. Аналогічні стовпи й ніші досліджені в Бакотському печерному монастирі [Винокур, Горішній, 1994, с. 200–201; Винокур, 1993, с. 39–41]. Посередині церкви, за словами Д. Праницького, стояла видовбана кам'яна арка, а по боках вівтарної частини – два малих аркоподібних отвори [Праницький, 1903, с. 506–508]. На думку Т. Бобровського, це був тринавний печерний храм [Рідуш, 2000а, с. 116].

За 50 м від основного комплексу розташовувалася печера пустельника. Це – вирубане у скелі приміщення площею близько 19 м². По боках входу збереглися вирубані пази для закріплення дерев'яного одвірка. Біля входу прорубано отвір, очевидно, димар [Рідуш, 2000а, с. 116]. Подібні отвори досліджено в печерному скиті поблизу с. Остроків на Хмельниччині [Рідуш, Захар'єв, 1997, с. 120–126].

У південно-західній частині приміщення у підлозі видовбана скельна гробниця прямокутної форми. Аналогічні заглибини досліджено в Бакотському монастирі [Винокур, Горішній, 1994, с. 200]. У протилежній північно-східній частині келії видовбана ніша, яка, на думку дослідника, слугувала вівтарем для ченця [Рідуш, 2000а, с. 116].

Над монастирським комплексом, на місці, є городище. Його майданчик діаметром 50 м відгороджений від поля двома дугоподібними валами; перший, що безпосередньо обмежує подвір'я, має висоту 1,5 м при ширині 14 м. Спорудження його пов'язують із ранньозалізним віком. З його зовнішнього боку проходив рів шириною близько 10 м і глибиною 2,5 м [Тимошук, 1955, с. 111; 1982, с. 84]. На майданчику знайдено матеріали, які датуються XI – першою половиною XIII ст. Можливо, цей вал обороняв скельний монастир. Тут могли розташовуватися невеликі монастирські дерев'яні будівлі, які за небезпеки були захищені цими укріпленнями лініями. На віддалі 100 м від першого укріплення у XII ст. спорудили другий вал висотою 1 м, шириною 10 м. Посередині дуги валу простежується в'їзд шириною до 8 м. Із внутрішнього боку валу наявні сліди житлово-господарських зрубів, але характер їхньої забудови не в'яснений [Тимошук, 1982, с. 84]. Сьогодні вони активно руйнуються внаслідок польових робіт [Пивоваров, Чеховський, 2000, с. 29].

Валом і ровом були укріплені також монастирі в Галичі, Звенигороді на Білці, Йосиповичах [Берест, 2000, с. 256; Томенчук, 2016, с. 354]. Подібні монастирські комплекси в Подністров'ї досліджені у Студениці, Буші, Розгірчі, Субочі, Нагор'ях, Лядаві, Соکیلці тощо [Рідуш, Нечитайло, 1999, с. 188–193; Рідуш, Захар'єв, 1997, с. 120–126; Винокур, 1994, с. 123–135; Карпович, 1930, с. 562–563; Бобровський, 1993, с. 70–73].

Отже, археологічні матеріали з території правобережжя Середнього Дністра дають можливість констатувати існування тут у період XII – першої половини XIII ст. християнських культових пам'яток. У цей час виділяються монастирські комплекси, зокрема і печерні, пов'язані з візантійськими традиціями. Православні монастирі XII – першої половини XIII ст. розміщувалися або на території давньоруських міст, або неподалік, у приміській зоні. Тому ці культові об'єкти треба прийняти за важливу ознаку того, що той чи той населений пункт у зазначений час був справжнім містом. У давньоруських містах чорне духовенство, крім своєї основної місіонерської діяльності, вело активне суспільне життя.

ЛІТЕРАТУРА

- Афанасьев-Чужбинский А.* (1863). Поездка в Южную Россию. – Ч. II. Очерки Днестра. – СПб. – 438 с.
- Батюшков П.* (1891). Подолия. Историческое описание. – СПб. – 236 с.
- Берест Р.* (2000). До питання про місце чорного духовенства у суспільному житті давньоруської держави // Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст.: Матеріали Міжнародної наукової конференції. – Чернівці. – С. 255–257.
- Бессарабия.* Географический, исторический сборник / Под ред. П. А. Крушевана. (1903). – М. – 520 с.
- Бобровский Т. А.* (1990). К вопросу о типологии и датировке древнерусских пещерных монастырей // Тезисы историко-археологического семинара “Чернигов и его округа в IX–XIII вв.” (15 мая 1990 г.). – Чернигов. – С. 70–73.
- Бобровский Т. А.* (1993). К вопросу о типологии и датировке древнерусских пещерных монастырей // РА. – № 4. – С. 122–130.
- Бълхова М. И.* (2002). Монастыри на Руси XI – середины XIV века // Монашество в России XI–XX века: исторические очерки. – М. – С. 25–56.
- Винокур І.* (1993). Бакота в історії Галицько-Волинського князівства // Міжнародна наукова конференція “Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції”. Галич, 19–21 серпня 1993 р. Тези доповідей та повідомлень. – Львів. – С. 39–41.
- Винокур І. С.* (1994). Дослідження Бушанського скельного комплексу // Археологія. – № 3. – С. 123–135.
- Винокур І., Горішний П.* (1994). Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. – Кам’янець-Подільський. – 362 с.
- Возний І. П.* (2009). Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в X–XIV ст. Ч. 2. Матеріальна, духовна культура та соціально-історичний розвиток. – Чернівці. – 568 с.
- Гловацкий Я.* (1871). Об исследовании памятников русской старины, сохраняющихся в Галичине и Буковине // Тр. I археологического съезда 1869 года. – М. – Т. 1. – С. 219–242.
- Головацкий Я.* (1885). Монастыри юго-западной России вообще и Креховский монастырь. – СПб. – 15 с.
- Голубинский Е.* (1901). История Русской церкви. – М. – Т. 1. – 968 с.
- Грамоти XIV ст.* / Упор. М. М. Пещак. (1974). – К. – № 15. – 255 с.
- Давня історія України: в 3-х т.* (2000). – К. – Т. 3. – 696 с.
- Карпович В.* (1930). Скальний монастир у Розгірчі // Записки чина св. Василя Великого. – Львів. – Т. 3. – С. 562–573.
- Коржик В.* (1995). Підземні порожнини Буковини – свідки історико-географічного процесу // Збірник тез, повід. та доп. конф. “Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України”. – Львів. – С. 50–52.
- Мацюк О.* (1993). Замки і фортеці Галицької землі // Міжнародна наукова конференція “Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції”. Галич, 19–21 серпня 1993 р. Тези доповідей та повідомлень. – Львів. – С. 73–74.
- Мицько І.* (1993). Монастирі Підгір’я XIII–XIV ст. // Міжнародна наукова конференція “Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції”. Галич, 19–21 серпня 1993 р. Тези доповідей та повідомлень. – Львів. – С. 70–72.
- Мовчан І. І.* (1988). Киев и его округа // Труды V Международного конгресса археологов-славистов. Киев, 18–25 сентября 1985 г. – К. – Т. 2. – С. 280–285.
- Моця О. П.* (1990). Погребальные памятники южнорусских земель IX–XIII вв. – К. – 156 с.
- Патерик Киево-Печерского монастыря* (1911). – СПб. – 281 с.
- Пивоваров С., Чеховський І.* (2000). На Дністрі на “оукраине Галичской”. – Чернівці. – 143 с.
- Праницкий Д.* (1903). Старинный церковный памятник // Кишиневские Епархиальные ведомости. – № 19. – 1 октября. – С. 506–508.
- ПСРЛ* (1997). – М. – Т. 1. Лаврентьевская летопись. – 496 с.
- ПСРЛ* (2001). – М. – Т. 2. Ипатьевская летопись – 648 с.

- Рідуш Б.* (1996). Культурні печери Буковинського Подністров'я // Буковинський історико-етнографічний вісник. – Чернівці. – Вип. 1. – С. 3–10.
- Рідуш Б.* (1997). Печери в урочищі монастир біля Василева // Матеріали II історико-краєзнавчої конференції “Буковина – мій рідний край”. – Чернівці. – С. 29–31.
- Рідуш Б.* (1997а). Печерні монастирі Буковини // ПССІАЕ. – Вип. 3. – С. 108–111.
- Рідуш Т., Захар'єв В.* (1997). Спелеоархеологічні та спелеістичні дослідження у Сокилецькому мікрорегіоні (Хмельницька область) // ПССІАЕ. – Вип. 4. – С. 120–126.
- Рідуш Б., Нечитайло П.* (1999). Субоцький печерний монастир // ПССІАЕ. – Т. 2. – С. 188–193.
- Рідуш Б.* (2000). До питання про культурні печери слов'ян у Середньому Подністров'ї // Археологічні студії. – Київ–Чернівці. – Вип. 1. – С. 184–193.
- Рідуш Б.* (2000а). Непоротівський (Галицький) печерний монастир: стан та перспективи дослідження // ПССІАЕ. – Т. 1. – С. 108–127.
- Рідуш Б.* (2000б). Печерний храм у с. Кормань // Матеріали III історико-краєзн. конф. молодих дослідників, студентів та науковців “Буковина – мій рідний край”. Чернівці, 17 травня 1998 р. – Чернівці. – С. 22–23.
- Рідуш Б.* (2000в). Печерні монастирі Подністров'я: проблеми дослідження та датування // Середньовічна Європа: Погляд з кінця X ст. – Чернівці. – С. 46–51.
- Рідуш Б. Т.* (2000г). Печери Середнього Подністров'я в історії населення регіону // Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича. – Чернівці. – 20 с.
- Рідуш Б.* (2001). Поширення печерних монастирів у Середньому Подністров'ї // Міжнародний науковий конгрес “Українська історична наука на порозі XXI ст.”. Доповіді та повідомлення. – Чернівці. – Т. 3. – С. 380–387.
- Тимощук Б. А.* (1955). Древнерусские поселения Северной Буковины // КСИИМК. – Вып. 57. – С. 109–114.
- Тимощук Б. О.* (1982). Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). – К. – 206 с.
- Тимощук Б. О.* (1992). Василів – місто Галицької Русі. – Чернівці. – 30 с.
- Тимощук Б. А.* (1995). Восточные славяне: От общины к городам. – М. – 261 с.
- Томенчук Б.* (2016). Галич і Мала галицька земля XII–XIII ст. Історична топографія городищ. – Івано-Франківськ. – 596 с.
- Щапов Я. Н., Соколова Е. И.* (1988). К истории городских институтов Древней Руси (игумены и архимандриты в городе) // Труды V Международного конгресса археологов-славистов. Киев, 18–25 сентября 1985 г. – К. – Т. 2. – С. 173–178.
- Documente Romaniae Historica. A: Moldova (1487–1504).* (1980). – București. – Vol. III. – 685 p.
- Plamenițkaia O., Plamenițkaia E.* (1997). Mănăstirile în stîncă din zona Nistrului de mijloc: mănăstirii Mihalovca din s. Bakota (sfîrșitul secolului al XI-lea – începutul secolului al XV-lea) // Sud-Est. Матеріали Міжнародного семінару “Культурна наскельна архітектура у цивілізації південно-східної Європи”. – Кишинів. – № 4(30). – С. 36–41.

REFERENCES

- Afanas'ev-Chuzhbinskij, A. (1863). *Poezdka v Juzhnuju Rossiju. Ch. II. Ocherki Dnestra*. Sankt-Peterburg, 438 pp. (in Russian).
- Batjushkov, P. (1891). *Podolija. Istoricheskoe opisanie*. Sankt-Peterburg, 236 pp. (in Russian).
- Berest, R. (2000). Do pytannia pro mistse chornoho dukhovenstva u suspilnomu zhytti davnoruskoj derzhavy. *Serednovichna Yevropa: pohliad z kintsia XX st.: Materialy Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii*. Chernivtsi, 255–257 (in Ukrainian).
- Bobrovskij, T. A. (1990). K voprosu o tipologii i datirovke drevnerusskikh peshhernyh monastyrej. *Tezisy istoriko-arheologicheskogo seminarâ “Chernigov i ego okrugâ v IX–XIII vv.” (15 maja 1990 g.)*. Chernigov, 70–73 (in Russian).
- Bobrovskij, T. A. (1993). K voprosu o tipologii i datirovke drevnerusskikh peshhernyh monastyrej. *Rossijskaja arheologija*, 4, 122–130 (in Russian).

- Blhova M. I. (2002). Monastyri na Rusi XI – serediny XIV veka. *Monashestvo v Rossii XI–XX veka: istoricheskie ocherki*. Moskva, 25–56 (in Russian).
- Vynokur, I. (1993). Bakota v istorii Halytsko-Volynskoho kniazivstva. *Mizhnarodna naukova konferentsiia “Halytsko-Volynska derzhava: peredumovy vynyknennia, istoriia, kultura, tradytsii” Halych, 19–21 serpnia 1993 r. Tezy dopovidei ta povidomlen*. Lviv, 39–41 (in Ukrainian).
- Vynokur, I. S. (1994). Doslidzhennia Bushanskoho skelnogo kompleksu. *Arkheolohiia*, 3, 123–135 (in Ukrainian).
- Vynokur, I., & Horishnii, P. (1994). *Bakota. Stolytsia davnoruskoho Ponyzzia*. Kam’ianets-Podilskyi, 362 pp. (in Ukrainian).
- Voznyi, I. P. (2009). *Istoryko-kulturnyi rozvytok naseleння mezhyrichchia Verkhnoho Siretu ta Serednoho Dnistra v X–XIV st. Ch. 2. Materialna, dukhovna kultura ta sotsialno-istorychnyi rozvytok*. Chernivtsi, 568 pp. (in Ukrainian).
- Glovackij, Ja. (1871). Ob issledovanii pamjatnikov russkoj stariny, sohranjajushhihsja v Galichine i Bukovine. *Tr. I arheologicheskogo s#ezda 1869 goda, 1*. Moskva, 219–242 (in Russian).
- Golovackij, Ja. (1885). *Monastyri jugo-zapadnoj Rossii voobshhe i Krehovskij monastyr’*. Sankt-Peterburg, 15 pp. (in Russian).
- Golubinskij, E. (1901). *Istorija Russkoj cerkvi, 1*. Moskva, 968 pp. (in Russian).
- Tolochko, P. P. (Ed.). *Davnja istoriia Ukrainy: v 3-kh t., 3*. (2000). Kyiv, 696 pp. (in Ukrainian).
- Karpovych, V. (1930). Skalni monastyri u Rozghirchi. *Zapysky chyna sv. Vasyliia Velykoho, 3*. Lviv, 562–573 (in Ukrainian).
- Korzhyk, V. (1995). Pidzemni porozhnyny Bukovyny – svidky istoryko-heohrafichnoho protsessu. *Zbirnyk tez, povid. ta dop. konf. “Skeli i pechery v istorii ta kulturi starodavnoho naseleння Ukrainy”*. Lviv, 50–52 (in Ukrainian).
- Krushevana, P. A. (Ed.). (1903). *Bessarabija. Geograficheskij, istoricheskij sbornik*. Moskva, 520 pp. (in Russian).
- Matsiuk, O. (1993). Zamky i fortetsi Halytskoi zemli. *Mizhnarodna naukova konferentsiia “Halytsko-Volynska derzhava: peredumovy vynyknennia, istoriia, kultura, tradytsii” Halych, 19–21 serpnia 1993 r. Tezy dopovidei ta povidomlen*. Lviv, 73–74 (in Ukrainian).
- Mytsko, I. (1993). Monastyri Pidhir’ia XIII–XIV st. *Mizhnarodna naukova konferentsiia “Halytsko-Volynska derzhava: peredumovy vynyknennia, istoriia, kultura, tradytsii” Halych, 19–21 serpnia 1993 r. Tezy dopovidei ta povidomlen*. Lviv, 70–72 (in Ukrainian).
- Movchan, I. I. (1988). Kiev i ego okrug. *Trudy V Mezhdunarodnogo kongressa arheologov-slavistov. Kiev, 18–25 sentjabrja 1985 g., 2*. Kyiv, 280–285 (in Russian).
- Mocja, O. P. (1990). *Pogrebal’nye pamjatniki juzhnorusskih zemel’ IX–XIII vv*. Kyiv, 156 pp. (in Russian).
- Pateryk Kyevo-Pecherskoho monastyria*. (1911). Sankt-Peterburg, 281 pp. (in Russian).
- Peshchak, M. M. (Ed.). (1974). *Hramoty XIV st., 15*. Kyiv, 255 pp. (in Ukrainian).
- Pyvovarov, S., & Chekhovskiy, I. (2000). *Na Dnistri na “oukrayne Halychskoi”*. Chernivtsi, 143 pp. (in Ukrainian).
- Pranickij, D. (1903, October 1). Starinnyj cerkovnyj pamjatnik. *Kishinevskie Eparhial’nye vedomosti, 19*, 506–508 (in Russian).
- Polnoe sobranie ruskikh letopisey*. (1997). Tom I. Lavrentevskaja letopis. Moskva, 496 pp. (in Old-Slavic).
- Polnoe sobranie ruskikh letopisey*. (2001). Tom II. Ipatevskaja letopis. Moskva, 648 pp. (in Old-Slavic).
- Ridush, B. (1996). Kultovi pechery Bukovynskoho Podnistrov’ia. *Bukovynskiy istoryko-etnohrafichnyi visnyk, 1*. Chernivtsi, 3–10 (in Ukrainian).
- Ridush, B. (1997). Pechery v urochyschchi monastyri bilia Vasyleva. *Materialy II istoryko-kraieznavchoi konferentsii “Bukovyna – mii ridnyi krai”*. Chernivtsi, 29–31 (in Ukrainian).
- Ridush, B. (1997a). Pecherni monastyri Bukovyny. *Pytannia starodavnoi, serednovichnoi istorii, arkheolohii y etnolohii, 3*, 108–111 (in Ukrainian).

Ridush, T., & Zakhar'iev, V. (1997). Speleoarkheolohichni ta speleistychni doslidzhennia u Sokiletskomu mikrorehioni (Khmelnyska oblast). *Pytannia starodavnoi, serednovichnoi istorii, arkheolohii y etnolohii*, 4, 120–126 (in Ukrainian).

Ridush, B., & Nechytailo, P. (1999). Subotskyi pecheryni monastyr. *Pytannia starodavnoi, serednovichnoi istorii, arkheolohii y etnolohii*, 2, 188–193 (in Ukrainian).

Ridush, B. (2000). Do pytannia pro kultovi pechery slov'ian u Serednomu Podnistrov'i. *Arkheolohichni studii*, 1. Kyiv–Chernivtsi, 184–193 (in Ukrainian).

Ridush, B. (2000a). Neporotivskyi (Halytskyi) pecheryni monastyr: stan ta perspektyvy doslidzhennia. *Pytannia starodavnoi, serednovichnoi istorii, arkheolohii y etnolohii*, 1, 108–127 (in Ukrainian).

Ridush, B. (2000b). Pecheryni khram u s. Korman. *Materialy III istoryko-kraiezn. konf. molodykh doslidnykiv, studentiv ta naukovtsiv "Bukovyna – mii ridnyi kraj". Chernivtsi, 17 travnia 1998 r.* Chernivtsi, 22–23 (in Ukrainian).

Ridush, B. (2000v). Pecherni monastyri Podnistrov'ia: problemy doslidzhennia ta datuvannia. *Serednovichna Yevropa: Pohliad z kintsia XX st.* Chernivtsi, 46–51 (in Ukrainian).

Ridush, B. T. (2000h). Pechery Serednoho Podnistrov'ia v istorii naseleennia rehionu. *Dissertation Abstracts International, kand. ist. nauk: 07.00.01. Chernivetskyi natsionalnyi universytet im. Iu. Fedkovycha.* Chernivtsi, 20 pp. (in Ukrainian).

Ridush, B. (2001). Poshyrennia pecherynykh monastyriv u Serednomu Podnistrov'i. *Mizhnarodnyi Naukovyi Konhres "Ukrainska istorychna nauka na porozi XXI st."*. *Dopovidi ta povidomlennia*, 3. Chernivtsi, 380–387 (in Ukrainian).

Timoshhuk, B. A. (1955). Drevnerusskie poselenija Severnoj Bukoviny. *Kratkie soobshhenija instituta istoriï material'noj kul'tury*, 57, 109–114 (in Russian).

Tymoshchuk, B. O. (1982). *Davnoruska Bukovyna (X – persha polovyna XIV st.)*. Kyiv, 206 pp. (in Ukrainian).

Tymoshchuk, B. O. (1992). *Vasyliv – misto Halytskoi Rusi*. Chernivtsi, 30 pp. (in Ukrainian).

Timoshhuk, B. A. (1995). *Vostochnye slavjane: Ot obshhiny k gorodam*. Moskva, 261 pp. (in Russian).

Tomenchuk, B. (2016). *Halych i Mala halytska zemlia XII–XIII st. Istorychna topohrafiia horodyshch.* Ivano-Frankivsk, 596 pp. (in Ukrainian).

Shhapov, Ja. N., & Sokolova, E. I. (1988). K istorii gorodskih institutov Drevnej Rusi (igumeny i arhimandryty v gorode). *Trudy V Mezhdunarodnogo kongressa arheologov-slavistov. Kiev, 18–25 sentjabrja 1985 g.*, 2. Kiev, 173–178 (in Russian).

Documente Romaniae Historica. A: Moldova (1487–1504), 3. (1980). București, 685 pp. (in Romanian).

Plamenițkaia, O., & Plamenițkaia, E. (1997). Mănăstirile în stîncă din zona Nistrului de mijloc: mănăstirii Mihalovca din s. Bakota (sfîrșitul secolului al XI-lea–începutul secolului al XV-lea). *Sud-Est. Materialy Mizhnarodnoho seminaru "Kultova naskelna arkhitektura u tsyvilizatsii pivdenno-skhidnoi Yevropy"*, 4(30). Kyshyniv, 36–41 (in Romanian).

*Стаття: надійшла до редакції 12.05.2018
прийнята до друку 20.06.2018*

**MONASTERIES IN THE XII – THE FIRST HALF OF THE XIII CENTURY ON THE RIGHT BANK
OF THE MIDDLE DNISTER**

Ihor VOZNYJ

*Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University,
Kotsjubynskyi St., 2, 58012, Chernivtsi, Ukraine,
e-mail: voznyj_igor@rambler.ru*

The article considers the problem of the formation and evolution of Christian monasteries in the cities of the right bank of the Middle Dnister. Whereas the black clergy was very significant in their layer. The Monasteries on the specified territory, as well as on the territory of South-West Rus, appeared in the middle of the XII century. It is shown their importance as a part of the city in spreading the Christian ideology. Also were considered the cave monasteries of the Dnister canyon. The cave monasteries began to operate in the Dnister canyon already from XIth, as it was indicated by the group of researchers. As the first “Cloister” for the monks served the rock shelters, mainsails, caves, widely represented in the Ukrainian Carpathian Mountains. For the installation of the monasteries usually are used the group of the caves and separately placed underground cavities could be settled by the the desert monks who were associated with Byzantine monastic traditions. The structure of the monastery could include the settlements. Probably the monasteries of XII – early XIII century owned so many lands with attached peasants, which was required only to meet their needs and not for benefication.

The Orthodox Monasteries of the XII – early XIII century were placed in the territory of ancient rusian cities or in nearby suburbs. Therefore, these sacral objects should be taken as a essential sign that a one or another inhabited locality in XII – early XIII century was a real city. In ancient rusian cities the black clergy in addition to its core missionary activities led an active social life.

Key words: monastery, black clergy, monastery, yeremit monasteries, kenovian monasteries, cave monasteries, Zenkivtsi on Prut river, Vasyliv, Kuchelmin.

ЦЕРКВА БЛАГОВІЩЕННЯ У ДАВНЬОМУ ГАЛИЧІ

Юрій ЛУКОМСЬКИЙ

*Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
вул. Винниченка, 24, 79008, м. Львів, Україна,
Національний університет “Львівська політехніка”,
вул. С. Бандери, 12, 79000, м. Львів, Україна,
e-mail: skif@i.ua*

Розглянуто результати археологічних досліджень комплексу решток дерев'яної і мурованої церков Благовіщення, збережених на рівні фундаментів на території колишнього Подолу давнього Галича XII–XIII ст., які проводили в кінці XIX (І. Шараневич, Л. Лаврецький) та в кінці XX ст. (автор). На підставі аналізу планувальної структури пам'яток, будівельно-технічних і технологічних особливостей їх спорудження, решток білокам'яного декору та мозаїчної підлоги з керамічних полив'яних плиток, супровідного могильника, виявленого археологічного матеріалу та зафіксованої стратиграфії, порівняння з низкою аналогів уточнено датування побудови та функціонування об'єктів (дерев'яної церкви в середині–другій половині XII ст. та мурованої, збудованої на місці дерев'яної у проміжку між останньою третьою XII – початком XIII ст., яка функціонувала до XV ст.). Зроблено низку гіпотетичних графічних й археологічних реконструкцій: 1) плану дерев'яної церкви; 2) плану мурованого храму на рівні наземних стін; 3) частини плану мозаїчної підлоги з полив'яних плиток; 4) технологічного процесу виготовлення складнофігурних поліхромних плиток; 5) об'ємно-просторового вигляду мурованої святині. У висновках загострено увагу на низці проблемних питань, які потрібно вирішити у процесі майбутніх досліджень, а також запропоновано зберігати збережені унікальні релікти у спеціально зведеному критому павільйоні-музеї.

Ключові слова: Церква Благовіщення, середньовіччя, церковна архітектура, планувальна структура, археологічно-архітектурна реконструкція.

На території літописного Галича сконцентрована значна кількість архітектурно-археологічних пам'яток – колишніх монументальних будівель і містобудівних комплексів. Найвивченіші з них – рештки 15 мурованих та дерев'яних церков княжої доби [Лукомський, Петрик, 2018, мапа 3.3]. За формою планів фундаментів ці сакральні споруди поділяються на кілька яскраво виражених типів: хрестово-баневі (вписаного й описаного хреста), ротондальні (центричні й видовжені), а також однонавні [Лукомський, 1997]. Рештки мурованої церкви Благовіщення, виявлені й розкопані в кінці XIX ст., належать саме до третього типу. Це – єдиний у давньому Галичі мурований однонавний храм зального типу, добре відомий в історіографії ще за зразками збереженої мозаїчної підлоги з полив'яних плиток.

Поле Церквиська, на якому розташований об'єкт, – незабудований релікт обширного галицького Підгороддя, що простягається долиною р. Лукви. Воно перебуває на її лівому березі за 800 м від Крилоської гори, де був княжий дитинець – город, головний адміністративний і релігійний центр давнього Галича XII–XIII ст. [Czołowski, 1890; Пеленський, 2018, с. 155; Крип'якевич, 1917; Пастернак, 1944; Ауліх, 1980, с. 149]. Урочище Церквиська обмежене Луквою, полем Над горбом, що прилягає до присілку Підгороддя, другим присілком – Четверки, а також полем Кашиків із півночі (рис. 1, 2).

У XIX ст. одна частина поля перебувала у церковній власності, а друга – у волостян. Тут здавна виорювали тесане біле каміння, полив'яні плитки й інші високомистецькі знахідки з княжої доби [Szaraniewicz, 1886, s. 68].

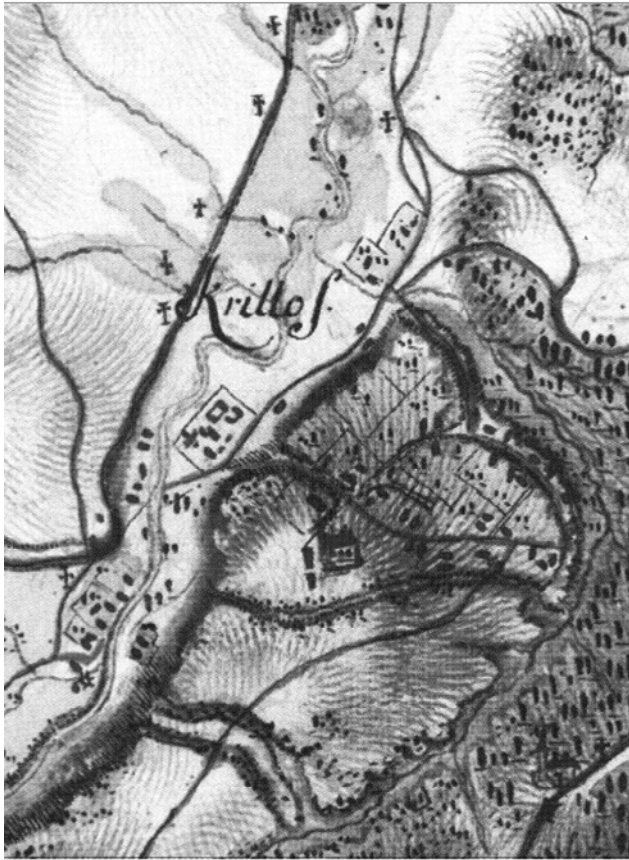

Рис. 1. Фрагмент плану Крилоса з Йосифінської топографічної карти Галичини, 1779–1782 рр.
Fig. 1. Fragment of plan of Krylos from Josyrian topographic map of Halychyna, 1779–1782

раневич зробив висновок, що біля церквища існувало супровідне поселення до середини XV ст., яке так і називалося – Благовіщення [Szaraniewicz, 1886, s. 69].

План фундаментів споруди, фрагменти підлоги з полив'яних плиток, а також частина різьбленої капітелі (?), що зображає маску людини або звіра (лев ?), були опубліковані 1889 р. (рис. 3). Автор публікації П. Полянський, очевидно, був на місці розкопів о. Лаврецького близько 1889 р., бо подає, що рештки церкви розкопані на ґрунті Євдокії Бобрис (правильно Бобрис – прізвище, яке дотепер розповсюджене в Крилосі – Ю. Л.)¹. Загальні розміри плану споруди за Полянським: *“...долгота 20.20 м, ширина же 11.30 м. Зъ того припадаєть на толстость или ширину стень фундаментовъ 1.80 м, долгота самой церковной навь выноситъ 14.00 м, долгота пресвитеріи – не вчысляючи абсида – 5.40 м, ширина олтарного фундаменту помѣщенного въ апсидѣ 4.00 м, а подобный тому фундаментъ въ навѣ при иконостасѣ 2.00 м ширины а 1.00 м долготы”*. На жаль, два останні внутрішні фундаменти не показані на опублікованому плані [Полянський, 1889, с. 242–243] (рис. 3).

Ще на початку XX ст. інженер-мистецтвознавець К. Скуревич звернув увагу на те, що план церкви Благовіщення за розмірами й типом відповідає польським костелам XII–XIII ст.

¹ Свідчення П. Полянського щодо власника ділянки не збігається з даними І. Шараневича. Це могло статися внаслідок неточної поінформованості П. Полянського на місці або через зміни власника.

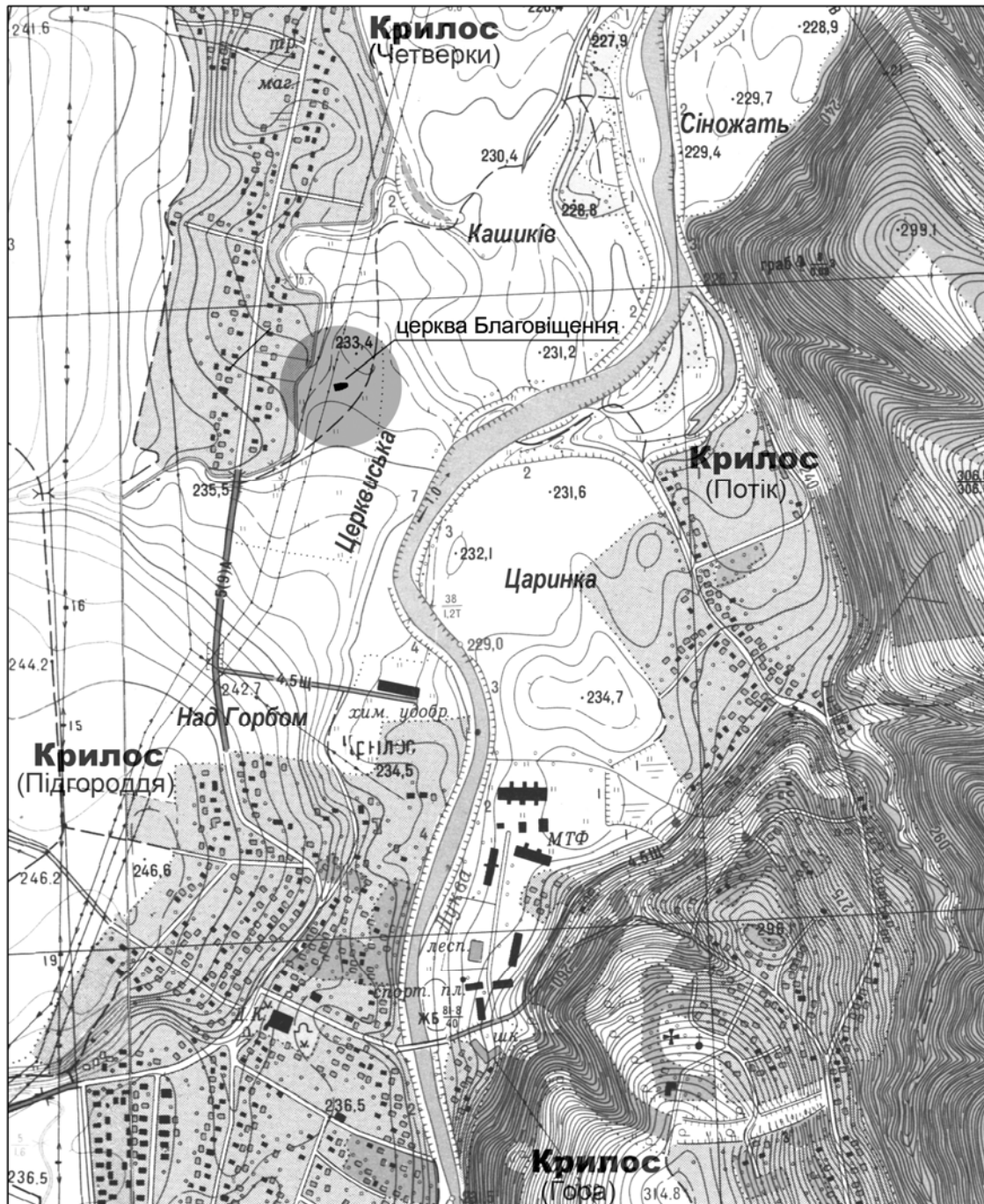

Рис. 2. Ситуаційний план розташування фундаментів церкви Благовіщення з місцевими топонімами
Fig. 2. Situational plan of location of foundations of Annunciation church with local toponyms

[Скुरевичъ, 1906, с. 16]. Цьому інженерові належить й одне схематично обміряне креслення плану об'єкту, виконане 1889 р. (рис. 4).

Йосип Пеленський вважав, що “план споруди складається з трьох частин, які ступінчасто звужуються від заходу до сходу, а саме з нави, пресвітерію та круглої апсиди. Нава, як найбільша частина – обширний прямокутник, відділений муром від пресвітерії і санктуарії (принаймі в плані), забезпечений ззовні пілястрами, по одному з півночі й півдня”.

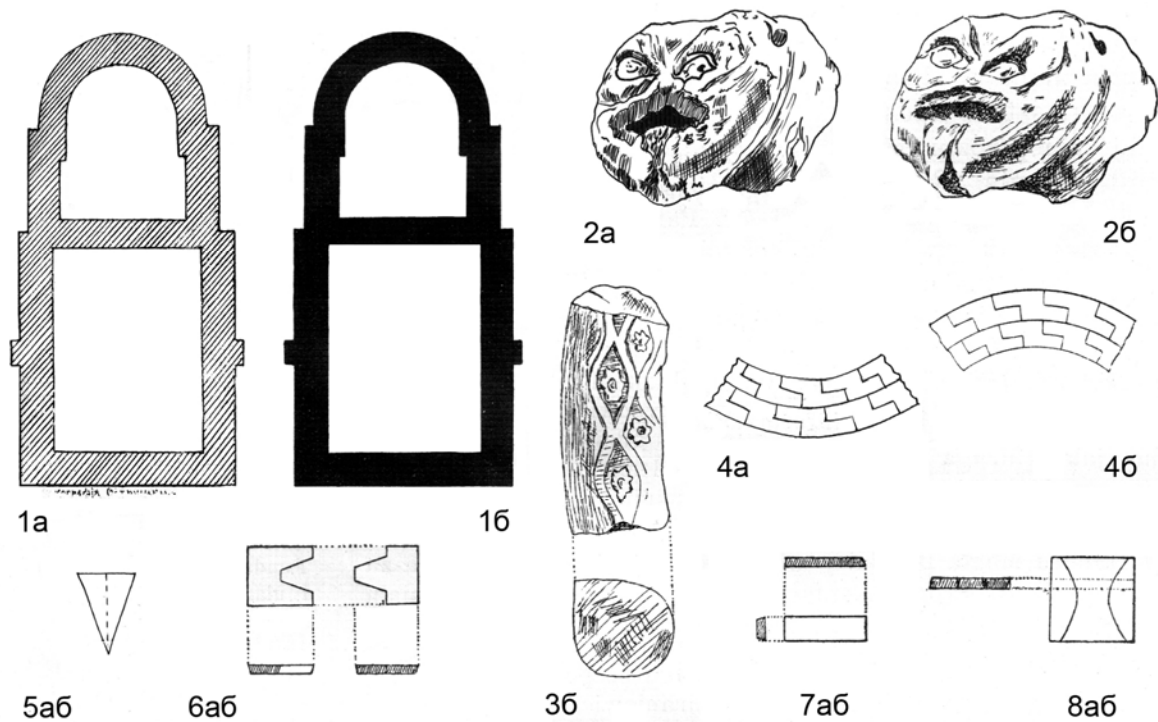

Рис. 3. Ілюстрації П. Полянського (а) і Й. Пеленського (б), пов'язані з церквою Благовіщення: 1 – план фундаментів; 2 – різьблена голова лева (?); 3 – деталь архівольта; 4 – фрагмент підлоги із зигзагоподібних плиток; 5 – трикутна плитка; 6 – одно- та двозуба плитки; 7 – прямокутна плитка; 8 – квадратна композиція з трьох плиток

Fig. 3. Illustrations made by P. Polianskyi (a) and J. Pelenskyi (b), related to Annunciation church: 1 – plan of foundations; 2 – carved head of lion (?); 3 – detail of archivolte; 4 – fragment of the floor consisting of crankle-shaped tiles; 5 – triangle tile; 6 – two- and single-tooth tiles; 7 – rectangular tile; 8 – square composition consisting of three tiles

Зважаючи на останню деталь – пілястри, Пеленський припускав, що церква могла бути накрита бочковим склепінням або дерев'яним кроквяним дахом. Науковець зауважив, що план храму близький до типу однавної базилики або до церков південних слов'ян [Peleński, 1914, s. 78–80].

Загальні розміри плану фундаментів за Й. Пеленським становлять 23×10,4 м. Науковець опублікував детальніший рисунок фрагмента різьбленого архівольта з порталу Благовіщенської церкви (рис. 3) та зробив кілька важливих зауважень, які вивідав у ще живого автора розкопок о. Л. Лаврецького. Зокрема, з його книги стало відомо, що в одному з наріжників фундаментів отець виявив глибоко підкладений фрагмент гладкообробленої плити, яку вважав частиною старого саркофага, а під підлогою з полив'яних плиток – “спалені лігари” (лежні, колоди), що давали підстави йому припускати існування на цьому місці давнішої дерев'яної церкви, яку після пожежі замінила мурована, з різьбами. Проте Й. Пеленський вважав, що спалені лігари не обов'язково мають бути рештками попередньої дерев'яної церкви, а є слідами від першої дерев'яної підлоги виявленого мурованого храму [Peleński, 1914, s. 79]. Науковець знайшов ще одне обґрунтування щодо посвяти церкви Благовіщенню, записане зі слів старого паламара крилоської церкви Петра Маланія, який покликався на свідчення старших людей, котрі жили ще у XVIII ст. Проаналізувавши документ 1458 р., науковець ще раз впевнився у тому, що сільце Благовіщення, яке виникло при однойменній церкві, разом із Підгороддям у той час підпорядковувалися сусідньому капітульному крилоському монастирю

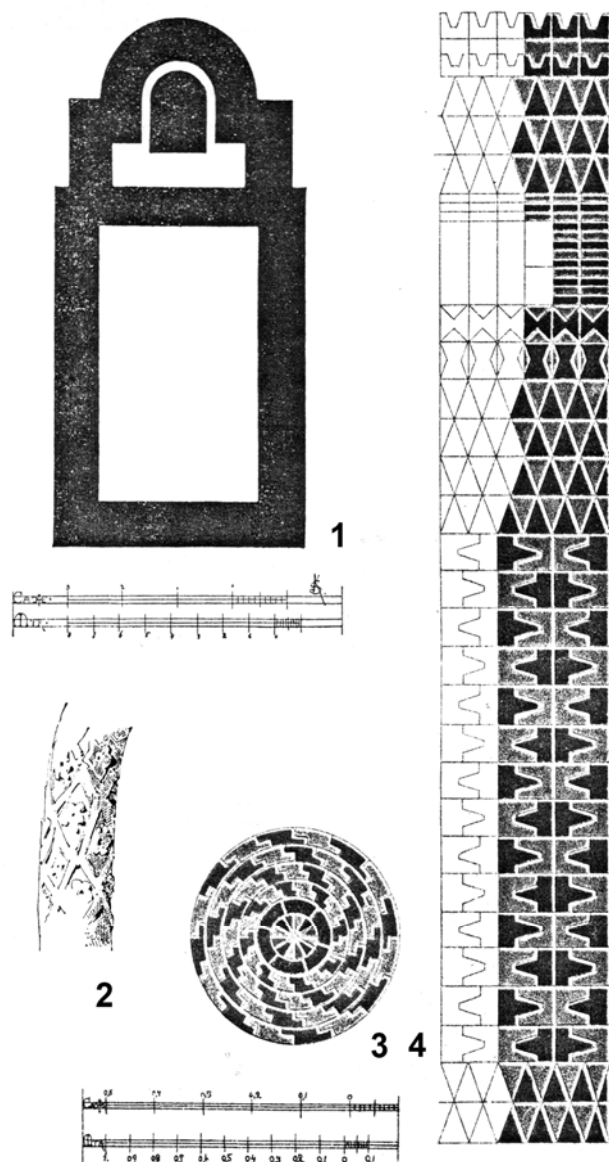

Рис. 4. Ілюстрації К. Скуревича, присвячені церкві Благовіщення: 1 – план фундаментів; 2 – різьблена деталь архівольта; 3, 4 – фрагменти мозаїчної підлоги
 Fig. 4. Illustration made by K. Skurevych, dedicated to Annunciation church: 1 – plan of foundations; 2 – carved detail of archivolt; 3, 4 – fragment of mosaic floor

Благовіщенське церквище треба ідентифікувати з фундаментами, розташованими між Залуквою і Четверками, а перше – з костелом Святої Анни [Патріарх Димитрій, 1998, с. 11].

Андрій Флієр притримується протилежної думки щодо конфесійної належності храму на Церквиськах. Науковець відносить його до православних церков, вважаючи, що це прецедент радикального відступу від хрестовобаневої схеми, який з'являється в архітектурі Київської Русі ще на рубежі XI–XII ст. і найбільше виявляється в пам'ятках давнього Переяслава. Аналогами

при катедрі Богородиці, яка перебувала на горі, розташованій поблизу [Peleński, 1914, s. 80]. Конкретна локалізація катедрального храму в центрі Крилоського городища, яку здійснила експедиція Наукового товариства імені Шевченка під проводом Я. Пастернака, побічно підтвердила й розташування сільця Благовіщення в ур. Церквиська, поблизу Підгороддя, і капітульного монастиря на Крилоській горі.

Ярослав Пастернак узагальнив інформацію з історії досліджень церкви Благовіщення і додав до опису деякі внутрішні розміри плану фундаментів пам'ятки, які, очевидно, вирахував із плану, опублікованого Пеленським [Пастернак, 1944, с. 28–30]. Нава за Я. Пастернаком – 10,40×12,95 м, вівтар – 5,20×10 м, апсида завширшки 9,07 м [Пастернак, 1944, с. 78].

Упродовж другої половини ХХ ст. історико-архітектурні інтерпретації церкви Благовіщення розділилися на кілька версій. Згідно з однією, пам'ятка – суто романський тип храму, який виник у XIII ст. у країнах Центральної Європи, зокрема в Польщі, і втілювався у будовах сільських прихідських (парафіяльних) костелів. Тому появу цього храму прив'язують до часу польсько-угорської окупації Галича протягом 1215–1219 рр. Виходячи з розташування об'єкта на території передмістя, його виникнення пов'язують із політикою окатоличення, спрямованою передовсім на простих міщан [Иоаннисян, 1988, с. 56].

Патріарх Димитій Ярема піддав сумніву не зовсім конкретну, на його думку, місцеву традицію щодо назви церкви і на підставі порівняння типології планів церков на Церквиськах і Цвинтариськах вважав, що

за планувальною структурою в А.Флієра виступають Спаська церква у Переяславі (кінець XI ст.), Михайлівська церква у Старгородку поблизу Чернігова (1098), церква в Переяславі (на вул. Радянській) кінця XI ст., а також Іллінська церква в Чернігові (XII ст.) [Флиер, 1988, с. 90].

Недосконала фіксація кінця XIX ст., суперечливі інтерпретації й непереконлива аргументація лише словесних об'ємно-просторових реконструкцій, а також охоронні проблеми зумовили потребу проведення повторних архітектурно-археологічних досліджень пам'ятки, здійснених Архітектурним загоном Галицької археологічної експедиції упродовж 1986, 1987 та 1990 рр. [Лукомський, 1986; 1987; 1991а; 1991б с. 28–30].

Точне місцезнаходження руїни на Цвинтариських протягом століття з часу попередніх досліджень було втрачене – об'єкт вимагав повторної локалізації на місцевості. На полі Церквиська вирізнялося кілька незначних підвищень. Одне з них було добре помітне з Крилоської гори під час орання поля, оскільки набувало при цьому світлішого відтінку. Пляма сягала розмірів 35×40 м. Через середину підвищення в напрямку схід–захід було прокладено розвідкову траншею завширшки 1 м і завдовжки 31 м. Зразу під дерном в орному шарі (30 см) було виявлено щільне румовище будівельних решток споруди – уламки каменю, керамічних плиток, згустків розчину тощо. Вдалося виокремити засипи попередніх розкопів пам'ятки. Подекуди заглиблення розкопів Л. Лаврецького сягали 1,5 м. На глибині 0,3–0,8 м у межах траншеї виявлено три ділянки відносно добре збережених фундаментів об'єкта, а також два фрагменти підлоги з полив'яних керамічних плиток *in situ*. Вдалося виявити й одне безінвентарне поховання, перерізане фундаментом кам'яної церкви, а також рештки обвуглених дерев'яних конструкцій, що нагадували “спалені лігари”, які описав Л. Лаврецький, що належали до нижчого стратиграфічного горизонту на глибині 1,2–1,5 м. Використовуючи креслення з часів перших досліджень пам'ятки, вдалося ідентифікувати виявлені уривки фундаментів і з'ясувати точне розташування решток споруди на місцевості для розпланування майбутнього розкопу (рис. 6).

Архітектурний загін у 1987 р. здійснив масштабніше археологічне розкриття решток мурованої монументальної споруди на полі Церквиська² (рис. 7).

Під орним шаром відносно добре прочитувалися сліди розкопок і консервації, які провели Л. Лаврецький та І. Шараневич у 1884–1885 рр. Згідно з тогочасною методикою, фундаменти об'єкта ззовні були обкопані лише з півдня ровом завглибшки 70–90 см; у внутрішній частині нави розкоп доходив до рівня підлоги за винятком локальних заглиблень при фундаменті північної стіни та у пресвітеріальній частині, де констатовано шурф глибиною 1–1,6 м відносно сучасної денної поверхні, зорієнтований співвісно до об'єкта. Тоді ж, напевно, розкрито фундамент престолу, ширина якого, за даними П. Полянського, становила 4 м [Полянський, 1889, с. 243]. Особливістю стилю розкопок Л. Лаврецького був метод часткового розбирання окремих автентичних субстанцій пам'ятки. Так, у ході її розкриття в XIX ст. розібрано фундаменти двох західних зовнішніх наріжників нави, фундамент північного виступу під внутрішню арку, а також фундаменти амвона (частково) та вітваря (ймовірно, повністю) (рис. 8).

Крім фундаментів споруди, виявлено фрагменти підлоги з полив'яних плиток, уламки архітектурних деталей і неторкані шари будівельної стратиграфії. План фундаментів пам'ятки загалом відповідає описам та фіксації з розкопок XIX ст., проте повторними дослідженнями вдалося з'ясувати чимало нових планувальних, будівельно-технічних і технологічних особливостей кам'яних субстанцій об'єкта, а також виявити при цьому невідомі дотепер, фундаментні конструкції.

² Для майбутніх, досконаліших, методів досліджень залишено три неторкані, так звані контрольні, бровки, що з'єднують пам'ятку із зовнішньою стратиграфією. Див.: мал. 5. План розкопу.

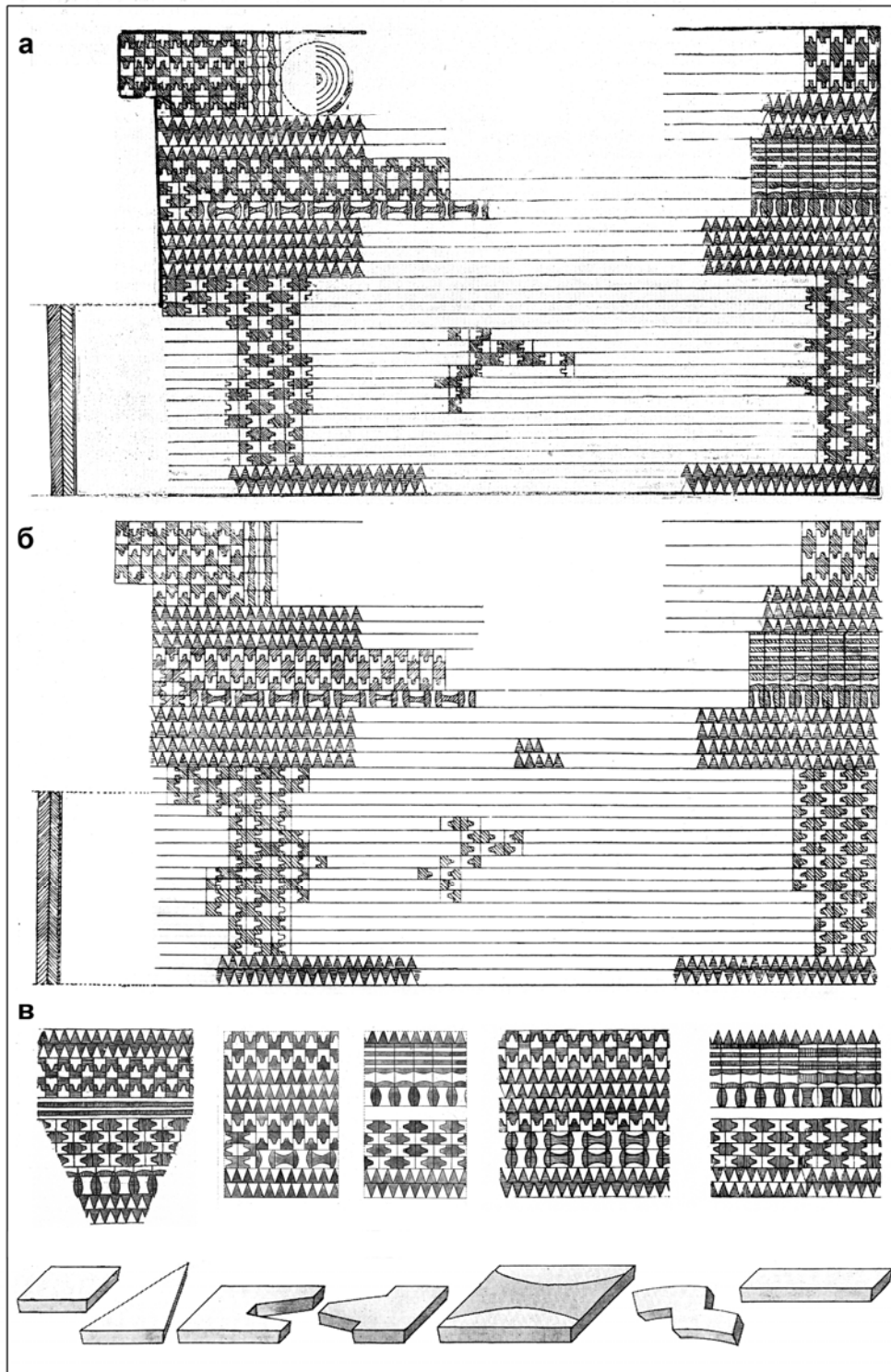

Рис. 5. Плани фрагменту підлоги, зафіксованого у XIX ст.: а) за П. Полянським; б) за Й. Пеленським; в) в інтерпретаціях В. Січинського

Fig. 5. Plans of fragment of floor, found in XIX century: а) by P. Polianskyi; б) by J. Pelenskyi; в) interpretation made by V. Sichynskyi

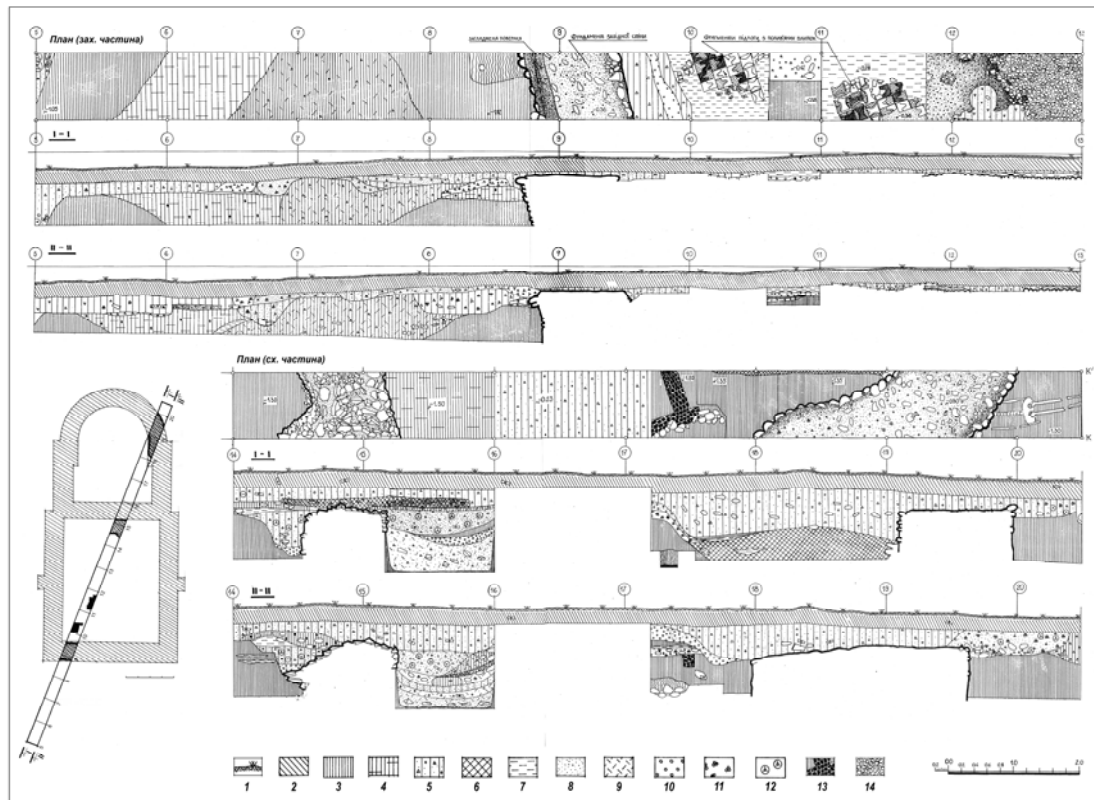

Рис. 6. План і перетини розвідкової траншеї першого сезону досліджень: 1 – денна поверхня, дерновий шар; 2 – орний шар; 3 – гумус; 4 – суміш гумусу та глини; 5 – ґрунт з домішками вапнякового щебеню та згустків вапняно-піщаного розчину; 6 – щільний сухий завал каменю; 7 – жовта глина; 8 – пісок; 9 – будівельне сміття; 10 – вапно білого відтінку; 11 – вапно жовтого відтінку; 12 – домішка грудок будівельного розчину; 13 – деревне вугілля; 14 – річкова галька

Fig. 6. Plan and section of survey trench from the first season of researches: 1 – modern surface, greensward horizon; 2 – plowed horizon; 3 – humus; 4 – mixture of humus and clay; 5 – soil with admixture of limestone and clots of limestone-sand mixture; 6 – dense dry blockage of stone; 7 – yellow clay; 8 – sand; 9 – constructional garbage; 10 – white lime; 11 – yellow lime; 12 – admixture of clots of constructional mixture; 13 – charcoal; 14 – river pebbles

Азимут повздовжньої осі фундаментів споруди – 79°. Загальні розміри підмурків у плані без урахування виступів 22,75×11,05 м. За планувальною структурою храм складався з прямокутної нави (внутрішні параметри 11,3×8,4 м), беми або святилища, пресвітерію чи санктуарію (6,60×3,65 м) та апсиди (внутрішній радіус – ~2,40 м)³. Нава на рівні фундаментів відділяється від вітварної частини внутрішньою переділкою завширшки 1,3–1,4 м. У її східній частині на головній осі виявлено прямокутний у плані підмурок (1,85×2,15 м), про який згадував П. Полянський [Полянський, 1889, с. 243]. При південному фундаменті нави зафіксовано два зовнішні та внутрішні виступи (рис. 8).

Фундаменти під повздовжніми стінами у плані ледь розширюються до кутів нави, що створює враження їх незначної опуклості. Зовнішні контури підмурків храму менш регулярні з

³ Розміри подані за промірами, здійсненими на рівні поверхні фундаментів уздовж головної повздовжньої та поперечної осей компартиментів.

півночі, ніж із півдня, що треба пояснювати наявністю раніших поховань, ями яких унеможлилювали дотримання рівних контурів фундаментних ровів і відповідно конструкцій, закладених у їхній об'єм. У місці збігу нави й беми зафіксовано два різновеликі внутрішні виступи фундаментів, що відзначаються східний мур нави, який в інтер'єрі був прорізаний великою аркою. Між цими виступами закладено поперечний, трохи ширший за них, фундамент. Відповідно до несиметричного розпланування виступів відносно головної осі, внутрішній фундамент не зовсім паралельний до західного муру нави, що наводить на думку про незначне кутове зміщення осей нави і вівтарної частини в наземній споруді. З цим може бути пов'язана й певна асиметричність відносно головної осі внутрішнього обрису основи апсиди (рис. 8).

Підмурки зовнішніх стін пам'ятки збереглися практично повністю за винятком окремих ділянок, де відсутні верхні ряди мурування, а також двох західних наріжників нави та виступів, зруйнованих у часі попередніх досліджень. У внутрішній частині – фундаментній конструкції північного виступу (основи арки), більша частина поперечної переділки, а також північно-західний кут фундаменту амвона (?) виявилися вибраними практично до основи (рис. 7, 8).

Зовнішні стрічкові підмурки церкви Благовіщення муровані переважно з річкового каменю на міцному вапняно-піщаному розчині. Ширина їх становить від 1,3 до 1,6 м, а глибина закладення – 1,4–1,6 м відносно верхнього обрізу конструкцій, що відповідає рівню денної поверхні часу зведення споруди. Технологія влаштування фундаментних конструкцій реконструюється так:

1. Згідно із задумом розпланування майбутньої споруди, на місцевості викопували фундаментні рови завглибшки 1,2–1,4 м і завширшки в середньому 1,5 м із вертикальними стінками та горизонтальним дном, заглибленим на 40 см у материкову жовту глину. Відповідно до незначного спаду поверхні ділянки у східному напрямку, між подошвами західного муру й апсиди зафіксовано перепад на 20 см. Тобто подошва підмурку апсиди залягає на 20 см глибше основи західного фундаментного муру нави.

2. На дно ровів засипали два яруси добірного річкового каменю середніх розмірів (10–20 см у промірі) з проміжним утрамбуванням кожної верстви та пересипанням їх вологою материковою глиною, добутою з дна фундаментних ровів. Товщина цього пласту конструкції становила 15–20 см.

3. У найвідповідальніших конструктивних вузлах майбутньої будівлі (наріжники плану, фундаменти під стопи внутрішньої арки між навою і бемою) на пласт подошви горизонтально укладали плити-подушки з обробленого вапняку або плитняку завтовшки 10–20 см, які мали виконувати функцію розподільчих монолітних поясів в основі підмурків. Саме одну з таких плит видобув Л. Лаврецький при розбірці південно-західного наріжника фундаменту нави, яку вважав частиною старого саркофага [Peleński, 1914, s. 79]. Решта плит залишилися на місці, тобто *in situ* (рис. 8).

4. До глибини 30–75 см у рови засипали суміш річкового каменю з вапняно-піщаним розчином. Ця нижня частина фундаменту не має регулярної кладки. Вона дуже щільна, без жодних повітряних пустот, які могли б утворюватися в тому випадку, якщо б розчин заливали поверх каменю. Розчин світлосірого відтінку вапняно-піщаний, міцний на злам. Серед видимих домішок у ньому простежено дрібну річкову гальку фракції 0,5–3 см.

5. Верхня частина фундаменту відзначається регулярною кладкою з річкового каменю на такому ж розчині. Спосіб кладки – *opus spicatum*, який ще називають “ялинкою” або “риб'ячим скелетом” [Szołginia, 1975, s. 248]. Майстри зводили мур горизонтальними верствами річкового каменю, встановлюючи його чітко “накос”. Кожен ярус кладки зверху проливали розчином, що добре видно на вертикальній зачистці фундаментів. Місцями, особливо у фундаментах беми, простежується до п'яти-шести верст мурування *opus spicatum*, яке велось каменем середніх розмірів (8–15 см) у промірі. Товщина верст мурування становила 12–15 см.

Рис. 7. Загальний вигляд розкопу на кінцевій стадії досліджень 1987 р. з північного заходу
Fig. 7. General view on excavated area during final stage of research in 1987 from north-west

6. Верхній ярус мурування фундаменту розширювався до 1 м назовні від контуру рову й утворював зовнішнє вимощення при споруді. Воно в багатьох місцях поруйноване внаслідок попередніх досліджень. Під збереженими ділянками вимощення вдалося зафіксувати тонкий шар (5–10 см) глиняної підготовки, так званий глиняний замók.

7. У двох верхніх верствах конструкції, де рівень фундаменту досягав тогочасної денної поверхні, поряд із річковим каменем локально застосовували грубо оброблені пористі блоки подільського травертину, а подекуди й гладко тесані квадрати з літотамнієвого вапняку, якими виповнювали кути та контури конструкції з метою підсилення окремих ділянок підмурку.

8. Поверхня фундаменту цілому горизонтальна, місцями заглажена інструментом під мурування з тесаних квадратів стін, проте відбитків від останніх не вдалося простежити. Коронка фундаменту апсиди понижена на два ряди мурування порівняно зі збереженим рівнем підмурків беми та нави (перепад близько 20 см), що треба пов'язувати, знову ж таки, зі спадом рельєфу на схід, до Лукви.

Отже, до основних технологічних особливостей фундаментів будівлі потрібно віднести: закладення підосви без розчину, локальне застосування поясів із плит-подушок у нижніх ярусах конструкції, забутування нижньої частини фундаментних ровів річковим каменем на розчині, а у верхніх – регулярне мурування у спосіб *opus spicatum*, вживання вапнякових напівоброблених блоків у двох верхніх верствах мурування, влаштування зовнішнього вимощення. Фундаменти трьох частин плану споруди викладені однаковою технікою. Інша техніка характерна фундаментним конструкціям окремих виступів, внутрішній переділці між навою та вівтарною частиною, а також основі амвона-лекторіуму.

Зовнішній виступ при південно-східному куті нави (35×70 см у плані) виконаний з річкового каменю на слабкому вапняно-піщаному розчині відкритим способом. Він зруй-

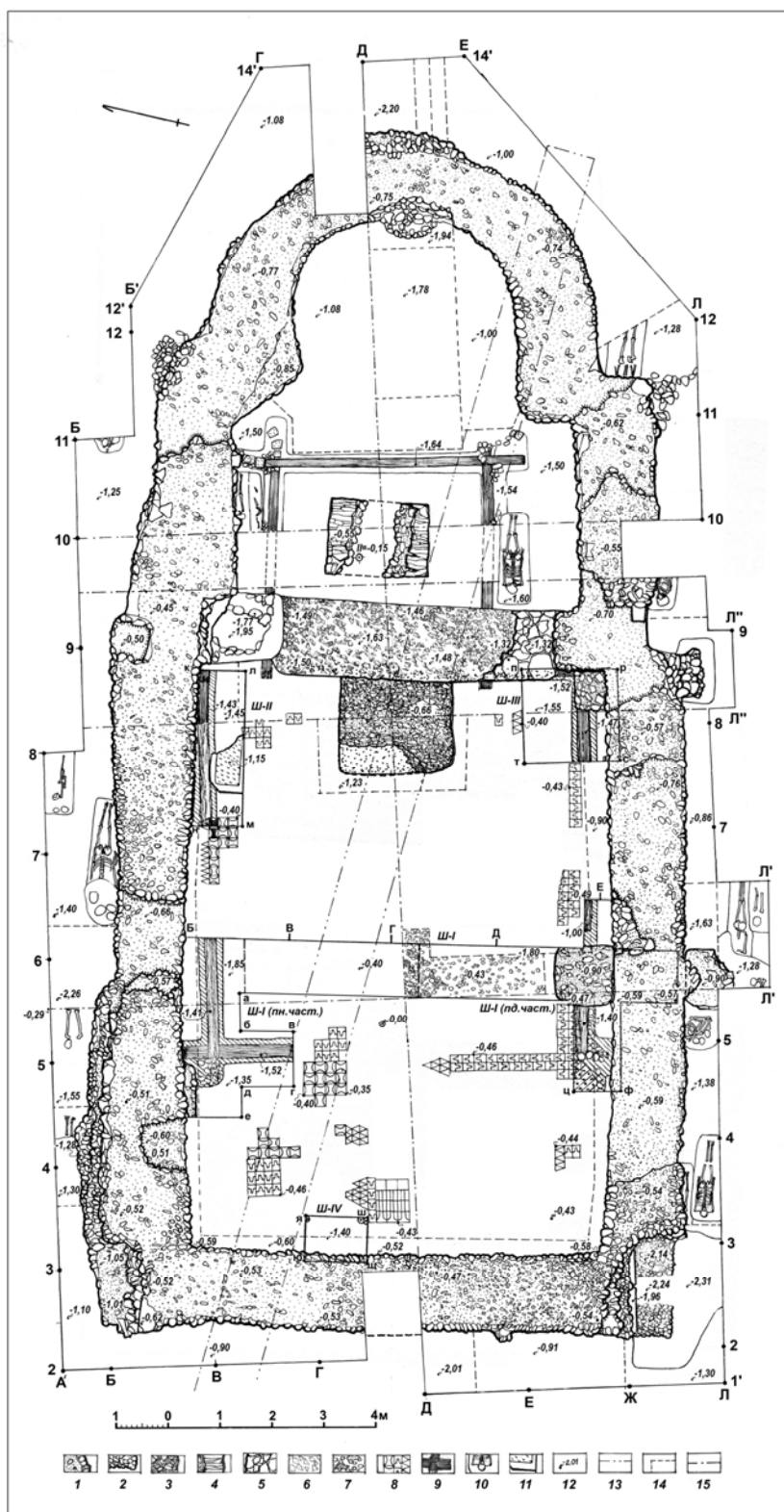

Рис. 8. Зведений план розкопів 1986–87 та 1990 рр.: 1 – мурування з річкового каменю та вапняка на розчині; 2 – засип річкового каменю насухо; 3 – забутка вапняку на піску (фундамент під амвон); 4 – плити турської крейди (фундамент престолу); 5 – засип вапняку на піску; 6 – нижня верства поперечного фундаменту під вітарною аркою; 7 – підготовка під підлогою з гальки, глини та розчину; 8 – фрагменти підлоги з полив'яних плиток, збережені *in situ*; 9 – залишки обвургулених підвалин дерев'яної церкви; 10 – поховання; 11 – фрагмент саркофага; 12 – висотні відмітки; 13 – межі розвіdkової траншеї 1986 року; 14 – контури зміщення рівнів горизонтальних площин розкопу; 15 – лінії стратиграфічних перетинів

Fig. 8. General plan of excavations from 1986–87 and 1990: 1 – construction made of river pebbles and limestone with mixture; 2 – dry filling made of river pebbles; 3 – limestone paving on the sand (foundation for ambon); 4 – plates of Turonian chalk (foundation of altar); 5 – limestone paving on the sand; 6 – lower horizon of transverse foundation located under altar arch; 7 – support under the floor made of pebbles, clay and mixture; 8 – fragments of the floor made of glazed tiles, preserved *in situ*; 9 – remains of charred basements of wooden church; 10 – burial; 11 – fragment of sarcophagus; 12 – elevation marks; 13 – borders of survey trench from 1986; 14 – outlines of shift of levels of horizontal surfaces of excavated area; 15 – lines of stratigraphic sections

нований у верхній частині до відмітки –90 см відносно поверхні прилеглого фундаменту. Добре простежувалася яма (70×125 см у плані), з якої велося мурування конструкції. У її заповненні траплялися згустки міцного розчину, що походили із зачистки лиця первісного фундаменту. Прилягання виступу до основного фундаменту, а також відкритий спосіб мурування вказують на пізніше доставлення конструкції відносно основного підмурку. Виникнення цього виступу необхідно пояснювати потребою підсилення основи вівтарної арки і датувати часом трохи пізнішим за будівництво основного фундаменту або, взагалі, періодом функціонування споруди. Чи була це конструкція для підтримки відповідного виступу в наземних стінах (пілястра?, контрфорс?)? Відповісти важко. При симетричному північному плечі наві спостерігаємо поступове розширення фундаменту північної стіни до 1,8 м, причому у верхньому поясі кладки тут, за всією ймовірністю, застосували алебастрову плиту розмірами 65×80×16 см⁴. Тому зовнішній виступ при південно-східному куті наві треба датувати близьким часом по завершенні першої стадії зведення стрічкових фундаментів споруди (рис. 9).

У внутрішньому південно-східному куті наві мурованої церкви виявлено додаткову конструкцію фундаменту, розміри якої у плані 65×80 см, а глибина залягання – 65 см відносно поверхні кам'яного фундаменту. Будівельно-технічні особливості відрізняються від зовнішнього виступу при південному плечі наві. Це – безсистемне забутування фундаментної ями річковим і лупаним вапняковим (переважно травертин) каменем на слабкому вапняно-піщаному розчині. Конструкція не перев'язана з первісними фундаментами. Очевидно, її треба датувати періодом функціонування кам'яного храму, а причину появи пов'язувати з потребою підсилення кута між південною стіною і стопою вівтарної арки (рис. 9).

Ще два виступи, один напроти одного, зафіксовано при південному фундаменті наві, на її поперечній осі. Зовнішній виступ у плані 1,16×0,6 м. Поверхня його пошкоджена внаслідок попередніх досліджень до рівня –0,35 м (відносно відмітки верхнього обрізу фундаменту південного муру). Глибина залягання – 1,6 м (на 40 см вище, за підшву основного муру (–2,00 м)). Між виступом і муром головного фундаменту існує шов, який свідчить про докладання виступу. Конструкція його складається з річкового та вапнякового каменю, забутованого на розчині у прямовисну яму з горизонтальним дном. У верхній частині конструкції використано кілька грубо оброблених блоків подільського травертину. Вапняно-піщана заправа за складом подібна до розчину, використаного в первісному фундаменті, хоч за міцністю слабша.

Внутрішній виступ у плані – 1,10×1,15 м. Поверхня його вціліла на глибині 0,9 м, або на 30 см нижче відмітки обрізу мурованого фундаменту південної стіни. Глибина закладення – 1,6 м (тобто як і зовнішнього виступу). Будівельна техніка – безсистемне забутування у яму з ледь похилими стінками і горизонтальним дном великих уламків вапняку (переважно травертину), подекуди зі слідами грубої обробки розмірами до 50 см у промірі на слабкому вапняно-піщаному розчині з додатками дрібної річкової гальки. Серед вапняку в забутуванні зрідка трапляється й річковий камінь. Між виступом і фундаментом кам'яної церкви зауважено шов завтовшки 2–5 см, заповнений чорним гумусом. Яма для конструкції виступу перерізає шар галькової підсіпки керамічної підлоги. Отже, конструкція виконана на кінцевому етапі будівництва або в часі функціонування храму. На нашу думку, обидва виступи не підтримували пілястр стіни, а швидше відзначають місце південного порталу наві. Вони могли бути основами сходинок перед його порогом.

Як зазначено, наву від вівтарної частини відмежовує поперечний фундамент. Від нього уцілів в основному лише фундаментний рів із вертикальними стінками та горизонтальним дном. З обох боків рів прилягає до вертикальної лицевої поверхні внутрішніх виступів стіп

⁴ Цю плиту виявлено поряд із відповідним до її параметрів гніздом у фундаменті, показаному на загальному плані розкопу. Очевидно, плита була зрушена плугом трактора під час оранки.

вітарної арки. Його довжина – 5,2 м, а глибина закладання – 1,63 м (–1,10 м відносно поверхні фундаментів беми та нави). Східна стінка рову у плані відповідає межах внутрішніх виступів, а

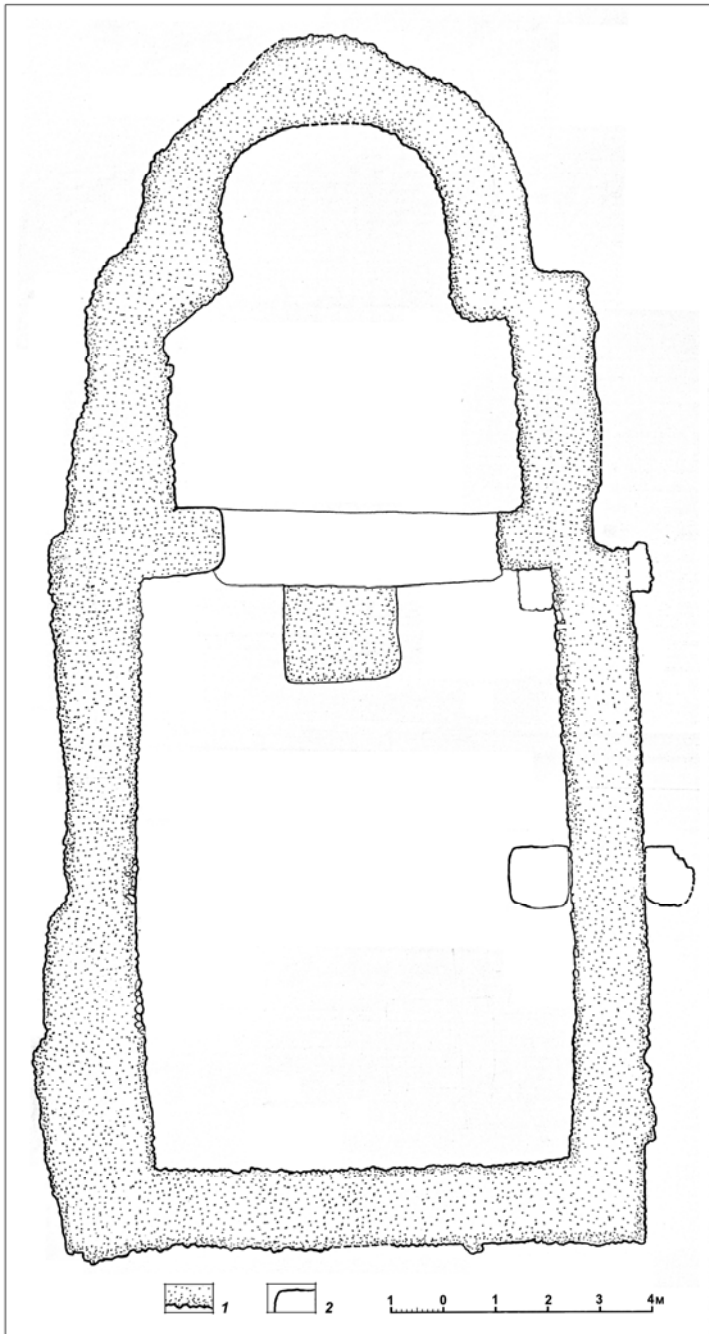

Рис. 9. Будівельна періодизація підмурків: 1 – конструкції часу побудови; 2 – пізніші фундаменти

Fig. 9. Constructional periodization of groundwork: 1 – construction from the period of building; 2 – later foundations

вжитку. Так чи так, поперечна переділка між навою і вітарною частиною закладена після спорудження зовнішніх фундаментів храму в іншій будівельній техніці та призначалася, швидше, для підсилення основи арки між навою і бемою, аніж для підтримання вітарної перегородки, яка навряд чи вимагала такої потужної конструкції.

західна – виступає на 0,3 м у бік нави. Від самої конструкції внутрішнього підмурку зберігся лише нижній шар вапнякового щебеню на всю площу рову і фрагмент автентичної конструкції у південній частині рову. Судячи з останнього, можна здогадуватися, що фундамент первісно був закладений уламками вапняку (зрідка з обробленими площинами) без розчину на жовтому піску. Мурування фрагмента малорегулярне, з внутрішніми пустотами, що свідчить про викладання каменю пластами і пересипання їх зверху піском. Решта об'єму рову заповнена жовтуватим піском, дрібним вапняком і ріняком (річковим каменем). У цьому заповненні виявлялися також уламки відносно добре збережених полив'яних керамічних плиток, на яких немає слідів функціонального використання.

Досить однорідне заповнення рову лише будівельним сміттям і наявність плиток унеможлиблює вибирання конструкції фундаменту у процесі попередніх досліджень пам'ятки. Це могло відбутися після припинення функціонування споруди. Проте не потрібно заперечувати імовірність первісного заповнення фундаментного рову піском на певному етапі спорудження храму, зразу після недобудованого мурування. У цьому випадку поперечна фундаментна переділка була здійснена хронологічно близько до настилу підлоги, на користь чого свідчать знахідки плиток, які не були у

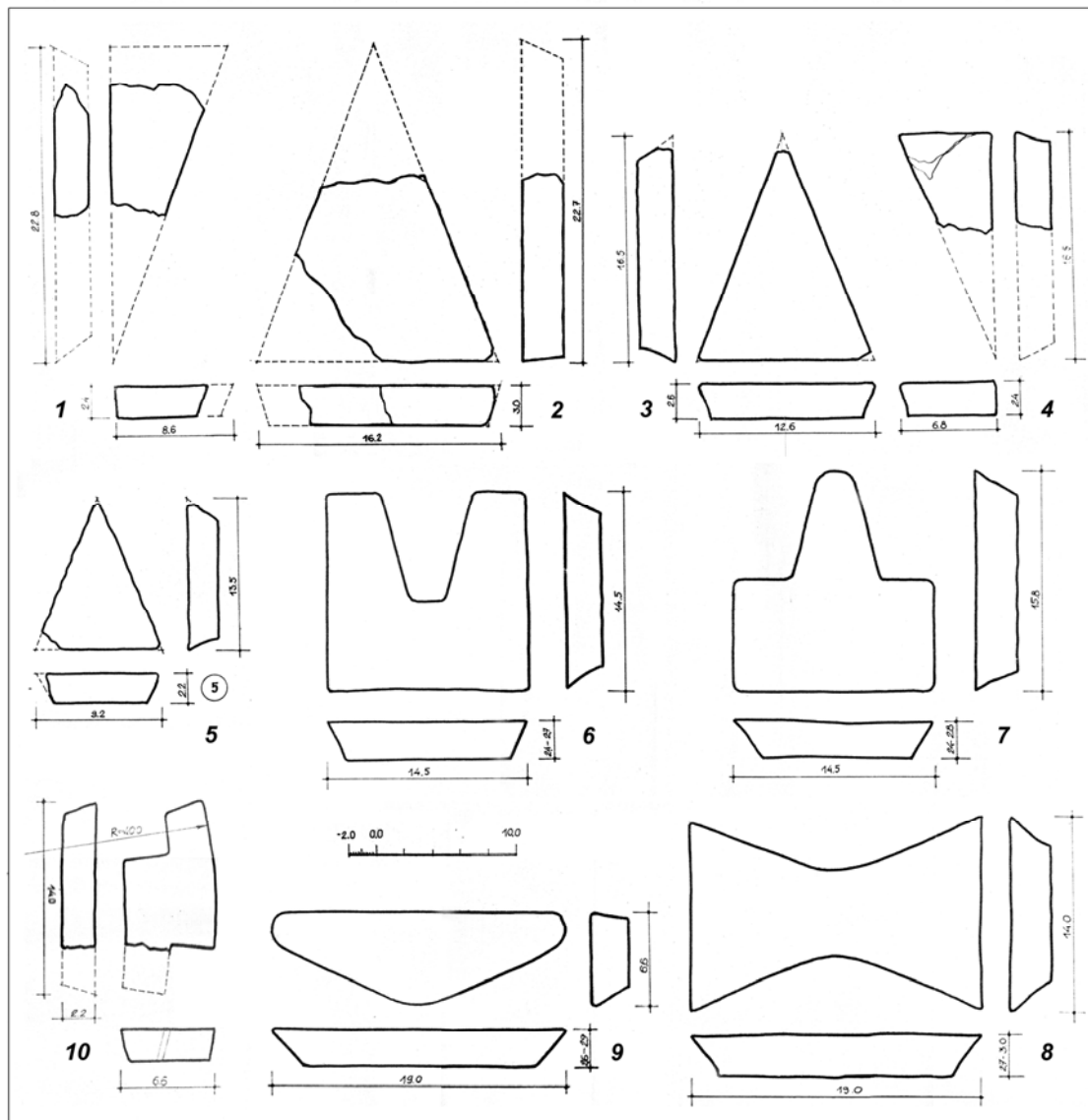

Рис. 10. Типи стандартних плиток: 1-5 – трикутні; 6-7 – дво- та однозуба; 8 – метеликоподібна; 9 – сегментна; 10 – зигзагоподібна

Fig. 10. Types of standard tiles: 1-5 – triangle; 6-7 – two- and single-tooth; 8 – butterfly-shaped; 9 – segment; 10 – crinkle-shaped

У східній частині нави на головній повздовжній осі храму виявлено ще одну фундаментну конструкцію. Це – безладне забутування прямокутної у плані ями завглибжки 0,4–0,5 м переважно вапняковим щебенем, річковим каменем, а також уламками алебастру впереміш із жовтим піском (рис. 8). Бокові стінки ями незначно похилі та, плавно заокруглюючись, переходять у горизонтальне дно. У північно-західній частині конструкція пошкоджена, найправдоподібніше, в часі попередніх досліджень. Цей фундамент виконаний раніше за внутрішню переділку, оскільки у східній частині пошкоджений внаслідок її спорудження. Первісно фундамент, напевно, був квадратним (2,15×2,15 м) і виконував функцію основи проповідного каменя – амвона-лекторіуму або тетрапода.

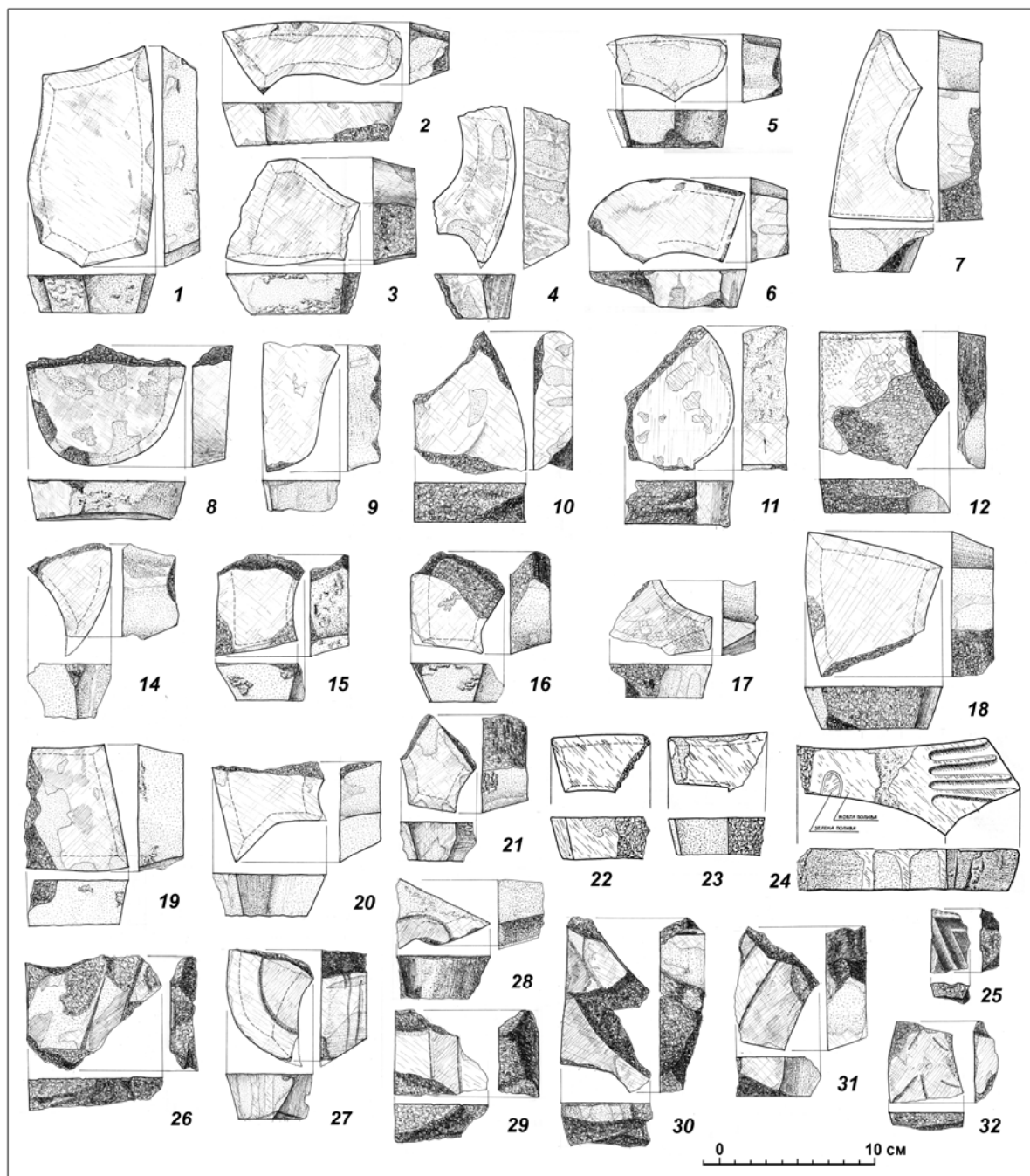

Рис. 11. Уламки складнофігурних плиток: 1-23 – з монохромною поливою; 24-25 – з рельєфними поверхнями; 26-32 – з дихромною поливою

Fig. 11. Fragments of complex-shaped tiles: 1-23 – with monochromatic glaze; 24-25 – with relief surface; 26-32 – with dichromatic glaze

Жодних слідів від основи престолу в апсиді, про яку згадує П. Полянський, не виявлено. Майже на всю внутрішню площу апсиди поширюється заглиблення з рівномірним горизонтальним дном на рівні –85 см відносно поверхні її фундаменту (рис. 15, *перетин I-I*). Ця обширна яма заповнена будівельним румовищем, в якому присутні великі уламки

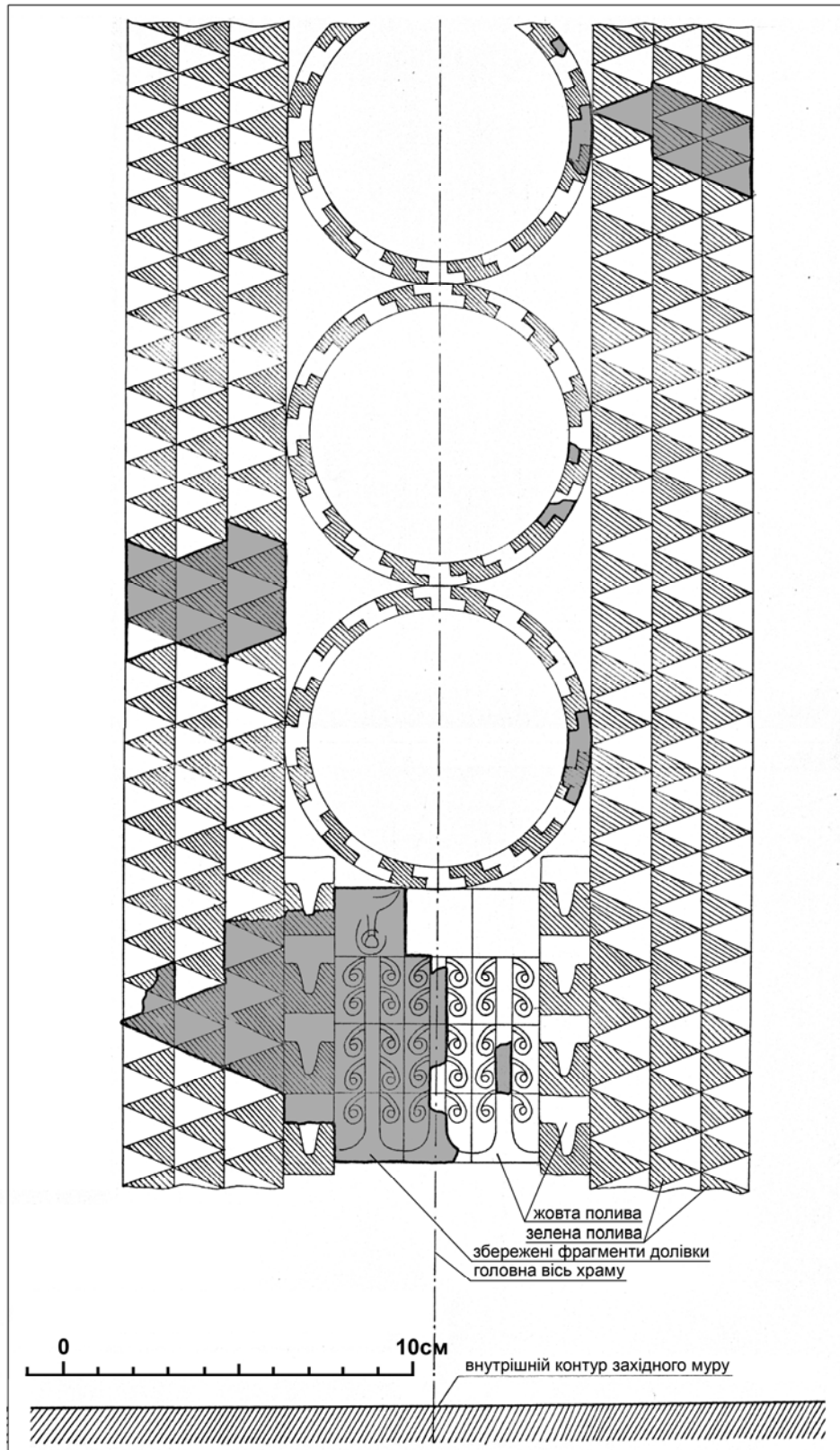

Рис. 12. Реконструкція фрагменту мозаїчної підлоги
Fig. 12. Reconstruction of fragment of mosaic floor

вапнякових блоків з обтесаними площинами. Виникає природне запитання: про яку конструкцію фундаменту престолу говорить П. Полянський, вказуючи лише один її параметр – ширину – 4,0 м, що становить майже весь внутрішній простір апсиди? Схиляємося до думки, що автор публікації міг помилково вважати фундаментом престолу поверхню кам'яного румовища, яке заповнювало всю площу апсиди. Оскільки воно зовнішньо було подібним до конструкції основи амвона, що збереглася до наших днів, то П. Полянський вживає в описі вислів “*подобный тому*”⁵. У ході наших досліджень заповнення ями не було вибрано повністю, а лише прорізане траншеєю по слідах такої ж траншеї, напевно, з часів о. Л. Лаврецького. Регулярне горизонтальне дно ями може вказувати на якесь спеціальне її призначення. Проте незначна глибина об'єкта, а також відсутність будь-яких огорожувальних конструкцій заперечують існування тут крипти. Можливо, це – незакінчена спроба її будівництва або яма справді залишилася від розібраної конструкції значної за площею основи вівтаря, про яку згадує П. Полянський і показує на схематичному плані К. Скуревич (рис. 4). Можливо, після досліджень місцеве населення вибрало внутрішній фундамент престолу для господарських потреб. Остаточну відповідь можуть дати лише повні й ретельні подальші дослідження у внутрішній частині апсиди.

Обстеження фундаментних конструкцій храму Благовіщення на полі Церквиська показує, що вони належать щонайменше до двох різних будівельних періодів. Першому з них відповідають фундаменти зовнішніх мурів споруди і, можливо, основи амвона (?) у східній частині нави, а другому – поперечна фундаментна розпірка під внутрішньою аркою й усі чотири виступи при південному фундаменті нави (рис. 9).

Рештки підлоги з полив'яних плиток

Мозаїчна долівка з полив'яних плиток настільки вразила попередніх дослідників, що І. Шараневич в описі нових відкриттів, здійснених на території літописного Галича 1884–1885 рр., зовсім не згадує про самі фундаменти Благовіщенської церкви, а тільки про велику частину її підлоги, переважно з жовтих плиток [Szaraniewicz, 1886, s. 68]. Її рисунок подають П. Полянський і Й. Пеленський, схематичні уривки – К. Скуревич, а також пізніше фрагментами – В. Січинський і М. Каргер [Полянський, 1889, с. 245; Peleński, 1914, s. 79; Скуревич, 1906, лист 5; Січинський, 1926, рис. 72: 1–9; Каргер, 1947, с. 41].

Очевидно, П. Полянський використовував для ілюстрації обмірний рисунок, який надав йому або І. Шараневич, або о. Л. Лаврецький для публікації, хоч, можливо, й сам здійснював фіксацію збереженої і розчищеної під час розкопок ділянки різнобарвного “помосту”. Зображений фрагмент підлоги складається із семи типів плиток, поєднаних між собою кількома способами і вимощених групами вздовж ліній, зорієнтованих паралельно до головної осі споруди. Плитки, згідно із штрихуванням на рисунку, змінювалися почергово темнішими і світлішими кольорами поливи, утворюючи різні узори. У лівому нижньому куті зображення є лише одна прив'язка до внутрішнього контуру фундаменту і, можливо, внутрішнього лиця наземного мурування, що показане іншим штрихуванням. У середній частині ділянки підлога відсутня. Лінії набору долівки у верхній частині рисунку справа і зліва не відповідають одні одним. При верхньому краю рисунку зображений округлий омфалій, набраний ззовні зигзагоподібними плитками. Внутрішню його частину, на думку автора рисунку, заповнювали концентричні кола, мабуть, таких самих плиток, що згодом детальніше зінтерпретував К. Скуревич (рис. 4). У цілому на рисунку, який опублікував П. Полянський, переданий вигляд мозаїки підлоги, але невідомо, наскільки це відповідає реальному стану речей. Зокрема, не витримують критики різні розміри плиток на одному рисунку, тоді як вони мали би бути стандартними, оскільки виготовлені в одних і тих самих формах (рис. 5, а).

Йосип Пеленський використав той самий рисунок, фактично скопіював його з певними видозмінами мотивів, доповненнями та, що найцікавіше, змінив, почасти, чередування темних

⁵ Порівняйте опис на початку статті.

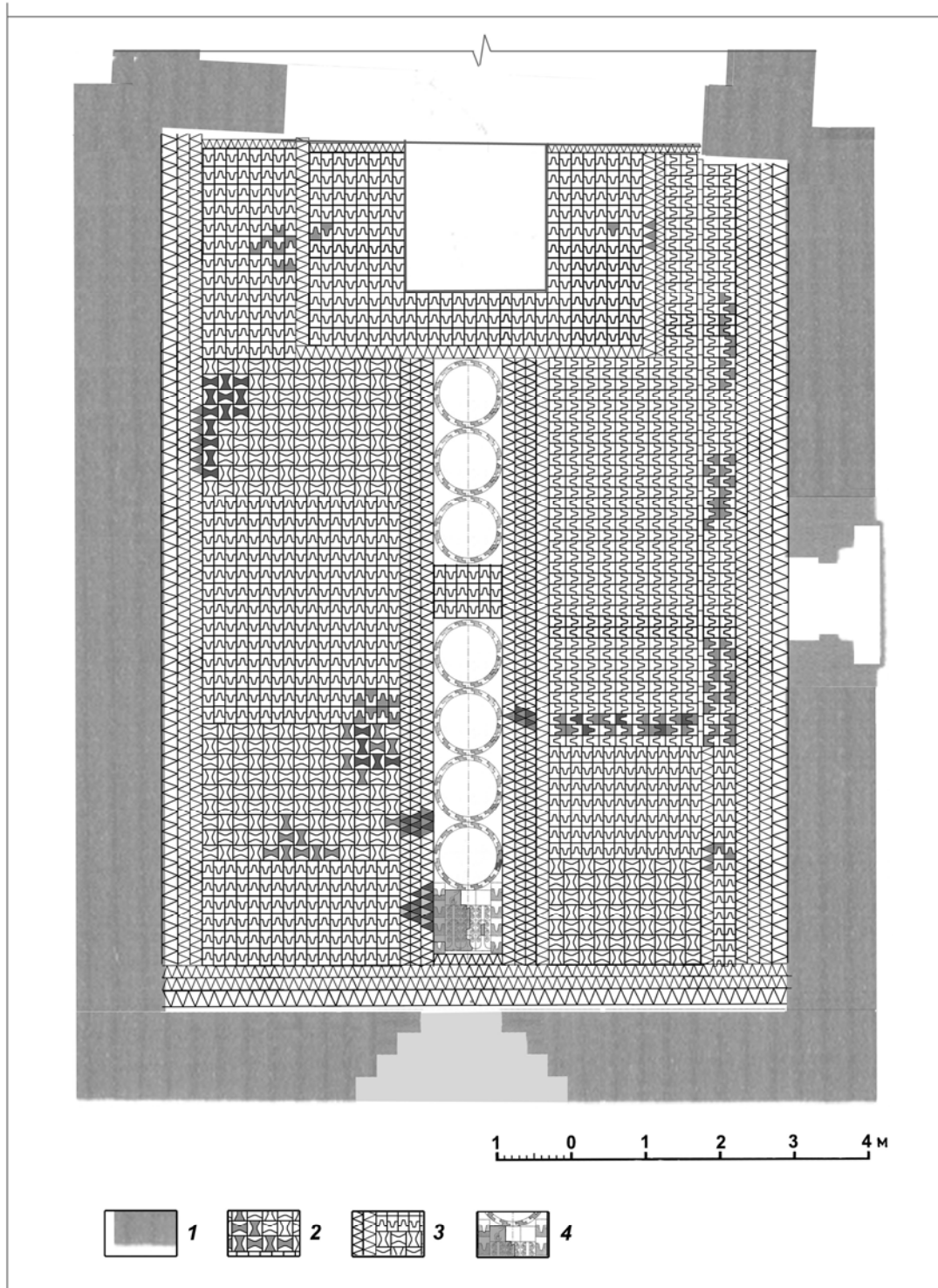

Рис. 13. Гіпотетична реконструкція підлоги у наві Благовіщенської церкви: 1 – стіни нави; 2 – збережені ділянки долівки; 3 – реконструйовані ділянки підлоги; 4 – акценти композиції

Fig. 13. Hypothetic reconstruction of the floor in nave of Annunciation church: 1 – walls of nave; 2 – preserved parts of the floor; 3 – reconstructed parts of the floor; 4 – accents of composition

і світлих відтінків у візерунку, що надало цілком іншого вигляду останньому (рис. 5, б). У рисунку, що опублікував Й. Пеленський, відсутній омфалій, але натомість додані ще інші незначні фрагменти підлоги. Деякі візерунки трикутних плиток відрізняються. Невідомо, чи науковець використовував той самий доповнений взірець, що й П. Полянський чи, копіюючи опублікований рисунок П. Полянського, вніс деякі зміни та доповнення на власний розсуд. Важливо, що Й. Пеленський вказав загальний розмір зафіксованої ділянки підлоги – 9,0×5,5 м, оскільки опубліковані рисунки плиток, окрім інтерпретацій К. Скуревича, не мали супровідного масштабу.

В окремих зразках підлоги Благовіщенської церкви, які опублікували К. Скуревич і В. Січинський, багато суб'єктивних інтерпретацій. Казимир Скуревич передає мозаїку більш стилізовано. У його виконанні вона одержує якийсь строгий інженерний вияв (рис. 4). Взоруєчи на окремі фрагменти рисунків П. Полянського і Й. Пеленського, В. Січинський частково інваріює поєднання плиток. Дослідник історії мистецтва при цьому зазначає: “... знахідки плиток різноманітної форми і барви, які штучно укладалися в геометричний орнамент, нагадують українську вишивку, особливо гуцульську, вишивку, з таким самим геометричним орнаментом” [Січинський, 1926, с. 24, рис. 72, 1–9; 1928, с. 207; 1956, с. 45–46, табл. XIII: рис. 5–6] (рис. 5, в–ж). Окремі рисунки В. Січинського публікує М. Каргер [Каргер, 1947, с. 41].

При повторних дослідженнях пам'ятки вдалося зафіксувати *in situ* значно менші фрагменти мозаїчної підлоги. Вони збереглися лише в тих місцях, які з часом зазнали осідання. Решта підлоги знищили плуги тракторів, від яких залишилися паралельні смуги-борозди у глиняній підготовці долівки (рис. 7). Як з'ясувалося згодом, цю підготовку становили знизу вверх: 1) масивний (до 30 см) шар добірної дрібної гальки на глині; 2) тонкий (2–3 см) прошарок вапна; 3) шар чистої глини завтовшки 5 см; 4) прошарок вапняно-піщаного розчину завтовшки 1–2 см, на якому здійснювали заміщення плиток.

У межах нави зафіксовано 11 непорушених фрагментів полив'яної долівки (рис. 7–8). Це мозаїка кількох видів: зубцева, меандровидна, з рівнобедерних трикутників (рис. 10). Водночас серед різноманітних за формою й оздобленням фрагментів виявлено також по одному уламку плиток із відтисненим рельєфом, пролитим темнозеленою поливою, і з двоколірним орнаментом у шахівницю, а також кілька десятків двоколірних плиток, які відзначаються ірраціональними або складнофігурними обисами (рис. 11). Товщина плиток усіх типів становить переважно 2,2–3 см. Хоча бувають поодинокі екземпляри з товщиною від 1,7 до 4,5 см.

Зубцевидна мозаїка набиралася із двох типів стандартних плоских полив'яних плиток: одно- та двозубої, які при поєднанні утворюють прямокутник зі сторонами 22,3×14,5 см. Ділянки зубцевидної мозаїки, збережені *in situ*, трапляються в єдиному варіанті поєднання. Разом із цим існують два варіанти орієнтації смуг зубцевидної мозаїки: вздовж або впоперек нави (рис. 8).

Меандровидна мозаїка набиралася із трьох стандартних плиток двох типів: одної метеликоподібної та двох сегментовидних, які разом поєднуються у квадрат зі стороною 19–19,5 см. У загальній композиції цей квадрат щоразу повертається на 90°, чим досягається меандровидність рисунку заміщення (рис. 8). При цьому сегментні плитки, як правило, мають жовту, а метеликоподібні – зелену або темнокоричневу (темночервону) поливу.

Мозаїка на основі трикутників трапляється лише у вигляді одно- або кількарядних смуг, заміщених взаєморозвертеними плитками одного розміру, що обов'язково чергувалися кольорами. Уривки збережених смуг із трикутників розташовані паралельно до головної осі споруди (рис. 8).

Незначний фрагмент полив'яної підлоги, що складався з двох трикутних плиток, уцілілих *in situ*, зафіксовано також і у вівтарній частині храму. Довжина бічних сторін

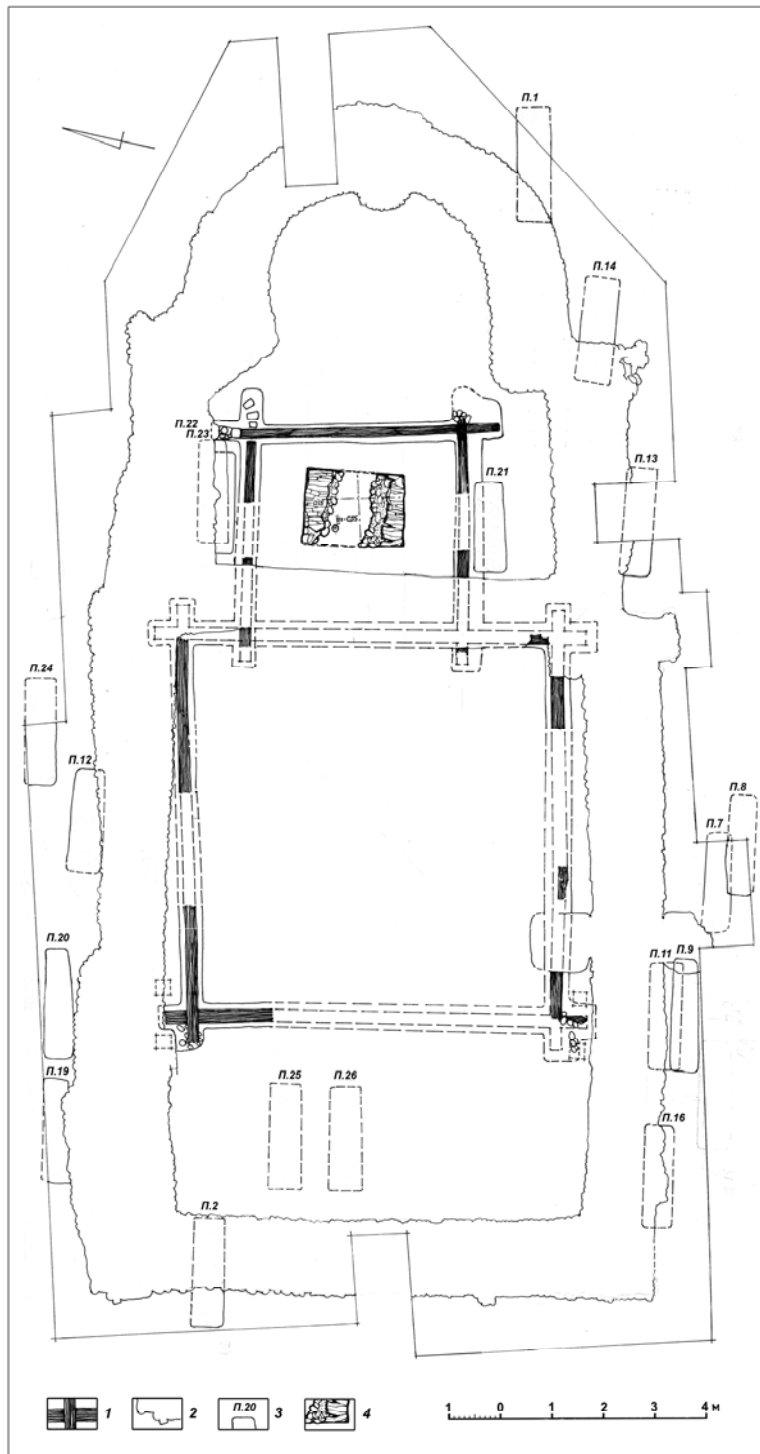

Рис. 14. План дерев'яної церкви з ямами поховань: 1 – обвуглені підвалини; 2 – контури підмурків кам'яного храму; 3 – ями поховань; 4 – фундамент престолу

Fig. 14. Plan of wooden church with burial pits: 1 – burnt basements; 2 – outlines of foundations of walls of stone temple; 3 – burial pits; 4 – foundation of base of altar

трикутників – 13,5 см, а основи – 10 см. Одна з них зелена, друга – жовта. Плитки дотикалися бічними сторонами і були замощені на розчині, що підтверджує їх непорушеність із часу функціонального використання. Судячи з цього невеликого фрагмента підлоги, можна припускати, що й у вівтарній частині долівка була вимощена теж полив'яними плитками. Майже повну її знищеність треба пов'язувати з існуванням солеї (підвищення у святилищі). Плитки, розташовані на вищому рівні, зруйновано плугами під час обробки орних ґрунтів, напевно, ще до розкопок о. Л. Лаврецького.

Сучасна фіксація збережених *in situ* ділянок підлоги відрізняється від опублікованого рисунку цієї ж підлоги, зафіксованого попередніми дослідниками в кінці XIX ст. [Полянській, 1889, с. 245; Peleński, 1914, s. 79]. Зокрема плитки зубчастого орнаменту в такому варіанті поєднання, як показано на кресленні 1884–1885 рр., не траплялися. Меандровий тип мозаїки радше утворював квадратні або прямокутні поля, а не набирался одиничними чи подвійними смужками, як представлено на рисунку XIX ст. Водночас елементи кількарядових смуг, набраних трикутними плитками співнапрямно до головної осі нави, а також периметральні викладки мозаїки із трикутних плиток подібні до ділянок підлоги, які ми фактично зафіксували (рис. 5, 8). Припускаємо, що в кінці XIX ст. під впливом

романтизму в рисунок підлоги могли потрапити суб'єктивні, неіснуючі у природі, мотиви. Незважаючи на це, знахідка зафіксованого *in situ* обруча омфалію із зигзагоподібних плиток дає підставу розташувати виявлений у XIX ст. фрагмент підлоги з полив'яних плиток у південно-західній частині нави Благовіщенської церкви (рис. 8).

Як зазначалося, серед виявлених уламків плиток, що збереглися в перевідкладеному вигляді, а також *in situ*, траплялись екземпляри з особливими поліхромними рельєфними орнаментальними або “сюжетними” чи “геральдичними” зображеннями, вкрапленими у тло фонові мозаїки. Про них попередні джерела не повідомляють. У західній частині нави виявлено фрагменти підлоги з плиток, які збереглися *in situ*. На їх основі ми розробили реконструкцію заощення цієї ділянки (рис. 12). Рівно вздовж центральної осі храму, при західному мурі, збережена мозаїчна композиція із плиток, що промальовує три тонкі “стебла”, від яких формуються завитки, зображені жовтим кольором на зеленому тлі сусідніх прямокутних плиток. Нижню частину стебел утворюють перевернуті Т-подібні плитки. У верхній частині композиції “стеблам” відповідали три квадратні плитки зі стороною 19,5 см, на яких теж були поліхромні зображення, на що вказують прориси, зроблені по сирій ще глині. На жаль, стан збереження плиток не дає можливості реконструювати зображення. Вловлено лиш окремі уривки прорисів (рис. 12).

По обидва боки композицію симетрично обрамляють доріжки з одинарних смуг зубцевидного орнаменту та потрійних – трикутного, при цьому внутрішня смуга викладена рівнобедреними трикутниками з основою 13 см і бічною стороною 17,5 см, а дві зовнішні – з менших трикутників (відповідно 11 см і 14,8 см). Між хідничками з трикутних плиток на осі симетрії були викладені щонайменше три композиції в колах-омфаліях, які аргументовані незначними фрагментами периметральних зигзагоподібних плиток, виявлених *in situ* (рис. 12). Зовнішній діаметр омфаліїв, обчислений за кривизною плиток мав би становити 80–90 см, що відповідає відстані між доріжками з трикутних плиток. У заповненні першого від заходу кола виявлено ряд плиток ірраціональних неповторюваних форм, на яких простежено уривки двоколірних композицій, виконаних за принципом техніки перегородчастих емалей. У сукупності елементи утворювали цілісні “сюжетні” або орнаментальні композиції, вкомпоновані саме в колах-омфаліях, розташованих уздовж центральної осі залу нави. Невідомо, якими плитками вповнювали зовнішні ділянки при омфаліях (рис. 12).

На основі аналізу ілюстрації 1889 р., а також великої кількості (понад 4 тис. одиниць) уламків керамічної підлоги, виявлених у процесі повторних досліджень, можна припустити, що насправді, фонові мозаїка підлоги Благовіщенської церкви була більш стриманою і закономірно викладеною (рис. 13). Подібні за логікою побудови композиції мозаїчних підлог виявлені на інших пам'ятках Середньовіччя [Милонас, 1995, с. 43; Малевская, 1966, рис. 1; Каргер, 1961, с. 186–205]. Рештки аналогічних за складністю рисунків мозаїчних підлог у Галицькій землі виявили: О. Іоаннісян при розкопках церкви Спаса в Галичі 40-х років XII ст. [Матвеев, 2016, с. 361], Б. Томенчук під час дослідження решток дерев'яної ротонди другої половини XII – першої половини XIII ст. в Олешкові [Томенчук, 1993, с. 94] та Пітричі [Томенчук, 1996, с. 12, 17–18]. Порівняно з підлогою галицької Благовіщенської церкви простежуються як подібні, так і відмінні риси. Фонову мозаїку церкви Спаса в Галичі становили плитки простих геометричних форм – трикутні та квадратні; в Олешківській ротонді – лише трикутні з двома типо-розмірами (11,5×20×20 см і 9,5×11,5×11,5 см), тоді як у Благовіщенській і Пітрицькій церквах застосовували й інші типи стандартних плиток. Омфалії у Спаській церкві й Олешкові були обрамлені багатопоясними орнаментальними композиціями з фігурних плиток. У наборі олешківських омфаліїв серед інших трапляється аналогічний до нашого поясу мотив із зигзагоподібних елементів. У Благовіщенській церкві це – єдиний елемент, який стосується обрамлення омфалію. У названих об'єктах зафіксовано

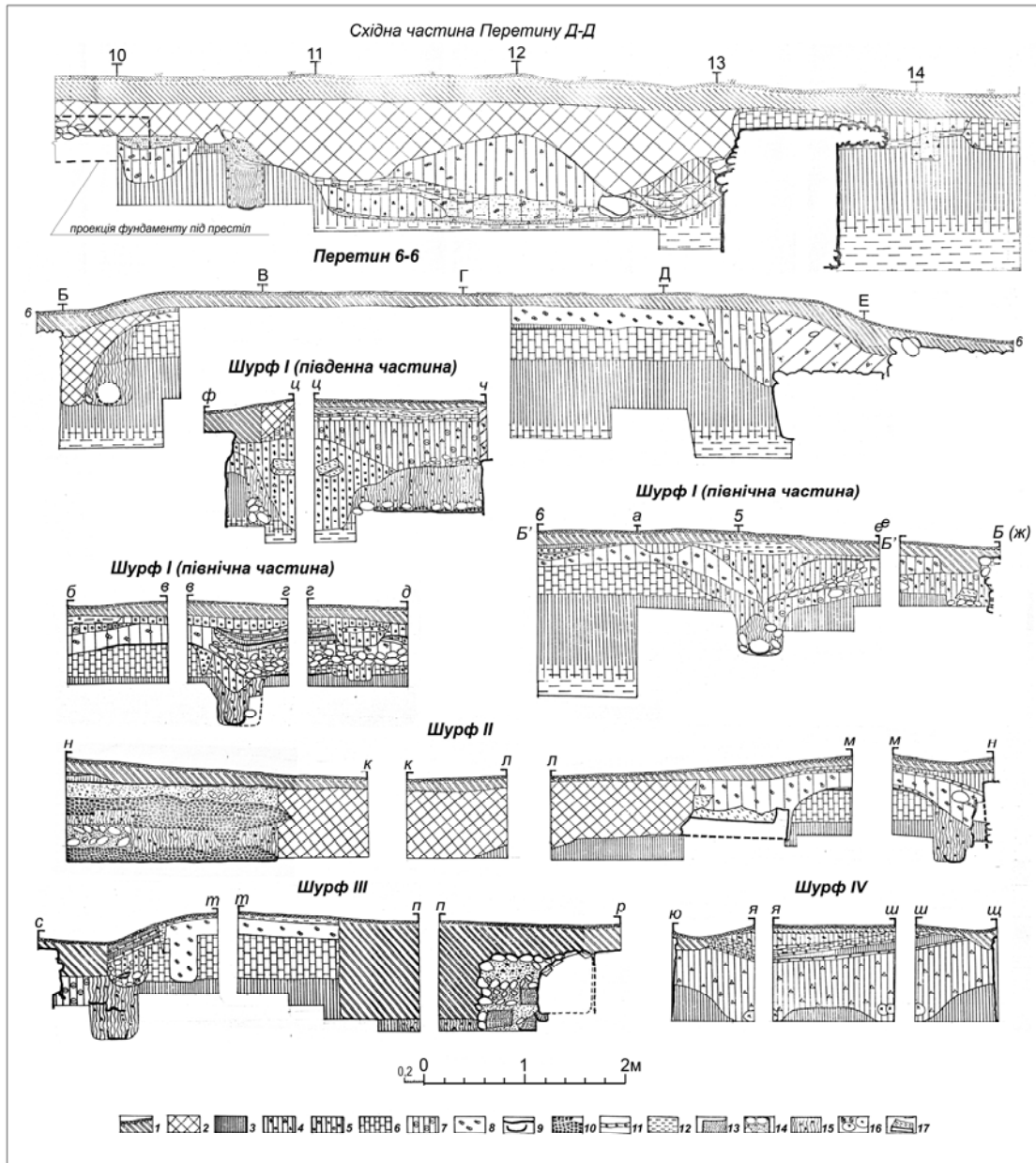

Рис. 15. Стратиграфічні перетини: 1 – дерновий та консерваційний шари; 2 – засипка розкопів XIX ст.; 3 – гумус; 4 – гумус з домішками деревного вугілля, печини, вапнякового щебеню; 5 – суміш гумусу, вапна та печини; 6 – суміш гумусу і глини; 7 – гумус з украленнями жовтої глини; 8 – дрібна річкова галька; 9 – прошарки деревного вугілля, залишки дерев'яних підвалин в перерізі; 10 – обвуглені дерев'яні конструкції; 11 – прошарки вапна; 12 – жовта глина; 13 – відбитки скам'янілого дерева; 14 – фундаменти мурованого храму; 15 – пугкий гумус з вкрапленнями вугілля та печини; 16 – людські кістки; 17 – камінь-вапняк

Fig. 15. Stratigraphic sections: 1 – turf and conservational horizons; 2 – filling of excavations from XIX century; 3 – humus; 4 – humus with admixture of charcoal, fragments of puddle, limestone rubble; 5 – mixture of humus, lime and fragments puddle; 6 – mixture of humus and clay; 7 – humus with inclusion of yellow clay; 8 – small river pebbles; 9 – horizons of charcoal, section of the ruins of wooden besements; 10 – burnt wooden constructions; 11 – horizons of lime; 12 – yellow clay; 13 – imprints of fossil wood; 14 – foundations of stone temple; 15 – humus with inclusions of coal and fragments of puddle; 16 – human bones; 17 – limestone

також складнофігурні рельєфні й поліхромні плитки, декоровані “перегородчатою поливою”, які утворювали, найімовірніше, зооморфні зображення в омфаліях. Але, якщо розрізка плиток у них збігалася з контурами зображень, тобто робилася по лініях зміни кольорів чи контурах зображуваної фігури, то в омфаліях Благовіщенської церкви не завжди збігалася з контурами кольорових малюнків, оскільки тут трапляються плитки, на яких присутні уривки якихось загальніших зображень, виконані щонайменше у двох кольорах (рис. 11, 12).

Оскільки всі, які ми виявили, фрагменти плиток з ірраціональними контурами різні й не повторюються, то малоімовірно, щоб їх виготовляли в окремих дерев'яних формах як стандартні квадратні, трикутні чи фігурні. Дослідники вже висловлювали думку, що вони вирізані з більших глиняних заготовок [Томенчук, 1993, с. 94; Матвеев, 2016, с. 359]. Швидше за все, прориси майбутніх двоколірних малюнків, рельєфне оздоблення, а також розрізка плиток здійснювалися у більшій формі, що мала б охоплювати загальне зображення. Після розрізки на ірраціональні за контурами фрагменти, у ще сирих заготовках плиток могли підрізати бокові грані, що було необхідною умовою для пізнішого їх замощення на розчині. Сліди від такої операції вдається зауважити на окремих зразках плиток. Можливо, на цьому етапі їх просушували або злегка випалювали. Потім знову складали у форму та, згідно із зазначеними прорисами загального зображення, накладали перегородки й наносили поміж них на поверхню плиток розчини, які при кінцевому спіканні набували різнокольорової глазурованої поверхні.

Розчини були переважно двокомпонентними. До їх складу входили кремнезем (пісок) й окисли металів. Окис свинцю забезпечував, наприклад, жовту та оливково-коричневу барву поливи, а окис міді – відповідно зелену і червону [Щапова, 1966, с. 303]. За хімічним складом полива жовтого кольору являє собою звичайне свинцево-кремнеземне скло, де барвником був окис заліза. Для отримання зеленої барви поверх жовтої поливи наносився тонкий шар каоліну, що містив окис міді. Після цього плитку повторно поміщали в піч з окислювальною атмосферою в невисокій температурі. Приглушений тон зеленій поливі надавала незначна домішка окису олова [Колединский, 2015, с. 65]. Щоб ці розчини не змішувалися між собою, майстер мав передбачити невисокі переділки, що робилися згідно із зазначеними прорисами. Після випалу і доставки майстри замощували готову партію плиток у задуманих композиціях на місці. Оцінюючи далеко неповну складність відтворюваного технологічного процесу виготовлення складних поліхромних мозаїчних зображень, треба припускати, що майстри-плиткарі використовували у своєму ремеслі допоміжні рисунки чи ескізи. Крім того, мусіли враховувати певну усадку плиток, що відбувалася внаслідок випалу кераміки.

Отже, за способом виготовлення плитки можна поділити на дві групи: формовані (стандартні) та розрізні (нестандартні), а за оздобленням – на три групи: плоскі монохромні, рельєфні монохромні та плоскі поліхромні.

Формовані плитки існують двох типів: прості та фігурні. До перших належать у формі рівнобедерних трикутників, а також їхніх половинок, що мали виповнювати смуги з трикутників до прямокутних контурів⁶. У наборі підлоги Благовіщенської церкви трапляються рівнобедерні трикутні плитки різних форматів: великого – 13 (основа)×17,5 (бічна сторона) см, середнього – 11×14,8 см і малого – 9,5×13,5 см, а їхні половинки – ще двох підтипів, які відповідають великому та середньому параметрам трикутників (рис. 10). Просту форму мають і прямокутні плитки, зображені на рисунках підлоги з часів попередніх досліджень (рис. 5). Однак у нас плитки такого типу були виявлені лише у прямокутній композиції із трьома стеблами й завітками (рис. 12).

До типу фігурних належать п'ять видів плиток: однозуб, двозуб, метеликоподібна, сегмент, та зигзагоподібна, з допомогою якої обрамляли омфалії (рис. 6, 8). Формовані плитки плоскі. Їх виготовляли в дерев'яних матрицях багаторазового використання і покривали монохромною поливою жовтого, зеленого та коричневого кольорів.

⁶ Половинки трикутників, можливо, розрізали ще зі сирих повних трикутних заготовок.

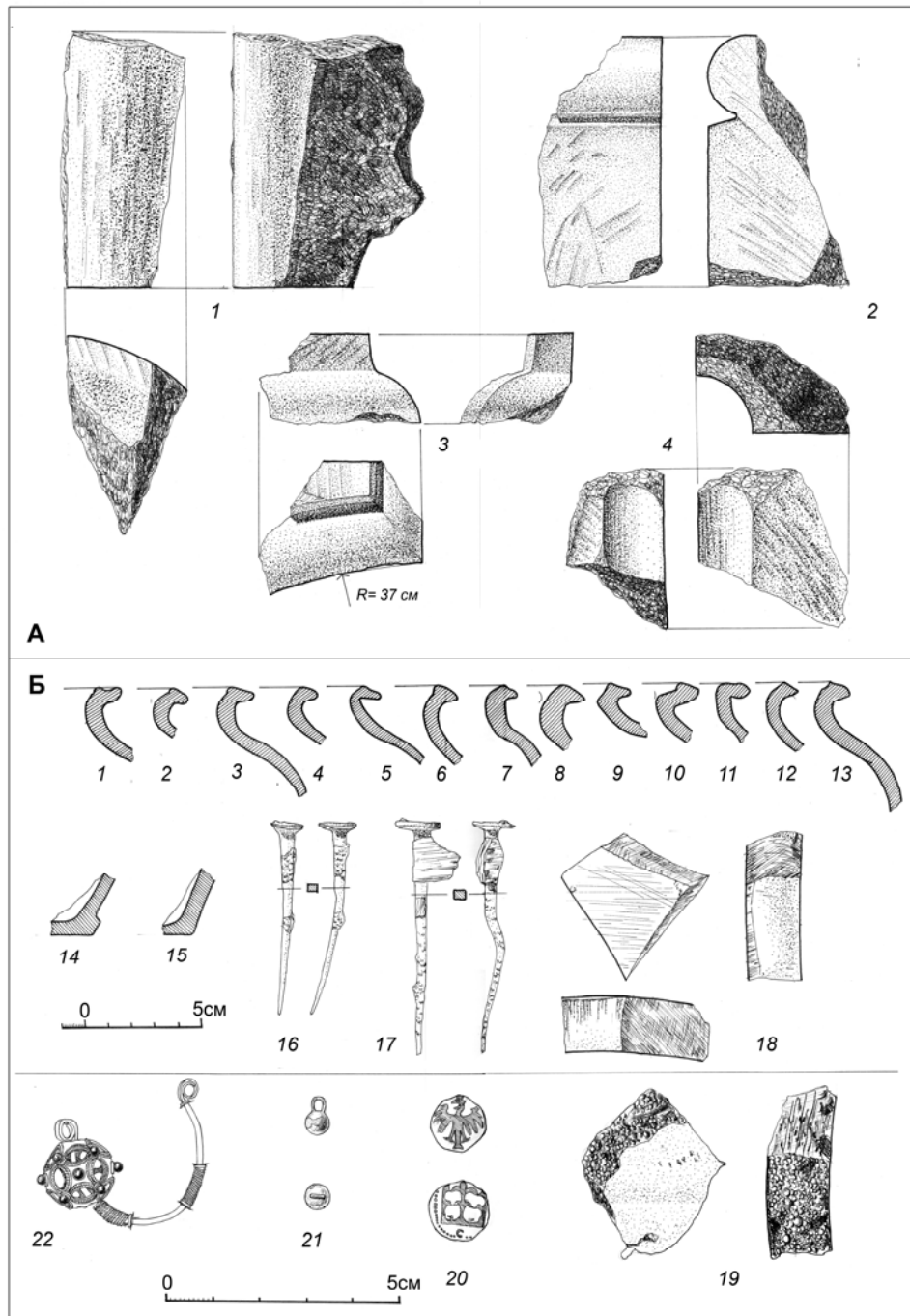

Рис. 16. Архітектурні деталі та вибрані археологічні матеріали: А. Фрагменти архітектурних деталей: 1 – колонка або пів-колонка; 2 – вертикальна деталь з валком (обрамлення порталу (?)); 3 – база або капітель; 4 – наріжний вертикальний вижолобок (?); Б. Рухомі артефакти: 1–15 – профілі керамічних горщиків; 16–17 – цвяхи; 18–19 – фрагменти дзвонів; 20 – монета; 21 – гудзик-бубенець; 22 – фрагмент скроневого кільця

Fig. 16. Architectural details and selected archaeological materials: A. Fragments of architectural details: 1 – small column or semi-column; 2 – vertical detail with arbor (обрамлення порталу (?)); 3 – base or capital; 4 – vertical corner groove (?); Б. Mobile artifacts: 1–15 – profiles of ceramic pots; 16–17 – nails; 18–19 – fragments of bells; 20 – coin; 21 – button-sleighbell; 22 – fragment of temple ring

До групи розрізних входять плитки, які розрізали в більших формах на особливій композиції. Припускаємо, що для створення таких композиційних вкраплень у фоновій мозаїці підлоги Благовіщенської церкви застосовували кілька матричних форм. Одна з них могла бути круглою, діаметром близько 75 см, що відповідає внутрішньому контуру омфалію, сформованому стандартними зигзагоподібними плитками. Друга – могла призначатися для виповнення підтрикутних полів між омфаліями, а третя – квадратна – зі стороною 20 см, у якій виготовляли елементи композиції зі стеблами (рис. 12).

Отже, дослідження решток мозаїчної підлоги з полив'яних керамічних плиток Благовіщенської церкви на Церквиськах у Крилосі підтверджують існування складної композиції, що поєднувала фонову мозаїку, набрану щонайменше з шістьох типів стандартних простих або фігурних плиток, з украпленнями “сюжетних” щонайменше двоколірних зображень у колах-омфаліях, укладених із розрізних плиток, для яких притаманні ірраціональні або складнофігурні контури. Порівняно з відомими мозаїчними підлогами подібної складності у церкві Спаса в Галичі [Матвеев, 2016, с. 356–357, 360], у Пітричі, неподалік від Крилоса [Томенчук, 1996, с. 12, 17–18], Олешкові [Томенчук, 2005, с. 28–32, 113–131], Білгороді, Боголюбіві, Гродно, Острові Ледніцькому (Польща) та багатьох інших центрах, долівка Благовіщенської церкви в Галичі вирізняється саме специфічною розрізкою плиток, що не збігалася з контурами запланованого двоколірного зображення. У цьому її можна вважати унікальною, а згідно з логікою типологічного розвитку оздоблення плиток – відсувати хронологічно вище появи підлоги в галицькій церкві Спаса й Олешківській ротонді. Разом із тим, у комплексі плиток підлоги Благовіщенської церкви не зафіксовано жодного фрагмента товстіших рельєфних плиток із високомистецькими зооморфними та рослинно-геометричним зображеннями у круглих рамках, тобто плиток другого типу, згідно з М. Малевською та П. Раппопортом [Малевская, Раппопорт, 1978, с. 91–95]. І хоч останні могли не застосовувати для підлоги, їх технологічна та художня якості вищі. З погляду типології, останні витвори мали б повстати пізніше, тобто ближче до 1241 р. Хоч, звичайно, процеси розвитку речей у Середньовіччі не завжди відбувалися прямолінійно, і щойно висловлене припущення потребує доведення шляхом, наприклад, сучасного термolumінісцентного методу датування кераміки.

Враховуючи унікальність галицьких рельєфних плиток, а також констатацію широкого застосування мозаїчних підлог у пам'ятках галицької монументальної архітектури (церкви: Іоана в Перемишлі, Спаса, Успенський собор, Іванівська на Царинці, так звана “Полігон”, Пантелеймона в Галичі, Олешківська ротонда, П'ятницька у Звенигороді, невідомої назви у Василеві, у Пітричі [Томенчук, 1996, с. 17–18] та багатьох інших об'єктах) можна стверджувати, що підлога Благовіщенської церкви місцевого виробництва. За особливими рисами, зокрема сортаментом фігурних плиток і наявністю складнофігурних поліхромних елементів, підлога Благовіщенської церкви найбільше наближена до плиток, знайдених при значно меншій церкві в Пітричі, що за 3 км на схід від Крилоса. На цій основі можна зробити висновок, що у княжому Галичі існувала майстерня плиткарів, яка займалася виготовленням і, можливо, укладанням мозаїчних підлог на замовлення тогочасних “інвесторів” у різноманітних сакральних спорудах.

Рештки дерев'яної церкви

Під час повторних розкопок у межах внутрішньої частини фундаментів мурованого храму на глибині переважно 1,4–1,6 м виявлено сліди підвалин давнішої дерев'яної церкви. Від неї у ґрунті збереглися пустоти – негативи нижнього ярусу колод. Ці підвалини закладали у попередньо підготовлені фундаментні ровики завшишки 45–50 см та завглибшки 40–55 см відносно тогочасної денної поверхні. Викид ґрунту з фундаментних ровиків здійснювали у внутрішню частину майбутньої церкви. Згодом, після виведення нижніх частин зрубів, цей викид розпланували як підготовку для влаштування сухої (дерев'яної?) підлоги. Товщина внутрішньої підготовки під підлогу становить 30–40 см.

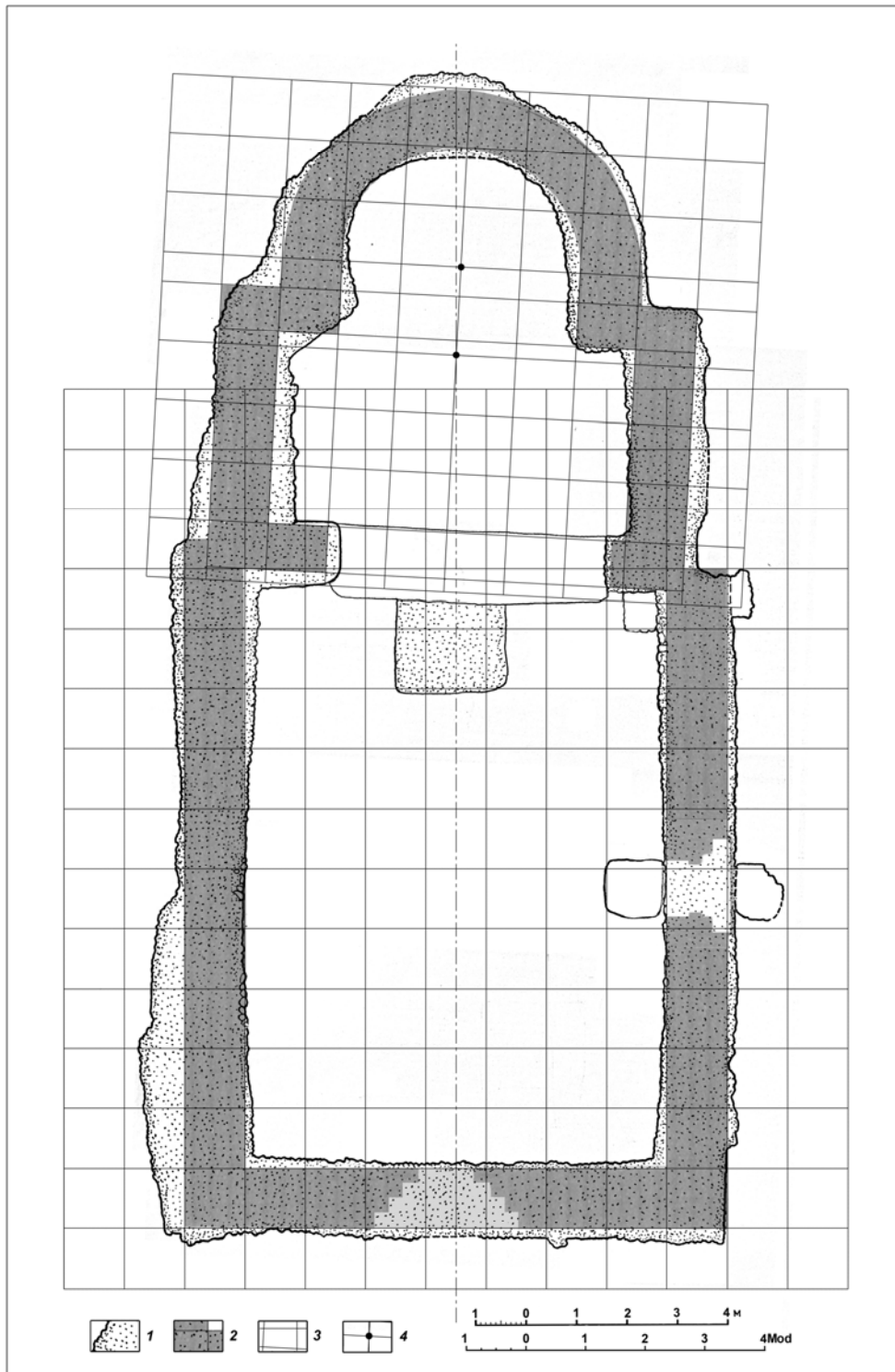

Рис. 17. Реконструкція плану мурованого храму на рівні цоколя: 1 – фундаменти; 2 – наземні стіни; 3 – модульні сітки; 4 – пункти побудови плану

Fig. 17. Reconstruction of stone temple on the horizon of base: 1 – foundations; 2 – ground walls; 3 – modular nets; 4 – points of organization of the plan

У поперечному перерізі пустоти-негативи підвалин переважно еліптичної конфігурації з шириною 24–26 см і висотою 30–40 см⁷. На внутрішніх стінках й особливо на дні пустот зафіксовано прошарок деревного вугілля завтовшки 2–3 см. Вугілля творить неперервну поверхню, на якій читаються деревні волокна. Отже, впродовж тривалого часу дерев'яна субстанція колод повністю зітліла, а залишилася лише оболонка з деревного вугілля, яку ми бачимо в негативі, тобто зсередини колишніх підвалин. Такий стан збереження об'єктів переконливо доводить, що вугілля утворилося не внаслідок пожежі, а в результаті умисної обробки підвалин вогнем ще перед закладкою їх у фундаментні ровики задля кращого збереження дерева у ґрунті. Отже, це було технологічне поверхнєве обвуглення підвалин. Деякі з колод мали в поперечнику форму, наближену до квадрата, а інші – виразно круглу. Первісний діаметр підвалин становив 24–26 см.

Сліди поперечних (до головної осі храму) колод залягають на 12 см нижче слідів повздовжніх. Це означає, що першими в ровики встановлювали поперечні підвалини, а на них “лягали” повздовжні, перев'язані “в обло”. Кінці колод виводили за межі зрубу на віддаль до 0,8 м і вони опиралися в одних випадках на тесані вапнякові блоки, в інших – на підсип із річкового каменю середнього розміру 10–20 см у більшому промірі. Кожен наріжник зрубу був ще додатково зверху привантажений приблизно одним кубічним метром такого річкового каменю на глині або просто ґрунті без розчину. Це робилося, очевидно, для забезпечення належної стійкості будівлі. Решту об'ємів фундаментних ровиків після зведення в них двох-трьох вінець зрубів засипали звичайним суглинистим ґрунтом із викидів.

Безпосередньо при внутрішньому контурі кам'яного фундаменту в Шурфі II зачищено обвуглені рештки північної стіни дерев'яної церкви (рис. 8). Разом зі слідами нижньої підвалини зберігся також значний фрагмент стіни колишнього обгорілого зрубу нави висотою 65 см. Він зачищений у межах шурфа на довжину 2,25 м і має вигляд майже суцільного вертикального прошарку деревного вугілля завтовшки 3–4 см, до якого прилягає фундамент мурованої церкви. Фрагмент зберігся саме завдяки тому, що обпалені колоди або бруси зрубною стіни творили стінку фундаментного рову пізнішої мурованої споруди. Будівельна заправа фундаменту закріпила на собі ці обвуглені рештки. За волокнами деревини можна розрізнити відбитки чотирьох колод зрубу. Судячи з вигляду решток у перерізі, колоди були частково оброблені до квадратного перетину близько 20×20 см. Обпал поверхні цих чотирьох вінець зрубу міг бути теж технологічним, хоча дві верхні колоди фрагмента за зовнішньою стратиграфією належать до наземних конструкцій і могли обгоріти в час пожежі, яка знищила церкву (рис. 15, *н-к*).

Збережений фрагмент північної стіни нави засвідчує зрубну конструкцію стін храму. Натомість на інших ділянках пам'ятки збереглися переважно лише рештки нижніх підвалин. Це може бути пов'язане, по-перше, з можливим демонтажем частини знищених пожежею нижніх вінець зрубів церкви; по-друге, з більшим доступом повітря до верхніх конструкцій і, відповідно, швидшим зітлінням дерева. Прогини ґрунту, що з часом утворилися на місці колишніх конструкцій уздовж контурів дерев'яної споруди, посприяли, зокрема, кращому збереженню фрагментів пізнішої полив'яної підлоги в наві мурованого храму (рис. 8).

На одній із кінцевих стадій досліджень при обох західних наріжниках нави зауважено сліди від вертикальних стовпових дерев'яних конструкцій, що розташовувалися із зовнішнього боку при зрубних стінах на відстані 25–35 см від них “у світлі”. Це – круглі ямки діаметром 35–40 см із вертикальними стінками і горизонтальним дном. Вони проглядалися, починаючи з рівня денної поверхні дерев'яного храму –1 м, і закінчувалися на глибині 1,4–1,5 м (рис. 14). Тобто ямки були заглиблені, як і підвалини зрубів, на 40–50 см відносно рівня тогочасної денної поверхні. В одній з них простежено контури від вертикального бруса з розмірами в поперечному перетині близько 25×30 см (рис. 15, *перетин ф-ц*).

⁷ Висота поперечного перетину пустот більша від правдивого розміру колод за рахунок осипання ґрунту з верхньої частини на дно порожнистих каналів.

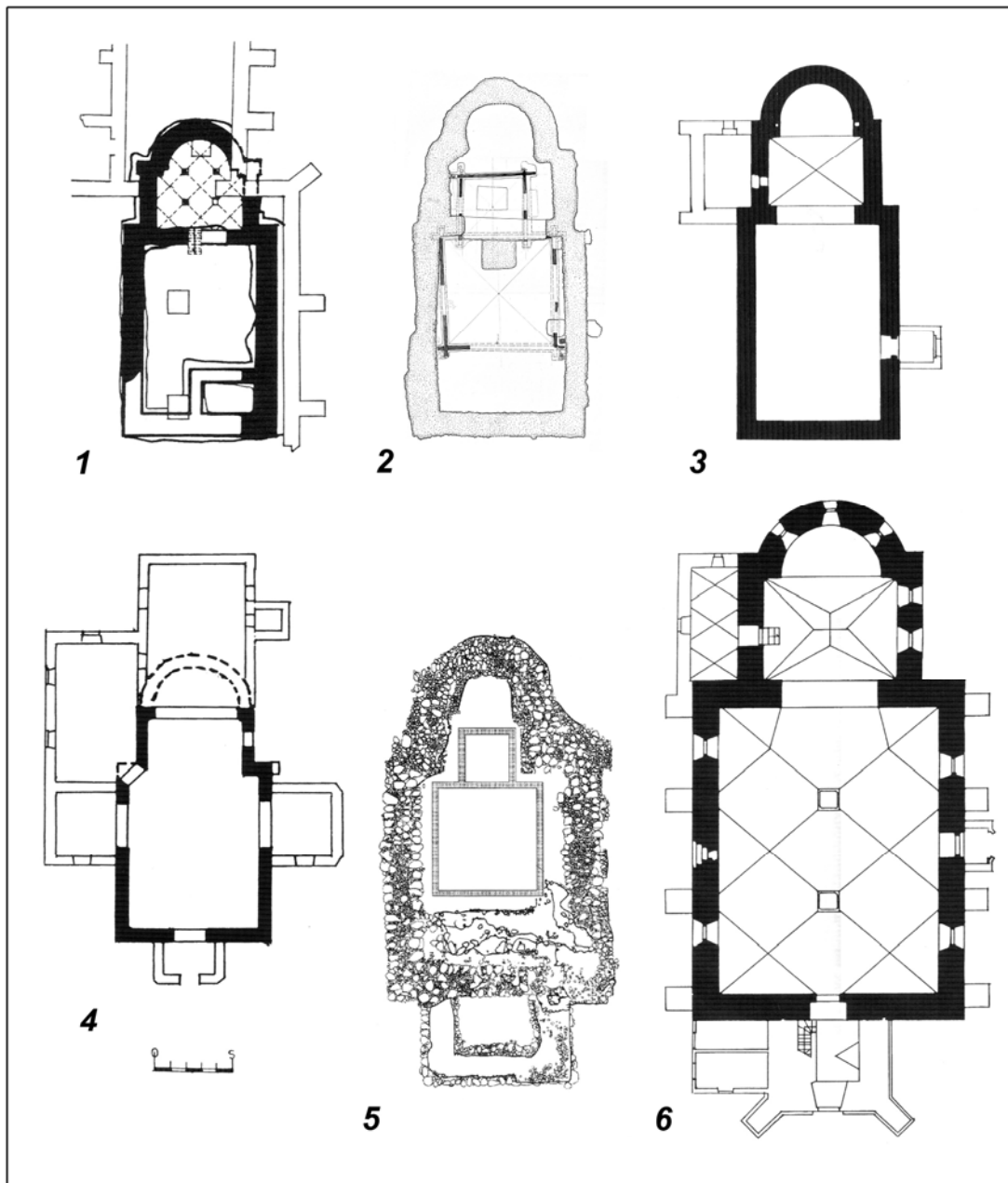

Рис. 18. Планувальні аналоги: 1 – Віслиця (Малопольща), костел Пресвятої Богородиці; 2 – Галич-Кринос, церкви Благовіщення; 3 – Косцьельна Весь (Познань, Великопольща), бенедиктинський костел Св. Лаврентія; 4 – Прошкув (Сілезія), парафіальний костел Святої Анни; 5 – Каліш (Польща) комплекс дерев'яного храму та мурованого – колегіати Св. Павла; 6 – Раціборовіце Гурне (Вроцлав, Сілезія), костел Св. Михайла

Fig. 18. Planing analogues: 1 – Wiślica (Małopolska), Saint Mary church; 2 – Halych-Krylos, Annunciation church; 3 – Kościelna Wieś (Poznań, Wielkopolska), Benedictini church of St. Laurentius; 4 – Prószków (Silesia), parish church of St. Anne; 5 – Kalisz (Poland) complex of wooden and stone temples – collegials of St. Paul; 6 – Raciborowice Górne (Wrocław, Silesia), church of St. Michael

При північно-західному куті зрубу нави на діагональній осі зафіксовано яму, заглиблену на 30 см глибше від дна фундаментних ровиків і забутовану річковим каменем. Тут могла встановлюватись теж вертикальна стовпова конструкція (рис. 14). Виявлені сліди від таких дають підстави висунути гіпотезу про застосування так званої “пристінної” конструкції, при якій перекриття і покриття споруди опиралися на вертикальні дерев’яні стовпи, що виступали назовні. Подібну за конструктивною схемою споруду першої половини XII ст. виявлено на Крилоській горі [Лукомський, Петрик, 2001, с. 171–178]. Проте для остаточного підтвердження цієї гіпотези необхідно провести додаткове детальне архітектурно-археологічне обстеження решток дерев’яної церкви.

Покриттям даху дерев’яного храму, ймовірно, був листовий метал, який внаслідок пожежі оплавився на чисельні крупини.

Усередині вівтарного зрубу дерев’яної церкви на глибині 55 см виявлено конструкцію прямокутного у плані фундаменту з параметрами 1,9×1,15 м. Вона розташована строго на повздовжній осі вівтарного зрубу. Потужність конструкції – 45 см. Це – забутовання ями з вертикальними стінками та горизонтальним дном сумішшю річкового каменю, вапнякового й алебастрового щебеню на пісному вапняно-піщаному розчині. Верхній пояс конструкції утворювала, мабуть, цільна плита (або навіть кілька) туронської крейди, що мала гладку лицьову поверхню, яка зараз дуже потріскана уздовж природних прожилок каменю. У середній частині фундамент зруйнований, очевидно, шурфом попередніх дослідників (рис. 8). Ця конструкція була основою престолу дерев’яної церкви. Застосування туронської крейди дає підстави пов’язувати час появи дерев’яної церкви близько до спорудження Успенського собору у Крилосі (середина XII ст.), у фундаментній частині якого широко застосовано блоки саме цієї крейди й алебастру [Пастернак, 1938, с. 199].

Збережені сліди підвалин і фундаментних ровиків промальовують план дводільної споруди зі зрубною конструкцією стін. Обидва зруби у плані – ледь пом’якшені квадрати. Вівтар витягнутий у поперечному напрямку – 4,06×4,14 м, а нава – у повздовжньому – 7,38×7,25 м⁸. Загальна довжина дерев’яного храму становила 11,44 м. Вівтарний зруб дерев’яної церкви зміщений відносно нави на 30 см до півночі (рис. 14). Повздовжні вісі дерев’яної і мурованої церков збігаються, що вказує швидше на спадкоємність й однойменність обох храмів, ніж на експансію чи насильну зміну церкви на костел із метою окатоличення місцевого населення.

Виходячи з усіх даних, які одержуємо внаслідок досліджень дерев’яного храму на Благовіщенському церквищі, можна стверджувати, що споруда належить до пам’яток дерев’яної архітектури княжої доби, представлених поки невеликою групою об’єктів. Подібні до планувального укладу первісного храму на Благовіщенському церквищі й рештки дерев’яної церкви XII–XIII ст. у с. Сокилець Хмельницької обл. [Захар’єв, Могитич, 1996, с. 104], а також церкви-усипальниці XI–XII ст. у Давидгородку на Волині [Могитич, 1998, с. 4–5]. Проте за параметрами галицька пам’ятка в півтора рази більша. Крім того, вирізняється специфічною технологією влаштування фундаментних конструкцій, а також, можливо, і пристовпвою каркасною конструкцією опираючої покриття нави.

Досить подібними за планом, умовами збереження (в межах пізнішої мурованої споруди) виглядають також рештки первісного дерев’яного храму в Каліші (Польща) під колегіатою Святого Павла. Муровану святиню датують останньою чвертю XII ст. [Świechowski, 2000, s. 86–87]. Якщо враховувати той факт, що одна з доньок галицького князя Ярослава Осмомисла після 1187 р. одружилася з познанським і каліським князем Одоном (1141/49–1194), старшим сином Мешка Старого [Войтович, 2000, с. 153], то в цьому контексті досить імовірними виглядають й аналогії між галицькою та каліською дерев’яними і, зрештою, мурованими святинями. Однак, згідно з останніми дослідженнями, дерев’яна святиня в давньому Каліші

⁸ Розміри взяті в осях підвалин.

мала не зрубну, а каркасну конструкцію стін, і датують її першою половиною XI ст. [Baranowski, 1998, s. 53; Vuko, 2011, s. 244–245]. Все ж за планувальною структурою, розмірами, самим фактом формування та збереження каліська і галицька сакральні пам'ятки дуже подібні (рис. 18).

Стратиграфія та археологічний матеріал

До комплексу мурованої споруди треба віднести прошарки будівельного сміття, які становлять суміш глини, гумусу, піску, вапнякового та річкового каменю. Ці шари досягають подекуди метрової глибини, а в окремих місцях і глибших відміток, що пов'язано з пізнішими похованнями. У внутрішній частині апсиди зафіксовано поглиблення цього комплексу до відмітки –1,7 м, що вказує на заповнену будівельну чи пограбовану поховальну яму (рис. 15, а).

Серед знахідок, що належать до комплексу мурованої церкви, потрібно відзначити кілька виявлених фрагментів білокам'яних квадратів та уламків архітектурних деталей. Будівельним матеріалом для стін церкви Благовіщення служили блоки подільського травертину та більш щільного літотамнієвого вапняку. Деякі блоки з травертину мають заокруглені радіусом 3–5 см канти. Ці блоки порівняно з вапняковими мали більші розміри і застосовувалися, мабуть, переважно в нижніх частинах споруди. Це підтверджують уламки зі скошеними під кутом 45° гранями, що походять, найімовірніше, з цокольної частини стін. Цоколь виступав із площини стіни на 11–12 см. Квадри літотамнієвого вапняку мали притаманну для романської архітектури обробку поверхні граней. Уздовж периметра площин квадратів простежуються гладше тесані так звані “стежечки” завширшки 5 см, а внутрішня частина поверхні лиця граней має трохи грубше оброблену горбкувату поверхню зі слідами від тесання. Такий спосіб обробки лицьових площин квадратів надавав стіні певної фактури і конструктивної виразності. Архітектурні деталі й обрамлення прорізів виконували з літотамнієвого вапняку. З білокам'яного декору зафіксовано кілька уламків профільованих деталей. Це – фрагмент колонки або півколонки діаметром близько 20 см, яка могла походити як із порталу, так і з вікна-дифорії (рис. 16, а: 1); два фрагменти оформлення вертикальних наріжників, найімовірніше, перспективного порталу (рис. 16, а: 2, 4) і фрагмент гранчастої капітелі або бази (рис. 16, а: 3).

Оцінюючи рівень обробки і стилістику архітектурних деталей церкви Благовіщення, сумарно відомих з її лапідарію, не зовсім погоджуємося з гіпотезою щодо подібності її білокам'яного оздоблення до декору церкви Святого Пантелеймона з перелому XII–XIII ст. [Жишкович, 1999, с. 137]. Вважаємо, що різьба й обробка блоків із церкви Благовіщення ближча за специфікою і програмністю до церкви Пророка Іллі або Успенського собору, які датуються у межах XII ст. Зокрема, тут не виявлено жодного фрагмента аттичного профілю з цокольного ярусу споруди, а також присутня зооморфна пластика, чого не простежуємо у програмі декору церкви Святого Пантелеймона. Вважаємо також інформацію про знайдення у комплексі церкви Благовіщення фрагмента крученої колонки, подібної до колонок із церкви Спаса на Карпиці, замало достовірною [Січинський, 1926, с. 24, рис. 66 б].

Інший рухомий археологічний матеріал із комплексу мурованого храму представляють уламки керамічних горщиків і виробів із металу. За профілюванням вінчиків та денець, вмістом гончарного тіста горщики датуються широкими межами XII–XV ст. (рис. 16, б: 1–15). Крім фрагментів глечиків, було виявлено також кілька уламків амфор.

З металевих знахідок – близько десятка кованих цвяхів із розплесканою на всі боки круглою шапкою, два з них зображені на рисунку (рис. 16, б: 16, 17); два уламки від дзвонів (18, 19). На площі пресвітерію практично в орному шарі виявлено срібну монетку діаметром 11–12 мм – динар, так званий “з доброго срібла”, або один із коронних динарів Володислава II Ягайла, який карбували між 1393 та 1396 р. (рис. 16, б: 20).

На поверхні фундаменту внутрішнього виступу апсиди (кв. В-11) виявлено фрагмент тринамисного скроневого кільця київського типу. Від повного комплексу збереглася дужка й одна частково пошкоджена намистина. Вона сферична, із прорізами, оздобленими ззовні спіральними металевими нитками, а також зерню. Такі ж спіральні нитки присутні на дужці

між втраченими намистинами. Кінці дужки розклепані та загорнуті в петельки діаметром 4 мм. Прикраса виготовлена, правдоподібно, зі срібла, що має блідо-жовтий відтінок. Зернь – темного відтінку (рис. 16, б: 22).

Під шаром будівельних решток кам'яної споруди залягає гумус із вкрапленнями деревного вугілля, горілої глини, крупинок окисненої бронзи, міді чи олова. Він належить до комплексу ранішої дерев'яної церкви, яка припинила функціонування внаслідок пожежі. Місцями цей шар підстелений тонким прошарком вугілля, що може датуватися часом технологічного обвуглення підвалів, тобто часом її будівництва.

Останній пласт культурного шару становить однорідний чорний гумус, який утворився перед появою дерев'яної церкви. На глибині 1,4–1,6 м він поступово переходить у жовту материкову глину. У цьому шарі гумусу поки не виявлено жодних знахідок (рис. 15).

Досить інформативними виявилися стратиграфічні перетини шурфів, закладених із метою простеження решток західної частини дерев'яної церкви в 1990 р. (рис. 15). На рівні колишньої підлоги з керамічних плиток залягає прошарок суміші гумусу, глини і вапна із вкрапленнями уламків плиток. Товщина прошарку – 6–10 см. Далі на східній (б–в) і частково південній (в–г) брівках Шурфу 1 залягає 20-сантиметровий шар підготовки під керамічну підлогу з річкової гальки, а на другій частині південної і західної (г–д) бровок тут один за другим залягають прошарки вапна, розмежовані смужками гумусу. Це – сліди будівництва мурованої церкви. Під ними виразно читається тонкий суцільний прошарок деревного вугілля на рівні 0,5–0,6 м (рис. 15, *перетини б–в, в–г, г–д*). Він простежується й на брівці а–е в західній частині. Судячи з локальності цієї плями вугілля (такого прошарку не зафіксовано в інших шурфах), треба відносити її до якоїсь локальної пожежі, що спалахнула у процесі спорудження мурованої церкви (рис. 15).

Прошарок вугілля підстеляють шари гумусу, глини і вапна товщиною 6–8 см. Далі спостерігаємо досить потужний засип (до 30 см) річковим камінням, галькою впереміш із незначною кількістю гумусу. Під засипом простежується шар гумусу із вкрапленнями вугілля та горілої глини, під яким знову залягає тонкий прошарок суцільного деревного вугілля. Його треба пов'язувати з пожежею дерев'яної церкви.

Такий самий прошарок зафіксовано на брівці б–в під шаром підсипу з річкової гальки. Лише якщо рівень цього прошарку вугілля на брівці г–д становить 0,92 м, то його ж рівень на брівці б–в – 0,6–0,65 м. Пояснення причини такої різниці рівнів бачимо на брівці в–г. Зліва на перерізі є стратиграфія внутрішньої частини дерев'яної церкви, а справа – зовнішньої. З лівого боку прошарок вугілля залягає на 30-сантиметровому шарі підсипу, що становить суміш гумусу і глини, а з правого – на природно сформованому чорному гумусі. У місці колишньої західної стіни дерев'яного храму (в середній частині брівки в–г) прошарок вугілля розірваний. Він розмитий тут на окремі вкраплення. Водночас чітко простежується лінія, яка проходить під завалом річкового каменю і з'єднує внутрішній (зліва) та зовнішній (справа) прошарки вугілля (рис. 15, *перетин в–г*).

Виходячи з таких спостережень, а також із матеріалів дослідження вівтарної частини дерев'яної церкви в 1987 р., доходимо таких висновків. Після зведення зрубних стін дерев'яної церкви внутрішню площу споруди підсипали сумішшю гумусу та глини для облаштування сухої підлоги. Ця суміш, найлогічніше, походить від копання фундаментних ровиків. Шар функціонування дерев'яної церкви поки важковловимий у стратиграфії. Після пожежі храму нижні частини його стін були частково розібрані, на що вказує відсутність суцільного прошарку вугілля у місці колишніх стін.

Перед будівництвом кам'яної церкви, яка задумувалася більшою за площею, місцевість була підсипана річковим камінням, що послужило одночасно доброю підосновою для влаштування полив'яної підлоги, теж припіднятої відносно рівня денної поверхні назовні від кам'яної церкви (рис. 15).

Могильник

У ході архітектурно-археологічних досліджень Благовіщенського церквища зафіксовано 28 поховань або їх фрагментів. Усі здійснені за християнським обрядом трупопокладення головою на захід. Орієнтація поховальних ям практично співвісна з обома церквами. 27 кістяків належать дорослим особам, 1 – дитині. У 12 похованих руки витягнуті вздовж тіла, у 2 – складені на животі, а в решті 14 – недоступні для дослідження. За стратиграфічними особливостями вдалося в'яснити, що 17 поховань належать до часу функціонування дерев'яної церкви, а 11 – пізнішого періоду.

Первісно могильник формувався навколо дерев'яної церкви і мав багаторядну планувальну систему. Окремі з поховальних ям перерізають одна одну, що свідчить про двофазовість могильника при дерев'яному храмі. На цій підставі можна припускати, що функціонування споруди тривало кілька десятиліть. Із 17 поховань у 8-ми руки витягнуті вздовж тіла і лише в 1-му – зігнуті в ліктях і складені на животі.

До наступних фаз функціонування могильника належать решта 11 поховань. У заповненні ям двох із них (поховання № 9, 15) виявлено кераміку XIV–XV ст. При кістяку поховання № 9 зафіксовано два типові бронзові гудзики у вигляді кульок із петельками зі слідами поверхневої позолоти, які, на жаль, датуються широко – добою Середньовіччя. У комплексах ще трьох поховань (№ 3, 4, 7) зафіксовано фрагменти полив'яних плиток, які походять із підлоги Благовіщенської церкви. Ці артефакти засвідчують продовження традиції поховань біля споруди або її руїни й у пізньому Середньовіччі – впродовж XIV–XV ст.⁹ Сім поховань взагалі не мають стратиграфічної прив'язки, і тому їх датування ускладнене. Побічно, разом із похованнями, виявлено також сім перезахоронень, пов'язаних як із копанням фундаментних ровів мурованого храму, так і з накладкою різночасових поховань. Для перепоховань властиві порушення анатомічної послідовності кістяків колишніх поховань, а також неповна їх комплетність. Так, у 7 перепоховальних ямах було зафіксовано 18 людських черепів (рис. 8).

З далеко неповного дослідження комплексу могильника при Благовіщенському церквищі можна зробити два попередні висновки:

1. Перші дві фази могильника відповідають часу функціонування дерев'яної церкви. Це – регулярно планований могильник із поперечними рядами поховань, здійсненими за християнською традицією, з переважним положенням рук вздовж тіла, що відзначаються скупістю поховального інвентаря.

2. Наступні фази могильника належать до функціонування мурованого храму. Поховання містять незначний поховальний інвентар.

Саркофаг

При внутрішньому контурі північного фундаменту нави у Шурфі II виявлено рештки монолітного вапнякового саркофага (рис. 8). Він був опущений з рівня мозаїчної підлоги в яму з акуратними вертикальними стінками і горизонтальним дном. Від саркофага *in situ* уціліли лише частина дна та дві неповні вертикальні стінки – південна та західна. Від північної залишився лише слід відлому на дні. Уся східна частина саркофага відсутня. Її знищили, правдоподібно, у ході розкопок XIX ст. Відмітка внутрішньої поверхні дна саркофага (1,15 м) – 50 см відносно рівня полив'яної підлоги. Дно суцільне, без отвору для стоку сукроватиці. Ширина внутрішньої частини саркофага – 52 см. Товщина збережених бічних стінок – 10 см, торцевої (західної) – 12 см, а основи (дна) – 16 см. При саркофазі виявлено лише верхню частину людського черепа, що, імовірно, може відноситися до поховання в ньому. Вірогідно, поряд із цим саркофагом із південного боку є подібні поховання у саркофагах, однак рештки підлоги, збереженої на цій ділянці, не дали можливості перевірити це припущення.

⁹ Аналогічні явища зафіксовано при Полігоні, на Воскресенському, Царинці та Успенському соборі.

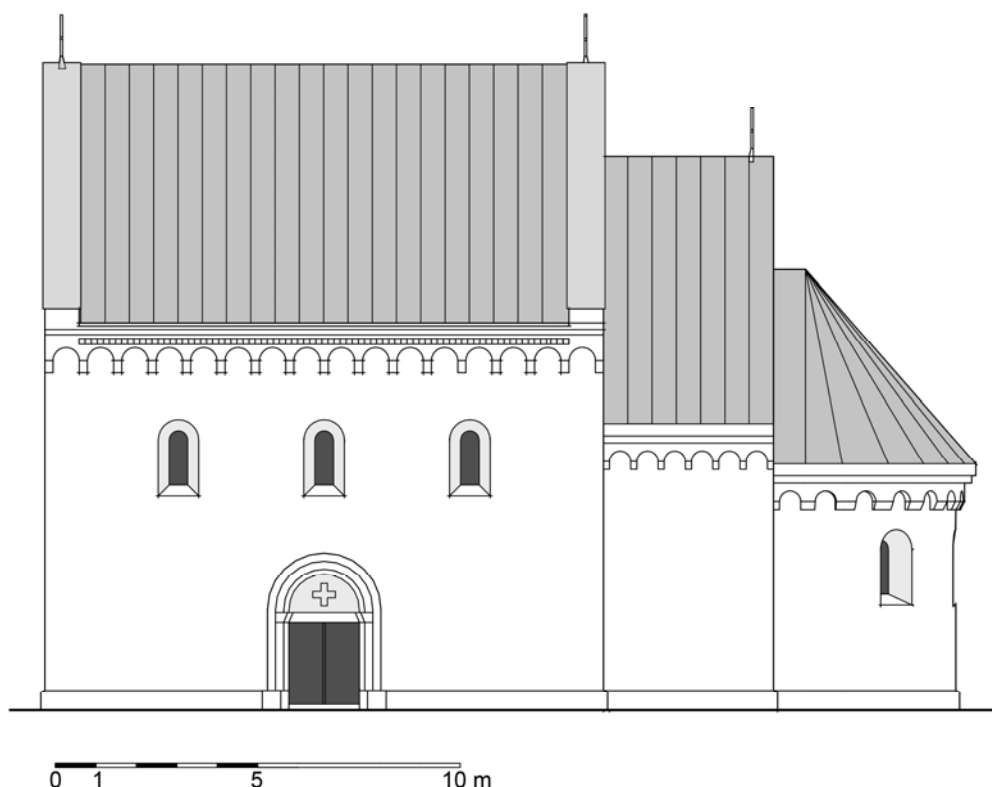

Рис. 19. Південний фасад мурованої церкви Благовіщення. Гіпотетична реконструкція
 Fig. 19. South facade of stone Annunciation church. Hypothetical reconstruction

У 1992–1993 роках прилеглу з півдня територію Благовіщенського церквища частково досліджувала експедиція під керівництвом В. Барана і Б. Томенчука. Дослідження зафіксували, що ширина могильника з південного боку становить 17 м від контуру фундаменту мурованої церкви. Богдан Томенчук вважає, що основне масове кладовище розташовувалося за 50–100 м на південь від церкви, де його локалізував Вітольд Ауліх. Крім того, на схід від церкви виявлено фундаменти дерев'яної будівлі. У плані споруда мала форму неправильного шестигранника, розділеного двома внутрішніми фундаментами на три нерівні за площею приміщення. Загальні параметри плану 16,5 × 13,5 м. Богдан Томенчук інтерпретує об'єкт як рештки житлової споруди, імовірно, плебанії, яка функціонувала синхронно з мурованою церквою [Томенчук, 1996, с. 19–20].

Аналіз плану мурованої церкви

Мурований храм складається з трьох частин: прямокутної нави, пресвітерію-беми й апсиди, які компонуються вздовж головної осі, ступенево зменшуючись у розмірах. Планувальна структура фундаментів відображає схему типового центральноєвропейського однонавного храму.

Доставлені на певному етапі двосторонні фундаментні виступи при південному мурі на поперечній осі нави не можуть бути пов'язаними з пілястрами наземних стін, оскільки не мають відповідників ні з протилежного боку, ні на кутах споруди. На нашу думку, вони однозначно вказують на наявність південного порталу в цьому місці. Два інші виступи з обох боків при південно-східному наріжнику нави треба пов'язувати з пізнішими укріпленнями недостатньо міцного з'єднання між навою і бемою на рівні фундаментів та наземних стін споруди (рис. 9).

Рис. 20. Фрагмент архітектурної деталі з карнизного фризу, що нагадує поребрик
Fig. 20. Fragment of architectural detail of cornice frieze, similar to curb

Важлива особливість плану фундаментів – незначне, але помітне, орієнтаційне зміщення рову внутрішньої арочної розпірки між навою і бемою відносно центральної осі споруди. Лінія рову не паралельна до західної стіни нави. Ця конструкція, як вказано раніше, виникає на певному етапі будівництва або функціонування церкви (рис. 9), а отже, відображає безпосередній перебіг її наземних конструкцій. Зазначене відхилення дозволяє припускати, що центральні вісі нави і пресвітерію з апсидою розбігаються між собою на кут $\sim 3^\circ$ у плані. Це – розповсюжене явище в середньовічній сакральній архітектурі, пов'язане з різночасовістю побудови частин споруди [Раппопорт, с. 168]. Отже, дуже ймовірно, що на наземному рівні спочатку було збудоване святилище, а пізніше до нього добудовували наву.

Ще одна особливість планувальної структури фундаментів церкви Благовіщення – слабке з'єднання нави та пресвітерію. Північне плече нави зарисовується лише на половині поперечної стіни з головною вівтарною аркою інтер'єру. Південне має аналогічний чіткий контур фундаменту (рис. 9). Цей факт схиляє до думки про недосвідченість будівничих, які, закладаючи фундаменти, не передбачили майбутній розпір головної вівтарної арки. Такий недогляд, мабуть, досить швидко виявився у процесі функціонування споруди, оскільки у слабких конструктивних вузлах саме тут виникають двосторонні підсилення фундаментів при південно-східному нарізнику нави, а також потреба закладення поперечної фундаментної стрічки під аркою (рис. 9).

Аналоги

Пошук аналогічних споруд у середньовічній архітектурі Європи ще раз переконує, що планувальна структура мурованої церкви на Церквиськах у Крилосі відображає типову схему центральноєвропейського парафіального або ктиторського міського чи монастирського костелу. Найбільше костелів такого типу простежуємо на території середньовічної Польщі. До аналізу залучено 33 подібні об'єкти [Świechowski, 1963]. Вони зосереджені в Сілезії, у воєводствах – Вроцлавському та Ополе (21), Великопольщі (центральна частина – Познань, Лодзь, Бидгощ) (7), Саксонії (Щецін) (2), а також Малопольщі (2). Якщо відняти від загальної

кількості пам'яток ті, які споруджені пізніше за середину XIII ст., а також мають додаткові західні вежі, то число аналогів зменшиться до 24 одиниць. Подальший порівняльний аналіз за критеріями пропорційних співвідношень нави та пресвітерію дає можливість виділити чотири найбільш наближені аналоги: 1) Віслиця (Малопольща), костел Пресвятої Діви Марії (третья чверть XII ст. [Tomaszewski, 1974, s. 89]); 2) Косьцельна Весь (Познань, Великопольща), бенедиктинський костел Святого Лаврентія (Вавжинця) (кінець XII – початок XIII ст. [Świechowski, 2000, s. 113–114]); 3) Прошкув (Сілезія), парафіальний костел Святої Анни (перша половина XIII ст.) [Świechowski, 2000, s. 203]; 4) Раціборовіце Гурне (Вроцлав, Сілезія), костел Святого Михайла (перша половина XIII ст. [Świechowski, 2000, s. 207]). Розміри планів цих пам'яток збільшуються саме в такій послідовності (рис. 18).

Костел Діви Марії у Віслиці має такі аналогії: пропорції плану, застосування кладки opus spicatum на рівні фундаменту, мурування з тесаних вапнякових квадрів, наявність поховальної крипти у вівтарній частині. Відмінні тут: можливість наявності несиметричної емпори, а також будівельний матеріал – ламаний камінь, використаний до фундаментів, а не ріняк і тесаний вапняк та травертин, як у церкві Благовіщення у Крилосі.

Другий об'єкт (Косьцельна Весь) не має збереженої апсиди і північно-східного кута нави. Тут не виділена виступами арка між навою та хором. Проте загальні пропорції плану, а також застосування разом із гранітними блоками тесаних архітектурних деталей із вапняку, попри недостатню товщину стін, може вказувати на близькість до нашої пам'ятки.

Парафіальний костел у Прошкуві подібний у планувальній структурі та за розмірами наближений до нашої пам'ятки. Однак споруджений із ламаного каменю, лише з тесаними й цегляними обрамленнями прорізів, а також датований першою половиною XIII ст. фактично лише за типом просторового устрою [Świechowski, 2000, s. 203]. Натомість за трохи пізніше його датування промовляє уживана в архівольті portalу готична брускова цегла 35,5×...×10,0 см, а також збережене стрільчатє хрестове склепіння над святилищем.

Костел Святого Михайла в Ратиборовицях Верхніх має порівняно більші параметри плану (надзвичайно великий проліт для балкового перекриття – 14(!) м, що видається мало реальним у реалізації), проте пропорційно наближений до галицької церкви. Він споруджений загалом із лупаного вапняку, але обидва перспективні портали обрамлені тесаними блоками пісковика з профільованими елементами.

Порівняльний аналіз вказує на близькість плану Благовіщенської церкви до польських аналогів другої половини XII – середини XIII ст. Найбільш ймовірними прототипами нашої пам'ятки могли бути Віслицька та Каліська святині. Однак жодні археологічні артефакти не дають підстави говорити про те, що вона виникла з метою “окатоличення галицьких міщан”. Форма плану й об'ємно-просторове вирішення сакральної споруди в середньовічному місті, такому як Галич, не переконує нас в однозначності конфесійної належності споруди до католицького обряду. Навпаки, назва “Благовіщення” більше відповідає православному обряду, ніж католицькому. На території Польщі не прийнято було в добу Середньовіччя присвячувати костели Благовіщенню (Zwiastowaniu). Хоч, можливо, цей празник не виявляється у назві, оскільки тоді костели іменували переважно в честь Діви Марії без уточнення, якій саме події, пов'язаній із Нею. Фундамент амвона чи тетрапода перед аркою в наві теж, на нашу думку, швидше відповідає грецькому обряду, ніж латинському.

Планувальна реконструкція наземних стін.

Для реконструкції плану наземних стін вибирали різні міри можливих довжин, що могли стояти в основі модуля при розмітці плану наземної споруди. Найбільше цілочисельними збіжностями при побудові плану виявилася величина римського фути, що дорівнює 29,5 см. Чотири фути (118 см) становлять при цьому товщину стіни і є модулем побудови плану (далі – М). Параметри пресвітерію у вшир – 8 М (9,44 м), а вздовж – 5 М (4,72 м). Поперечні стіни на один фут потоншені, що продиктовано контурами фундаментів. Внутрішній і зовнішній радіуси апсиди становлять відповідно – 2 М та 3 М. Центр побудови апсиди висувається від східної межі пресвітерію на $\frac{1}{2}$ М. Зовнішня ширина нави вкладається у 9 М або 10,62 м, а довжина – в

11 М (14,16 м) із південного боку й 11,5 М (13,57 м) – з північного (рис. 17). Незрозумілою поки залишається точка початкового відліку розмітки наземних стін нави, які під кутом прибудовували до західних наріжників пресвітерію. Центральні вісі пресвітерію та нави перетинаються аж на внутрішньому контурі східної поперечної стіни пресвітерію, тобто на стику пресвітерію й апсиди, де міг бути хрест, від якого розпланували “святу лінію” або центральні вісі для пресвітерію та нави. Можливо, час між розмітками перших двох і третьої частини плану вплинув на зміщення осей цих частин, які визначалися за падаючою тінню від хреста. Загальна довжина реконструйованої на рівні наземних стін споруди складає 19 м, тобто 22,42 м (рис. 17).

Об’ємно-просторова реконструкція мурованої святині

Із відомого незначного за чисельністю лапідарію можна зробити висновок, що церква мала простий цоколь, фасади напевно не були розчленовані пілястрами, а якщо й були, то плоскими, які починалися від цоколю. Швидше за все, церква посідала один бічний портал у південній стіні, на що вказують двосторонні фундаменти для сходинок, які виникли вже на певному етапі функціонування святині. Ширина цих фундаментів може побічно свідчити, що проріз дверей мав ширину близько 1 м. Портал був перспективним, на що вказує деталь різьбленого архівольту, фрагмент колонки чи півколонки діаметром 20 см, а також низка інших профільованих деталей, які, найімовірніше, походять від його обрамлення. У карнизному поясі навряд чи застосовували романську аркатуру, з якої у процесі подвійних досліджень пам’ятки не виявлено жодного уламка, натомість тут, напевно, у частині карнизного фризу застосовували пояс, який нагадував спрощений поребрик (рис. 20). Десь на рівні карнизу використано на завершенні однієї з ринв маску-хімеру, що зображала голову лева.

Наявність головного portalу в західній стіні залишається під сумнівом. З одного боку, його може підтверджувати осьова композиція підлоги, а з другого – заперечувати відсутність виступів фундаментів для сходинок, виявлених лише при південному вході.

Нава мурованої Благовіщенської церкви, швидше за все, була перекрита плоским балковим перекриттям, на що вказує відносно незначна товщина наземних мурів, допустимий проліт (8,26 м), а також відсутність сильно виражених пілястрів, що вимагали б регулярних виступів на рівні фундаментів. Балкове перекриття диктує традиційний двосхилий кроквяний дах над навою та відсутність бані на світловому тамбурі.

Судячи з відсутності цвяхів-вухналів, що є ознакою гонтових покрівель, дах храму був покритий мідними чи олов’яними листами, що внаслідок пожежі перевідклалися у вигляді згустків переплавленого металу. Перекриття ж пресвітерію-святини з апсидою могло бути як склепінчастим і конховим, так і балковим плоским. При обидвох варіантах пресвітерію був покритий двоспадовим, а апсида – стіжковим дахом (рис. 19).

Висновки

Внаслідок попередніх розкопок церкви Благовіщення на крилоському полі Церквиська наприкінці XIX ст. у науковий обіг було введено схематичні плани фундаментів, цінні рисунки уламків різьблених архітектурних деталей та решток мозаїчної підлоги з полив’яних плиток. Дослідники датували появу пам’ятки добою найбільшого розквіту давнього Галича – від середини XII до середини XIII ст.

Під час нових досліджень, здійснених 100 років по тому, вдалося уточнити багато даних, застати в неpotrивоженому вигляді сім ділянок автентичної мозаїчної долівки кам’яного храму, виявити низку невідомих дотепер об’єктів, зокрема рештки попередньої дводільної зрубною дерев’яної церкви.

Побудову та функціонування дерев’яного храму треба датувати на підставі освоєння досить віддаленої частини галицького подолу близько до середини XII ст. Блоки туронської крейди – матеріалу, масово вживаного при влаштуванні підмурків Успенського собору середини XII ст., застосовані у верхній частині фундаменту престолу дерев’яної церкви, побічно підтверджують таке датування.

Дерев'яна церква мала рідкісні, заглиблені в ровиках фундаменти з технологічно поверхнево обвуглених колод, споруджених у зрубній техніці. Зовні наріжні випуски зрубів нави та вітаря привантажувалися засипами з річкового каменю, що мало надавати споруді стійкості. Крім того, при фундаментах нави дерев'яної церкви вдалося привідкрити сліди дуже архаїчної пристовпової системи конструкцій, яка полягала в розвантаженні стін через перенесення ваги даху на пристінні стовпи.

Враховуючи два яруси прицерковного цвинтаря, дерев'яний храм мав функціонувати кілька десятків років, хоча культурна верства періоду його функціонування у стратиграфії поки важковловима. Церкву знищила пожежа, на що вказує прошарок деревного вугілля з частими крупинами окисленої міді, які є рештками розплавленого металевого покриття святині.

Невдовзі після пожежі на місці дерев'яної споруди зводиться більша мурована церква в романській техніці будівництва, підмурки якої співнапрямлені з попередницею й оббігають її довкола. Планувальні та конструктивні особливості спорудження фундаментів, застосування досить архаїчної техніки мурування *opus spicatum*, виявлені частини лапідарію – профільовані й різьблені деталі рослинно-геометричного та зооморфного декору, характеристики мозаїчної підлоги (різноманітний асортимент плиток, майстерне виконання полив'яного, інколи поліхромного перегородчастого покриття, наявність складнофігурних плиток із рельєфною оздобою), складна її композиція, що поєднувала фонові та “сюжетні” ділянки в колах-омфаліях, дають підставу відносити спорудження мурованої церкви Благовіщення в межах останньої третини XII – початку XIII ст., а час її функціонування, судячи з археологічного матеріалу, виявленого у прицерковних похованнях, продовжити поза Батієве нашестя до XV ст. зокрема.

Монолітний саркофаг, знайдений у північно-східній частині нави, найімовірніше, пов'язаний з особою княжого рівня. Із присутністю високої еліти тогочасного суспільства треба пов'язувати знахідку вишуканої намистини київського типу у вітарній частині храму. Наявність лише цих двох артефактів може переконати у призначенні святині для потреб фундатора і його оточення. Однак у храмі немає ознак присутності емпори, а його розташування поза городом в оточенні ремісничого поселення та існування навколо нього синхронного цвинтаря, дозволяє припускати, що він був доступний і для всієї місцевої громади.

Реконструкція плану святині розроблена на основі модуля, що складає чотири римські фути і становить величину 118 см. Правдоподібно, що такою була товщина стін споруди на рівні цоколя. У процесі розробки реконструкції плану наземних стін пам'ятки ми дійшли висновку, що спочатку було розплановане і, можливо, споруджене святилище (пресвітерії з апсидою), а дещо згодом до нього прибудовано наву, оскільки вісі їх розпланування мають розбіжність. Незрозумілою залишається недосконалість з'єднання цих частин будівлі на рівні підмурків з огляду на розпір вітарної арки. Ця особливість порівняно з аналогічними пам'ятками може свідчити про недостатній досвід будівничих, а відповідно, схиляє нас до ще більш раннього датування будівництва нашого об'єкта, тобто ближче до середини XII ст.

Брила споруди реконструюється за найближчими планувальними та просторовими аналогіями, які знаходимо на території Польщі цього періоду. Ймовірно, у храмі був лише один, південний, портал, який мав перспективне обрамлення і з якого можуть походити окремі віднайдені архітектурні деталі. Центральньоосьовий західний портал залишається під знаком питання. З одного боку, композиція підлоги храму йому підпорядкована, а з другого – у місці його ймовірного розташування відсутні розширення фундаментів як при південному вході, а також у деяких інших галицьких храмах цього часу (церкви Святого Пантелеймона та Кирилівська).

Незважаючи на типологічну подібність нашої пам'ятки до центрально-європейського костелу, ймовірну побудову плану її наземних стін на основі модуля, кратного римському футу, що може вказувати на участь західних будівничих у її спорудженні, ще не дають підстави

однозначно відносити його конфесійну належність до латинського обряду. Відсутність відповідних археологічних матеріалів, назва святині – “Благовіщення”, а також наявність фундаменту проповідного каменя-амвона перед “царськими вратами” можуть свідчити швидше про православну традицію, ніж католицьку. Тому питання конфесійності й участі західноєвропейських майстрів у спорудженні храму треба залишити відкритим для наступних досліджень.

Релікти дерев'яної та мурованої церков на полі Церквиська у Крилосі являються унікальними пам'ятками давньогалицької сакральної архітектури XII – першої половини XIII ст. як за планувальною структурою, будівельно-технічними, технологічними особливостями зведення, так і за окремими збереженими їх елементами, зокрема рештками мозаїчної підлоги з полив'яних плиток, яка функціонувала в мурованому храмі. Вони вимагають якомога ціліснішого збереження, а водночас і подальшого вивчення.

При майбутніх дослідженнях решток сакрального комплексу дерев'яної та мурованої церков Благовіщення, попри застосування прогресивних методів археологічного датування, необхідно:

1) звернути увагу на конструктивні особливості дерев'яної церкви, зокрема підтвердити або заперечити наявність пристінних стовпів;

2) перевірити наявність чи відсутність будівельних швів між конструкціями фундаментів нави та пресвітерію;

3) здійснити детальніші розкопки в межах апсиди мурованого храму з метою з'ясування конструкції основи його вітаря;

4) продовжити локальні розкриття у внутрішній частині нави мурованого храму, не порушуючи збережених фрагментів автентичної мозаїчної підлоги, з метою виявлення та дослідження внутрішніх поховань, а також решток дерев'яної церкви з прилеглими до неї похованнями із заходу.

5) провести тонший аналіз стратиграфії та розрізнення археологічного матеріалу за фазами функціонування сакрального комплексу й будівельними періодами мурованого храму (для вивчення загальної стратиграфічної колонки досконалішими методами на пам'ятці залишено три контрольні брівки).

Найдоцільніший рецепт збереження й подальшого вивчення сакрального комплексу XII–XV ст. – церков Благовіщення на давньогалицькому Підгородді – це, на нашу думку, спорудження музею-павільйону над їхніми залишками з облаштуванням у ньому експозиції автентичних субстанцій цих пам'яток.

ЛІТЕРАТУРА

Ауліх В. (1980). Историческая топография древнего Галича // Славянские древности. Этногенез. Материальная культура Древней Руси. – Киев. – С. 133–150.

Ауліх В., Дведжора О., Лукомський Ю. (1991). Дослідження галицького подолу 1987 року // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Львів. – С. 4–7.

Войтович Л. (2000). Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.) склад, суспільна і політична роль (історико-генеалогічне дослідження). – Львів. – 649 с.

Жишкович В. (1999). Пластика Русі-України X – першої половини XIV століть. – Львів. – 240 с.

Захар'єв В., Могитич І. (1996). Сокілецька давньоруська церква // Вісник інституту “Укрзахідпроектреставрація”. – Львів. – Ч. 5. – С. 103–104.

Іоаннісян О. М. (1988). Основные этапы развития Галицкого зодчества // Древнерусское искусство. Художественная культура X – первой половины XIII в. – Москва. – С. 41–58.

Каргер М. К. (1961). Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города. – Том II. Памятники киевского зодчества X–XIII вв. – Москва–Ленинград. – 687 с.

Каргер М. К. (1947). К вопросу об убранстве интерьера в русском зодчестве домонгольского периода // Труды Всероссийской Академии художеств. Ленинград–Москва: Искусство. – Т. I. – С. 15–50.

- Колединский Л. В.* (2015). О Витебском храме св. Михаила // Актуальные проблемы Белорусского Подвинья и сопредельных регионов. – Новополоцк. – С. 62–72.
- Крип'якевич І.* (1917). Галич, столиця українських князів. – Львів: Свобода. – Ч. 49.
- Лукомський Ю.* (1991а). Звіт Архітектурного загону про польові дослідження у 1990 р. – Львів. – 39 с. – XXXX табл.
- Лукомський Ю.* (1991б). Архітектурна спадщина давнього Галича. – Галич. – 38 с.
- Лукомський Ю.* (1997). Проблеми вивчення та збереження пам'яток монументальної архітектури Галича // Наукові записки Львівського історичного музею. – Львів. – Вип. VI. – Ч. 1. – С. 135–147.
- Лукомський Ю.* (1987). Звіт Архітектурного загону Галицької археологічної експедиції за 1986 р. – Львів. – 27 с. – 74 іл.
- Лукомський Ю.* (1988). Звіт загону по вивченню оборонних споруд про польові дослідження 1987 р. – Львів. – 26 с. – 74 таб.
- Лукомський Ю., Петрик В.* (2001). Нові матеріали до відтворення елементів містобудівельної структури Галича XII–XIII ст. // Історичні та культурологічні студії. – Львів. – Ч. 3. – С. 166–182.
- Лукомський Ю., Петрик В.* (2018). Княжий Галич (археологія, дослідження, структура міста) // Атлас українських історичних міст. – Т. 2: Галич. – Львів: Колвес. – С. 2–9. – Мапа 3.3. Реконструкція планувальної структури XIII ст.
- Малевская М. В.* (1966). К реконструкции майоликового пола Нижней церкви в Гродно // Культура Древней Руси. – Москва. – С. 146–151.
- Малевская М. В., Раппопорт П. А.* (1978). Декоративные керамические плитки древнего Галича // Slovenska archeologia. – Bratislava. – Т. XXVI–1. – S. 87–96.
- Матвеев В.* (2016). Выкладка пола церкви Спаса в Галиче // Галич і Галицька земля: матеріали міжнародної наукової конференції. – Галич. – С. 353–366.
- Матвеев В.* (2018). Полы деревянных церквей Галицкой Руси // Галич і Галицька земля: матеріали науково-практичної конференції. – Галич. – С. 347–360.
- Милонас П. М.* (1995). Заметки об архитектуре Афона // Древнерусское искусство. Балканы. Русь. – Санкт-Петербург. – С. 7–81.
- Могитич І.* (1998). Археологічно відкриті дерев'яні церкви Галичини і Волині X–XIV ст. // Вісник Інституту “Укрзахідпроектреставрація”. – Львів. – Ч. 10. – С. 3–14.
- Пастернак С.* (1938). З чого була збудована княжа катедрa в Крилосі // Наша Батьківщина. – Львів. – Ч. 9. – С. 199–201.
- Пастернак Я.* (1944). Старий Галич (археологічно-історичні досліді у 1850–1943 рр.). – Краків–Львів. – 238 с.
- Патріарх Димитрій (в миру В. Ярема).* (1998). Церковне будівництво Західної України (під ред. Ю. Криворучка). – Львів: Міжнародна школа церковної архітектури. – 68 с.
- Пеленський Й.* (2018). Галич в історії середньовічного мистецтва на основі археологічних досліджень і архівних джерел // Галич. Збірник наукових праць / за ред. М. Волощука. – Івано-Франківськ: “Лілея-НВ”. – Серія 2. – Вип. 4. – 320 с.
- Полянській П.* (1889). Руины старинной церкви св. Благовѣщенія на Подгородью подъ Галичемъ // Новый Галичанинъ. – Львов. – Ч. 20/15 (27) X. – С. 242–243.
- Раппопорт П. А.* (2013). Ориентация древнерусских церквей // Архитектура средневековой Руси. – СПб. – С. 168–174.
- Січинський В.* (1926). Архітектура старокнязівської доби (X–XIII ст.). – Прага. – 50 с.+ 78 іл.
- Січинський В.* (1928). Конспект історії всесвітнього мистецтва. – Ч. 1 До Ренесанса. – Прага. – 351 с.
- Січинський В.* (1956). Історія українського мистецтва. – Нью-Йорк: НТШ. – Т. 1. Архітектура. – 180 с.
- Скуревич К. Б.* (1906). Зодчество западныхъ славянъ и вліяніе на него романской архитектуры. – СПб. – 32 с.
- Томенчук Б.* (1993). Дослідження дерев'яної ротонди на давньоруському городищі в Олешкові на Пруті // ЗНТШ. – Львів. – Т. ССXXV. – С. 87–96.
- Томенчук Б.* (1996). Археологія дерев'яних храмів Галицького князівства // Галицько-буковинський хронограф. – Івано-Франківськ. – №1. – С. 7–22.

- Томенчук Б. (2005). Олешківська ротонда. Івано-Франківськ. – 166 с.
- Флиер А. Я. (1988). Эволюция планов православных каменных храмов на территории Украины с X по середину XVII в. // Архитектурное наследство. – Москва. – №35. – С. 86–96.
- Щапова Ю. Л. (1966). Плитчатый пол вновь открытой церкви на Соборной горе Смоленска // Культура Древней Руси. – Москва. – С. 302–306.
- Akta grodzkie i ziemskie...* (1880). – Lwów. – T.VIII. – 354 s. – Dok. LI.
- Buko A. (2011). Archeologia Polski wczesnośredniowiecznej. Odkrycia – hipotezy – interpretacje. – Warszawa. – 494 s.
- Czołowski A. (1890). O położeniu starego Halicza. – Lwów.
- Kalisz uczesnośredniowieczny (1998). / Red. Baranowski T. – Kalisz.
- Peleński J. (1914). Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej na podstawie badań archeologicznych i źródeł archiwalnych. – Kraków. – 221 s.
- Szaraniewicz I. (1886). O rezultatach poszukiwań archeologicznych w okolicy Halicza w r. 1884 i 1885. – Lwów. – 90 s. + 2 rys.
- Szołginia W. (1975; 1982). Ilustrowana encyklopedia dla wszystkich. Architektura i budownictwo. – Warszawa. – S. 248.
- Świechowski Z. (2000). Architektura romańska w Polsce. – Warszawa: DiG. – 674 s.
- Świechowski Z. (1963). Budownictwo romańskie w Polsce. Katalog zabytków. – Wrocław-Warszawa-Kraków. – 431 s.
- Tomaszewski A. (1974). Romańskie kościoły z emporami zachodnimi na obszarze Polski, Czech i Węgier. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk. – 424 s.

REFERENCES

- Aulikh, V., Dzhezhora, O., & Lukomskiy, Yu. (1991). Doslidzhennia halytskoho podolu 1987 roku. *Novi materialy z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*. Lviv, 4–7 (in Ukrainian).
- Voitovych, L. (2000). *Kniazivski dynastii Skhidnoi Yevropy (kinets IX – pochatok XVI st.) sklad, suspilna i politychna rol (istoryko-henealohichne doslidzhennia)*. Lviv, 649 pp. (in Ukrainian).
- Zhyshkovych, V. (1999). *Plastyka Rusi-Ukrainy X – pershoi polovyny XIV stolit*. Lviv, 240 pp. (in Ukrainian).
- Zakhar'iev, V., & Mohytych, I. (1996). Sokiletska davnoruska tserkva. *Visnyk instytutu "Ukrzakhidproektrestavratsiia"*, 5. Lviv, 103–104 (in Ukrainian).
- Ioannisjan, O. M. (1988). Osnovnye jetapy razvitija Galickogo zodchestva. *Drevnerusskoe iskusstvo. Hudozhestvennaja kul'tura X – pervoj poloviny XIII v*. Moskva, 41–58 (in Russian).
- Karger, M. K. (1961). *Drevnij Kiev. Oчерki po istorii material'noj kul'tury drevnerusskogo goroda, 2* Pamjatniki kievskogo zodchestva X–XIII vv. Moskva, Leningrad, 687 pp. (in Russian).
- Karger, M. K. (1947). K voprosu ob ubranstve inter'era v russkom zodchestve domongol'skogo perioda. *Trudy Vserossijskoj Akademii hudozhestv. Leningrad–Moskva: Iskusstvo, 1*, 15–50 (in Russian).
- Koledinskij, L. V. (2015). O Vitebskom hrame sv. Mihaila. *Aktual'nye problemy Balorusskogo Podvin'ja i sopredel'nyh regionov*. Novopolock, 62–72 (in Russian).
- Kryp'iakevych, I. (1917). *Halych, stolytsia ukrainskykh kniaziv, 49*. Lviv: Svoboda (in Ukrainian).
- Lukomskiy, Yu. (1991a). *Zvit Arkhitekturnoho zahonu pro polovi doslidzhennia u 1990 r*. Lviv, 39.
- Lukomskiy, Yu. (1991b). *Arkhitekturna spadshchyna davnoho Halycha*. Halych, 38 pp. (in Ukrainian).
- Lukomskiy, Yu. (1997). Problemy vyvchennia ta zberezhenntia pam'iatok monumentalnoi arkitektury Halycha. *Naukovi zapysky Lvivskoho istorychnoho muzeiu, 6(1)*. Lviv, 135–147 (in Ukrainian).
- Lukomskiy, Yu. (1987). *Zvit Arkhitekturnoho zahonu Halytskoi arkheolohichnoi ekspedycii za 1986 r*. Lviv, 27 (in Ukrainian).
- Lukomskiy, Yu. (1988). *Zvit zahonu po vyvchenniu oboronnykh sporud pro polovi doslidzhennia 1987 r*. Lviv, 26 pp. 74 tab. (in Ukrainian).
- Lukomskiy, Yu., & Petryk, V. (2001). Novi materialy do vidtvorennia elementiv mistobudivelnoi struktury Halycha XII–XIII st. *Istorychni ta kulturolohichni studii, 3*. Lviv, 166–182 (in Ukrainian).

- Lukomskyi, Yu., & Petryk, V. (2018). Kniazhyi Halych (arkheolohiia, doslidzhennia, struktura mista). *Atlas ukrainskykh istorychnykh mist, 2 Halych*. Lviv: Kolves, 2–9 (in Ukrainian).
- Malevskaia, M. V. (1966). K rekonstrukcii majolikovogo pola Nizhnej cerkvi v Grodno. *Kul'tura Drevnej Rusi*. Moskva, 146–151 (in Russian).
- Malevskaia, M. V., & Rappoport, P. A. (1978). Dekorativnye keramicheskie plitki drevnego Galicha. *Slovenska archeologia, 26*(1). Bratislava, 87–96 (in Russian).
- Matveev, V. (2016). Vykladka pola cerkvi Spasa v Galiche. *Halych i Halytska zemlia: materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii*. Halych, 353–366 (in Russian, & in Ukrainian).
- Milonas, P. M. (1995). Zametki ob arhitekture Afona. *Drevnerusskoe iskusstvo. Balkany. Rus'*. Sankt-Peterburg, 7–81 (in Russian).
- Mohytych, I. (1998). Arkheolohichno vidkryti derev'iani tserkvy Halychyny i Volyni X–XIV st. *Visnyk Instytutu "Ukrzakhidproektrestavratsiia", 10*. Lviv, 3–14 (in Ukrainian).
- Pasternak, S. (1938). Z choho bula zbudovana kniazha katedra v Krylosi. *Nasha Batkivshchyna, 9*. Lviv, 199–201 (in Ukrainian).
- Pasternak, Ya. (1944). *Staryi Halych (arkheolohichno-istorychni doslidy u 1850–1943 rr.)*. Krakiv, Lviv, 238 pp. (in Ukrainian).
- Patriarkh Dymytrii (v myru V. Yarema). (1998). *Tserkovne budivnytstvo Zakhidnoi Ukrainy*. Yu. Kryvoruchka (Ed.). Lviv: Mizhnarodna shkola tserkovnoi arkhitektury, 11 (in Ukrainian).
- Pelenskyi, Y. (2018). Halych v istorii serednovichnoho mystetstva na osnovi arkheolohichnykh doslidzhen i arkhivnykh dzherel. *Halych. Zbirnyk naukovykh prats, 2*(4). M. Voloshchuk (Ed.). Ivano-Frankivsk: "Lileia-NV", 320 pp. (in Ukrainian).
- Poljanskij, P. (1889). Ruiny starinnoj cerkvi sv. Blagovjšshenija na Podgorod'ju pod Galichem. *Novyy Galichanin, 20/15*(27) X. L'vov, 242–243 (in Russian).
- Rappoport, P. A. (2013). Orientacija drevnerusskikh cerkvej. *Arhitektura srednevekovoj Rusi*. Sankt-Peterburg, 168–174 (in Russian).
- Sichynskyi, V. (1926). *Arhitektura starokniazivskoi doby (X–XIII st.)*. Praha, 50 pp. (in Ukrainian).
- Sichynskyi, V. (1928). *Konspekt istorii vsesvitnoho mystetstva, 1 Do Renesansa*. Praha: Siiach, 351 pp. (in Ukrainian).
- Sichynskyi, V. (1956). *Istoriia ukrainskoho mystetstva, 1. Arhitektura*. Niu-Iork: NTSh, 180 pp. (in Ukrainian).
- Skurevich, K. B. (1906). *Zodchestvo zapadnyh# slavjan# i vlijanie na nego romanskoj arhitektury*. Sankt-Peterburg, 32 pp. (in Russian).
- Tomenchuk, B. (1993). Doslidzhennia derev'ianoï rotundy na davnoruskomu horodyshchi v Oleshkovi na Pruti. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka, 225*. Lviv, 87–96 (in Ukrainian).
- Tomenchuk, B. (1996). Arkheolohiia derev'ianykh khramiv Halytskoho kniazivstva. *Halytsko-bukovynskyi khronohraf, 1*. Ivano-Frankivsk, 7–22 (in Ukrainian).
- Tomenchuk, B. (2005). *Oleshkivska rotonda*. Ivano-Frankivsk, 166 pp. (in Ukrainian).
- Flier, A. Ja. (1988). Jevoljucija planov pravoslavnykh kamennykh hramov na territorii Ukrainy s X po seredynu XVII v. *Arhitekturnoe nasledstvo, 35*. Moskva, 86–96 (in Russian).
- Shhapova, Ju. L. (1966). Plitchatyj pol vnov' otkrytoj cerkvi na Sobornoj gore Smolenska. *Kul'tura Drevnej Rusi*. Moskva, 302–306 (in Russian).
- Akta grodzkie i ziemskie...*, 7(1880). Lwów, 354 pp. (in Polish).
- Buko, A. (2011). *Archeologia Polski wczesnośredniowiecznej. Odkrycia – hipotezy – interpretacje*. Warszawa, 494 pp. (in Polish).
- Czołowski, A. (1890). *O położeniu starego Halicza*. Lwów (in Polish).
- Baranowski, T. (Ed.). (1998). *Kalisz uczesnośredniowieczny*. Kalisz (in Polish).
- Pełeński, J. (1914). *Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej na podstawie badań archeologicznych i źródeł archiwalnych*. Kraków, 221 pp. (in Polish).
- Szaraniewicz, I. (1883). *Trzy opisy historyczne staroksiążęcego grodu Halicza w r.1860, 1880 i 1882*. Lwów, 232 pp. (in Polish).

Szaraniewicz, I. (1886). *O rezultatach poszukiwań archeologicznych w okolicy Halicza w r. 1884 i 1885*. Lwów, 90 pp. (in Polish).

Szołginia, W. (1975; 1982). In *Ilustrowana encyklopedia dla wszystkich. Architektura i budownictwo*, 248. Warszawa (in Polish).

Świechowski, Z. (2000). *Architektura romańska w Polsce*. Warszawa: DiG, 674 pp. (in Polish).

Świechowski, Z. (1963). *Budownictwo romańskie w Polsce. Katalog zabytków*. Wrocław–Warszawa–Kraków, 431 pp. (in Polish).

Tomaszewski, A. (1974). *Romańskie kościoły z emporami zachodnimi na obszarze Polski, Czech i Węgier*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 424 pp. (in Polish).

Стаття: надійшла до редакції 16.11.2018

прийнята до друку 6.12.2018

ANNUNCIATION CHURCH IN ANNALISTIC HALYCH

Yuri LUKOMSKYI

*Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine,
Vynnychenko St., 24, 79008, Lviv, Ukraine,
“Lviv Polytechnic” National university, Bandery St., 12, 79000, Lviv, Ukraine,
e-mail: skif@i.ua*

Results of archaeological research of the complex of remains of wooden and stone Annunciation church, preserved on the level of foundations on the territory of the former Podil of annalistic Halych of XII–XIII centuries, which were conducted under the direction of I. Sharanevych and L. Lavretskyi during the final of XIX century and by the author (final of XX century). On the basis of analysis of planning structure of the sites, building-technical and technological peculiarities of construction of them, remains of white-stone decoration and mosaic floor, consisting of ceramic glazed tiles, nearby cemetery, collected archaeological material, and described stratigraphy, comparisons with the series of analogues dating of the objects and their functioning are specified (wooden church – during the middle – second half of XII century and stone one, built in the interval between last third of XII – beginning of XIII century). Several hypothetic graphical and archaeological reconstructions are made: 1) plan of wooden church; 2) plan of stone temple on the level of foundation of walls; 3) part of the plan of mosaic floor, consisted of glazed tiles; 4) technological process of producing of complex-shaped polychromatic tiles; 5) volumetric-spatial image of stone shrine. At the conclusion some issues, which should be solved during future studies are emphasized, preservation of survived unique relicts in purposely built closed museum pavilion is suggested.

Key words: Annunciation church, Middle Ages, temple architecture, planning structure, archaeological-architectural reconstruction.

“ЦЕЙ ЗАМОК ЗДАВНА БУВ НАЙСИЛЬНІШИМ НА РУСИ...”, – БЕЛЗ У ПОДОРОЖНІХ ЗАПИСКАХ МАРТИНА ГРУНЕВЕГА

Володимир ПЕТЕГИРИЧ

*Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
вул. Винниченка, 24, 79008, м. Львів, Україна, e-mail: v.petehyrych@gmail.com*

Проаналізовано фрагмент Записок Мартина Груневега про Белз, який люб'язно передав автору видатний український історик Ярослав Ісаєвич. Мартин Груневег (1562 – після 1615), який народився у Гданську в сім'ї німецького купця, був на службі у вірменських купців, став ченцем ордену домініканців та прославився як автор дуже цікавих подорожніх записів. Аркуш Записок, на якому вміщені згадки про Белз, знаходиться у другій частині опису Груневега, де він розповідає про відвідання міст і сіл Польщі, України, Росії, балканських країн.

Короткий опис міста 1582 р. розглянуто в контексті інших писемних й картографічних джерел і результатів археологічного вивчення Белза. Завдяки інформації у Записках отримано дані про міські укріплення, достовірність яких добре узгоджується з давнішими і пізнішими за опис Груневега писемними згадками. Доведено, що зв'язок між окремими частинами міста, розділеними водними перешкодами та болотами, утримувався за допомогою дерев'яних гребель і помостів, про які згадує й Груневег та свідчать матеріали археологічних досліджень. Така особливість комунікацій була характерна також для сусіднього Червена. На підставі повідомлень Груневега переглянуто дату першої згадки белзької ратуші, яка існувала більш ніж на століття давніше. Перелічені у контексті повідомлення про Белз населені пункти, у яких побував під час своєї подорожі Груневег, дозволяють реконструювати перебіг частини шляху яким він прибув у Белз, а потім доїхав до Львова. Встановлено, що напрямки доріг від Любліна з північного заходу через Красностав, Тишівці до Белза та від нього через Куличків, Мости, Куликів, Зашків до Львова майже не змінювалися від раннього середньовіччя до сьогодення. Згадка Груневегом Ченстоховської ікони підтверджує сталу історичну традицію, яка пов'язує саме з Белзом одну з головних святинь Польської держави. Цікавими є й інші повідомлення, які теж показують важливість ретроспективного аналізу пізньосередньовічних джерел для дослідження міст княжої доби.

Ключові слова: Мартин Груневег, Белз, писемні й археологічні джерела, планувальна структура, ретроспективний аналіз.

Слова, винесені в назву цієї статті, належать Мартинові Груневегу (1562 – після 1615), який народився у Гданську в сім'ї німецького купця, сам був на службі у вірменських купців, став ченцем ордену домініканців та прославився як автор дуже цікавих подорожніх записів. Уперше частину маловідомого німецького опису України Мартина Груневега ввів у науковий обіг видатний український історик Ярослав Ісаєвич. Він, зокрема, опублікував і детальніше проаналізував ті частини опису, які стосувалися Львова та Києва і супроводжувалися замальовками на полях найцікавіших, на думку М. Груневега, будівель: житлових будинків, давніх храмів, міських укріплень [Ісаєвич, 1980, с. 105–114; 1981, с. 204–211; 1982, с. 113–129; 1984, с. 45–46; 1996, с. 132–153; 154–172; 1996а, с. 33–42]. У публікаціях Я. Ісаєвича відтворено окремі рисунки із Записок, які стосуються й інших міст: Хотина, Перемишля і, навіть, Москви, де Груневег перебував у 1584–1585 рр. [Ісаєвич, 1996, с. 133, 141, 160]. Опубліковано також фрагменти, що стосуються перебування мандрівника у Болгарії, Молдові, Волощині й Добруджі [Немськи и австрийски, 1979; Ciociltan, 2009]. Повідомлення про його відвідання Росії, зокрема Москви, детально проаналізувала російська дослідниця А. Хорошкевич [Хорошкевич, 2000, с. 123–130; 2000а, с. 19–41; 2002, с. 34–43], а переклад польською мовою про

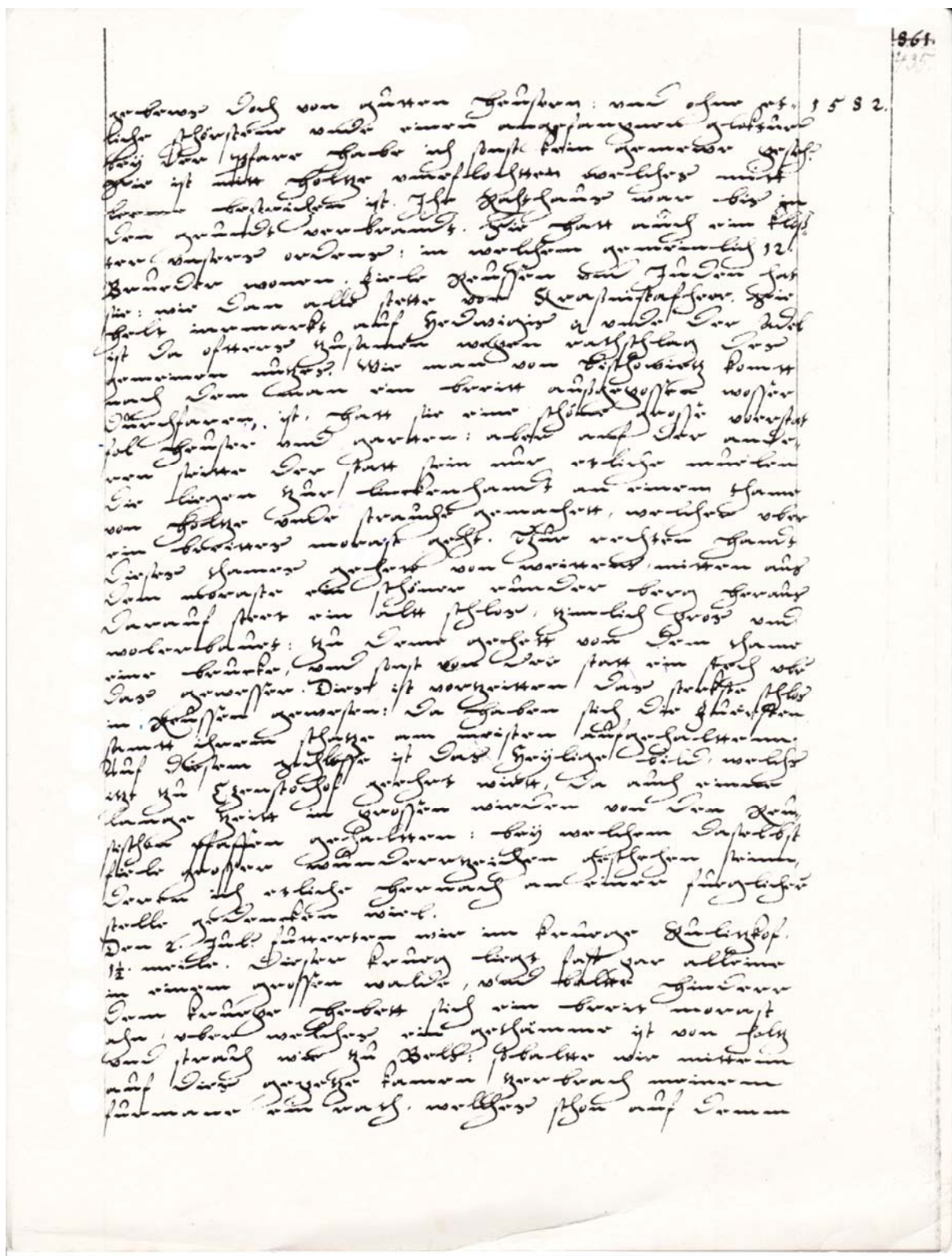

Рис. 1. Фотокопія аркуша Записок Мартина Груневеґа з описом Белза (Biblioteka Gdańska, Polska Akademia Nauk, ms. 1300, fol. 435)

Fig. 1. Photocopy of Martin Gruneweg's page with description of Belz (Biblioteka Gdańska, Polska Akademia Nauk, ms. 1300, fol. 435)

відвідання Кракова опублікував М. Фабіанські [Fabiański, 2009]. Друкуються збірники статей, каталоги виставок, до вивчення цього важливого писемного джерела долучається щораз ширше коло вчених. Спогади М. Груневеґа розглядають також у контексті ранньомодерного світосприйняття для характеристики національних особливостей народів, їхньої культури [Bogucka, 2002, р. 47–55] або навіть окремих пам'яток сакральної архітектури [Czyżewski, 2008, s. 243–255]. Твір цього хроніста стає щораз популярнішим як серед дослідників, так і ширшого кола громадськості.

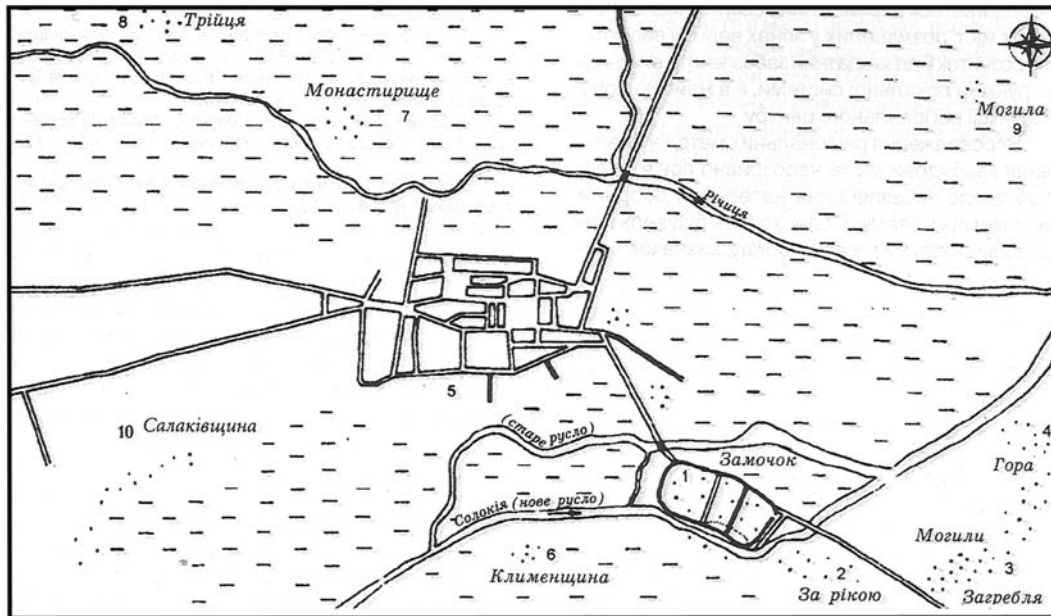

Рис. 2. План Белза за Львом Чачковським із доповненнями автора

Fig. 2. Plan of Belz by Lev Chachkovskiy with author's complements

Найбільший внесок у вивчення Записок Груневеґа зробив Німецький історичний інститут у Варшаві. Окрім багатьох наукових і популярних статей дослідників із цього інституту [див., напр.: Бюс, 2009, с. 39–58; Bues, Borg, 2007, s. 151–178; Bues, Kryszewicz, 2008; Martin Gruneweg, 2009], в 2008 р. у видавничій серії "Quellen und Studien" ("Джерела і студії") опубліковано повний рукопис М. Груневеґа – текст у трьох книгах і додатки в четвертій [Die Aufzeichnungen des Dominikaners, 2008]. Один із найдетальніших оглядів публікацій про нього нещодавно представила уже названа А. Хорошкевіч [Мартин Груневеґ, 2013, с. 7–11].

Попри це залишається актуальною думка Я. Ісаєвича про необхідність вивчення Записок Груневеґа в контексті інших синхронних писемних джерел, археологічних, картографічних матеріалів, що він яскраво продемонстрував у публікаціях, присвячених Києву та Львову. Саме з огляду на такі підходи проаналізуємо невеличкий фрагмент Записок, присвячений Белзу, фотокопію якого нам люб'язно передав Я. Ісаєвич, знаючи про наше зацікавлення історією й культурою одного з найдавніших міст Волинської землі (рис. 1).

Із подорожніх записок Мартина Груневеґа (уривок про Белз):

"...забудови, але з гарних будинків. Крім кількох будинків для хворих і розпочатої дзвіниці при фари не бачив жодного муру. Місто укріплене деревом, обмазаним глиною. Ратуша майже дотла згоріла. Місто має монастир нашого ордена, в якому спільно живуть 12 ченців. В місті є багато українців і євреїв, які у всіх містах, починаючи з Красностава, ярмарок мають на Ядвіґи. Також шляхта там часто збирається на нараду про спільні справи. З боку Тишівцеь, переїхавши широко розливу воду, є гарне велике передмістя з численними будинками й городами, а з другої сторони міста лише кілька млинів, які розташовані зліва на греблі прокладеній з дерева і

соломи через широке болото. Справа від цієї греблі піднімається віддалік посередині болота гарна кругла гора, на якій стоїть старий замок, досить великий і добре збудований. До нього веде з греблі місток, крім того від міста йде стежка через води. Цей замок здавна був найсильнішим на Русі і там найбільше перебували князі з своїми скарбами. В замку був святий образ, який тепер в Ченстохові у шані. Він протягом тривалого часу був з великими почестями у руських духовних...

2 липня зупинялися ми в корчмі Куличкові, 1,5 милі. Ця корчма лежить майже самотньо у великому лісі і відразу за нею починається широке болото, через яке веде гребля з дерева і соломи, як у Белзі" (Переклад Я. Ісаєвича).

Белз розташований поряд із сучасним кордоном України з Польщею в Сокальському районі Львівської області. Він вперше згаданий у "Повісті минулих літ" під 1030 р. [ПСРЛ 2001, стб. 137]. Місто спочатку належало до так званих Червенських градів, потім – до Володимирського князівства, а після смерті володимирського князя Мстислава в 1170 р. у Белзі правив один із його чотирьох синів – Всеволод [Войтович, 1991, с. 149]. Відтоді Белз стає центром князівства й писемні повідомлення про нього досить часто трапляються на сторінках літописів.

Рис. 3. Белзька дерев'яна рагуша 1712 р. Реконструкція О. Рибчинського

Fig. 3. Wooden town-hall in Belz from 1712. Reconstruction made by O. Rybchynskyi

Белз виник і розбудувався на острівних пагорбах у заплаві заболочених долин р. Солокії та Річиці. Назву отримав від гідроніма "Белз" (так давніше називали р. Солокію), який означав заболочену, багнисту місцевість.

Археологічне вивчення міста розпочав щойно в середині 30-х років ХХ ст. відомий український археолог Я. Пастернак [Пастернак, 1961, с. 647–648], який використав матеріалами з історичної топографії Белза, укладені краєзнавцем Л. Чачковським. У 1963 р. городище літописного міста обстежив і виготовив план його фортифікацій ленинградський археолог П. Раппопорт [Раппопорт, 1967, с. 64–65]. Систематичні археологічні розкопки після однорічних розвідувальних досліджень 1974 р. проводила в 1978–1988 рр. експедиція Інституту суспільних наук АН УРСР (тепер – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України)

під керівництвом В. Петегирича. В останні роки городище й інші ділянки міської території вивчали археологи Державного історико-культурного заповідника у м. Белзі, створеного у 2001 р.

Дослідження показали, що місто виникло на рубежі X–XI ст. і з часом охопило велику територію. Воно складалося з укріпленого княжого замку-дитинця і прилеглого до нього окольного міста на Замочку, посадських районів на території сучасної центральної частини міста та в ур. За Рікою, навколишніх поселень, монастирів і могильників в ур. Гора, Острівець, Салаківщина, Клименщина, Монастирище, Трійця, Могили, Загребля та ін. (рис. 2). Зв'язок між окремими частинами міста, розділеними водними перешкодами та болотами, утримувався за допомогою дерев'яних гребель і помостів, про які згадує й М. Груневеґ. Така особливість комунікацій була притаманна також і сусідньому Червену [див., напр.: Jażdżewski, 1959; Gurba, 1987; Петегирич, 1990; Czerwień, 2012].

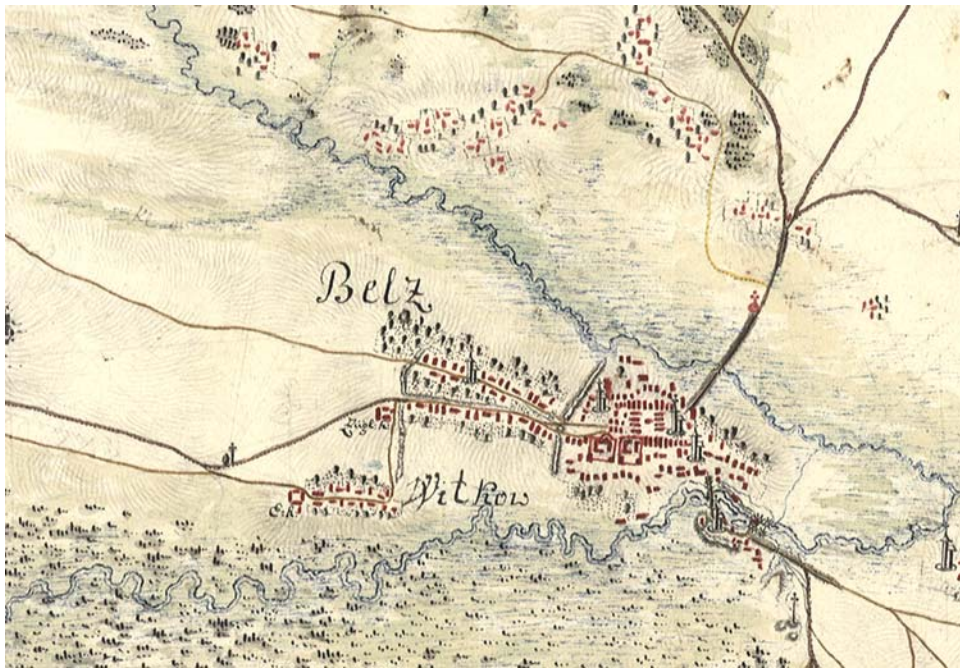

Рис. 4. Белз на карті Фрідріха фон Міґа (1779–1782) із зображенням млинів, про місце розташування яких майже за два століття до того згадував Мартин Груневеґ
Fig. 4. Belz on the Friedrich von Mieg's map (1779–1782) with images of mills, location of which was mentioned by Martin Gruneweg almost two centuries earlier

Аркуш Записок зі згадками про Белз перебуває у другій частині розповіді М. Груневеґа про відвідання міст і сіл Польщі, України, Росії, країн Балканського півострова. На його полі проставлено дату – 1582 р. Він писаний, як і решта спогадів, на аркуші великого формату дрібним готичним письмом. Очевидно, М. Груневеґ побував у Белзі і зробив про це запис невдовзі після прибуття до Львова, в якому він жив у 1582–1602 рр., і склав перший та найстарший всебічний опис цього міста. У Белзі М. Груневеґ перебував на початку липня 1582 р., оскільки згадує про зупинку в корчмі поблизу Куличкова 2 липня. Куличків – місцевість, розміщена за 2,5 км на південний схід від Белза дорогою до Львова. Можливо, відсутність рисунків цього міста в подорожніх записках пояснюється дуже коротким часом його перебування у Белзі.

Фрагмент Записок про Белз не може конкурувати з матеріалами про великі міста, але все ж представляє певний інтерес з огляду на можливість його розгляду в контексті інших писемних джерел і матеріалів, отриманих під час археологічних досліджень цього міста. Описуючи малі міста, серед яких і Белз, М. Груневеґ найчастіше обмежується короткою

Рис. 5. Дерев'яні зрубні конструкції XI ст. на місці валу у північно-західному куті дитинця Белза

Fig. 5. Wooden log constructions from XI century on the place of rampart in north-western corner of dytynets of Belz

Рис. 6. Ділянка нижнього ярусу мощеної деревом вулиці XI ст. та в'їзд на дитинець

Fig. 6. Part of lower tier of the street from XI century, paved by wood and entrance to dytynets

характеристикою міських укріплень і називає найважливіші, на його думку, будівлі. Зрідка відзначає особливості планування, ще рідше – відомості про економіку. Правдивість розповідей мандрівника засвідчує інформація інших тогочасних чи пізніших хроністів. Інформація М. Груневеґа про місто дуже лаконічна, але водночас об'єктивна, оскільки він не міг довго перебувати в Белзі й почути від місцевого люду багато легенд і переказів, які згодом могли потрапити до його Щоденника, як це сталося зі Львовом, де поряд із достовірною інформацією бачимо вкраплення легенд і переказів, знаходимо й таку, що засвідчує спільне джерело.

Рис. 7. Сучасна дорога з містком, яка з'єднує головну частину міста із Замочком. Її напрям співпадає з виявленою вулицею XI ст. на дитинці та зі згаданою Мартином Груневеґом "греблею прокладеною з дерева і соломи через широке болото"
Fig. 7. Modern road with bridge which unites general part of the city with Zamochok. Its direction matches up with discovered street from XI century on dytynets and "causeway made of wood and straw which is laid through the large swamp" mentioned by Martin Gruneweg

Привертає увагу повідомлення М. Груневеґа про оборонні споруди Белза, де згадано дерев'яні укріплення, "обмазані глиною". Достовірність цих повідомлень підтверджують раніші й пізніші за його опис писемні згадки у джерелах. Зокрема, Ліборій Накен, який у складі військ великого пруського комтура Йогана Тіфена 1497 р. перебував в облозі під стінами Белза і записав, що "тодішній белзький замок з бастіонами й вежами був із дерева та був обведений стінами з глини" [Чачковський 2004, с. 147]. Подібну інформацію щодо оборонних стін міста можна почерпнути з гравюри давнього Белза, виконаної у XIX ст., яка, можливо, демонструє його вигляд у XVII ст. Її аналіз схиляє дослідників до припущення, що згаданий у писемних джерелах "міський паркан" – це оборонна дерев'яна стіна дильової конструкції [див.: Бевз, 2002].

Цінні й короткі відомості М. Груневеґа про окремі пам'ятки архітектури Белза. Цікава згадка про ратушу, яка "згоріла до тла". До цього часу вважали, що найдавніші дані про побудову белзької дерев'яної ратуші датуються 1712 р. (рис. 3). Вона стояла "посеред болотистої ринкової площі і згоріла у 1806". Існують припущення, що її частково знищила пожежа 1802 р.,

а повністю вона згоріла в 1806 р. [Чачковський 1936, с. 15; Рибчинський 2004, с. 186]. Отже, із Записок дізнаємося, що міська дерев'яна ратуша існувала на понад століття раніше.

Цікаво, що автор записок згадує і про етнічний склад населення Белза. Він зазначає, що в "місті є багато українців і євреїв". Така ситуація типова й для пізнішого часу. А вперше белзькі євреї згадані ще 1469 р. [Бойко, 2004, с. 99]. На 1630 р. єврейська громада нараховувала 408 осіб, володіла 34 будинками і займала важливі позиції в різних сферах міського життя [Коструба, 1989]. Що ж стосується "монастиря нашого ордену, в якому спільно живуть 12 ченців", то тут, очевидно, йдеться про домініканців, які появились в Белзі ще у другій половині XIV – на початку XV ст. [Слободян, 2006, с. 176], тим більше, що й сам М. Груневеґ належав до цього ордену.

Важлива, хоч і дуже лаконічна, інформація М. Груневеґа щодо одного з елементів планувальної структури Белза кінця XVI ст. Йдеться про сполучення між старим замком ("досить великий і добре збудований") в ур. Замочок, де за княжих часів розміщувався дитинець та окольний град, і основною частиною міста, розташованою на видовженому підвищенні між р. Річицею з північного боку та р. Солокією з півдня. У XI–XIV ст. цю територію займав найбільший посадський район стародавнього Белза. Мартин Груневеґ

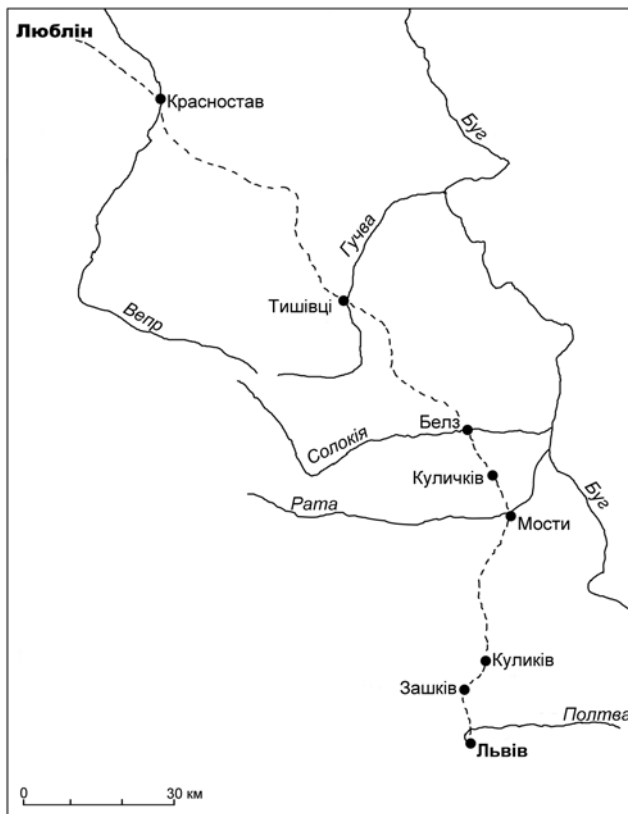

Рис. 8. Реконструкція частини шляху, яким Мартин Груневеґ прибув до Белза і з Белза добрався у Львів
Fig.8. Reconstruction of the part of way of Martin Gruneweg's arrival to Belz and his road from Belz to Lviv

повідомляє, що "з другої сторони міста (тобто південно-східної, де перебував замок) лише кілька млинів¹, які розташовані зліва на греблі прокладеній з дерева і соломи через широке болото" (рис. 4). До замку "веде з греблі місток, крім того від міста йде стежка через води". Достовірність цього опису підтверджують повідомлення, занотовані в щоденнику австрійського мандрівника Еріха Лясоги, який відвідав місто у 1588 р.: "Звідси [з Куличкова] 1,5 милі до Белза (місто, воєводство, каштелянство й староство). Поряд замок, добре захищений болотом, до якого дістатися можна довгим мостом і стежкою" [див.: Лясога, 1984, с. 97–110]. Цю особливість розташування міста серед болотистої місцевості відзначив у поемі "Роксоланія" Себастьян-Фабіан Кльонович (1545–1602) – польський поет, композитор, викладач, який, згадуючи відомі міста у другій половині XVI ст., писав: "Варто згадати і Белз, уславлене місто, постале серед багнистих місцин. Тут воєвода сидить" [Кльонович, 1987, с. 75].

З огляду на повідомлення М. Груневеґа та можливість простежити планувальну схему сполучення головної частини міста і замку ще за княжих часів, необхідно коротко нагадати результати

¹ Цікаво, що млини на цьому місці позначено також за два століття на відомій карті Фрідріха фон Міра – військовій топографічній карті Галичини 1779–1782 рр. із збірки йосифінського картографування фондів австрійського військового архіву у Відні, Австрія. Про цю карту детальніше див.: Петришин, 2006.

Рис. 9. Белзька (Ченстоховська) ікона Божої Матері
Fig. 9. Belz icon of Madonna of Częstochowa

основу викладено з повздовжніх соснових лаг, діаметром до 0,3 м і довжиною до 5 м, покладених пласким боком на землю у два або три ряди. Лаги перекривали впоперек щільно підігнаними плахами, викладеними пласким боком до верху. Знизу вони мали півкруглі врубки, якими закріплювалися на лагах. Уздовж вулиці простежено сліди житлових і господарських будівель переважно зрубної конструкції. Ця вулиця пролягала від центру майданчика до північно-західного кута дитинця, де були ворота в'їзду на цю частину городища, і своїм напрямком вона точно збігалась зі сучасною дорогою (рис. 7).

Названі в контексті повідомлення про Белз населені пункти, у яких побував під час подорожі М. Груневеґ, дозволяють реконструювати частини шляху, яким він прибув до Белза, а потім доїхав до Львова. Послідовність опису свідчить, що він подає інформацію про місто, добравшись до нього з північно-західного напрямку, тобто з боку Красностава і Тишівців. Це – стара традиційна дорога, яка функціонувала, як показали дослідження А. Поппе на основі аналізу Іпатіївського літопису, ще за княжих часів [Porpe, 1958, s. 287–293]. Красностав (тепер на території Польщі) існував ще за княжих часів і мав назву Щекарів – Щекарев [Нерознак, 1983; Nowak, 1995, s. 19–26; Czarnecki, 2000, s. 29–89; Grzadka, 2005, s. 259–261]. Він належав спочатку до Червенських градів, а згодом – до Холмської землі; у XIV ст. став староством, а потім – повітовим містом. Уперше згаданий на сторінках Галицько-Волинського літопису під 1219 р., коли польський князь Лешко Білий прийшов “на Данила до Щекарева, боронячи йому їти на поміч Мстиславу, тестеві своєму” [ПСРЛ, стб .737; Літопис Руський, 1989, с. 377]. Далі дорога з Щекарева (Красностава) прямувала на Червен, але оскільки Червен на той час вже не існував, то М. Груневеґ згадує розташовані поблизу нього Тишівці, відомі з 1419 р., які, на думку А. Янечека, виконували роль наступника Червена [Janeczek, 1991, s. 58, 232]. Шлях із Белза до Львова прямував через Куличків, уперше згаданий у 1555 р., де відоме поселення ще з

археологічних розкопок в ур. Замочок на північно-західній частині дитинця [детальніше див.: Петегирич, 1990, с. 127–128; 2001, с. 199–203; 2004, с. 20–23; Petehyrcz, 1995, s. 67–73]. Тут, на місці повністю знівельованого господарськими роботами валу, на глибині 0,8–1,2 м відкрито рештки дерев'яних конструкцій у вигляді зрубів, засипаних землею, так званих городнів. Вдалося дослідити ділянку таких конструкцій довжиною 19 м. Зруби утворювали суцільну лінію поєднаних між собою комор, завдовжки 3,1–3,5 м і завширшки 1,4–1,7 м. Для надання їй більшої міцності поздовжні соснові колоди сусідніх городень чергувалися грубшими і тоншими кінцями в різні боки, накладалися одна на одну й утворювали суцільну дерев'яну стіну, забутовану землею (рис. 5). В окремих місцях стіна збереглася на висоту трьох–чотирьох вінець. Подібні конструкції вберігали насип валу від розсування і, будучи виведеними на його гребінь, утворювали дерев'яну стіну, збільшували висоту оборонної лінії та зміцнювали обороноздатність укріплень.

Після побудови потужних фортифікацій для захисту дитинця у другій половині XI ст. прокладено головну вулицю, вимощену деревом (рис. 6). Нижній ярус відкрито на глибині 1,1–1,3 м, ширина мостової досягала 4 м. Її

X–XI ст., на Мости, тепер Великі Мости (1472), Куликів (1417), Зашків (1377), про які мандрівник розповідає досить побіжно [Ісаєвич, 1996а, с. 34]. Тобто напрямки доріг від Любліна з північного заходу до Белза та від нього до Львова майже не змінювалися від раннього середньовіччя до сьогодні (рис. 8).

У повідомленні М. Груневега зазначено "В замку був святий образ, який тепер в Ченстохові у шані. Він протягом тривалого часу був з великими почестями у руських духовних". Ця інформація підтверджує сталу історичну традицію, що пов'язує саме з Белзом відому тепер Ченстоховську ікону, яку вивіз із міста в 1382 р. князь Владислав Опольський, перетворену на одну з головних святинь Польської держави (рис. 9).

Отже, цей короткий опис Белза 1582 р. із Записок М. Груневега, у зіставленні з даними археологічних досліджень та інших джерел, дозволяє суттєво уточнити наші уявлення про традиції княжої доби в містобудівництві та плануванні цього міста, реконструювати шляхи його сполучення. Завдяки записам М. Груневега одержано дані про міські укріплення, окремі об'єкти архітектури, господарські будівлі, етнічний склад населення тощо.

Всесторонній аналіз невеликого фрагмента Записок М. Груневега вносить багато цікавої інформації про планувальну структуру міста вкінці XVI ст., спосіб з'єднання замку і головної частини міста, які залишилися традиційними ще з княжих часів. Кореляція його повідомлень з іншими писемними й картографічними джерелами та даними археологічного вивчення міста підтверджує важливість ретроспективного аналізу пізньосередньовічних джерел для дослідження міст княжої доби.

ЛІТЕРАТУРА

Бевз М. (2002). Студії архітектурно-містобудівельного розвитку міста Белза XI–XX ст. // Вісник Інституту Укрзахідпроектреставрація. – Львів. – Ч. 12. – С. 30–67.

Бойко О. (2004). Гебреї Белза та історія постання синагог // Белз і Белзька земля. – Белз. – Вип. I. – С. 99–110.

Бюс А. (2009). Описание областей между Польшей и Московией в Записках Мартина Груневега // Россия, Польша, Германия. История и современность европейского единства в идеологии, политике и культуре. – Москва. – С. 39–58.

Ісаєвич Я. (1980). Найдавніший історичний опис Львова // Жовтень. – № 10. – С. 105–114. Передрук цієї статті у книзі: Я. Ісаєвич. Україна давня і нова. Народ, релігія, культура. – Львів, 1996. – С. 132–154.

Ісаєвич Я. (1981). Мартин Груневег і його опис Києва // Всесвіт. – № 5. – С. 204–211.

Ісаєвич Я. (1982). Нове джерело про історичну топографію та архітектурні пам'ятки стародавнього Києва // Київська Русь. Культура. Традиції. Збірник наукових праць. – Київ. – С. 113–129. Передрук цієї статті у книзі: Я. Ісаєвич. Україна давня і нова. Народ, релігія, культура. – Львів, 1996. – С. 154–172.

Ісаєвич Я. Д. (1984). Путевые заметки М. Груневега как источник по истории древнерусского города // Древнерусский город. Материалы Всесоюзной археологической конференции, посвященной 1500-летию города Киева. – Киев. – С. 45–46.

Ісаєвич Я. (1996а). Мандри Мартина Груневега – маловідомий німецький опис України на переломі XVI–XVII ст. В кн.: Німецькі колонії в Галичині. – Львів. – С. 33–42.

Кльонович С. Ф. (1987). Роксоланія: Поема / перекл. з латин. М. Білика. – Київ: Дніпро. – 94 с.

Коструба Т. (1989). Белз і Белзька земля від найдавніших часів до 1772 року. – Нью-Йорк–Торонто. – 165 с.

Літопис руський (1989). За Іпатським списком переклав Леонід Махновець / О. В. Мишанич (відп. ред.). – Київ: Дніпро. – 591 с.

Лясота Еріх (1984). Щоденник /переклад Галини та Івана Сварників // Жовтень. – № 10. – С. 97–110.

Мартин Груневег (2013). (отец Венцеслав): духовник Марини Мнишек. Записки о торговой поездке в Москву в 1584–1585 гг. Составитель А. Л. Хорошкевич. – Москва. – 384 с.

- Немски и австрийски лътеписи за Балканите: XV–XVI в.* (1978). М. Йонов (увод, подб. и комент.). Чужди лътеписи за Балканите. – 3. София: Наука и изкуство. – 514 с.
- Нерознак В. П.* (1983). Названия древнерусских городов. – Москва. – 209 с.
- Пастернак Я.* (1961). Археология України: первісна, давня та середня історія України за археологічними джерелами. – Торонто. – 788 с.
- Петегирич В. М.* (1990). Белз // Археология Прикарпаття, Волини и Закарпаття (раннеславянский и древнерусский периоды). – Киев. – С. 127–129.
- Петегирич В.* (2001). Початки Белза і Буська та формування їх соціально-топографічної структури в X–XIV ст. // Галичина та Волинь у добу середньовіччя. – Львів. – С. 199–209.
- Петегирич В.* (2004). Про час виникнення Белза // Белз і Белзька земля. – Белз. – Вип. I. – С. 18–23.
- Петришин Г.* (2006). Карта Ф. фон Міга (1779–1782 рр.) як джерело до містознавства Галичини. Праці Українського центру історичного містознавства. – Львів: Львівська політехніка. – 5.– 292 с.
- ПСРЛ* (2001). Полное собрание русских летописей. Том второй. Ипатьевская летопись. – Москва. – 648 с.
- Раппопорт П. А.* (1967). Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. // Материалы и исследования по археологии СССР. – Ленинград: Наука. – 140. – 242 с.
- Рибчинський О.* (2006). Архітектурний розвиток ратуш Белза // Белз і Белзька земля. – Белз. – Вип. II. – С. 186–189.
- Слободян В.* (2006). Історія белзьких костелів // Белз і Белзька земля. – Белз. – Вип. II. – С. 176–185.
- Хорошкевич А. Л.* (2000). Величание государя // Kościół, kultura, społeczeństwo. Studia z dziejów średniowiecza i czasów nowożytnych. Profesorowi Stanisławowi Trawkowskiemu w osiemdziesiątą rocznicę urodzin przyjaciele, koledzy, uczniowie. – Warszawa. – S. 123–130.
- Хорошкевич А. Л.* (2000a). Мартин Груневег о Москве 1585 г. // Россия и Германия. – Москва. – Вып. 2. – С. 19–41.
- Хорошкевич А. Л.* (2002). Образ России 1584–1585 гг. в Записках Мартина Груневега // Россия – Польша. Образы и стереотипы в литературе и культуре. – Москва. – С. 34–43.
- Чачковський Л.* (1936). Княжий Белз // Записки НТШ. – Т. CLIV. – С. 15–31. Див. передрук цієї розвідки у збірнику: Белз і Белзька земля. – Белз, 2004. – Вип. 1. – С. 145–152.
- Bogucka M.* (2002). Martin Gruneweg's Magic World. Remarks on the Early Modern Mentality // Acta Poloniae Historica. – 86. – P. 47–55.
- Czerwień* (2012) – gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy / Červen' – eine Burg zwischen Ost und West. Ausstellungskatalog / Cerven – un castrum tra Oriente e Occidente. Catalogo della mostra / Червень – град між Сходом і Заходом. Каталог виставки. – Tomaszów Lubelski–Leipzig–Lublin–Rzeszów. – 449 с.
- Czyżewski K. J.* (2008). Martin Gruneweg o krakowskiej katedrze // “Żeby wiedzieć”: studia dedykowane Helenie Małkiewiczównie. – Kraków. – S. 243–255.
- Die Aufzeichnungen des Dominikaners.* (2008). Die Aufzeichnungen des Dominikaners Martin Gruneweg (1562–ca. 1618) über seine Familie in Danzig, seine Handelsreisen in Osteuropa und sein Klosterleben in Polen. Bd. 1: Edition des Manuskripts fol. 1–726. Bd. 2: Edition des Manuskripts fol. 726–1453. Bd. 3: Edition des Manuskripts fol. 1453–1932. Bd. 4: Einleitung; Beilagen; Register. Wiesbaden.
- Bues A., Borg E.* (2007). Warszawa z lat 1579–1582 w zapiskach gdańszczanina Martina Grunewega // Rocznik Warszawski. – 35. – S. 151–178.
- Bues A., Krysiwicz Z.* (2008). Martin Gruneweg. Życie Europejczyka. Katalog wystawy w klasztorze oo. Dominikanów w Krakowie, 24. IV – 24. V. 2008 / Martin Grünweg. Ein europäischer Lebensweg. Katalog zur Ausstellung im Dominikanerkloster in Krakau, 24. IV – 24. V. 2008.
- Ciociltan A.* (2009). Martin Grunewegs Travels to Moldavia, Wallachia and Dobroudja // Studii și Materiale de Istorie Medie. – XXVII. – P. 209–248.
- Czarnecki W.* (2000). Rozwój sieci parafialnej Kościoła Łacińskiego w Ziemi Chełmskiej do początku XVII w. // Roczniki Humanistyczne. – T. 48. – Z. 2. – S. 29–89.

- Grzadka P. (2005). W sprawie lokalizacji grodziska w Krasnymstawie // Archeologia Polski Środkowowschodniej. – T. VII. – S. 259–261.
- Gurba J. (1987). Ośrodek osadniczy Czerмна (Czerwienia) w świetle najnowszych badań archeologicznych // Rocznik Przemyski. – Przemysl. – T. 24/25. – S. 303–305.
- Janeczka A. (1991). Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo Bełskie od schyłku XIV do początku XVII w. – Wrocław–Warszawa–Kraków. – 386 s.
- Jażdżewski K. (1959). Ogólne wiadomości o Czermnie–Czerwieniu // Archeologia Polski. – T. 4. – Z. 1. – S. 67–91.
- Fabiański M. (2010). Złoty Kraków. – Kraków, Wydawn. Literackie. – 332 s.
- Martin Gruneweg (2009). Martin Gruneweg (1562 – nach 1615). Ein europäischer Lebensweg Martin Gruneweg (1562 – after 1615). A European Way of Life. – Harrassowitz Verlag. – Wiesbaden. – 403 s.
- Nowak B. (1995). Lokacja miasta Szczekarzowa (Krasnegostawu) z roku 1394 // Rocznik Chełmski. – T. I. – S. 19–26.
- Petehyrycz W. (1995) Belz i Busk: próba rekonstrukcji struktury sociotopograficznej w X–XIV wieku // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – Warszawa. – R. XLIII. – № 1. – S. 67–73.
- Poppe A. (1958). Gród Wołyń. Z zagadnień osadnictwa wczesnośredniowiecznego na pograniczu polsko-ruskim // Studia wczesnośredniowieczne. – Wrocław. – T. IV. – S. 227–300.

REFERENCES

- Bezv, M. (2002). Studii arkhitekturno-mistobudivelnoho rozvytku mista Belza XI–XX st. *Visnyk Instytutu Ukrzakhidproektrestavratsiia*, 12, Lviv, 30–67 (in Ukrainian).
- Boiko, O. (2004). Hebrei Belza ta istoriia postannia synahoh. *Belz i Belzka zemlia*, 1, Belz, 99–110 (in Ukrainian).
- Bius, A. (2009). Opisanie oblasteri mezhdru Polshey i Moskoviey v Zapiskakh Martina Grunevega. *Rossiiia, Polsha, Germaniia. Istoriiia i sovremennost evropeiskogo edinstva v ideologii, politike i kulture*. Moskva, 39–58 (in Russian).
- Isaievych, Ya. (1980). Naidavnishyi istorychnyi opys Lvova. *Zhovten*, 10, 105–114 (in Ukrainian).
- Isaievych, Ya. (1981). Martyn Gruneveg i yoho opys Kyieva. *Vsesvit*, 5, 204–211 (in Ukrainian).
- Isaievych, Ya. (1982). Nove dzherelo pro istorychnu toporhrafiiu ta arkhitekturni pamiatky starodavnoho Kyieva. *Kyivska Rus. Kultura. Tradytsii. Zbirnyk naukovykh prats*. Kyiv, 113–129 (in Ukrainian).
- Isaevich, Ya. (1984). Putevye zametki M. Grunevega kak istochnik po istorii drevnerusskogo goroda. *Drevnerusskiy gorod. Materialy Vsesojuznoy arkheologicheskoy konferentsii, posvjashchenoy 1500-letiju goroda Kieva*. Kiev, 45–46 (in Russian).
- Isaievych, Ya. (1996a). Mandry Martyna Grunevega – malovidomyi nimetskyi opys Ukrainy na perelomi XVI–XVII st. *Nimetski kolonii v Halychyni* (pp. 33–42). Lviv (in Ukrainian).
- Jonov, M. (Ed.). (1978). Nemski i avstriyski letepsi za Balkanite: XV–XVI v. *Chuzhdi letepsi za Balkanite*, 3. Sofija: Nauka i izkustvo, 514 pp. (in Bulgarian).
- Klonovych, S. F. (1987). *Roksolaniia: Poema* (M. Bilyka, Trans.). Kyiv: Dnipro, 94 pp. (in Ukrainian).
- Kostruba, T. (1989). *Belz i Belzka zemlia vid naidavnishykh chasiv do 1772 roku*. New York–Toronto, 165 pp. (in Ukrainian).
- Litopys ruskyi. (1989). Za Ipatskym spyskom (L. Makhnovets, Trans.). Kyiv, 591 pp. (in Ukrainian).
- Liasota, E. (1984). Shchodennyk (H. Svarnyk & I. Svarnyk, Trans.). *Zhovten*, 10, 97–110 (in Ukrainian).
- Martyn Gruneveg (2013). *(otets Ventseslav): dukhovnik Mariny Mnishek. Zapiski o togovoy poezdke v Moskvu v 1584–1585 gg.* A.L. Khoroshkevich (Ed.). Moskva, 384 pp. (in Russian).
- Neroznak, V. P. (1983). *Nazvanija drevnerusskikh gorodov*. Moskva, 209 pp. 514 pp. (in Russian).
- Pasternak, Ya. (1961). *Arkheolohiia Ukrainy: pervisna, davnia ta serednia istoriia Ukrainy za arkheolohichnymy dzherelamy*. Toronto, 788 pp. (in Ukrainian).
- Petehirich, V. M. (1990). Belz. *Arkheologija Prikarpatja, Volyni i Zakarpatja (ranneslavjanskiy i drevnerusskiy periody)*, Kiev, 127–129 (in Russian).
- Petehyrych, V. (2001). Pochatky Belza i Buska ta formuvannia yikh sotsialno-topohrafichnoi struktury v X–XIV st. *Halychyna ta Volyn u dobu serednovichchia*, Lviv, 199–209 (in Ukrainian).

- Petehyrych, V. (2004). Pro chas vynyknennia Belza. *Belz i Belzka zemlia, 1*, Belz, 18–23 (in Ukrainian).
- Petryshyn, H. (2006). Karta F. fon Miga (1779–1782 rr.) yak dzhereło do mistoznavstva Halychyny. *Pratsi Ukrainkoho tsentru istorychnoho mistoznavstva, 5*, Lviv: Lvivska politekhnika, 292 pp. (in Ukrainian).
- Polnoe sobranie ruskikh letopisey*. (2001). Tom vtoroy. Ipatevskaja letopis, Moskva: Jazyki ruskoy kultury, 648 pp. (in Old-Slavic).
- Rappoport, P. A. (1967). Voennoe zodchestvo zapadnoruskikh zemel X–XIV vv. *Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR, 140*, Leningrad: Nauka, 242 pp. (in Russian).
- Rybchynskyy, O. (2006). Arkhitekturnyi rozvytok ratush Belza. *Belz i Belzka zemlia, 2*, Belz, 186–189 (in Ukrainian).
- Slobodian, V. (2006) Istoriia belzkych kosteliv. *Belz i Belzka zemlia, 2*, Belz, 176–185 (in Ukrainian).
- Choroshkevich, A. L. (2000). Velichanie gosudarja. *Kościół, kultura, społeczeństwo. Studia z dziejów średniowiecza i czasów nowożytnych. Profesorowi Stanisławowi Trawkowskiemu w osiemdziesiątą rocznicę urodzin przyjaciele, koledzy, uczniowie*. Warszawa, 123–130 (in Russian).
- Choroshkevich, A. L. (2000a). Martin Gruneveg o Moskve 1585 g. *Rossija i Germanija, 2*, Moskva, 19–41 (in Russian).
- Choroshkevich, A. L. (2002). Obraz Rossii 1584–1585 gg. v Zapiskakh Martina Grunevega. *Rossija – Polsha. Obrazy i stereotypy v literature i culture*. Moskva, 34–43 (in Russian).
- Chachkovskyy, L. (1936). Kniazhyi Belz. *Zapysky Naukovoho Tovarystva im. Shevchenka, 154*, 15–31 (in Ukrainian).
- Bogucka, M. (2002). Martin Gruneweg's Magic World. Remarks on the Early Modern Mentality. *Acta Poloniae Historica, 86*, 47–55 (in English).
- Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem*. Katalog wystawy. (2012). *Červen' – eine Burg zwischen Ost und West*. Ausstellungskatalog. *Cerven – un castrum tra Oriente e Occidente*. Catalogo della mostra. *Cherven – hrad mizh Skhodom i Zakhodom*. Katalog vystavky. Tomaszów Lubelski–Leipzig–Lublin–Rzeszów, 449 pp. (in Polish / in German / in Italian / in Ukrainian).
- Czyżewski, K.J. (2008). Martin Gruneweg o krakowskiej katedrze. "Żeby wiedzieć": studia dedykowane Helenie Malkiewiczównie, Kraków, 243–255 (in Polish).
- Die Aufzeichnungen des Dominikaners. (2008). *Martin Gruneweg (1562–ca. 1618) über seine Familie in Danzig, seine Handelsreisen in Osteuropa und sein Klosterleben in Polen. Bd. 1: Edition des Manuskripts fol. 1–726. Bd. 2: Edition des Manuskripts fol. 726–1453. Bd. 3: Edition des Manuskripts fol. 1453–1932. Bd. 4: Einleitung; Beilagen; Register*. Wiesbaden (in German).
- Bues, A., & Borg, E. (2007). Warszawa z lat 1579–1582 w zapiskach gdańszczanina Martina Grunewega. *Rocznik Warszawski, 35*, 151–178 (in Polish).
- Bues, A., & Krysiwicz, Z. (2008). *Martin Gruneweg. Życie Europejczyka*. Katalog wystawy w klasztorze oo. Dominikanów w Krakowie, 24. IV–24. V. 2008. *Martin Gruneweg. Ein europäischer Lebensweg*. Katalog zur Ausstellung im Dominikanerkloster in Krakau, 24. IV – 24. V. 2008 (in Polish / in German).
- Ciociltan, A. (2009). Martin Grunewegs Travels to Moldavia, Wallachia and Dobroudja. *Studies and Materials of Medieval History, XXVII*, 209–248 (in English).
- Czarnecki, W. (2000). Rozwój sieci parafialnej Kościoła Łacińskiego w Ziemi Chełmskiej do początku XVII w. *Roczniki Humanistyczne, 48(2)*, 29–89 (in Polish).
- Grzadzka, P. (2005). W sprawie lokalizacji grodziska w Krasnymstawie. *Archeologia Polski Środkowowschodniej, 7*, 259–261 (in Polish).
- Gurba, J. (1987). Ośrodek osadniczy Czeramna (Czerwienia) w świetle najnowszych badań archeologicznych. *Rocznik Przemyski, 24/25*, Przemysł, 303–305 (in Polish).
- Janeczek, A. (1991). *Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo Belskie od schyłku XIV do początku XVII w.* Wrocław–Warszawa–Kraków, 386 pp. (in Polish).
- Jażdżewski, K. (1959). Ogólne wiadomości o Czermnie–Czerwieniu. *Archeologia Polski, 4(1)*, 67–91 (in Polish).
- Fabiański, M. (2010). *Złoty Kraków*. Kraków: Literackie, 332 pp. (in Polish).

Martin Gruneweg (2009). *Martin Gruneweg (1562 – nach 1615). Ein europäischer Lebensweg / Martin Gruneweg (1562 – after 1615). A European Way of Life*. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 403 pp. (in German / in English).

Nowak, B. (1995). Lokacja miasta Szczekarzowa (Krasnegostawu) z roku 1394. *Rocznik Chełmski, 1*, 19–26 (in Polish).

Petehyrycz, W. (1995) Belz i Busk: próba rekonstrukcji struktury sociotopograficznej w X–XIV wieku. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, 43*(1), Warszawa, 67–73 (in Polish).

Poppe, A. (1958). Gród Wołyń. Z zagadnień osadnictwa wczesnośredniowiecznego na pograniczu polsko-ruskim. *Studia wczesnośredniowieczne, 4*. Wrocław, 227–300 (in Polish).

Стаття: надійшла до редакції 11.08.2018

прийнята до друку 16.10.2018

**“THIS CASTLE WAS THE STRONGEST ONE IN RUS SINCE ANCIENT TIMES...” –
BELZ IN MARTIN GRUNEWEG’S TRAVEL NOTES**

Volodymyr PETEHYRYCH

*Ivan Krypiakievych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine,
Vynnychenko St., 24, 79008, Lviv, Ukraine, e-mail: v.petehyrych@gmail.com*

Part of Martin Gruneweg’s notes dedicated to Belz which was graciously given to the author by the outstanding Ukrainian historian Yaroslav Isaevych is analyzed. Martin Gruneweg (1562 – after 1615), who was born in Gdansk in family of German merchant, serve the Armenian merchants, became a member of the Order of Dominicans and became famous as the author of very interesting travel notes. Page of the Notes, which contains the references to Belz, is in the second part of Gruneweg’s description, where he talks about visit to cities and villages of Poland, Ukraine, Russia, the Balkan countries.

A brief description of the city from 1582 is considered in the context of other written and cartographic sources and the results of archaeological studying of Belz. Through information from the Notes data on urban fortifications, authenticity of which is well consistent with written sources older and later than Gruneweg’s description is obtained. It was confirmed that connection between different parts of the city, separated by water flows and swamps, was maintained by wooden dams and platforms, mentioned by Gruneweg and evidenced by results of archaeological researches. This feature of communications was also characteristic for neighboring city of Cherven. On the basis of Gruneweg’s reports, date of the first mention of town-hall in Belz, which existed more than a century earlier, was revised. Settlements, listed in the context of the report about Belz, visited by Gruneweg during his travel allow us to partially reconstruct the route of his arrival to Belz, and further way to Lviv. It was established that direction of roads from the northwest from Lublin through Krasnostav, Tshivtisi to Belz and from there through Kulychkiv, Mosty, Kulykiv, Zashkov to Lviv almost did not change from Early Middle Ages till now. Gruneweg’s notes about the Częstochowa icon confirm constant historical tradition, which relates one of the main relics of Poland precisely with Belz. Other messages, which also show importance of retrospective analysis of late medieval sources for the studying of Early Medieval cities, are interesting too.

Key words: Martin Gruneweg, Belz, written and archaeological sources, planning structure, retrospective analysis.

ПОЛЬОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ

НОВЕ НИЖНЬОПАЛЕОЛІТИЧНЕ МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ СХІДНИЦЯ ІІ У ПІВНІЧНО-СХІДНІЙ ЧАСТИНІ БЕСКИДІВ (ПОПЕРЕДНІ РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ)¹

Микола БАНДРІВСЬКИЙ¹, Роман ГНАТЮК², Вадим СТЕПАНЧУК³

¹*Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
вул. Винниченка, 24, 79008, м. Львів, Україна, e-mail: bandrm@ukr.net*

²*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. П. Дорошенка, 41, 79007, м. Львів, Україна, e-mail: romanhnatyuk@ukr.net*

³*Інституту археології НАН України,
пр. Героїв Сталінграда, 12, 04210, м. Київ, Україна, e-mail: vadimstepanchuk@iananu.org.ua*

У статті викладено попередні результати досліджень, які проведені у 2018 р. поблизу Східниці (Східні Карпати), де у схилових відкладах голоценового часу було знайдено серію кам'яних виробів палеолітичного вигляду. За техніко-морфологічними показниками ці матеріали можуть бути визначені як належні до нижнього палеоліту. Виявлення нового місцезнаходження з матеріалами нижньопалеолітичного вигляду на околиці смт Східниця знову актуалізує результати досліджень О. Черниша, проведених у районі селища наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр.

Нововиявлене місцезнаходження кам'яних артефактів Східниці ІІ є цікавим і потенційно важливим в справі дослідження цілого кола питань, пов'язаних із вивченням можливих шляхів розселення давніх спільнот. Хоча вивчення пам'ятки тільки розпочато, можна зробити наступні висновки. Технічні і типологічні особливості набору знарядь дають змогу попередньо визначити Східницю ІІ як належну до кола галькових індустрій, вік яких на заході Східної Європи визначається зараз між 0,4–1,2 млн років тому. Згідно наявних опосередкованих даних хронологічне положення Східниці ІІ швидше тяжіє до першої половини – нижньої межі зазначеного інтервалу. Сировиною для виготовлення деяких артефактів послужили породи вулканічного походження, виходи яких знаходяться вірогідно в районі Вигорлат-Гутинського вулканічного пасма. Виявлені свідчення віддаленого транспортування сировини однозначно свідчать про потенційну важливість матеріалів Східниці ІІ при обговоренні часу і шляхів проникнення спільнот часу нижнього палеоліту на терени Європи.

Ключові слова: нижній палеоліт, кам'яні артефакти, галькові індустрії, вулканічні породи.

Одна з проблем, довкола якої в останні роки відновилися жваві дискусії, – визначення шляхів проникнення спільнот часу нижнього палеоліту на терени Європи. В обговоренні цього питання все частіше згадують Східні Карпати, Середнє і Верхнє Придністер'я і Подільську височину як один із можливих транзитних маршрутів просування давньої людини. У 2018 р. поблизу Східниці під час робіт із дослідження поселення ранньозалізного віку, у схилових відкладах голоценового часу, було знайдено серію кам'яних виробів палеолітичного вигляду. За техніко-морфологічними показниками ці матеріали можуть бути визначені як належні до нижнього палеоліту. Виявлення нового місцезнаходження матеріалів нижньопалеолітичного

¹ Підготовку статті частково підтримав Державний фонд фундаментальних досліджень України в межах проекту Ф77/50–2018 “Найдавніші палеолітичні стоянки України в контексті колонізації Європи”.

Автори статті висловлюють подяку доцентіві кафедри петрографії геологічного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка, кандидату геологічних наук Олександрові Костюку за допомогу у визначенні порід і детальний опис їх макроскопічних ознак.

вигляду на околиці смт Східниця знову актуалізує результати досліджень О. Черниша, проведених у районі селища наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років. Продовження робіт і накопичення нових даних принципово важливі для оцінки шляхів міграцій давнього населення на межі між Центральною і Східною Європою на початку освоєння території колективами давніх людей.

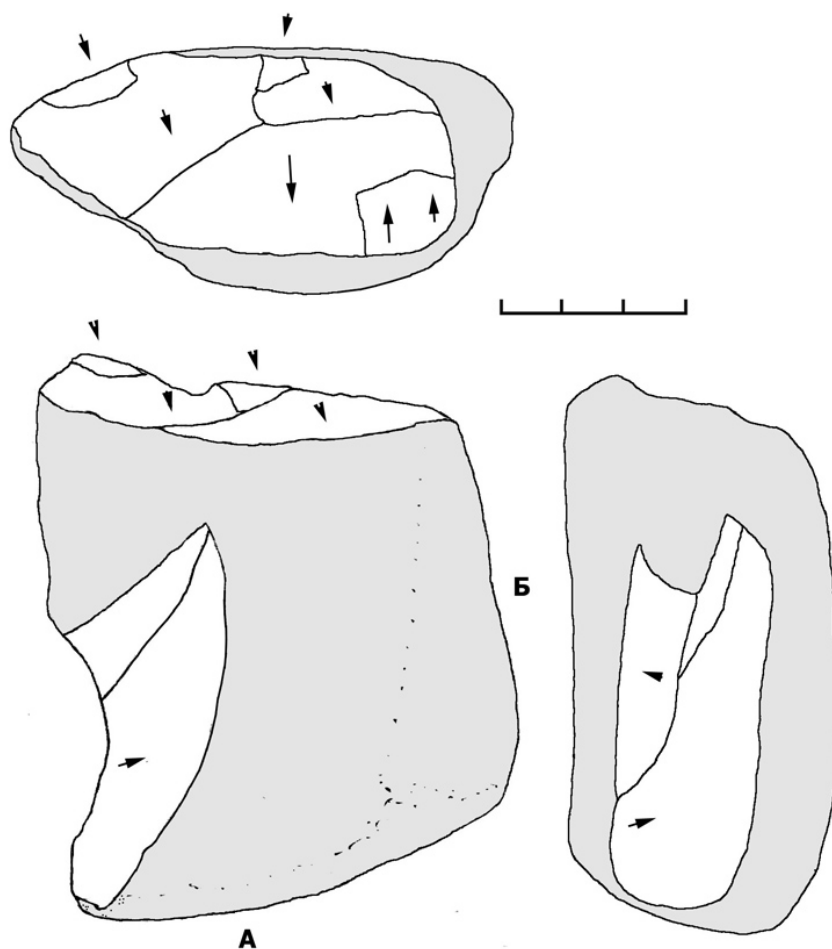

Рис. 1. Східниця II, ур. Гарема. Чопер з поздовжнім і поперечним лезом на гальці пісковіку. Стрілками показано напрямки імпульсів розщеплення. Затінено ділянки природних поверхонь гальки
Fig. 1. Skhidnytsia II, Garema Place. Chopper with longitudinal and transverse blade made of sandstone pebble. Arrows show directions of impulses of knapping. Areas of natural surfaces of pebble are shaded

З історії дослідження пам'ятки у Східниці

У контексті розглядуваної проблеми особливого значення набувають знахідки проф. Олександра Черниша у прикордонній частині Скибових Карпат біля смт Східниця на Львівщині (Верхньодністерські Beskidi), виявлені у 1989 р. Тут, на лівому схилі п'ятої тераси р. Східничанка, яка, за визначенням М. Демедюка, утворена в ранньому плейстоцені (Гюнц), Олександр Панкратович зібрав 138 предметів, серед яких 46 масивних різальних знарядь, 15 зубчастих, 13 чоперів, 13 скребел, 7 рубил і рубилоподібних знарядь, 4 чопінги, 3 виїмчаті знаряддя та ін. [Черниш, 1992, с. 12–13; 1995, с. 15–21]. Для обробки, згідно із визначеннями К. Григорчука і М. Рипун, використано головно дрібнозернистий глауконіто-кварцовий піс-

ковик твердістю 5,5 (за шкалою Мооса), а також окременілий дрібнозернистий вапняк із невеликою домішкою органогенного детриту й уламками зерен кварцу. Матеріали Східниці І О. Черниш зіставив із комплексами виробів стоянки в Королево, зокрема з матеріалами її найнижчого, VIII шару (який віднесено до кінця Гюнцу) та знахідками з її VII шару (Гюнц-Міндель). Підсумовуючи, першовідкривач ствердив, “що комплекс із Східниці-І також датується раннім ашелем” і його треба віднести до гюнц-міндельського часу [Черниш, 1995, с. 18].

Із відходом у засвіти видатного палеолітознавця, дослідження у Східниці припинилися, зібрані звітні колекції знахідок зникли і в науковій літературі було поставлено під сумнів сам факт виявлення у тут матеріалів палеолітичного часу. З науковим надбанням зі Східниці повторилася приблизно та ж історія, що й із відкриттям А. Щелінського галькових індустрій у Криму: публікації і матеріали цього вченого також довгий час залишалися незатребуваними.

У 2018 р. археологічні дослідження у Східниці відновили, оскільки під готельну забудову потрапила ділянка, на якій розташоване поселення Голіградської культури, що займає північно-східні відроги гори Мельничної і прилеглі прирічкові схили долини р. Східничанка – лівої притоки р. Стрий. Тут, на відстані 270–400 м на південний схід від вже щільно забудованого місцерозташування Східниці І (за О. Чернишом – район пансіонату “Гуцулка”), окрім культурного шару пізньобронзового – початку ранньозалізного віків, виявлено знаряддя нижньопалеолітичного вигляду, які залягали в перевідкладеному стані. За місцем скупчення знахідок злокалізовано нове нижньопалеолітичне місцерозташування (Східниця ІІ), більша частина якого розміщена в ур. Гарема. Тут, у нижній частині пологого схилу, що опирається на вирівняну поверхню, яку приймали за п’яту річкову терасу, у межах невисокої (до 1,5 м) південної стінки невеликого глинища зроблено розчистку, згодом розширену в розкоп.

Географічне розташування пам’ятки

Східниця розміщена в північній низькогірній частині Бескидської геоморфологічної підобласті за 6–7 км від орографічного краю Скибових Карпат – зовнішньої північно-східної геоморфологічної області українського сегмента Східних Карпат. Селище приурочене до верхньої розлогої ділянки долини р. Східничанки, витягнутої уздовж простягання локальних і

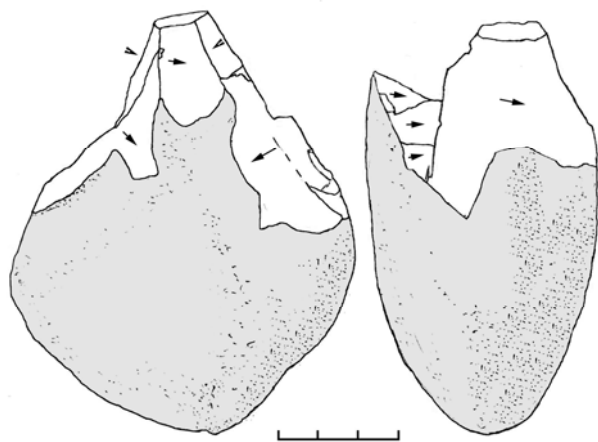

Рис. 2. Східниця ІІ, ур. Гарема. Чопер з конвергентними лезами на гальці пісковика. Стрілками показано напрямки імпульсів розщеплення. Затінено ділянки природних поверхонь гальки

Fig. 2. Shkhdnytsia II, Garema Place. Chopper with convergent edges on sandstone pebble. Arrows show directions of impulses of knapping. Areas of natural surfaces of pebble are shaded

субрегіональних структурних форм (лусок і скиб) Скибових Карпат й узгоджених із ними найбільших орографічних піднять місцевості. Нижня, порівняно глибока та вузька ділянка цієї річкової долини – типова поперечна долина Бескидів. Утім цей відрізок має особливе розташування, бо “входить” у долину Стрия саме в тому місці, де ця найбільша річка північно-східного макросхилу Карпат, максимально наблизившись до краю гір, змінює загальний напрямок свого простягання з північно-східного, перпендикулярного до простягання Українських Карпат, на південно-західний, узгоджений із простяганням українського сегмента гірської країни. Крім того, на продовженні поперечного відрізка долини р. Східничанка, за вузьким і порівняно невисоким вододільним хребтом, розміщена ще одна поперечна долина Бескидів – фрагмент гірського відрізка долини р. Тисьмениця (фото 1).

Своєрідне розташування зазначених відрізків річкових долин забезпечило короткий (близько 10 км по прямій) і зручний переїзд/перехід від початку поздовжнього відрізка долини р. Стрий до виходу на Передкарпатську передгірну рівнину.

Місця, багаті на палеолітичні знахідки (місцерозташування Східниця I і Східниця II), виявлені біля південної околиці Східниці в підніжжі гірського масиву з вершиною Мельнична (818,7 м).

Геоморфологічна позиція місцерозташування Східниця II

Пам'ятка Східниця II охоплює пологий схил і розташовану під ним вирівняну денудаційну поверхню (притерасний педимент), яку раніше помилково приймали за п'яту річкову терасу. Обидва елементи рельєфу – вирівняна денудаційна поверхня і розміщений

вище пологий схил – вироблені в товщі глинистих палеогенових порід (ймовірно, у відкладах нижньоменілітової підсвіти менілітової світи), що складена майже з аргілітів. Відслонення цих порід можна бачити в котловані, закладеному нижче рівня денудаційної поверхні приблизно посередині між палеолітичними місцерозташуваннями Східниця I (район пансіонату “Гуцулка”) і Східниця II (фото 2).

Зазначена денудаційна поверхня – фрагмент висотного рівня, що має значне поширення і творить підніжжя гірського масиву, розміщеного південніше Східниці. У районі місцевозташування Східниця II він розміщений у діапазоні абсолютних висот 590–600 м.

Окрім цього денудаційного рівня у південно-західній частині селища, можна виокремити ще один, представлений вирівняними поверхнями дещо меншої висоти (570–580 м н. р. м.). Можливо, у внутрішній придолінній частині цього геоморфологічного рівня збережені фрагменти річкової тераси, яка була базисною поверхнею для формування його денудаційної складової. У зовнішній підступній цього рівня, на ділянці, де його ширина порівняно незначна і становить близько 20 м, розміщена більша частина зазначеного котловану, що став додатковим об'єктом вивчення літології і стратиграфії місцевих покривних відкладів.

Денудаційні поверхні (притерасні педименти) обох вказаних рівнів входять до складу розлогої вирівняної поверхні, яка відділяє гірський масив, точніше північно-східні відроги гори Мельнична, від сучасної долини р. Східничанка. Перевищення верхньої денудаційної поверхні над р. Східничанка досягає 50 м і більше й швидко збільшується за течією. Передбачувана річкова тераса, з якою

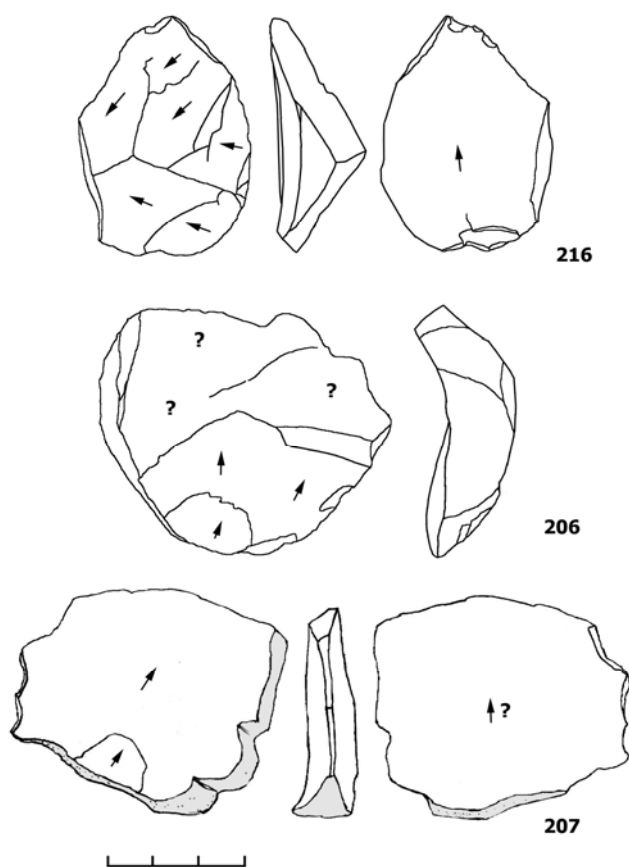

Рис. 3. Східниця II, ур. Гарема. 1, 2 – сколи з 1) точно не визначеної вулканічної породи, 2) андезито-дациту або дациту. 3 – дольковий скол з вулканічної породи. Стрілками показано напрямки імпульсів розщеплення. Затінено ділянки природних поверхонь окремоостей сировини

Fig. 3. Skhidnytsia II, Garema Place. 1, 2 – flakes made of 1) undefined volcanic rock, 2) andesite-dacite or dacite; 3 – citron flake made of volcanic rock. Arrows show directions of impulses of knapping. Areas of natural surfaces of pebble are shaded

яка відділяє гірський масив, точніше північно-східні відроги гори Мельнична, від сучасної долини р. Східничанка. Перевищення верхньої денудаційної поверхні над р. Східничанка досягає 50 м і більше й швидко збільшується за течією. Передбачувана річкова тераса, з якою

пов'язане формування цієї поверхні, мала, найімовірніше, ранньонеоплейстоценовий вік. Схил, розміщений над верхньою денудаційною поверхнею, звернений на північ і має складний мікрорельєф, створений внаслідок господарської діяльності людини. У його нижній частині, безпосередньо біля підшви схилу, у межах південної стінки невеликого місцевого глинища було закладено розчистку, згодом перетворену в невеличкий розкоп, з якого походить більшість виявлених предметів нижньопалеолітичного вигляду. Від місця розкопу і до точки, вище якої нахил денної поверхні помітно зростає, поздовжній профіль схилу загалом прямий. Протяжність зазначеної ділянки – близько 170 м, її загальний нахил близький до 5°. У верхній частині ділянки, у дорожньому врізі відслонюються корінні породи, представлені дрібнозернистими кварцовими пісковиками стрийської (?) світи.

Стратифікація і стратиграфія розрізів покривної товщі

На початковому етапі вивчення пам'ятки виробу нижньопалеолітичного вигляду знайдено лише у стінці глиняного кар'єра, до того ж у товщі покривних відкладів, а не біля їхньої поверхні. Надалі тут було закладено розчистку, а згодом і розкоп. Останній описуємо як перший розріз (розріз 1). Інше відслонення покривної товщі – котлован – названо другим (розріз 2).

Розріз 1 (розкоп) – відслонення схилових відкладів, приурочене до східної частини невисокої (до 1,5 м) стінки глинища, розміщеної західніше і нижче свердловини № 521. Головна стінка розкопу звернена до північного сходу. Під слабо розвиненою дерниною розкрито (фото 3):

1. *Техногенні відклади* – суглинки важкі, головню сіро-коричневі зі сизуватими та ржавими плямами в нижній частині шару, брекчіюваті, щільні, із вкрапленням необкатаних уламків карпатських порід, вугілля та цегли. Потужність шару до 0,5 м. Перехід виразний і чіткий, злегка хвилястий.

2. *Нижню частину сучасного ґрунту буроземного типу* – суглинки важкі, тріщинуваті й щільні, некарбонатні, жовтувато-світло-коричневі вгорі та коричнювато-жовті в нижній частині, зі сизуватими, жовтими та ржавими плямами, вміст яких збільшується із заходу на схід, а також донизу розрізу. Трапляються необкатані уламки (головно щабінь алевролітів) карпатських порід і невиразні кротовини, виповнені суглинком коричнювато-жовтого (бурувато-жовтого) кольору. Концентрація уламків більша в нижній частині шару, особливо у центральній частині розчистки. Потужність шару зазвичай становить 0,50–0,55 м, нижня межа фіксована на глибині близько 1,0 м. Перехід донизу дуже поступовий за зміною кольору, збільшенням щільності та зменшенням вмісту великих уламків і кротовин.

3. *Схиліві (делювіально-соліфлюкційні) відклади* – суглинки важкі та щільні, мозаїчно забарвлені внаслідок оглеєння та озалізнєння. Фонове забарвлення шару мінливе. Біля східного краю розчистки суглинки сильно оглеєні, головню сизі, в центральній частині – коричнювато- й іржаво-жовті, плямісті. Трапляються осібно розміщені великі уламки місцевих скельних порід. Розкрита потужність шару досягає 0,5 м (фото 3).

Вікова/стратиграфічна інтерпретація цього розрізу: геологічний вік сучасного ґрунту і його субстрату (схилових відкладів, з яких утворений ґрунт) – голоцен, схиліві відклади 3-го шару реліктові, нагромаджені наприкінці пізнього плейстоцену (у другій половині 2-ї киснево-ізотопної стадії морської ізотопної шкали) і протягом голоцену не зазнали значного переміщення вниз. Характерно, що у відкладах цього шару артефактів не виявлено.

У другому шарі розрізу, головню на глибині 0,6–0,8 м, знайдено понад 30 артефактів, зокрема 1 чопер (ще 1 виявлено поряд на поверхні), знаряддя на відщепі, великий скол зі слідами вторинної обробки й 1 менший, 2 сколи/відщепи, 2 знаряддя на сколах, отримані внаслідок розбивання плитчастої сировини, 11 фрагментів гальок з ознаками обробки, 10 сколів у “дольковій техніці” й ін. Усі знахідки, з огляду на умови їхнього залягання, перебувають у перевідкладеному стані. Останній етап їхнього переміщення і перемішування у товщі схилових відкладів відповідає голоцену.

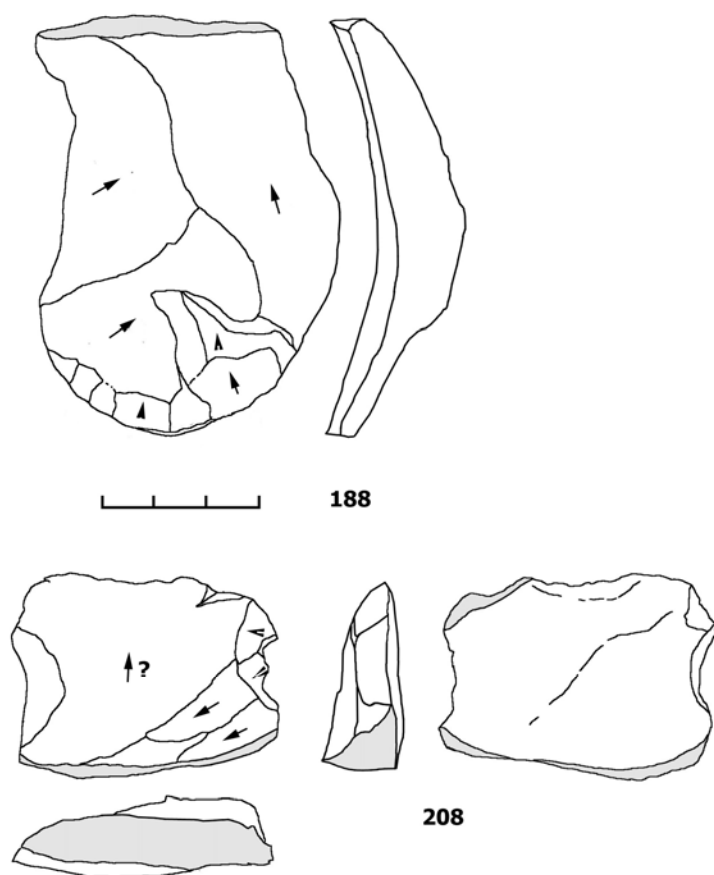

Рис. 4. Східниця II, ур. Гарема. 1 – скол з аргеліту (?), 2 – дольковий скол з пісковика. Стрілками показано напрямки імпульсів розщеплення. Затінено ділянки природних поверхонь окремоостей сировини

Fig. 4. Skhidnytsia II, Garema Place. 1 – flake made of argillite (?), 2 – citron flake made of sandstone. Arrows show directions of impulses of knapping. Areas of natural surfaces of pebble are shaded

нішньою (нижньою) частиною вище зазначеного геоморфологічного рівня, який об'єднує кілька вирівняних поверхонь, розміщених у підніжжі гори Мельнична в інтервалі висот 630–645 м. Цілком імовірно, що в межах якоїсь із цих поверхонь збереглась прикрайова частина тераси з неперевідкляденим кам'яним інвентарем.

Вигляд і петрографічний склад кам'яних знахідок розкопу

Петрографічний склад артефактів, виявлених у нижній частині експонованого ґрунту на ділянці розкопу, дуже різноманітний: за макроскопічними ознаками порід – структурно-текстурними особливостями та забарвленням – можна виокремити щонайменше 10 різновидів скал. Серед 23 знахідок, взятих до уваги (відібрано найцінніші предмети), кількісно переважають масивні дрібнозерністі пісковики світло-, зеленувато- та жовтувато-сірого кольору (11 зразків). Другорядне значення мають жовтувато-сірі алевроліти (інв. № 201 і № 202) та вулканічні породи – склуваті дрібно-середньопорфірові дацити з рідкими вкрапленнями крупних зерен кварцу (інв. № 197 і № 203), дрібнопорфірові андезидацити або дацити (інв. № 192 і № 206). В одному екземплярі представлені крупнозерністі світло-сірі

Ще один розріз вивчено в котловані. Тут виявлено бурозем, але без археологічних знахідок, та під ним делювіально-соліфлюкційні важкі суглинки й елювіальні глини, що корелюють із КІС 2 і КІС 3 та підстеляються корінними аргілітоподібними глинами.

Беручи до уваги геоморфологічну позицію місцезнаходження Східниця II та умови залягання палеолітичних артефактів у товщі схлизових відкладів, можна припускати, що джерельною ділянкою перевідкляденого палеолітичного матеріалу міг бути рівень денудаційного чи структурно-денудаційного генезису, розміщений вище по схилу сучасного гірського масиву. Проте, враховуючи сліди перебування одного з артефактів в алювіальному седиментаційному середовищі (див. нижче), вважаємо, що виявлені палеолітичні вироби початково були приурочені до давньої, на сьогодні вже зруйнованої річкової тераси, розміщеної над денудаційною поверхнею, біля якої закладено розкоп. Із відкладів цієї тераси й походить кам'яний інвентар. Перспективи виявити менш-більш збережену ділянку поселення треба пов'язувати із зов-

пісковики (інв. № 209), шаруваті різнозернисті пісковики (інв. № 194), пісковики скременілі (інв. № 195), дрібно-середньопорфірові (інв. № 190) андезити.

Два зразки (інв. № 189 і № 216), майже повністю вкриті червонувато- та жовто-бурою плівкою гідроксидів заліза, не ідентифіковано. Утім, судячи з наявності цього покриття, характерного для знайдених у розкопі магматичних порід андезито-дацитової групи, а також деяких інших ознак вулканітів (наприклад, на поверхні обох предметів “проглядається” порфірова структура, властива іншим достовірно визначеним скалам вулканічного походження), це можуть бути вулканічні породи. Тому загальна кількість уламків вулканітів може зрости до семи. Їхня частка у складі колекції в такому випадку становитиме близько 30 %.

Найбільший предмет відібраної колекції артефактів представлений гострокутним уламком (фото 5) склуватого темноколірного дациту. Його довжина становить близько 15 см, вага – 0,9 кг. На поверхні цього ж предмета констатовано найтовстіше покриття із гідроксидів заліза (мабуть, лимоніту).

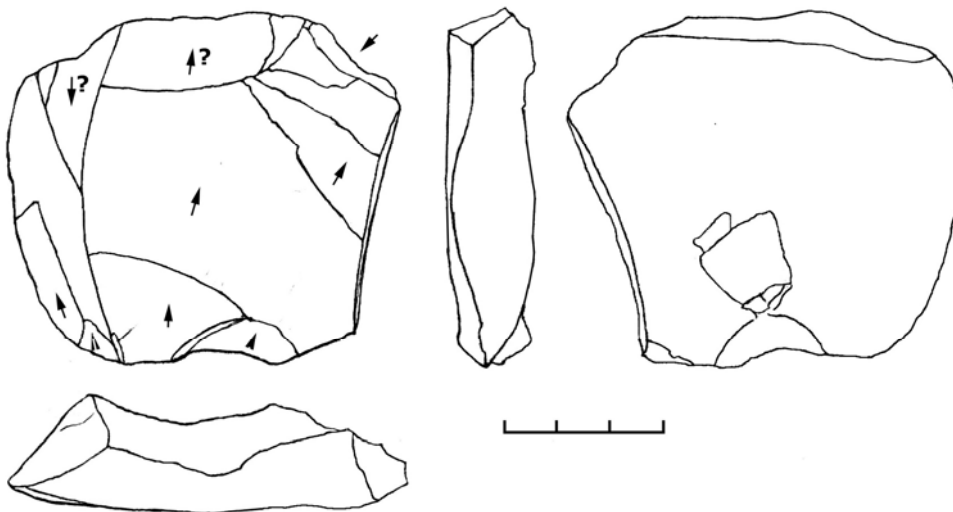

Рис. 5. Східниця II, ур. Гарема. Скол з андезито-дациту або дациту. Стрілками показано напрямки імпульсів розщеплення

Fig. 5. Skhidnytsia II, Garema Place. Flake made of andesite-dacite or dacite. Arrows show directions of impulses of knapping

Беручи до уваги набір вулканічних порід і їх характерні макроскопічні ознаки, а також регіональне геолого-географічне положення нової палеолітичної пам'ятки, можна зробити попередній висновок про те, що “батьківщиною” східницьких вулканітів було Вигорлат-Гутинське вулканічне пасмо Закарпаття.

Щодо осадових порід, визначених у колекції з другого горизонту розкопу, то їхнє походження треба пов'язувати передусім із флішовою формацією Скибових Карпат. Щоправда, безкарбонатні алевритові дрібнозернисті пісковики з глинисто-кременистим цементом (можливо, це скременілі піскуваті алевроліти), представлені у вигляді великих гальок (зразки із інв. № 186 і № 187), не подібні та типові середньо- та крупнозернисті місцевих “піщаних” світ (стрийської, яменської і вигодської) – найімовірніших материнських комплексів для утворення крупних обкатаних уламків пісковиків у районі смт Східниця. Утім, тонкі прошарки візуально подібних дрібнозернистих пісковиків містяться в товщі глинистих відкладів менілітової світи, широко розповсюдженої у верхів'ї басейну р. Східничанка. З'ясування можливої екзотичності цих порід, а відповідно і гальок та зроблених із них

палеолітичних знарядь (див. нижче), потребує ґрунтовних мінералого-петрографічних досліджень.

Більша частина уламків осадових і вулканічних порід не має виразних ознак обкатаності. Проте окремі предмети – два уламки дрібнозернистого пісковика (інв. № 186 і № 187) і два алевроліту (інв. № 201 і № 202) – можуть бути означені як частково оббиті гальки, ще тричотири, зокрема вулканічні породи під № 192 і № 206, мають згладжені випуклі грані, які могли би бути рештками поверхні гальки чи валуна. Зразки під інв. № 189 і № 187 мають ділянки зі слабким жирним блиском (на зразку під № 187 темнішого забарвлення). Ця особливість поверхні уламків може бути наслідком їх інтенсивного або тривалого використання.

Певне значення для визначення віку кам'яних виробів має предмет під № 187, схарактеризований як чопер із поздовжнім і поперечним лезом на гальці (див. нижче). У петрографічному аспекті це – глауконітово-кварцовий дрібнозернистий безкарбонатний пісковик злитий, масивний, міцний, у нижній (оббитій) частині розбитий системами дрібних тріщин. З-поміж інших предметів збірки вирізняється карбонатно-суглиниста кірка, збережена в різних місцях на поверхні гальки. У кірку вкраплені зерна піску, дрібного гравію та жорстви, представлені уламками кварцу, слюди, теригенних і кременистих порід (фото 6). Саме вона і визначає особливу цінність предмета. Адже: 1) немає сумніву, що утворена вже після виготовлення та використання чопера; 2) є вагомими підстави вважати, що утворилася на знарядді в умовах заплаву чи річкової тераси, бо саме в алювіальному середовищі, а не у покриві схилових чи елювіальних відкладів часто трапляються зерна крупного піску та гравію, які контактували зі знаряддям під час утворення, і саме товща алювію, виконуючи роль місцевого водоносного горизонту, була особливо сприятливим середовищем для її виникнення; 3) з огляду на зроблені висновки, можна висловити досить обґрунтований здогад, що знаряддя старше від зазначеного вище седиментаційного середовища (й опинилось у ньому після перевідкладення) або вони одного віку (якщо людина, виготовивши його, залишила чи загубила на прирусловій обмілині чи низькій заплаві). Отже, кірка із гравієм засвідчує давність виробу із гальки, а також факт існування річкової тераси в районі розкопу.

Щодо останньої, то її фрагмент з оббитою галькою в річкових відкладах мав би бути розміщений вище рівня розкопу і в напрямку до сучасного гірського масиву (інакше уламок не міг би потрапити природним шляхом на нинішній схил над розкопом, а допускати можливість його повторного перенесення людиною з нижчого рівня, м'яко кажучи, проблематично). Отже, існує підстава вважати, що над розкопом раніше існувала річкова тераса, у наш час уже знищена денудацією. Цілком можливо, що вона і була сучасником тієї людини, яка виготовила знайдене в розкопі знаряддя, частково покрите карбонатно-суглинистою кіркою.

Якщо це припущення відповідає реальності, то серед обкатаного великоуламкового матеріалу, наявного в покриві схилових відкладів району розкопу, мали би бути не лише артефакти-гальки, а й різного розміру обкатані уламки (галька, гравій, валуни), які не зазнали впливу людини.

Визначення та аналіз артефактів пам'ятки

Опрацьована серія знахідок загальною чисельністю до 220 предметів містить як практично комплектні окремі сировини (у вигляді умовно цілих гальок і необкатаних природних уламків каменю), так і різнорозмірні, відносно гострокутні фрагменти скельних порід, зібрані на території пам'ятки. Розміри предметів варіюють між 3 і 20 см, серед фрагментів переважають предмети 5–8 см; зразки сировини загалом більші – від 10 до майже 20 см. Сировинний склад знахідок неоднорідний і досить різноманітний: судячи з особливостей структури, міцності, щільності, забарвлення можна розрізнити кілька різновидів осадових і вулканічних порід. Кремені в колекції відсутні.

Загалом стан фізичної збереженості кам'яних предметів однорідний у межах окремого зразка та подібний для виробів з однотипної сировини. Поверхні характеризуються еродованістю і легким люстром. Частина предметів вкрита вапняковим напливом, частина має ділянки прикипілого піщано-карбонатно-гравійного конгломерату. Деякі ділянки забарвлені

оксидами заліза в червонуваті відтінки. Можливо, це – результат хімічної ерозії поверхонь. Деякі вироби, як видається, зберегли в нерівностях поверхонь рештки червоно забарвленого седименту. Є також кілька предметів із ділянками пізніших пошкоджень, що вирізняються за кольором, гостротою ребер і кромок та слабкою еродованістю поверхні. Фрагменти зі свіжими поверхнями, а також недавніми пошкодженнями в колекції порівняно рідкісні.

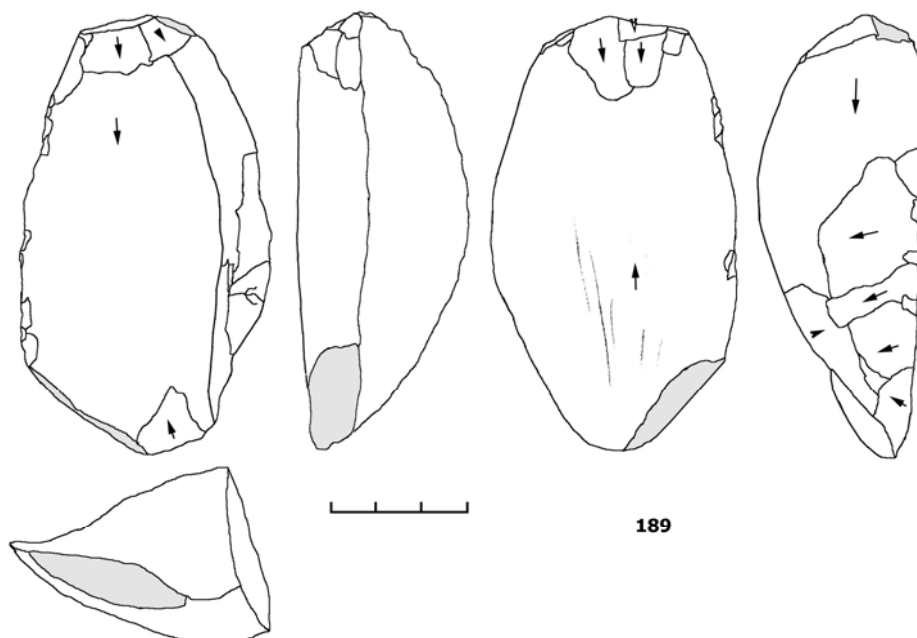

Рис. 6. Східниця II, ур. Гарема. Скол з точно не визначеної вулканічної породи з численними ознаками вторинної обробки та пошкодженнями під час використання. Стрілками показано напрямки імпульсів розщеплення. Затінено ділянки природних поверхонь окремоостей сировини
Fig. 6. Skhidnytsia II, Garema Place. Flake made of undefined volcanic rock with numerous features of secondary knapping and usage damage. Arrows show directions of impulses of knapping. Areas of natural surfaces of pebble are shaded

Частина окремоостей сировини, а також їхніх фрагментів демонструє ознаки спеціальної обробки і подальшого використання, тобто може бути віднесена до артефактів. При визначенні статусу знахідки враховувалася наявність, в різних поєднаннях, таких ознак: ударних площадок і горбків; негативи попередніх сколів; точки удару або зони докладання імпульсу; візуально помітні ознаки поширення імпульсу у вигляді поздовжніх гребенів або поперечних хвиль; відмінності у фізичній збереженості ділянок природної зовнішньої поверхні зразків сировини (так звана “умовна кірка”) і поверхонь внутрішніх; відносна гострота кромки та міжфасеткових ребер; вторинна обробка; ймовірні пошкодження у процесі утилізації; особливості профілів негативів і прилеглих крайових зон майданчиків; та інші.

Із загальної маси виокремлюється три десятки предметів, ознаки антропних модифікацій яких найбільш виразні. Серед них 8 фрагментовані й 3 практично цілі гальки, 17 сколів, а також 3 гострокутні фрагменти сировини.

З типологічного погляду можна розрізняти вироби на гальці, а також сколи й вироби на них. Серія виробів на гальці складається із двох чопероподібних предметів і чопінга. Один із чоперів виготовлений на масивній підпрямокутній-сплюсненій гальці пісковіку (рис. 1, інв. № 186). Має дві, віддалені одна від одної, трансформовані кромки. Кромка в торці гальки демонструє, швидше за все, оббивку в односпрямованій субпаралельній манері. Для обробки поздовжньої кромки використовували прийом двобічної зустрічної оббивки технікою так

званого вільного розщеплення у руках. Другий чопер, також із двома, але зведеними оббитими лезами, був виготовлений на масивній підпрямокутно-сплощеній гальці пісковика (рис. 2, інв. № 187). У процесі трансформації галька частково зруйнувалася (випав фрагмент поблизу краю), проте обробку продовжили і після цього. Найімовірніше, на початковому етапі використовували техніку дроблення (розщеплення на підкладці); на останньому, можливо, – розщеплення у руках. Один із вузьких кінців обкатаної масивної підпрямокутно-сплощеної окремої (інв. № 200) оброблений технікою розщеплення в руках, двобічною манерою. Такий тип обробки дозволяє віднести виріб до чопінгів. Наявні в колекції фрагменти гальок, переважно овально-сплощених, представлені краями, медіальними частинами, сегментами. У всіх них присутні ознаки навмисного відсікання кромки технікою дроблення.

Серія сколів описуваної колекції характеризується великою кількістю долькових форм (рис. 3,3; рис. 4,2); в цьому, можливо, виявився суб'єктивний чинник, оскільки такі специфічні сколи передовсім потрапляли до вибірки найбільш виразних предметів. Їх середній розмір становить 52×54×18 мм; отже, мають переважно укорочені обриси і масивні. Це відповідає візуальному вигляду серії, хоча поряд з укороченими (4) і стандартними (6), присутні й видовжені (6) сколи (фото 3–6). Останні належать до категорії пластинчастих відщепів (фото 4, 1); власне пластини в колекції відсутні. Представлені такі різновиди огранення спинок: одне зняття (11), підпаралельні (4), підперпендикулярні (2). Серед діагностичних відбивних майданчиків сколів переважають вкриті кіркою (12), лінійні (3), крапкові (1). Сім із них мають овальні та підокруглі у плані обриси, дев'ять – підпрямокутні. Зауважмо, що 12 сколів мають прямий профіль, серед решти є вигнуті (1) та сильно вигнуті (3). Кілька предметів – з ознаками вторинної обробки. Серед них: із дорсальною оббивкою лівого леза (інв. № 194); що поєднує оббивку правого леза й альтернативно розташовані виїмки на лівому (інв. № 208); атиповий дольковий скол із поздовжніми негативами по дорсальній і вентральній поверхнях у зоні майданчика, а також альтернативною дрібною ретушшю використання на поздовжньому лезі й зустрічними негативами на обушку (рис. 6, інв. № 189); з ознаками відсікання кромки (інв. № 190, 209).

З технічного погляду, представлені матеріали характеризуються застосуванням техніки вільного розщеплення в руках, а також дроблення (розсікання, фрагментації) на ковадлі.

Отже, для проаналізованої серії знахідок притаманні такі риси, як використання досить широкого спектра порід, застосування технологій розщеплення в руках і дроблення на ковадлі, наявність галькових знарядь. Треба також зацентувати на технічній архаїчності сколів (із великою кількістю серед них долькових форм) і повній відсутності ознак підготовки майданчиків та зон сколювання. Для вторинної обробки характерна наявність оббитих і відсічених кромки на тлі відсутності ретушованих лез. Присутні сигнали застосування нуклеусного розщеплення, тоді як ознаки використання двобічної техніки не простежуються. У нас немає точних даних про геологічний вік матеріалів, як і його гомогенність. Однак на сьогодні можна говорити про те, що маємо справу з принципово однорідним матеріалом.

Такий набір характеристик притаманний нижньопалеолітичним індустріям. У межах країни серед географічно найближчих аналогій можуть бути названі матеріали Меджибожа, Головчинців у верхній течії Південного Бугу і Великого Шолеса на Закарпатті [Матвішина та ін., 2016; Степанчук та ін. 2017; Ryzhov et al., 2017; Stepanchuk, 2018]. Для всіх цих пам'яток властиві подібні техніко-типологічні характеристики, застосування технологій дроблення на підкладці й розщеплення у руках, використання подібних прийомів вторинної обробки, наявність чоперів, чопінгів, а також сколів і нечисленних знарядь на них. Так, за попередньою оцінкою, матеріали місцезонашування Східниця II, ур. Гарема, можуть бути співвіднесені з колом галькових індустрія або, іншою термінологією, з індустріями мода I.

Цілком можливо, що подальші роботи додадуть нових рис наявному типолого-технічному обличчю зібрання Східниця II і в матеріалах виявлять нові елементи, наприклад, ознаки застосування двобічної технології. У такому разі матеріали Східниця II можна буде зіставляти з найдавнішими культурними шарами стоянки Королево (комплексами VIII, VII,

VI) [Гладилин, Ситливый, 1990], найнижчі з яких передують межі Брюнес–Матуяма [Адаменко та ін., 1989; Гладилин, Ситливый, 1990; Haesaerts, Koutrakovska, 2006], і всі містять двобічні вироби (проторубила та рубила). Однак необхідно пам'ятати, що наразі маємо справу лише з чисельно невеликою колекцією, до того ж явно переміщеною з місця первісної акумуляції. Це означає, що визначення індустрії може бути суттєво уточнене в майбутньому.

Хронологічні межі побутування галькових індустрій у західній частині рівнинної України зараз визначають між 0,4–1,2 млн років тому. Питання точного хронологічного розташування матеріалів Східниці на сьогодні залишається відкритим і потребує накопичення нових даних; опосередковані ж свідчать швидше про ранній вік у межах зазначеного хронологічного інтервалу. Нові матеріали, виявлені у Східниці, підтверджують висновки О. Черниша про наявність у регіоні Східних Карпат пам'яток давнього палеоліту [Черниш 1995].

Висновок про віддалене походження сировини частини виробів (андезито-дацити та дацити вірогідно з району Вигорлат-Гутинського вулканічного пасма) дотичний до надзвичайно важливого питання про транскарпатські міграції давнього палеолітичного населення. Знахідки артефактів архаїчного вигляду, виготовлених зі сировини, що походить з-за Карпатського хребта, вже сьогодні дають змогу говорити про те, що матеріали Східниці II потенційно важливі для обговорення часу і шляхів проникнення спільнот періоду нижнього палеоліту на терени Східної Європи. Наявність у колекції виробів із вулканічних порід, що походять із Закарпаття, може в майбутньому, з накопиченням додаткових фактичних даних, виявитися серйозним аргументом на користь інфільтрації носіїв архаїчних індустрій нижнього палеоліту з Центральноєвропейського географічного ареалу на схід – у Східноєвропейський простір.

Висновки. Нововиявлене місцезонашування кам'яних артефактів Східниці II – цікаве і потенційно важливе у справі дослідження цілого кола питань, пов'язаних із вивченням можливих шляхів розселення давніх спільнот. Хоча вивчення пам'ятки тільки розпочато, можна зробити такі висновки. Технічні й типологічні особливості набору знарядь дають змогу попередньо визнати Східницю II належною до кола галькових індустрій, вік яких на заході Східної Європи визначається зараз між 0,4–1,2 млн років тому. Згідно з наявними опосередкованими даними, хронологічне положення Східниці II швидше тягнє до першої половини – нижньої межі зазначеного інтервалу. Сировиною для виготовлення деяких артефактів послужили породи вулканічного походження, виходи яких розташовані, вірогідно, в районі Вигорлат-Гутинського вулканічного пасма. Виявлені свідчення віддаленого транспортування сировини однозначно свідчать про потенційну важливість матеріалів Східниці II при обговоренні часу і шляхів проникнення спільнот періоду нижнього палеоліту на терени Європи.

ЛІТЕРАТУРА

Матвійшина Ж., Рижов С., Кармазиненко С. (2016). Великий Шолес – нове місцезнаходження нижнього палеоліту на Закарпатті (результати палеопедологічних та археологічних досліджень) // Проблеми геоморфології і палеогеографії Українських Карпат і прилеглих територій. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 01(06). – С. 158–173.

Степанчук В. М., Ветров В. С., Скоріков В. А. (2017). Дослідження нижнього палеоліту рівнинної України, огляд поточних даних // Кам'яна доба України. – Вип. 17–18. – С. 48–65.

Черниш О. П. (1992). До питання про час і шляхи найдавнішого заселення Східних Карпат людиною давнього кам'яного віку // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Львів. – Вип. 2. – С. 12–13.

Черниш О. (1995). Найдавніші сліди заселення Східних Бескидів людиною давнього кам'яного віку // Проблеми археології Східних Карпат. Матеріали II народознавчої конференції, присвяченої 160-річчю від дня народження Тиводара Легоцького (Мукачево, 26–27 жовтня 1990 р.). – Ужгород. – С. 15–21.

Ryzhov S., Karmazinenko S., Bondar K., Matviishyna Zh., Veklych Y., Tymofeieva Zh. (2017). Preliminary results of geo-archaeological research in the new Lower Paleolithic site of Velykyj Sholes in Ukrainian Transcarpathia // XI International Scientific Conference “Monitoring of Geological Processes and Ecological Condition of the Environment” 11–14 October 2017. Kyiv, Ukraine. – P. 168–173.

Stepanchuk V. (2018). Lower Palaeolithic sites of Ukraine: the main technological and typological features // Crossing the borders. Interregional and cross-cultural interactions in the context of lithic studies” 15th SKAM Lithic Workshop. Abstract book. – Minsk. – P. 10–11.

REFERENCES

Matviishyna, Zh., Ryzhov, S., & Karmazynenko, S. (2016). Velykyi Sholes – nove mistseznakhodzhennia nyzhnogo paleolitu na Zakarpatti (rezultaty paleopedolohichnykh ta arkheolohichnykh doslidzhen). *Problemy heomorfolohii i paleoheohrafii Ukrainskykh Karpat i prylehlykh terytorii. Lviv: Lvivskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka, 01(06)*, 158–173 (in Ukrainian).

Stepanchuk, V. M., Vietrov, V. S., & Skorikov, V. A. (2017). Doslidzhennia nyzhnogo paleolitu rivnynoi Ukrainy, ohliad potochnykh danykh. *Kam'iana doba Ukrainy, 17–18*, 48–65 (in Ukrainian).

Chernysh, O. P. (1992). Do pytannia pro chas i shliakhy naidavnishoho zaselennia Skhidnykh Karpat liudynoiu davnoho kam'ianoho viku. *Novi materialy z arkheolohii Prykarpattia i Volyni, 2*. Lviv, 12–13 (in Ukrainian).

Chernysh, O. (1995). Naidavnishi slidy zaselennia Skhidnykh Beskydiv liudynoiu davnoho kam'ianoho viku. *Problemy arkheolohii Skhidnykh Karpat. Materialy II narodoznavchoi konferentsii, prysviachenoj 160-richchiu vid dnia narodzhennia Tyvodara Lehotskoho (Mukachevo, 26–27 zhovtnia 1990 r.)*. Uzhhorod, 15–21 (in Ukrainian).

Ryzhov, S., Karmazinenko, S., Bondar, K., Matviishyna, Zh., Veklych, Y., & Tymofeieva, Zh. (2017). Preliminary results of geo-archaeological research in the new Lower Paleolithic site of Velykyj Sholes in Ukrainian Transcarpathia. *XI International Scientific Conference “Monitoring of Geological Processes and Ecological Condition of the Environment” 11–14 October 2017*. Kyiv, Ukraine, 168–173.

Stepanchuk, V. (2018). Lower Palaeolithic sites of Ukraine: the main technological and typological features. *Crossing the borders. Interregional and cross-cultural interactions in the context of lithic studies” 15th SKAM Lithic Workshop. Abstract book*. Minsk, 10–11.

*Стаття: надійшла до редакції 02.11.2018
прийнята до друку 6.12.2018*

NEW LOWER PALEOLITHIC LOCALITY SKHIDNYTSYA II IN NORTH-EASTERN PART OF BESKID MOUNTAINS (PRELIMINARY RESULTS OF RESEARCHES)

Mykola BANDRIVSKYI¹, Roman GNATYUK², Vadym STEPANCHUK³

*¹Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine,
Vynnychenko St., 24, 79008, Lviv, Ukraine, e-mail: bandrm@ukr.net*

*²Ivan Franko National University of Lviv,
Doroshenko St., 41, 79007 Lviv, Ukraine, e-mail: romanhnatyuk@ukr.net*

*³Institute of archaeology of NAS of Ukraine,
Geroyiv Stalingrada Av., 12, 04210, Kyiv, Ukraine, e-mail: vadimstepanchuk@gmail.com*

The article presents preliminary results of research carried out in 2018 near Skhidnytsya (Eastern Carpathians), where series of Paleolithic stone artifacts was found in slope Holocene deposits. According to technical and morphological indicators, these materials can be defined as belonging to Lower Paleolithic. Finding of new location of materials with Lower Paleolithic features on the outskirts of Skhidnytsya, again actualize results of researches, carried out by O. Chernysh in the area of this village during late 1980s – early 1990s.

Recently discovered location of stone artifacts Skhidnitsya II is interesting and potentially important for the study of series of issues related to research of possible ways of settling of ancient communities. Although examination of sites has just begun, the following conclusions can be made. Technical and typological features of collection of tools make it possible to determine preliminary Skhidnytsya II as belonging to group of pebble industries, which in the western part of Eastern Europe are now dated back to 0,4–1,2 million years ago. According to available mediated data, chronological position of Skhidnytsya II tends to the first half – lower limit of mentioned interval. Volcanic rock was a raw material for production of some artifacts. Their outcrops are probably located in the area of Vihorlat-Gutin volcanic strata. Detected evidences of remote transportation of raw materials clearly indicate potential importance of materials from Skhidnitsya II for discussion of the time and ways of penetration of the Lower Paleolithic population to the territory of Europe.

Key words: Lower Paleolithic, stone artifacts, pebble industry, volcanic rocks.

БАГАТОШАРОВА ПАМ'ЯТКА ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ТИМКІВ НА СЕРЕДНЬОМУ ПРИДНІСТЕР'І

Тарас ТКАЧУК¹, Яна ЯКОВИШИНА², Сергій ЛИСЮК¹

¹Національний заповідник “Давній Галич”,
вул. І. Франка, 1, 77100, м. Галич, Україна, e-mail: tkachukt@gmail.com

²Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
вул. Винниченка, 24, 79008, м. Львів, e-mail: jkovyshyna@ukr.net

Стаття присвячена публікації нових матеріалів з трипільського поселення Тимків у Середньому Придністер'ї. На жаль, воно пограбоване нелегальними копачами. За уцілілими матеріалами з'ясовано, що пам'ятка багатошарова, помітні також контакти між локальними групами трипільської культури.

Найраніший шар пам'ятки нечисельний і відноситься до кінця етапу VI. Знаходимо багато аналогій у кераміці серед інших поселень цього часу. Керамічний комплекс другого шару поселення датований етапом В II. Його стилістика має риси синтезу традицій розписів двох локальних груп трипільської культури того часу. Такі орнаментальні схеми, як горизонтальні S-подібні дуги, вертикальні великі овали, з'єднані тонкими лініями, елементи “лицьових” розписів на великих вінцях кратерів, притаманні для орнаментики посуду мерешовської групи. До яскравих впливів шипинецьких традицій у розписах посуду з Тимкова відносяться вертикальні білі й чорні паралельні лінії і стрічки, нанесені поверх орнаментати або просто на поверхню кубків. Третій шар належить поселенню петренської групи етапу CI. Серед фрагментів посуду з третьої верстви Тимкова перебувають такі, що є впливами або “імпортами” за своїми орнаментами або ж формами, зокрема деякі стилістичні та морфологічні риси знаходять аналогії серед столового посуду (і його орнаментики) бадразької локальної групи трипільської культури, найближчі поселення якої розташовувалися неподалік, на території сходу сучасної Чернівецької області.

Ключові слова: енеоліт, Трипілля, кераміка, орнаментати, етап VI, мерешовська група, шипинецька група, петренська група.

У літературі трипільська пам'ятка відома поблизу с. Тимків Новоушицького району Хмельницької області [Винокур, Гуцал, 1984, с. 71]. Поселення розташоване на південній околиці села, на лівому березі р. Ушиці, яка омиває його з півночі. При цьому утворюється помітне коліно за течією. Кілька років тому на пам'ятку натрапив краєзнавець С. Лисюк. Частина поселення була вкрита ямами й пограбована. Фрагменти, які вигорнули з ям і залишили нелегальні копачі, він збирав упродовж кількох сезонів. Колекція, що налічує близько 5 000 знахідок, сьогодні зберігається у двох установах: Кам'янець-Подільському державному історичному музеї-заповіднику та Національному історико-архітектурному заповіднику “Кам'янець”.

Шар етапу VI трипільської культури

Найраніші матеріали належать до етапу VI трипільської культури (рис. 1). Ця частина колекції нечисленна й налічує близько 30 фрагментів столового посуду із добре відмуленої глини. Серед зібраного матеріалу приблизно однакова кількість уламків із розписним орнаментом і заглибленим. Очевидно, найкраще збережені зразки посуду (цілі форми або великі фрагменти, які можна склеїти) втрачені через розграбування, тому співвідношення кількості посуду із заглибленим орнаментом та розписом достовірно не встановити.

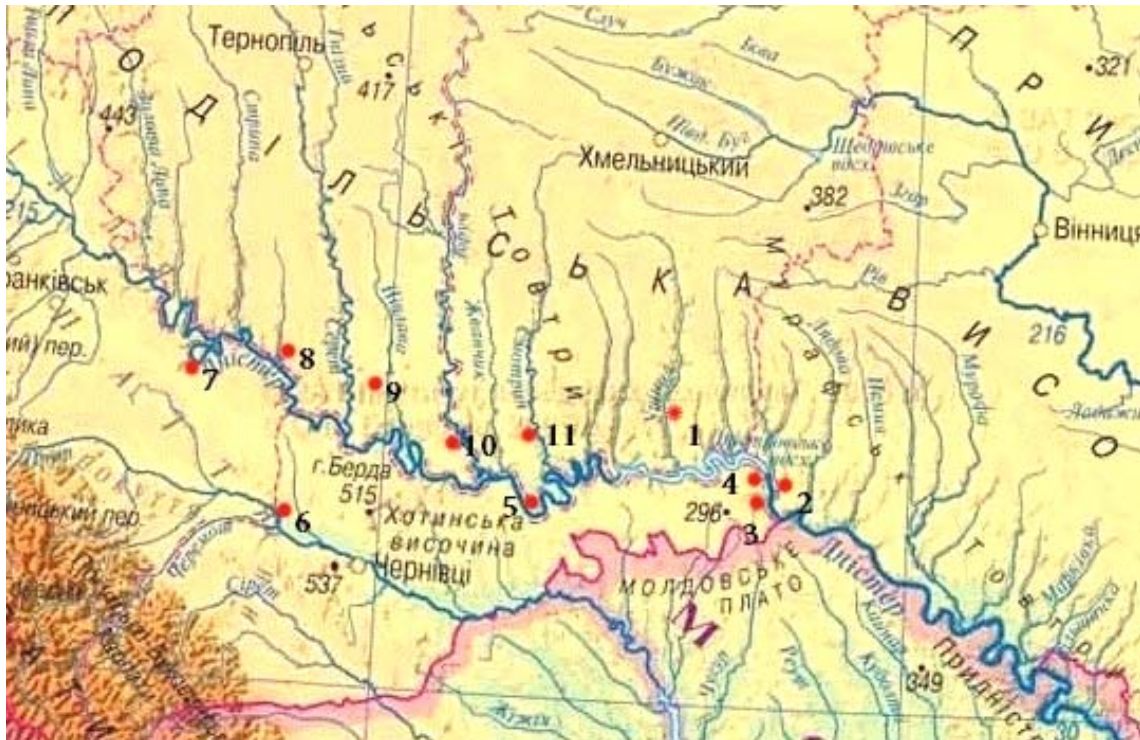

Рис. 1. Поселення етапу VI: 1 – Тимків I, 2 – Липчани I, 3 – Василівка, 4 – Ожеве, 5 – Гринчук, 6 – Шипинці А, 7 – Незвисько I, 8 – Устечко, 9 – Глибочок, 10 – Кудринці, 11 – Смотрич II–Кубачівка
Fig. 1. Settlements from stage VI: 1 – Tymkiv I, 2 – Lypchany I, 3 – Vasylivka, 4 – Ozheve, 5 – Grynychuk, 6 – Shypintsi A, 7 – Nezvysko I, 8 – Ustechko, 9 – Glybochok, 10 – Kudryntsi, 11 – Smotrych II–Kubachivka

Кераміка із заглибленим орнаментом репрезентована невеликими уламками. Відтворити форму посудин за ними складно. Лінійний орнамент утворюють ретельно нанесені жолобки завширшки 0,5 см. Майже на всіх фрагментах залишилися сліди фарбування червоним або чорним кольором на зовнішній поверхні, а також білим – у жолобках (рис. 2, 3, 6, 9, 10, 3, 2, 4–9). Тло темно-сіре або світло-помаранчове, залежно від випалу посудини.

Для систематизації розписного посуду ми використовували схему стилів, яку розробив Г. Шмідт [Schmidt, 1932] і доповнили в подальшому інші дослідники. Серед кераміки з мальованим орнаментом переважає поліхромний розпис у стилі α^2 (на червоному тлі розпис чорною фарбою, при цьому утворюються червоні смуги, по них прокреслюють тонкі білі лінії). Він наявний майже на всіх фрагментах (рис. 2, 4, 5, 7, 8, 12, 13; 3, 3). На невеликому кубку і ще двох уламках зафіксовано стиль α^3 (орнамент білою фарбою на червоному тлі) (рис. 2, 1, 2, 11). Аналогічно оздоблені кубки присутні на поселеннях кінця етапу VI Трипілья та Кукутень А4, у Василівці [Шумова, 1994, рис. 1, 7], Незвиську I [Черныш, 1962, рис. 23, 1], Дрегушень [Marinescu-Bolcu, 1989, fig. 3, 4, 8]. Найкраще збережена посудина – грушоподібна (рис. 2, 1). Вона – єдиний зразок із розписом $\alpha^{\text{N}^{\circ}}$ (на білому тлі розпис чорною фарбою, утворені білі смуги, заповнені тонкими червоними лініями).

Стилістичні підгрупи α формуються наприкінці етапу VI. Можемо спостерігати їх у розписах кераміки таких пам'яток, як Незвисько I [Черныш, 1962, рис. 23], Шипинці А [Кандиба, 2007, рис. 1, 1; 151–175], Василівка [Шумова, 1994, рис. 1, 1–17], Смотрич II–Кубачівка [Старенький, Левінзон, 2018, рис. 1, 2], Дрегушень [Marinescu-Bolcu, 1989], Феделешень [Dumitrescu, 1963] та ін. Стиль α присутній і на кераміці початку етапу VI–VII, але поступово його витісняють варіації пізніших стилів. Питання хронології етапу VI активно розробляють дослідники [Попова, 2003; Колесников, 1985; Палагута, 2016; Бурдо, 2018], але

загальноприйнятої схеми ще немає. За аналогією з відомими пам'ятками можемо віднести її до кінця VI.

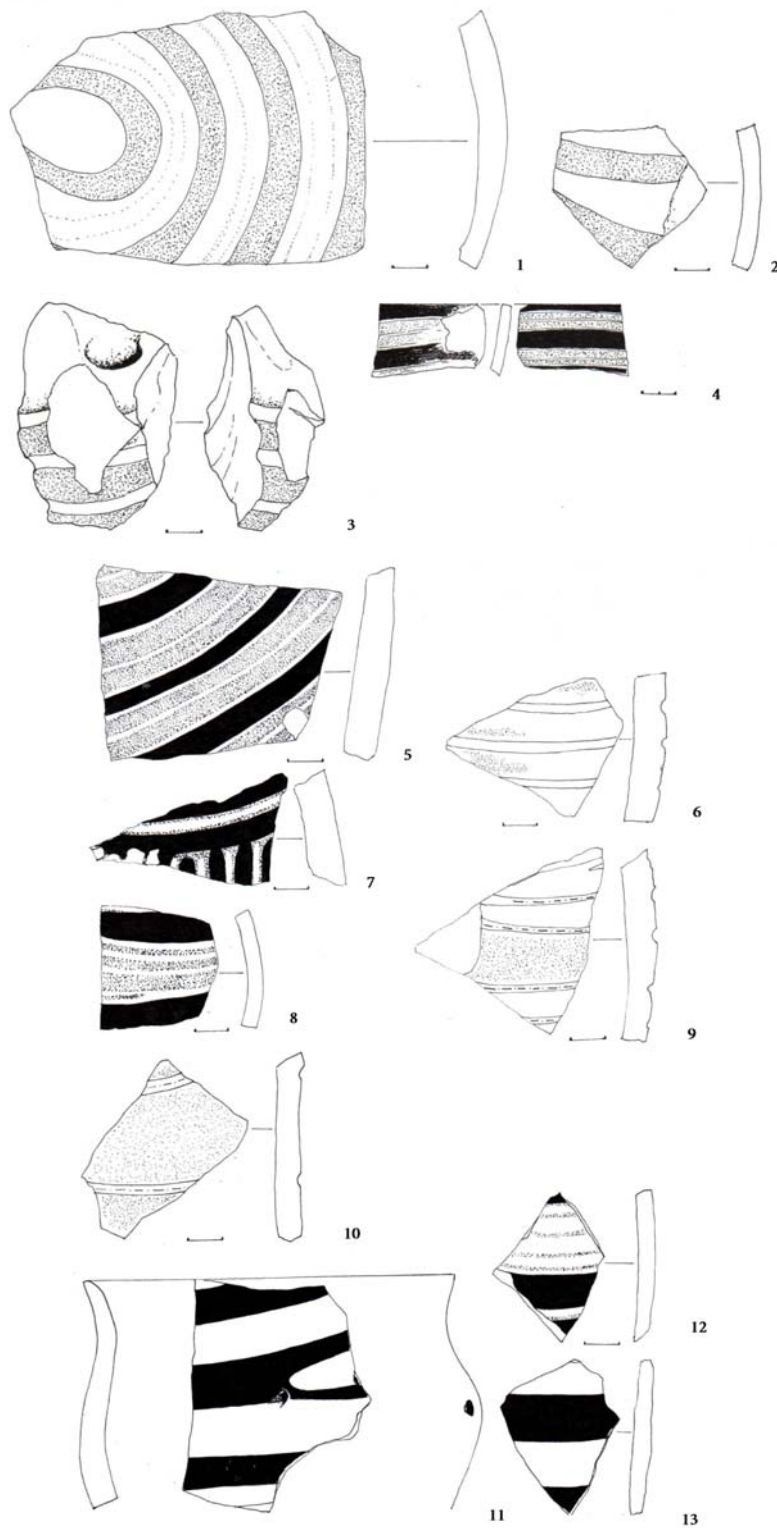

Рис. 2. Тимків I. Столова кераміка етапу VI
Fig. 2. Tymkiv I. Tableware from stage VI

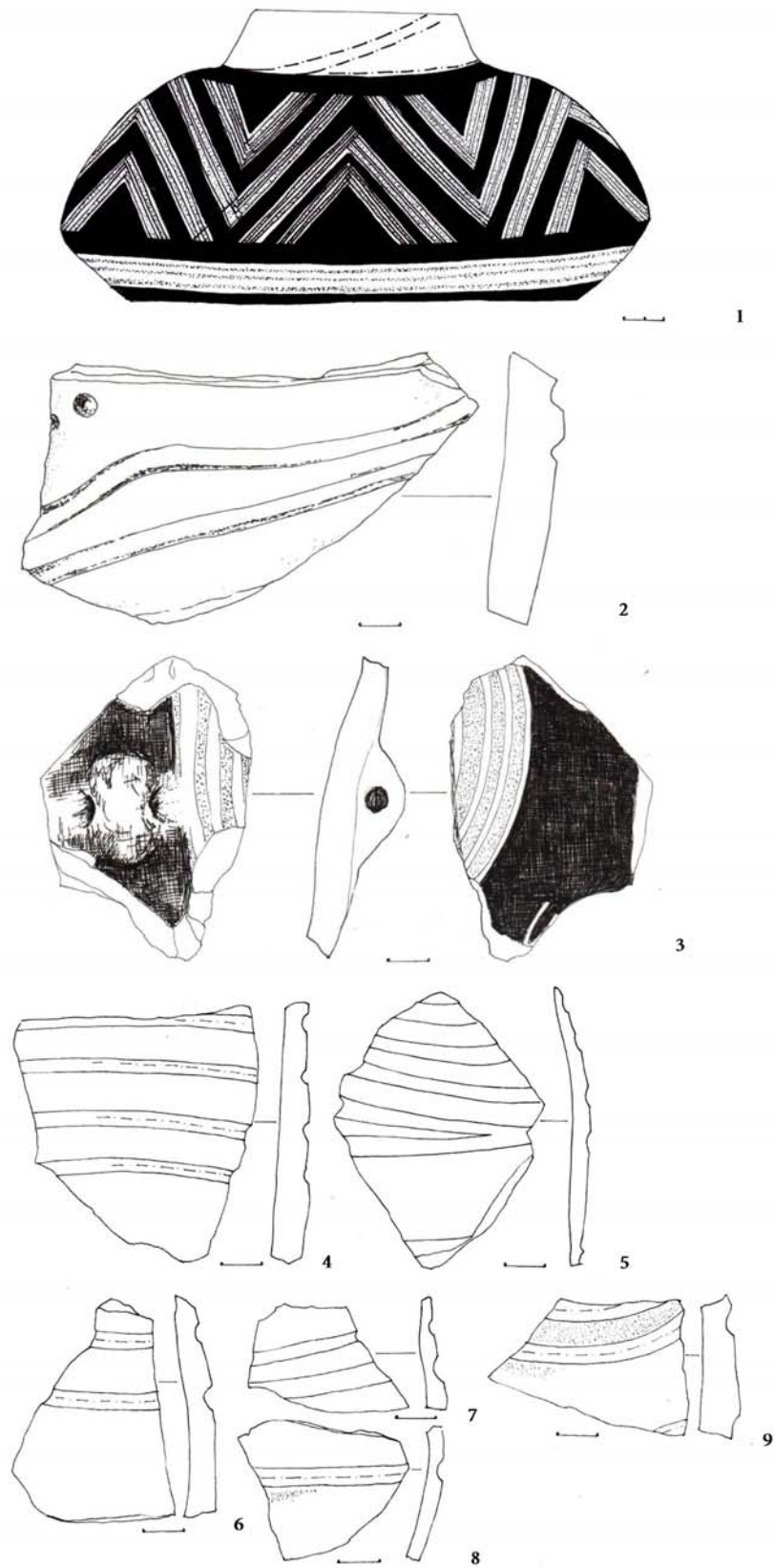

Рис. 3. Тимків I. Столова кераміка етапу BI
Fig. 3. Tymkiv I. Tableware from stage BI

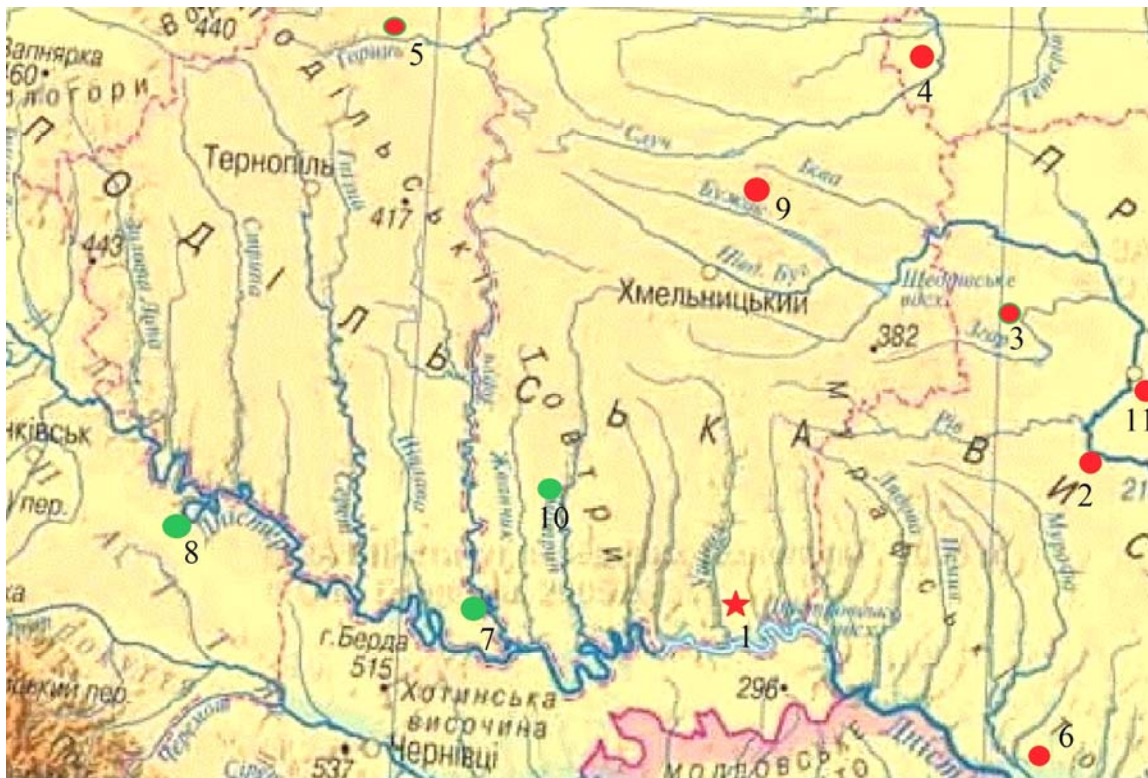

Рис. 4. Поселення етапу ВІІ з орнаментациєю з білою окантовкою: 1 – Тимків ІІ, 2 – Ворошилівка, 3 – Сосни, 4 – Коржівка, 5 – Бодаки, 6 – Буша ІІ, 7 – Збручанське, 8 – Незвисько ІІІ, 9 – Терешівці, 10 – Голосків, 11 – Селище

Fig.4. Settlement from stage ВІІ from with ornamentation with white ending: 1 – Tymkiv ІІ, 2 – Voroshylivka, 3 – Sosny, 4 – Korzhivka, 5 – Bodaky, 6 – Busha ІІ, 7 – Zbruchanske, 8 – Nezvysko ІІІ, 9 – Tereshivtsi, 10 – Goloskiv, 11 – Selysche

Шар етапу ВІІ трипільської культури (рис. 4)

До етапу ВІІ належать фрагменти 63-х столових посудин, виготовлених із добре відмудленої глини. Розпис посуду виконано різними відтінками чорної фарби. Понад половину (50,7 %) орнаментних схем мальованого посуду обведено білими тонкими лініями.

Великі зрізано-конічні миски розмальовували ззовні та зсередини великими й малими овалами, розташованими у вигляді цифри “8”. У середині великих овалів інколи зображували хвилясті стрічки. Усього маємо фрагменти чотирьох таких (рис. 5, 1). На фрагментах дев'яти зрізано-конічних мисок помітний двосторонній розпис, але схеми орнаменту встановити не вдалося через малі розміри знахідок.

Фрагменти трьох зрізано-сферичних мисок середніх розмірів розмальовані в середині дугами, що заходять одна за одну. Орнаментальна схема однієї обведена тонкими білими лініями (рис. 5, 2-4).

Фрагменти 12 кубків із плавними ребрами дозволяють побачити, що їх розмальовували метопами й горизонтальними “горбиками” поміж ними (рис. 6). Схеми розпису шести кубків обведені тонкими білими лініями. А поміж щаблями драбинки в метопі одного кубка розташовані білі крапки. На двох кубках поверх орнаменту розміщено вертикальні білі стрічки (рис. 6, 6-7). Ще на чотирьох – чорні вертикальні стрічки (рис. 6, 8-11).

Велика біконічна посудина з плавними ребрами, розмальована в нижньому широкому орнаментальному полі великими горизонтальними S-подібними дугами, обведеними білими

тонкими лініями. На верхньому орнаментальному полі були погано помітні зараз фестони, також обведені тонкими білими лініями (рис. 7, 1).

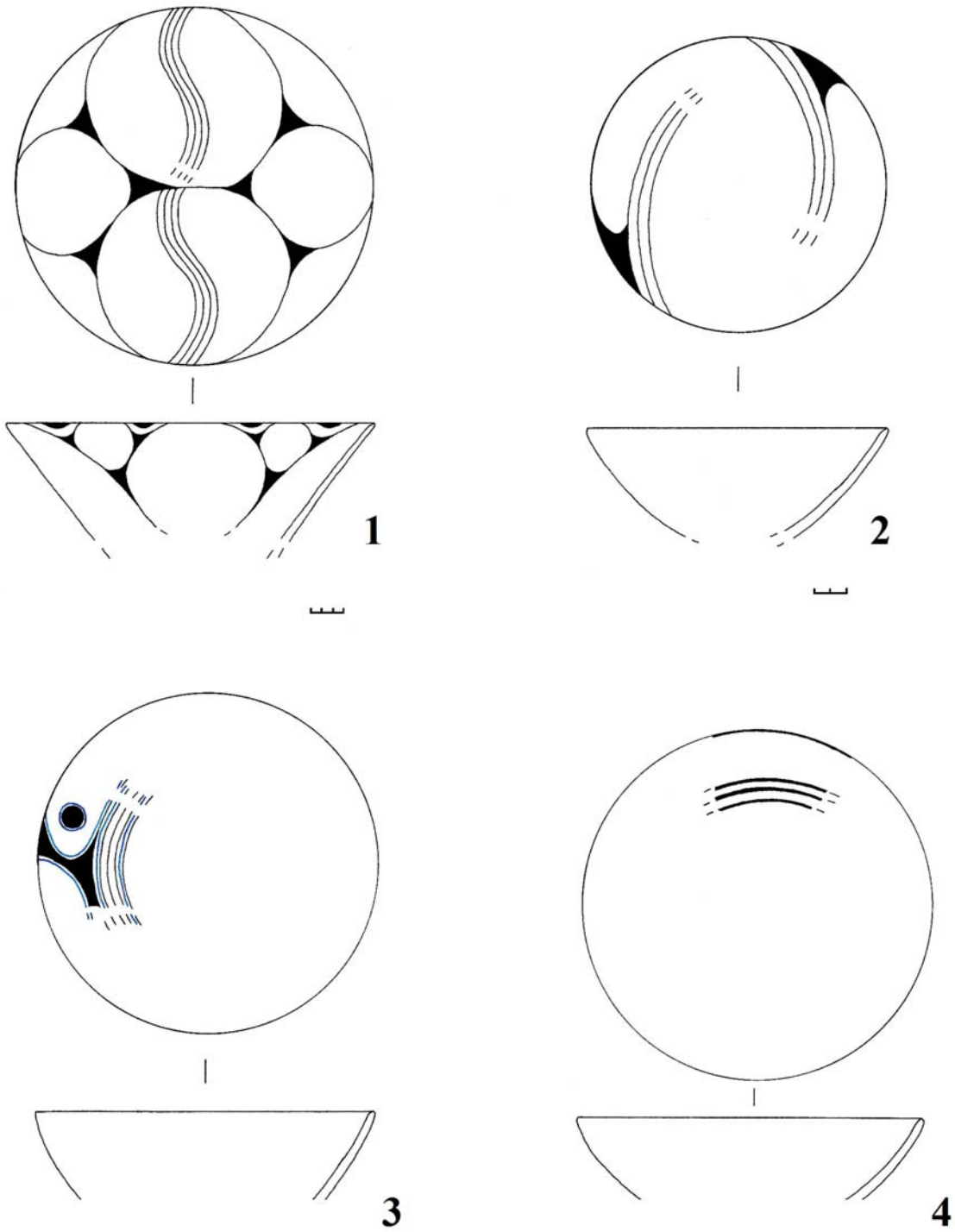

Рис. 5. Тимків II. Столова кераміка етапу ВІІ
Fig. 5. Tymkiv II. Tableware from stage ВІІ

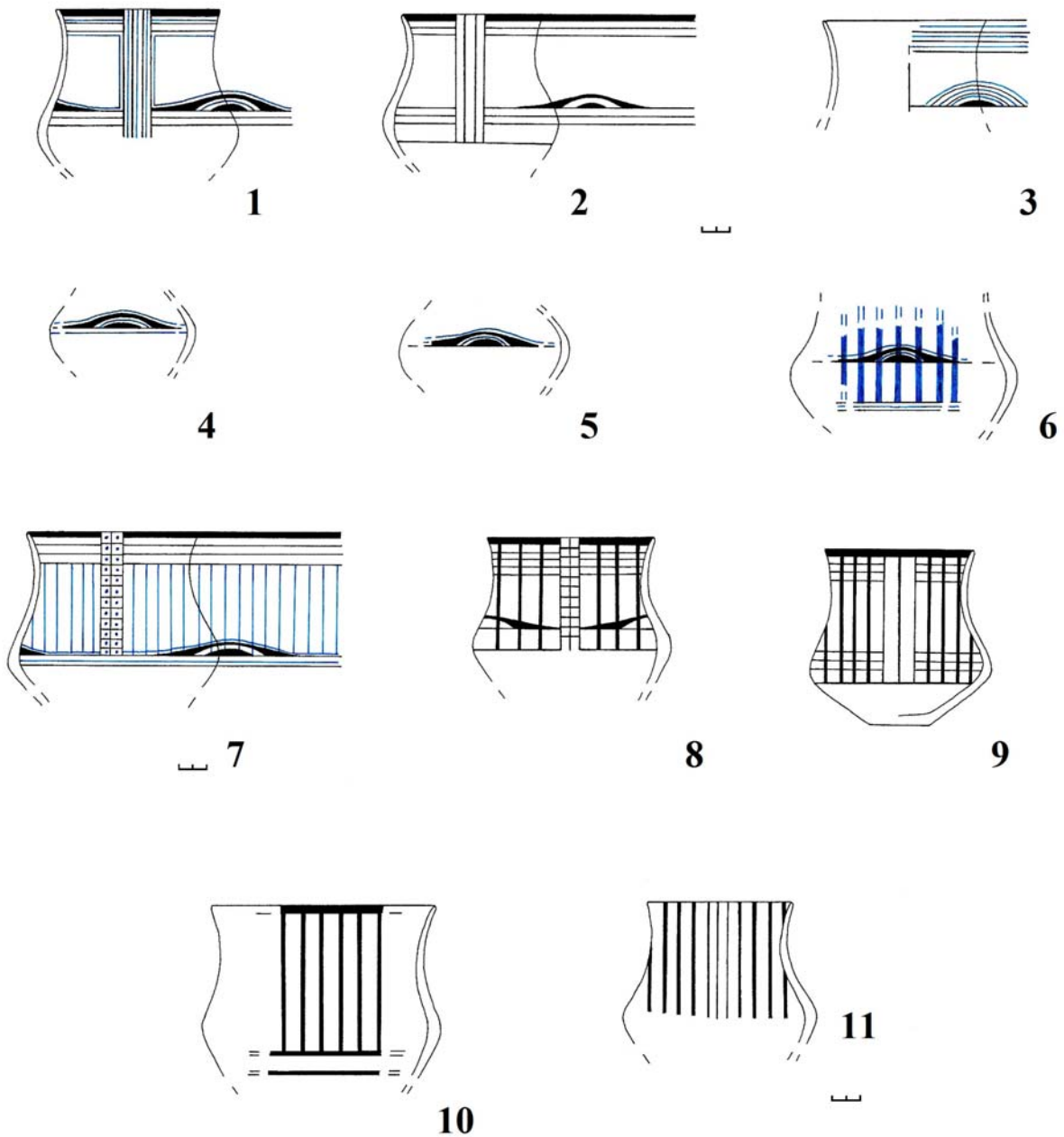

Рис. 6. Тимків II. Столова кераміка етапу VII
Fig. 6. Tymkiv II. Tableware from stage VII

Біконічний посуд (1 екземпляр) ще розмальовували вертикальними дугами, що заходили одна за одну, обведеними тонкими білими лініями (рис. 8, 2). Одна невелика амфора була розмальована “лицьовою” схемою, також обведена білими лініями (рис. 8, 7).

Маємо фрагменти вінець двох кратерів середніх розмірів. На одному з них білими тонкими лініями нанесено навскісний хрест (рис. 7, 2). Знайдено також частини восьми великих кратерів із великими вінцями, що виходять за максимальне розширення тулубів. Ззовні на вінцях зображували елементи “лицьових” схем, поділених метопами (рис. 9, 1–5). На внутрішніх сторонах цих вінців малювали великі горизонтально розташовані лінзоподібні

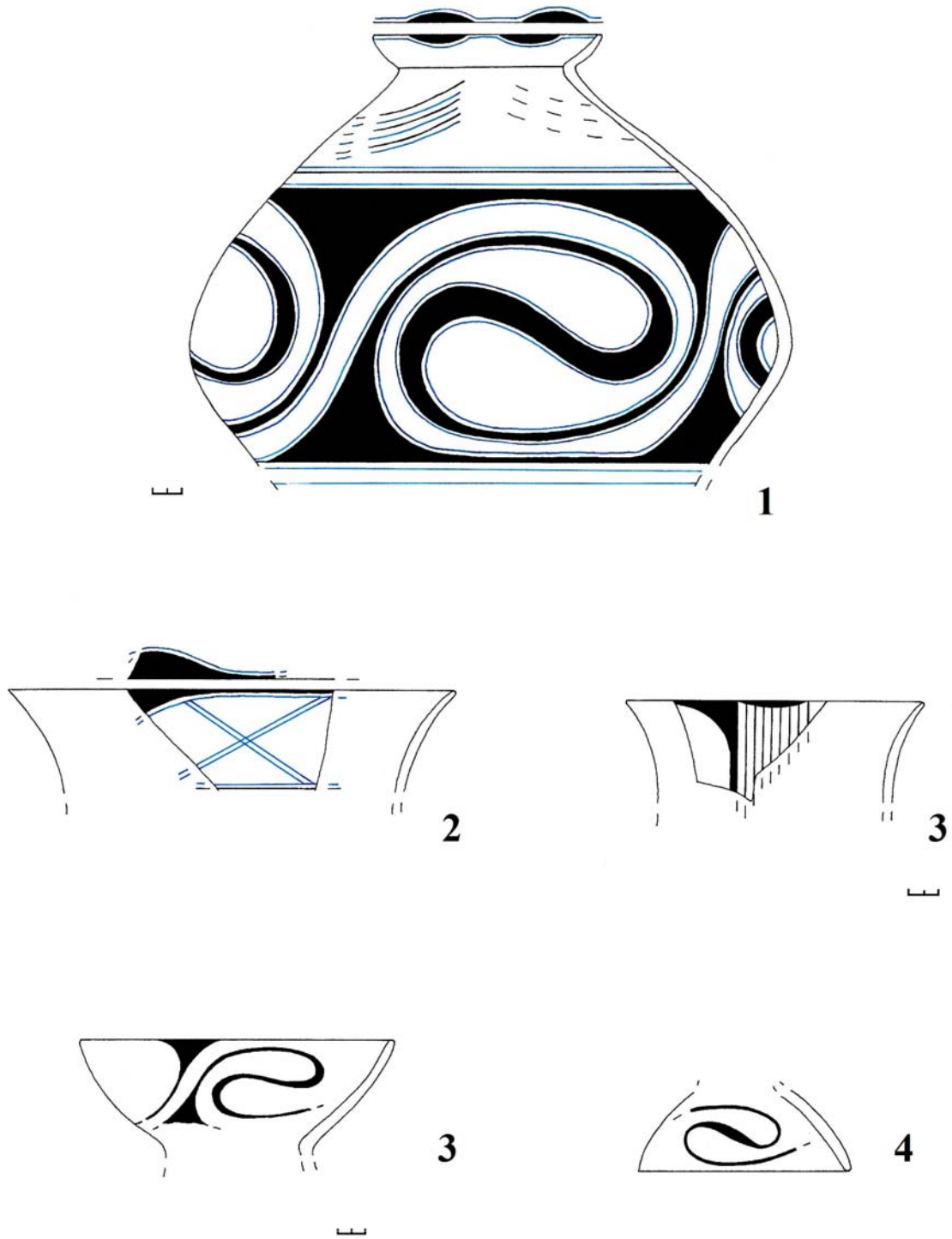

Рис. 7. Тимків II. Столова кераміка етапу BII
Fig. 7. Tymkiv II. Tableware from stage BII

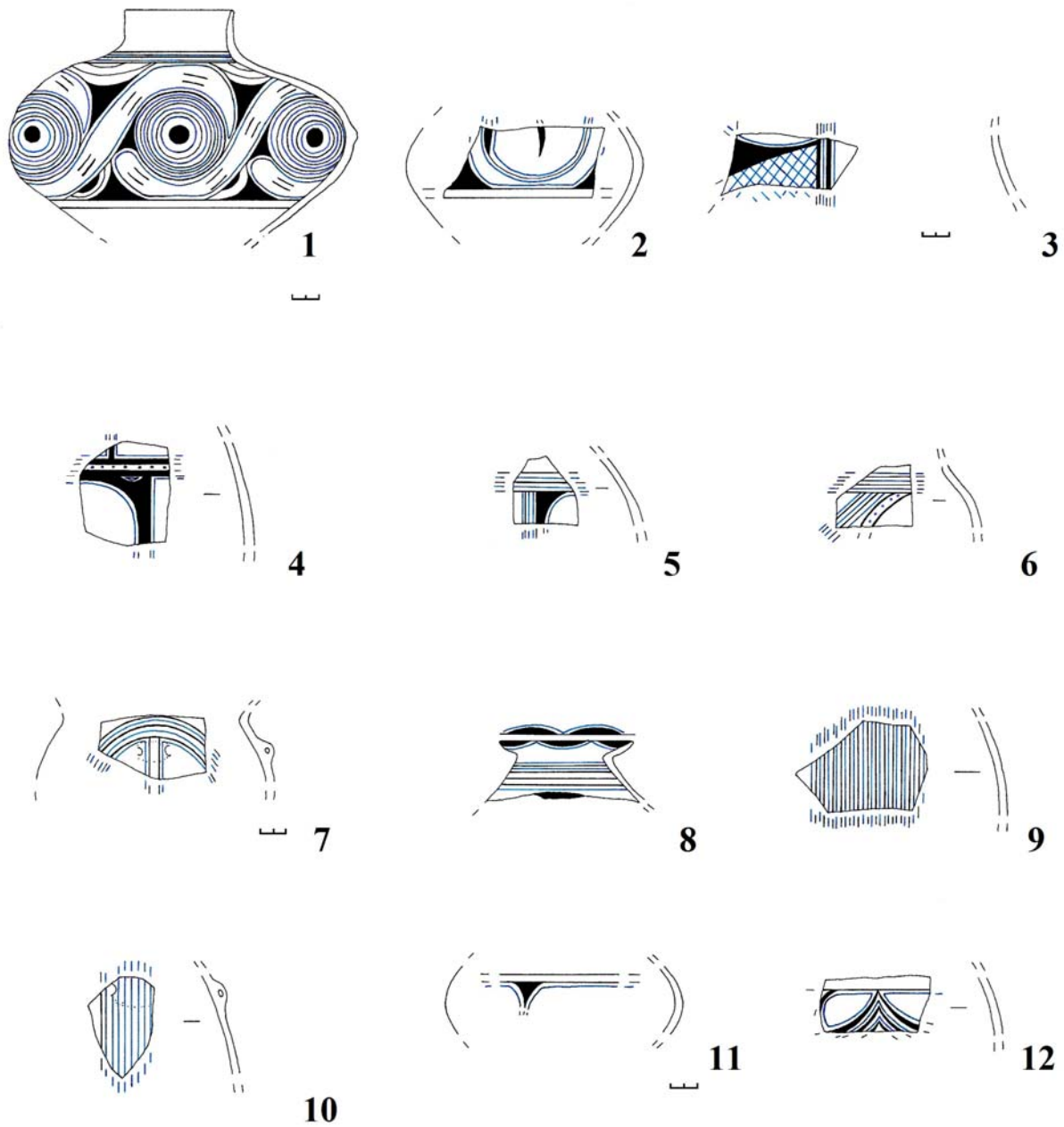

Рис. 8. Тимків II. Столова кераміка етапу VII
Fig. 8. Tymkiv II. Tableware from stage VII

овали. На тулубах – великі горизонтальні (або діагональні), з'єднані тонкими лініями. Орнаментальні схеми двох таких кратерів обведено білими тонкими лініями.

Знайдено фрагменти трьох грушоподібних посудин із високими циліндричними вінцями. Дві з них орнаментовані схемами розпису "Tangentkrisband", обведеними білими тонкими лініями. На найбільших розширеннях їхніх тулубів, із двох сторін кожної посудини,

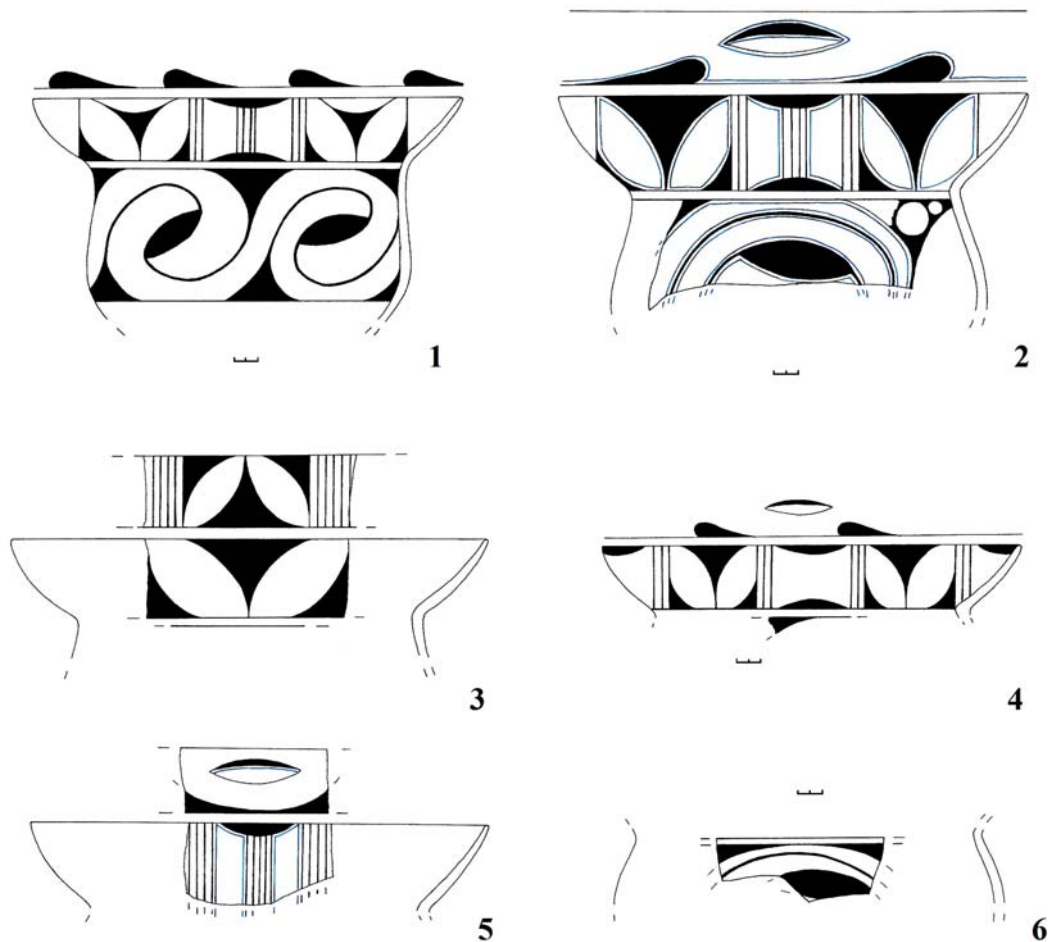

Рис. 9. Тимків II. Столова кераміка етапу ВІІ
Fig. 9. Tymkiv II. Tableware from stage ВІІ

розташовані малі овальні наліпи. По середині тангентів одного розпису – групи коротких рисок (рис. 8, 1).

Маємо ще фрагменти 14 мальованих посудин, схеми розпису яких встановити неможливо через малі розміри. Помітно лише те, що їхній чорний розпис був обведений білими тонкими лініями (рис. 8, 3–6, 8–12). Фрагменти двох “біноклеподібних” посудин розмальовані горизонтальними S-подібними дугами (рис. 7, 4–5).

Керамічний комплекс етапу ВІІ із Тимкова має яскраві риси синтезу традицій двох локальних груп трипільської культури того часу. Такі орнаментальні схеми, як горизонтальні S-подібні дуги, вертикальні великі овали, з’єднані тонкими лініями, елементи “лицьових” розписів на великих вінцях кратерів, властиві для орнаментики посуду мерешовської групи.

Обведення білими тонкими лініями мерешовських орнаментальних схем характерні для столового посуду середньобузької локальної групи [Гусев, 1995, с. 146–155]. Наприклад, до такого посуду належить 21 % кераміки з поселення цієї групи Ворошилівки.

Ці елементи з’явилися на посуді трипільських поселень етапу ВІІ на Середньому Бузі під впливами орнаментальних традицій I фази шипинецької групи, де на поселенні Незвисько III маємо 10,6 % таких [Ткачук, 1999]. На іншому поселенні шипинецької групи I фази – Збручанське [Сохацький, 2006], де її кількість сягає 50,7 %.

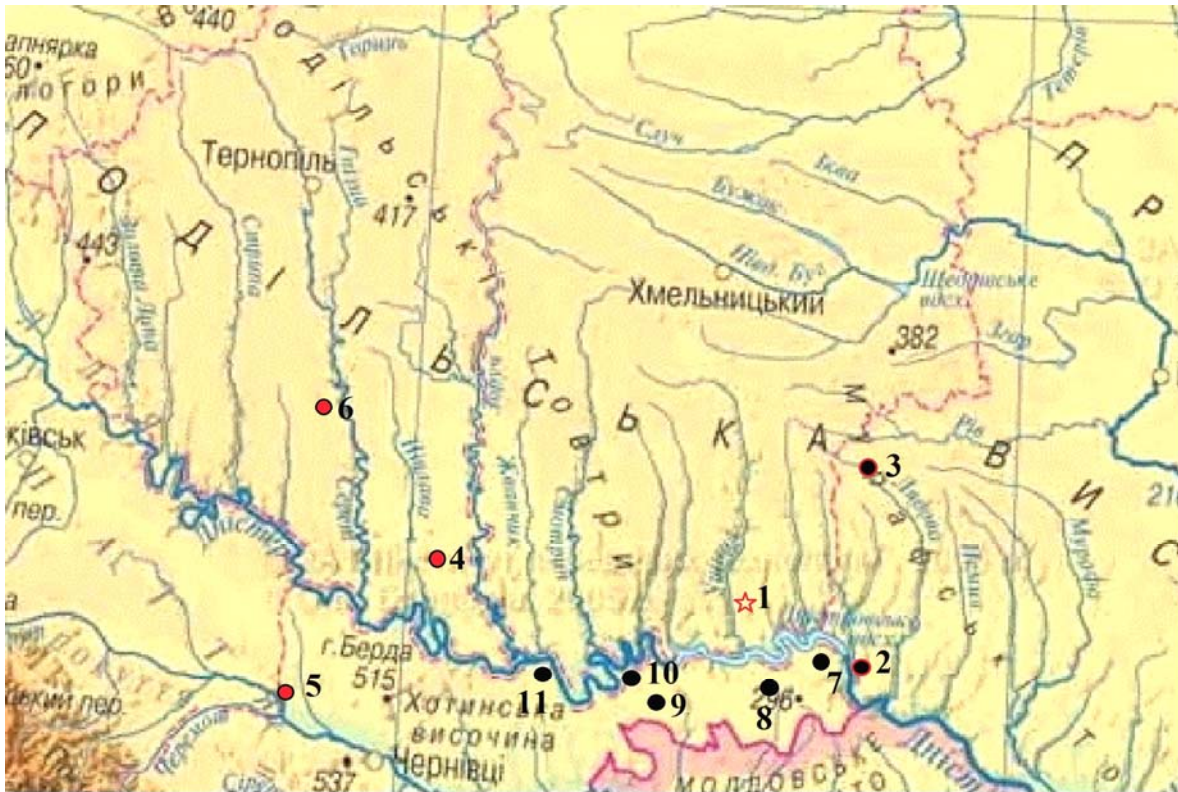

Рис. 10. Поселення кінця етапу СІ. Петренська група: 1 – Тимків ІІІ, 2 – Бернашівка ІІ, 3 – Ялтушків; Шипинецька група: 4 – Більче-Золоте Вертеба І, 5 – Шипинці Б, 6 – Білий Потік ІІ; Бадрязька група: 7 – Ломачинці, 8 – Шибутинці, 9 – Вартиківці, 10 – Коновка, 11 – Дарабани
Fig. 10. Settlements from the beginning of stage СІ. Pestren group: 1 – Tymkiv ІІІ, 2 – Bernashivka ІІ, 3 – Jaltushkiv; Shypyntsi group: 4 – Bilche-Zolote Verteba І, 5 – Shypyntsi Б, 6 – Bilyi Potik ІІ; Brdragii group: 7 – Lomachyntsi, 8 – Shybutyntsi, 9 – Vartykivtsi, 10 – Konovka, 11 – Darabany

До яскравих впливів шипинецьких традицій у розписах посуду з Тимкова належать вертикальні білі й чорні паралельні лінії та стрічки, нанесені поверх орнаментатії або просто на поверхню кубків.

Впливи керамічних традицій шипинецької групи на етапі VІІ помітні на Середньому Побужжі, де на поселенні Сосни, поряд з обведенням білими лініями орнаментальних схем, знайдений типовий шипинецький посуд у вигляді кратерів із “зірками” [Гусев, 1995, с. 146–155].

Шипинецькі впливи (біле обведення орнаментальних схем, паралельні стрічки, нанесені поверх орнаментатії посуду) помітні у верхів'ях Горині (Бодаки) [Скакун, Старкова, 2003, с. 148–160]: на Случі (Коржівка, ур. Баштан) [Krutz, Ruzhov, 2000, р. 91] і Мурафі (Буша) [Косаківський, Рудь, 2009, с. 30–33].

Керамічний комплекс етапу VІІ із поселення Тимків – це один доказ контактів між локальними групами трипільської культури того часу на Середньому Придністер'ї.

Шар етапу СІ трипільської культури (рис. 10)

Третій шар Тимкова належить поселенню петренської групи етапу СІ. З нього походять фрагменти 97 столових посудин і 10 “імпортованих” або впливів. Великі зрізано-конічні миски всередині були розмальовані великими й малими овалами, розташованими, як і на розписах

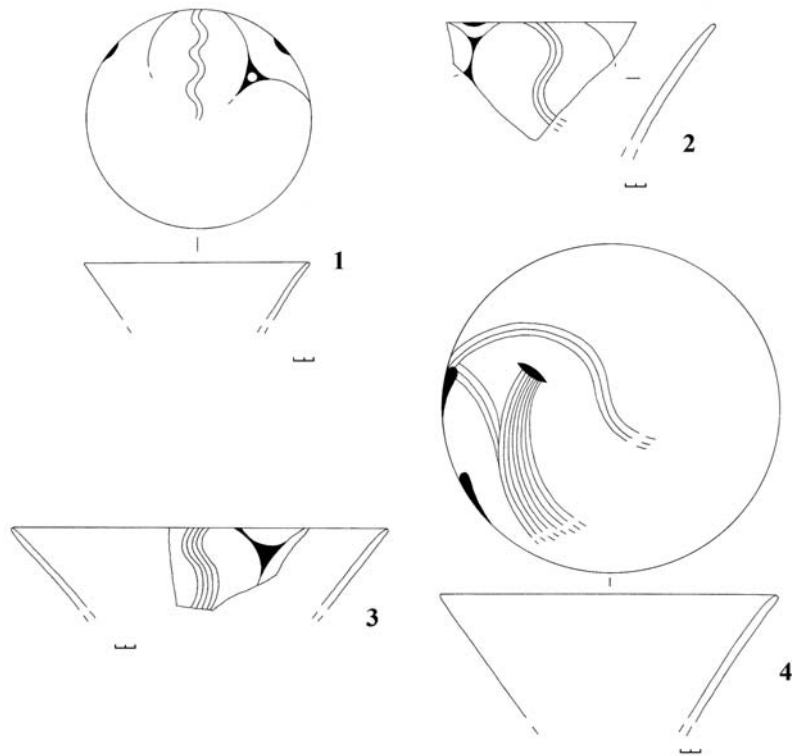

Рис. 11. Тимків III. Столова кераміка кінця етапу СІ
Fig. 11. Tymkiv III. Tableware from the final of stage CI

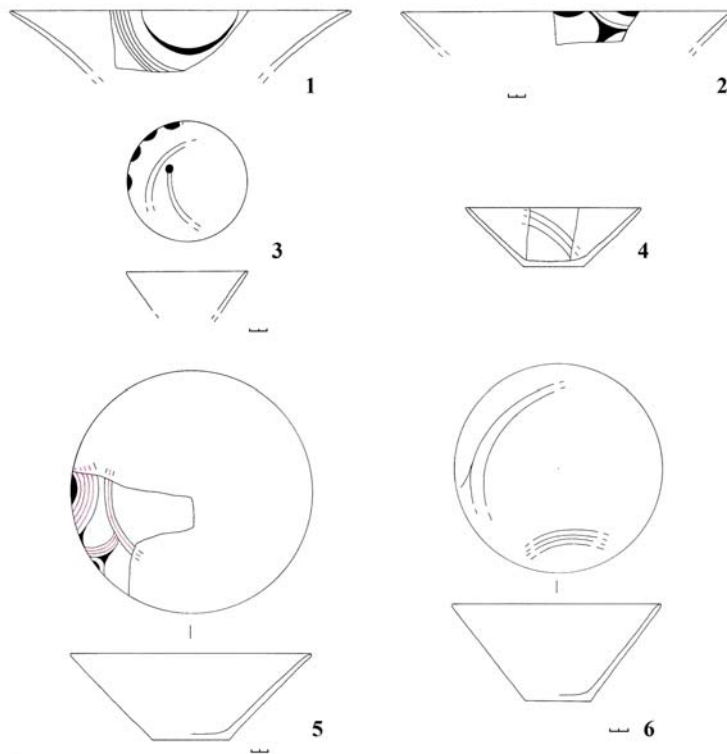

Рис. 12. Тимків III. Столова кераміка кінця етапу СІ
Fig. 12. Tymkiv III. Tableware from the final of stage CI

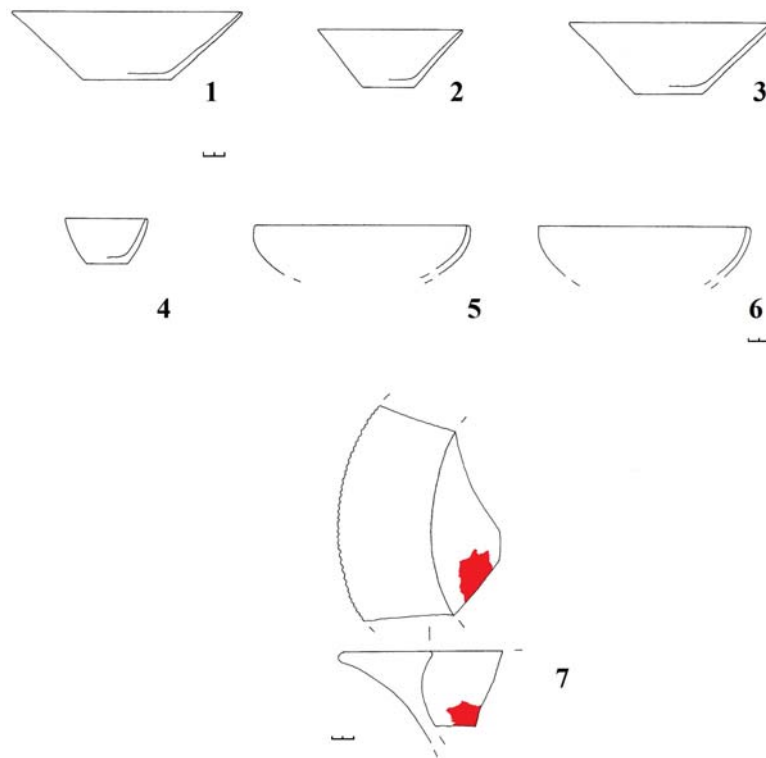

Рис. 13. Тимків III. Столова кераміка кінця етапу СІ
Fig. 13. Tymkiv III. Tableware from the final of stage CI

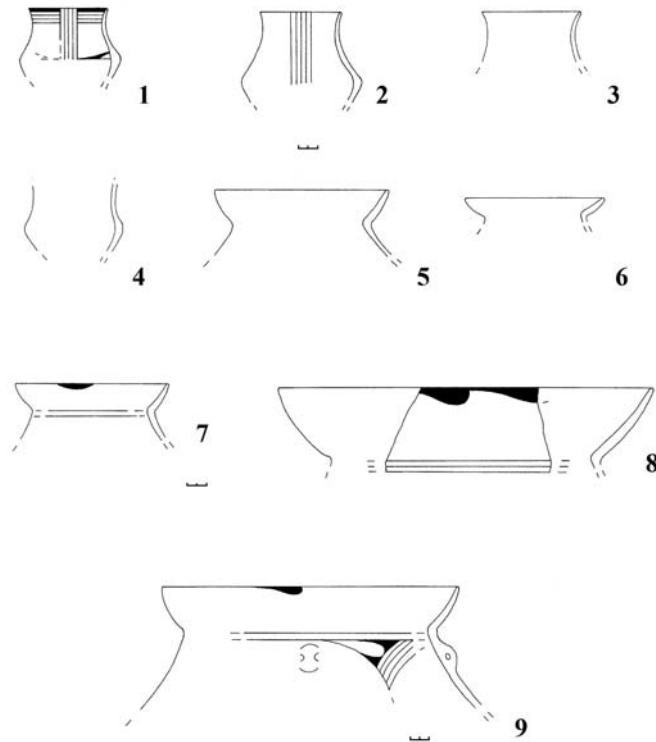

Рис. 14. Тимків III. Столова кераміка кінця етапу СІ
Fig. 14. Tymkiv III. Tableware from the final of stage CI

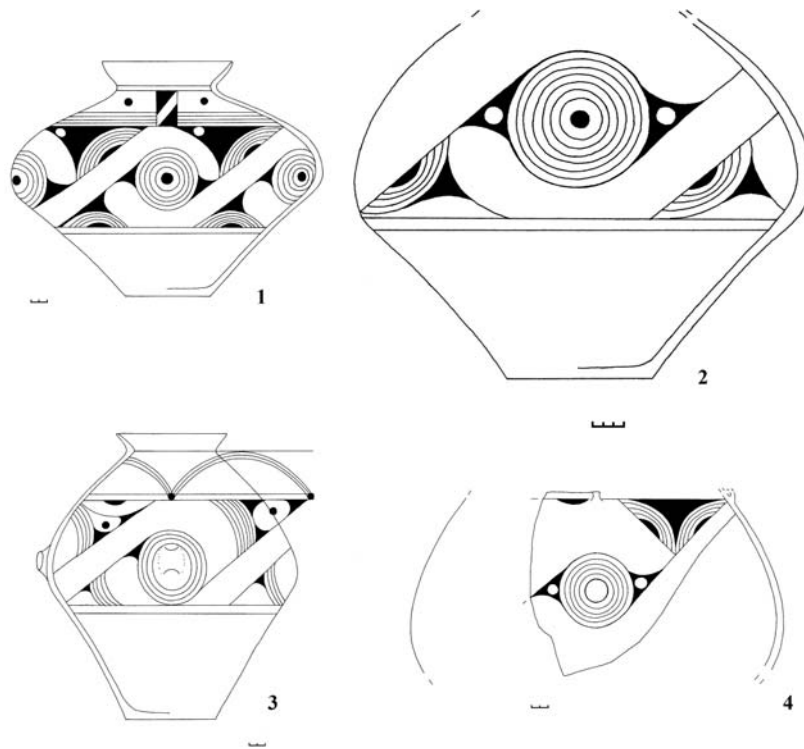

Рис. 15. Тимків III. Столова кераміка кінця етапу СІ
Fig. 15. Tymkiv III. Tableware from the final of stage CI

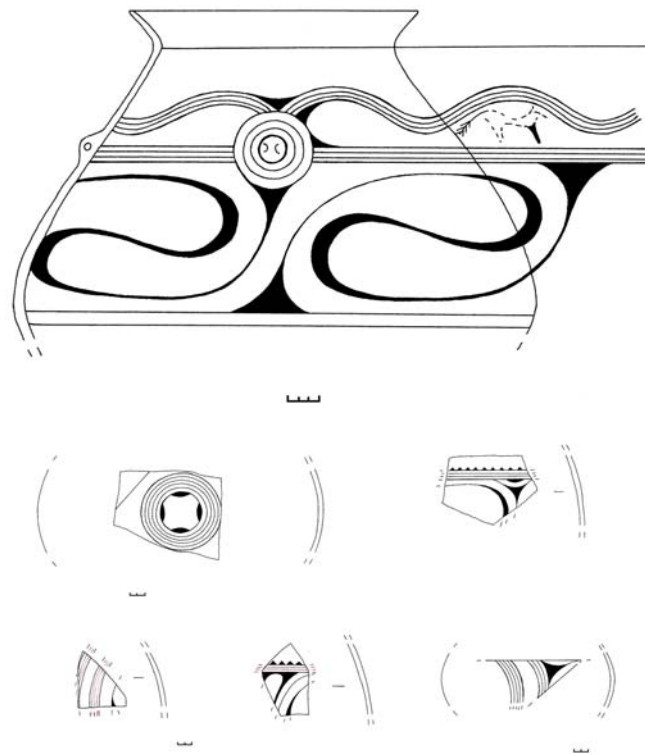

Рис. 16. Тимків III. Столова кераміка кінця етапу СІ
Fig. 16. Tymkiv III. Tableware from the final of stage CI

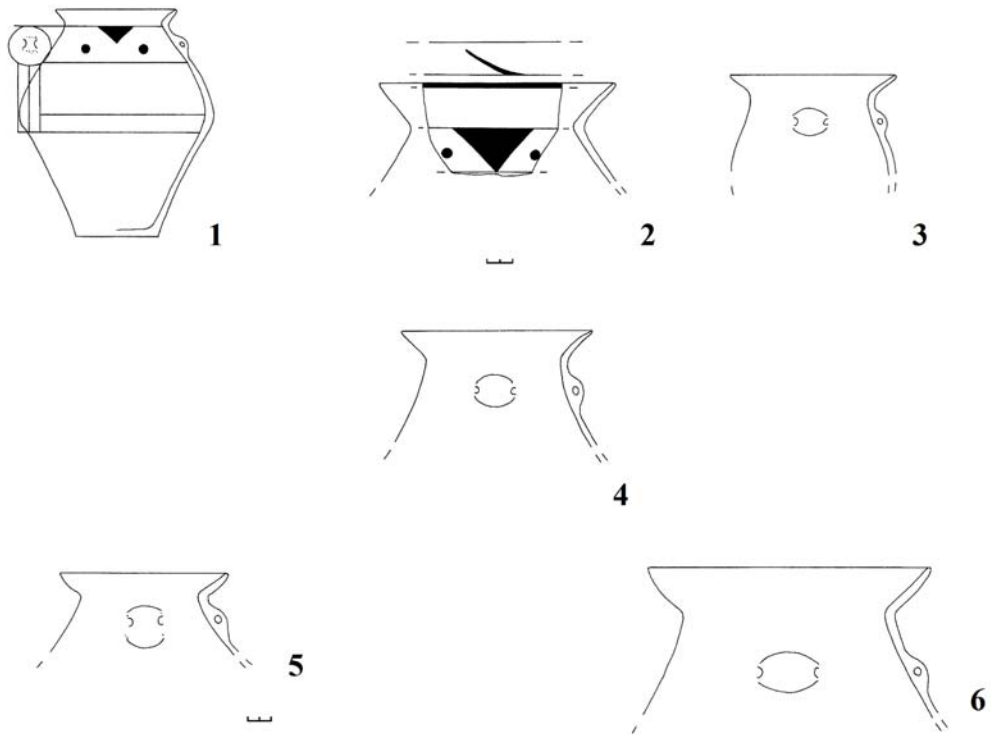

Рис. 17. Тимків III. Столова кераміка кінця етапу СІ
Fig. 17. Tymkiv III. Tableware from the final of stage CI

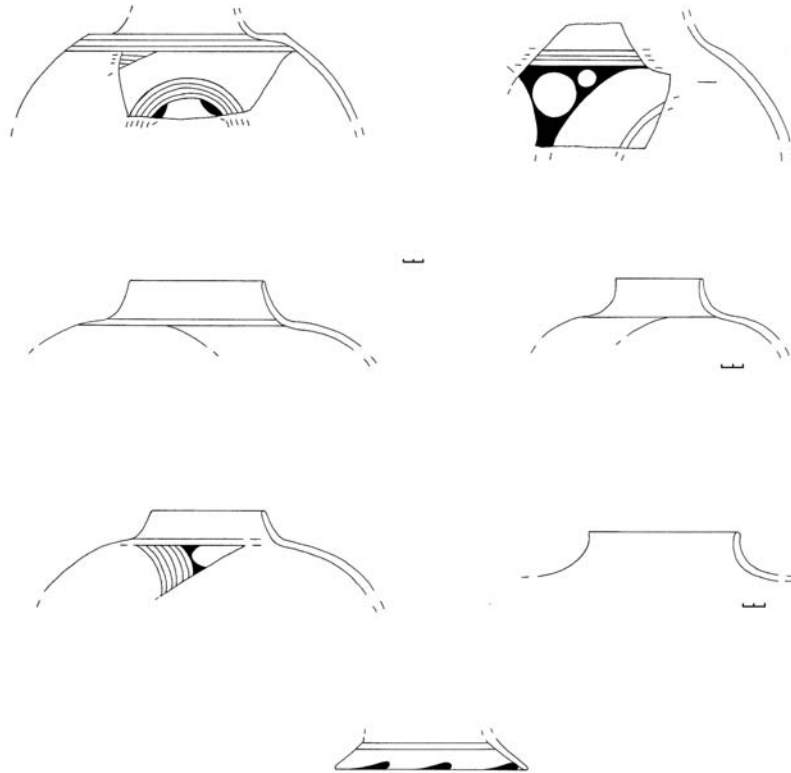

Рис. 18. Тимків III. Столова кераміка кінця етапу СІ
Fig. 18. Tymkiv III. Tableware from the final of stage CI

мисок етапу VII, але на відміну від них, зовні не розписані. У середині великих овалів зображували хвилясті стрічки. Маємо фрагменти трьох таких мисок (рис. 11, 1–3).

Одна велика і три малі зрізано-конічні миски розмальовані всередині дугами, що заходять одна за одну, завершувалися малими чорними колами або чорними лінзоподібними овалами (рис. 11, 4; 12, 3). Інколи (один випадок) через середину миски зображували хвилясту стрічку. Одна була розмальована червоними лініями в середині орнаментальних фігур, виконаних чорною фарбою (рис. 12, 5). Схеми розписів більшості зрізано-конічних мисок із Тимкова (11 екземплярів) не піддаються реконструкції через малі розміри їх фрагментів. На деяких зрізано-сферичних (3 екземпляри) і зрізано-конічних (3 екземпляри) мисках розпис не зберігся.

Знайдено фрагмент глиняного “корита” з перфорованим краєм вінця, яке, можливо, стояло на коротких ніжках. У середині збереглися сліди червоного фарбування (рис. 13, 7).

Кубки (5 екземплярів) зберегли схеми розпису у вигляді метоп і горизонтальних чорних “горбиків” поміж ними. Але їхні ребра стали гострішими (рис. 14, 1–4).

Біконічний посуд був або з горизонтальними ручками з вертикальними отворами, які розташовувалися на найбільших розширеннях, або їх не мав. Вінця переважно прямі короткі різко відігнуті назовні, хоча збереглися лійчасті, властиві для біконічного посуду ранішого етапу VII.

Одна біконічна посудина з ручками, розташованими на найбільшому розширенні тулуба, розмальована в нижній широкій орнаментальній зоні схемою “Tangentenkreisband”, а у верхній вужчій – великими горизонтальними дугами з малими чорними колами на кінцях (рис. 15, 3).

Друга біконічна посудина розмальована в нижньому широкому орнаментальному полі схемою “Tangentenkreisband”, де утворені концентричними лініями кола, з чорними малими кругами в середині, з'єднані тангентами. На верхньому ярусі розпису зображені вертикальні стрічки й малі чорні кола (рис. 15, 1).

Велика амфора з малими вертикальними ручками з горизонтальними отворами, розташованими трохи нижче вінець. У нижньому ярусі посудина розмальована схемою “Tangentenkreisband”, з великими, утвореними концентричними лініями, колами (рис. 15, 4).

На фрагментах біконічних посудин помітні схеми “Tangentenkreisband”, з великими колами, утвореними концентричними лініями й овалами з чорними “горбиками”, а також овалами з прямим хрестом у середині.

Велика амфора з невеликими вертикальними ручками з горизонтальними отворами, розташованими трохи нижче вінець, у нижньому широкому ярусі розпису, мала великі горизонтальні S-подібні дуги. У верхньому ярусі – велика горизонтальна хвиляста стрічка, під якою розташовувалося зображення тварини з хвостом-колоском (рис. 16, 1).

Амфори меншого розміру розмальовували схемами “лицьовий мотив”. Маємо одну таку цілу і верхню частину другої (рис. 17, 1–2). На фрагментах інших (4 екземпляри) орнамент не зберігся.

Маємо стінки і вінця ще 16 біконічних столових посудин, схеми розпису яких не підлягають реконструкції через малі розміри фрагментів.

Фрагменти шести грушоподібних посудин із короткими циліндричними вінцями занадто малі для визначення їх орнаменталії (рис. 18, 1–6). Сім шоломоподібних покриток до них також сильно фрагментовані – їх орнаменталія не відома (рис. 18, 7).

Зрізано-сферична миска на коротких ніжках розмальована ззовні великими фестонами (рис. 19, 1). Зовнішній розпис малого горщика складається з горизонтального ряду малих чорних шевронів, нанесених ззовні під краєм вінця, і великих горизонтальних фестонів, намальованих на тулубі (рис. 19, 2).

Серед фрагментів петренського посуду з третьої верстви Тимкова трапляються такі, що належать до впливів або “імпортів” за орнаментами чи формами. Це – верхні частини двох біконічних посудин із прямими різко відігнутими назовні вінцями. У верхніх орнаментальних ярусах зображені вертикальні стрічки з двома вертикальними “горбиками” (рис. 19, 3–4). На

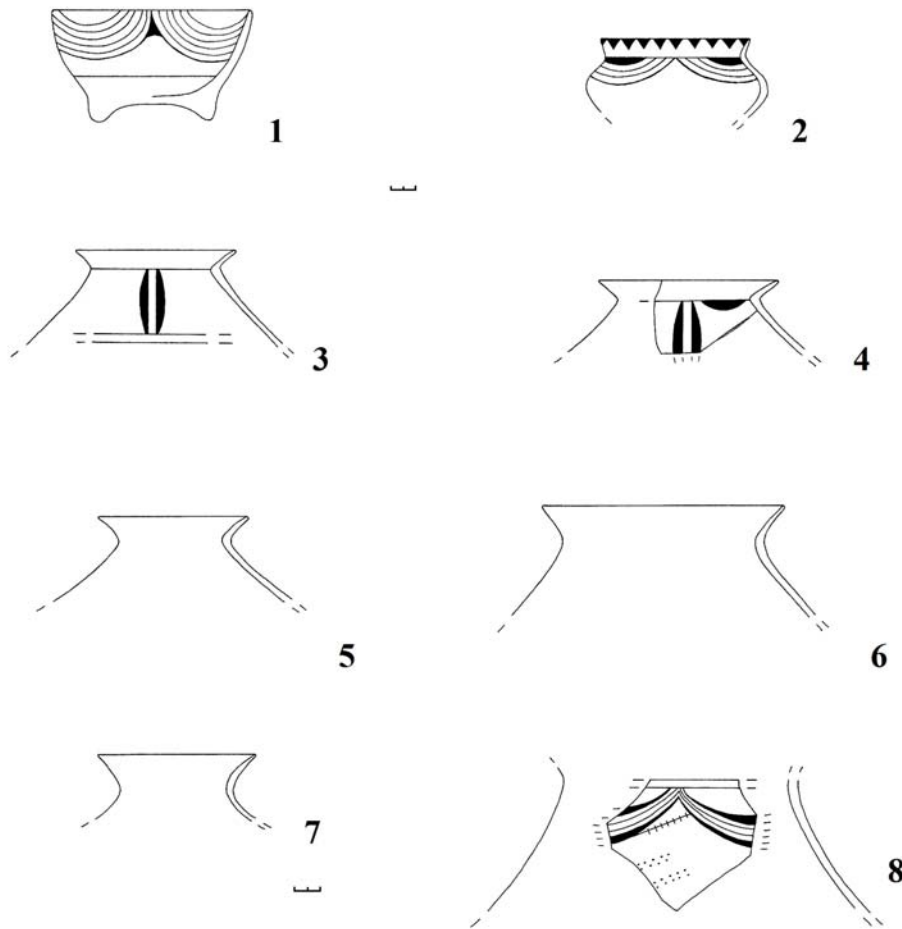

Рис. 19. Тимків III. Столова кераміка кінця етапу CI
Fig. 19. Tymkiv III. Tableware from the final of stage CI

другому ярусі великої біконічної посудини розташовані великі горизонтальні фестони, поміж ними – дві діагонально розміщені групи крапок і діагональна лінія, яку перпендикулярно перетинають короткі лінії (рис. 19, 8).

Шість фрагментів вінець біконічного посуду з Тимкова мали високі плавно відігнуті назовні вінця (рис. 19, 5–7). Таке оформлення притаманне посуду бадразької групи.

Усі описані стилістичні й морфологічні риси знаходять аналогії серед столового посуду (і його орнаментики) бадразької локальної групи трипільської культури [Маркевич, 1981, с. 30–34], найближчі поселення якої розташовувалися неподалік, на території сходу сучасної Чернівецької області [Шмаглій, Рижов, Дудкін, 1985, с. 48–50; Ткачук, 2018, с. 80–82].

Багатошарове поселення Тимків, хоча і пограбоване нелегальними копачами, важливе для дослідження динаміки контактів різних локальних груп у Середньому Придністер'ї.

ЛІТЕРАТУРА

Бурдо Н. Б. (2018). Структура и социальные модели культуры Кукутень А–Триполье В I // *Stratum plus*. – № 2. – С. 17–34.

Винокур І. С., Гуцал А. Ф., Пеняк С. І., Тимошук Б. О., Якубовський В. Л. (1984). Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області. – Київ. – 224 с.

- Гусев С. О. (1995). Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV–III тис. до н. е. – Вінниця. – 304 с.
- Кандиба О. (2007). Шипинці. Мистецтво та вироби одного неолітичного селища // О. Ольжич. Археологія. – Київ. – С. 111–250.
- Колесников О. Г. (1985). Нові поселення середнього Трипілля в Подністров'ї // Археологія. – № 49. – С. 49–53.
- Косаківський В. А., Рудь В. С. (2009). Археологічні дослідження 2007–2009 років // Буша. Природа, археологія, історія, етнографія, фольклор. – Вінниця. – С. 27–44.
- Маркевич В. И. (1981). Позднетрипольские племена Северной Молдавии. – Кишинев. – 194 с.
- Палагута И. В. (2016). Трипольская культура в начале развитого периода (В I): относительная хронология и локальные варианты памятников. – Киев. – 410 с.
- Попова Т. А. (2003). Поливанов Яр. К эволюции трипольской культуры в Среднем Поднестровье. – Санкт-Петербург. – 240 с.
- Скакун Н. Н., Старкова Е. Г. (2003). Особенности керамического комплекса трипольского поселения Бодаки // Трипільські поселення-гіганти. Матеріали міжнародної конференції. – Київ. – С. 148–160.
- Сохацький М. (2006). Дослідження поселення Збручанське на Борщівщині // Літопис Борщівщини. – Борщів. – Вип. 11. – С. 3–7.
- Старенький І., Левінзон Є. (2018). Дослідження археологічної експедиції Кам'янець-Подільського державного музею-заповідника у 2018 р. // Археологія і фортифікація України. Збірник матеріалів VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський. – С. 8–26.
- Ткачук Т. (1999). Керамічний комплекс з Незвиська III і його значення для генезису трипільської культури на території Галичини, Буковини і Поділля // Вісник Прикарпатського університету. – Івано-Франківськ. – Вип. II. – С. 11–16.
- Ткачук Т. (2018). Поселення бадразької групи на Буковині // Археологія Буковини. Здобутки і перспективи. Тези доповідей II наукового семінару. – Чернівці. – С. 80–82.
- Черныш Е. К. (1962). К истории населения энеолитического времени в Среднем Приднестровье. Неолит и энеолит Юга европейской части СССР // Материалы и исследования по археологии СССР. – № 102. – С. 5–85.
- Шмаглій М. М., Рижов С. М., Дудкін В. П. (1985). Трипільське поселення Коновка в Середньому Подністров'ї // Археологія. – № 52. – С. 42–52.
- Dumitrescu V. (1963). Oreginea si evolutia culturii Cucuteni-Tripolie // SCIV. – XV. – P. 285–305.
- Krutz V., Ryzhov S. (2000). Tripolye cultures in Volhynia (Gorodsk-Volhynian group) // Baltic-Pontic studies. – Poznac. – Vol. 9. – P. 86–110.
- Marinescu-Bolcu S. (1989). Ceramica cucutenian de la Drguşeni: tradiţii, creaţii, proprii, aspecte regionale // SCIV. – T. 40. – N. 3. – P. 215–241.
- Schmidt H. (1932). Cucuteni / Hubert Schmidt. – Bucureşti. – 190 p.

REFERENCES

- Burdo, N. B. (2018). Struktura i social'nye modeli kul'tury Kukuten' A–Tripol'e B I. *Stratum plus*, 2, 17–34 (in Russian).
- Vynokur, I. S., Hutsal, A. F., Peniak, S. I., Tymoshchuk, B. O., & Yakubovskiy, V. L. (1984). *Dovidnyk z arkhеolohii Ukrainy. Khmelnytska, Chernivetska, Zakarpatska oblasti*. Kyiv, 224 pp. (in Ukrainian).
- Husiew, S. O. (1995). *Trupilska kultura Seredn'oho Pobuzia rubezy IV–III tys. do n. e.* Vinnicia, 304 pp. (in Ukrainian).
- Kandyba, O. (2007). Shypyntsi. Mystetstvo ta vyroby odnogo neolitychnoho selyshcha. *O. Olzhych. Arkheolohiia* (pp. 111–250). Kyiv (in Ukrainian).
- Kolesnykov, O. H. (1985). Novi poselennia serednoho Trypillia v Podnistrov'i. *Arkheolohiia*, 49, 49–53 (in Ukrainian).
- Kosakivskiy, V. A., & Rud, V. S. (2009). Arkheolohichni doslidzhennia 2007–2009 rokiv. *Busha. Pryroda, arkhеolohiia, istoriia, etnohrafia, folklor*. Vinnytsia, 27–44 (in Ukrainian).

- Markiewuch, V. I. (1981). *Pozdniestripolskie plemena Sewernoi Moldawii*. Kisheniew, 194 pp. (in Russian).
- Palaguta, I. V. (2016). *Tripol'skaja kul'tura v nachale razvitogo perioda (BI): otnositel'naja hronologija i lokal'nye varianty pamjatnikov*. Kiev, 410 pp. (in Russian).
- Popowa, T. A. (2003). *Poluwaniw Jar. K ewolucii tripolskoi kultury w Sredniem Podniestrowie*. Sankt-Piterburg, 240 pp. (in Russian).
- Skakun, N. N., & Starkowa, E. H. (2003). Osobennosti keramiceskoho kompleksa tripolskoho poselenia Bodaki. *Trupil'ski poselenia-hihanty. Materialy miznarodnoi konferencii*. Kyiv, 148–160 (in Russian).
- Sokhatskyi, M. (2006). Doslidzhennia poselennia Zbruchanske na Borshchivshchyni. *Litopys Borshchivshchyny, 11*. Borshchiv, 3–7 (in Ukrainian).
- Starenkyi, I., & Levinzon, Ye. (2018). Doslidzhennia arkheolohichnoi ekspedytsii Kamianets-Podil'skoho derzhavnogo muzeiu-zapovidnyka u 2018 r. *Arkheolohiia i fortyfikatsiia Ukrainy. Zbirnyk materialiv VIII Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii*. Kam'ianets-Podil'skyi, 8–26 (in Ukrainian).
- Tkaczuk, T. (1999). Keramichnui kompleks z Nezhuska III i joho znatchenia dla henezusy trupiskoi kultury na terutorii Halutchny, Bukowuny i Podilia. *Wisnuk Prukarpatskoho uniwersutety, 2*. Iwano-Frankiwsk, 11–16 (in Ukrainian).
- Tkachuk, T. (2018). Poselennia badrazkoi hrupy na Bukovyni. *Arkheolohiia Bukovyny. Zdobutky i perspektyvy. Tezy dopovidei II naukovoho seminaru*. Chernivtsi, 80–82 (in Ukrainian).
- Chernysh, E. K. (1962). K istorii naselenia eneoliticheskoho vremeni w Sredniem Podniestrowie. Neolit i eneolit Juha ewropeiskoi chasti SSSR. *Materialy i isledowania po archeologii USSR, 102*, 5–85 (in Russian).
- Shmahlii, M. M., Ruzow, S. M., & Dudkin, W. P. (1985). Trupil'skie poselenia Konowka w Seredniomy Podnistrow'i. *Archeologia, 52*, 42–52 (in Ukrainian).
- Dumitrescu, V. (1963). Oreginea si evolutia culturii Cucuteni-Tripolie. *Studii eI CercetrRi De Istorie Veche, 15*, 285–305 (in Romanian).
- Krutz, V., & Ryzhov, S. (2000). Tripolye cultures in Volhynia (Gorodsk-Volhynian group). *Baltic-Pontic studies, 9*. Poznac, 86–110.
- Marinescu-Bolcu, S. (1989). Ceramica cucutenian de la Drguşeni: tradiţii, creaţii, proprii, aspecte regionale. *Studii i Cercetr Ri De Istorie Veche, 40(3)*. Bucureşti, 215–241 (in Romanian).
- Schmidt, H. (1932). *Cucuteni. Hubert Schmidt*. Bucureşti, 190 pp. (in Romanian).

Стаття: надійшла до редакції 5.11.2018
прийнята до друку 6.12.2018

**MULTILAYERED SITE OF TRYPILLIA CULTURE NEAR TYMKIV
IN MIDDLE DNISTER REGION**

Taras TKACHUK¹, Yana YAKOVYSHYNA², Sergiy LYSIUK¹

¹ National reserve "Ancient Halych",

I. Franka St., 1, 77100, Halych, Ukraine, e-mail: tkachukt@gmail.com

*² Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine,
Vynnychenko St., 24, 79008, Lviv, Ukraine, e-mail: jkovyshyna@ukr.net*

New materials from Trypillia settlement of Tymkiv in Middle Dnister region is published at the article. Unfortunately, it was robbed by illegal diggers. According to preserved materials, it was found that the site is multilayered; also contacts between local groups of Trypillia culture are noticeable.

The earliest layer of the site is presented by small collection of finds and belongs to the final of stage BI. We can find many analogies for it among ceramics from other settlements of this period. Ceramic complex of layer II of this settlement is dated back to stage BII. Its stylistics has features of the synthesis of traditions of paintings of two local groups of Trypillia culture of that time. Such ornamental schemes, as horizontal S-shaped arches, large vertical ovals connected by thin lines, elements of "facial" paintings on the great rims of craters are typical for ornamentation of ceramic ware of Mereshivka group. Vertical white and black parallel lines and stripes placed over ornamentation or simply on the surface of goblets represent bright influences of Shypyntsi traditions of paintings of ceramic ware from Tymkiv. The third layer belongs to settlement of the Petren group of stage CI.

Among fragments of ceramic ware from third layer of Tymkiv there are ones, which represent influences or "imports" according to their ornaments or forms. In particular, some stylistic and morphological features have analogies among tableware (and its ornaments) of Bădragii local group of Trypillia culture, the closest settlements of which are located not far from there, in the eastern part of modern Chernivtsi region.

Key words: Eneolithic, Trypillia, ceramic ware, ornamentation, stage BI, Mereshivka group, Shypyntsi group, Petren group.

ПОХОВАННЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIII СТОЛІТТЯ ПОБЛИЗУ БАКОТСЬКОГО ПЕЧЕРНОГО МОНАСТИРЯ

Павло НЕЧИТАЙЛО¹, Юрій ДОЛЖЕНКО², Ігор СТАРЕНЬКИЙ³,
Петро БОЛТАНЮК³, Тарас ГОРБНЯК⁴

¹Державне підприємство, науково-дослідний центр “Охоронна археологічна служба України”

Інституту археології НАНУ,
проспект Героїв Сталінграду, 12, 04210, Київ, Україна,
e-mail: kparchaecology@gmail.com

²Інститут археології НАНУ,
проспект Героїв Сталінграду, 12, 04210, Київ, Україна,
e-mail: yuriy_dolzhenko@ukr.net

³Кам’янець-Подільський державний історичний музей-заповідник,
вул. Іоанно-Предтеченська, 2, 32300, м. Кам’янець-Подільський, Україна,
e-mail: starenkiy_igor@ukr.net; arxeolog.militari@gmail.com

⁴Національний природний парк “Подільські Товтри”,
Польський ринок, 6, 32300, Кам’янець-Подільський, Україна,
e-mail: npptovtry@ukr.net

Ця стаття – результат охоронних археологічних досліджень поблизу пам’ятки національного значення № 220005-Н “Бакотський скельний монастир”. Польові роботи, атрибуцію і датування рухомого археологічного матеріалу провели учасники Кам’янець-Подільської архітектурно-археологічної експедиції ДП “НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ. Антропологічний аналіз виконав лаборант відділу біоархеології Інституту археології НАНУ Ю. Долженко.

Проаналізовано парне поховання жінки з дитиною та сліди споруди. Подано стислий огляд результатів досліджень Бакотського монастиря і його периферії. Особливу увагу приділено роботам, що стосувалися вивчення давньоруських поховальних пам’яток на території літописної Бакоти. Проаналізовано особливості поховального обряду. Проведено порівняльно-типологічний аналіз поховального інвентарю. Положення та орієнтація похованих, низка датованих аналогій з колекцій давньоруської металопластики, топографія знахідки дозволяють віднести поховання до пам’яток християнської поховальної традиції Середнього Подністров’я другої половини XII – першої половини XIII ст.

Вперше до матеріалів давньоруських поховань Бакоти застосовано низку антропологічних методів: краніометрію, краніоскопію, краніофенетику, остеометрію. За даними краніології визначено, що череп належав жінці 20–30 років доброї збереженості, за черепним індексом мезокранний. За таблицею Т. Рудич, череп потрапляє до категорії мезокранних зі середньою шириною обличчя краніологічних типів, де перебувають полянки київські.

Проаналізовано знахідки із заповнення нововиявленої споруди. Фрагментам гончарної кераміки знайдено відповідники в типологічних схемах давньоруської гончарної кераміки регіону.

Проведені дослідження підтверджують висновки попередніх дослідників старожитностей Бакоти щодо існування світського цвинтаря, пов’язаного з печерним монастирем, та наземних споруд, що входили в його інфраструктуру.

Ключові слова: поховання, Бакота, печерний монастир, християнство, металопластика, антропология, краніологія, остеометрія.

Рис. 1. Місце проведення охоронних досліджень. 1 – поховання
Fig. 1. Place of conducting of preserving researches. 1 – burial

Перше наукове обстеження території скельно-печерного монастиря в Бакоті (рис. 1) провели 1883 р. В. Антонович і К. Мельник [Антонович, 1886; Мельник, 1886]. Володимир Боніфатійович оглянув печеру на вершині гори Білої, а Катерина Миколаївна звернула увагу на мегаліти нижче від основного комплексу монастиря, який буде відкрито згодом.

Дві печери галерейного типу та поховальні ніші відкрили 1889 р. у результаті самовільних розкопок бакотських селян. Комплекс розміщувався під печерою, яку дослідив В. Антонович, на висоті 70–80 м від тогочасного рівня Дністра (до утворення водосховища). У 1891 та 1892 р. розкопки монастиря тривали під керівництвом В. Антоновича за участі Ю. Сіцінського. Було відкрито третю печеру-коридор, поховальні ніші, розчищено майданчик перед печерами. У результаті розкопок, окрім архітектурних залишків монастиря, було знайдено давньоруські написи “вѣднъ хъ григорѣа игумена давѣшаго снау стѣмъ мнхъ лѣ” “григори оуздвиглѣ мѣсто ѿ”, а також рештки фрескового розпису, деталі військового озброєння і спорядження, предмети культу [Антонович, 1891; Гульдман, 1901, с. 87; Сецинский, 1891; Сецинский, 1892].

У радянський період активний етап вивчення бакотських старожитностей припав на 1960–1990-ті роки. Тоді на території с. Бакота і його околиць працювали Б. Тимошук, І. Винокур, П. Раппорт, О. Приходнюк, М. Кучера, П. Горішній, Є. Пламеницька, Л. Кучугура й інші науковці [Винокур, Горішній, 1994; Горишній, Юра, 1975; Маярчак, 2015].

Головним моментом у датуванні Бакотського скельно-печерного монастиря став візит М. Тіхомірова 1962 р. Вчений датував напис “Благослови Христос Григорія игумена...” кінцем XI – початком XII ст., а “Григорий оуздвиг место се” – кінцем XII – початком XIII ст. [Винокур, Горішній, 1994, с. 201].

Своєрідним підсумком багаторічних досліджень стала монографія “Бакота. Столиця давньоруського Пониззя” І. Винокура та П. Горішнього. В окремому розділі про скельно-печерний монастир зібрано та проаналізовано матеріали досліджень авторів і попередників, вперше подано плани пам’ятки й окреслено перспективні напрями подальших робіт [Винокур, Горішній, 1994].

Рис. 2. Череп похованої у розрізі схилу до початку досліджень
Fig. 2. Skull of the buried in the section of the slope before beginning of excavations

Науковий інтерес до Бакотського печерного монастиря активізувався з другої половини 1990-х років.

У 1997 р. О. Пламеницька, на основі розробок Є. Пламеницької, подала власну картину історії Свято-Михайлівського монастиря [Plamenicka E., Plamenicka O., 1997]. Тези, наведені в цій публікації, були розвинуті в пізніших статтях і монографіях авторки [Пламеницька, 2000; 2001; 2005]. Серед іншого, вона вперше звернула увагу на давньоруську метрологічну основу печерного комплексу.

У 1999 р. неподалік від головного входу в монастир було виявлено чотири поховання, одне з яких містило бронзові скроневі кільця. У 2006 і 2007 р. у монастирі знайдено ще дві ніші та парне поховання [Баженов, Мегей, 2007]. Спелео-археологічні роботи на пам'ятці 2002 р. провів Б. Рідуш [Рідуш, 2008]. Сліди господарських споруд і вогнища відкрив В. Захар'єв на терасі, північніше від монастирських печер [Захар'єв, 2016, с. 18]. До теми фрескового розпису монастиря звертався В. Мельник [Мельник, 2015]. Давньоруський період в історії Бакоти досліджували: О. Баженов [Баженов, 2004; 2015], С. Маярчак [Маярчак, 2006; 2008; 2009; 2012; 2015], В. Мегей [Баженов, Мегей, 2007] та інші.

Кам'янець-Подільська архітектурно-археологічна експедиція (підрозділ ДП «НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ) 2 квітня 2017 р. проводила рятувальні роботи поблизу Бакотського печерного монастиря (рис. 1). Роботи велися на підставі Відкритого листа 071/01096.

Дослідження ініціював голова громадської організації “Бакота” Т. Горбняк. Він виявив сліди поховання у зрізі схилу, на стежці між джерелами № 2 та № 3 біля скельно-печерної пам’ятки.

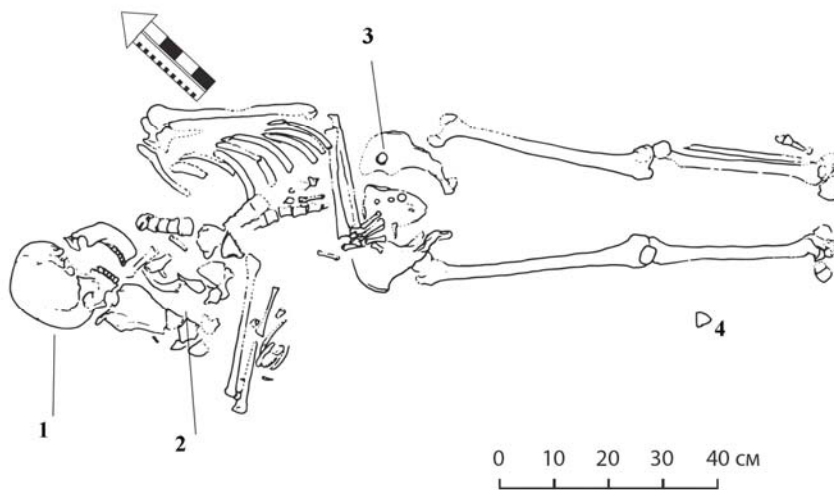

Рис. 3. 1 – поховання на фінальному етапі розчистки; 2 – рисунок поховання з Бакоти. Цифрами позначено: 1 – скроневе кільце; 2 – натільний хрестик; 3 – перстень; 4 – фрагмент кераміки. Рисунок Сергія Канфоровича

Fig. 3. 1 – burial during the final stage of uncovering; 2 – drawing of the burial from Bakota. Numbers marked: 1 – temple ring; 2 – body cross; 3 – finger ring; 4 – fragment of ceramic ware. Drawing by Sergiy Kanforovich

Рис. 4. Ювелірні прикраси з поховання: 1 – перстень; 2 – скроневе кільце; 3 – натільний хрест
Fig. 4. Jewelry from the burial: 1 – finger ring; 2 – temple ring; 3 – body cross

Поховання перебувало за 24 м на південний схід від ніш, розчищених у 2006–2007 рр. [Баженів, Мегей, 2007] та за 9,3 м від джерела № 2. У зрізі схилу, на висоті 0,6–0,7 м від сучасного рівня стежки, на глибині 0,3 м, виднілася потилична частина людського черепа (рис. 2). Розчистка поховання виявила рештки жінки та дитини (рис. 3). Поховання розміром 1,6–1,65×0,57–0,6 м було врізане в материк. Материкова порода представлена зеленувато-жовтим супіском із великим вмістом кременевих конкрецій та уламків вапняку. Над материковим супіском залягає гумусований делювіальний ґрунт, теж насичений великими уламками вапняку й кременю.

Шар гумусованого ґрунту тоншає вище по схилу і має середню потужність 0,3–0,5 м. Могильна яма не читається. Поховання неабияк пошкодило коріння кущів і дерев. Похована була випростана на спині, головою орієнтована 27° на північний захід. На рівні правого передпліччя і грудної клітки лежав погано збережений скелет дитини з розстроченим черепом. Череп жінки був розвернутий обличчям у бік дитини. Положення кісток правої руки дає підстави припустити, що вона обіймала дитину при похованні. У нижній частині лівої плечової кістки простежувалася темно-бордова пляма (барвник тканини?). На кістці лівого передпліччя та лівій частині тазових кісток фіксувалися ниткоподібні фрагменти, подібні до волокна тканини від одягу похованої. Ліва рука, зігнута в лікті, лежала на тазових кістках. Біля пальців лівої руки, в районі тазових кісток, знайдено срібне перснеподібне півтора завиткове загнукінцеве кільце (рис. 4, 1). Початково його поверхня окислена. Срібло містить лігатуру міді. Кільце у формі змійки (кільце-“змійка” [Пивоваров, Вamuш, 2011], виготовлене з дроту. Один край обрізаний та заокруглений; інший – розклепаний, кінчик загнутий у протилежний бік. Зовнішній діаметр кільця – 2,1–2,2 см, внутрішній – 1,9 см.

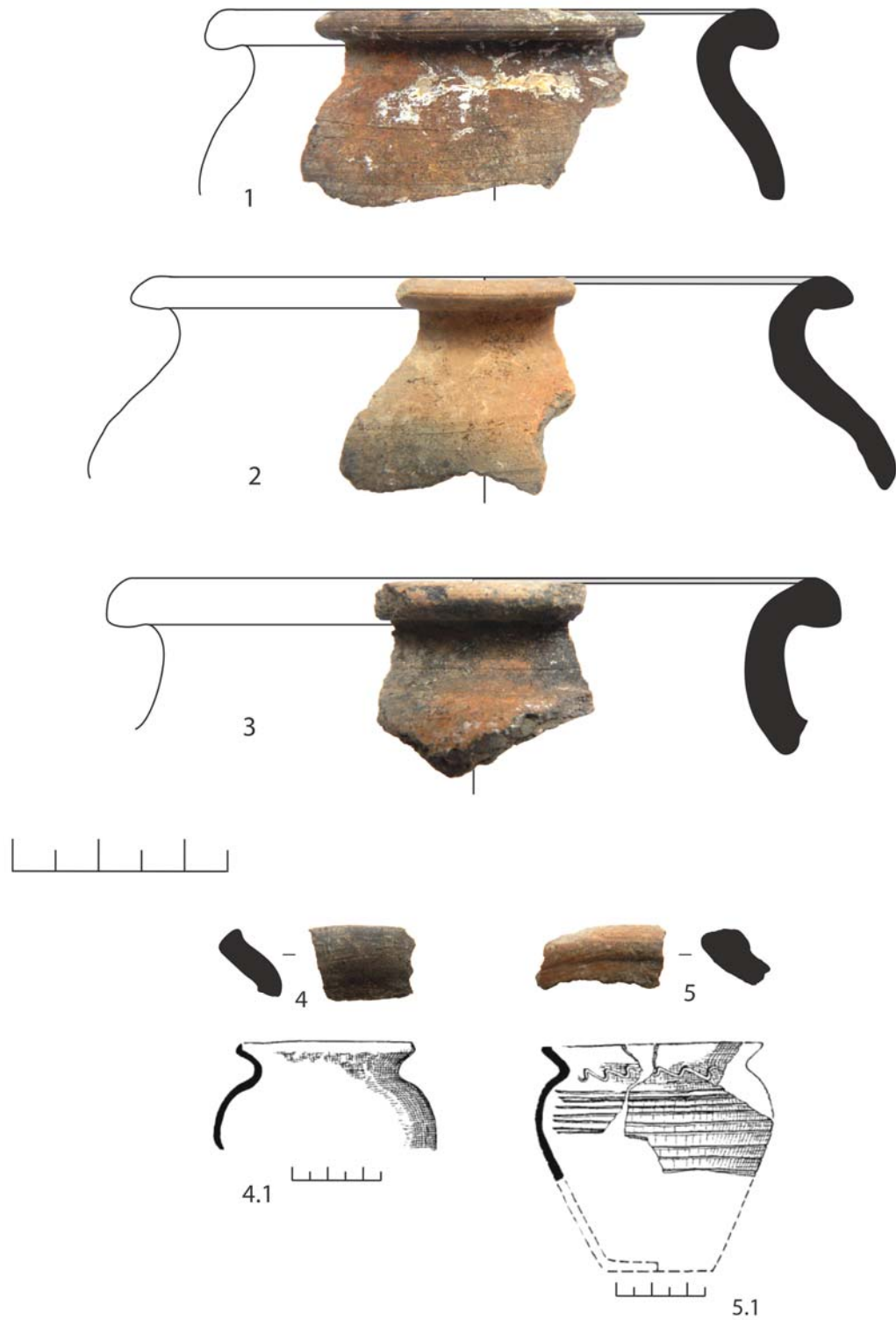

Рис. 5. Віття горщиків, виявлених в заповненні об'єкту №1. 4.1, 4.5 – аналогії за М. Малевською
Fig. 5. Upper edges of pots, found in the infill of the object № 1. 4.1, 4.5 – analogies by M. Malevska

Срібне перснеподібне півтора завиткове загнукінецьове скроневе кільце знайдено на рівні черепа жінки праворуч (рис. 4, 2). Початково поверхня окислена, сильно корозована,

кільце в чотирьох фрагментах. Срібло містить лігатуру міді. Кільце півтора завиткове, у формі змійки (кільце-“змійка”), виготовлене з дроту. Один край обрізаний та заокруглений; інший – розклепаний, кінчик загнутий у протилежний бік. Розміри аналогічні попередньому. Площа розклепаного краю менша.

Серед дитячих кісток було виявлено хрестик (рис. 4, 3). Сліди окису на кістках дитини дають можливість припустити, що хрестик належав саме їй. Корозованість виробу не дає змоги з певністю віднести його до певного типу з відомих нам типологій давньоруських натільних хрестиків. Оскільки краї рамен хреста не сплюснені, а потовщені, то виріб близький до кулькокінцевих [Кайль, Нечитайло, 2006, с. 32–47]. За С. Кутасовим, О. Селезнєвим, це – тип XXII (“кулькокінцеві з вушком”) [Кутасов, Селезнєв, 2010, с. 318, табл. XXVIII].

Зважаючи на невеликий виступ на нижній вертикальній перекладині, можна припустити, що кінці хреста були краплеподібно загострені [Станюкович, Осипов, Соловьєв, 2003, с. 24], але на його раменах такі виступи не простежуються. Середхрестя виробу – важливий елемент давньоруських натільних хрестиків. Воно могло містити додаткове зображення хреста чи погруддя святого [Савицький, 2014, с. 200]. У хрестика з досліджуваного поховання середхрестя може бути визначене як кругле або ромбічне.

Біля коліна правої ноги лежав фрагмент стінки сіроглиняної ліпної кераміки з підлощеною зовнішньою частиною (рис. 6, 19). У засипці поховання виявлено фрагмент товстостінного ліпного червоноглиняного посуду зі слідами підправки на гончарному крузі. За тістом і випалом кераміка ідентична ліпним фрагментам, знайденим у комплексі з гончарним посудом другої половини XII – першої половини XIII ст. у заповненні об'єкта № 1.

Давньоруські ґрунтові поховання з території Бакоти відомі у трьох пунктах. Могильник в ур. Скельки відкрили 1964 р. І. Винокур, О. Приходнюк і Г. Хотюн. Розкопками 1974 р. П. Горішнього та Р. Юри тут досліджено 55 поховань-тілопокладень, розміщених паралельними рядами. Більшість безінвентарні. Руки похованих лежали на грудях або на животі, орієнтація – головою на захід [Маярчак, 2006, с. 56]. У контексті нашої знахідки привертають увагу два жіночі поховання, котрі дослідники датують XII–XIII ст. [Винокур, Горішний 1994, с. 332–333]. У похованні 11 на пальці правої руки – срібне кільце в 1,5 оберти на кшталт скроневого. Біля лівої скроні – скроневе кільце. У похованні 16 біля правої скроні – 2 срібні скроневі кільця в 1,5 оберти, а також срібна тринамистинна сережка київського типу, прикрашена зерню. Біля лівої скроні – 3 скроневі кільця й тринамистинна сережка, прикрашена сканню. На середньому пальці лівої руки – срібне кільце на зразок скроневого [Маярчак, 2008, с. 35].

Другий давньоруський могильник розміщений в ур. Пушкарівка. Тут було відкрито групове безінвентарне поховання трьох осіб, датоване за фрагментами кераміки серединою XIII ст. [Маярчак, 2006, с. 35].

Третій давньоруський некрополь знайдено на горі Біла поблизу скельно-печерного монастиря 1975 р. П. Горішний та С. Баженова за 100 м на південний схід від пам'ятки, на краю плато, відкрили два поховання (дитяче й жіноче). У жіночому виявлено срібне скроневе кільце XII–XIII ст., що дало дослідникам підстави припускати існування в цьому місці цвинтаря, пов'язаного з монастирем [Горишний, Юра, 1975, с. 318; Маярчак, 2006, с. 56]. Припущення учених підтвердилися 1999 р., коли неподалік головного входу в монастир було розкопано чотири поховання, одне з яких містило бронзові скроневі кільця. У 2006 і 2007 р. біля монастиря знайшли ще одне парне поховання [Баженов, Мегаєв, 2007].

Отже, ми досліджували поховання, яке є частиною світського давньоруського цвинтаря, пов'язаного з печерним монастирем. Орієнтація поховання й положення рук покійної (ліва – біля тазових кісток) має аналогії в матеріалах досліджень ґрунтових могильників зі Жванця та Сокільця [Маярчак, 2006, с. 53, 58].

Рис. 6. Знахідки із заповнення об'єкту № 1. 6, 7, 8, 15, 18, 17, 25 – стінки гончарних горщиків; фрагменти ліпної кераміки: 19 – поховання, 22 – об'єкт №1; 27 – кістяна ручка
Fig. 6. Finds from the infill of the object № 1. 6, 7, 8, 15, 18, 17, 25 – fragments of pots made on wheel; fragments of handmade pottery: 19 – burial, 22 – object №1; 27 – bone handle

Поховальний інвентар типовий для некрополів другої половини XII – першої половини XIII ст. зі Середньої Наддністрянщини [Маярчак, 2008]. Перснеподібні срібні кільця відомі в

матеріалах ґрунтових і курганных могильників Соко́льця (ур. Батарєя), Цибулівки (ур. Могилки), Старої Ушиці, Тимкова [Маярчак, 2006, с. 82, 87], болохівських городищ Губина, Шепетівки [Якубовський, 2003, рис. 51. 8–18; рис. 77; рис. 78. 5, 7, 9, 14, 16; рис. 80. 10–20; рис. 83. 1–4, 9–17; рис. 85. 7–10; рис. 86. 8–11], на Тернопільщині в Семенові (ур. Гуртівка), Крутилові (ур. Бабина долина, ур. Звенигород) [Ягодинська, 2010, рис. 7. 5, 6, 9–12], на Чернівецьщині в Дарабанах, Ленківцях, Горішніх Шерівцях, Онуті, Василеві, Чорнівцях, Перебиківцях, Дністрияці, Борівцях, Кіцмані, Малятинцях [Вамуш, 2009, с. 228–229] та ін. Ареал поширення кілець такого типу охоплює переважно Наддністрянщину, Західне Поділля та Волинь, збігається з основними кордонами Галицько-Волинського князівства. Перснеподібні кільця вважаються етнографічним індикатором для південно-західних земель Русі та співвідносяться з хорвато-тиверськими старожитностями [Пивоваров, 2006, с. 228–229]. Хрестики, аналогічні тому, який ми виявили, зафіксовані в Соко́льці (ур. Батарєя), Міцівцях (ур. Окопи) [Маярчак, 2006, с. 82, 86], Шацьку (ур. Сад) [Савицький, 2014, рис. 5.5], Переяславщині [Бузян, Тетеря, 2012, рис. 1.1], Полоцьку, Пінську, Новгороді [Савицький, 2014, с. 200], Піровому городищі [Кокоркіна, сост., 2013, с. 59]; Старій Рязані, Райковецькому городищі [Станюкович, Осипов, Солов'єв, 2003, с. 24], Києві [Кайль, Нечитайло, 2006, с. 32–47] та ін. Із найближчих аналогій потрібно назвати хрест із кульками на кінцях і ромбічним середхрестям з Лисичників Тернопільської області [Ягодинська, 2007, с. 352, рис. 4.1] та Чорнівського городища [Возний, 1998, с. 114, фото 99,1]. Всі аналогічні хрестики датуються XII–XIII ст.

Антропология

Методика і матеріали. Всього з території м. Бакота (літописне Пониззя поблизу Старої Ушиці Хмельницької області, лівобережжя Дністра) ми отримали повний череп і посткраніальний скелет жінки із залишками черепа дитини 6–9 місяців, які П. Нечитайло датує XII–XIII ст. Від посткраніального жіночого поховання збереглися верхній і нижній посткраніальний скелет, тазові кістки.

Таблиця 1

Перелік та збереженість краніологічного та остеологічного матеріалу із міста Бакота

№ п/п	Серія та місце-знаходження	N поховання	Датування, ст.	Стать	Збереженість кісток (1–4 бали)	Репрезентативність	Морфологічний вік
Бакота							
1.	Бакота	1	XII–XIII	♀	++++	Cran, Mand, pks, u.pks, l.pks.	20–30
2.	Бакота	1a	XII–XIII	Inf-1	+	cran	6–9 міс.

Умовні позначення: ♂ – чоловік; ♀ – жінка; Inf-1 – дитина до 6 років; Inf-2 – дитина 6–13 років; Juv – підліток; Neonatus – новонароджений; Fetus – плід; Cran. – цілий череп; calv – черепне склепіння; pks – посткраніальний скелет; fr. – фрагмент; Mand – нижня щелепа; Max – верхня щелепа; l.pks – нижній пояс кінцівок; u.pks – верхній пояс кінцівок.

Статевікові визначення та виміри антропологічного матеріалу проводили в Інституті археології НАН України. Череп вимірювали за стандартною краніологічною методикою, де за Р. Мартіном [Martin, 1928] вказували нумерацію ознак, а назомаллярний та зигомаксиллярні кути горизонтального профілювання обличчя вираховували за допомогою номограми [Алексєєв, Дебец, 1964, рис. 14, с. 55]. Краніометричну точку лямбда визначали за методом, який розробили L. H. D. Vuxton і G. D. Morant [Vuxton, Morant, 1933]. У таблиці лінійні розміри вказано в мм, кути – у градусах. Для оцінки вимірювальних ознак використовували таблиці з межами середніх величин ознак, котрі склав Г. Ф. Дебец [Алексєєв, Дебец, 1964]. Стать

похованої визначали за особливостями будови черепа, тазових кісток, де це було можливим, залучали посткраніальний скелет. Комплексно за ознаками на черепі, черепних швах, зубах встановлювали вік [Vallois, 1937, Brothwell, 1972]. Форму альвеолярної дуги визначали за В. С. Заніною-Покровською [Занина-Покровская, 1972]. Основні індекси, або як їх ще називають – показники: масивності довгих кісток, пропорції кінцівок формули зросту (які ми запозичили із загальної роботи В. Алексеева з остеології [Алексеев, 1966, с. 216–245]) застосовували за В. Бунаком [Бунак, 1962], Г. Дебецом, Дюпертю та Хедденом, Пірсоном і Лі.

Також для характеристики поховання з Бакоти було використано методику однієї з галузей расознавства – етнічну краніоскопію, яку запропонував О. Козінцев [Kozintsev, 1992]. Перелік опрацьованого матеріалу наведено в табл. 1, 2.

Поховання 1. Розкопки 2017 р. Автор – П. Нечитайло. Череп жовто-рожевий. Розвиток надорбітальної частини чола слабкий (надперенісся –1 бал, надбрів'я – 1 бал), чоло слабо нахилене, надочний край орбіт гострий, соскоподібні відростки скроневої кістки слабо розвинуті, зовнішній потиличний горб розвинутий на 1 бал. Лобні горби виразні. Морфологія тазових кісток: розгорнуті крила клубових кісток, форма великого сідничного отвору широка, лобковий кут тупий, округлий, затульний отвір трикутний, з гострим краєм, тіло сідничної кістки вузьке з невиразною сідничною горбкуватістю. Форма малого таза округла. Такі загальні ознаки статевого диморфізму вказують на жіночу стать похованої. Хоча крижова кістка порівняно вузька та зігнута, суглобова поверхня крижо-клубкового суглоба поширена до третього крижового сегмента, що не притаманно жінкам, але м'язовий рельєф не розвинутий. Враховуючи стан облітерації швів ззовні та зі середини, слабку стертість зубів (1–2 бали), а також облітерований шов *Parsbasilaris ossis occipitalis* на клиноподібній кістці, можна визначити, що жінка померла у 20–30 років. Череп добре збережений, зі слабо розвинутим надпереніссям, соскоподібними виростками. Форма черепної коробки у вертикальній нормі наближена до овоїдної [Martin, 1928, р. 688]. Альвеолярна дуга верхньої щелепи трапецієподібна. Потиличний горб не розвинутий (табл. 2). Поздовжній діаметр черепної коробки великий, поперечний – малий. За черепним індексом він має помірно видовжену форму – мезокранний (75,0). Висотний діаметр черепної коробки середній за абсолютними розмірами. Співвідношення висоти черепа до поздовжнього діаметра (72,7) вказує на помірно високу черепну коробку (ортокранія), співвідношення висоти до поперечного діаметра черепної коробки (97,0) – також на помірно високий череп (метріокранія). Вушна висота за абсолютними розмірами мала (107,7), на межі з помірними категоріями. Довжина основи черепа дуже великих розмірів за світовими стандартами, а горизонтальна окружність через краніометричну точку офріон – середніх [Алексеев, Дебец, 1964, табл. 6, с. 116]. Лоб слабо нахилений, випнутий помірно. Лобна кістка дуже великих розмірів у фронтальній площині, а в дорсальній частині – велика. Потилиця випнута добре.

Таблиця 2

Індивідуальна краніометрична характеристика жіночого черепа із поховання 1 міста Бакоти XII–XIII ст.

№ за Рудольфом Мартіном	Рік та № поховання	Бакота 2017 р. пох. 1
	Ознаки	
	Стать	♀
	Вік	20–30
1.	Повздовжній діаметр	176,0
1в	Повздовжній діаметр від офріона	176,0
8.	Поперечний діаметр	132,0
17.	Висотний діаметр <i>basion-bregma</i>	128,0

20.	Вушна висота <i>porion-porion-bregma</i>	107,7
9.	Найменша ширина чола	101,3
10.	Найбільша ширина чола	117,0
5.	Довжина основи черепа	103,7
11.	Ширина основи черепа	119,0
12.	Ширина потилиці	107,5
29.	Лобна хорда	99,5
30.	Тім'яна хорда	112,0
31.	Потилична хорда	91,0
24.	Поперечна дуга <i>p-br-p</i>	305,0
25.	Сагітальна дуга	345,0
23а.	Горизонтальна окружність через <i>ofrion</i>	498,0
26.	Лобна дуга	113,0
27.	Тім'яна дуга	122,0
28.	Потилична дуга	110,0
FS	Висота вигину лоба	24,2
OS	Висота вигину потилиці	27,8
7.	Довжина потиличного отвору	33,7
16.	Ширина потиличного отвору	28,4
	Надперенісся (за Мартіном 1-6)	1,0
	Надбрівні дуги (1-3)	1,0
	Зовнішній потиличний бугор (1-5)	0,0
	Соскоподібний виросток (1-3)	1,0
	Нижн.край грушоподібного отвору	Anthr
	Передньо-носова ость (за Брока 1-5)	4
45.	Діаметр вилиць	125,7
40.	Довжина основи обличчя	98,9
48.	Верхня висота обличчя	65,1
43.	Верхня ширина обличчя	105,3
46.	Середня ширина обличчя	94,7
47.	Повна висота обличчя	107,7
60.	Довжена альвеолярної дуги	51,7
61.	Ширина альвеолярної дуги	60,0
62.	Довжина піднебіння	42,8
63.	Ширина піднебіння	31,7
55.	Висота носа	50,2
54.	Ширина носа	22,2
51	Ширина орбіти від <i>mf</i>	42,4
52.	Висота орбіти	33,4
	Бімалярна ширина <i>fmo-fmo</i>	97,0
	Висота назіона над <i>fmo-fmo</i>	22,6
	Зигмаксилярна ширина <i>zm-zm</i>	94,7
	Висота субспінале над <i>zm-zm</i>	25,0
SC	Симотична ширина	12,0
SS	Симотична висота	5,0
MC	Максифронтальна ширина	20,5
MS	Максифронтальна висота	8,0
DC	Дакриальна ширина	25,0

DS	Дакріальна висота	14,0
	Глибина іклової ямки	-5,0
77.	Назомалярний кут	130,0°
∠Zm.	Зигмаксилярний кут	124,0°
Tg 77	Назомалярний кут	2,146
Tg ∠Zm.	Зигмаксилярний кут	1,894
75(1)	∠ випинання носа	27,0°
Індекси		
8:1	Черепний індекс	75,0
17:1	Висотно-повздожній показчик I	72,7
17:8	Висотно-поперечний показчик I	97,0
20:1	Висотно-повздожній показчик II	61,2
20:8	Висотно-поперечний показчик II	81,6
9:10	Лобний показчик	86,6
10:8	Коронарно-поперечний	88,6
9:8	Лобно-поперечний показчик	76,7
48:45	Верхньолицевий показчик	51,8
48:17	Вертикальний фаціо-церебральний індекс	50,9
40:5	Показчик виступання обличчя	95,4
45:8	Горизонтальний фаціо-церебральний індекс	95,2
9:45	Лобно-вличний індекс	80,6
52:51	Орбітний індекс	78,8
54:55	Носовий індекс	44,2
DS:DC	Дакріальний індекс	56,0
SS:SC	Симотичний індекс	41,7
MS:MC	Максило-фронтальний індекс	39,0
63:62	Піднебінний індекс	74,1
61:60	Щелепно-альвеолярний	116,1
10:45	Лобно-вличний індекс	93,1
Типологія*:		Полянки київські

* За Т. Рудич, 2007, табл. 2, с. 48.

Нижня щелепа		
68(1).	Довжина нижньої щелепи	108,0
79.	Кут гілки нижньої щелепи	129,0°
68.	Довжина нижньої щелепи від кутів	77,0
70.	Висота гілки	56,0
65.	Виросткова ширина	115,7
66.	Кутова ширина	95,6
67.	Передня ширина	45,1
71a.	Найменша ширина гілки	30,3
69.	Висота симфізу нижньої щелепи	28,7
69(1).	Висота тіла нижньої щелепи	27,7
69(3).	Товщина тіла нижньої щелепи	11,0

Обличчя мезогнатне, за абсолютними розмірами помірно широке (125,7 мм) і помірно високе (65,1 мм), за верхньолицевим показчиком (51,8) – помірно широке (мезен). Профілювання обличчя різке як на верхньому 130,0°, так і на середньому рівні (124,0°). Кут

альвеолярної частини обличчя помірний (75,0°). Загальний лицевий індекс мезопрозопний, що також вказує на помірно широке обличчя.

Орбіти широкі й дуже помірної висоти, індекс (78,8) вказує на їх помірну висоту в цілому (мезоконхія). Ніс помірної висоти й малої ширини. Відносна ширина носа (44,2) вказує на те, що він вузький (лепторинія). Візуально кирпатий. Нижній край грушоподібного отвору має гостру форму (*anthrop*). Симогичний індекс великий (41,7), відтак, перенісся – високе. Дакріальний показчик також великий, отже, за ним перенісся – високе. Кут випинання носа до рівня профілю обличчя великий (27,0°). Носовий шип розвинений добре (4 бали). Глибина іклової ямки помірна (табл. 2).

Нижня щелепа помірної товщини (11,0) й ширини, довга (108,0 мм), середньої висоти (56,0 мм). Кут гілки щелепи великий (129,0°). Кут випинання підборіддя малий (62,0°). Форма альвеолярної дуги нижньої щелепи – параболоїдна.

За таблицею Т. Рудич, створеною на основі східнослов'янських жіночих збірних серій з території України [Рудич 2007, табл. 2, с. 48], череп потрапляє до категорії мезокранних зі середньою шириною обличчя, куди належать київські полянки.

На додаток до описової характеристики наводимо деякі розміри черепа (у мм) (табл. 2).

Краніофенетика. З 37 ознак на жіночому черепі було зафіксовано лише 18 фенів. Подаємо їх перелік в анатомічному порядку.

NORMA FACIALIS: обабіч над орбітою зафіксовано по одному отвору (*Foramen supraorbitale*). Також і під орбітою з обох боків – по одному отвору *Foramina infraorbitale accessorium*.

NORMA VERTIKAL: Поза сагітальним швом з обох боків виявлено малі тім'яні отвори (*foramen parietale*).

NORMALATERALIS: на вилиці з обох сторін зафіксовано пряму форму – *Spina processus frontalis ossis zygomatici*. З обох боків виявлено Н-подібну форму птеріона (*Strnrocrotaphia*).

NORMA OCCIPITALS: у верхній частині лямбдоподібного шва L_1 (*Ossa Wormii suturae lamdoideae* – L_1) є одна вормієва кісточка праворуч, дві вормієві кісточки – в центральній частині L_2 ліворуч та по одній – з обох боків черепа внизу L_3 . Зафіксовано по дві кістки з обох сторін у нижній частині L_3 .

NORMABASILARIS: з обох боків наявний задньовиростковий отвір (*Canalis condylaris*). Форма поперечного піднебінного шва *Sutura palatina transversa* – ламана. *Torus palatinus* дуже слабкий, не розвинутий (0,5 бала).

Етнічна краніоскопія. Надорбітні отвори (*Foramina supraorbitale*) на чолі є з обох боків. Піднебінний поперечний шов праворуч зафіксовано як варіант (Ia), з лівої – (IIa). Задньовиличного шва (ЗВШ) немає як з правої, так і з лівої сторони. Клиноподібний верхньощелепний шов наявний із чотирьох боків. Підорбітний візерунок заріс праворуч, ліворуч зафіксований як варіант I. У нижній частині лямбдоподібного шва (*Ossa Wormii suturae lamdoideae* – L_3) вормієві кісточки є з двох сторін.

Остеометрія. Одне з основних питань, що виникає під час дослідження остеологічних параметрів, – зріст похованого. Його визначено за формулами різних авторів. Збереженість посткраніального скелета жінки (пох. 1) добра. Він представлений тазовими кістками, двома стегновими, великими й малими гомілковими, однією плечовою, двома променевими та двома ліктьовими, добре збереженими. Виміри кісток верхніх і нижніх кінцівок подано в табл. 3, 4. Бракує правої плечової кістки. Зріст жінки 20–30 років із пох. 1 за формулами М. Троттера [Trotter, Gleser, 1958, р. 79–123] у середньому – 163,0 см (помірний), за формулами Бача [Bach, 1965, s. 12–21] – 161,4 см (середній), Дюпертьюї та Дж. Хеддена [Dupertius, Hadden, 1951] – 161,9 см (помірний), Пірсона й Лі – 164,3 см, що також потрапляє до середньої категорії.

Об'єкт № 1

Розміщений далі по стежці до джерела № 3 у південно-східному напрямку. За 6 м до джерела № 3, у підрізаному для облаштування туристичної стежки схилі гори “читався”

профіль заглибленого об'єкта. Його ширина становила 5,9–6,1 м. У результаті зачистки контурів профілю об'єкта було зібрано невелику колекцію знахідок. Це – ліпна та гончарна кераміка, фрагменти обмазки, кістки тварин.

Таблиця 3

Індивідуальні виміри довгих кісток верхніх кінцівок жіночого поховання під номером 1 з Бакоти

	Ознака	Рік розкопок, номер поховання	
		2017, розкоп 1, пох. 1	
		права	ліва
Плечова кістка Humerus	1. Найбільша довжина	-	303,0
	2. Вся довжина	-	297,0
	3. Верхня епіфізарна ширина	-	43,0
	4. Нижня епіфізарна ширина	-	57,0
	5. Найбільший діаметр середини діафізу	-	19,0
	6. Найменший діаметр середини діафізу	-	16,0
	7. Найменша окружність діафізу	-	53,0
	7а. Окружність середини діафізу	-	59,0
	6:5 Показник перетину	-	84,2
	7:1 Показник масивності	-	17,5
	Ширина горбів. Вел./мал	275,0	140,0
	Променева кістка Radius	1. Найбільша довжина	228,0
2. Фізіологічна довжина		219,0	214,0
4. Поперечний діаметр діафізу		9,0	9,0
4а Поперечний діаметр середини діафізу		10,0	10,0
5. Сагітальний діаметр діафізу		135,0	14,0
5а. Сагітальний діаметр середини діафізу		125,0	126,0
3. Найменша окружність діафізу		35,0	36,0
5:4 Показник перетину		1555,6	1500,0
3:2 Показник масивності		16,8	16,1
Ліктьова кістка ULNA	1. Найбільша довжина	243,0	240,0
	2. Фізіологічна довжина	218,0	211,0
	11. Передньо-задній діаметр	130,0	135,0
	12. Поперечний діаметр	13,5	12,0
	13. Верхній поперечний діаметр	15,5	16,0
	14. Верхній дорзо-вентральний діаметр	18,0	19,0
	3. Найменша окружність діафізу	32,0	310,0
	3:2 Показник масивності	146,9	146,8
	11:12 Показник перетину	112,5	96,3
	13:14 Показник платоленії	84,2	86,1

Обмазка траплялась у формі грудок темно-червоної добре відмуленої глини, середні розміри 3–4×2–2,5 см. На деяких фрагментах була помітна лицьова частина, рівна й заглажена. Окремі грудки мали сліди від органічних домішок (стебла невеликих рослин?). Серед фрагментованих кісток тварин упізнається нижня щелепа свині. Виявлено кістяний виріб розміром 6,06×1,4 см із трубчатої кістки зі слідами численних поздовжніх та поперечних надрізів. Його можна атрибутувати як ручку ножа або шила (рис. 6, 27). Надрізи зроблені для кращої фіксації виробу в руці.

Наймасовішими знахідками були фрагменти ліпного й гончарного посуду. Серед перших можна виділити уламок стінки посудини зі слідами пальцевої формовки зсередини (рис. 6, 22). Тісто містить значні домішки піску з великими фрагментами гальки. На зламі фрагмент тришаровий, перепалений. Зовні підлощений, зі слідами кіптяви від використання. Товщина стінки – 1,9 см.

Гончарний посуд був представлений уламками горщиків. Колір черепка варіювався від світло-помаранчевого до цегельного, бордового, темно-червоного, світло-коричневого, світло-жовтого. Тісто зі значним домішком піску та дрібної піскової гальки. На зламі черепок часто перепалений. Зовні більшість горщиків мають сліди кіптяви. На багатьох фрагментах наявні плями вапнякової патини. Деякі фрагменти ангобовані. Значна кількість стінок плечових частин горщиків вкрита заглибленим лінійним орнаментом (рис. 6, 7, 8, 17, 18). Один із фрагментів приденної частини (бік) вкритий горизонтальними подряпинами для більшої цупкості виробу (рис. 6, 6).

Таблиця 4

Індивідуальні виміри довгих кісток нижніх кінцівок жіночого поховання під номером 1 із м. Бакоти

	Ознака	Рік розкопок, номер поховання	
		2017, розкоп 1, пох. 1	
		права	ліва
Стенова кістка FEMUR	1. Найбільша довжина	408,0	404,0
	2. Довжина в натуральному стані	404,0	403,0
	21. Виросткова ширина	70,0	71,0
	6. Сагітальний діаметр середини діафізу	251,0	270,0
	7. Поперечний діаметр середини діафізу	250,0	250,0
	9. Верхній поперечний діаметр діафізу	281,0	241,0
	10. Верхній сагітальний діаметр діафізу	315,0	310,0
	8. Окружність середини діафізу	77,0	79,0
	8:2 Показчик масивності	19,1	19,6
	6:7 Показчик пілястрії	100,4	108,0
	10:9 Показчик платомерії	112,1	128,6
Велика гомілкорова кістка Tibia	1. Загальна довжина	339,0	334,0
	2. Виростково-таранна довжина	333,0	334,0
	1а. Найбільша довжина	347,0	352,0
	5. Найбільша ширина верхнього епіфізу	66,0	66,4
	6. Найбільша ширина нижнього епіфізу	47,5	47,3
	8. Сагітальний діаметр на рівні середини діафізу	260,0	286,0
	8а. Сагітальний діаметр на рівні живильного отвору	280,0	310,0
	9. Поперечний діаметр на рівні середини діафізу	195,0	198,0
	9а. Поперечний діаметр на рівні живильного отвору	200,0	195,0
	10. Окружність середини діафізу	72,0	76,0
	10б. Найменша окружність діафізу	70,0	72,0
	9а:8а Показчик перетину	71,4	62,9
	10б:1 Показчик масивності	20,3	20,9

Найбільш інформативними є знахідки верхніх частин горщиків. Їх трапилося 5 (рис. 5, 1–3). № 1–3¹: вінце плавно відігнуте назовні, профіль “С”-подібний. Край вінця із незначним потовщенням, косо зрізаний униз під кутом 45°, або підтрикутної форми, зрізаний із двох сторін. Шийка коротка, плавно вигнута. Подібні горщики належать до типу IV за М. В. Малевською [Малевская, 1969, с. 9, рис. 3]; до виду 4 за Б. Тимошуком [Тимошук, 1982, рис. 13. 4]; до IX типу за М. Малевською-Малевиц [Малевская-Малевиц, 2005, с. 42, рис. 16]; до типу 1 за І. Возним [Возний, 2010, рис. 1, 18–21, с. 112]. На фрагментах з уціленим переходом від вінця до плечей на плічках горщиків – орнамент із горизонтальних заглиблених ліній завширшки 0,01–0,015 см. Фрагменти тонкостінних гончарних горщиків із відігнутими вінчиками та косо зрізаними або заокругленими краями зафіксувала в ур. Скельки 1974–1975 рр. експедиція П. Горішнього та Р. Юри [Винокур, Горішній, 1994, с. 161].

Наступні два (№ 4–5) гіршої збереженості – це фрагментовані вінця, які все ж дають можливість визначити гіпотетичну форму цілого горщика (рис. 5, 4–5). № 4 має гострий виступ на внутрішній частині (заріз під кришку). Належить до виду 2 за Б. Тимошуком [Тимошук, 1982, рис. 13. 2]; до типу VI за М. Малевською-Малевиц [Малевская-Малевиц, 2005, с. 39, рис. 13]; до типу 3 за І. Возним [Возний, 2010, с. 110, 112–113, рис. 1. 29–30]. № 5 – край вінця горизонтально зрізаний, гострим кутом виступає назовні та має неглибокий заріз (закраїну) під кришку. Належить до типу III за М. Малевською [Малевская, 1969, с. 9, рис. 3]; до VII типу за М. Малевською-Малевиц [Малевская-Малевиц, 2005, с. 40, рис. 14. 5]; до типу 4 за І. Возним [Возний, 2010, с. 113].

Виявлені фрагменти верхніх частин горщиків типові для пам'яток Західної Русі й датуються другою половиною XII – першою половиною XIII ст.

Знахідки давньоруської кераміки на стежці між джерелами № 2 і № 3 були відомі до нашої розвідки. Зокрема, траплялися С. Маярчаку під час підготовчих робіт для складання паспорта пам'ятки [Маярчак, 2012; 2015]. Об'єкт № 1, який ми виявили, може інтерпретуватись як залишки наземної споруди з глиняною обмазкою, пов'язаної з цвинтарем і печерним монастирем. Її характер та особливості будуть з'ясовані при повному розкритті об'єкта.

Рятувальні роботи на туристичній стежці між джерелами № 2 і № 3 підтвердили припущення попередніх дослідників щодо існування давньоруського цвинтаря, пов'язаного з печерним монастирем. Поховання жінки з дитиною типове для давньоруських християнських некрополів Середнього Подністров'я. За поховальним інвентарем воно датується в межах другої половини XII – першої половини XIII ст. Натільний хрестик, скроневі та перснеподібні кільця – надійний хронологічний маркер для похованої і мають широке коло аналогій. Хоча давньоруські поховання біля печерного монастиря вивчали й раніше, проте вперше проведено антропологічні дослідження одного з них. Одержано такі результати:

1. Череп жінки 20–30 років добре збережений, за черепним індексом мезокранний. Висотний діаметр черепної коробки середній. Співвідношення висоти черепа до поздовжнього діаметра вказує на помірно високу черепну коробку (ортокранія), співвідношення висоти до поперечного діаметра черепної коробки – також на помірно високий череп (метріокранія). Вушна висота за абсолютними розмірами мала. Довжина основи черепа дуже великих розмірів, а горизонтальна окружність через краніометричну точку офріон – середніх. Лоб слабо нахилений, випнутий помірно. Лобна кістка дуже великих розмірів у фронтальній площині, а в дорсальній частині – велика. Потилиця випнута добре. Обличчя мезогнатне, за абсолютними розмірами помірно широке й помірної висоти, за верхньолицевим покажчиком – мезен. Профілювання обличчя різке як на верхньому рівні, так і на середньому. Загальний лицевий індекс мезопрозопний, що також вказує на помірно широке обличчя. Орбіти широкі й помірно високі, індекс вказує на їх помірну висоту – мезоконхія. Ніс помірної висоти й малої ширини.

¹Тут і далі – номер відповідає польовому опису.

Відносна ширина носа – лепторинія. Перенісся характеризується як високе. Кут випинання носа до рівня профілю обличчя великий.

2. За таблицею Т. Рудич, череп потрапляє до категорії мезокранних із середньою шириною обличчя краніологічних типів, куди належать київські полянки.

3. Зріст жінки 20–30 років із пох. 1: за формулами М. Троттерав – в середньому 163,0 см (помірний), за формулами Дюпертьюї та Дж. Хеддена – 161,9 см (помірний), Пірсона й Лі – 164,3 см, що також потрапляє до середньої категорії.

З-поміж кількох сотень християнських скельно-печерних пам'яток у басейні Дністра Бакотський печерний монастир – єдиний надійно датований давньоруським часом. Підставою для цього було прочитання та атрибуція М. Тіхомірова наскельних написів. Згодом епіграфічні дані підкріпили археологічні, метрологічні, мистецтвознавчі, спелео-археологічні дослідження та спостереження. Рятувальні роботи 2017 р. на периферії скельного монастиря підтверджують ймовірність його існування у другій половині XII – першій половині XIII ст. Подальші археологічні дослідження на території Свято-Михайлівського печерного монастиря в Бакоті допоможуть виявити нові об'єкти й артефакти, пов'язані з історією цієї непересічної пам'ятки. Її комплексне вивчення дасть важливу інформацію щодо аспектів церковно-монастирського життя, особливостей поширення та утвердження християнства, матеріальної й духовної культури населення південних територій Галицько-Волинського князівства.

ЛІТЕРАТУРА

- Алексеев В. П., Дебец Г. Ф.* (1964). Краниометрия. Методика антропологических исследований. – Москва. – 127 с.
- Алексеев В. П.* (1966). Остеометрия. Методика антропологических исследований. – Москва. – 251 с.
- Антонович В. Б.* (1886). О скальных пещерах на берегу Днестра в Подольской губернии // Труды VI Археологического съезда. – Одесса. – Т. 1. – С. 101–102.
- Антонович В. Б.* (1891). Бакотский скальный монастырь (Объяснение к рисункам) // Киевская старина. – Киев. – Кн. 10. – С. 108–116.
- Баженов О. Л.* (2004). Міста давньоруського Пониззя в літописах // Український історичний журнал. – № 6. – С. 112–121.
- Баженов О., Мегей В.* (2007). Про перспективи дослідження Бакотського печерного монастиря // Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський. – Т. 1. – С. 210–214.
- Бузян Г., Тетеря Д.* (2012). Нові знахідки ставрографічних старожитностей давньоруського часу на території центральної Переяславщини // Наукові записки з української історії. – Вип. 31. – С. 57–62.
- Бунак В. В.* (1962). Антропологические типы русского народа и вопросы истории их формирования // Краткие сообщения Института этнографии. – Вып. 36. – С. 76–82.
- Вамуш А.* (2009). Скроневі прикраси жіночого головного убору давньоруського населення українського Прикарпаття // Питання історії України. – Т. 12. – С. 227–233.
- Винокур І. С., Горішний П. А.* (1994). Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. – Кам'янець-Подільський. – 362 с.
- Возний І. П.* (1998). Чорнівська феодальна укріплена садиба XII–XIII ст. – Чернівці. – 153 с.
- Возний І. П.* (2010). Гончарна справа та кухонні горщики сільського населення на території між Верхнім Сіретом та Середнім Дністром у X – першій половині XIII ст. // Питання історії України. – Т. 13. – С. 108–116.
- Горішний П. А., Юра Р. А.* (1975). Раскопки в селах Бакота и Студеница на Днестре // Археологические открытия 1975. – Москва. – С. 317–318.
- Гульдман В. К.* (1901). Памятники старины в Подолии (Материалы для составления археологической карты Подольской губернии). – Каменец-Подольский. – 401 с.
- Занина-Покровская В. С.* (1972). О форме альвеолярной дуги у ранних этнических групп // Вопросы антропологии. – Москва. – Вып. 42. – С. 119–129.

Захар'єв В. А. (2016). Найдавніші археологічно досліджені християнські святині Хмельниччини. – Хмельницький. – 56 с.

Кайль В. А., Нечитайло В. В. (2006). Каталог нательных христианских крестов, подвесок и накладок с изображением креста периода Киевской Руси X–XIII столетий. – Луганск. – 187 с.

Кокоркина Н. А. (2013). Нагрудные кресты древнерусского времени из археологических коллекций Государственного Владимиро-Суздальского музея-заповедника. – Владимир. – 76 с.

Кутасов С. Н., Селезнёв А. Б. (2010). Нательные кресты, крестовключенные и крестовидные подвески. – Москва. – 320 с.

Малевская М. В. (1969). К вопросу о керамике Галицкой земли XII–XIII вв. // КСИА АН СССР. – Вып. 120. – С. 3–14.

Малевская-Малевич М. В. (2005). Керамика западнорусских городов X–XIII веков // Труды ИИМК РАН. – Санкт-Петербург. – Т. XVII. – 160 с.

Маярчак С. П. (2006). Археологічні пам'ятки IX–XIII ст. Лівобережжя Середнього Подністров'я. – Кам'янець-Подільський. – 96 с.

Маярчак С. П. (2008). Поховання і розвиток поховального обряду в давньоруського населення Лівобережжя Середнього Подністров'я // Археологія. – № 2. – С. 30–39.

Маярчак С. П. (2009). Літописні Бакота і Пониззя у Середньому Подністров'ї // Археологія. – № 2. – С. 23–33.

Маярчак С. П. (2012). Паспорт пам'ятки археології національного значення “Бакотський скельний монастир” // Архів відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області. – Хмельницький.

Маярчак С. П. (2015). “Григорий воздвиг место се”. Здобутки та перспективи досліджень Бакотського середньовічного печерного монастиря // Електронний ресурс. Режим доступу: <https://goo.gl/0усHsR>

Мельник В. А. (2015). Стінопис скельного монастиря у Бакоті // Волинська ікона: дослідження та реставрація. Наук. збірник. – Вип. 22: Матеріали XXII Міжнародної наукової конференції (м. Луцьк, 21–22 жовтня 2015 р.). – Луцьк. – С. 86–88.

Мельник Е. Н. (1886). Следы мегалитических сооружений в некоторых местностях Южной России // Труды VI АС. – Одесса. – Т. 1. – С. 103–134.

Нечитайло П. А. (2012). К вопросу датировки и пещерного монастыря в селе Малиевцы // Спелеология и спелестология. Сборник материалов III Международной научной заочной конференции. – Набережные Челны. – С. 132–136.

Нечитайло П. А., Ридуш Б. Т. (2013). Следы христианского пещерного комплекса около села Студеница на Среднем Днестре // Спелеология и спелестология. Сборник материалов IV Международной научной заочной конференции. – Набережные Челны. – С. 316–321.

Пивоваров С. (2006). Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра. – Чернівці. – 299 с.

Пивоваров С., Вamuш А. (2011). Скроневі кільця в середньовічних старожитностях Буковини // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Т. 1. – С. 70–80.

Пламеницька О. А. (2000). Новий погляд на початки скельної християнської архітектури в Україні-Русі (скельні монастирі Наддністрянщини) // Українська Академія Мистецтва: Дослідн. та наук.-метод. праці. – Київ. – Вип. 7. – С. 144–151.

Пламеницька О. А. (2001). Християнські святині Кам'янця на Поділлі. – Київ. – 304 с.

Пламеницька О. А. (2005). Сакральна архітектура Кам'янця на Поділлі. – Кам'янець-Подільський. – 388 с.

Ридуш Б. Т. (2008). Бакотсько-Комарівський білатеральний скельно-печерний комплекс // Археологічні студії. – Київ-Чернівці. – Вип. 3. – С. 223–240.

Рудич Т. О. (2007). Роль населення Черняхівської культури у формуванні антропологічного складу слов'янської людності України другої половини I – початку II тис. н. е. // Археологія. – Київ. – № 3. – С. 47–58.

- Савицький В. (2014). Нагрудні мініатюрні хрести та підвіски з хрестами княжої доби у збірці Любомльського краєзнавчого музею // Княжа доба: історія і культура. – Вип. 8. – С. 181–207.
- Сецинский Е. И. (1891). Раскопки древнего скального монастыря в с. Бакоте Ушицкого уезда // ПЕВ. – № 46. – С. 1–9.
- Сецинский Е. И. (1892). Раскопки Бакотского монастырища в 1892 году // ПЕВ. – № 39. – С. 706–708.
- Станюкович А. К., Осипов И. Н., Соловьёв Н. М. (2003). Тысячелетие креста. Произведения русской христианской металлопластики X–XX веков из частных собраний. – Москва. – 62 с.
- Тимошук Б. О. (1982). Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). – Київ. – 206 с.
- Ягодинська М. О. (2007). Нові культові речі з давньоруських пам'яток Західного Поділля // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів. – Вип. 11. – С. 346–357.
- Ягодинська М. О. (2010). Ювелірні вироби з давньоруських пам'яток Західного Поділля (за матеріалами Тернопільської області) // Археологія і давня історія України: зб. наук. пр. – Київ. – Вип. 2. – С. 235–248.
- Якубовський В. І. (2003). Скарби Болохівської землі: наук. видання. – Кам'янець-Подільський. – 159 с.
- Bach H. (1965). Zur Berechnung der Körperhöhe aus den langen Gliedmaßenknochen weiblicher Skelette // *Anthrop. Anz.* Jg. 29. – S. 12–21.
- Buxton L. H. D., Morant G. D. (1933). Essential Craniological Technique // *J. Roy. Anthropol. Inst.* – V. 63. – P. 19–47.
- Dupertius C. W. J., Hadden A. (1951). On the Reconstruction of Stature From Long Bones // *American Journal of Physical Anthropology.* – Vol. 9. – P. 15–54.
- Kozintsev A. (1992). Homo // *Ethnic epigenetics: A new approach* *Ethnische Epigenetik.* – Jena-New York. – Vol. 43/3. – P. 213–244.
- Martin R. (1928). *Lehrbuch der Anthropologie. In systematischer Darstellung. Mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden für Studierende, Ärzte und Forschungsreisende. Zweite, vermehrte Auflage. Zweiter Band: kranologie, osteologie Mit 281 abbildungen im Text.* – Jena. – Bd. II. – 1062 s.
- Plamenicka E., Plamenicka O. (1997). Mănăstirile în stîncă din zona Nistrului de Mijoc: cercetare în bazamănăstirii Mihalovca dins. Bakota (sfîrsitul secolului al 11-lea – începutul secolului al 15-lea). // *SudEst: artă – cultură – civilizație.* – Chişinău. – № 4. – P. 36–41.
- Trotter M., Gleser G. C. (1958). A Re-Evaluation of Estimation of Stature Based on Measurements of Stature Taken During Life and of Long Bones after Death // *American Journal of Physical Anthropology.* – Vol. 16 (1). – P. 79–123.
- Vallois H. V. (1937). La duree de la vie chez l'homme fossile // *L'Anthropologie.* – № 47. – P. 499–532.

REFERENCES

- Alekseev, V. P., & Debec, G. F. (1964). *Kraniometrija. Metodika antropologicheskikh issledovanij.* Moskva, 127 pp. (in Russian).
- Alekseev, V. P. (1966). *Osteometrija. Metodika antropologicheskikh issledovanij.* Moskva, 251 pp. (in Russian).
- Antonovich, V. B. (1886). O skal'nyh peshherah na beregu Dnestra v Podol'skoj gubernii. *Trudy VI Arheologicheskogo sezda, 1.* Odessa, 101–102 (in Russian).
- Antonovich, V. B. (1891). Bakotskij skal'nyj monastyr' (Objasnenie k risunkam). *Kievskaja starina, 10.* Kiev, 108–116 (in Russian).
- Bazhenov, O. L. (2004). Mista davnoruskoho Ponyzzia v litopysakh. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal, 6,* 112–121 (in Ukrainian).
- Bazhenov, O., & Mehei, V. (2007). Pro perspektyvy doslidzhennia Bakotskoho pechernoho monastyria. *Materialy XII Podil'skoi istoryko-kraieznavchoi konferentsii, 1.* Kam'ianets-Podil'skyi, 210–214 (in Ukrainian).
- Buzian, H., & Teteria, D. (2012). Novi znakhidky stavrohrافichnykh starozhytnosti davnoruskoho chasu na terytorii tsentralnoi Pereiaslavshchyny. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii, 31,* 57–62 (in Ukrainian).

- Bunak, V.V. (1962). Antropologicheskie tipy russkogo naroda i voprosy istorii ih formirovaniya. *Kratkie soobshhenija Instituta jetnografii*, 36, 76–82 (in Russian).
- Vamush, A. (2009). Skronevi prykrasy zhinochoho holovnoho uboru davnoruskoho naselennia ukrainskoho Prykarpattia. *Pytannia istorii Ukrainy*, 12, 227–233 (in Ukrainian).
- Vynokur, I. S., & Horishnii, P. A. (1994). *Bakota. Stolytsia davnoruskoho Ponyzzia*. Kam'ianets-Podil'skyi, 362 pp. (in Ukrainian).
- Voznyi, I. P. (1998). *Chornivska feodalna ukriplena sadyba XII–XIII st.* Chernivtsi, 153 pp. (in Ukrainian).
- Voznyi, I. P. (2010). Honcharna sprava ta kukhonni horshchyky silskoho naselennia na terytorii mizh Verkhnim Siretom ta Serednim Dnistrom u X – pershii polovyni XIII st. *Pytannia istorii Ukrainy*, 13, 108–116 (in Ukrainian).
- Gorishnij, P. A., & Jura, R. A. (1975). Raskopki v selah Bakota i Studenica na Dnestre. *Arheologicheskie otkrytija 1975*. Moskva, 317–318 (in Russian).
- Gul'dman, V. K. (1901). *Pamjatniki stariny v Podolii (Materialy dlja sostavlenija arheologicheskoi karty Podol'skoj gubernii)*. Kamenec-Podol'skij, 401 pp. (in Russian).
- Zanina-Pokrovskaja, V. S. (1972). O forme al'veoljarnoj dugi u rannih jetnicheskikh grupp. *Voprosy antropologii*, 42. Moskva, 119–129 (in Russian).
- Zakhar'iev, V. A. (2016). *Naidavnishi arkeolohichno doslidzheni khrystyianski sviatyni Khmelnychchyny*. Khmelnytskyi, 56 pp. (in Ukrainian).
- Kajl', V. A., & Nechitajlo, V. V. (2006). *Katalog natel'nyh hristianskih krestov, podvesok i nakladok s izobrazheniem kresta perioda Kievskoj Rusi X–XIII stoletij*. Lugansk, 187 pp. (in Russian).
- Kokorkina, N. A. (2013). *Nagrudnye kresty drevnerusskogo vremeni iz arheologicheskikh kollekcij Gosudarstvennogo Vladimiro-Suzdal'skogo muzeja-zapovednika*. Vladimir, 76 pp. (in Russian).
- Kutasov, S. N., & Seleznev, A. B. (2010). *Natel'nye kresty, krestovkljuchennye i krestovidnye podveski (nauchnoe izdanie)*. Moskva, 320 pp. (in Russian).
- Malevskaja, M. V. (1969). K voprosu o keramike Galickoj zemli XII–XIII vv. *Kratkie soobshhenija Instituta arheologii Akademii Nauk Sojuza Sovetskikh Socialisticheskikh Respublik*, 120, 3–14 (in Russian).
- Malevskaja-Malevich, M. V. (2005). Keramika zapadnorusskikh gorodov X–XIII vekov. *Trudy Instituta istorii material'noj kul'tury Rossijskoj Akademii nauk, XVII*. Sankt-Peterburg, 160 pp. (in Russian).
- Maiarchak, S. P. (2006). *Arkheolohichni pam'iatky IX–XIII st. Livoberezhzhia Serednoho Podnistrov'ia*. Kam'ianets-Podil'skyi, 96 pp. (in Ukrainian).
- Maiarchak, S. P. (2008). Pokhovannia i rozvytok pokhovalnoho obriadu v davnoruskoho naselennia Livoberezhzhia Serednoho Podnistrov'ia. *Arkheolohiia*, 2, 30–39 (in Ukrainian).
- Maiarchak, S. P. (2009). Litopysni Bakota i Ponyzzia u Serednomu Podnistrov'ia. *Arkheolohiia*, 2, 23–33 (in Ukrainian).
- Maiarchak, S. P. (2012). *Pasport pam'iatky arkeolohii natsionalnoho znachennia "Bakotskyi skelnyi monastyr"*. Arkhiv viddilu okhorony pam'iatok istorii ta kul'tury u Khmelnytskii oblasti, Khmelnytskyi (in Ukrainian).
- Maiarchak, S. P. (2015). "Hryhoryi vozdvih mesto se". *Zdobutky ta perspektyvy doslidzhen Bakotskoho serednovichnoho pechernoho monastyria*. Available from: <https://goo.gl/0ycHsR> (in Ukrainian).
- Melnyk, V. A. (2015). Stinopys skelnoho monastyria u Bakoti. *Volynska ikona: doslidzhennia ta restavratsiia. Naukovyi Zbirnyk, Materialy XXII Mizhnarodnoi naukovo konferentsii (m. Lutsk, 21–22 zhovtnia 2015 r.)*, 22. Lutsk, 86–88 (in Ukrainian).
- Mel'nik, E. N. (1886). Sledy megaliticheskikh sooruzhenij v nekotoryh mestnostjah Juzhnoj Rossii. *Trudy VI Arheologicheskogo sezda, I*. Odessa, 103–134 (in Russian).
- Nechitajlo, P. A. (2012). K voprosu datirovki peshherno monastyria v sele Malievcy. *Speleologija i spelestologija. Sbornik materialov III Mezhdunarodnoj nauchnoj zaочноj konferentsii*. Naberezhnye Chelny, 132–136 (in Russian).

- Nechitajlo, P. A., & Ridush, B. T. (2013). Sledy hristianskogo peshhernogo kompleksa okolo sela Studenica na Srednem Dnestre. *Speleologija i spelestologija. Sbornik materialov IV Mezhdunarodnoj nauchnoj zaочноj konferencii*. Naberezhnye Chelny, 316–321 (in Russian).
- Pyvovarov, S. (2006). *Serednovichne naselennia mezhyrichchia Verkhnoho Prutu ta Srednoho Dnistra*. Chernivtsi, 299 pp. (in Ukrainian).
- Pyvovarov, S., & Vamush, A. (2011). Skronevi kiltsia v serednovichnykh starozhytnostiakh Bukovyny. *Pytannia starodavnoi ta serednovichnoi istorii, arkheologii i etnologii, 1*, 70–80 (in Ukrainian).
- Plamenytska, O. A. (2000). Novyi pohliad na pochatky skelnoi khrystyianskoi arkitektury v Ukraini-Rusi (skelni monastyri Naddnistrianshchyny). *Ukrainska Akademiia Mystetstva: Doslidnytski ta naukovometodychni Pratsi, 7*. Kyiv, 144–151 (in Ukrainian).
- Plamenytska, O. A. (2001). *Khrystyianski sviatyni Kam'iantsia na Podilli*. Kyiv, 304 pp. (in Ukrainian).
- Plamenytska, O. A. (2005). *Sakralna arkitektura Kam'iantsia na Podilli*. Kam'ianets-Podilskyi, 388 pp. (in Ukrainian).
- Ridush, B. T. (2008). Bakotsko-Komarivskiyi bilateralnyi skelno-pechernyi kompleks. *Arkheolohichni studii, 3*. Kyiv–Chernivtsi, 223–240 (in Ukrainian).
- Rudych, T. O. (2007). Rol naselennia Cherniakhivskoi kultury u formuvanni antropolohichnoho skladu slov'ianskoi liudnosti Ukrainy druhoi polovyny I–pochatku II tys. n. e. *Arkheolohiia, 3*. Kyiv, 47–58 (in Ukrainian).
- Savytskyi, V. (2014). Nahrudni miniatiurni khresty ta pidvisky z khrestamy kniazhoi doby u zbirtsi Liuboml'skoho kraieznavchoho muzeiu. *Kniazha doba: istoriia i kultura, 8*, 181–207 (in Ukrainian).
- Secinskij, E. I. (1891). Raskopki drevnego skal'nogo monastyrja v s. Bakote Ushickogo uezda. *Podol'skie eparhial'nye vedomosti, 46*, 1–9 (in Russian).
- Secinskij, E. I. (1892). Raskopki Bakotskogo monastyrishha v 1892 godu. *Podol'skie eparhial'nye vedomosti, 39*, 706–708 (in Russian).
- Stanjukovich, A. K., Osipov, I. N., & Solov'jov, N. M. (2003). *Tysjacheletie kresta. Proizvedeniia russkoj hristianskoj metalloplastiki X–XX vekov iz chastnyh sobranij*. Moskva, 62 pp. (in Russian).
- Tymoshchuk, B. O. (1982). *Davnoruska Bukovyna (X – persha polovyna XIV st.)*. Kyiv, 206 pp. (in Ukrainian).
- Iahodynska, M. O. (2007). Novi kultovi rechi z davnoruskykh pam'iatok Zakhidnoho Podillia. *Materialy i doslidzhennia z arkheologii Prykarpattia i Volyni, 11*. Lviv, 346–357 (in Ukrainian).
- Iahodynska, M. O. (2010). Yuvelirni vyroby z davnoruskykh pam'iatok Zakhidnoho Podillia (za materialamy Ternopil'skoi oblasti). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy: zbirnyk naukovykh prats, 2*. Kyiv, 235–248 (in Ukrainian).
- Iakubovskiy, V. I. (2003). *Skarby Bolokhivskoi zemli: naukove vydannia*. Kam'ianets-Podilskyi, 159 pp. (in Ukrainian).
- Bach, H. (1965). Zur Berechnung der Körperhöhe aus den langen Gliedmaßenknochen weiblicher Skelette. *Anthrop. Anz. Jg. 29*, 12–21 (in German).
- Buxton, L. H. D., & Morant, G. D. (1933). Essential Craniological Technique. *J. Roy. Anthrop. Inst., 63*, 19–47.
- Dupertius, C. W. J., & Hadden, A. (1951). On the Reconstruction of Stature From Long Bones. *American Journal of Physical Anthropology, 9*, 15–54.
- Kozintsev, A. (1992). Homo. *Ethnic epigenetics: A new approach Ethnische Epigenetik, 43(3)*. Jena–New York, 213–244.
- Martin, R. (1928). *Lehrbuch der Anthropologie. In systematischer Darstellung. Mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden für Studierende, Ärzte und Forschungsreisende. Zweite, vermehrte Auflage. Zweiter Band: kranologie, osteologie Mit 281 abbildungen im Text, Bd. II*, Jena, 1062 pp. (in German).
- Plamenicka, E., & Plamenicka, O. (1997). Mănăstirile în stîncă din zonan Nistrului de Mijoc: cercetare în bazamănăstirii Mihalovca dins. Bakota (sfîrsitulsecolului al 11-lea – începutulsecolului al 15-lea). *SudEs: artă – cultură – civilizație, 4*, Chişinău, 36–41 (in Romanian).

Trotter, M., & Gleser, G. C. (1958). A Re-Evaluation of Estimation of Stature Based on Measurements of Stature Taken During Life and of Long Bones after Death. *American Journal of Physical Anthropology*, 16 (1), 79–123.

Vallois, H. V. (1937). La duree de la vie chez l'homme fossile. *L'Anthropologie*, 47, 499–532 (in French).

*Стаття: надійшла до редакції 12.05.2018
прийнята до друку 20.06.2018*

THE ENTOMBMENTS OF THE 2ND HALF OF 12TH – THE 1ST HALF OF 13TH CENTURY NEAR THE CAVES MONASTERY IN BAKOTA

*Pavlo NECHYTAILO¹, Yuriy DOLZHENKO², Igor STARENKYI³,
Petro BOLTANIUK³, Taras GORBNIAK⁴*

¹ *State enterprise, scientific-researching center “Rescuing archaeological service of Ukraine”*

Institute of archaeology of NAS of Ukraine,

Geroyiv Stalingrada Av., 12, 04210, Kyiv, Ukraine, e-mail: kparchaeology@gmail.com

² *Institute of archaeology of NAS of Ukraine,*

Geroyiv Stalingrada Av., 12, 04210, Kyiv, Ukraine, e-mail: yuriy_dolzhenko@ukr.net

³ *Kamianets-Podilskyi state historical museum-reserve,*

Ioanno-Predtechenska St., 2, 32300, Kamianets-Podilskyi, Ukraine,

e-mail: starenkiy_igor@ukr.net; arxeolog.militari@gmail.com

⁴ *National natural park “Podilski Tovtry”,*

Polskyi Rynok Sq., 6, 32300, Kamianets-Podilskyi, Ukraine, e-mail: npptovtry@ukr.net

The article deals with the results of protective archaeological studies near the Rocks-Caves Monastery in Bakota. In April 2017 members of architectural-archaeological expedition cleared up a double entombment of the women with the child and searched out a contour of the immersed building. These objects were placed in the section of the hill flank on the hiking trail between the wellsprings № 2 and № 3. The funerary implements, the buried woman pointing and her limbs position are typical for the Christian necropolises of the Middle Transnistrian Ancient Rus. Furthermore, the series of Ancient Russian entombments were examined on the South-Eastern outskirts of the monastery during previous years. There were some double entombments among them. It's possible to conclude that the women with the child were buried in the 2nd half of 12th – the 1st half of 13th ct. on the base of the ceramic fragments in the funerary filling, wire-woven and similar with finger-ring temporal rings as well as of the cross worn next to the skin. The ruins, founded near the wellspring № 3 also belong to this period on the base of the fictile ware rims. Such anthropological methods as craniometry, craniophenetic and osteometry were applied to the Ancient Russian entombments from Bakota for the 1st time. According to craniological data the well preserved skull belonged to the women of 20–30 years, its cranial index is mesocranic. The face is mesognathic, its absolute width and absolute length are moderate, its superior facial index is mesen. The face is strongly profiled on the upper as well as on the middle level. The general facial index is mesoprosopic. The orbits are wide and moderately high, they have a moderate height according to the index (mesoconchy). The nose is moderately high and narrow its relative width is leptorhynch. The nasal bridge is considered as high. The nasal projection angle is big. The skull as well as the skulls of Kyivan Polans belongs to the series of mesocranic craniological types with moderately wide faces according to the table of T. Rudych.

Key words: entombment, Bakota, cave monastery, Christianity, repoussage, anthropology, craniology, osteometry.

ГРУНТОВІ ПОХОВАННЯ ПЕРІОДУ КИЇВСЬКОЇ РУСИ В БАСЕЙНІ РІКИ ГОРИНЬ

Богдан ПРИЩЕПА

*Рівненський державний гуманітарний університет,
вул. Степана Бандери, 12, 33028, м. Рівне, Україна, e-mail: archeol57@mail.ru*

У статті проаналізовано понад 80 ґрунтових поховань періоду Київської Русі в басейні річки Горинь. Більшість з них (65 %) були досліджені на міських та сільських могильниках протягом останніх 25 років. Існує два типи взаємного розташування поселення і могильника: 1) поселення розташоване на березі річки, а могильник за межами населеного пункту; 2) могильник функціонував в межах населеного пункту. В Пересопниці було досліджено рови, які відділяли могильник від поселення. Більшість ґрунтових могил були викопані до материкового рівня тому їх контури важко виділити. У деяких випадках нам вдалося визначити, що могили мають прямокутну або овальну форму. Тіла похованих лежали витягнуті на спині, руки були зігнуті в ліктях та покладені на кістках тазу, на хребцях чи грудях. У більшості випадках голова похованого була орієнтована на захід або південний захід (87,3 %). Ці елементи похоронного ритуалу вказують на християнський канон. У 19 могилах ми знайшли речі, серед них кераміку, інструменти, речі домашнього вжитку, частини одягу, прикраси, предмети християнського культу. Аналіз елементів похоронного обряду дозволяє зробити висновок, що на території Волинської височини в XII столітті широко поширився звичай поховання в могилі за християнським канонам.

Ключові слова: поховання, могильник, Київська Русь, басейн річки Горинь, християнство.

У басейнах р. Горинь і Стир у другій половині XIX – першій половині XX ст. були проведені розкопки на багатьох курганних могильниках кінця I – початку II тис. н. е. Зібрані матеріали дозволили провести ґрунтовий аналіз поховального обряду дулібів-волинян [Тимофеев, 1961; Седов, 1982, с. 94–101; Моця, 1990, с. 7–8, 114–116]. Водночас у регіоні слабо дослідженими залишалися ґрунтові могильники періоду Київської Русі, тому матеріалів для вивчення поховального обряду ранніх християн було недостатньо. Хоча повідомлення про перші виявлені у Погоринні (в Пересопниці) середньовічні безкурганні поховання належать до кінця XIX ст. та 20–30 х років XX ст. [Антонович, 1901, с. 41; Sunkalowski, 1961, s. 190; Rauhut, 1960, s. 249], основна джерельна база для аналізу таких пам'яток була сформована в ході археологічних робіт у другій половині XX – на початку XXI ст.

Перші якісно задокументовані польові дослідження ґрунтових поховань епохи Київської Русі в басейні р. Горині провели в 60-х роках XX ст. львівські вчені поблизу с. Крилів Дубенського [Петегирич, 2011] і с. Городок Рівненського районів [Свешніков, 1965, с. 33–35]. Пізніше В. Терський під час розвідкових археологічних робіт у с. Пересопниці Рівненського району відкрив давні захоронення поряд із кам'яним хрестом в ур. Пастівник [Терський В., 1978, с. 2. 16; Терський В., 1980, с. 9–12; Терський В., 1985, с. 17–18]. Тоді ж проводили розкопки поблизу Миколаївської церкви на дитинці літописної Пересопниці, де виявлено понад 30 давніх поховань. Усі вони безінвентарні, тому вважаємо недостатньо аргументованим датування найбільш ранніх захоронень XIII ст. [Терський С., 2013, с. 258].

У 80-х роках XX ст. у Дорогобужі в різних частинах середньовічного міста виявлені поховання домонгольського часу та дві братські могили жертв погрому міста в середині XIII ст. [Прищеп, 2011, с. 52–53, 98, 120]. Чотири поховання досліджено також у 1983 р. на західній окраїні м. Рівного, поблизу ур. Дворець, на ґрунтовому могильнику періоду Київської Русі [Прищеп, 1984, с. 23–24].

Під час досліджень Басівкутського городища в 1997–2001 рр. встановлено, що частину укріпленого майданчика використано для влаштування християнських захоронень. Їх відкрито дев'ять [Прищепя, 2016, с. 167–168].

На початку ХХІ ст. були відновлені археологічні розкопки в с. Пересопниці. У 2003–2005 рр. у північній частині ур. Пастівник на ділянці ґрунтового могильника відкрито 18 поховань [Прищепя, 2016, с. 83–84]. У 2015–2016 рр. проведено нові розкопки могильника в центральній частині ур. Пастівник поряд із кам'яним хрестом і досліджено дев'ять поховань.

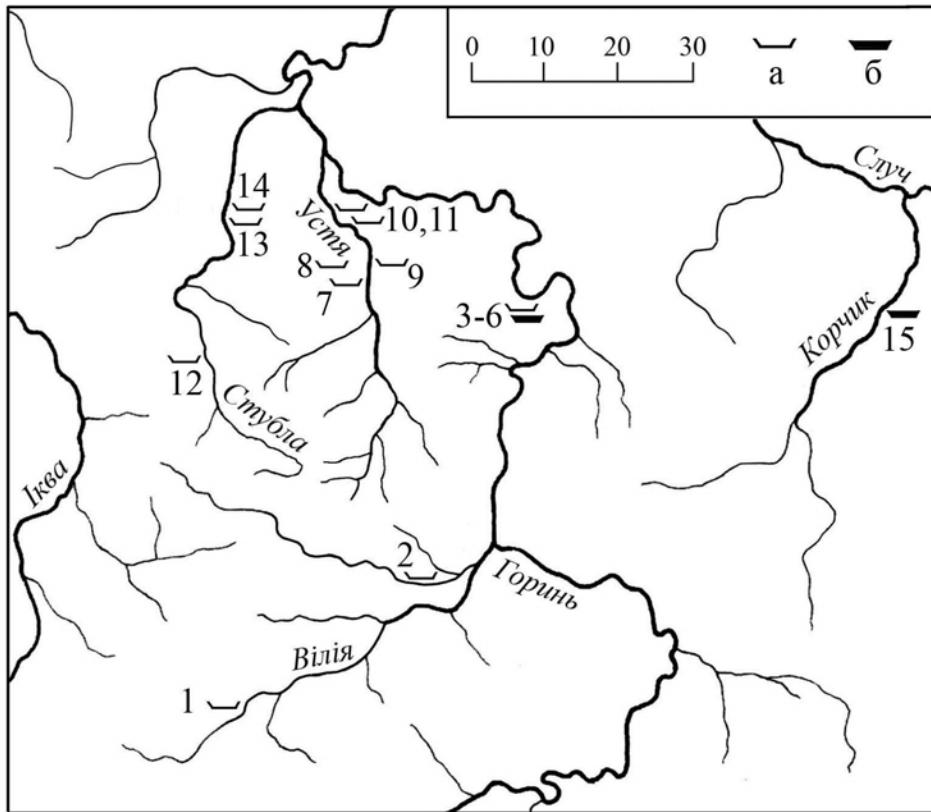

Рис. 1. Грунтові поховання періоду Київської Русі в басейні р. Горині: 1 – Кордишів; 2 – Лючин; 3–6 – Дорогобуж; 7–9 – Рівне; 10, 11 – Городок; 12 – Крилів; 13, 14 – Пересопниця; 15 – Корець. Умовні позначення: а – ґрунтове поховання; б – братська могила
 Fig. 1. Soil burials of the Kyiv Rus period in the Basin of Horyn River: 1 – Kordyshiv; 2 – Liuchyn; 3–6 – Dorohobuzh; 7–9 – Rivne; 10, 11 – Horodok; 12 – Kryliv; 13, 14 – Peresopnytsia; 15 – Korets. Legend: a – soil burial; b – common grave

У 2007–2008 рр. проводилися охоронні розкопки в центральній частині м. Рівного, на площі Короленка. Виявилось, що в період Київської Русі цю територію використовували для захоронень. На могильнику досліджено 17 ґрунтових поховань і зібрано розрізнені кістки скелетів ще кількох померлих [Прищепя, 2008].

На приватній садибі в с. Лючин Острозького району під час земляних робіт місцеві жителі випадково натрапили на давні поховання. Відтак, у 2007 р. під час охоронних розкопок було відкрито три поховання бронзового віку та три – домонгольського часу [Прищепя, Чекурков, Позіховський, Самолюк, Ткач, 2008, с. 31–35].

Останніми роками різночасові поховальні пам'ятки та середньовічне поселення досліджують М. Ягодинська та В. Ільчишин поблизу с. Кордишів Шумського району. У 2013–2014 рр. на лівому березі р. Вілії, поблизу ур. Замчисько, проведені розкопки

курганного могильника бронзового віку, там же розкопано три давньоруські поховання XII–XIII ст. [Ягодинська, Ільчишин, 2015, с. 219–220].

На сьогодні в басейні р. Горині зібрано інформацію про 80 ґрунтових поховань на 10 могильниках (у 3-х випадках вони перебували за межами кладовищ) і 2 братські могили (рис. 1). Для порівняння зазначимо, що далі на захід, у середній течії р. Ікви, відомо лише про незадокументовану знахідку підплитових поховань поблизу с. Тараканів Дубенського району [Смішко, 1948, с. 93–94] та в 2014 р. у Дубні, поблизу Спасо-Преображенської церкви, було відкрито одне періоду Київської Русі [Пшеничний, 2015]. Є повідомлення про виявлені окремі давньоруські поховання в середній течії р. Стиру: у с. Коршеві та Городищі Луцького району [Моця, 1990, с. 132], Перемилі Горохівського району [Терський В., 1990, с. 146]. Цегляну гробницю кінця XII – першої половини XIII ст. дослідив Б. Сайчук біля апсиди церкви Йоанна Богослова на дитинці Луцька. Вірогідно, до того ж часу належить і поховання № 6 (нумерація за С. В. Терським) [Терський С., 2006, с. 216].

У Володимирі-Волинському в 20–30-х роках XX ст. О. Цинкаловський зібрав інформацію про знайдені під час земляних робіт давні поховання, окремі з них дослідник відніс до княжої доби [Цинкаловський, 1937, с. 204–205]. У 1975 р. в ході досліджень давньоруського храму

“Стара кафедра” було відкрито п’ять цегляних гробниць із порушеними похованнями [Раппорт, 1976].

Виділяється масштабами досліджень могильник у Грудку Надбужному на лівому березі р. Західний Буг. Він займав північно-східну частину майданчика городища літописного Волиня. Археологічні роботи тут проводили польські археологи в 1952–1955 рр. Тут виявлено 469 поховань, датованих від XI до XIII–XIV ст. [Kuśnierz, 2011, s. 254]. Важливу інформацію одержано також під час розкопок ґрунтових могильників літописного Червена [Kozak-Zychman, 1998]. Загальну характеристику сучасного стану досліджень поховальних комплексів періоду Київської Русі в басейні верхньої і середньої течії Західного Бугу подано в публікаціях М. Флорєка, В. Ляски [Florek, 2009; Ляска, 2017].

У верхів’ях р. Случі були проведені дослідження ґрунтових могильників XII–XIII ст. у Старокосянтинівському районі Хмельницької області поблизу с. Коржівка і Махаринці [Моця, 1990, с. 137], а також городища літописного Губина [Винокур та ін., 2004, с. 57–59].

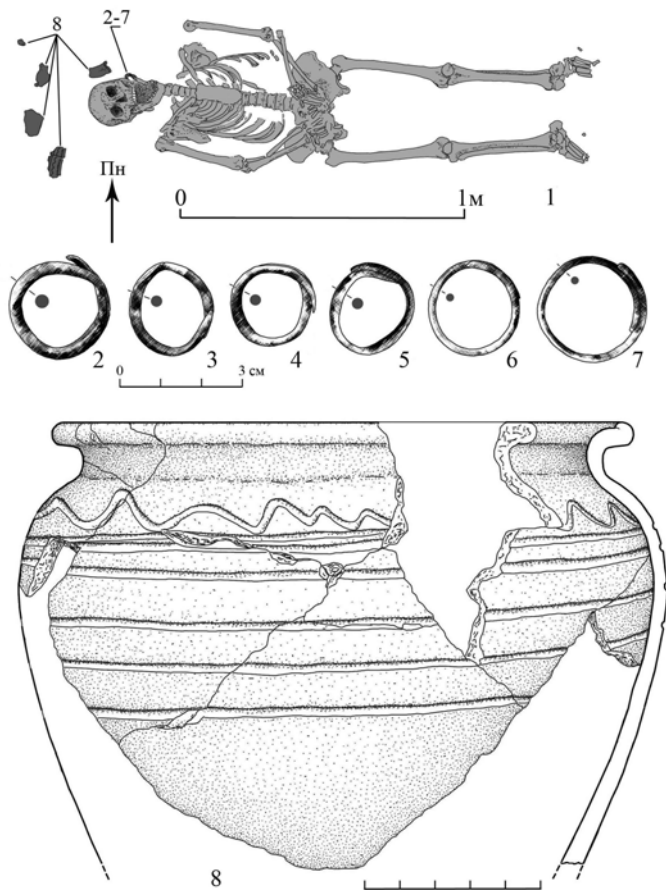

Рис. 2. Поховання № 7 на могильнику в с. Лючин: 1 – план поховання; 2–7 – бронзові скроневі кільця; 8 – гончарний горщик

Fig. 2. Burial № 7 on the burial ground in the village of Liuchyn: 1 – plan of the burial; 2–7 – bronze temporal rings; 8 – earthen pot

ОПИС ҐРУНТОВИХ МОГИЛЬНИКІВ ТА ОКРЕМИХ ПОХОВАНЬ

У с. Кордишів Шумського району роботи проводили на лівому березі р. Вілії, поблизу місця впадіння її притоки Шопіньки, в ур. Замчисько [Ягодинська, Ільчишин, 2015, с. 219–220]. Нині це підвищений округлий мис, на якому візуально не простежуються рештки оборонних споруд. У 2014 р. виявлено рів, що обмежував майданчик із заходу. У його заповненні трапилися фрагменти кераміки X–XIII ст. На захід від городища досліджено ділянку давнього курганного могильника. Насипи розораних курганів ще слабо простежуються на поверхні поля. Вірогідно, вони були насипані у бронзовому віці, а в середньовіччі цю ділянку знову використали для захоронень (досліджено чотири поховання культури шнурової кераміки, три – комарівської і три – давньоруські XII–XIII ст.). Могильні ями давньоруських поховань були розміщені в один ряд, відстань між ними 2–3 м. Покійних поклали випростаними на спині, з покладеними вздовж тіла руками, вони орієнтовані на захід із невеликим відхиленням на південний захід. У похованні № 3 простежено залишки тліну від дерев'яної труни, а в похованні № 10 виявлено шість залізних цвяхів. Поховальний інвентар трапився у трьох захороненнях: розвал маленького гончарного горщика біля голови в похованні № 3; дротяні скроневі перснеподібні кільця, персні з мідного сплаву (поховання № 4, 10); пастова зонна намистина (поховання № 10). Поховання датовані XII–XIII ст.

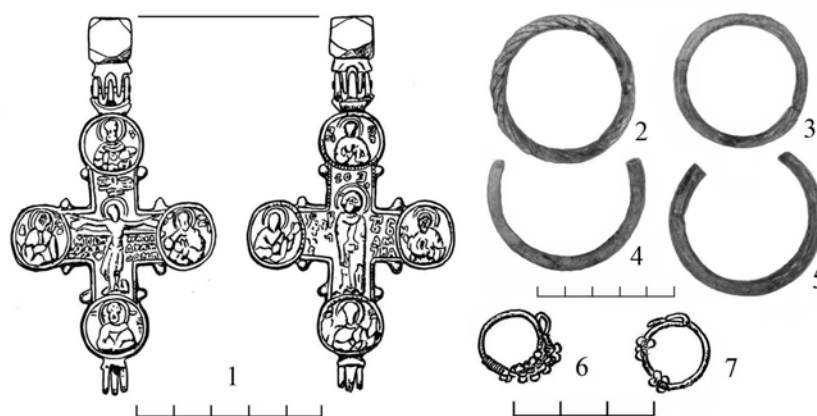

Рис. 3. Знахідки з поховань у Дорогобужі: бронзовий хрест-складень (1) і скляні браслети (2–5) із парного поховання на території окольного міста; бронзові скроневі кільця (6, 7) із поховання на східному посаді

Fig. 3. Findings from the burials in Dorohobuzh: bronze folding cross (1) and glass bracelets (2–5) from the double burial in the out skirts of the town; bronze temporal rings (6, 7) from the burial in the east suburb

У с. Лючин Острозького району були випадково виявлені давні поховання на садибі В. Мудрика по вул. Шевченка в ур. Слобода. Садиба розташована в західній частині села, на південному схилі лівого корінного берега р. Світеньки – лівої притоки р. Вілії. У 2007 р. О. Позіховський і В. Самолук тут провели охоронні розкопки на площі 21 м² [Прищета Чекурков, Позіховський, Самолук, Ткач, 2008, с. 31–35]. Три з виявлених поховань датовані бронзовим віком і три – домонгольським часом. Останні здійснені за християнським обрядом: померлі покладені випростаними на спині, головою на захід. У похованні № 1 руки зігнуті в ліктях і кисті складені на грудях, у двох інших (№ 6, 7) руки складені на кістках тазового поясу (рис. 2, 1). Два поховання безінвентарні, в одному (№ 7) біля черепа знайдено шість бронзових дротяних перснеподібних скроневих кілець із кінцями, що накладаються один на другий (рис. 2, 2–7), та уламки горщика XII – першої половини XIII ст. (рис. 2, 8).

Під час розкопок у Дорогобужі виявлено низку поховань, які не належали до міських кладовищ.

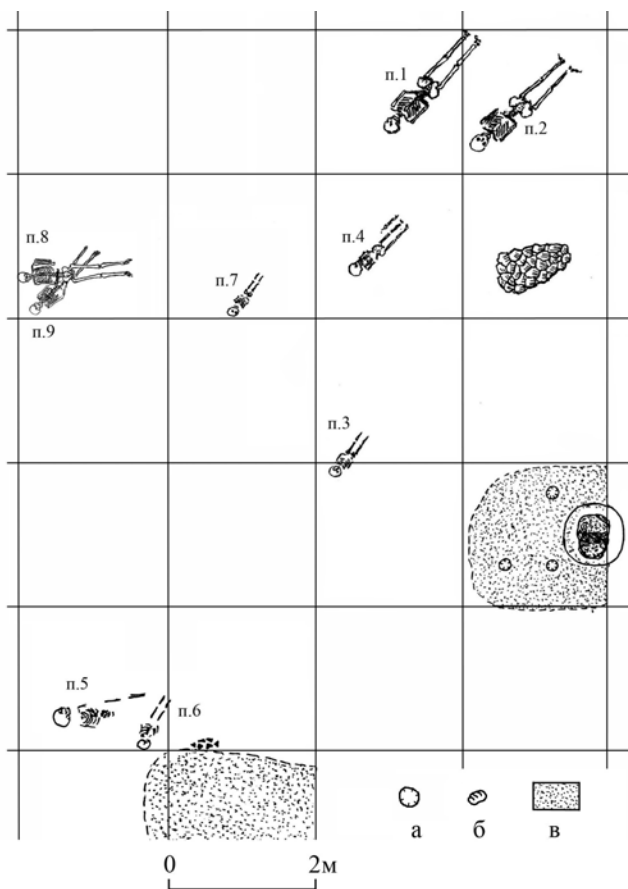

Рис. 4. Ділянка розкопу на Басівкутському городищі в м. Рівному з давніми похованнями: а – стовпова яма; б – камінь; в – прошарок материкового суглинку

Fig. 4. The section of the excavation with ancient burials in Basiv Kut settlement in Rivne: a – pillar pit; b – stone; c – mainland loam layer

Поховання № 1 перебувало на внутрішньому схилі насипу оборонного валу дитинця [Прищепя, 2011, с. 52–53]. Поховальна яма була заглиблена в насип на 0,4 м. Тіло померлої людини поклали випростаним на спині, орієнтованим головою на північний захід, руки складені на животі. Розміри могильної ями 2,15×0,55 м. Поховання безінвентарне. За стратиграфічними спостереженнями датується XI ст.

Рештки парного поховання досліджено в західній частині першої площадки окольного міста [Прищепя, 2011, с. 98]. Скелети розміщувалися у заглибленні, викопаному в передматериковому шарі. Тіла похованих були зорієнтовані головами на північний захід. Скелети збереглися не повністю, перекопом зруйновано ділянку, де перебували черепи, один із них змістився в район грудної клітки північного похованого, від іншого черепа виявлено лише дрібні уламки. Вірогідно, поховані юнацького віку: хлопець (північний скелет) і дівчина (південний). У північного похованого порушені кістки ніг, *in situ* збереглися кістки грудної клітки, крижова, права клубова, фрагмент правого стегна. У районі грудної клітки лежав мідний хрест-складень (рис. 3, 1). У південного – руки складені на грудях, а ноги зігнуті в колінах. На кістках передпліччя знайдено чотири скляні

браслети – по два на кожній руці: три гладенькі (два чорні та зелений) і кручений жовтий (рис. 3, 2–5). Хрест-складень належить до VII групи енкалпіїв за Г. Корзухіною та Г. Песковою, ця група датується XIII ст. [Корзухина, Пескова, 2003, с. 32, 197]. Скляні браслети були виготовлені для тонкої руки – їх діаметр 4,2–4,5 см. Датування речей із поховання, його розміщення за межами могильника, на зовнішньому схилі оборонного рову дитинця, особливості положення скелетів, дозволяють віднести поховання до часів військового погрому міста в середині XIII ст.

На схід від Дорогобужького дитинця, на посаді поряд із будівлею другої половини X – початку XI ст., виявлено дитяче захоронення № 2 [Прищепя, 2011, с. 120]. Скелет лежав в овальній ямці розмірами 0,55×0,32 м, завглибшки 0,35 м від рівня виявлення. Дитину віком до року покладено випростаною на спині, головою на захід. З обох сторін черепа біля скронь знайдено два бронзові скроневі кільця з навивкою на основу тонкої спіралі (рис. 3, 6, 7). Знахідки таких прикрас відомі з різних регіонів Південної Русі: Райковецького городища [Гончаров, 1950, табл. XVIII, 5; XXIII, 5, 6], поховання у Звенигороді [Нурало, 2011, с. 243], поселення Дорогинка III поблизу Фастова Київської області [Серов, 1997, с. 106], дитячого

поховання біля літописного Кснятина на Сулі [Моргунов, 1991, с. 42, рис. 2, 10]. Такі скроневі кільця трапилися також на території Білорусі, зокрема в похованні на курганному могильнику радимичів X–XII ст. біля с. Ветачка Рогачовського району, на городищі Гори Горацького району (прикраса датована кінцем X – початком XI ст.), у похованні на курганному могильнику поблизу Ізяславля [Археалогія і нумізматыка Беларусі, 1993, с. 126, 182, 267; Заяц, 1983, с. 40]. У Новгороді “кучеряві” скроневі кільця виявлені в шарах кінця X ст. і другої половини XIII ст. [Седова, 1981, с. 16]. На Підляшші скроневе кільце із навивкою тонкого дроту знайдене на могильнику Лужки поблизу Дорогочина і датоване XI–XII ст. [Musianowicz, 1951]. Наведені аналогії свідчать, що такі прикраси використовували протягом тривалого часу – від X до XIII ст.

У південно-східній частині дитинця Дорогобужа досліджено дві братські могили жертв розгрому міста в середині XIII ст.

Братську могилу в розкопі 7 виявили в 1984 р. [Прищепя, 2011, с. 65–66]. Скупчення кісток простежувалося з глибини 1,4 м від рівня сучасної денної поверхні до глибини 2,0 м. У плані скупчення мало овальну форму, його розміри 1,0×1,45 м. Зверху лежали кістки тварин (черепи биків, інші кістки, фрагменти рогів лося). Більшість кісток від скелетів людей перебували не в анатомічному порядку, черепи виявлено по контуру скупчення, але без нижніх щелеп. Всього в могилі виявлено дев'ять черепів. Серед кісток знайдено уламки давньоруського гончарного посуду, залізний наконечник стріли, скляну намистину. Нижче, на рівні материка, на глибині 2,3 м, у заповненні будівлі XIII виявлено ще один скелет людини в анатомічному порядку, покладений головою на захід.

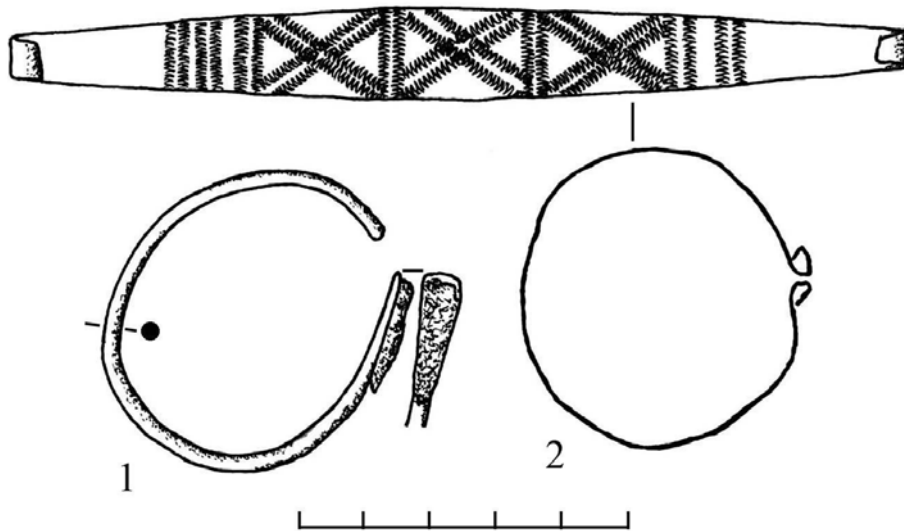

Рис. 5. Бронзові браслети з поховання № 4 на майданчику Басівкутського городища в м. Рівному

Fig. 5. Bronze bracelets from burial № 4 on the ground of Basiv Kut settlement in Rivne

Братську могилу в розкопі 18 дослідили в 1989 р. Її влаштували на місці, де розташоване житло № 15, покинуте після погрому міста в середині XIII ст. [Прищепя, 2011, с. 66]. Скупчення кісток простежувалося з глибини 2,2 м до 2,55 м від сучасної денної поверхні. У плані скупчення мало овальну форму, його розміри 1,1×1,5 м. Зверху лежали кістки тварин, зокрема череп тура, фрагменти рогів оленя. Більшість скелетів людей виявлені в анатомічному порядку, але тіла були покладені в могильну яму без певної системи. Всього в могилі виявлено дев'ять черепів. На двох помітні сліди від ударів тупим предметом.

Братську могилу з тілами людей, які загинули під час ворожого погрому поселення в середині XIII ст. досліджено також у центральній частині м. Корця в 2008 р. [Прищета, 2016, с. 121].

У Рівному проводили розкопки трьох ґрунтових могильників: на майданчику Басівкутьського городища, на західній окраїні міста поблизу ур. Дворець і в центральній частині на площі Короленка.

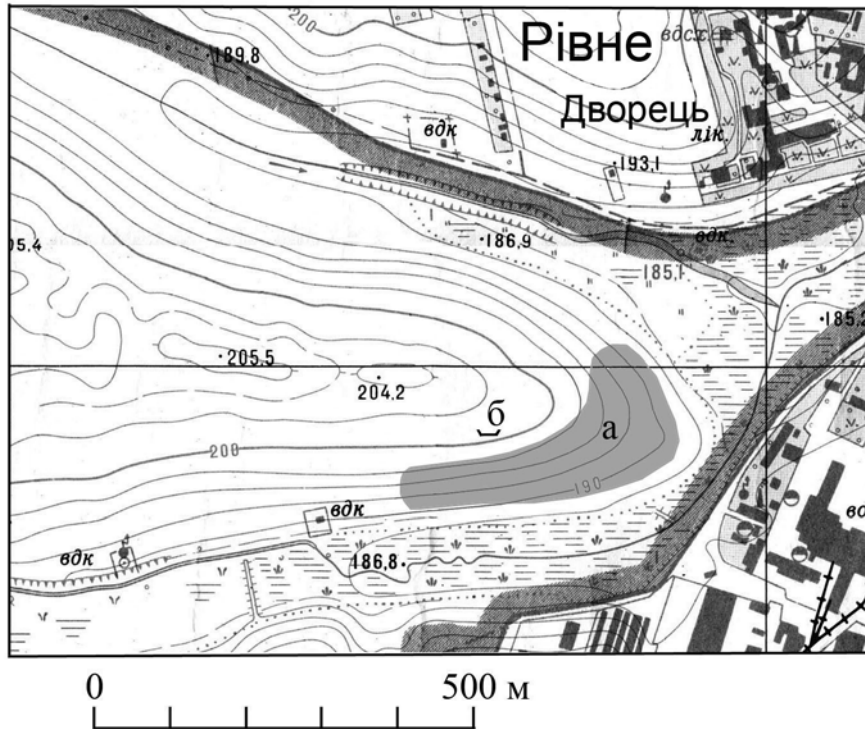

Рис. 6. План місцезонашування поселення XII–XIII ст. (а) і могильника (б) поблизу урочища Дворець у м. Рівному

Fig. 6. The plan of the settlement of the 12–13th centuries (a) and burial ground (b) near Dvoretz tract in Rivne

Басівкутьське городище досліджував автор у 1997–2001 рр. [Прищета, 2016, с. 165–171]. Загальна площа розкопів становить близько 600 м². Культурний шар давньоруського часу на укріпленому майданчику залягає під дерном до глибини 0,5–0,7 м. Нижче до глибини 2,4 м простежено темно-коричневий щільний ґрунт, у верхніх шарах якого знайдені поодинокі фрагменти ліпних посудин і крем'яні вироби бронзового віку. На глибині 2,4–2,6 м виявлено материк – жовтий лесоподібний суглинок.

Частину території городища біля західного краю площадки було використано для захоронень (рис. 4). Тут на площі 12×6 м досліджено чотири поховання дорослих чоловіків і жінок (№ 1, 2, 8, 9), а також п'ять дитячих (№ 3, 4, 5, 6, 7). Поховання дорослих виявлені на глибині від 0,7–0,8 м до 0,9–1,1 м, а дитячі перебувають на глибині від 0,45–0,5 м до 0,6–0,75 м (поховання № 4). У гумусному ґрунті контурів могильних ям простежити не вдалося. Більшість поховань орієнтовані головою на південний захід і лише два найпізніші – на захід (під ними виявлені більш ранні). У трьох випадках руки були зігнуті в ліктях і кисті лежали на кістках тазового поясу (поховання № 1, 4, 9), ще у двох випадках – складені на грудях (поховання № 3, 8). Навколо двох кістяків (№ 1, 8) простежено сліди деревного тліну від труни. Лише в одному випадку під час дослідження могильника трапився поховальний інвентар. У похованні № 4 на руках дівчинки 6–8 років знайдені два бронзові браслети. Перший виготовлений з округлого в перетині дроту, один кінець у нього розплющений, має краплеподібну форму,

зовні був вкритий склоподібною масою (рис. 5, 1). Другий – пластинчастий, широко-серединний, із спіралью закрученими кінцями, прикрашений карбованим орнаментом (рис. 5, 2). Подібні пластинчасті браслети зрідка трапляються на Волині, зокрема в Дорогобужі, в культурному шарі кінця XII – першої половини XIII ст. [Прищепя, Нікольченко, 1996, с. 80]. Їх виявлено також на майданчику Басівкутського городища в культурному шарі, датованому XI – серединою XII ст., а значить, захоронення відбувалися в той період, коли функціонувала Басівкутська фортеця. Вірогідно, могильник розташовувався поряд із церквою.

На західній окраїні м. Рівного, поблизу ур. Дворець, поселення бронзового віку та давньоруське обстежив І. Свешніков у 1962 р. (рис. 6, а) [Свешніков, Нікольченко, 1982, с. 38], а

ґрунтовий могильник виявлено у верхній частині південно-східного схилу мису під час розвідки в 1983 р. (рис. 6, б) [Прищепя, 1984, с. 23–24]. Тоді на поверхні поля було помічено кам'яну плиту розмірами 1,7×0,9×0,3 м, яку випадково знайшли під час оранки. У ході розкопок на ділянці площею 11 м² досліджено чотири поховання. Скелет у похованні № 1 перебував у гумусному ґрунті, на глибині 0,4–0,6 м. Інші поховання залягали глибше, в передматериковому ґрунті, так що були опущені до глибини 0,9–1,2 м від рівня сучасної денної поверхні. Поховані лежали випростані на спині, головою на захід, руки мали зігнуті в ліктях і складені на хребцях поясного відділу хребта. У похованні № 2 простежено сліди дерев'яної труни і знайдено залізний цвях. Воно перекривало більш раннє № 3. Особливості поховального обряду та речові знахідки (уламки гончарних горщиків у похованнях № 1, 2) дозволяють датувати могильник XII – першою половиною XIII ст. На нашу думку, виявлена кам'яна плита не пов'язана з християнськими похованнями, а перекривала, вірогідно, поховання бронзового віку.

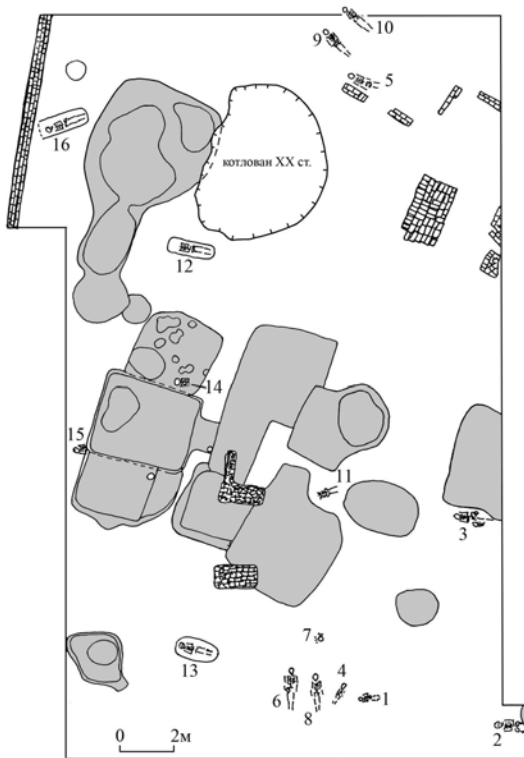

Рис. 7. План розкопу на площі Короленка в м. Рівному з позначеними середньовічними похованнями й об'єктами XIV–XIX ст.

Fig. 7. The plan of the excavation in Korolenka Square in Rivne with the marks of medieval burials and objects of the XIV–XIX centuries

середньовічне місто від східного передмістя. Потужні культурні нашарування на цій ділянці сформувалися у XV–XIX ст., найбільш ранні нечисленні знахідки уламків ліпних і гончарних посудин датовані VIII–X ст., а в часи Київської Русі цю територію використали для захоронень.

Стратиграфія нашарувань у розкопі така: 1) від денної поверхні до глибини 0,9–1 м виявлені підсіпки ґрунту, перемішаного з будівельним сміттям XX ст.; 2) під ними до глибини 1,3–1,5 м залягав чорний м'який ґрунт, насичений великою кількістю речових знахідок XV–XIX ст., із ним пов'язані котловани підвальних частин будівель, рештки фундаментів і фрагменти цегляних стін будинків; 3) нижче простежено шар ґрунту завтовшки 0,4–0,5 м, чорний, однорідний, слабо насичений знахідками, у ньому знайдено уламки слов'янських ліпних і

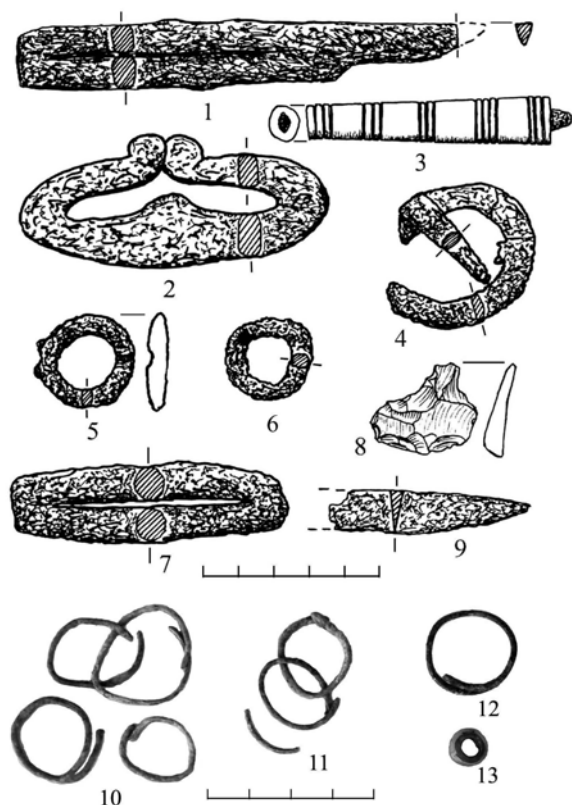

Рис. 8. Знахідки на площі Короленка в м. Рівному з поховань № 5 (1-3), № 6 (4-9), № 13 (10, 11), № 15 (12, 13). 1, 2, 4-7, 9 - залізо; 3 - кістка; 8 - кремень; 10-12 - бронза; 13 - скло

Fig. 8. Findings in Korolenka Square in Rivne from burials № 5 (1-3), № 6 (4-9), № 13 (10, 11), № 15 (12, 13). 1, 2, 4-7, 9 - iron; 3 - bone; 8 - flint; 10-12 - bronze; 13 - glass

поясу (№ 13); одна рука - на кістках тазового поясу, друга - на грудях (№ 12). У жодному похованні не виявлено слідів деревного тліну і залізних цвяхів, якими скріплювали домовини. Супроводжувальний інвентар трапився у двох чоловічих і двох жіночих.

У похованні № 5 на глибині 1,7-1,85 м лежав скелет чоловіка віком 40-50 років. Померлого поклали головою на захід, із відхиленням на північ близько 30°, руки витягнуті вздовж тіла. Скелет поруйновано перекопом, так що відсутні кістки гомілки і стопи. У районі поперекових хребців, біля кисті правої руки, лежали залізні ніж (?) і кресало (рис. 8, 1, 2), вище на 0,1 м від скелета, над грудною кліткою, трапилися уламок леза ножа і кістяна ручка від ножа (рис. 8, 3).

Поховання № 6 виявлене на глибині 1,65-1,8 м. Чоловіка віком 35-45 років було покладено головою на північ, руки витягнуті вздовж тіла, ліва злегка зігнута в лікті. На правому плечі, в місці з'єднання плечової кістки та ключиці, лежала залізна пряжка (рис. 8, 4). Ряд знахідок виявлено в районі поясу: над крижовою кісткою - рамку залізної пряжки (рис. 12, 5), на лівій клубовій кістці - залізні кільце і кресало з кременем (рис. 12, 6, 7, 8), на правій клубовій кістці - уламок леза залізного ножа (рис. 12, 9).

Поховання № 13 виявлене на глибині 1,8 м. Простежено контури могильної ями, у плані близької до чотирикутної з округленими кутами, її розміри 1,85×0,83 м. Померлу поклали

гончарних посудин, кістки тварин і давні захоронення; 4) передматериковий шар має товщину 0,2-0,3 м; 5) материк - жовтий лесоподібний суглинок залягає на глибині 2,0-2,2 м.

На могильнику досліджено 17 ґрунтових поховань і виявлено розрізнені кістки скелетів ще кількох померлих. Могильні ями прокопували до передматерикового шару, а деякі опущені в материковий лесоподібний суглинок. Оскільки пізніше на цій території сформувався культурний шар, то поховання розміщені на значній глибині від рівня сучасної денної поверхні. Здебільша дно могильних ям зафіксовано на відмітках від 1,7-1,8 м до 2,0-2,25 м. Три з досліджених поховань - дитячі (№ 1, 4, 7), інші належали дорослим чоловікам і жінкам. В одному (№ 3) були скелети жінки та дитини.

Поховані лежали випростаними на спині, більшість із них орієнтовані головою на захід (№ 1, 2, 3, 14, 15, 17) і на північний захід (№ 5, 9, 10, 12, 13). Лише два мали південно-західну орієнтацію (№ 11, 16). Ще два орієнтовані головою на північ (№ 6, 8) та одне - північний схід (№ 4). У шести похованих обидві руки зігнуті в ліктях і покладені кистями на грудях. У чотирьох випадках - витягнуті вздовж тіла. По одному разу зафіксовано різне положення рук: права - витягнута вздовж тіла, ліва - на кістках тазового

головою на захід, із незначним відхиленням на північ, руки зігнуті в ліктях і складені на грудях. У районі черепа виявлено бронзові дротяні скроневі перснеподібні кільця з кінцями, що накладаються один на другий: чотири – біля лівої скроні (рис. 12, 10), два цілі та фрагмент третього – біля правої (рис. 12, 11).

Поховання № 15 (кв. 10-з) виявлене на глибині 2,1–2,2 м. Нижня частина скелета зруйнована котлованом будівлі XVI–XVII ст., збереглися череп і грудна клітка з плечовими кістками. На черепі виявлено дротяне скроневе перснеподібне кільце (рис. 12, 12), в районі шийних хребців знайдено скляну намистину, вкриту золотою фольгою (рис. 12, 13).

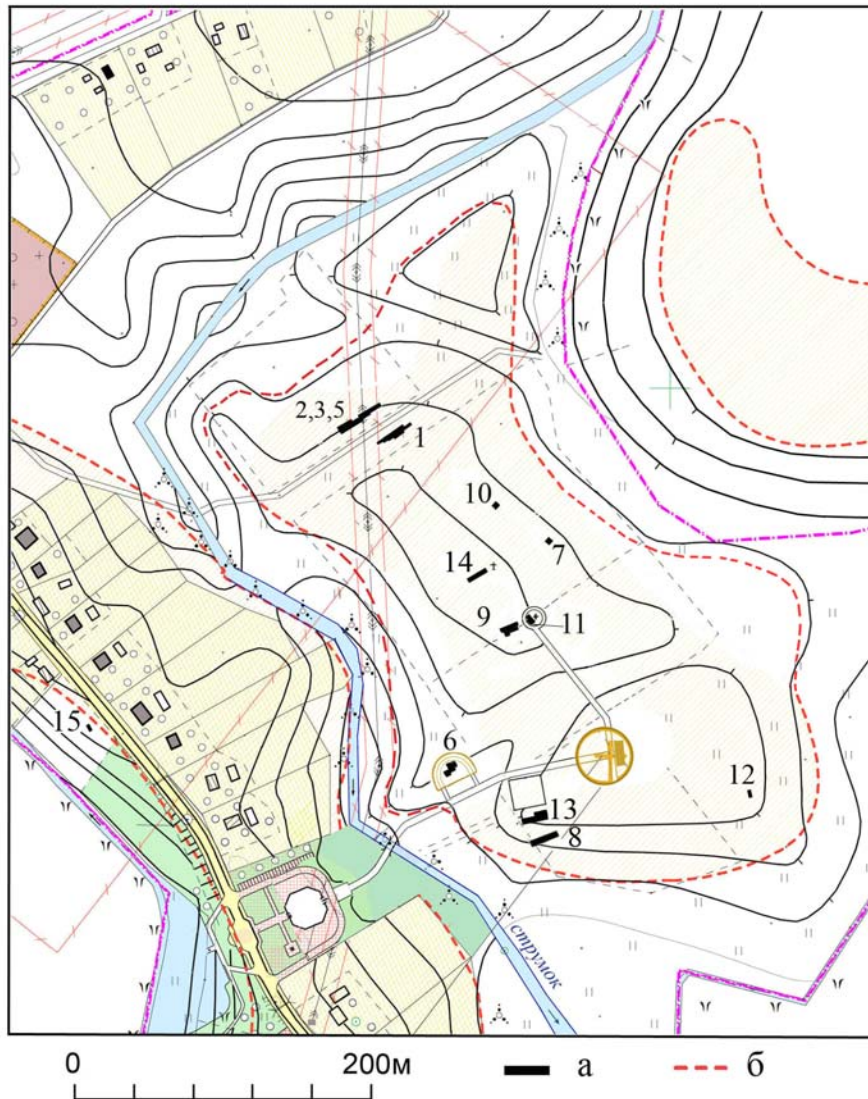

Рис. 9. План центральної частини с. Пересопниці. Умовні позначення: *a* – археологічні розкопи та шурфи; *b* – межі поширення культурного шару
Fig. 9. The plan of the central part of Peresopnytsia village. Legend: *a* – archeological excavations and pits; *b* – the boundaries of the cultural layer

Кресало з поховання № 5 калачеподібне з язичком із внутрішньої сторони ударного леза, належить до типу, який у Новгороді датується X–XI ст. [Колчин, 1959, с. 99–100]. На відміну від Новгорода, на території Південної Русі, зокрема в кочівників, такі кресала продовжували побувати у XII–XIV ст. [Андрух, Ельников, Тоцев, 2001, с. 68; Назаров, Квітницький, Шляховий, 2005, с. 240]. На території Білорусі їх використовували також у наступні століття [Сагановіч, 2001, с. 270].

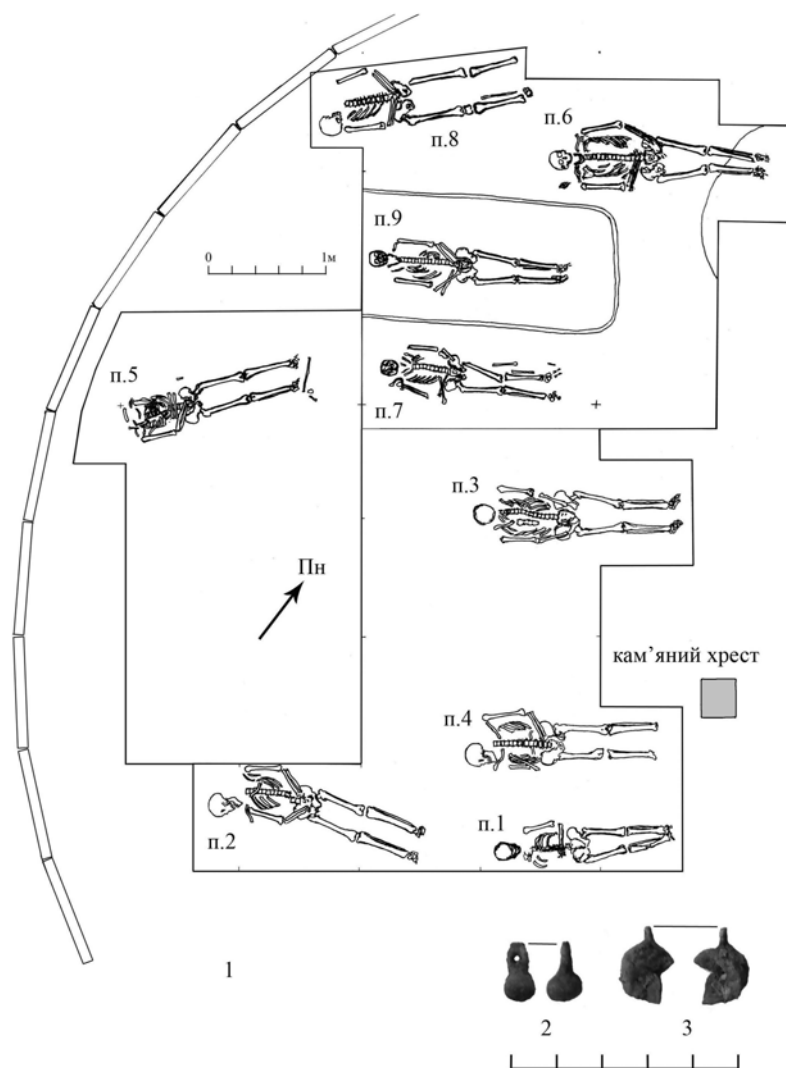

Рис. 10. Пересопниця, ур. Пастівник: 1 – план ділянки кладовища в розкопі 11; 2, 3 – бронзові гудзики з поховань № 1, 3

Fig. 10. Peresopnytsia, Pastivnyk tract: 1 – the plan of the cemetery section in the excavation 11; 2, 3 – bronze buttons from burials № 1, 3

Кресало з поховання № 6 овальне, у нього робочими були обидві зовнішні сторони, масивні, округлі в перетині. У Новгороді такі вироби використовували з XIII по XV ст. [Колчин, 1959, с. 101]. Подібні кресала є серед білоруських старожитностей XIV–XVII ст. [Сагановіч, 2001, с. 270].

Як бачимо, за інвентарем із чоловічих поховань могильник датується досить широко: від XII до XVII ст. Однак у ході досліджень встановлено, що цю ділянку з XIV ст. почали

забудовувати, а отже, поховання треба віднести до більш раннього часу. Уточнити час захоронень дозволяють знахідки з жіночих поховань. Прості дротяні скроневі кільця з кінцями, що накладаються один на другий та на півтора оберти переважають прикраси підкурганних захоронень давньоруського часу на території України. До масового типу того ж часу належать також золотоскляні намистини [Моця, 1990, с. 44]. Відзначимо, що в культурному шарі зібрано поодинокі уламки гончарних горщиків XII–XIII ст., які, вірогідно, необхідно пов'язати з періодом функціонування могильника. Враховуючи це, виявлені захоронення датуємо XII–XIII ст.

Рис. 11. Ділянка з похованнями в центральній частині урочища Пастівник поблизу с. Пересопниці

Fig. 11. The ground with the burial in the central part of Pastivnyk tract near Peresopnytsia

На північно-східній окраїні с. Городок І. Сवेशніков у 1964 р. виявив поховання періоду Київської Русі в західній і північній частинах ур. Кургани. На західному могильнику в розкопі площею 120 м² відкрито п'ять поховань: дитячі (№ 1, 4), підлітка (№ 3) і дорослих (№ 2, 5) [Сवेशніков, 1965, с. 33–35]. Скелети лежали в овальних ямах (за винятком № 1). Всі вони покладені витягнутими на спині, головою на захід (№ 1, 3, 4, 5) та південний захід (№ 2). Руки витягнуті вздовж тіла (№ 2, 3, 5), інші поховання порушені, положення рук не встановлене. Сліди деревного тліну від домовин відмічено в похованнях № 1, 4. Речовий інвентар трапився у двох. У похованні № 1 біля лівої частини черепа знайдено три намистини: фрагменти металевої, вкритої зерню, скляні біконічну синю і обгорнуту золотою фольгою. У № 2 на фаланзі середнього пальця правої руки був срібний дротяний перстень, біля лівої ключиці – скляна намистина сірого кольору, серед кісток верхньої частини грудної клітки – циліндрична намистина, обгорнута золотою фольгою, поблизу правого вуха – п'ять срібних S-подібних скроневих кілець. І. Сवेशніков датував ці поховання XI ст. [Сवेशніков, 1965, с. 35].

У північній частині ур. Кургани також відкрито п'ять поховань [Сवेशніков, 1965, с. 35–38]. Скелети похованих залягали близько до сучасної денної поверхні, їх виявлено на глибині 0,3 м, вони були пошкоджені під час оранки. Усі належали дорослим, тіла покладені

випростаними на спині, головою на захід. Руки витягнуті вздовж тіла (поховання № 3, 5, 6) і лише в одному випадку (№ 1) – зігнуті в ліктях і кисті лежали на кістках тазового поясу. Речовий інвентар трапився лише в похованні № 4. Біля нижньої щелепи виявлено дев'ять цілих і три фрагментовані пастові намистини та бронзове S-подібне скроневе кільце. Ці поховання також датовані XI ст. [Свешніков, 1965, с. 37–38].

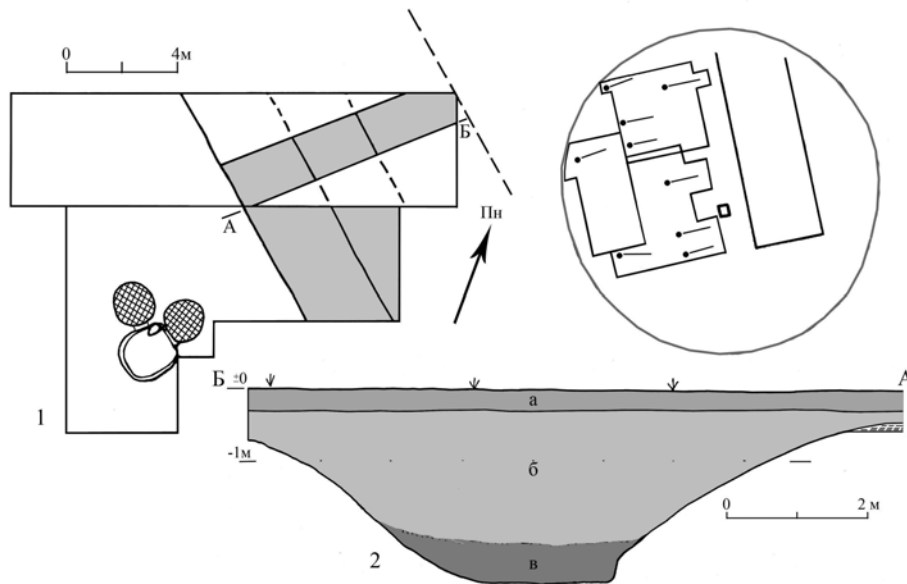

Рис. 12. Пересопниця, ур.Пастівник: 1 – плани розкопів 9, 11; 2 – стратиграфічний профіль розрізу рову
 Fig. 12. Peresopnytsia, Pastivnyk tract: 1 – plans of excavations 9, 11; 2 – stratigraphic profile of the pit section

Могильник на східній окраїні с. Крилова, в ур. Придатки, виявила у 1963 р. Л. Крушельницька. Всього зафіксовано чотири поховання княжої доби, але повністю досліджено лише два – жіноче (№ 3) і чоловіче (№ 4) [Петегирич, 2011, с. 162–164]. Обидва скелети перебували в овальних видовжених ямах, на глибині 0,6–0,8 м від рівня сучасної денної поверхні. Їхні розміри відповідно 2,1×0,8 м і 2,5×1,0 м. Поховані лежали витягнутими на спині, орієнтовані головами на захід, руки були складені на кістках тазового поясу (№ 3) і на грудях (№ 4). За визначенням Л. Крушельницької, скелет із поховання № 3 належав молодій вагітній жінці. На черепі небіжчиці збереглися 11 бронзових із позолотою бляшок від головного убору. Всі прикрашені однаковим тисненим рослинним орнаментом, мають на кутах отвори для кріплення. У похованні виявлено також фрагмент пластини, можливо, браслета. Матеріали для аналогій цього головного убору (начільного вінчика-діадеми) найкраще представлені на могильниках Південно-Західного Поділля та Покуття. Поховання № 3 В. Петегирич датував серединою XII ст. – 40-ми роками XIII ст. [Петегирич, 2011, с. 165–169].

Важливі дані для вивчення ґрунтових поховань епохи Київської Русі в регіоні отримані під час досліджень у Пересопниці. Перші письмові згадки про виявлені тут давні ґрунтові захоронення відносяться до другої половини XIX – початку XX ст. Так, Т.-Ю. Стецький повідомляв, що в самій Пересопниці ще можна бачити великі кам'яні плити без жодних написів або із затертими, зрушеними зі своїх первісних місць [Stecki, 1888, s. 183]. В "Археологічній карті Волинської губернії" В. Антонович подавав таку інформацію: "По всій південно-західній закраїні села розташоване давнє кладовище; багато гробниць покриті кам'яними плитами" [Антонович, 1901, с. 41]. У період між двома світовими війнами випадково виявлено підплитові поховання на південно-східній окраїні с. Пересопниці. В

одному з них знайшли широкосерединний пластинчастий перстень. Він потрапив до рівненського краєзнавця Я. Гоффмана і був переданий до фондів Варшавського археологічного музею [Rauhut, 1960, s. 249, tabl. XIII, 7].

За розповідями старожилів та польовими дослідженнями на сьогодні визначені дві ділянки, де були захоронення під кам'яними плитами: на східній окраїні села, в ур. Пастівник (рис. 9, 11), і самому селі, на схилі правого берега р. Стубли (рис. 9, 15).

Урочище Пастівник – це окреме підвищення площею близько 10 га, з півночі та заходу обмежене долиною струмка, зі сходу – низовиною, а з півдня – заплавою р. Омелянівки. У центральній високій частині підвищення зберігся старий кам'яний хрест. Існує думка, що тут був монастир Різдва Пречистої Богородиці, в якому закінчено написання відомого Пересопницького Євангелія. Вірогідно, її популяризував О. Цинкаловський, волинський краєзнавець, який у період між двома світовими війнами проводив розкопки в Пересопниці. В енциклопедичному виданні, яке він підготував, вміщена фотографія автора на Пастівнику біля кам'яного хреста. На ній добре видно кам'яну плиту з поруйнованого поховання [Цинкаловський, 1986, с. 225].

Поблизу кам'яного хреста розвідкові розкопки провів В. Терський у 1977, 1979, 1984 рр. Було прокопано кілька шурфів і траншей, у них відкриті частково чи повністю скелети людей, похованих витягнутими на спині, більшість орієнтовані головою на південний захід [Терський В., 1978, с. 16; Терський В., 1980, с. 9–12; Терський В., 1985, с. 17–18]. Всього виявлено близько 15 поховань, вони безінвентарні, автор розкопок відніс їх до періоду Київської Русі на тій підставі, що поряд зі скелетами знайдені уламки гончарних горщиків XI–XIII ст. Але таке датування ненадійне, на сьогодні встановлено, що в ур. Пастівник було велике поселення XII–XIII ст., а значить уламки посуду цього часу могли потрапити і в заповнення могильних ям пізніших поховань.

Нові розкопки могильника в центральній частині ур. Пастівник проведено в 2015–2016 рр. [Прищепя, Войтюк, Чекурков, 2016, с. 166]. Поряд із кам'яним хрестом у розкопі площею 27 м² досліджено 9 поховань (рис. 10). Могильні ями прокопані в більшості випадків до передматерикового шару, тому їх контури простежити не вдалося. Скелети дорослих чоловіків і жінок розташовані на глибині від 0,3 до 0,45 м від рівня сучасної денної поверхні або дещо глибше – від 0,45 до 0,63 м. Лише в одному випадку в похованні № 9 могильну яму було опущено в материк, її дно перебувало на відмітці 0,75 м від рівня сучасної денної поверхні та вдалося простежити чіткі контури чотирикутної ями завширшки 1,1 м, завдовжки в межах розкопу 2,2 м, а вірогідна довжина всієї 2,4–2,5 м (рис. 11). Померлі покладені випростаними на спині, головою на південний захід, руки зігнуті в ліктях і складені на кістках тазового поясу. У двох похованих (№ 6, 7) кисть правої руки лежить вище, на поперекових хребцях. У похованні № 4 кисть лівої руки виявлена на кістках тазового поясу, а правої – на грудях.

У похованні № 1, у захороненні жінки 60–70 років (за визначенням антрополога Ю. Долженка), знайдено литий сферичний бронзовий гудзик із петельчастим вушком (рис. 10, 2). Він лежав у верхній частині грудної клітки, на грудних хребцях. Такі гудзики добре відомі серед давньоруських старожитностей X–XIII ст. Їх знаходили в курганах Києва, Чернігова, а також у ранньохристиянських похованнях Києва [Бліфельд, 1977, с. 43–45]. У Києві, на Старокиївській горі, в майстерні X–XI ст. знайдено ливарну формочку для виготовлення подібних гудзиків [Кирилович, Орлов, 1985, с. 66, рис. 6]. Такі гудзики використовували й пізніше. У Новгороді вони трапляються в шарах, які датуються від рубежу XI–XII ст. до XV ст. [Седова, 1981, с. 155]. Сферичні литі гудзики знайдено під час археологічних робіт у Пересопниці в культурному шарі XII – середини XIII ст. на різних ділянках поселення [Прищепя, 2016, рис. 43, 9. 10; 50, 9–11].

Ще один гудзик трапився у похованні № 3 чоловіка 45–55 років (рис. 10, 3). Він сферичний, пустотілий, із дротяним петельчастим вушком, лежав зовні біля правої стегнової кістки. Виріб деформований і, вірогідно, потрапив у поховання разом із ґрунтом, яким засипали яму.

За 8 м на південний захід від кам'яного хреста виявлено давній рів, його темне гумусне заповнення чітко виділялося на фоні світлішого передматерикового шару, на глибині 0,4–0,5 м від рівня сучасної денної поверхні. У розкопі простежено ділянку рову завдовжки 9 м, він проходив із північного заходу на південний схід (рис. 12, 1). Переріз рову показав, що його ширина становила 8–9 м, дно рівне, горизонтальне, завширшки близько 2 м, перебувало на глибині 2,9 м від рівня сучасної денної поверхні. Стінки мали крутизну близько 40–45° (рис. 12, 2). Придонна частина рову завтовшки до 0,5 м була заповнена чорним однорідним гумусним ґрунтом, у ньому зібрано лише поодинокі уламки гончарних посудин XII–XIII ст. і кістки тварин. Рів використовували в той період, коли на Пастівнику сформувався один із посадських районів літописної Пересопниці. Очевидно, він відмежовував ділянку кладовища від території із житловою та господарською забудовою.

Рис. 13. Кам'яні плити з поховань біля кам'яного хреста в центральній частині ур. Пастівник поблизу с. Пересопниці

Fig. 13. Stone plates from the burials near the stone cross in the central part of Pastivnyk tract near Peresopnytsia village

На площі цього кладовища було виорано кілька кам'яних плит, дві з яких збереглися і тепер лежать поряд із кам'яним хрестом (рис. 13). Обидві плити виготовлені з місцевого піщанистого вапняку, вони мають нерівну, недбало оброблену поверхню. Розміри першої – 1,8×0,6×0,25 м, другої – 2,1×0,6×0,2 м. Зібрані матеріали підтверджують висловлену раніше думку дослідників про те, що в центральній частині ур. Пастівник розташоване кладовище періоду Київської Русі й окремі поховання були перекриті плитами.

Розкопки могильника в північній частині ур. Пастівник проведені у 2003–2005 рр. на площі 296 м² [Прищета, 2016, с. 83–85]. Виявлено ґрунтовий могильник, відрізок рову, давньоруські будівлі № 14, 16, що функціонували до того, як цю частину підвищення почали використовувати для поховань, і рештки культової будівлі № 25 (рис. 9, 2, 3, 5; 14, 1).

Досліджено 18 поховань на ділянці розмірами 30×4 м. Із них два належали дітям, інші – дорослим чоловікам і жінкам. Усі поховані покладені витягнутими на спині, орієнтовані головою на захід із відхиленням на південь переважно близько 25°. Три скелети, розташовані поряд (поховання № 7, 12, 13), орієнтовані з відхиленням на південь 45°. У чотирьох похованих кисті обох рук розташовані на кістках тазового поясу, ще в чотирьох – витягнуті вздовж тіла. У

семи випадках одна рука була витягнута вздовж тіла, а друга лежала на кістках тазового поясу (у трьох випадках права і в чотирьох – ліва). Ще у двох похованих ліва рука лежала на кістках тазового поясу, а права – на грудях.

Могильні ями були влаштовані в передматериковому шарі, їх контури не простежувалися. Глибину зумовлював рівень залягання материка, і вона переважно становила 0,8–1 м. Глибину понад 1 м мали дві ями (поховання № 12, 13), що були опущені в котлован більш ранньої будівлі № 14. У двох випадках пізніші поховання були влаштовані на місці більш ранніх (№ 1 і 1а; 12 і 13), отже, могильник функціонував тривалий час.

Інвентар виявлено лише у двох жіночих похованнях. У № 7 на фаланзі пальця правої руки був срібний перстень (рис. 14, 2). Він має овальний щиток із вигравіруваним чотирикінцевим хрестом і вузьку дужку, прикрашену овальними розширеннями. У похованні № 14 біля черепа знайдено бронзове скроневе перснеподібне кільце з кінцями, що накладаються один на другий, та на фаланзі пальця було кільце-обручка (рис. 14, 3, 4).

Скроневе перснеподібне кільце з поховання № 14 відноситься до найбільш поширеного типу прикрас на Волині у X–XIII ст., а персні з овальним щитком у Новгороді попадаються в шарах кінця XII – середини XV ст. [Седова, 1981, с. 135]. Перстень, подібний до знайденого в похованні № 7, трапився в літописному Губині на р. Случ у складі скарбу з шару погрому фортеці, що датується серединою XIII ст. [Винокур, Журко, Мегей, Якубовський, 2004, рис. 104, 6]. Для уточнення датування могильника важливі також стратиграфічні спостереження. Як уже відзначено, поховання розташовувалися на ділянці, де раніше існувало поселення, тут виявлено котловани будівель XII ст. (№ 14, 16). Зауважимо також, що поселення в ур. Пастівник перестало розвиватися у другій половині XIII ст., після чого, вірогідно, кладовище припинили використовувати. Виходячи з висловлених міркувань, досліджені захоронення датуємо другою половиною XII–XIII ст.

Відрізок рову відстанню в 10 м досліджено на південний захід від поховань. Він у розрізі трикутної форми, завширшки 2,2–2,5 м, глибина від рівня виявлення – 1,2–1,3 м (рис. 14, 5). Придонна частина рову заповнена коричневим гумусним ґрунтом завтовшки до 0,5 м, знахідок у ньому мало, здебільша кістки тварин. Вище заповнення рову такого ж вмісту, як і культурний шар на цій ділянці. Це – темно-сірий гумусний ґрунт, насичений знахідками періоду Київської Русі, тут трапилися уламки посуду, залізні цвяхи, ніж, скляний браслет. Очевидно, рів заповнювався поступово в ході природних процесів, а пізніше – й оранки. Мала кількість знахідок у нижніх пластах засипки рову свідчить, що його викопали в кінці XII – на початку XIII ст., коли інтенсивність життя на цій ділянці була незначною, адже її використовували під християнське кладовище.

На південний захід від рову виявлено рештки будівлі № 25, яка вирізняється особливостями планування [Прищепя, 2016, с. 84–85]. Її простежено завдяки рівчакам, що проходили по периметру. Дві поздовжні й одна бокова стінки будівлі формували чотирикутник, а четверта (східна) складалася з двох частин, що утворювали тупий кут, так що у плані будівля № 25 була п'ятикутною. Довжина будівлі по зовнішньому контуру рівчака із заходу на схід – 6,8 м, ширина – від 3,2 м у західній частині до 3,8 м у східній.

Своєрідне планування будівлі № 25 дозволяє висловити припущення, що виявлено сліди невеликої церкви чи каплиці. Якщо врахувати, що поряд був ґрунтовий могильник другої половини XII–XIII ст., функціонування на цій ділянці в той час культової споруди видається цілком вірогідним. Однак серед знахідок із культурного шару в межах будівлі трапився лише один культовий предмет – фрагмент бронзового натільного хрестика.

ТОПОГРАФІЯ, ЕЛЕМЕНТИ ПОХОВАНЬ, ХРОНОЛОГІЯ ҐРУНТОВИХ МОГИЛЬНИКІВ

Майже всі схарактеризовані об'єкти фунеральної культури досліджені в середній течії р. Горині на території Волинської височини і лише могильник у Кордишеві розташований у межах Північно-Подільської. Дані для аналізу розміщення могильників відносно поселень маємо з Пересопниці, Рівного, Кордишева. Виділяють два типи взаємного розташування

поселення і могильника: 1) поселення займало прибережну мисову ділянку, а могильник був винесений за його межі, розміщувався на невеликій відстані від поселення у глибині височини (Рівне, поблизу ур. Дворець; Кордишів); 2) могильник розміщений у межах поселення (Пересопниця, ур. Пастівник; Басівкутське городище). Очевидно, могильники другого типу були пов'язані з культовими спорудами. Як зазначено вище, в ур. Пастівник поблизу від північного могильника, вірогідно, досліджено рештки культової християнської будівлі.

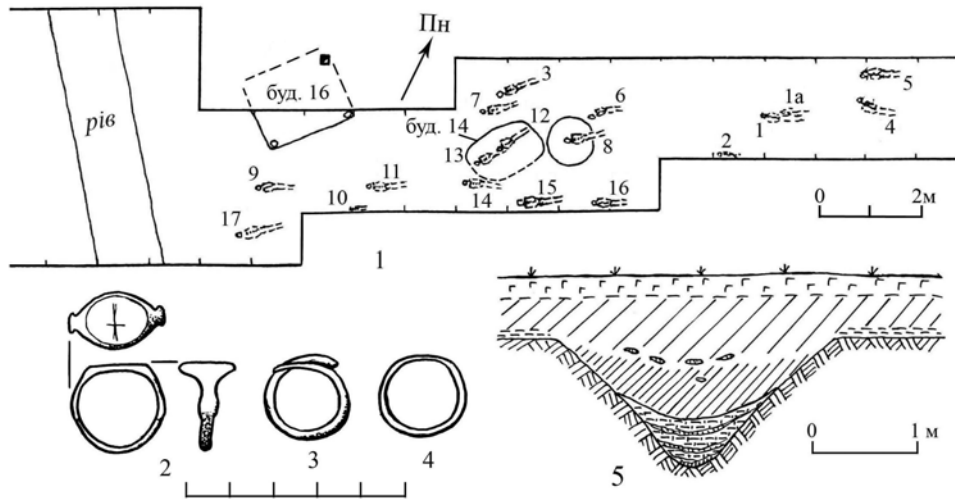

Рис. 14. Пересопниця, ур. Пастівник: 1 – план розкопів 2, 3, 5; 2 – срібний перстень із поховання № 7; 3, 4 – бронзові скроневе кільце і обручка з поховання № 14; 5 – стратиграфічний профіль розрізу рову

Fig. 14. Peresopnytsia, Pastivnyk tract: 1 – plans of excavations 2, 3, 5; 2 – silvering from burial № 7; 3, 4 – bronze temporal rings and wedding ring from burial № 14; 5 – stratigraphic profile of the pit section

Два могильники в ур. Пастівник були відділені від поселення ровами. Слідів валів не простежено, землю із ровів могли використати для підсипки майданчиків, відведених під кладовища. Очевидно, вони, як і ровики навколо курганів, відділяли територію живих від території мертвих. Відомі й інші способи виокремлення місць захоронення померлих. У княжому Галичі та поблизу нього археологи досліджували укріплені монастирі з рештками культових споруд і кладовищами, зокрема в с. Пітрич в ур. Гора-монастир [Томенчук, 2006, с. 48–49]. Невелике кладовище при церкві в ур. Царинка було обмежене огорожею-стіною [Томенчук, 2006, с. 40–41]. Огорожу навколо кладовища домонгольського часу зафіксовано в Києві. Під час археологічних розкопок на вул. Великій Житомирській, 20, виявлено безінвентарні поховання, на думку дослідників, серед них 16 комплексів належать до давньоруських горизонтів. На розкопі простежено рівчаки від парканів, які оточували кладовище [Івакін, 2008, с. 41].

Більшість ґрунтових могил були прокопані до рівня передматерикового шару чи материка і їх контури проглядаються погано. Їх глибина від 0,3–0,4 м до 0,9–1,1 м. Однак на трьох могильниках окремі поховання були опущені в материк і тому вдалося простежити чіткі контури поховальних ям, а в Дорогобужі чотирикутну яму поховання № 1 викопали в насипі оборонного валу дитинця, її розміри 2,15×0,55 м. У чотирикутних ямах були здійснені поховання в Кордишеві. У Пересопниці на могильнику в центральній частині ур. Пастівник така яма поховання № 9 мала ширину 1,1 м і довжину близько 2,4 м. У подібних великих ямах були здійснені поховання на дитинці літописного Пліснеська [Филипчук, 2004, с. 329–330]. У

Рівному на площі Короленка дві ями були чотирикутні (№ 12, 16) розмірами 2,08×0,5 м і 1,8×0,6–0,7 м, а поховання № 13 мало округлені кути та розміри 1,85×0,83 м. В овальних перебували скелети, досліджені на могильнику у Крилові. Їхні розміри 2,1×0,8 м і 2,5×1,0 м. Нечіткі овальні ями простежені на західному могильнику в Городку. Сліди трун (тлін дерева, залізні цвяхи) зафіксовані в п'яти похованнях на могильниках у Кордишеві, Рівному на Басівкутському городищі та поблизу ур. Дворець.

На розкопаній ділянці могильника в центральній частині ур. Пастівник поблизу Пересопниці простежується чіткий ряд із шести поховань. На могильнику на площі Короленка в Рівному виділяються окремі групи захоронень. У південній групі поряд розташовувалися три, зорієнтовані на північ (№ 6, 8) і північний схід (№ 4). У північній групі три поховання (№ 5, 9, 10) мають північно-західну орієнтацію. Вірогідно, кожна з таких містила захоронення людей, пов'язаних родинними вузами. Інші, переважно із західною орієнтацією, виявлені на різних ділянках розкопу, частина з них пошкоджені чи повністю зруйновані котлованами пізніших будівель, тому простежити якісь закономірності в їхньому розміщені не вдалося.

Під час дослідження могильників у Погоринні не було виявлено слідів позначення захоронень на давній денній поверхні, наприклад, стовпових ямок від хрестів, як це вдалося простежити на давньоруському кладовищі на Замковій горі в Любечі [Ситий, 2013, с. 159]. У регіоні не набули поширення підплитові поховання. На сьогодні єдина пам'ятка, де вони надійно датовані домонгольським часом – це могильник у центральній частині ур. Пастівник поблизу Пересопниці. Однак і тут плити на момент виявлення були порушені. Очевидно, поява таких поховань на Волинській височині зумовлена культурними впливами населення Поділля і Прикарпаття. Звичай перекидати поховання плитою розповсюдився у населення Прутсько-Дністровського межиріччя та Поділля у період поширення християнства [Пивоваров, 2006, с. 168–172; Томенчук, 2006, с. 109–110].

Тіла похованих лежали випростаними на спині. Лише в одному випадку в парному захороненні на території окольного міста Дорогобужа у померлого ноги виявилися зігнутими в колінах. Але така особливість цього поховання, очевидно, пов'язана з екстремальними умовами влаштування захоронення. Майже всі поховання одиночні. Відомо лише два парних: згадане в Дорогобужі на території окольного міста і в Рівному, на площі Короленка, в похованні № 3 виявлено жінку з дитиною.

Положення рук з'ясовано для 65. Найчастіше руки були зігнуті в ліктях і кисті розміщені на кістках тазового поясу (19 поховань, 29,2 %). Такі захоронення виявлені на семи могильниках. У восьми руки покійних складені на грудях (12,3 %). Зафіксовані також варіанти: кисть лівої – на кістках тазового поясу, права – на хребцях поясного відділу хребта (3 поховання); обидві руки – на хребцях поясного відділу (4); одна рука – на кістках тазового поясу, друга – на грудях (6). На 5 могильниках виявлено 17 поховань, у яких руки покладені вздовж тіла (26,2 %). У восьми одна рука покладена вздовж тіла, а друга – зігнута і кисть лежить на кістках тазового поясу. Зауважимо, що сім таких виявлені на могильниках у Пересопниці та ще одне трапилося на площі Короленка в Рівному.

Орієнтація похованих визначена в 79 випадках. Переважають захоронення, в яких померлого поклали головою на захід (33) і південний захід (36), що становить 87,3 %. Така орієнтація відповідає канону християнської релігії і найчастіше трапляється на території Південної Русі [Моця, 1990, с. 58]. У Києві таку орієнтацію мали 84,6 % усіх поховань [Івакін, 2008, с. 112]. У семи випадках у басейні р. Горині виявлено північно-західну орієнтацію. Причому з цієї групи два з Дорогобужа перебували за межами кладовищ, а інші досліджені на площі Короленка в Рівному. Там же виявлено два поховання, зорієнтовані головою на північ й одне – на північний схід.

Речовий інвентар виявлено в 19 могилах, що становить 23,7 % від загальної кількості. Серед знахідок – глиняний посуд, знаряддя праці, побутові вироби, деталі одягу, прикраси, предмети християнського культу.

У чотирьох випадках зафіксовано гончарний посуд: дрібні уламки трапились у двох похованнях на могильнику поблизу ур. Дворець у Рівному, розвал верхньої частини великого горщика виявлено в Лючині, розвал маленького – в Кордишеві.

Уламки залізних ножів, кресала, кремінь до них трапились у двох похованнях чоловіків на площі Короленка в Рівному. Там же виявлено залізні фібулу, пряжку, кільце. Перша лежала на правому плечі похованого й, очевидно, скріплювала одяг. Знахідка залізної пряжки, кільця, кресала і кременю на кістках тазового поясу в похованні № 6 дозволяє висловити припущення, що з померлим було покладено пояс і сумку чи кисет. Ще М. Грушевський відзначав, що в похованнях княжої доби знаходили *“ремені для причіплювання підручних річей або шкіряні мішечки, мошонки; траплялися такі мошонки і з цілим своїм інвентарем: огнивом, маленьким бруском до гострення, кусничком сірки й кількома баранячими астрагалами (до гри)”* [Грушевський, 1991, с. 270].

З елементів костюма знайдено також литий бронзовий гудзик у похованні № 1 в центральній частині ур. Пастівник поблизу Пересопниці. Однією знахідкою представлені предмети християнського культу – це бронзовий хрест-складень із парного поховання на окольному місті Дорогобужа.

Найчастіше в похованнях попадаються прикраси: скроневі кільця із бронзи і срібла, намистини, персні, браслети. Дротяні перснеподібні скроневі кільця з кінцями, що накладаються один на другий, на півтора оберти, знайдені в шести похованнях на чотирьох могильниках (Кордишів, Лючин, площа Короленка в Рівному, Пересопниця). У Городку у двох похованнях трапились S-подібні скроневі кільця, а в Дорогобужі на східному посаді в дитячому похованні виявлені кільця з навивкою тонкого дроту. У п'яти похованнях на могильниках у Кордишеві, на площі Короленка в Рівному, в Городку знайдені скляні намистини. У Кордишеві, Городку, Пересопниці в п'яти похованнях були бронзові та срібні персні. Вони різних типів, але детальний опис наявний лише для прикрас із Пересопниці, з північного могильника в ур. Пастівник. Перстень із поховання № 7 масивний, з овальним щитком, а в похованні № 14 трапилася проста обручка з округлого в перетині дроту. На Басівкутському городищі в похованні № 4 знайдено два бронзові браслети: з округлого в перетині дроту і пластинчастий широкосерединний. На руках дівчинки в похованні на окольному місті Дорогобужа збереглися чотири скляні браслети. Рідкісна знахідка для Волині – набір з 11 бляшок від головного убору з жіночого поховання у Крилові. Вище вже відзначено, що матеріали для реконструкції таких уборів найкраще представлені на могильниках Південно-Західного Поділля та Покуття. Бляшки від головного убору відомі з поховання № 11 на могильнику у Грудеку Надбужному [Kuśnierz, 2011, s. 261, 263].

Аналіз елементів поховального обряду, супроводжувального інвентарю, стратиграфічні спостереження дозволяють більшість досліджених у басейні р. Горині ґрунтових поховань датувати XII–XIII ст. Оскільки поховань з інвентарем виявлено небагато, їх вузьке датування встановити не вдається. Лише знахідки S-подібних скроневиx кілець у двох могильниках у Городку дозволяють уточнити дату поховань із такими прикрасами. S-подібні скроневі кільця – це характерні оздоби західних слов'ян X–XIII ст. [Musiałowicz, 1948–1949, s. 132–140; Перхавко, 1986, с. 33]. Їхню хронологію визначає діаметр виробів: найбільш ранні мають менший, у пізніших він збільшується [Kóčka-Krenz, 1993, s. 47–50; Dzik, 2014, s. 166–170]. На Волині попадаються невеликі S-подібні скроневі кільця, у більшості з них внутрішній діаметр не перевищує 20 мм. Вони знайдені в курганных похованнях X – початку XII ст. на території між р. Західний Буг і Горинь [Jakimowicz, 1934, tabl. I; Власова, 1961, с. 92, рис. 1, 3, 6; Петегирич, 1995, с. 240–242, рис. 4]. Таке датування підтверджують і знахідки з поселень. Зокрема, три S-подібні скроневі кільця входили до складу скарбу з городища в с. Торговиці Млинівського району Рівненської області [Прищепя, 2004, с. 219, рис. 5 4–6]. Цей комплекс речей формувався тривалий час, вірогідно, у другій половині X–XI ст. і був захований в кінці XI – на початку XII ст. [Прищепя, 2002]. S-подібне скроневе кільце знайдене на дитинці Жорнівського городища, яке зазнало військового погрому на рубежі XI–XII ст. і після цього

занепало [Прищепя, 2016, с. 153–157, рис. 106, 10]. Тому можна погодитися з думкою І. Свешнікова, що поховання на могильниках у Городку датуються ХІ ст. Але залишається дискусійним питання: чи були ці захоронення ґрунтовими, чи в давнину влаштовані під курганами? Адже назва урочища “Кургани” свідчить, що раніше на цій території були відповідні насипи. Поховань бронзового чи раннього залізного віків під час розкопок І. Свешніков тут не виявив, тому цілком можливо, що в ур. Кургани на схід від с. Городка розташовувався курганний могильник волинян ХІ – початку ХІІ ст.

За матеріалами могильників із території Польщі простежено еволюцію поховального обряду за положенням рук похованих: найраніші християнські поховання кінця Х–ХІ ст. мають руки, випростані вздовж тіла, згодом кисті кладуть на животі й пізніше їх схрещують на грудях померлого [Zoll-Adamikowa, 1969, s. 45–47]. Якщо аналізувати лише дані з ґрунтових поховань періоду Київської Русі на території Волині та Прикарпаття, то хронологічні відмінності в положенні рук похованих виявити важко. Не простежено зв'язку між положенням рук і хронологією поховань на кладовищі у Грудку Надбужному, датованому від ХІ до ХІІІ–ХІV ст. [Kuśnierz, 2011, s. 263–264]. Не вдалося виявити такої послідовності зміни і за матеріалами ґрунтових могильників ХІІ–ХІІІ ст. із території Галицької землі [Томенчук, 2006, с. 57, 109]. Однак такі хронологічні відмінності виявляються при порівнянні ранніших підкурганних і ґрунтових поховань ХІІ–ХІІІ ст. У курганних захороненнях Волині, за В. Антоновичем, найчастіше руки померлих покладені вздовж тіла – 43 %, на тазових кістках – 30 %, на поясниці – понад 17 %, на грудях, шиї – 8 % [Антонович, 1901а, с. 136]. За матеріалами з ґрунтових могильників Погориння, у ХІІ–ХІІІ ст. кількість похованих із покладеними вздовж тіла руками помітно зменшується (26,2 %), приблизно на тому ж рівні залишається кількість захоронень, де руки розміщені на тазових кістках (29,2 %) і спостерігається зростання проміжних варіантів до 20 % (одна рука – на тазових кістках, інша – на поясниці; одна рука – на тазових кістках, інша – на грудях), а також покладання рук на грудях (12,3 %).

Антропологічний аналіз частини матеріалів із поховань ХІІ–ХІІІ ст. у Дорогобужі та Пересопниці провів співробітник відділу біоархеології Інституту археології НАН України Ю. Долженко [Долженко, Прищепя, 2016]. Вивчено 8 чоловічих і 14 жіночих черепів. Жіноча група, за даними краніометрії, несе той же мезокранний середньолиций краніологічний тип, до якого належать поляни київські. Чоловіча вибірка віднесена до мезокранного, з широким обличчям краніологічного типу, простежено її подібність до вибірки з Путивля. За етнічною краніоскопією, де чоловіків і жінок розглядали разом, простежено подібність досліджуваної групи з Погориння до населення зі Середнього Подніпров'я (поляни) і Лівобережжя (сіверяни).

За археологічними джерелами виявляється низка етапів еволюції поховального обряду у волинян у кінці І – на початку ІІ тис. н. е. Захоронення решток трупоспалення під курганним насипом змінюється покладанням тіла померлого на рівні давньої денної поверхні або ж у ямі і влаштуванням курганного насипу над могилою. На останньому етапі традиція насипати курган відмирає й утверджується християнський обряд поховання покійника в могильній ямі головою на захід [Моця, 1990, с. 83–85, 97–101, 106]. Така послідовність змін поховального обряду добре простежується за археологічними джерелами на Волинській височині. На Волинському Поліссі відсутні курганні захоронення в ямах, а традиція насипати кургани зберігається довше – до ХІІ ст. [Перегирич, 1995, с. 249; Гупало, 2006, с. 76]. Аналіз матеріалів із ґрунтових могильників дозволяє зробити висновок, що на Волинській височині звичай поховання померлого в ямі за християнськими канонами поширюється у ХІІ ст.

ЛІТЕРАТУРА

- Археологія і нумізматыка Беларусі.* (1993). – Мінск: Беларуская энцыклапедыя. – 702 с.
Андрух С. І., Ельніков М. В., Тоцев Г. Н. (2001). Раскопки на могильнике Мамай-Гора // *Археологічні відкриття в Україні 1999–2000 рр.* – Київ. – С. 68–69.

- Антонович В. Б.* (1901). Археологическая карта Волынской губернии // Труды XI Археологического съезда. – М. – Т. I. – С. 1–133.
- Антонович В. Б.* (1901a). Раскопки курганов в Западной Волыни // Труды XI Археологического съезда. – Москва. – Т. I. – С. 134–140.
- Бліфельд Д. І.* (1977). Давньоруські пам'ятки Шестовиці. – К.: Наукова думка. – 235 с.
- Винокур І. С., Журко О. І., Мегей В. П., Якубовський В. І.* (2004). Літописний Губин XII–XIII ст. Болохівська земля. – Київ–Кам'янець–Подільський–Хмельницький–Старокостянтинів. – 208 с.
- Власова Г. М.* (1961). Древнерусский могильник в с. Збуж // КСИА АН УССР. – Вып. 11. – С. 91–93.
- Гончаров В. К.* (1950). Райковецкое городище. – Киев: Изд-во АН УРСР. – 218 с.
- Грушевський М.* (1991). Історія України-Руси. – Київ: Наукова думка. – Т. I. – 648 с.
- Гупало В.* (2006). Берестянські курганні могильники кінця X–XII ст. – Львів. – 108 с.
- Долженко Ю., Прищепя Б.* (2016). Антропологічні матеріали X–XIII ст. Погоринських міст Дорогобужа і Пересопниці // МДАПВ. – Вип. 20. – С. 165–190.
- Заяц Ю. А.* (1983). Курганний могильник Изяславля // Древнерусское государство и славяне (материалы симпозиума, посвященного 1500-летию Киева). – Минск: Наука и техника. – С. 36–40.
- Івакін В. Г.* (2008). Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Києва. – Київ. – 265 с.
- Килиевич С. Р., Орлов Р. С.* (1985). Новое о ювелирном ремесле Киева // Археологические исследования Киева 1978–1983 гг. – Киев: Наукова думка. – С. 61–76.
- Колчин Б. А.* (1959). Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого // МИА. – № 65. – С. 7–120.
- Корзухина Г. Ф., Пескова А. А.* (2003). Древнерусские энколпионы. Нагрудные кресты-реликварии X–XIII вв. – Санкт-Петербург. – 432 с.
- Ляска В.* (2013). Поховальні комплекси княжої доби у верхів'ях Західного Бугу // МДАПВ. – Вип. 17. – С. 169–192.
- Моргунов Ю. Ю.* (1991). Летописный город Кснятин и его некрополь на Суле // КСИА АН СССР. – Москва. – Вып. 205. – С. 38–45.
- Моця А. П.* (1990). Погребальные памятники южнорусских земель IX–XIII вв. – Киев. – 156 с.
- Назаров О. В., Квітницький М. В., Шляховий К. В.* (2005). Поховання кочівника золотоординського часу біля с. Покровське // Археологічні дослідження в Україні 2003–2004 рр. – Запоріжжя: Дике Поле. – С. 238–240.
- Перхавко В. Б.* (1986). Западнославянские элементы в раннесредневековой культуре междуречья Днепра и Немана // КСИА АН СССР. – Москва. – Вып. 187. – С. 28–35.
- Петегирич В. М.* (1995). Курганы волинян поблизу с. Майдан-Липненський // МДАПВ. – Вип. 6. – С. 238–249.
- Петегирич В.* (2011). Про одне поховання княжої доби з Волині // МДАПВ. – Вип. 15. – С. 162–172.
- Пивоваров С.* (2006). Середньовічне населення межиріччя верхнього Пруту та Середнього Дністра. – Чернівці: Зелена Буковина. – 300 с.
- Прищепя Б. А.* (1984). Отчет о работе археологической экспедиции Ровенского краеведческого музея в 1983 году // НА ІА НАНУ. – Спр. 1983/95. – 33 с.
- Прищепя Б. А.* (2002). Волинські скарби кінця XI – початку XII ст. // “А се его сребро”. Збірник праць на пошану члена-кореспондента НАН України М. Ф. Котляра з нагоди 70-річчя. – Київ. – С. 105–112.
- Прищепя Б. А.* (2004). Археологічна колекція з Торговиці у фондах Рівненського краєзнавчого музею // Волинський музей: історія і сучасність. Науковий збірник. – Луцьк. – Вип. 3. – С. 218–222.
- Прищепя Б. А.* (2008). Археологічні дослідження слов'яно-руських пам'яток у центральній частині Рівного // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне. – Вип. 14. – С. 155–164.
- Прищепя Б. А.* (2011). Дорогобуж на Горині у X–XIII ст. – Рівне. – 250 с.
- Прищепя Б.* (2016). Погоринські міста в X–XIII ст. – Рівне. – 298 с.
- Прищепя Б. А., Войтюк О. П., Чекурков В. С.* (2016). Розкопки в Пересопниці // Археологічні дослідження в Україні 2015. – Київ. – С. 164–166.

Прищета Б. А., Чекурков В. С., Позіховський О. А., Самолюк В. О., Ткач В. В. (2008). Звіт про археологічні експертизи та розвідки на території Рівненської області у 2007 році // Фонди Рівненського обласного краєзнавчого музею. – № 22940. – 220 с.

Пшеничний Ю. (2015). Дослідження у Дубні поблизу Спасо-Преображенської церкви на острові Кемпа // Археологічні дослідження в Україні 2014. – Київ. – С. 210–212.

Раппопорт П. А. (1976). Раскопки церкви “Старая кафедра” во Владимире-Волынском // АО 1975 года. – Москва: Наука. – С. 384–385.

Сагановіч Г. М. (2001). Прылады працы і побытовыя рэчы. Асартымент, тыпалогія, храналогія // Археалогія Беларусі. Помнікі XIV–XVIII ст. – Т. 4. – Мінськ: Беларуская навука. – С. 260–277.

Свешніков І. К. (1965). Звіт з роботи Ровенської археологічної експедиції в 1964 р. // НА ІА НАНУ. – № 4315. – Спр. 1964/25. – 45 с.

Свешніков І. К., Нікольченко Ю. М. (1982). Довідник з археології України: Ровенська область. – Київ: Наукова думка. – 115 с.

Седов В. В. (1982). Восточные славяне в VI–XIII вв. – Москва: Наука. – 327 с.

Седова М. В. (1981). Ювелирные изделия древнего Новгорода (X–XV вв.). – Москва. – 196 с.

Серов О. В. (1997). Давньоруські селища X – середини XIII ст. Київського Подніпров'я // Південноруське село IX–XIII ст. – Київ. – С. 99–114.

Ситий Ю. М. (2013). Християнський цвинтар на Замковій горі в Любечі (за матеріалами звітів Б. О. Рибаківа) // Археологія і давня історія України. – Вип. 11. Середньовічні міста Полісся. – Київ: ПП “Видавництво “Стародавній Світ”. – С. 152–164.

Смішко М. Ю. (1948). Звіт за роботу Дубенської археологічної розвідкової експедиції 1947 року. // Науковий архів ІА НАНУ. – Львів. – Спр. 1947/6. – 100 с.

Терський В. С. (1978). Звіт про роботу Пересопницького археологічного загону Волино-Подільської експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР в 1977 р. // Фонди Рівненського обласного краєзнавчого музею. – № 24142. – 48 с.

Терський В. С. (1980). Звіт з роботи Ровенського давньоруського загону Волино-Подільської археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР, яка працювала під керівництвом молодшого наукового співробітника відділу археології Терського В. С. з 26 жовтня по 28 листопада 1979 р. // НА ІА НАНУ. – Спр. 1979/139. – 44 с.

Терський В. С. (1985). Звіт про проведену роботу Ровенською давньоруською рятівною археологічною експедицією Інституту суспільних наук АН УРСР з 3.07. по 3.09.1984 р. // НА ІА НАНУ. – Спр. 1984/138. – 44 с.

Терський В. С. (1990). Перемиль // Археология Прикарпаття, Волини и Закарпаття (раннеславянский и древнерусский периоды). – Киев: Наукова думка. – С. 146–147.

Терський С. (2006). Лучеськ X–XV ст. – Львів: Вид-во Національного університету “Львівська політехніка”. – 252 с.

Терський С. (2013). Храмова ділянка на дитинці літописної Пересопниці у світлі археологічних досліджень // МДАПВ. – Вип. 17. – С. 252–263.

Тимофеев Е. И. (1961). Расселение юго-западной группы восточных славян по материалам могильников X–XIII вв. // СА. – № 3. – С. 56–75.

Томенчук Б. (2006). Археологія некрополів Галича і Галицької землі. Одержавлення. Християнізація. – Івано-Франківськ. – 328 с.

Филипчук М. (2004). Рятівні археологічні роботи в літописному Пліснеську в 2001, 2003 рр. // Археологічні відкриття в Україні 2002–2003 рр. – Київ: Шлях. – С. 328–333.

Цинкаловський О. (1937). Матеріали до археології Володимирського повіту // ЗНТШ. – Львів. – Т. CLIV. – С. 183–240.

Цинкаловський О. (1986). Стара Волинь і Волинське Полісся. (Краєзнавчий словник від найдавніших часів до 1914 року). – Вінніпег. – Т. 2. – 622 с.

Ягодинська М., Ільчишин В. (2015). Дослідження біля с. Кордишів Шумського району Тернопільської області // Археологічні дослідження в Україні 2014. – Київ. – С. 219–220.

Sypkałowski O. (1961). Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego. – Warszawa. – 302 с.

- Dzik M.* (2014). Metalowe ozdoby i części stroju // Średniowieczne cmentarzysko w Czarnej Wielkie. – Białystok. – T. II. – S. 161–194.
- Florek M.* (2009). Obrządek pogrzebowy w międzyrzeczu Weprza i Bugu we wczesnym średniowieczu // Pogranicze polsko-ruskie we wczesnym średniowieczu na Lubelszczyźnie. – Lublin. – S. 53–72.
- Hupało W.* (2011). Wczesnośredniowieczne cmentarzyska Dźwinogrodu (Ukraina): kwestia periodyzacji i chronologii // “In silvis, campis... et urbe” Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu polsko-ruskim. – Rzeszów–Sanok. – S. 233–245.
- Jakimowicz R.* (1934). Szlak wyprawy kijowskiej Bolesława Chrobrego // Rocznik Wołyński. – Łuck. – T. III. – S. 10–104.
- Kuśnierz J.* (2011). Średniowieczne cmentarzysko szkieletowe na majdanie grodziska w Gródku (stan. 1A), pow. Hrubieszowski, woj. Lubelskie, w świetle zachowanej dokumentacji badań archeologicznych komisji Grodów Czerwieńskich (1952–1955) // “In silvis, campis... et urbe” Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu polsko-ruskim. – Rzeszów–Sanok. – S. 247–266.
- Kóčka-Krenz H.* (1993). Bizuteria północno-zachodnio-słowiańska we wczesnym średniowieczu. – Poznań. – 157 s.
- Kozak-Zychman W.* (1998). Wczesnośredniowieczne cmentarzyska kompleksu grodowego “Czermna-Czerwienia” w świetle badań archeologiczno-antropologicznych // Минусле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і Волинь. Матеріали ІХ наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції 20–23 січня 1998 року. – Луцьк: Надстир’я. – С. 147–151.
- Musianowicz K.* (1948–1949). Kabłączki skroniowe – próba typologii i chronologii // Światowit. – T. 20. – S. 115–232.
- Musianowicz K.* (1951). Z zagadnień osadnictwa wczesnohistorycznego, pow. Sokółów Podlaski // WA. – T. 17. – S. 229–250.
- Rauhut L.* (1960). Wczesnośredniowieczne materiały archeologiczne z terenów Ukrainy w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie // Materiały wczesnośredniowieczne. – T. V. – S. 231–260.
- Stecki T.-J.* (1888). Z boru i stepu. Obrazy i pamiątki. – Kraków. – 347 s.
- Zoll-Adamikowa H.* (1969). Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe Małopolski. – Cz. II. Analiza. – Wrocław–Warszawa–Kraków. – 220 s.

REFERENCES

- Archiealohija i numizmatyka Bielarusi.* (1993). Minsk: Bielaruskaja encykłapiedyja, 702 pp. (in Belarusian).
- Andruk, S. I., Yel'nikov, M. V., & Toshchev, G. N. (2001). Raskopki na mogil'nikе Mamay-Gora. *Arkheolohichni vidkryttya v Ukrayini 1999–2000 rr.* Kyiv, 68–69 (in Russian).
- Antonovich, V. B. (1901). Arkheologicheskaya karta Volynskoy gubernii. *Trudy 11 Arkheologicheskogo s'yezda, I.* Moskva, 1–133 (in Russian).
- Antonovich, V. B. (1901a). Raskopki kurganov v ZapadnoyVolyni. *Trudy 11 Arkheologicheskogo s'yezda.* Moskva, 134–140 (in Russian).
- Blifeld, D. I. (1977). *Davnoruski pamyatky Shestovytsi.* Kyiv: Naukova dumka, 235 pp. (in Ukrainian).
- Vynokur, I. S., Zhurko, O. I., Mehey, V. P., & Yakubovskyy, V. I. (2004). *Litopysnyy Hubyn 12–13 st. Bolokhivska zemlya.* Kyiv–Kamyanets'-Podilskyy–Khmelnyskyy–Starokostyantyniv, 208 pp. (in Ukrainian).
- Vlasova, G. M. (1961). Drevne russkiy mogil'nik v s. Zbuzh. *Kratkie soobshheniya Instituta arheologii Akademii nauk UkrSSR, 11,* 91–92 (in Russian).
- Goncharov, V. K. (1950). *Raykovetskoye gorodishche.* Kiev: Izd-vo Akademii nauk UkrSSR, 218 pp. (in Russian).
- Hrushevskyy, M. (1991). *Istoriya Ukrayiny-Rusy, I.* Kyiv: Naukova dumka, 648 pp. (in Ukrainian).
- Hupało, V. (2006). *Berestyanski kurhanni mohyl'nyky kintsya 10–12 st.* Lviv, 108 pp. (in Ukrainian).
- Dolzhenko, Yu., & Pryshchepa, B. (2016). Antropolohichni materialy 10–13 st. Pohorynskykh mist Dorohobuzha i Peresopnytsi. *Materials and studies on archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian area, 20,* 165–190 (in Ukrainian).

- Zayats, Yu. A. (1983). Kurgannyi mogil'nik Izyaslavya. *Drevnerusskoye gosudarstvo i slavyane (materialy simpoziuma, posvyashchennogo 1500-letiyu Kiyeva)*. Minsk: Nauka i tekhnika, 36–40 (in Russian).
- Ivakin, V. H. (2008). *Khrystyianski pokhovalni pamyatky davnoruskoho Kyeva*. Kyiv, 265 pp. (in Ukrainian).
- Kiliyevich, S. R., & Orlov, R. S. (1985). Novoye o yuvelirnom remesle Kiyeva. *Arkheologicheskiye issledovaniya Kiyeva 1978–1983 gg.* Kiev: Naukova dumka, 61–76 (in Russian).
- Kolchin, B. A. (1959). Zhelezoobrabatyvayushcheye remeslo Novgoroda Velikogo. *Materialy i issledovaniya po arheologii USSR*, 65, 7–120 (in Russian).
- Korzukhina, G. F., & Peskova, A. A. (2003). *Drevnerusskiye enkolpiony. Nagrudnyye kresty-relikvarii 10–13 vv.* Sankt-Peterburg, 432 pp. (in Russian).
- Lyaska, V. (2013). Pokhovalni komplekxy knyazhoyi doby u verkhivnyakh Zakhidnoho Buhu. *Materials and studies on archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 17, 169–192 (in Ukrainian).
- Morgunov, YU. YU. (1991). Letopisnyy gorod Ksnyatin i yego nekropol' na Sule. *Kratkie soobshheniya Instituta arheologii Akademii nauk USSR*, 205. Moskva, 38–45 (in Russian).
- Motsya, A. P. (1990). *Pogrebal'nyye pamyatniki yuzhnorusskikh zemel' 9–13 vv.* Kiev, 156 pp. (in Russian).
- Nazarov, O. V., Kvitnytskyi, M. V., & Shlyakhovyy, K. V. (2005). Pokhovannya kochivnyka zolotoordynskoho chasu bilya s Pokrovske. *Arkheolohichni doslidzhennya v Ukrayini 2003–2004 rr.* Zaporizhzhya: Dyke Pole, 238–240 (in Ukrainian).
- Perkhavko, V. B. (1986). Zapadnoslavyanskiye elementy v rannesrednevekovoy kul'ture mezhdurech'ya Dnepra i Nemana. *Kratkie soobshheniya Instituta arheologii Akademii nauk USSR*, 187. Moskva, 28–35 (in Russian).
- Petehyrych, V. M. (1995). Kurhany volynyan poblyzu s. Maydan-Lypnenskiy. *Materials and studies on archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 6, 238–249 (in Ukrainian).
- Petehyrych, V. (2011). Pro odne pokhovannya knyazhoyi doby z Volyni. *Materials and studies on archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 15, 162–172 (in Ukrainian).
- Pyvovarov, S. (2006). *Seredniovichne naseleння mezhyrichchya verkhniogo Prututa Seredniogo Dnistra*. Chernivtsi: Zelena Bukovyna, 300 pp. (in Ukrainian).
- Naukovyi arkhiv Instytutu arheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*. Prishchepa, B. A. (1984). Otchet o rabote arkheologicheskoy ekspeditsii Rovenskogo krayevedcheskogo muzeya v 1983 godu. Spr. 1983/95, 33 pp. (in Russian).
- Pryshchepa, B. A. (2002). Volynski skarby kintsya 11 – pochatku 12 st. “A sy e yeho sryebro”. *Zbirnykpratsnaposhanuchlena-korespondenta Natsionalnoi akademii nauk Ukrayiny M. F. Kotlyara z nahody 70-richchya*. Kyiv, 105–112 (in Ukrainian).
- Pryshchepa, B. A. (2004). Arkheolohichna kolektsiya z Torhovytsi u fondakh Rivnenskoho krayeznavchoho muzeyu. *Volynskyy muzey: istoriya i suchasnist. Naukovyy zbirnyk*, 3. Lutsk, 218–222 (in Ukrainian).
- Pryshchepa, B. A. (2008). Arkheolohichni doslidzhennya slovyano-ruskykh pamyatok u tsentralniy chastyni Rivnoho. *Aktualni problemy vitchyznyanoi ta vsesvitniy iistoriyi. Naukovi zapysky Rivnenskoho derzhavnogo humanitarnoho universytetu*, 14. Rivne, 155–164 (in Ukrainian).
- Pryshchepa, B. A. (2011). *Dorohobuzh na Horyni u 10–13 st.* Rivne, 250 pp. (in Ukrainian).
- Pryshchepa, B. (2016). *Pohorynski mista v 10–13 st.* Rivne, 298 pp. (in Ukrainian).
- Pryshchepa, B. A., Voytyuk, O. P., & Chekurkov, V. S. (2016). Rozkopki v Peresopnytsi. *Arkheolohichni doslidzhennya v Ukrayini*. Kyiv, 164–166 (in Ukrainian).
- Fondy Rivnenskoho oblasnoho krayeznavchoho muzeyu*. № 22940. Pryshchepa, B. A., Chekurkov, V. S., Pozikhovskyy, O. A., Samolyuk, V. O., & Tkach, V. V. (2008). Zvit pro arkheolohichni ekspertyzy ta rozvidky na terytoriyi Rivnenskoyi oblasti u 2007 rotsi., 220 pp. (in Ukrainian).
- Pshenychnyy, Yu. (2015). Doslidzhennya u Dubni poblyzu Spaso-Preobrazhenskoyi tserkvy na ostrovi Kempa. *Arkheolohichni doslidzhennya v Ukrayini 2014*. Kyiv, 210–212 (in Ukrainian).
- Rappoport, P. A. (1976). Raskopki tserkvi “Staraya kafedra” vo Vladimire-Volynskom. *Arheologicheskie otkrytiya 1975 goda*. Moskva: Nauka, 384–385 (in Russian).

- Sahanovič, H. M. (2001). Prylady pracy i pobytovyja rečy. Asartymient, typalohija, chranolohija. *Archiealohija Bielarusi Pomniki XIV–XVIII st., 4*. Minsk: Bielaruskaja navuka, 260–277 (in Belarusian).
- Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. № 4315. Spr. 1964/25.
- Svyeshnikov, I. K. (1965). Zvit z roboty Rovenskoyi arkheolohichnoyi ekspedytsiyi v 1964 r., 45 pp. (in Ukrainian).
- Svyeshnikov, I. K., & Nikolchenko, Yu. M. (1982). *Dovidnyk z arkheolohiyi Ukrayiny: Rovenska oblast*. Kyiv: Naukova dumka, 115 pp. (in Ukrainian).
- Sedov, V. V. (1982). *Vostochnyye slavyane v 6–13 vv.* Moskva: Nauka, 327 pp. (in Russian).
- Sedova, M. V. (1981). *Yuvelirnyye izdeliya drevnego Novgoroda (10–15 vv.)*. Moskva, 196 pp. (in Russian).
- Syerov, O. V. (1997). Davn'orus'ki selyshcha 10 – seredyny 13 st. Kyivskoho Podniprovya. *Pivdennoruske selo 9–13 st.* Kyiv, 99–114 (in Ukrainian).
- Sytyy, YU. M. (2013). Khrystyianskyy tsyntar na Zamkoviy hori v Lyubechi (za materialamy zvitiv B. O. Rybakova). *Arkheolohiya i davnya istoriya Ukrayiny, 11 Seredniovichni mista Polissya*. Kyiv: PP “Vydavnytstvo “Starodavniy Svit”, 152–164 (in Ukrainian).
- Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Spr. 1947/6. Smishko, M. YU. (1948). Zvit za robotu Dubenskoyi arkheolohichnoyi rozvidkovoyi ekspedytsiyi 1947 roku. 100 pp. (in Ukrainian).
- Fondy Rivnenskoho oblasnoho krayeznavchoho muzeyu. № 24142. Terskyy, V. S. (1978). Zvit pro robotu Peresopnytskoho arkheolohichnoho zahonu Volyno-Podilskoyi ekspedytsiyi Instytutu suspilnykh nauk Akademii Nauk UkrSSR v 1977 r., 48 pp. (in Ukrainian).
- Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Spr. 1979/139. Terskyy, V. S. (1980). Zvit z roboty Rovenskoho davnioruskoho zahonu Volyno-Podilskoyi arkheolohichnoyi ekspedytsiyi Instytutu suspilnykh nauk Akademii Nauk UkrSSR, 26 zhovtnya – 28 lystopada 1979 r., 44 pp. (in Ukrainian).
- Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Spr. 1984/138. Terskyy, V. S. (1985). Zvit pro provedenu robotu Rovenskoyu davnioruskoyu ryativnoyu arkheolohichnoyu ekspedytsiyeyu Instytutu suspilnykh nauk Akademii Nauk UkrSSR z 3.07. po 3.09.1984 r., 44 pp. (in Ukrainian).
- Terskiy, V. S. (1990). Peremil'. *Arkheologiya Prikarpat'ya, Volyni i Zakarpat'ya (ranneslavyanskiy i drevnerusskiy periody)*. Kiev: Naukova dumka, 146–147 (in Russian).
- Terskyy, S. (2006). *Luchesk 10–15 st.* Lviv: Vyd-vo Natsionalnoho universytetu “Lvivska politehnika”, 252 pp. (in Ukrainian).
- Terskyy, S. (2013). Khramova dilyanka na dytyntsi litopysnoyi Peresopnytsi u svitli arkheolohichnykh doslidzhen. *Materials and studies on archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian area, 17*, 252–263 (in Ukrainian).
- Timofeyev, Ye. I. (1961). Rasseleniye yugo-zapadnoy grupy vostochnykh slavyan po materialam mogil'nikov 10–13 vv. *Sovetskaya arheologiya, 3*, 56–75 (in Russian).
- Tomenchuk, B. (2006). *Arkheolohiya nekropoliv Halycha i Halytskoyi zemli. Oderzhavleniya. Khrystyianizatsiya*. Ivano-Frankivsk, 328 pp. (in Ukrainian).
- Fylypchuk, M. (2004). Ryativni arkheolohichni roboty v litopysnomu Plisnesku v 2001, 2003 rr. *Arkheolohichni vidkryttya v Ukrayini 2002–2003 rr.* Kyiv, 328–333 (in Ukrainian).
- Tsynkalovskyy, O. (1937). Materialy do arkheolohiyi Volodymyrskoho povitu. *Zapysky Naukovoho Tovarystva Shevchenka, 154*. Lviv, 183–240 (in Ukrainian).
- Tsynkalovskyy, O. (1986). *Stara Volyn i Volynske Polissya. (Krayeznavchyy slovnyk vid naydavnishykh chasiv do 1914 roku), 2*. Vinnipeh, 622 pp. (in Ukrainian).
- Yahodynska, M., & Ilchyshyn, V. (2015). Doslidzhennya bilya s. Kordyshiv Shumskoho rayonu Ternopilskoyi oblasti. *Arkheolohichni doslidzhennya v Ukrayini 2014*. Kyiv, 219–220 (in Ukrainian).
- Cynkalowski, O. (1961). *Materialy do pradziejow Wołynia i Polesia Wołyńskiego*. Warszawa, 302 pp. (in Polish).
- Dzik, M. (2014). Metalowe ozdoby i części stroju. *Średniowieczne cmentarzysko w Czarnej Wielkie, 2*. Białystok, 161–194 (in Polish).

- Florek, M. (2009). Obrządek pogrzebowy w międzyrzeczu Weprza i Bugu we wczesnym średniowieczu. *Pogranicze polsko-ruskie we wczesnym średniowieczu na Lubelszczyźnie*. Lublin, 53–72 (in Polish).
- Hupało, W. (2011). Wczesnośredniowieczne cmentarzyska Dźwinogrodu (Ukraina): kwestia periodyzacji i chronologii. *"In silvis, campis... et urbe" Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu polsko-ruskim*. Rzeszów–Sanok, 233–245 (in Polish).
- Jakimowicz, R. (1934). Szlak wyprawy kijowskiej Bolesława Chrobrego. *Rocznik Wołyński*, 3. Łuck, 10–104 (in Polish).
- Kuśnierz, J. (2011). Średniowieczne cmentarzysko szkieletowe na majdanie grodziska w Gródku (stan. 1A), pow. Hrubieszowski, woj. Lubelskie, w świetle zachowanej dokumentacji badań archeologicznych komisji Grodów Czerwieńskich (1952–1955). *"In silvis, campis... et urbe" Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu polsko-ruskim*. Rzeszów–Sanok, 247–266 (in Polish).
- Kóčka-Krenz, H. (1993). *Bizuteria północno-zachodnio-słowiańska we wczesnym średniowieczu*. Poznań, 157 pp. (in Polish).
- Kozak-Zychman, W. (1998). Wczesnośredniowieczne cmentarzyska kompleksu grodowego "Chermna-Cherwienia" w świetle badań archeologiczno-antropologicznych. *Mynule i suchasne Volyni: Oleksandr Tsynkalovskyy i Volyn. Materialy 9 naukovoyi istoryko-krajeznavchoyi mizhnarodnoyi konferentsiyi 20–23 sichnya 1998 roku*. Lutsk: Nadstyrja, 147–151 (in Polish).
- Musianowicz, K. (1948–1949). Kabłączki skroniowe – próba typologii i chronologii. *Światowit*, 20, 115–232 (in Polish).
- Musianowicz, K. (1951). Z zagadnień osadnictwa wczesnohistorycznego, pow. Sokołów Podlaski. *Wiadomości Archeologiczne*, 17, 229–250 (in Polish).
- Rauhut, L. (1960). Wczesnośredniowieczne materiały archeologiczne z terenów Ukrainy w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie. *Materialy wczesnośredniowieczne*, 5, 231–260 (in Polish).
- Stecki, T.-J. (1888). *Z boru i stepu. Obrazy i pamiątki*. Kraków, 347 pp. (in Polish).
- Zoll-Adamikowa, H. (1969). *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe Małopolski, 2, Analiza*. Wrocław–Warszawa–Kraków, 220 pp. (in Polish).

*Стаття: надійшла до редакції 6.05.2018
прийнята до друку 20.06.2018*

SOIL BURIALS OF THE KYIV RUS PERIOD IN THE BASIN OF HORYN RIVER

Bohdan PRYSHCHЕРА

*Rivne State University for the Humanities,
Stepana Bandery St., 12, 33028, Rivne, Ukraine, e-mail: archeol57@mail.ru*

The article analyzes more than 80 soil burials of the Kyiv Rus period found in the Basin of Horyn River. Most of them (65%) were explored in urban and rural burial grounds during the last 25 years. There are two types of the settlement and burial ground mutual location: 1) the settlement was located along the bank of the river and the burial ground was outside the settlement; 2) the burial ground was located within the settlement. In Peresopnytsia, the exploration has found ditches, which separated burial grounds from the settlement. Most soil graves were dug to the mainland level and their contours are difficult to define. In some cases, we managed to define that the graves had rectangular or oval shape. The bodies of the buried people lay stretched on the back, arms were folded in elbows and hands were placed on the bones of the pelvis, on the vertebrae or on the chest. In most burials, the head of the buried person is west- or south-west oriented (87,3%). These elements of the burial ritual indicate the canon of Christianity. In 19 graves, we have found things, among them there is earthen ware, tools, house hold things, parts of clothes, decorations, and objects of Christian worship. The analysis of the elements of the burial ritual leads to the conclusion that within the territory of Volyn elevation the custom of burying in the grave according to the Christian canon became widespread in the 12th century.

Key words: burial, burial ground, Kyiv Rus, the Basin of Horyn River, Christianity.

ПОСЕЛЕННЯ ТА МОГИЛЬНИК XII–XIII СТОЛІТТЯ В ДУБНІ НА ОСТРОВІ КЕМПА

Юрій ПШЕНИЧНИЙ

*Державний історико-культурний заповідник м. Дубна,
вул. Замкова, 7а, 35600, м. Дубно, Україна, e-mail: pshenychnyi.yurii@gmail.com*

Висвітлено результати нових археологічних досліджень поселення та могильника XII–XIII ст. у м. Дубно, на острові Кемпа, які відбулися упродовж 2014–2017 рр. Окрім предметів побуту, що дають змогу схарактеризувати матеріальну культуру мешканців острова, тут було відкрито сім поховань. Це – перший могильник часів Київської Русі, виявлений на території Дубна. Стратиграфічні спостереження свідчать, що він з'явився пізніше, ніж тут виникло поселення та, вірогідно, належав мешканцям острова. Результати досліджень в ур. Кемпа розкривають один із рідкісних типів поховальних пам'яток слов'яно-руського часу на островах. При цьому локальність могильника, риси матеріальної культури, а також топографічні особливості дозволяють стверджувати, що урочище було заселене групою мешканців, споріднених родовими зв'язками, які могли займати своєрідну соціальну чи господарську нішу в житті літописного Дубена.

Ключові слова: Дубно, острів Кемпа, середньовіччя, поселення, поховання, археологічні джерела.

Літописне місто Дубен, розташоване в середній течії р. Ікви у межах Волинської землі, згадане в літописах тричі: під 1100, 1149 та 1288 р. Тривале існування тут міського центру від X до другої половини XIII ст. засвідчує його помітне адміністративно-політичне значення, яке було нівельоване лише в ході литовсько-польських конфліктів XIV ст.

Пам'ятки археології доби середньовіччя на території Дубна почали досліджувати в 30-х роках XX ст. Сигналом до цього стала відбудова Дубенського замку в 1934–1937 рр., під час якої О. Цинкаловський провів нагляд за земляними роботами і виявив на території бастионного замку культурний шар X–XIII ст. [Супкаловський, 1961, с. 176, 177]. У 1945–1947 рр. М. Островський і М. Смішко зібрали матеріал і провели шурфування на території дитинця, розташованого на схід від замку [Смішко, 1947, с. 91–94]. У 1984 р. дитинець обстежив Б. Прищепка [Прищепка, 1984, с. 22]. Перші археологічні розкопки відбулися на території бастионного замку в 1995 та 1997 р. під керівництвом І. Свешнікова й В. Гупало. Вони остаточно підтвердили наявність тут поселення слов'яно-руського часу, зокрема дозволили виявити будівлі першої половини X–XII ст. [Свешніков, Гупало, 1995; Гупало, 1997].

Важливі результати із вивчення розвитку Дубна в часи Київської Русі отримано в ході рятувальних археологічних досліджень 2004–2009 рр. У цей період відкрито 20 об'єктів житлового та господарського призначення X – першої половини XIII ст. [Прищепка, 2012, с. 14–17]. З'явилася можливість зробити узагальнення щодо розмірів літописного міста, територія якого у XII–XIII ст. становила 12–14 га. Картина просторового розвитку середньовічного Дубна досі залишається незакінченою і її продовжують доповнювати нові подробиці.

Основна проблема, яка визначає дослідницькі завдання на сучасному етапі, стосується з'ясування того, як пов'язані між собою просторова та соціальна структури міста часу літописних повідомлень із його подальшим розвитком у XV–XVIII ст. У цьому контексті актуальне завдання – це пошук і поєднання в єдиний комплекс складових компонентів території літописного міста, здатних дати можливість не тільки більш завершено сприймати його локально, а й охарактеризувати за особливостями малого міста в літописній історії міст Південної Русі. У цьому випадку хотілося б зупинитися на деяких результатах дослідження тих

Рис. 1. Дубно. Спасо-Преображенська церква на острові Кемпа. Вигляд з півночі. Поштівка початку XX ст.

Fig. 1. Dubno. Spaso-Preobrazhenska church on Kempa island. View from the North. Postcard from the beginning of XX century

пам'яток, виняткова роль яких в історії Дубна добре відома за пізнішими писемними джерелами.

Характеристика поселення

Одна із вартих уваги ділянок, які належали до соціально-культурного простору літописного Дубена, – острів Кемпа*, розташований у долині р. Ікви за 0,2 км на південь від території міста. Він виник поблизу впадіння до Ікви її лівобережної притоки – стр. Знесенна. Це зумовило послаблення стрімкої течії русла Ікви та періодичне відкладення тут алювіального матеріалу, передусім піску. Утім, нижче шару жовтого піску на глибині від 5,1 до 5,6 м, залягає глиниста зцементована порода сіро-блакитного кольору, очевидно, осадового походження, яка, судячи з усього, становить найдавнішу материкову основу Кемпи. Крім того, зважаючи на виявлення у структурі острова відкладень сірого лесоподібного суглинку, який сформувався на Волинській височині в льодовиковий період, можна говорити, що підняття острова відбувалося також у ході осідання лесу. На те, що він рідний, вказує наявність значної товщі супіску, який розділяє пісок і лес. Пізніше, внаслідок розбудови на острові Спасо-Преображенського монастиря у XV–XVIII ст., його поверхня піднялася ще більше. Це зумовило те, що сьогодні Кемпа являє собою невеликий пагорб серед осушеної долини річки, висотою близько 5 м. Його площа становить близько 0,8 га. Найвищу середню частину займає мурована монастирська церква (рис. 1).

* *Кемпа* (від пол. *кєра*) – невелике підвищення або насип на болоті, озері чи річці, часто порослий рослинністю.

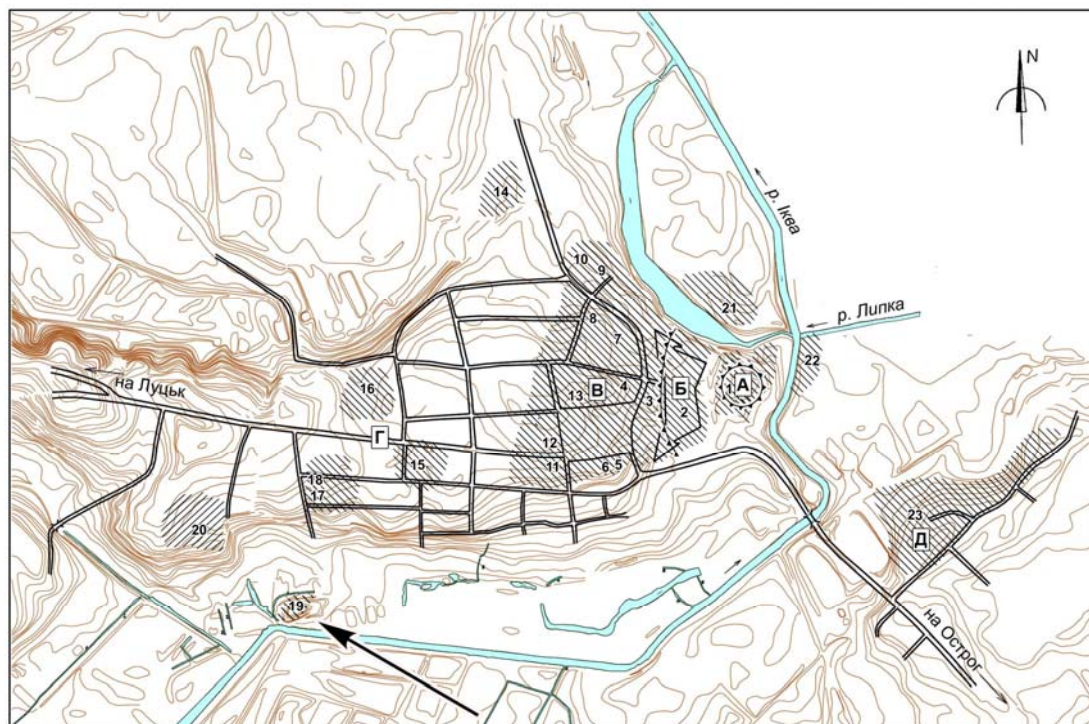

Рис. 2. Дубно. Просторовий розвиток міста в XII – першій половині XIII ст. Стрілка показує місцезнаходження о. Кемпа. Частини міста: А – дитинець; Б – окольне місто; В – посад; Г – західне передмістя; Д – східне передмістя. Ділянки археологічних досліджень: 1 – районні електромережі; 2 – бастіонний замок; 3 – вул. Замкова, 17; 4 – вул. Острозького, 1; 5 – вул. Замкова, 10; 6 – Майдан Незалежності, 3; 7 – вул. Замкова, 6; 8 – вул. Драгоманова, 12а; 9 – пров. Купальний; 10 – вул. Шевченка, 10; 11 – ріг вул. Д. Галицького та Кирила і Мефодія; 12 – вул. Кирила і Мефодія, 18а; 13 – вул. Свободи; 14 – вул. Шевченка, 23; 15 – вул. Д. Галицького, 11; 16 – вул. Тараса Бульби; 17 – ріг вул. Стара і Лесі Українки; 18 – вул. Стара, 67; 19 – острів Кемпа; 20 – вул. Городня; 21 – Острівок; 22 – Сурмичі п. 2; 23 – Сурмичі п. 1

Fig. 2. Dubno. Spatial development of the town in XII – first half of XIII century. Situation of Kempa island is shown by arrow. Parts of town: А – hill-fort (dytynets); Б – lower town (okolne misto); В – settlement (posad); Г – west suburb; Д – south suburb. Archeological sites: 1 – district of electrical transmission networks; 2 – bastion castle; 3 – Zamkova st., 17; 4 – Ostrozkohe st., 1; 5 – Zamkova st., 10; 6 – Maidan Nezalezhnosti, 3; 7 – Zamkova st., 6; 8 – Drahomanova, 12a; 9 – Kupalnyi st.; 10 – Shevchenka st., 10; 11 – corner of Halytskoho and Kyryla and Mefodiia st.; 12 – Kyryla and Mefodiia st. 18a; 13 – Svobody st.; 14 – Shevchenka st., 23; 15 – Halytskoho st., 11; 16 – Tarasa Bulby st.; 17 – corner of Stara and Lesi Ukrainky st.; 18 – Stara st., 67; 19 – Kempa island; 20 – Horodnia st.; 21 – Ostrivok; 22 – Surmychi p. 2; 23 – Surmychi p. 1

Археологічні дослідження Кемпи розпочалися в 1997 р. із розвідки В. Гупало, відтоді їх продовжував В. Ткач та автор. У 2012 і 2013 р. на пам'ятці прокопано шурф та траншею. У 2014 р. на південно-західній ділянці з метою дослідження мурованих келій, закладено розкоп № 1 (пл. 24 м²). У 2016 р. на південній стороні – розкоп № 2 (пл. 30 м²). У 2017 р. – № 3 (пл. 18 м²) доєднали до східної сторони розкопу № 1 (рис. 3). Як встановлено, структура острова, значною мірою сформована насипними шарами XVI–XVIII ст., потужність яких доходить до 2,5 м (рис. 4). Починаючи з глибини 3,25–4,1 м від нульового рівня (основа південно-західного кута церкви), залягає рідний гумусований ґрунт, потужністю від 0,3 до 0,55 м.

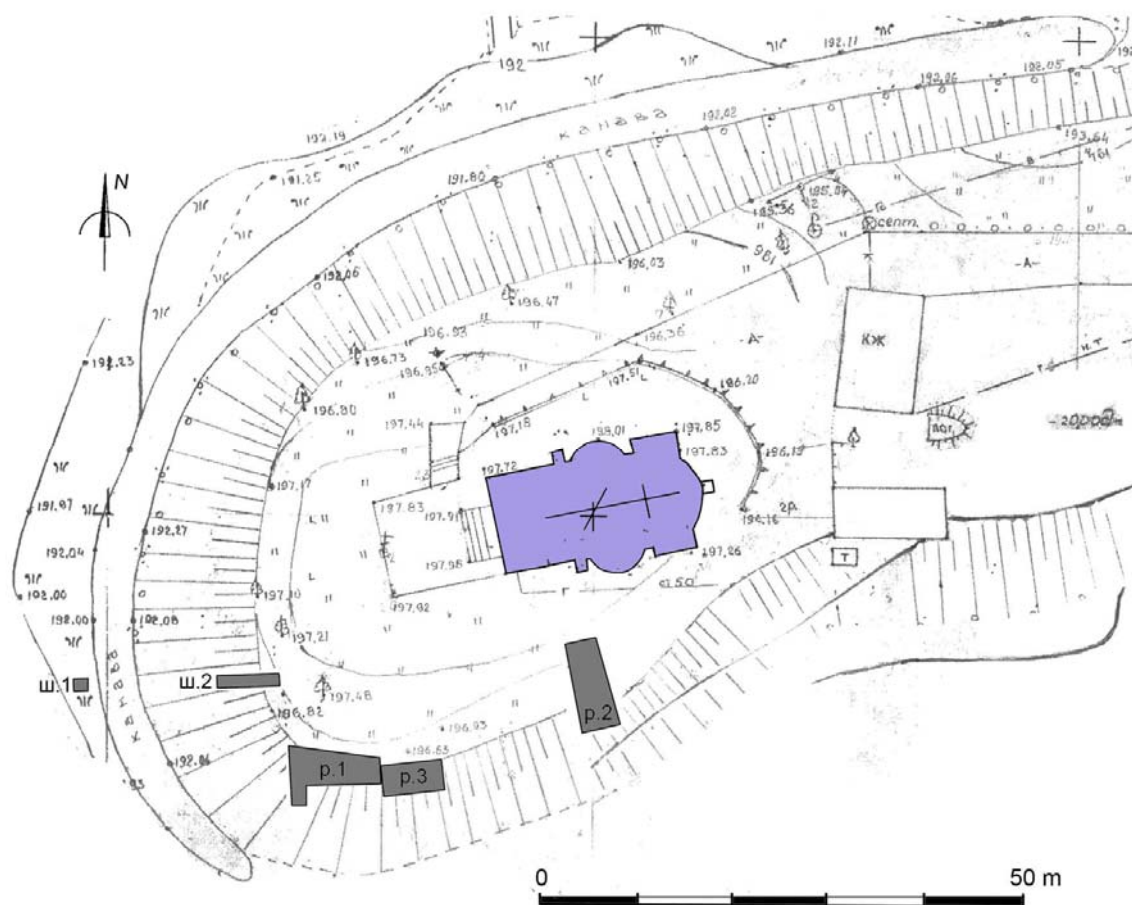

Рис. 3. Дубно. План острова Кемпа з позначенням досліджених ділянок в 2012–2017 рр.
 Fig. 3. Dubno. Plan of Kempa island with nomenclature of excavated areas from 2012–2017

Гумус покритий нижнім прошарком піску, який проникає у берег острова зі сторони долини річки на понад 5 м, засвідчуючи сильні підтоплення, які відбувалися тут у давнину.

Досить відлеглий на південний-захід від основного масиву посаду острів Кемпа все ж виразно демонструє зв'язок із територією міста у XII – першій половині XIII ст. Підтвердження цього – матеріали, знайдені на ділянках по вул. Данила Галицького, 11, вул. Тараса Бульби та на розі вул. Старої і Лесі Українки, які маркують межі західної відлеглості посаду та заповнюють просторовий пробіл між ним і Кемпою (рис. 2).

Матеріальні рештки часів Київської Русі трапляються на поверхні схилів острова, які в наш час частково використовують під городництво. Щодо стратиграфії культурних шарів, то знахідки попадаються також у насипних. Однак найбільше їх виявлено в нижньому прошарку піску й гумусованому ґрунті.

Кераміка представлена переважно уламками стінок, вінець і денць горщиків, виготовлених на гончарному крузі, міцного випалу. Глиняне тісто, як правило, добре відмулене, містить домішки піску. Черепки дво- чи одношарові на зламі, колір поверхні сірий, в окремих випадках із переходом до цеглистого, відомі й білоглиняні фрагменти. Орнаментация трапляється рідко, її вияви обмежені хвилястими та кількарядними прямими лініями. Вінця сформовані у вигляді потовщеного валика, часто злегка загнутого всередину (рис. 6, 4–16). Водночас потрібно відмітити присутність окремих зразків, у яких вінця ще остаточно не сформувалися у загорнутий валик, а один фрагмент має горизонтальний верхній край,

розділений поздовж канелюрою (рис. 6, 3), що дозволяє характеризувати його, як перехідний тип від XI до XII ст. Як відомо, формування вінець давньоруських горщиків у вигляді валика починається з кінця XI ст. і широко застосовується протягом XII – першої половини XIII ст. Найвність у культурних шарах острова Кемпа зразків, які відображають перехід та початки уніфікації типів вінець горщиків до форми валика, свідчить, що виникнення поселення періоду Київської Русі на острові припадає на час, коли цей процес ще не був повністю закінчений. Виходячи з цього, постійне заселення острова, ймовірно, розпочалося в кінці XI – першій половині XII ст.

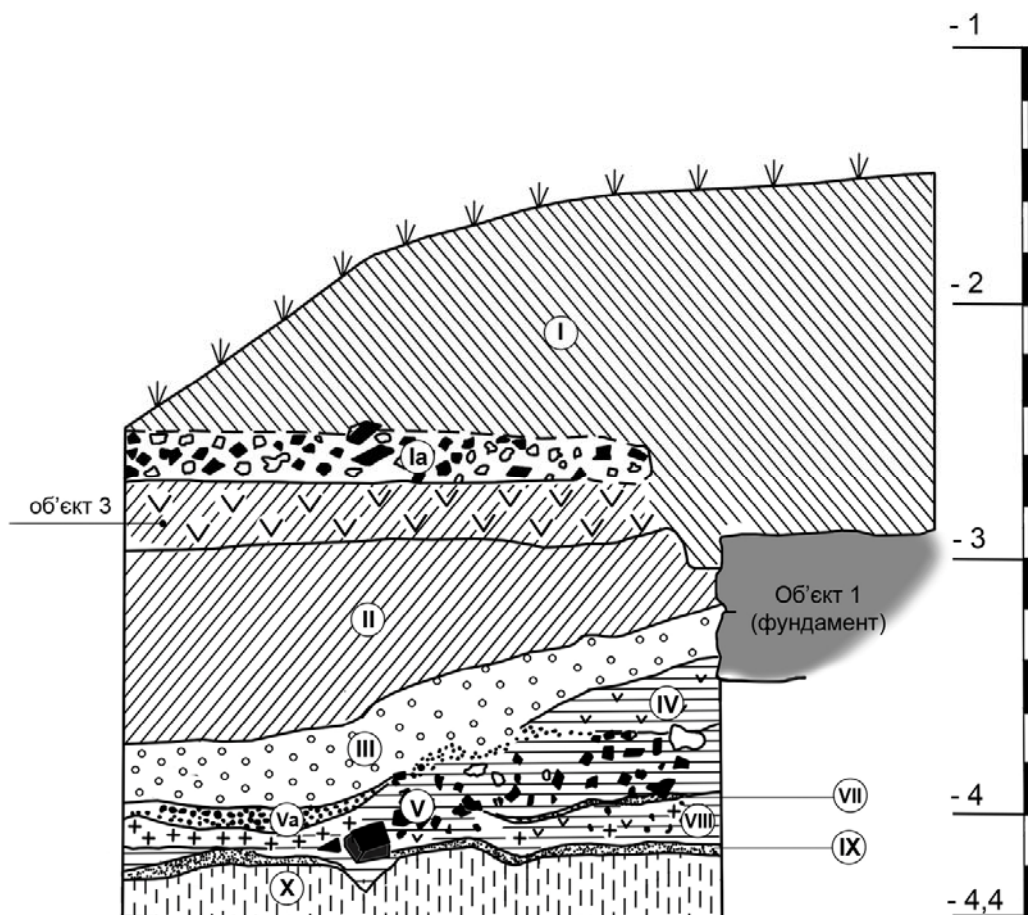

Рис. 4. Дубно, острів Кемпа. Стратиграфія південно-західної стінки розкопу № 3. I – насипний ґрунт XIX–XX ст.; Ia – демонтажний прошарок XIX ст.; II – підсипка XVII ст.; III – органічний шар; IV – нижча підсипка; V – шар битої цегли із камінням; VI – вуглисті шар (відсутній у цій стратиграфії); VII – верхній прошарок піску; VIII – підсипка між пісками; IX – нижній прошарок піску; X – гумусований ґрунт

Fig. 4. Dubno, Kempa island. Profile of stratigraphic section of southwest wall of excavated area № 3. I – level of thrown soil from XIX–XX century; Ia – dismantling level from XIX century; II – thrown soil from XVII century.; III – level of organic soil; IV – lower thrown soil; V – level with fragments of broken bricks and stones; VI – level with coal (absent in this stratigraphic sequence); VII – higher level of sand; VIII – level of thrown soil between sands; IX – lower level of sand; X – humus

Один фрагмент стінки належить великій посудині для зберігання припасів. Він виготовлений зі світлої глини та декорований валиком, розсіченим косими порізами

(рис. 6, 18). Знайдено фрагмент покритишки, виготовленої із червоної глини, покритої білим ангобом і прикрашеної концентричними заглибленими колами (рис. 6, 17). Потрібно також відзначити невеликий уламок білоглиняного виробу, покритого поливою зеленою кольору. Знайдено також виготовлене з білої глини пряслице біконічної форми (рис. 6, 22).

Металеві вироби з шарів острова представлені цілими та фрагментованими залізними ножами (рис. 6, 23). Знайдено ключ до навісного пружинного замка, який має контактний край Н-подібної форми (рис. 6, 24). Становить інтерес невеликий уламок прикраси, виготовленої зі свинцево-олов'янистого сплаву, на поверхні якої збереглося оздоблення, виконане технікою зерні (рис. 6, 28).

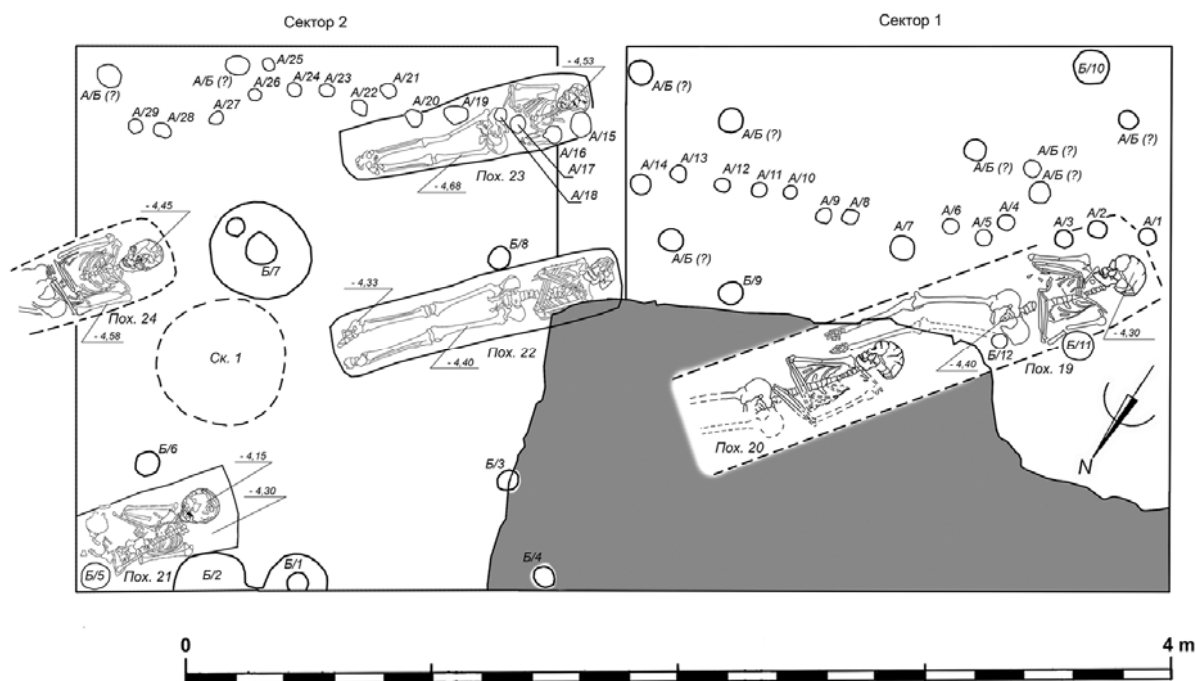

Рис. 5. Дубно, острів Кемпа. План розкопу № 3
Fig. 5. Dubno, Kempa island. Plan of excavated area № 3

Виявлено три фрагменти скляних браслетів псевдовитої форми, округлих у перетині. Два з них походять із гумусованого ґрунту. Перший – фіолетово-червоний (рис. 6, 25), другий – зелений, перевитий жовтою ниткою (рис. 6, 26). Фрагмент третього браслета блідо-зеленого кольору знайдено на поверхні острова. До часу Київської Русі, швидше за все, належить скляна намистина округлої, дещо приплюснutoї форми, бірюзового кольору, зі слідами білої патини на поверхні, знайдена у верхньому перемішаному насипному ґрунті (рис. 6, 27). Скляні браслети, як свідчать дослідження, входять у широкий ужиток городян у другій половині XII ст.

Могильник

Південно-західну крайню ділянку острова займав могильник. Зазначимо, що це перший XII–XIII ст., досліджений на території Дубна. Його розміри ще потребують уточнення. Однак необхідно відзначити, що належні до нього поховання не були відкриті в розкопі № 2, що дає певне уявлення про східну межу могильника. На сьогодні до нього віднесено сім поховань.

Поховання 2. Молода жінка, виявлена в розкопі № 1 під час досліджень залишків келій монастиря на глибині 4,3 м. Поховання було опущене в гумусований шар зі збереженою глибиною могильної ями 0,05–0,1 м, де зафіксовано рештки труни. Верхня частина захоронення заходила в борт розкопу, але у зробленому підбої стало ясно, що вона нахилена

вниз по схилу і сильно порушена, а від черепа збереглася лише нижня щелепа та частково мозковий відділ. При цьому простежено орієнтацію всього кістяка головою на південний захід. Між порушеними кістками, внаслідок руйнування поховання течією річки, у значній кількості був намитий пісок. Могильну яму поверху також перекривав прошарок річкового піску, в якому містилася кераміка періоду Київської Русі. Вона ж присутня і у збереженому чорному заповненні могильної ями. Крім того, у прошарку піску над похованням виявлено скупчення людських кісток черепа, ключиці, фаланги пальців, зуби, а також два скроневі кільця і гострий стержень, який нагадує елемент фібули (рис. 6, 31). Цей матеріал потрапив до прошарку внаслідок розмиву могили, що дає змогу пов'язати його із похованням.

Скроневі кільця належать до так званого “київського типу”. Вони виготовлені зі срібла у вигляді дужки, на яку спіралью навито дріт і напаяно по три намистини, кожна з яких складається із двох напівсферичних гладеньких стулок (рис. 6, 29, 30). Такі прикраси побутували на Русі з XI по XIII ст. і належать до виробів міських майстрів, а в нашому випадку, швидше за все, треба розглядати як предмет імпорту, що належав представникам порівняно забезпеченого прошарку населення. Подібні скроневі кільця знайдені у скарбі в Києві, на Княжій горі, в 1898 р. [Корзухіна, 1954, с. 130, № 123].

У розкопі № 3 досліджено шість поховань (рис. 5).

Поховання № 19. Дорослий чоловік*. Орієнтація головою на південний захід. Глибина: верх черепа – 4,3 м, куприк – 4,4 м. Контури могильної ями не прочитувалися. Зважаючи, що кістяк опущений у гумусований ґрунт на глибину до 0,3 м, це може бути максимальна глибина могильної ями. Спостережено дрібні рештки дерев'яної домовини. Верхні кінцівки: ліва злегка зігнута в лікті та покладена в області живота, права повністю зігнута у лікті зі зігнутим зап'ястям до ключиці. Нижні кінцівки частково перекриті підсипним ґрунтом і фундаментами келій, дещо зігнуті в колінах. Череп, а також інші кістки потріскані, частково порушені через тиск ґрунту та пізніші стовпові ями, які прорізували поховання. У ґрунті навколо кістяка, який треба прийняти за заповнення могильної ями, знайдено фрагменти посуду давньоруського часу, зокрема білоглиняне вінце горщика з валикоподібним краєм. Поховального інвентарю не виявлено.

Поховання № 20. Доросла жінка (?). Орієнтація головою на південний захід. Повністю перекрите підсипкою та фундаментом келій, через це досліджене частково. Рівень залягання відповідає рівню поховання № 19. Верхні кінцівки зігнуті в ліктях, покладені в області живота, права – вище лівої. Стан кісток черепа й інших подібний до попереднього. Над кістяком спостережено дрібні рештки дерева. Череп перебував на відстані 1–2 см від великої гомілкової кістки поховання № 19. Беручи до уваги підігнуті коліна кістяка поховання № 19, це вказує на те, що захоронення обох осіб відбулося в одній могильній ямі одночасно. Навколо кісток знайдено фрагменти кераміки трипільської культури та часів Київської Русі. Поховального інвентарю не стверджено.

Поховання № 21. Підліток (молода жінка ?). Орієнтація головою на південний захід. Глибина: верх черепа – 4,15 м, нижній рівень могильної ями – 4,3 м. Нижні кінцівки заходили у стінку розкопу, через що поховання досліджене частково. Простежено підпрямокутні контури могильної ями, у яку поховання опущене на глибину до 0,2 м. Порушене стовповими ямами. Верхня права кінцівка зігнута в лікті та покладена в область грудної клітки, ліва плечовою кісткою опущена уздовж тіла до області живота, ліктева і променева порушені, вірогідно первинно лежали на животі. Поховання перерізане пізнішою стовповою ямою. У заповненні могильної ями виявлено кераміку трипільської культури та часів Київської Русі. Поховального інвентарю не знайдено.

* Статевовікову належність виявлених поховань на основі фотознімків прокоментував Ю. Долженко – молодший науковий співробітник відділу біоархеології Інституту археології НАН України.

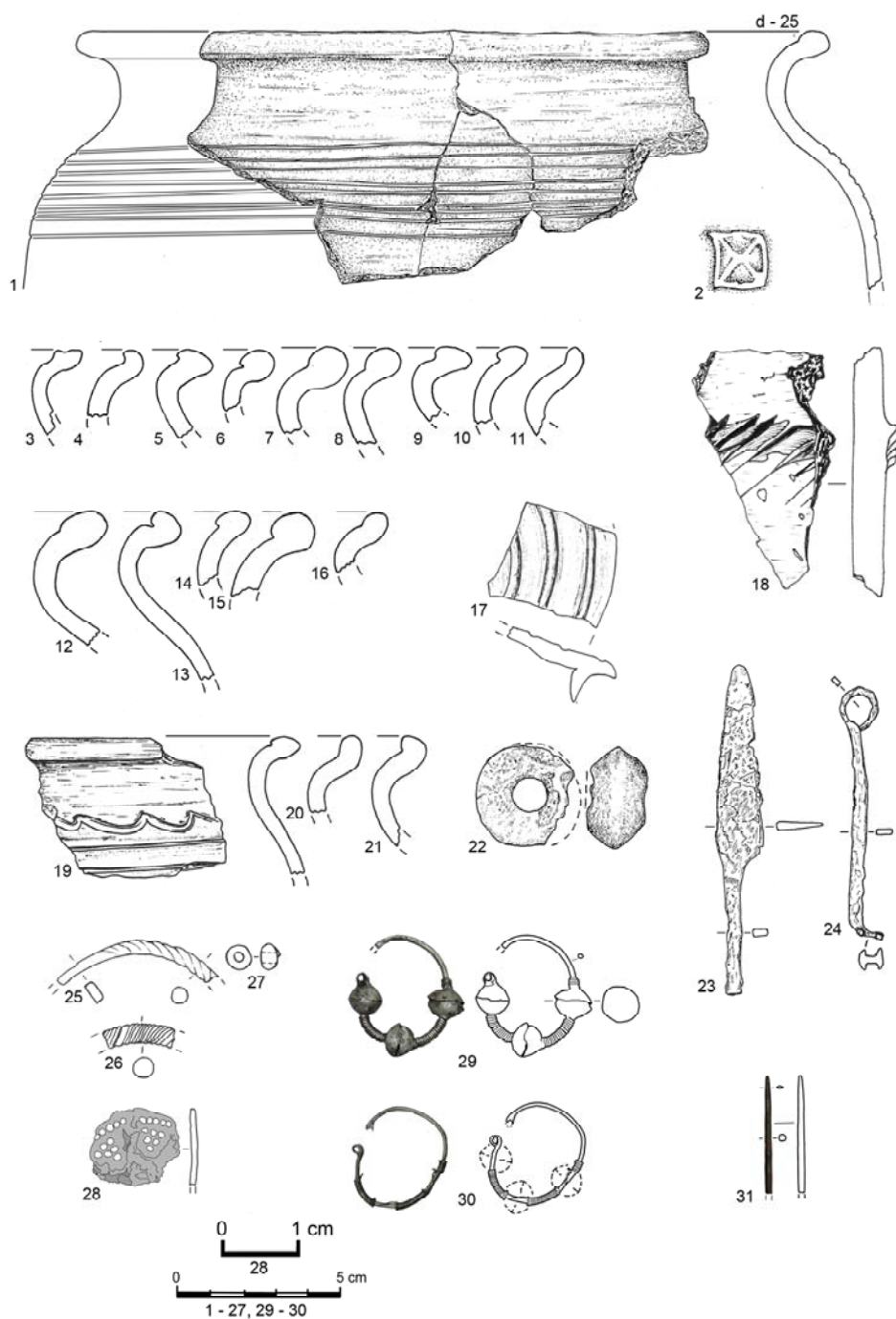

Рис. 6. Дубно, острів Кемпа. Знахідки XII–XIII ст. 1–22 – кераміка; 23, 24 – залізо; 25–27 – скло; 28 – свинцево-олов'янистий сплав; 29, 30 – срібло; 31 – мідь

Fig. 6. Dubno, Kempa island. Finds from XII–XIII century. 1–22 – ceramics; 23, 24 – iron; 25–27 – glass; 28 – tin-lead; 29, 30 – silver; 31 – copper

Поховання № 22. Молодий чоловік до 28 років. Орієнтація головою на південний захід. Глибина: кістки стопи правої кінцівки – 4,33 м, бедрена кістка лівої кінцівки – 4,0 м. Стан кісток подібний до інших поховань. Простежено слабкі контури могильної ями підпрямокутної форми. Кістяк випростаний на спині, нижні кінцівки витягнуті. Верхня права

кінцівка зігнута в лікті й покладена долонею на лівому плечі, ліва зігнута в лікті і покладена долонею на правий бік, перекрита ліктем правої кінцівки. Поховального інвентарю не стверджено.

Поховання № 23. Жінка до 25 років. (або підліток до 20 років.). Орієнтація головою на південний захід. Глибина залягання кістяка: верх черепа – 4,53 м, стегова кістка лівої кінцівки – 4,68 м. Простежено слабкі контури могильної ями підпрямокутної форми, глибиною 0,15–0,2 м із дуже дрібними рештками дерева навколо кістяка. Поховання перерізане пізнішими п'ятьма стовповими ямами. Стан кісток подібний до інших поховань, череп розтрісканий. Положення верхніх кінцівок реконструюється приблизно так: права зігнута в лікті, покладена на живіт, ліва, ймовірно, так само. Положення нижніх – витягнуті. У заповненні могильної ями знайдено фрагменти стінок посудин часів Київської Русі. Поховального інвентарю не виявлено.

Поховання № 24. Жінка до 28 років. Орієнтація головою на південний захід. Від області живота заходило у стінку розкопу, тому досліджене частково (розкриті підбоек до тазових кісток). Глибина залягання кістяка: верх черепа – 4,45 м, плечова кістка лівої верхньої кінцівки – 4,58 м. Контури могильної ями простежувалися погано. Череп розтрісканий через тиск ґрунту. Верхні кінцівки зігнуті в ліктях і покладені в області живота права вище лівої. Ґрунт навколо охоплював фрагменти кераміки трипільської культури, тшинецько-комарівської культури та часів Київської Русі. Поховального інвентарю не знайдено.

Рівень залягання усіх поховань, відкритих у розкопі № 3, відповідає рівню виявленого поряд із № 19 поховання № 2 у розкопі № 1, у зв'язку із яким було знайдено скроневі кільця “київського типу”. Зважаючи на це, а також на те, що в заповненні могильних ям відсутня кераміка литовсько-польської доби, поховання № 19–24 датовано XII–XIII ст.

Між похованнями № 21, № 22, № 24 на глибині 4,5–4,6 м у гумусі зафіксовано скупчення (ск. 1) діаметром до 0,8 м (рис. 5). У його верхньому рівні знайдено невеликий підпрямокутної форми камінь-вапняк (фрагмент жорен?). Скупчення охоплювало дрібні вуглики, фрагменти перепалених кісток тварин і кераміки, серед якої вирізняється розвал горщика (рис. 6, 1). На його денці було клеймо у формі квадрата, у якому слабо виділяються перехрещені діагональні лінії (рис. 6, 2). Появу цього скупчення, вірогідно, треба пов'язувати з певними ритуальними діями (тризна, поминки), пов'язаними з похованими в цьому місці людьми. Наявність у ньому клеймованої посудини може слугувати аргументом на користь культового призначення клейма.

Гумусований ґрунт навколо поховань і нижче містив кераміку XII–XIII ст., що свідчить про формування культурного шару й обжитість острова людьми раніше, ніж тут з'явилося невелике кладовище. Це вказує на те, що воно могло належати саме мешканцям острова.

Висновки

Невеликі кладовища, які нараховували від одної до кількох десятків могил, відомі за результатами досліджень городищ і поселень. Наприклад, за результатами розкопок Басівкутського городища XI – першої половини XII ст. поблизу Рівного, на укріпленій площі 0,4 га, окрім слідів наземних будівель, досліджено могильник із дев'яти ґрунтових поховань [Прищепа, 2016, с. 168]. У Пересопниці, в ур. Пастівник, могильник XII – першої половини XIII ст., на якому відкрито 18 поховань, розташовувався на ділянці, де раніше існувало поселення, неподалік невеликої церкви [Прищепа, 2016, с. 82–85]. За матеріалами могильника XII ст., влаштованого поблизу відділеної частини поселення Ліскове (Чернігівщина), на площі близько 0,03 га досліджено 22 поховання, розташовані трьома групами, кожна з яких, вірогідно, була пов'язана в минулому з житловими комплексами окремих сімей [Моця, Коваленко, Петрашенко, 1997, с. 96–98]. Є підстави стверджувати, що поблизу подібних кладовищ в окремих випадках існували церкви чи каплиці.

Археологічними дослідженнями не вдалося охопити найбільш підвищену частину острова через розташування у цьому місці церкви та благоустрій прилеглої до неї території. Саме тут можна було очікувати виявлення решток будівель, які дозволили би краще зрозуміти, що являло собою це поселення. Матеріали з культурного шару свідчать про існування тут в

XII–XIII ст. житлового осередку, вірогідно, однієї родини. На останнє зокрема вказує положення поховань № 19 і № 20, згідно з якими жінка перебувала в ногах у чоловіка. Невеликих розмірів острів добре підходив для побудови тут укріпленої садиби, однак переконливих доказів для такої характеристики поселення (предмети озброєння, рештки укріплень) віднайти поки не вдалося.

Мешканці острова не були бідними людьми, швидше навпаки, оскільки могли собі дозволити високоякісний посуд і срібні прикраси. За деякий час після виникнення тут поселення на південно-західній ділянці острова з'являється могильник, де вони були захоронені. Впадає в очі достатньо молодий вік похованих осіб, четверо із яких не досягли 30-ти. Зафіксовані свідчення поминального обряду вказують на те, що поселення і могильник якийсь час могли співіснувати або ж поховання і поминки робили вже мешканці території міста. Те, що померлих не перенесли на загальноміське кладовище, ймовірно, вказує на те, що на острові в цей час діяла невелика домовна церква. З XV ст. на Кемпі починає функціонувати Спасо-Преображенський монастир, який цілком міг виникнути на основі збереження пам'яті про давніший релігійний осередок на цьому місці.

ЛІТЕРАТУРА

Гупало В. Д. (1997). Звіт про результати роботи Дубенської археологічної експедиції Державного історико-культурного заповідника у м. Дубно Рівненської області за 1997 рік // Фонди ДІКЗ м. Дубно. – нд-4853. – 38 с.

Корзухина Г. Ф. (1954). Русские клады. – М.–Л. – 156 с.

Моця О. П., Коваленко В. П., Петрашенко В. О. (ред.) (1997). Південноруське село IX–XIII ст. (нові пам'ятки матеріальної культури). – К. – 180 с.

Прищепя Б. А. (1984). Отчет о работе археологической экспедиции Ровенского краеведческого музея в 1984 году // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1984/171. – 37 с.

Прищепя Б. (2012). Основні результати археологічних досліджень волинських міст // Студії і матеріали з історії Волині. – Кременець. – С. 9–30.

Прищепя Б. (2016). Погоринські міста в X–XIII ст. – Рівне. – 296 с.

Сवेशніков І. К., Гупало В. (1995). Звіт про результати роботи Дубнівської археологічної експедиції Державного історико-культурного заповідника у м. Дубно Рівненської області за 1995 р. // Фонди ДІКЗ м. Дубно. – нд-4855. – 28 с.

Смішко М. Ю. (1947). Звіт за роботу Дубенської археологічної розвідкової експедиції 1947 р. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1947/6а. – 92 с.

Cynkałowski A. (1961). Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego. – Warszawa. – 265 s.

REFERENCES

Hupalo, V. D. (1997). *Zvit pro rezultaty roboty Dubenskoj arkheolohichnoi ekspedytsii Derzhavnoho istoryko-kulturnoho zapovidnyka u m. Dubno Rivnenskoj oblasti za 1997 rik. Fondy Derzhavnoho istoryko-kulturnoho zapovidnyka m. Dubno.* nd-4853, 38 pp. (in Ukrainian).

Korzukhina, H. F. (1954). *Russkie klady.* Moskva–Leningrad, 156 pp. (in Russian).

Motsia, O. P., Kovalenko, V. P., & Petrashenko, V. O. (Eds.) (1997). *Pivdennoruske selo IX–XIII st. (novi pam'iatky materialnoi kultury).* Kyiv, 180 pp. (in Ukrainian).

Prishhepa, B. A. (1984). *Otchet o rabote arkheologicheskoi ekspeditsii Rovenskogo kraevedcheskogo muzeya v 1984 godu. Naukovii arkhiv Instytutu arkheolohii, Natsionalna akademiia nauk Ukrainy.* 1984/171, 37 pp. (in Russian).

Pryshchepa, B. (2012). *Osnovni rezultaty arkheolohichnykh doslidzhen volynskykh mist. Studii i materialy z istorii Volyni.* Kremenets, 9–30 (in Ukrainian).

Pryshchepa, B. (2016). *Pohorynski mista v X–XIII st.* Rivne, 296 pp. (in Ukrainian).

Sveshnikov, I. K. & Hupalo, V. D. (1995). *Zvit pro rezultaty roboty Dubnivskoi arkheolohichnoi ekspedytsii Derzhavnoho istoryko-kulturnoho zapovidnyka u m. Dubno Rivnenskoj oblasti za 1995 r. Fondy Derzhavnoho istoryko-kulturnoho zapovidnyka m. Dubno.* nd-4855, 28 pp. (in Ukrainian).

Smishko, M. Yu. (1947). *Zvit za robotu Dubenskoj arkeolohichnoi rozvidkovoї ekspedytsii 1947 r. Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii, Natsionalna akademiia nauk Ukrainy*. 1947/6a, 92 pp. (in Ukrainian).

Cynkałowski, A. (1961). *Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego*. Warszawa, 265 pp. (in Polish).

Стаття: надійшла до редакції 1.06.2018

прийнята до друку 12.09.2018

SETTLEMENT AND CEMETERY FROM XII–XIII CENTURIES IN DUBNO ON KEMPA ISLAND

Yurij PSHENYCHNYI

*State historical cultural reserve in Dubno,
Zamkova St., 7a, 35600, Dubno, Ukraine, e-mail: pshenychnyi.yurii@gmail.com*

The results of new archeological researches of settlement and cemetery from XII–XIII centuries in Dubno on Kempa island, which was carried out in 2014–2017 are presented at the article. Besides remains of household ware, that allows to characterize material culture of residents of the island, 7 burials were found here. This is the first burial complex discovered on the territory of Dubno from time of Kyiv-Russ state. Stratigraphic observations show that burial complex appeared later, than people started to live here. According to this fact it probably belongs to residents of the island. As a result of the field researches one of rare types of burial on the island in Slavic-Russ time is exposed. The local character of burial complex, features of material culture and topographic peculiarities allow us to confirm that this area was settled by a group of people who were related by generic bonds and occupied some original social or economic niche in life of annalistic Dubno.

Key words: Dubno, Kempa island, Medieval, settlement, burial, archeological sources.

ПІДГОРОДИЩЕНСЬКИЙ МОНАСТИР ЗА ПИСЕМНИМИ Й АРХЕОЛОГІЧНИМИ МАТЕРІАЛАМИ

Роман БЕРЕСТ

*Львівський інститут економіки і туризму,
вул. Менцинського, 8, 79007, м. Львів, Україна, e-mail: berest_liet@ukr.net*

На основі інформації шематизмів дієцезій Львівської архієпархії, архівних матеріалів літописних даних й інших писемних джерел, результатів пошукових археологічних робіт, проведених на пам'ятці, повідомлень місцевих мешканців, топонімічних назв зроблено спробу висвітлити найдавнішу історію Підгородищенського монастиря Преображення Господнього, який досі залишається маловідомим в археологічній та історичній науці. Монастир належав до законних обителів отців василіан Чину святого Василя Великого (ЧСВВ) оборонного типу.

Пам'ятку закладено приблизно на початку XIII ст. неподалік від княжого Звенигорода, на менш-більш рівнинній ділянці підвищеного плато, що проходить на межі Західного Побужжя з Давидівсько-Гологірською грядою біля сучасних сіл Мостище та Підгородище. Територію монастиря окреслює один насипний кільцеподібний оборонний вал і напільний рів. Чернече городище займало невелику ділянку, яка не перевищувала 200 м². Для входу чи виходу з монастиря зі східного та західного боків пам'ятки були облаштовані піші проходи, що закривали за допомогою хвірток. Важливе значення мала сторожова вежа, яка розташовувалася поблизу монастирських воріт.

Упродовж польових сезонів 1997–2007 рр. обстежено місця руйнування східного й західного оборонних валів, зроблено археологічний переріз оборонного укріплення з північного боку городища, що дало змогу встановити особливості його спорудження. Досліджено реальний стан пам'ятки, місця і глибину залягання культурного шару, виявлено сліди від різночасових наземних та напівземляних споруд, археологічні знахідки побутового, господарського, культового й іншого призначення.

Ключові слова: монастир, оборонні вали та рови, пам'ятний хрест, пам'ятка, розкопки, обитель, чернецтво, археологічне дослідження, культурний шар.

Від найдавніших часів свого існування на землях України православне чернецтво відіграло помітну роль у суспільному існуванні українського народу. Особливо важливе місце чорне духовенство посідало в духовному житті давньоруського населення в періоди становлення та поширення християнства на землях Київської Русі й Галицько-Волинської держави.

Як свідчать давньоруські та чужоземні писемні джерела [Абрамович, 1930; Akta, 1883, s. 23–24, 37–38; Akta, 1884, s. 159–160], після офіційного запровадження християнства на землях Русі (988) чернецтво виступило одним із стійких й самовідданих носіїв і провісників поширення серед народу християнської віри, культури, звичаїв, обрядів, освіти й писемності, було творцем літописних та інших праць, автором унікальних творів образотворчого і декоративного мистецтва, різних технічних винаходів тощо [Климов, 2008, с. 94–102].

Водночас варто зауважити, що давньоруські літописи лише фрагментарно згадують найважливіші чернечі обителі, пов'язані з важливими подіями релігійного чи суспільно-політичного життя, світською владою тощо [ПСЛР, 1845].

Треба також відзначити, що чорне духовенство за тривалий період існування на землях Русі пройшло важке випробування у суспільному запровадженні християнських норм співіснування, а також протистоянні з язичницьким світоглядом, що побутував серед місцевого населення тощо [Огієнко, 2002, с. 83–103]. Далеко не простими виявилися умови існу

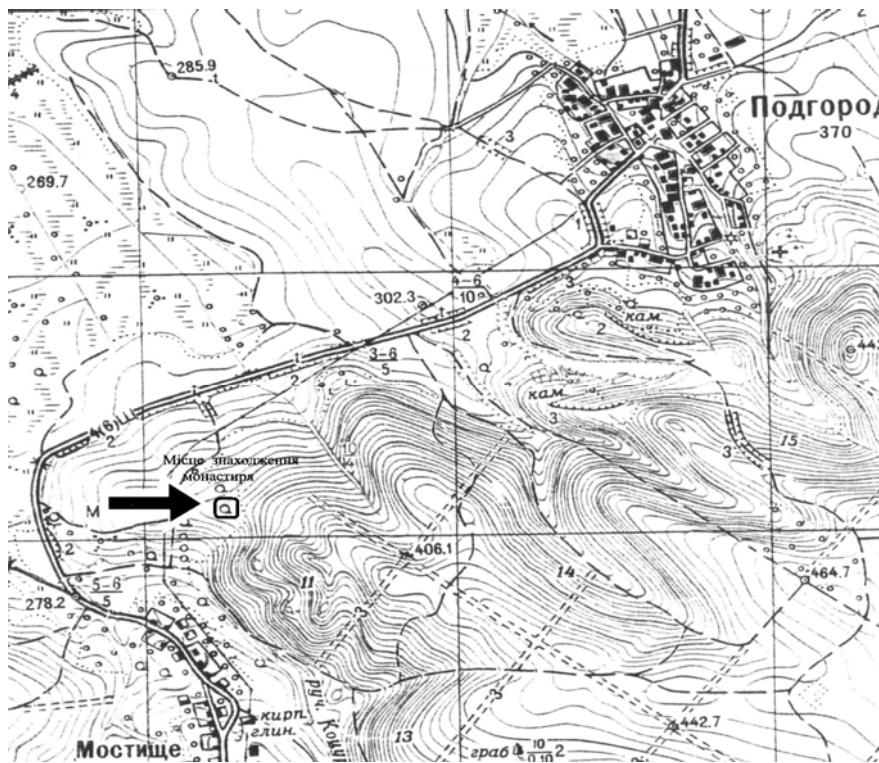

Рис. 1. Місце знаходження Підгородищенського монастиря на військовій топографічній карті

Fig. 1. Location of Pidgorodyshche cloister on the military topographic map

вання православного християнства та чернецтва, зокрема в часи монголо-татарського, а згодом і польського, литовського, російського, австрійського панування [Ваврик, 1958].

Фрагментарні писемні повідомлення давньоруських літописців, а також відомості й матеріали про чернецтво, почерпнуті з творів вітчизняних і зарубіжних авторів, дані патериків, пом'яників, шематизмів дають лише побіжну уяву сучасникові про стародавні обителі або лише констатують факт їхнього існування.

Одна з маловідомих обителей періоду Галицько-Волинського князівства – Підгородищенський монастир. Твердження про його заснування за княжої доби ґрунтується на знайдених ще під час розвідкових археологічних робіт у польовому сезоні 1997 р. у верхній північно-східній кутовій частині, поблизу оборонних укріплень колишнього монастиря, фрагментів кружальних горщиків з ознаками (форма вінець, донець, колір, склад керамічного тіста тощо), характерними для давньоруської кераміки XIII ст. [Берест, 1997].

Зазначена пам'ятка знаходиться в півніжжі потужного гористого масиву Давидівсько-Гологірської гряди, яка в цьому місці межує з рівнинним Західним Побужжям. Вона розташована між с. Мостище (до 1 км) та Підгородище (приблизно 2,5–3 км) Перемишлянського району Львівської області, в ур. Бучкова Гора.

Місцевість, де колись існувала чернеча обитель, частково займають городи, які обробляють. Більша частина покрита чагарниками, деревами, травостоєм і різними заростями, що значно ускладнює виконання будь-яких археологічних досліджень.

Візуально місце чернечої пам'ятки на урочищі помітно виділяється фрагментами оборонних валів і ровів. На городищі встановлено дерев'яний пам'ятний хрест. Місцеві мешканці ще й досі називають цю територію "Монастир" (рис. 1). І навіть поле, яке прилягає із західного боку, – "Монастирське".

Писемних відомостей про чернечу обитель виявлено небагато. Незначні повідомлення містяться в шематизмі дієцезії Львівської митрополії. Короткі повідомлення про Підгородищенський та інші монастирі у 1867 р. опублікував львівський чернець М. Мацієвський [Мацієвський, 1867, с. 5–54].

Рис. 2. Василіанські монастирі Прикарпаття XVII–XIX ст. Фрагмент карти з роботи М. Ваврика “Історичний нарис чернечого життя та василінських монастирів на Бойківщині”

Fig. 2. Basilian cloisters of Sub-Carpathian region in XVII–XIX centuries. Fragment of the map from M. Vavryk's work “Історичний нарис чернечого життя та василінських монастирів на Бойківщині”

Дещо більше інформації про цю пам'ятку, яка тоді перебувала в адміністративно-територіальних межах Бережанського обоводу, подав Михайло Коссак у науковій публікації “Короткій поглядѣ на монастирі і на монашество руске, оѣх заведеня на Руси вѣры христовой ажѣ по нынѣшное время”. Працю виконано у вигляді алфавітного каталогу, де подано дані, зібрані з різних джерел. Більшість із вказаних обителей давно перестали існувати. Чимало з них не згадано. Однак у публікації автора під № 83 представлено Підгородищенський монастир [Коссак, 1867, с. 162].

Михайло Коссак у публікації твердить, що в 1711 р. настоятель Підгородищенського монастиря святого Преображення ЧСВВ о. Інокентій, який тоді також опікувався і значився настоятелем ченців Ясеницького монастиря, був учасником собору чину в Уневі.

В акті ревізії ігуменів за 1724 р. М. Коссак відзначив: “Монастир Підгородище за правом ясновельможного пана Сенявського заложений ігуменом о. Ісая Дунаєвським за патентом ясновельможного о. Атанасія Шептицького. Законників 5, усі місцеві постриженці за винятком Теофіла з Теревовл” [Коссак, 1867, с. 162].

Щодо наведеної згадки про Сенявського, то зауважимо, що їхня шляхетська родина добре відома не тільки у Східній Галичині, а й Речі Посполитій та далеко за її межами. У XVIII ст. у її приватній власності перебував не тільки Старосільський і Бережанський замки, великий палац у Звенигороді, який було споруджено на місці княжого городища [Гупало, 2014, с. 106–109, фото 2], а й великі маєтки-резиденції в інших місцях Речі Посполитої та за її межами. З довідкової літератури відомо, що в Адам-Микола Сенявський (близько 1666 р. – 18 лютого 1726 р.) належав до еліти польсько-литовської держави Речі Посполитої. Він обіймав вищі державні посади: був белзьким воєводою, коронним і великим коронним гетьманом.

Підтримував тісні зв'язки з українським гетьманом Лівобережної України Іваном Мазепою, тримав у власності Звенигород та низку інших населених пунктів [Войтович, 2012, с. 534].

Саме на землях родини Сенявських розташовувався Підгородищенський чоловічий монастир, який вважався законним і значився в реєстрі монастирів ЧСВВ Львівської єпархії.

Існування законних монастирів і правила чернечого життя іноків регламентували статути, які іноді називали уставами, типіконами або регулами. Діяльність Підгородищенського від початку XVI ст. регламентував Типікон митрополита Велямина (Рутського).

Рис. 3. Пам'ятний дерев'яний хрест на території Підгородищенського монастиря. Світлина автора. 2007 р.

Fig. 3. Memorial wooden cross on the territory of Pidgorodyshche cloister. Photo made by the author. 2007

У власності кожного монастиря, крім традиційних культових речей, мали бути необхідні богослужбові книги: Євангеліє, Псалтир, Часослов, Тропар, Єрмологіон тощо. Важливе значення у процесі дослідження діяльності того чи того монастиря мають інвентарні книги, куди вносили опис майна. Також кожен законний монастир мав свій Патерик. Найвідоміший в Україні – Києво-Печерської лаври [Патерик, 1911]. Зазвичай тут представлена легенда заснування обителі, вказано імена засновників, а також прибулих і вибулих ченців, господарство, благодійні вчинки меценатів, описано основні події, що відбувалися в монастирі. Це надзвичайно важливе писемне джерело, яке висвітлює та персоніфікує історію досліджуваної пам'ятки.

У процесі пошуку письмових даних про Підгородищенський монастир серед архівних документів у фонді Антона Петрушевича відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника ми випадково виявили Патерик Скит-Манявського монастиря [ЛННБ, АСП 77/56], який досі вважали втраченим. Його після смерті А. Петрушевича передали у фонди Оссолінеуму, але звідки Патерик потрапив у його колекцію – невідомо.

Не менш важливе значення мають монастирські пом'яники. Кожен законний монастир формував їх у вигляді рукописних книг. На цей час добре відомий пом'яник Унівського монастиря, куди вписано похованих на чернечому кладовищі нащадків князя Данила Галицького. Про документ наводить дані І. Мицько у праці, присвяченій історії Унівської лаври.

Зберігся пом'яник Добрянського монастиря, куди наприкінці першої половини XVIII ст. (1744) в адміністративному підпорядкуванні був приєднаний Підгородищенський. Однак відомостей про іноків цього монастиря в пом'янику Добрянського немає. Можливо тому, що об'єднання було формальним і Підгородищенський продовжував незалежне існування.

Останнім ігуменом був о. Арсеній Сеницький. Він покинув Підгородищенський монастир 9 жовтня 1756 р. [Коссак, 1867, с. 162].

Зауважимо, що в XIV і наступних століттях, крім законних монаших обителів, появляються незаконні, тобто ті, що існували самостійно поза межами наявних облікових систем, ерархічного церковно-чернечого підпорядкування. Це зумовлювало реальне становище українського православ'я, а також різних суспільних верств під чужоземною владою.

Рис. 4. Підгородищенський монастир. Насипний вал та рів з північного боку чернечого городища. Фото автора 2007 р.

Fig. 4. Pidgorodyshche cloister. Piled up rampart and ditch, situated on the north side of monastery hill-fort. Photo made by the author. 2007

приділяли значну увагу. Вагома наукова праця В. Гупало [Гупало, 2014], у якій ґрунтовно підсумовано результати багатолітніх досліджень Звенигорода та його недалеких окраїн, на жаль, не дає відповідей на низку питань. Тому залишається актуальною проблема необхідності виконання археологічних робіт на пам'ятках чорного духовенства Давньої Русі в околицях княжого города.

Локалізації багатьох чернечих пам'яток значною мірою сприяють топонімічні назви, усні перекази населення тощо. За інформацією мешканця с. Підгородище Василя Бука (1927 р. н.), що працював бригадиром місцевої рільничої бригади колгоспу ім. І. Франка Перемишлянського району Львівської області, родина якого в міжвоєнний період проживала поблизу монастиря, де мала свою садибу (до речі, ще й досі збереглися фундаменти житлово-господарських споруд), дерев'яний хрест встановили селяни на місці спаленої під час Першої світової війни старенької дерев'яної монастирської церкви (рис. 3).

Як видно на світлині 3, хрест огорожено. У його підніжжі лежить кам'яна плита приблизно прямокутної форми з нерівними кутами, яка, на думку В. Бука, колись лежала при вході, тобто перед притвором. За християнськими канонами храм мусів мати просторову орієнтацію (схід–захід). Якщо кам'яна плита – його крайня західна точка, то у східному напрямку він мав би довжину не більше 7–8 м, бо далі розташовувався оборонний вал. Тобто споруда була невеликою.

У міжвоєнний період, за перебування влади в Галичині у руках поляків, тут спорудили невелику дерев'яну капличку. Періодично ченці та парафіяни проводили спільні богослужіння. Оскільки в с. Мостище не було ні церкви, ні каплички, то монастирська культова споруда нерідко ставала селянам місцем проведення богослужінь.

Загалом чернече існування у Східній Галичині від середини XIV ст. наштовхнулося на низку непередбачених проблем. Перш за все, припинення існування Галицько-Волинської держави і перманентна боротьба монголо-татар, поляків, литовців, угрів й інших формувань за право панування над українськими землями сприяли появі в Галичині чужоземних чернечих орденів: єзуїтів, тринітаріїв, францисканців, кармелітів, бернардинів та інших, які, переважно, були католицькими та протестантськими.

В археологічній науці Підгородищенський монастир також маловідомий, хоча князюму Звенигороду, який розташовувався порівняно недалеко, ще з останньої чверті XIX ст. дослідники

Зі слів В.Бука відомо, що ще до початку Другої світової війни, особливо в день Преображення Господнього, біля хреста відбувалися велелюдні богослужіння. Територію монастиря напередодні приходу радянської влади у вересні 1939 р. обгороджували чотири майже прямі вали зі східного, південного, західного та північного боку. У східному та західному були облаштовані проходи, які зачинялися високими дерев'яними хвіртками. Західна існувала поблизу сторожової вежі разом із невеликою дерев'яною брамою, і були вони з боку Звенигорода та Львова. Через східну хвіртку ченці виходили з монастиря на Давидівсько-Гологірську грядку, якою далі мандрували в напрямку обителів Унева, Перемишлян, Бібрки, Галича й ін. Мандрівки були пов'язані з відпустами, храмово-парафіальними празниками тощо. До речі, зазначена дорога в місцях існування давніх проходів ще й досі пролягає через монастир.

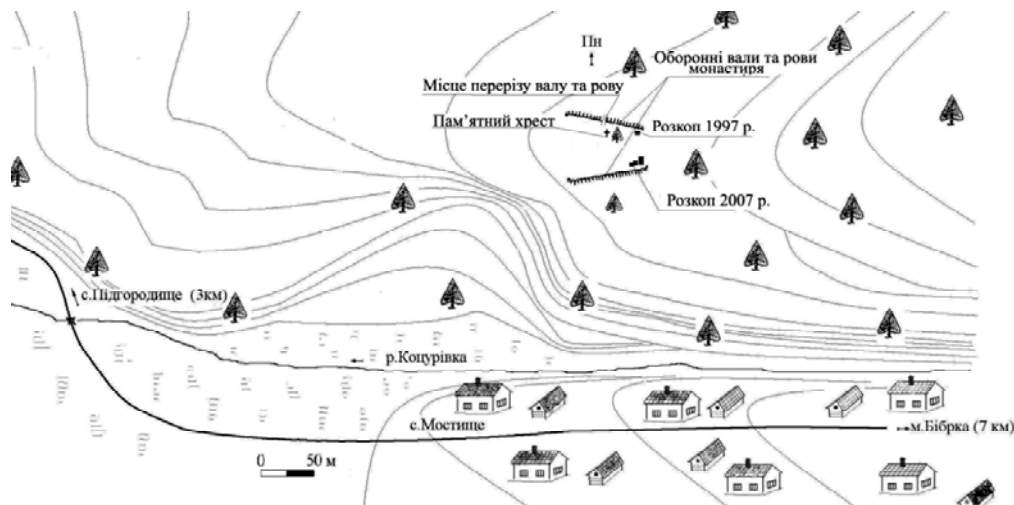

Рис. 5. Схематичний план оборонних укріплень та місць проведених досліджень Підгородищенського монастиря у 1997, 2007 рр.

Fig. 5. Schematic plan of fortification structures and locations of conducted researches of Pidgorodyshche cloister in 1997, 2007

За переказами, всі дерев'яні споруди монастиря і спостережну прибрамну вежу, розташовану в місці з'єднання західного та південного валів, знищили російські солдати в зимовий період 1914–1915 рр. Спочатку в монастирському дворі спалили престіл, вівтар, дерев'яні лави, культовий інвентар, стародавні ікони, хоругви, рукописні книги, а потім – церковну споруду, житлово-господарські приміщення та спостережну вежу.

Ймовірно, саме тоді з монастирської церкви російські “визволителі” забрали всі найцінніші речі. Після закінчення війни на місці церковної будівлі місцеві парафіяни спорудили невеличку капличку, у якій, крім кількох ікон та невеликого престолу, зберігали недогорілі рукописні книги тощо.

Зі спогадів В. Бука відомо, що приблизно в середній частині монастиря розташовувався невеликий пагорб. Східний і західний оборонні вали, а також захисні рови Підгородищенського монастиря десь наприкінці липня 1944 р. зруйнували радянські солдати, які після механічного вирівнювання площадки зрізали пагорб і на території обителів встановили далекобійну гармату, якою кілька днів обстрілювали Львів.

Під час розвідкових досліджень, які у 1997 і 2007 р. на пам'ятці проводив археологічний загін науково-пошукової експедиції Львівського університету ім. І. Франка під керівництвом

Рис. 6. Підгородищенський монастир. Гребінь південного валу чернечого городища. Фото автора 2007 р.

Fig. 6. Pidgorodyshche cloister. Top of southern rampart of monastery hill-fort. Photo made by the author, 2007

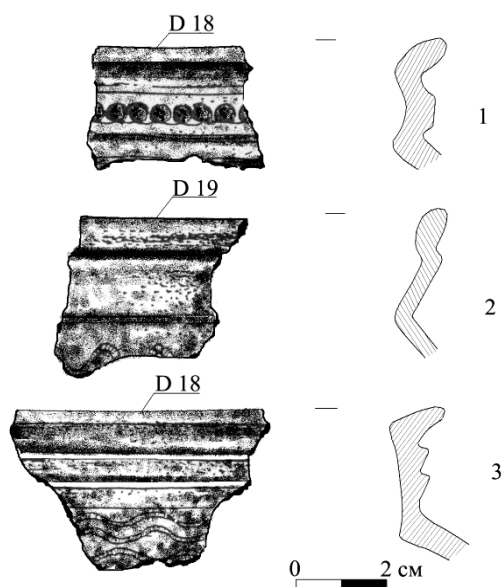

Рис. 7. Фрагменти вінець кружальних горщиків XVII-XVIII ст.

Fig. 7. Fragments of rims of ceramic pots from XVII-XVIII centuries

У Звіті про виконані археологічні дослідження на пам'ятці за 1997 р. зазначено, що в багатьох місцях на городищі зафіксовано зруйнований та перемішаний культурний шар. У шурфі, який тоді закладено ближче до північно-східної кутової частини пам'ятки на відстані 3 м від підніжжя північного валу і приблизно на такий же відстані від зруйнованого східного оборонного насипу, знайдено кілька уламків білдокоричневого кружального керамічного посуду,

автора, стверджено, що культурний шар у середній частині повністю знищений і глиняна материкова основа виходить на поверхню. Зі слів В. Бука, колись у середній частині городища був невеликий пагорб, на якому стояла церква. Пам'ятка мала один захисний кільцеподібний оборонний вал і рів. Зараз на місцевості від колишнього насипу залишився вал та рів із південного й північного боку монастиря (рис. 4).

Візуально оборонне укріплення Підгородищенського монастиря дуже подібне до фортифікацій багатьох давньоруських городищ. Насипний вал мав характерні кутові заокруглення із північно-східного, північно-західного, південно-східного та південно-західного боків. На основі контурів збережених укріплень гіпотетично встановлено, що городище мало трапецієподібну форму. Її коротша сторона була зі східного боку монастиря (рис. 5).

Висота насипного валу в різних місцях різна. Від рівня підшви коливається від 0,6 до 1,5 м. Середня глибина рову також має коливання 0,7–1,2 м, а ширина у верхній частині сягає понад 3 м (рис. 4). Такі перепади висоти насипу зумовлені не тільки природними процесами (змивання, ерозія, вивітрювання тощо), а й механічним руйнуванням. Водночас південний і північний вали мають майже однакову ширину, яка на рівні підшви становить приблизно 2,8–3 м, а у верхній частині, тобто на гребені, – 0,8–1 м (рис. 6).

На основі проведених обмірів можна твердити, що площа захищеної території Підгородищенського монастиря була невеликою і становила приблизно 185–190 м², а загальна довжина оборонного кільцеподібного валу та рову обителі – приблизно по 200 м.

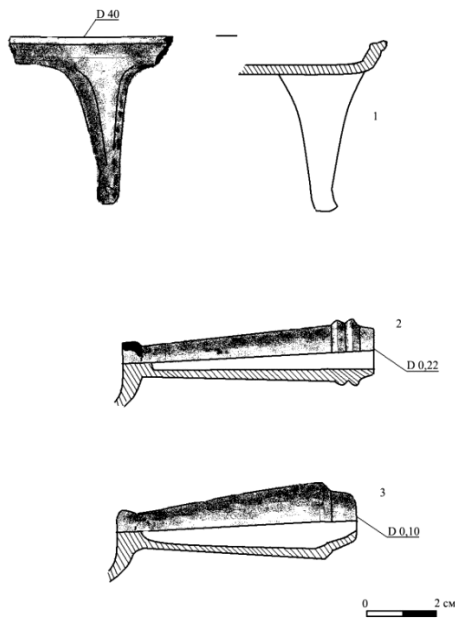

Рис. 8. Фрагменти керамічних сковорідок XVI–XVIII ст.

Fig. 8. Fragments of ceramic frying pans from XVI–XVIII centuries

Рис. 9. Фрагменти керамічних покришок XVI–XVIII ст.

Fig. 9. Fragments of ceramic caps from XVI–XVIII centuries

У польовому сезоні 2007 р. на поверхні ґрунту, ближче до південно-східної кутової частини городища (рис. 5) на незначній глибині у ґрунтовому шарі виявлено невеликі фрагменти кружальних тонкостінних горщиків сірого кольору, середніх розмірів із високо піднятими вінцями. Діаметр шийок не перевищував 20 см. Вироби без поливи, з гладенькою поверхнею та прикрашені врізним орнаментом. Орнамент складався з різних комбінацій нерівних і неглибоких, невеликого розміру ямкоподібних заглиблень, врізних прямих та хвилястих ліній тощо (рис. 7). На основі відомих аналогій зазначені керамічні вироби можна віднести до XVII–XVIII ст. [Свешников, 1993, с. 141].

які, ймовірно, належали двом-трьом невеликим горщикам XIII ст. [Берест, 1997, с. 79–83; Берест, 1998, с. 27, 30].

Також під час проведення археологічних робіт 1997 р. приблизно в середній частині північного валу та рову, що умовно (бо є відхилення від осі координат на південь) пролягають у напрямку схід–захід, було зроблено поперечний переріз завширшки 1 м і завдовжки 12 м (рис. 6). Основу оборонного укріплення Підгородищенського монастиря складала глиняно-суглинкова материкова основа світло-жовтого кольору з незначним вмістом піску. Вона тут залягає потужним пластом під ґрунтовим шаром.

Під час обстеження стінок перерізаного валу не виявлено жодних слідів дерев'яних чи кам'яних конструкцій, які би його доповнювали або укріплювали. Денна ґрунтова поверхня, на яку колись насипали вал городища, майже не простежується. Проте немає жодного сумніву, що його збудували за рахунок викопування рову з напільної сторони пам'ятки. Зараз оборонний рів заповнений сірим супіщаним ґрунтом, який, в основному, утворився за рахунок природного змивання та зсуву насипного валу, а також перегнилих органічних решток (травостою, листя, кореневих, деревини й інших складників).

ґрунтовий шар на городищі має різну товщину. У ньому іноді трапляються уламки кераміки, кусочки скляних виробів із тонкими сріблястими відшаруваннями, притаманними періоду XVI–XVII ст. Найкраще він зберігся вздовж насипних валів. В окремих місцях, що ближче до центральної частини городища, материк помітно виступає на поверхню. Це свідчить про механічне ескарпування денної поверхні.

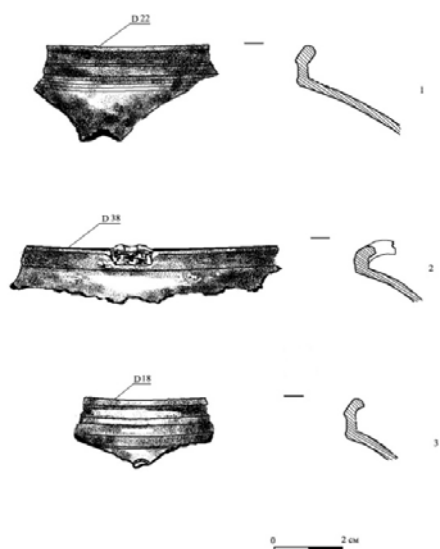

Рис. 10. Фрагменти кружальних горщиків XVII–XVIII ст. з траншеї 1 Підгородищенського монастиря.

Fig. 10. Fragments of pottery from XVII–XVIII centuries from trench 1

Крім цього, знайдено фрагменти двох неглибоких керамічних сковорідок – виробів, характерних для вказаного періоду. Діаметр однієї з них становив 40 см. Сковорідки мали спеціальні ніжки підтрикутної форми завдовжки 6–6,2 см і пустотілі ручки (рис. 8).

Також виявлено кілька уламків керамічних покриттів (рис. 9). За ознаками (товщиною, складом керамічного тіста, орнаментациєю тощо), а також відомими аналогіями знахідок з інших пам'яток, зазначені керамічні вироби можна датувати XVI–XVIII ст.

У процесі виконання археологічних робіт 2007 р. підтверджено, що центральна частина черневого городища має механічно зрізаний поверхневий ґрунтовий шар і на поверхню виступає материкова основа, покрита травостоем. Тому найперспективніші для досліджень місця окреслені вузькою смугою вздовж північного та південного валів пам'ятки.

Археологічні роботи 2007 р. проводили в південно-східній кутовій частині городища, яка також покрита деревами та різними заростями.

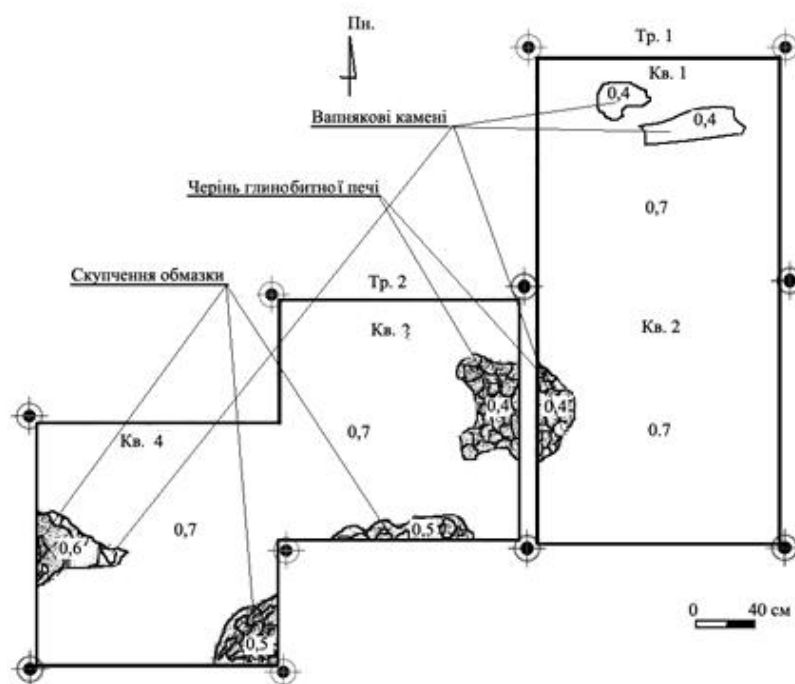

Рис. 11. План розкопу, виконаного у південно-східній кутовій частині монастиря

Fig. 11. Plan of the excavation area in south-eastern corner part of the cloister

Рис. 12. Розвал глинобитної печі 1 у кв. 2-3
Fig. 12. Remains of clay oven 1 in sq. 2-3

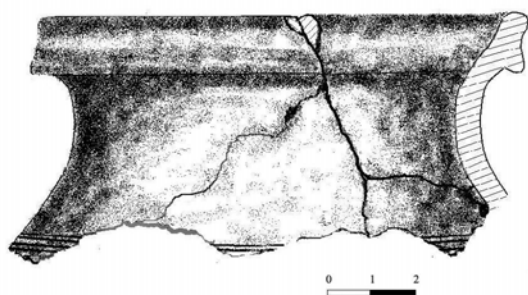
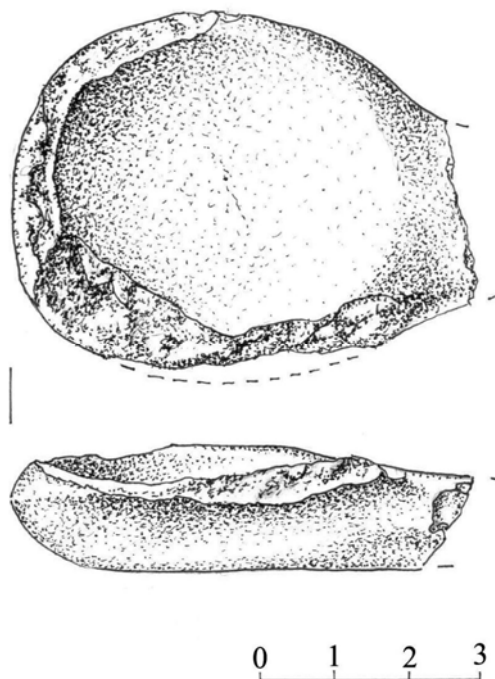

Рис. 13. Фрагмент давньоруського горщика з Підгородищенського монастиря
Fig. 13. Fragment of Medieval pot from Pidgorodyshe cloister

14. Фрагмент керамічної ложки XIII ст. з Підгородищенського монастиря
Fig. 14. Fragment of ceramic spoon from XIII century from Pidgorodyshe cloister

У доступному місці, в південно-східній (кутовій) частині городища, у напрямку північ-південь спочатку закладено невелику траншею розмірами 2×4 м на відстані приблизно 5 м від умовного проходження східного й південного валів городища.

У ґрунтовому шарі до глибини 0,2–0,3 м виявлено фрагменти добре випаленої, орнаментованої, тонкостінної кераміки сірого та чорного кольорів XVII–XVIII ст. (рис. 10), а також дрібні кусочки скляних виробів. У квадратах 1 та 2 на глибині 0,3–0,5 м від рівня сучасної поверхні (рис. 11) знайдено кілька плиткоподібних вапнякових каменів, а також декілька невеликих кусків вапнякового каміння, фрагменти глиняної обмазки, яка мала різний ступінь випалу, невеликі куски випаленого деревного вугілля, кілька уламків керамічних горщиків та інші знахідки.

У квадраті 2 на глибині 0,3–0,4 м від рівня денної поверхні зафіксовано основу добре випаленої глинобитної печі (рис. 11–12), яка входила в західну стінку траншеї, що склало потребу закладення нового розкопу у західному напрямку. Згодом було закладено ще два квадрати розмірами 2×2 м, де виявлено залишки ще двох печей (рис. 12).

Варто зауважити, що однією з особливостей чернечого існування було те, що, відповідно до вимог статуту, в монастирях посуд міг перебувати лише на кухні або у приміщенні трапезної, що, зазвичай, становило одне приміщення. У келіях тримати посуд, їжу, цінності чи будь-які речі було заборонено. Тому можна припустити, що тут розташовувалася наземна дерев'яна споруда, яка слугувала трапезною.

У розкопах на глибині 0,4–0,6 м трапляються керамічні вироби XIII ст. (рис. 13). Материкова основа на всій площі розкопаних квадратів залягала на глибині 0,7 м від сучасної ґрунтової поверхні. У керамічному комплексі знахідок із Підгородищенського монастиря цікавим та рідкісним є фрагмент керамічної ложки (рис. 14), яка за складом керамічного тіста, кольором, випалом дуже подібна до знайдених давньоруських керамічних виробів.

Отже, завдяки комплексним науково-дослідним роботам за тривалий період вдалося зібрати цінні й важливі, різні за функціонуванням і походженням дані та матеріали про Підгородищенський монастир – один із найдавніших монастирів, що розташовувався поблизу княжого Звенигорода. Віднайдені в різних писемних джерелах повідомлення, результати археологічних розкопок не тільки доповняють історію Звенигородської землі, а й маловідому історію існування й утвердження чернецтва в добу Галицько-Волинського князівства, а також привносять дані у діяльність чорного духовенства та далеко не прості умови його існування у складних суспільно-політичних умовах наступних століть.

ЛІТЕРАТУРА

Абрамович Д. (1930). Києво-Печерський Патерик // Пам'ятки мови і письменства Давньої Русі. – К. – Т. 4. – 435 с.

Берест Р. (1998). Дослідження городищ біля сіл Підгородище і Мостище у 1997 р. // АДЛУ. – Львів. – Вип. 3. – С. 24–30.

Берест Р. Я. (2007). Звіт. Результати розвідкових археологічних досліджень монастиря біля с. Мостище Перемишлянського р-ну Львівської обл. у польовому сезоні 2007 р. // Архів Інституту археології НАН України. 2007/173. – К. – 86 с. (рукопис).

Ваврик М. (1958). По василіанських монастирях. – Торонто. – 286 с.

Войтович Л. В. (2012). Сенявські // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. – К.: Наукова думка. – Т. 9. – С. 534.

Гупало В. (2014). Звенигород і Звенигородська земля в XI–XIII ст. – Львів: Манускрипт. – 586 с.

Климов В. В. (2008). Українські православні монастирі та чернецтво. До питання про їх значення у національній історії // Науковий збірник, присвячений 900-літтю Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря: матеріали наук.-практ. конф. (К., 23 трав. 2008 р.) / упор. архієп. Димитрій, свящ. Віталій Клос. – К. – С. 94–102.

Косак М. (1867). Шематизмъ провинціи св. спасителя чина св. Василя Великого въ Галиции, уложеный по капитулѣ отбувшойся въ монастырѣ св. Онуфрейскомъ во Львовѣ дня 24–25 липця 1866 и короткій поглядъ на монастыри и монашество руске, отъ заведеня на Руси вѣри христовой ажъ по нынѣшнее время. – Львов. – С. 62–189.

ЛННБ НАН України – Ф. 77. – АСП 77/56. (Патерик Скитський). – 338 арк.

Мацѣвскій М. (1867). Монастыри въ архыепархіи митрополичѣй Львѣвскѣй // Шематизмъ провинціи св. спасителя чина св. Василя Великого въ Галиции, уложеный по капитулѣ отбувшойся въ монастырѣ св. Онуфрейскомъ во Львовѣ дня 24–25 липця 1866 и короткій поглядъ на монастыри и монашество руске, отъ заведеня на Руси вѣри христовой ажъ по нынѣшнее время. – Львов. – С. 5–59.

Огієнко І. (Митрополит Іларіон) (2002). Українське монашество. – Київ. – 394 с.

Патерик Киевского Печерского монастыря (1911). – Санктпетербургъ. – 596 с.

Полное собраніе русскихъ летописей, изданое по височайшому повелѣнію Археографическою комиссіею. III Іпатіевская летопись (1845). – Санктпетербургъ. – Т. II. – 377 с.

Свешников И. К., Гупало В. Д. (1994). Керамика датированая кладами монет // *Garncastrwo i kaflarstwo na ziemiach polskiech od późnego średniowicza do czasów współczesnych. Materiały z konferencji.* – Rzeszów, 21–23. IX. 1993. – Rzeszów. – С. 139–148.

Akta grodzkie i ziemskie (1883). – Lwów. – Т. IX. – С. 23–24, 37–38.

Akta grodzkie i ziemskie (1884). – Lwów. – Т. X. – С. 159–160.

REFERENCES

Abramovych, D. (1930). Kyievo-Pecherskyi Pateryk. *Pam'iatky movy i pysmenstva Davnoi Rusi*, 4, Kyiv, 435 pp. (in Ukrainian).

Berest, R. (1998). Doslidzhennia horodyshch bilia sil Pidhorodyshche i Mostyshche u 1997 r. *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*, 3, Lviv, 24–30 (in Ukrainian).

Berest, R. Ya. (2007). *Zvit. Rezultaty rozvidkovykh arkheolohichnykh doslidzhen monastyria bilia s. Mostyshche Peremyshlianskoho raionu Lvivskoi oblasti u polovomu sezoni 2007 r.* *Arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi Akademii nauk Ukrainy*. 2007/173. 86 pp. (in Ukrainian).

Vavryk, M. (1958). *Po vasylianskykh monastyriakh*. Toronto, 286 pp. (in Ukrainian).

Voitovych, L. V. (2012). Seniavski. In *Entsyklopediia istorii Ukrainy: u 10 t.* (Т. 9, P. 534). V. A. Smolii (Ed.). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Hupalo, V. (2014). *Zvenyhorod i Zvenyhorodska zemlia v XI–XIII st.* Lviv: Manuskrýpt, 586 pp. (in Ukrainian).

Klymov, V. V. (2008). Ukrainski pravoslavni monastyri ta chernetstvo. Do pytannia pro yikh znachennia u natsionalnii istorii. *Naukovyi zbirnyk, prysviachenyi 900-littiu Sviato-Mykhailivskoho Zolotoverkhoho monastyria: materialy naukovo-praktychnoi konferentsii (Kyiv, 23 travnia 2008 r.)*, Kyiv, 94–102 (in Ukrainian).

Kosak, M. (1867). *Shematizm provincii sv. spasitelja china sv. Vasilija Velikogo v Galicii, ulozhenyj po kapitulѣ otbuvshójsja v monastyrѣ sv. Onufrejskom vo L'vovѣ dnja 24–25 lipcja 1866 i korotkij pogljad na monastyri i monashestvo ruske, ot zavedenja na Rusi vѣri hristovoj azh po nyneshnee vremja.* L'vov, 62–189 (in Old-Slavic).

Lvivska natsionalna naukova biblioteka Ukrainy imeni Vasylia Stefanyka, Natsionalna Akademiia nauk Ukrainy. F. 77. ASP 77/56. (Pateryk Skytskyi). 338 ark. (in Ukrainian).

Мацѣвскій, М. (1867). Монастыри в архыепархіи митрополичѣй Л'вѣвскѣй. *Shematizm provincii sv. spasitelja china sv. Vasilija Velikogo v Galicii, ulozhenyj po kapitulѣ otbuvshójsja v monastyrѣ sv. Onufrejskom vo L'vovѣ dnja 24–25 lipcja 1866 i korotkij pogljad na monastyri i monashestvo ruske, ot zavedenja na Rusi vѣri hristovoj azh po nyneshnee vremja.* L'vov, 5–59 (in Old-Slavic).

Ohienko, I. (Mytropolyt Іларіон). (2002). *Ukrainske monashestvo.* Kyiv, 394 pp. (in Ukrainian).

Paterik Kievskogo Pecherskogo monastirja. (1911). Sanktpeterburg, 596 pp. (in Russian).

Polnoe sobranie ruskikh letopisey. (1845). izdanoe po visochajshomu povelenuju Arheograficheskoiu kommissieju. Tom vtoroj. Іpatevskaja letopis, Sanktpeterburg, 377 pp. (in Old-Slavic).

Sveshnikov, I. K. & Gupalo, V. D. (1994). Keramika datirovanaja kladami monet. *Garncarstwo i kaflarstwo na ziemiach polskiech od póznego średniowicza do czasów współczesnych. Materiały z konferencji – Rzeszów, 21–23. IX. 1993*, Rzeszów, 139–148 (in Russian).

Akta grodzkie i ziemskie, T. IX. (1883). Lwów, 23–24, 37–38 (in Polish).

Akta grodzkie i ziemskie, T. X. (1884). Lwów, 159–160 (in Polish).

Стаття: надійшла до редакції 17.10.2018

прийнята до друку 6.12.2018

PIDGORODYSCHES CLOISTER BASED ON WRITTEN AND ARCHAEOLOGICAL SOURCES

Roman BEREST

*Lviv State Institute of Economy and Tourism,
8 Mentsynskyi Str., 79007, L'viv, Ukraine, e-mail: berest_liet@ukr.net*

On the basis of the data of the dioceses of the Lviv Archdiocese, the archives of the State Central Historical Archive of Ukraine in Lviv, the chronicles and other written sources, the results of the searcharchaeological works carried out on the monument, informative messages of local residents, toponymicnames, an attempt was made to polygraphically highlight the ancient history of Pidhorodishchensky Monastery of the Transfiguration, which still remains little known in archaeology and historicalscience. The monastery belonged to the number of legal monasteries of the Basilian Fathers of theOrder of St. Basil the Great defensive type.

A memorial was laid about the beginning of the XIII century not far from the prince Zvenigorod, on a less flat area of the elevated plateau, which passes on the border of the Western Bugue with the Davidiv-Golohir ridge near the modern villages of Mostische and Pidgorodysche. The territory of the monasterywas defined by one bulky ring-shaped defensive shaft and trench moose. Cherneche fortress occupied a small area, which did not exceed 200 m². To enter the monastery and exit from it from the eastern andwestern sides of the sights were arranged footpaths that closed the gates. The great importance was the watchtower, which was located near the monastery gate.

During the field seasons 1997–2007, the sites of destruction of the eastern and western defensive shaftswere inspected, and the archaeological section of the defensive fortification on the north side of the settlement was made, which made it possible to establish the peculiarities of its construction. The realstate of the monument, the place and depth of the cultural layer layout was investigated, traces of time-dependent ground and semi-underground structures, archaeological finds of everyday, economic,religious and other character were discovered.

Key words: monastery, defensive shafts and ditches, memorial cross, monument, excavations, monasticism, archaeological research, cultural layer.

ПАМ'ЯТКА АРХЕОЛОГІЇ ГОРОДИЩЕ І ПОБЛИЗУ ЛУЦЬКА: СПРОБА КОМПЛЕКСНОГО АНАЛІЗУ ДОСЛІДЖЕНЬ

Віктор БАЮК

*Адміністрація Державного історико-культурного заповідника у м. Луцьку,
вул. Драгоманова, 23, 43016, м. Луцьк, Україна,
e-mail: bayuk.viktor@gmail.com*

На основі аналізу попередніх робіт і власних археологічних досліджень схарактеризовано комплекс пам'яток, розташованих біля с. Городище І Луцького району Волинської області. Висвітлено питання комплексного дослідження пам'ятки, відкореговано її хронологічні межі та соціальну інтерпретацію.

Дослідженням охоплено групу пам'яток, розташованих на південь і південний захід від с. Городища І: городище, супутнє селище, дві курганні групи й орні угіддя. Досліджували цей комплекс пам'яток В. Антонович, К. Мельник-Антонович, М. Кучера та В. Баюк, матеріали також подані в узагальнювальних роботах О. Моці, М. Кучинка й С. Панишка.

Внаслідок аналізу попередніх досліджень і здобутих археологічних даних вбачається, що городище було зведене на місці давнішого поселення, а його первісні укріплення збудовані не раніше X ст. Хоча первісні оборонні споруди простежені траншеєю лише на західному краї, проте закономірним можна вважати продовження їх по всьому периметру. Укріплення існувало впродовж усього давньоруського періоду, однак життя тут було найінтенсивнішим у X–XI ст. У цей час роль передмістя городища виконувало прилегле селище, що простежено спорідненістю виявлених тут матеріалів, а вищих у суспільному становищі мешканців поховано на курганному могильнику неподалік. Не раніше XVI ст. городище підсипали, завдяки чому його поверхня набула стіжкової форми з рівною площадкою, поховавши під собою залишки валу та культурний шар давньоруського періоду. Що ж до соціальної інтерпретації городища в той час, то, враховуючи його розміщення, розміри і знахідку підковоподібної фібули кольорового металу, можна припустити, що він виконував функції опорного центру князівської влади й фортеці на ближній околиці Лучеська, на зразок лицарського ранньофеодального замку.

Ключові слова: археологічний комплекс, городище, селище, курган, “стіжкове городище”, підковоподібна фібула, р. Черногузка.

Комплексне вивчення археологічної пам'ятки передбачає всестороннє дослідження усіх її частин і поєднання результатів у єдину логічну схему.

Що ж можна назвати археологічним комплексом? Згідно зі словником археологічних термінів, це – якомога більший набір залишків життя і діяльності конкретної первісної общини, представлених на її поселенні та пов'язаному з нею могильнику [Словник..., 1996, с. 128]. До схеми городище–селище–могильник належать і сільськогосподарські угіддя [Моця, 2011, с. 245]. Вона видається більш придатною для комплексних досліджень, оскільки дає змогу дослідити оборонну фортифікацію, повсякденне життя, господарство та поховальний обряд певної общини в конкретний історичний проміжок. Поряд із просторовою близькістю різного типу пам'яток для поєднання їх в умовний комплекс важлива також спорідненість виявлених матеріалів під час обов'язкових у цьому випадку польових археологічних досліджень.

Із цього погляду досить цікава група пам'яток, розташованих на південь і південний захід від с. Городище І Баївської сільської ради Луцького району: укріплення (городище), супутнє йому селище (посад городища?), дві курганні групи й територія, яку можна розглядати як орне поле.

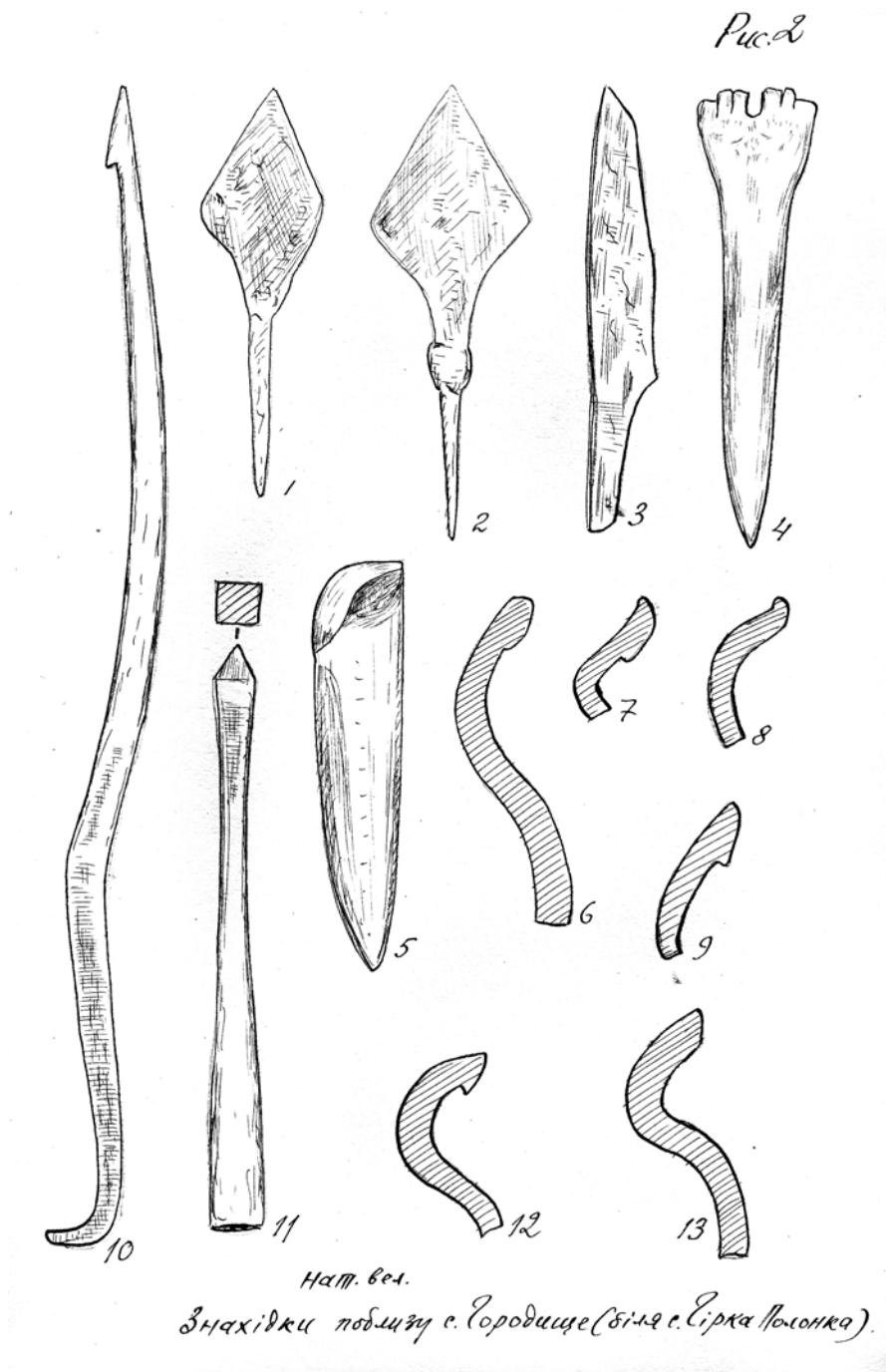

Рис. 1. Городище I, 1970. Городище. Культурний шар. 1-3, 10-11 – метали; 4-5 – кістка; 7-13 – кераміка (за М. Кучерою)

Fig. 1. Gorodysche I, 1970. Hill-fort. Cultural layer. 1-3, 10-11 – metals; 4-5 – bone; 7-13 – ceramic ware (by M. Кучера)

Вперше інформацію про пам'ятки цього регіону наводить В. Антонович в Археологічній карті Волинської губернії, однак К. Мельник досліджені кургани зараховує до Городища I (Городище Полонское в автора – В. Б.), а саме укріплення – до Гіркої Полонки (Горка

Полонская) [Антонович, 1901, с. 52]. Така нелогічність, адже ці пам'ятки розділяє русло р. Черногузка, має пояснення. На картах регіону кінця ХІХ – початку ХХ ст. позначено дорогу, залишки насипу якої ще чітко простежуються. Нині вона прямує від церкви с. Гірка Полонка по заплаві та обривається перед руслом навпроти укріплення, а в той час завдяки наявності мосту нею можна було дістатися через річку, попри городище і селище до с. Баїв і Городище І. Вона, очевидно, і слугував В. Антоновичу в його дослідженнях, а візуальна близькість укріплення до Гіркої Полонки дала підставу пов'язати пам'ятку саме з цим селом. К. Мельник, проводячи тут розкопки, без сумніву, також користуючись цією єдиною в околиці прямою дорогою через Черногузку, все ж зараховує городище та кургани до земель Городища І, зважаючи на їхню просторову єдність [Мельник, 1901, с. 554].

Таблиця

Характеристика поховань курганного могильника біля с. Городище І
(складено за К. Мельник, 1901, с. 554–555)

№ кургану	Характеристика насипу	Знахідки в насипі та на горизонті	Обряд. Знахідки біля похованого
1	Висота 1,8 м, діаметр 50 кроків, канавка 30 см	Фрагменти білоголиняного гончарного посуду, кості вівці, вуглики	Домовина 2,25×0,48. Березові колоди з корою. Орієнтація західна. Черепний вказівник 0,78
2	Висота 1,85 м, діаметр 45 кроків	Фрагменти кераміки	Сліди дерева. Підстилка з березової кори. Орієнтація звичайна
3	Висота 1 м, діаметр 38 кроків, канавка	–	Похований обгорнутий березовою корою, присипка із золи та вугликів. Орієнтація південно-західна
4	Висота 2,15 м, діаметр 52 кроків, канавка	–	Склеп, усередині нього домовина з березових колод. Орієнтація південно-західна. Черепний вказівник 0,777
5	Висота 1,85 м, діаметр 48 кроків, канавка	–	Могильна яма, обшита березовими дошками та вистелена корою. Орієнтація західна
6	Висота 1,25 м, діаметр 33 кроків, канавка	–	Поховання на горизонті. Дощана домовина. Обсипка із золи та вугілля. Черепний вказівник 0,87

Зупинимося детальніше на результатах розкопок курганів К. Мельник, використовуючи статтю та щоденник розкопок дослідниці.

В археологічному аспекті поховальний комплекс – це система із трьох складників: поховальної споруди, власне померлого і супровідного інвентарю, до яких треба додати також наявність залишків тризни та жертвоприношень [Моця, 1993, с. 21]. Із розкопаних на одній із курганних груп шести насипів можна простежити деякі визначальні риси, наведені для зручності порівняння в таблиці.

Висота курганів від 1 до 2,15 м, ширина – 33–52 кроки. Усі насипи сформовані зі світлої материкової глини, у двох із них знайдено фрагменти білоглиняної кераміки. Глибина могильних ям під подошвою насипів від 1 до 1,5 м, у двох випадках у них зафіксовано золу. В обряді всіх розкопаних курганів широко використовували березу, що, на думку О. Моці, було звичним явищем у регіонах поширення цього дерева [Моця, 1987, с. 20]. Виділяються за складністю обряду два найбільші за розмірами кургани. Курган № 1, окрім фрагментів світлої

кераміки та слідів тризни, містив добре збережену домовину із цільних, покритих дошкою, березових колод. Ще складніша конструкція поховальної камери в кургані № 4. Тут було влаштовано склеп із товстих березових колод, покритих дерев'яним помостом, на якому лежав скелет великого птаха. Усередині склепу стояла домовина, у якій перебував досить старий жіночий, за визначенням К. Мельник, скелет [Мельник, 1901, с. 554–555]. Цей факт важливий для розуміння суті поховання. Скелет птиці, ймовірно, належав лебедю, який широко відомий у давньоруський час і ототожнюється з жіночим образом¹. Згідно з цим припущенням, враховуючи осінній час поховання (за орієнтацією домовини) поховальний обряд цілком логічно ототожнювати з увяленням відльоту у вирій (потойбіччя), відомий у давніх слов'ян².

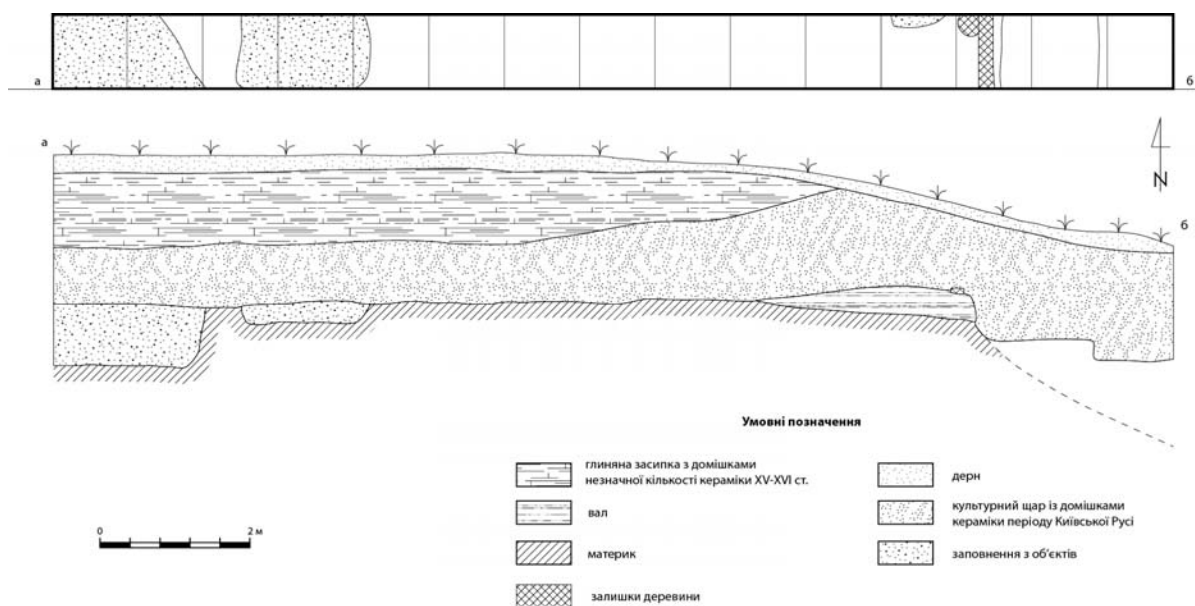

Рис. 2. Стратиграфічний розріз траншеї 2011 року на городищі в с. Городище 1

Fig. 2. Stratigraphic section of the trench from 2011 on the hill-fort in Gorodysche 1

Отже, навіть зі стислого аналізу розкопок цих курганів можна зробити висновки про їх належність до значного поселення з добре розвинутою культурою і господарством. Можна припустити, що вони належать мешканцям розміщеного поряд городища чи селища, що засвідчує суспільну стратифікацію населення. Щодо часу поховань, то за низкою ознак обряду вони можуть бути датованими досить раннім періодом, вірогідно, кінцем X–XI ст.

Дослідження самого городища проводив Волинський загін Інституту археології Академії наук УРСР під керівництвом М. Кучери [Кучера, 1971, с. 242–245], який розглядав його з власного погляду. Нижче аналізуємо результати цих робіт, оскільки вони мало доступні (через відсутність відповідної розгорнутої публікації) і надзвичайно важливі для встановлення топографічних особливостей та соціальної ролі комплексу.

М. Кучера розділяє пам'ятку на два окремі замчища: північне й південне. За ним північне займає кінець невисокого мису, який вклинюється з півночі на південь у заболочену долину р. Черногузки і в плані нагадує трикутник. Із півночі, від продовження мису, воно відокремлене ровоподібним заглибленням, а в північно-західній частині відзначено залишки валу висотою менше 0,5 м. Дуже заплілі сліди ровів дослідник зафіксував також уздовж

¹ Згадаймо хоча би “Слово о полку Ігоревім” і “Повість временних літ” з яскравими жіночими образами.

² Відомі дослідникам із праць Б. Рибаківа “Язичництво давніх слов'ян” та “Язичництво давньої Русі”.

південного краю замчища. Він повідомляє, що місцеві жителі іменують його “Панським двором”, оскільки такий існував ще до 1939 р. Культурний шар замчища датує XI–XII і XVII–XVIII ст., крім того, тут знайдено уламки канелірованої цегли. На нашу думку, північне замчище за Кучерою – це ніщо інше, як селище (посад ?), укріплене не раніше початку XI ст.

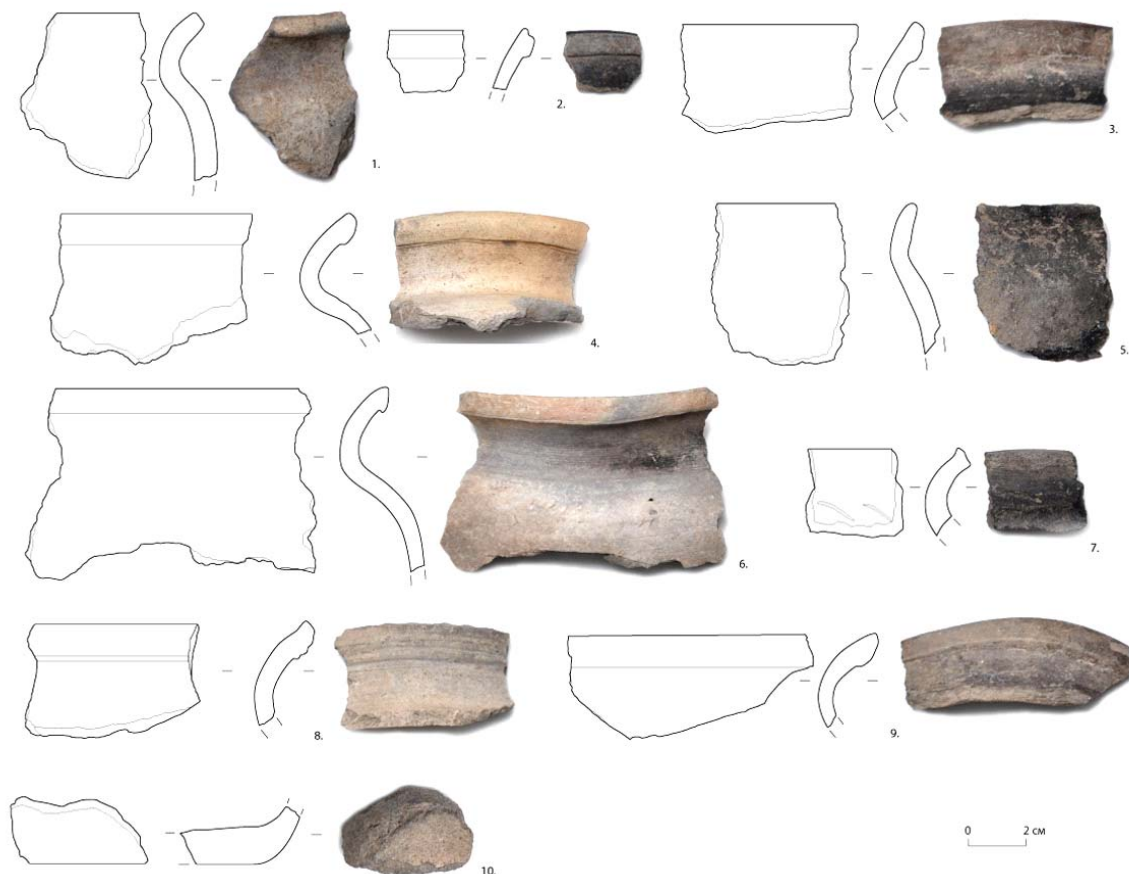

Рис. 3. Городище I, 2011. Городище. КШ. 1–10 – кераміка

Fig. 3. Gorodysche I, 2011. Hill-fort. Cultural layer. 1–10 – ceramic ware

Південне замчище, за М. Кучерою, – прямокутне підвищення в петлі р. Черногузки, яка охоплює його із заходу й півдня. Поверхня замчища понижується до країв на схід, захід і південь. Краї його похилі. У зрізах стінок ям, що утворилися внаслідок господарської діяльності, тут було виявлено кераміку XI–XIII ст. Дослідник вказує на відсутність слідів штучних укріплень (валів та ровів), що спричиняє деякі зауваження. На початок 1970-х ще не було виділено такий тип городищ, як “стіжкові”, що характеризуються якраз наявністю рівної площадки укріплень без зовнішніх ознак валів, тому твердження М. Кучери сьогодні можливо підкорегувати.

М. Кучера провів стаціонарні дослідження південного замчища, заклав розкоп і дві розвідкові траншеї. Оскільки результати цих робіт збереглися лише у формі наукового звіту, а суть надзвичайно важлива для з’ясування низки наукових обставин, то наводимо їх повністю за звітом [Кучера, 1970, с. 14–20].

Розкоп № 1 закладено вздовж північно-західного краю замчища на довжину 10 м і ширину 4 м. Згодом по лінії східної стінки розкопу було прокопано на північ траншею, яка прорізала поперек похилий край.

Угорі в розкопі містилася сіра земля завтовшки 0,2–0,4 м, а ближче до краю замчища – до 1 м. Під нею лежав шар світло-жовтої глини, місцями білуватої, завтовшки 0,4–0,7 м; ближче до краю він клиновидно тоншав. Нижче розміщувалася чорна земля товщиною 1,2–1,4 м. У ній на значній частині розкопу залягає другий, нижній прошарок насипної світло-жовтої глини, якій фіксує рівень поверхні до побудови замчища. Нижче від нього на глибину 0,4–0,45 м ішов культурний шар давньоруського часу, що залягає на світло-жовтому материковому суглинку, а вище, до верхнього нашарування глини, – поруйнований культурний шар зі знахідками давньоруського часу, зміщений на край замчища під час його побудови. Угорі, до шару насипної глини, траплялися майже винятково знахідки XVII–XVIII ст.

Загалом на північно-західному краю замчища, на місці розкопу, встановлена товщина підсіпки становила 1,4–1,8 м. Світло-жовтий материковий суглинок залягав на глибині 1,8–2,2 м від сучасної поверхні.

На глибині 2,1 м від сучасної поверхні в південно-східному куті розкопу виявлено частину прямокутної напівземлянки, яка продовжується на схід і південь за межі розкопу. Розкрито її північно-західний кут та дві суміжні стінки завдовжки 1,8 і 2,8 м відповідно, із заглибленням у материк на 0,8 м від рівня виявлення. У західній частині розчищено на долівці овально-підпрямокутну яму розміром 0,9×1,4 м, завглибшки 0,8 м, а у східній частині – круглу діаметром 0,5 м і глибиною 0,2 м. На материковій долівці з білуватої глини лежав шар землі зі сажою, вугликами й багатьма уламками перепаленої глини від поруйнованої печі, серед яких великий уламок борта від глиняної жаровні. У північно-східному кутку виявленої частини напівземлянки лежала на долівці сіра білувата глина. Очевидно, далі, у недослідженому куті напівземлянки, розміщується глинобитна піч.

Рис. 4. Городище I, 2011. Городище. Культурний шар. 1–7 – кераміка
 Fig. 4. Gorodysche I, 2011. Hill-fort. Cultural layer. 1–7 – ceramic ware

У культурному шарі розкопу у верхній частині (до шару насипної глини) знайдено уламки посудин XVII–XVIII ст., осколок пізньосередньовічного скла, уламки кахлів. У давньоруській частині культурного шару містилось багато уламків глиняного посуду XI ст. (рис. 1, 7–9, 12, 13) і менше – XII–XIII ст. (рис. 1, 6, імовірно); тут знайдено також залізні речі –

ості (рис. 1, 10), втульчатий (рис. 1, 11) і два черешкових наконечники стріл (рис. 1, 1-2), ніж (рис. 1, 3), кістяну проколку, шматки шлаку чорного металу.

У заповненні напівземлянки – чорній глеїстій землі з украленнями глини, сажею, уламками печини – траплялися фрагменти посуду XI ст., зокрема один уламок вінця; тут же знайдено дві кістяні проколки (рис. 1, 4,5) та два залізних ножі.

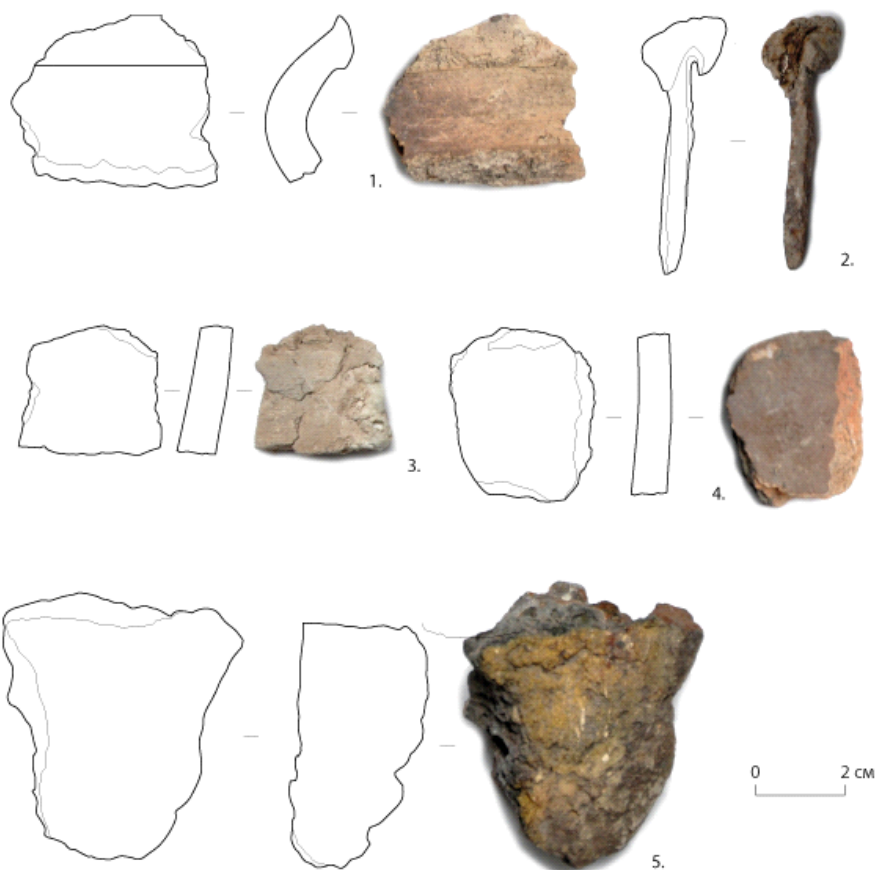

Рис. 5. Городище I, 2011. Городище. Матеріали з об'єктів.

1, 3-4 – кераміка, 2 – метал, 5 – шлак

Fig. 5. Gorodysche I, 2011. Hill-fort. Materials from the objects. 1, 3-4 – ceramic ware,

2 – metal, 5 – slag

Траншея № 2 розміром 4×2 м була закладена в середній частині площадки замчища, за 27 м на південний схід від розкопу № 1, у створі східної стінки останнього. Траншея орієнтована по лінії північний захід – південний схід. Угорі залягав шар сірої землі завтовшки 0,2–0,3 м, в якому траплялися уламки кераміки XVII–XVIII ст. Нижче розміщувався прошарок світло-жовтої глини, перемішаної із землею, завтовшки 0,2 м, де знахідок майже не було. У південно-східній частині траншеї відкрито край ями, можливо, льоха, з аналогічною керамікою й уламками цегли в заповненні завглибшки 1,28 м від рівня денної поверхні. Під двома верхніми нашаруваннями ґрунту йшла світло-жовта насипна глина, спочатку прокопана на глибину 1,85 м, а далі лопата її не брала. Загалом товщина цієї глини у траншеї становила 1,7 м, нижче, на глибині 2,1 м від сучасної поверхні, залягав болотний чорнозем, прокопаний на

глибину 0,5 м. У потужному шарі насипної глини жодних знахідок не виявлено, а в чорному болотному нашаруванні знайдено уламки кісток тварин.

Траншея № 3 розміром 6×2 м була закладена на південно-східному схилі замчища, на відстані 7 м від раніше закладеної траншеї № 2. Її було прокопано на глибину 1,4–2,4 м від сучасної поверхні. У її південно-східній частині під товщею насипної темно-сірої землі з поодинокими вкрапленнями світло-жовтої глини на глибині 1,6–2 м від рівня сучасної поверхні виявлено темний, насичений зотлілим деревом і прошарками перепаленої глини, культурний шар, який утворився до побудови замчища.

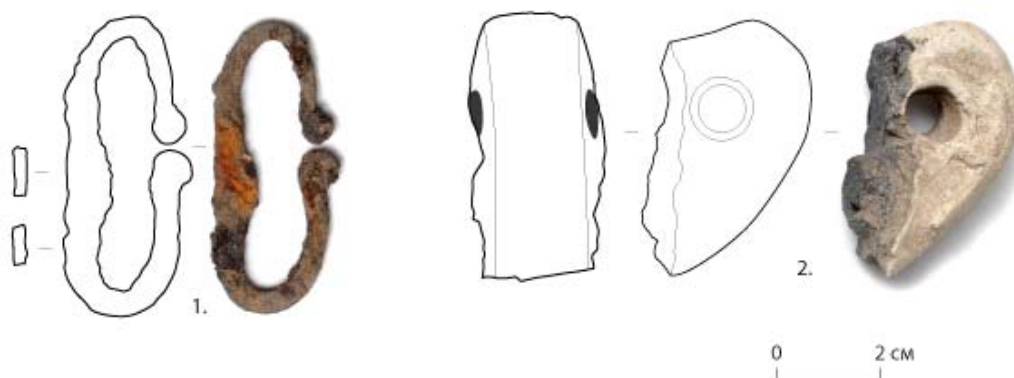

Рис. 6. Городище І, 2011. Городище. Культурний шар. 1 – метал, 2 – кераміка

Fig. 6. Gorodysche I, 2011. Hill-fort. Cultural layer. 1 – metal, 2 – ceramic ware

Угорі, в насипній землі, знайдено лише два уламки пізньосередньовічної кераміки та монету Речі Посполитої Станіслава Августа XVIII ст., нижче траплялися поодинокі стінки давньоруської кераміки. Північно-західний кінець траншеї розрізав терасоподібний схил замчища, що поступово понижується до краю. Цей схил насипано чотирма шарами глини, між якими перебувають прошарки змішаної землі.

Отже, М. Кучера встановив хронологічні межі існування городища та зробив деякі висновки щодо його планування та структури.

Поділ пам'ятки на два замчища, установлення значного пошкодження городища, постійна загроза від так званих “шукачів” (площа комплексу буквально рясніє слідами їхньої діяльності) привели до потреби стаціонарних досліджень. Їх проводила в жовтні 2011 і травні 2012 р. експедиція ДП “Волинські старожитності” під керівництвом автора та за участю студентів історичного факультету Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки.

На сьогодні укріплення являє собою круглий у плані насип із горизонтальним верхнім майданчиком (“стіжком”) розміром 65×60 м і висотою до 5,0 м над рівнем заплави, частково зруйнований кар'єром. Із півдня його обмежує русло р. Черногузки, зі сходу та заходу – заплавна низина, а з півночі до нього прилягає поселення, дещо підвищене над заплавою. По зовнішньому контуру поселення проглядаються сліди укріплення ровом і сильно знівельованим валом, характер яких поки не встановлено. Це поселення має форму неправильного трикутника, простягається від укріплення в напільну сторону на 260 м і має ширину 170 м. Загальна укріплена площа, що складається з укріплення (близько 0,55 га) та селища (близько 2,2 га) приблизно становить 2,75 га.

На городищі у 2011 р. закладено розвідкову траншею розмірами 15×1 м, що тягнулася від центру до західної межі укріплення. Глибина нашарувань і підсіпок, досліджених у ній до

рівня материка, сягала 2 м. Незважаючи на невеликий обсяг робіт, завдяки вдалому розташуванню траншеї у площі укріплення вдалося з'ясувати особливості внутрішньої конструкції насипу городища (рис. 2).

Встановлено, що досліджена під укріпленнями ділянка була заселена в добу бронзи та період празько-корчацької культури, репрезентований тут керамікою. Епоха бронзи представлена фрагментами ліпних посудин від темного до цеглистого кольорів із притаманними для цього часу випалом і домішками. Знахідки кераміки типу Прага-Корчак складаються із двох, типових для цього часу вінець ліпних посудин темного кольору з відхиленим в одному (рис. 3, 1) та слабо профільованим у другому (рис. 3, 5) вінцем.

Укріплення "стіжка" городища зведені у два етапи. Ранні укріплення являли собою валоподібний насип, однорідний у зрізі, завширшки 3 м і заввишки 0,5 м. На його гребені виявлено сліди дерев'яних елементів конструкцій валу: стовпову ямку, залишки згорілої та сліди від зотлілої балок. Із зовнішньої сторони насипу розміщувався рів, простежений стратиграфічно. На одному рівні з підшовою валу, на рівні материка, у межах закладеної траншеї були виявлені й частково досліджені два заглиблених у материк об'єкти, заповнені темним ґрунтом, містили кераміку X ст. (рис. 4, 1) і знахідки, пов'язані з металургійним ремеслом (фрагменти криці й ошлаковану кераміку, рис. 4, 2-5). На території "стіжка" культурний шар, що лежав на материковому ґрунті, містив знахідки, які належать до часу від X до XIII ст., тобто фактично всього давньоруського періоду.

Це – фрагменти гончарної кераміки, які ми умовно розділили на дві категорії. До першої (рис. 3, 2-4; 6-10) належать вироби "курганного" типу з варіаціями закінчення вінця. Цих матеріалів найбільше серед знахідок, вони датуються кінцем X-XI ст. і засвідчують найбільш інтенсивне життя на пам'ятці в цей період. До другої категорії (рис. 5, 2-7) належить кераміка, вінця якої набуває форми або ж уже сформувалося у валик. До відмінних знахідок кераміки в цій категорії треба віднести стінку білоглиняної посудини – "корчаги" (рис. 5, 1) і вушко білоглиняної амфори "волинського типу" (рис. 6, 2), які датуються першою половиною XIII ст. Цим же часом можна датувати знайдене залізне кресало (рис. 6, 1). Описані матеріали засвідчують продовження активного життя на пам'ятці у XII – першій половині XIII ст.

Рис. 7. Городище І, 2012. Городище. 1 – кольоровий метал

Fig. 7. Gorodysche I, 2012. Hill-fort. 1 – color metal

Другим етапом укріплення городища була масштабна (до 1 м) підсипка світлою материковою глиною по всій площадці, завдяки чому воно й набуло нинішньої стіжкової форми. Можна припустити, що при цьому було розсунуто частину валоподібного насипу, який на той час утворився над первинним ядром валу, що існував тут із X ст. Попередньо нижню хронологічну межу цих робіт можна визначити за нечисленними знахідками з тіла підсипки. Це – фрагменти якісної тонкостінної кераміки темного кольору (часто зі слідами повторного обпалу) з високими оформленими лінійним врізним орнаментом тонкими вінцями. У майже всіх випадках верх вінця та його внутрішня сторона вкриті зеленою поливою. Така кераміка

була виявлена під час наших розкопок заглибленої підвальної частини споруди – “корчми” на околиці с. Шепель Луцького району [Баюк, 2011, с. 280–285] і може бути добре датована за аналогією XVI ст.

Роботи 2012 р. були зосереджені в південній, найбільш зруйнованій, частині городища. Встановлено, що культурний шар тут майже повністю знищений земляними роботами, уцілілий його прошарок до глинистого материка становить до 0,2–0,3 м. Під час його дослідження виявлено значну кількість кераміки з вінцями “курганного типу” кінця X – початку XI ст. Вивчено виявлений на материк у кут заглибленого об'єкта, в заповненні якого, окрім описаної кераміки, виявлено бронзову підковоподібну фібулу зі спіралью загнутими кінцями (рис. 7, 1). Такі фібули відомі серед предметів побуту дреговичів [Седов, 1982, табл. XXIX, 32], близькою аналогією яким може слугувати фібула з нижнього горизонту культурного шару городища Дорогобужа [Прищеп, 2011, рис. 26, 8]. Підковоподібні фібули з ромбічним у перерізі дротом належать до раннього типу таких виробів і можуть бути датовані X – початком XI ст.

Окрім траншеї, на майданчику городища закладено розвідковий шурф на супутньому укріпленому поселенні. Установлена глибина досить насиченого культурного шару тут сягала до 0,85 м від рівня денної поверхні. Було виявлено матеріал доби бронзи-раннього заліза і римського часу, а також давньоруського та пізньосередньовічного періодів. Особливо варто відзначити давньоруський матеріал, що в низці знахідок тотожний матеріалам культурного шару городища. Детально оглянуто також імовірну територію орного поля, що простягається від городища на південь до сучасної автодороги Городище І–Баїв, де подекуди траплялися дрібні фрагменти кераміки. Завдяки розміщенню та добрій якості ґрунту її цілком можемо розглядати як складову давнього комплексу пам'яток.

Отож, враховуючи залучення всіх відомих на сьогодні джерел і досліджень цього комплексу та результати останніх польових досліджень пам'ятки, можна зробити такі висновки. Городище було зведене на місці давнього поселення і його первісні укріплення збудовані не раніше X ст. Хоча первісні оборонні споруди простежені траншеєю лише на західному краї, закономірним можна вважати продовження їх по всьому периметру. Городище існувало впродовж усього давньоруського періоду, однак інтенсивність життя тут була найбільшою в X–XI ст. У цей час роль посаду городища виконувало прилегле селище, що простежено спорідненістю виявлених тут матеріалів, а вищих у суспільному становищі мешканців поховано на курганному могильнику неподалік. Не раніше XVI ст. городище було підсипано, завдяки чому поверхня його набула стіжкової форми з рівною площадкою, поховавши під собою залишки валу та культурний шар давньоруського періоду.

Такий тип укріплення не унікальний для території Волині. С. Панишко наводить п'ять городищ такого типу, чотири з яких розміщуються в зоні Волинського Полісся: у м. Камені-Каширському (літописному Камені), селищі Турійську, м. Любомлі (літописному Любомлі), с. Ветли Любешівського району, а одне – в околицях с. Коршів Луцького району [Панишко, 2011, с. 329–330]. Остання пам'ятка завдяки своєму розміщенню та присутності там великого укріпленого посаду видається найбільш спорідненою з нашою і вже не виглядає відірваною [Панишко, 2011, с. 333] від основного масиву таких укріплень Полісся. Що ж до соціальної інтерпретації городища в давньоруський час, то, враховуючи його розміщення, розміри та знахідку підковоподібної фібули, можна припустити виконання функцій опорного центру князівської влади й фортеці на ближній околиці Лучеська на зразок лицарського ранньофеодального замку.

ЛІТЕРАТУРА

Антонович В. Б. (1901). Археологическая карта Волынской губернии // Труды XI Археологического съезда. – Москва. – Т. 1. – С. 52.

Баюк В. Г. (2011). Споруда пізнього середньовіччя поруч з давньою дорогою Луцьк–Володимир-Волинський // Наукові студії: Збірник наукових праць. – Вип. 4. – Львів. – С. 280–285.

Кучера М. П. (1970). Звіт про археологічні дослідження Волинського загону ІА АН УРСР / Наук. Арх. ІА НАНУ. – № 1970/21. – С. 14–20.

Кучера М. П. (1971). Археологические исследования Волинского отряда // Археологические исследования на Украине 1968 г. – Вып 3. – Киев. – С. 242–245.

Мельник Е. Н. (1901). Раскопки в земле Лучан. Дневники раскопок. Раскопка у с. Городища Луцкого уезда // Труды XI Археологического съезда. – Москва. – Т. 1. – С. 554–555.

Моця А. П. (1987). Население Среднего Поднепровья IX–XIII вв. – Киев. – 168 с.

Моця О. П. (1993). Населення південно-руських земель IX–XIII ст. (за матеріалами некрополів). – Київ. – 159 с.

Моця О., Казаков А. (2011). Давньоруський Чернігів. – Київ. – 316 с.

Панишко С. Д. (2011). Стіжкові городища Волині // МДАПВ. – Львів. – Вип. 15. – С. 329–333.

Прищепя Б. А. (2011). Дорогобуж на Горині у X–XIII ст. – Рівне – 250 с.

Седов В. В. (1982). Восточные славяне в VI–XIII вв. – Москва. – 324 с.

Словник-довідник з археології. (1996). / Кер. авт. кол. Н.О. Гаврилюк. – Київ. – 429 с.

REFERENCES

Antonovich, V. B. (1901). Arheologicheskaja karta Volynskoj gubernii. *Trudy XI Arheologicheskogo s'ezda*, 1. Moskva, 52 (in Russian).

Baiuk, V. H. (2011). Sporuda piznoho serednovichchia poruch z davnoiu dorohoiu Lutsk–Volodymyr-Volynskiyi. *Naukovi studii*, 4. Lviv, 280–285 (in Ukrainian).

Havryliuk, N. O. (Ed.). (1996). *Slovnyk-dovidnyk z arkheolohii*. Kyiv, 429 pp. (in Ukrainian).

Naukovyi Arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. № 1970/21. 14–20.

Kuchera, M. P. (1970). Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia Volynskoho zahonu Instytutu arkheolohii Akademii nauk UkSSR. (in Ukrainian).

Kuchera, M. P. (1971). Arheologicheskie issledovanija Volynskogo otrjada. *Arheologicheskie issledovanija na Ukraine 1968 g.*, 3. Kiev, 242–245 (in Russian).

Mel'nik, E. N. (1901). Raskopki v zemle Luchan. Dnevniky raskopok. Raskopka u s. Gorodishha Luckogo uezda. *Trudy XI Arheologicheskogo s'ezda*, 1. Moskva, 554–555 (in Russian).

Mocja, A. P. (1987). *Naselenie Srednego Podneprov'ja IX–XIII vv.* Kiev, 168 pp. (in Russian).

Motsia, O. P. (1993). *Naselennia pivdenno-ruskykh zemel IX–XIII st. (za materialamy nekropoliv)*. Kyiv, 159 pp. (in Ukrainian).

Motsia, O., & Kazakov, A. (2011). *Davnoruskyi Chernihiv*. Kyiv, 316 pp. (in Ukrainian).

Panyshko, S. D. (2011). Stizhkovi horodyshcha Volyni. *Materials and studies on archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 15. Lviv, 329–333 (in Ukrainian).

Pryshchepa, B. A. (2011). *Dorohobuzh na Horyni u X–XIII st.* Rivne, 250 pp. (in Ukrainian).

Sedov, V. V. (1982). *Vostochnye slavyane v VI–XIII vv.* Moskva, 324 pp. (in Russian).

*Стаття: надійшла до редакції 21.10.2018
прийнята до друку 6.12.2018*

**ARCHAEOLOGICAL SITE GORODYSHCHE I NEAR LUTSK:
ATTEMPT OF COMPREHENSIVE ANALYSIS OF RESEARCH**

Viktor BAIUK

*Administration of the State historical and cultural preserve in Lutsk,
Dragomanova St., 23, 43016, Lutsk, Ukraine, e-mail: bayuk.viktor@gmail.com*

Complex of sites located near village Gorodyshche I (Lutsk district, Volhyn region) is described at the article on the basis of analysis of previous publications and archaeological research conducted by the author. Issues of complex study of the site are considered; its chronological position and social interpretation are corrected.

Researches cover group of sites, situated to the south and south-west from Gorodyshche I, Lutsk district, Volhyn region including hill-fort, surrounding village, two groups of barrows and arable lands. V. Antonovych, K. Melnyk-Antonovych, M. Kuchera and V. Baiuk examined this complex of sites; materials are also presented at generalizing works written by O. Motsia, M. Kuchynko and S. Panyshko.

As a result of analysis of previous studies and collected archaeological data conclusion can be made that hill-fort was built on the place of more ancient settlement, and its original fortifications were built not earlier than X century. Although original defensive structures are traced by trench only on western edge of the site, it is natural to consider their continuation throughout the whole perimeter. Fortification existed during entire Early Middle Ages. However, intensity of settlement here was largest in X–XI centuries. At this time, adjoining village served as suburb of the hill-fort. It is traced by similarity of materials found there. Representatives of higher social strata were buried on barrow cemetery situated nearby. Hill-fort was top up not earlier than XVI century, because of which its surface gained stitch shape with flat surface, covered remains of rampart and cultural layer from Early Medieval Ages. As for social interpretation of this hill-fort during Middle Ages, considering its location, size and finding of horseshoe fibula made of non-ferrous metal, can be assumed that it was center of princely authority and fortress on outskirts of Luchesk (like early-feudal knight's castle).

Key words: archaeological complex, hill-fort, settlement, barrow, “stitch hill-fort”, horseshoe fibula, Chornohuzka river.

НОВОВІДКРИТІ ПАМ'ЯТКИ АРХЕОЛОГІЇ У БАСЕЙНІ РІКИ СТРИВІГОР

Наталя ВОЙЦЕЩУК¹, Дмитро ПАВЛІВ², Володимир ПЕТЕГИРИЧ²

¹Науково-дослідний центр “Рятівна археологічна служба” Інституту археології НАН України,
вул. В. Винниченка, 24, 79008, Львів, Україна, e-mail: natawi@ukr.net

²Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
вул. В. Винниченка, 24, 79008, Львів, Україна,
e-mail: datamitra@gmail.com, v.petehyrych@gmail.com

Представлено результати археологічного обстеження басейну р. Стривігор у межах Самбірського й Мостиського районів Львівщини, під час якого вивчено площу близько 180 км² і виявлено 62 пам'ятки археології (23 поселення, 19 курганних могильників (55 курганів) та 20 місцезнаходжень археологічних артефактів).

Матеріали з поселень датуються від доби неоліту до раннього і пізнього середньовіччя. Найчисельніші – з матеріалами римського часу (13) та княжої доби (18). Привертають увагу сліди ранньосередньовічних поселень поблизу сіл, давні назви яких (етноніми) представляють найдавнішу слов'янську топооснову (Корничі, Лановичі, Судковичі, П'яновичі) або пов'язані з певними історичними етносами (Ятвяги).

Кургани, як правило, займають вершини найвищих в околиці пагорбів. Ті, що розміщені на полях, інтенсивно нищать оранка, деякі майже повністю знівельовано. Тільки на заліснених ділянках виявлено краще збережені курганні могильники. За особливостями розташування, виглядом і розмірами більшість із них, ймовірно, пов'язані із загальноєвропейською культурою шнурової кераміки доби енеоліту або тцінецько-комарівським культурним колом періоду ранньої бронзи. Один з могильників із компактно розташованими курганами невеликих розмірів (Міжгайці 1), можливо, належить до періоду раннього середньовіччя.

Виявлені у 2018 р. сліди поселень і кургани в північно-східній частині басейну Стривігору суттєво доповнили археологічну карту пам'яток археології цього мікрорегіону. Всього, за далеко не повними даними, на українській частині басейну Стривігору, яка ще не повністю охоплена поверхневими обстеженнями, виявлено понад дві з половиною сотні археологічних пам'яток. Повнішу інформацію про їх чисельність і належність до певних епох чи культур одержимо після закінчення вивчення цієї території, яке заплановано провести у 2019 р.

Ключові слова: басейн р. Стривігор, поселення, кургани, місцезнаходження, археологічний кадастр Львівщини.

У 2018 р. під час реалізації пілотного проекту суцільного археологічного обстеження території області “Археологічний кадастр України, Львівська область” Науково-дослідний центр (НДЦ) “Рятівна археологічна служба” Інституту археології НАН України спільно з працівниками відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України¹ провели археологічні розвідки в басейні р. Стривігор у межах Самбірського й Мостиського районів. Фінансування здійснено з обласного бюджету, згідно з договором, укладеним між

¹ Участь у роботі експедиції брали доктор історичних наук, старший науковий співробітник Віра Гупало й аспірантка Ірина Луцик.

НДЦ “Рятівна археологічна служба” ІА НАНУ і Департаментом архітектури та розвитку містобудування Львівської обласної державної адміністрації. У процесі виконання робіт методом суцільного поверхневого обстеження вивчено площу близько 180 км² і виявлено низку невідомих досі пам'яток археології, які представлені поселеннями, курганами, могильниками й окремими місцезнаходженнями археологічних артефактів. Їх опис подаємо, згрупувавши нововідкриті пам'ятки за адміністративними районами, щоб уникнути постійних повторень їхніх назв. Цифри біля населених пунктів означають назву археологічної пам'ятки, а цифри в круглих дужках – їх номери на карті.

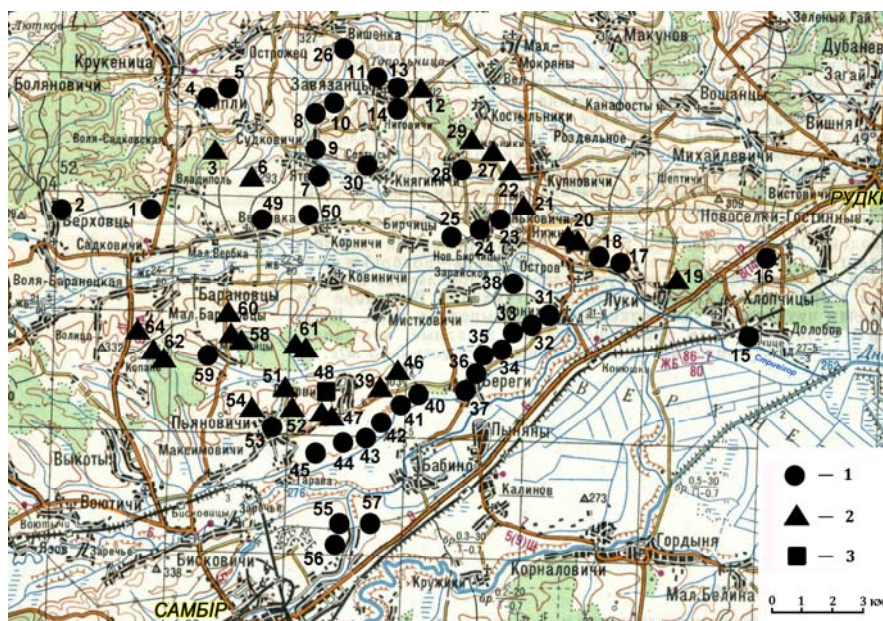

Рис. 1. Карта археологічних пам'яток басейну р. Стривігор, виявлених під час поверхневих обстежень 2018 р.: 1 – поселення, окремі місцезнаходження; 2 – кургани; 3 – замчище

Fig. 2. Map of archaeological sites of Stryvhor River basin, found during surface surveys in 2018: 1 – settlements, separate locations; 2 – barrows; 3 – castle

Поселення в Самбірському районі

Долобів 1 (15). Двошарове поселення розташоване на західній околиці села, у межах садибної забудови і приблизно за 0,7–0,8 км на захід від сільської церкви, що в центрі села, та за 150–200 м на південь від залізничної колії. Поселення займає невисокі схили мисоподібного підвищення лівого берега р. Стривігор, недалеко від її впадіння у Дністер (рис. 1, 15). На поверхні 600×150 м виявлено уламки ліпного та кружального посуду пізньоримського періоду і княжої доби.

Ваньковичі 3 (25). Багатошарове поселення розташоване на західній околиці села, за 250–300 м на південний захід від дороги, що веде з с. Ваньковичі до с. Кропильник, за 700 м на північний захід від сільської церкви, що в центрі села, та за 100 м на захід від цвинтаря. Займає південні схили невисокого підвищення лівого берега р. Блотна (рис. 1, 25). На поверхні 250×450 м виявлено уламки ліпного та кружального посуду ранньозалізного часу, пізньоримського періоду й раннього середньовіччя (XI–XIII ст.). Знайдено також фрагмент крем'яного відщепу з волинського крем'я.

Чернихів 2 (32). Двошарове поселення розміщене на південно-західній околиці села, на віддалі близько 1,1 км на захід від дороги, що веде від с. Чернихів до шосе Львів–Самбір, за 100 м на південний захід від сільського ставу та за 200 м на південний захід від пам'ятки

Чернихів 1, на південних схилах першої надзаплавної тераси лівого берега р. Стривігор (рис. 1, 32). На поверхні пам'ятки виявлено уламки посуду пізньоримського часу та крем'яні відщепи.

Чернихів 3 (33). Двошарове поселення розташоване на південно-західній околиці села, на віддалі близько 1,2 км на північний захід від шосе Львів–Самбір, за 600 м на південний захід від сільського ставу та за 100–150 м на південний захід від пам'ятки Чернихів 2, на південних схилах першої надзаплавної тераси лівого берега р. Стривігор (рис. 1, 33). На поверхні пам'ятки виявлено багато уламків ліпного та кружального посуду пізньоримського періоду та княжої доби. Знайдено також уламок відщепи з волинського кременю.

Рис. 2. Береги 5 (37). Вид на багатошарове поселення з південного заходу

Fig. 2. Beregy 5 (37). View on multilayered settlement from south-east

Береги 1, 2 (34). Двошарове поселення розташоване на північно-східній околиці села, на віддалі близько 1,4 км на схід від дороги з с. Береги до с. Зарайське, за 1,1–1,3 км на північний схід від колишнього колгоспного двору, праворуч від сільської дороги з с. Береги до с. Чернихів, на південних схилах надзаплавної тераси лівого берега р. Стривігор (рис. 1, 34). У цьому місці зафіксовано дві пам'ятки в 2016 р. [Сілаєв, Осаульчук, 2016, с. 58–61]. На поверхні 500×200 м зібрано значну кількість уламків кераміки періоду раннього середньовіччя (XII–XIII ст.), пізнього середньовіччя та нової доби. Знайдено також уламок крем'яного відщепи.

Береги 3 (35). Двошарове поселення розташоване на північно-східній околиці села, на віддалі близько 1,9 км на схід від дороги з с. Береги до с. Зарайське, за 1,6–1,7 км на північний схід від колишнього колгоспного двору, праворуч від сільської дороги з с. Береги до с. Чернихів, на південних схилах першої надзаплавної тераси лівого берега р. Стривігор (рис. 1, 35). Під час поверхневих обстежень виявлено уламки ліпного та кружального посуду пізньоримської доби і раннього середньовіччя (XI–XIII ст.)

Береги 4 (36). Багатошарове поселення розташоване на північно-східній околиці села, на віддалі близько 0,8 км на схід від дороги з с. Береги до с. Зарайське, за 600 м на північний схід від колишнього колгоспного двору та за 400–500 м на північ і північний схід від крайньої лінії житлової забудови, праворуч від сільської дороги з с. Береги до с. Чернихів, на південних схилах першої надзаплавної тераси лівого берега р. Стривігор (рис. 1, 36). Під час поверхневих обстежень виявлено уламки ліпного та кружального посуду тшінецької культури періоду середньої бронзи, пізньоримського часу та раннього середньовіччя (XI–XIII ст.).

Береги 5 (37). Двошарове поселення розміщене на північно-східній околиці села, на віддалі близько 0,7 км на південний схід від дороги з с. Береги до с. Зарайське, за 250–300 м на схід і південний схід від колишнього колгоспного двору, за 200–250 м на схід від сільської

церкви, відразу за житловою забудовою, праворуч від сільської дороги з с. Береги до с. Чернихів, на південних і східних схилах першої надзаплавної тераси, що здіймається над заплавою лівого берега р. Стривігор (рис. 1, 37; рис. 2). На площі 350×150 м виявлено уламки ліпного та кружального посуду пізньоримської доби і пізнього середньовіччя.

Лановичі 3 (40). Багатошарове поселення виявлено на південно-східній околиці села, за 1,9 км на північний схід від сільського костелу, ліворуч від дороги, що веде з с. Береги до с. Лановичі та за 100 м на північний схід від поселення Лановичі 4. Займає східні схили першої надзаплавної тераси, що здіймається над широкою заплавою р. Стривігор (рис. 1, 40). На площі 450×150 м знайдено уламки ліпного та кружального посуду пізньоримської доби, раннього середньовіччя (X–XIII ст.), пізнього середньовіччя і нової доби (XVI–XVIII ст.).

Лановичі 4 (41). Багатошарове поселення розташоване на південно-східній околиці села, за 1,5 км на схід від сільського костелу, за 200–250 м на південь від дороги, що веде з с. Береги до с. Лановичі та за 100 м на південний захід від поселення Лановичі 3. Займає південно-східні схили тераси, що здіймається над широкою заплавою р. Стривігор (рис. 1, 41). На зораній поверхні виявлено фрагменти ліпної та кружальної кераміки пізньоримської доби, раннього середньовіччя (X–XIII ст.), пізнього середньовіччя і нової доби (XVI–XVIII ст.).

Рис. 3. Завязанці 3 (10). Вид на багатошарове поселення з півдня

Fig. 3. Zaviyantsi 3 (10). View on multilayered settlement from the south

Лановичі 5 (42). Поселення виявлено на південно-східній околиці села, за 1 км на південний схід від сільського костелу, за 600–650 м на південь від дороги, що веде з с. Береги до с. Лановичі та за 150 м на південний захід від поселення Лановичі 4. Займає південно-східні схили надзаплавної тераси, що здіймається над широкою заплавою р. Стривігор (рис. 1, 42). На поверхні 350×250 м виявлено фрагменти ліпних посудин римської доби й уламок крем'яного відщепу.

Лановичі 6 (43). Багатошарове поселення розміщене на південно-східній околиці села, за 0,75 км на південний схід від сільського костелу, за 0,9 км на південь від дороги, що веде з с. Береги до с. Лановичі та за 100–150 м на південний захід від поселення Лановичі 5. Займає південні схили надзаплавної тераси, що здіймається над широкою заплавою р. Стривігор (рис. 1, 43). На розораній поверхні пам'ятки розміром 700×200 м виявлено багато уламків ліпного та кружального посуду ранньозалізного часу, доби ранньої бронзи (межановицька культура), пізньоримського періоду. Найбільша кількість уламків кружального посуду належить до раннього середньовіччя (XI–XIII ст.).

Лановичі 11 (48). Замчище виявлено на східній околиці села, за 300 м на північ від колишнього колгоспного двору та за 650–700 м на північний захід від сільського костелу (рис. 1, 48). Пам'ятка займає пагорб, який називають Гора Кульбаківка в ур. Вали. Поверхня

пам'ятки частково задернована, поросла деревами та чагарниками, частково забудована. Сліди укріплення (дворища) збереглися у вигляді земляних валів і ровів чотирикутної у плані форми розміром 100×110 м, розвернутих сторонами у напрямку північний захід – південний схід (рис. 4). Східна частина укріплення, ближча до сільської забудови, знівельована, але на поверхні подекуди простежуються сліди валу і рову. Західна частина укріплення збереглася добре (рис. 5). Висота валу 2–3 м, ширина при основі 3–4 м, глибина рову 1–1,5 м, ширина – 0,5–2 м. У західній частині укріплення по кутах споруджено округлої форми бастіони. Вали і рови зарослі деревами й чагарниками. Площа, оточена валами, не заросла – там стоїть будинок, де розташована школа. Замчище (дворище), ймовірно, датується XVIII ст.

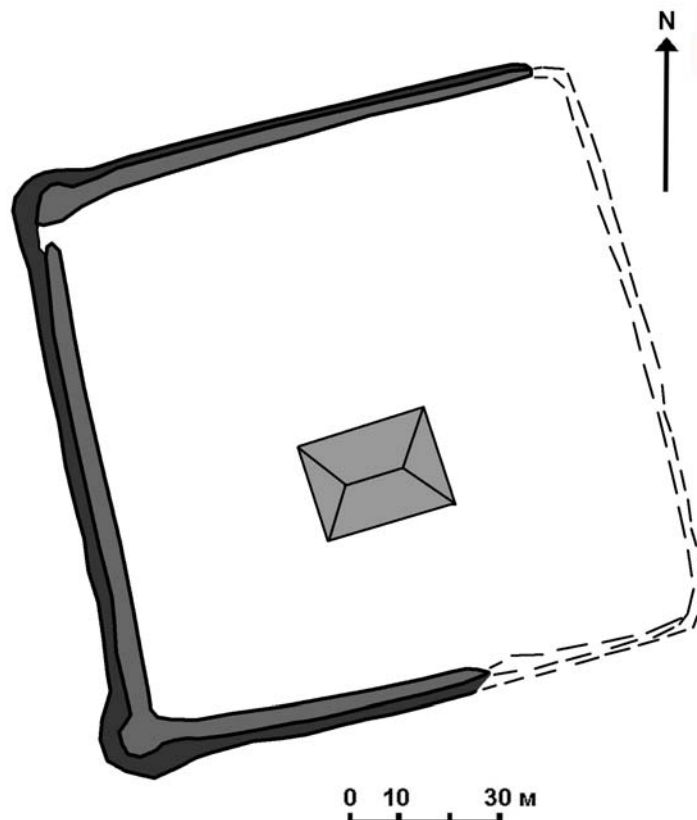

Рис. 4. Лановичі 11 (48). План замчища

Fig. 4. Lanovychi 11 (48). Plan of the castle

Самбір 1 (55). Багатошарове поселення виявлено на північно-східній околиці міста, приблизно за 1,2 км на північний захід від шосе Львів–Самбір, за 0,9 км на північний схід від колишнього колгоспного двору, за 1,1 км на південний схід від хімкомбінату та за 50–100 м на північ від крайньої лінії житлової забудови. Займає східні схили лівого високого берега р. Млинівка, правої притоки р. Стривігор (рис. 1, 55). На розораній поверхні пам'ятки розміром 650×100 м виявлено уламки ліпного та кружального посуду пізньоримського періоду, раннього середньовіччя (X–XIII ст.) і доби неоліту.

Самбір 2 (56). Багатошарове поселення розміщене на північно-східній околиці м. Самбір, приблизно за 0,7 км на північний захід від шосе Львів–Самбір, за 0,3 км на північний схід від колишнього колгоспного двору, за 0,9 км на південний схід від хімкомбінату, у межах житлової забудови та на присадибних ділянках. Займає південно-східні схили лівого високого берега р. Млинівка, правої притоки р. Стривігор (рис. 1, 56). Поверхня пам'ятки частково зайнята приватнимигородами, частково забудована. Під час поверхневих обстежень

виявлено уламки ліпного та кружального посуду пізньоримської доби, раннього середньовіччя (X–XIII ст.), пізнього середньовіччя та нової доби.

Міжгайці 2 (59). Двошарове поселення розташоване на південно-західній околиці села, приблизно за 100 м на північний захід від дороги, що веде з с. Міжгайці до с. Баранівці, за 300 м на південний захід від колишнього колгоспного двору, за 350 м на південний захід від церкви та за 700 м на південний захід від крайньої лінії житлової забудови. Займає південно-західні схили пагорба при витоках безіменного потоку, що є правою притокою р. Болозівка (рис. 1, 59). На розораній поверхні пам'ятки виявлено фрагменти ліпного та кружального посуду доби неоліту, раннього середньовіччя (X–XIII ст.), а також фрагмент крем'яної сокири (рис. 11, 4).

Поселення в Мостиському районі

Хлиплі 12 (4). Двошарове поселення виявлено на північно-східній околиці села, на віддалі близько 0,7 км на північ від дороги, що веде з с. Хлиплі до с. Ятвяги, праворуч від дороги зі с. Хлиплі до хутора Чесне та за 100 м на схід від сільського цвинтаря (рис. 1, 4). На поверхні пам'ятки знайдено уламки кружального посуду XI–XII ст. і вироби з кременю енеолітичної доби (рис. 11, 2).

Рис. 5. Лановичі 11 (48). Вид з півночі на вал замчища

Fig. 5. Lanovychi 11 (48). View from the north on the rampart of the castle

Ятвяги 2 (7). Поселення розташоване на південно-східній околиці села, на віддалі близько 300–400 м на південний схід від сільського цвинтаря та за 600–700 м на південний схід від колишнього колгоспного двору, праворуч від польової дороги з с. Корничі до с. Ятвяги, на північних та північно-східних схилах мисоподібного підвищення правого берега р. Блотна (рис. 1, 7). На поверхні пам'ятки виявлено уламки кружального посуду XI–XIII ст. і фрагмент посудини XVII–XVIII ст.

Судковичі 2 (9). Поселення розміщене на південній околиці села, на віддалі близько 50–100 м на південь від дороги, що веде з с. Хлиплі до с. Зав'язанці через с. Судковичі, за 350–400 м на південний захід від сільської церкви, на південних схилах пагорба лівого берега р. Блотна (рис. 1, 9). Поверхня пам'ятки, на якій виявлено фрагменти кружального посуду XI–XIII ст., зайнята приватнимигородами.

Зав'язанці 3 (10). Багатошарове поселення розташоване на південно-західній околиці села, на віддалі близько 500–600 м на південний захід від колишнього колгоспного двору, за 50 м на північний захід від дороги, що веде до с. Зав'язанці зі с. Судковичі, на західних схилах пагорба лівого берега безіменного потоку (рис. 1, 10; рис. 3). На поверхні пам'ятки виявлено

велику кількість уламків ліпного та кружального посуду пізньоримського періоду, XI–XIII ст. і пізньосередньовічного часу, нової доби.

Зав'язанці 7 (14). Поселення зафіксовано на південно-східній околиці села та приблизно за 0,7 км на південний схід від сільської церкви. Воно займає східні схили мисоподібного підвищення правого берега безіменного потоку (рис. 1, 14). На пам'ятці виявлено значну кількість фрагментів кружального посуду пізнього середньовіччя.

Кропильники 2 (28). Поселення розташоване на південно-східній околиці села, за 50–100 м на південь від сільської церкви, що в центрі села, відразу та частково на житловій забудові. Займає південно-східну частину підвищення лівого берега безіменного потоку лівої притоки р. Блотна (рис. 1, 28). Під час поверхневих обстежень виявлено значну кількість фрагментів кружальних горщиків, що датуються XVIII–XIX ст., та уламки кераміки XI–XIII ст.

Рис. 6. Нижнє 1 (21). Вид на курган з півдня

Fig. 6. Nyzhne 1 (21). View on the barrow from the south

Солтиси 1 (30). Одношарове поселення виявлено на південно-західній околиці села, за 250–200 м на схід від дороги, що веде з с. Ниговичі до с. Княгиничі, за 300 м на схід від ставу, що при в'їзді в с. Княгиничі. Займає південно-західні схили невисокого підвищення правого берега р. Блотна, біля впадіння в неї двох безіменних потоків (рис. 7, 47–48). На пам'ятці знайдено фрагменти кераміки XI–XIII ст.

Кургани і курганні могильники в Самбірському районі

Острів 1 (20). Два кургани розташовані на північно-західній околиці села на хребті пагорба, по якому проходить польова дорога і лінії електропередачі, за 175 м північніше крайньої довгої будови ферми колгоспного двору, на орному полі. Насипи курганів дуже розорані, фіксуються погано (рис. 1, 20). Курган 1 має діаметр приблизно 30 м, висоту – 0,5–0,7 м. Курган 2 розташований за 50 м на північ від кургану 1, його діаметр 12 м, висота – 0,2–0,3 м.

Нижнє 1 (21). Одинокий курган зафіксовано між с. Нижнє і Купновичі на широкій вершині пагорба із зазначеною висотою 316,4 м над р. м., на орному полі, за 1,1 км на північ від роздоріжжя Нижнє–Купновичі та за 300 м на захід від однойменної дороги (рис. 1, 21). Курган зі всіх сторін сильно обборано, збережена частина насипу дуже деформована (посередині великий вкоп), заросла чагарником і деревами (рис. 6). Ймовірно, раніше тут було встановлено пункт геодезичної мережі у вигляді металевої піраміди на бетонній основі. Діаметр збереженої частини насипу 25 м, висота – 0,7–1 м.

Купновичі 1 (22). Курган виявлено на південно-західній околиці села, на пагорбі, облаштованому під пасовище, північніше польової дороги до с. Ваньковичі, за 100 м на північний схід від старого закинутого німецького цвинтаря (рис. 1, 22). Насип кургану округлої у плані форми сильно знівельований (очевидно, раніше розорювався), зараз задернований. Його діаметр 35 м, висота – 0,4 м.

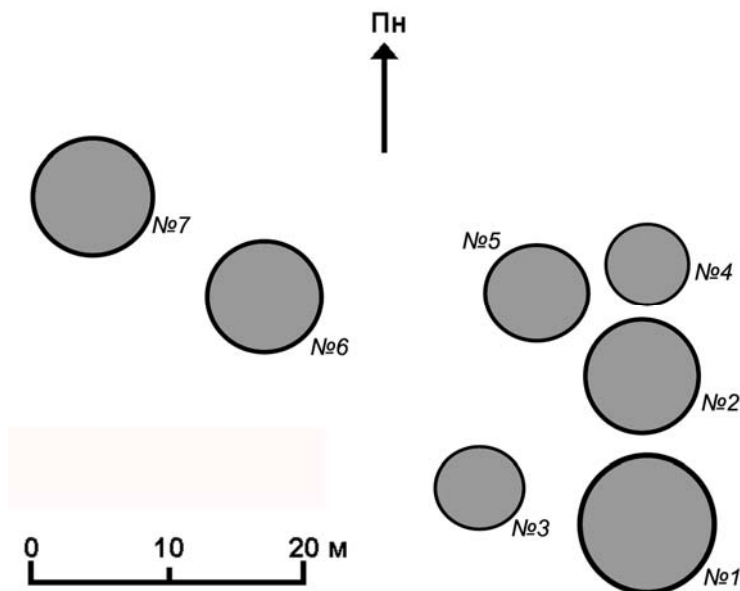

Рис. 7. План курганного могильника Міжгайці 1 (58)

Fig. 7. Plan of barrow cemetery of Mizhgaitsi 1 (58)

Лановичі 2 (39). Курган зафіксовано на південно-східній околиці села, за 1,2 км на північний схід від сільського костелу, поряд (із південної сторони) дороги з с. Лановичі до с. Береги, яка проходить хребтом високого пагорба (рис. 1, 39). Насип кургану дещо овальної у плані форми має діаметр 25 м, висоту – 0,6–0,8 м.

Лановичі 9 (46). Курган виявлено на східній околиці села, на орному полі, що займає широкий верх розлогого пагорба, за 150 м на північ від дороги, яка веде з с. Береги до с. Лановичі (рис. 1, 46). Насип кургану дуже розораний, простежується слабо. Його діаметр 21–23 м, висота – 0,4–0,5 м.

Лановичі 10 (47). Курганний могильник розташований на південно-західній околиці села, південніше колгоспного двору, на витягнутій з північного сходу на південний захід зарослій лісом вершині пагорба, за 50–100 м на північ від дороги Лановичі–П'яновичі. Могильник складається з чотирьох курганів, які тягнуться лінією з північного сходу на південний захід (рис. 1, 47). Найкраще збережений і найбільший – курган 1 (діаметр 35 м, висота 1,8 м). За 45 м на південний захід від нього розташований частково знищений невеликий насип кургану 2 (діаметр 8–10 м, висота 0,5–0,7 м). Поряд, за 18 м на південний захід, перебуває досить сильно знищений курган 3 (діаметр 28 м, висота 1 м). За 27 м на південний захід від кургану 3 – курган 4 (діаметр 28–34 м, висота 0,8–1 м). Насипи курганів 2, 3 і 4 зливаються. Могильник сильно пошкоджено вкопами, насипи деформовані, поверхня на момент обстеження поросла чагарниками та деревами.

П'яновичі 1 (51, 52). Два кургани розташовані на північно-східній околиці села, за 1,2 км на північ від дороги, що веде з с. Лановичі до с. П'яновичі, на залісненому пагорбі в ур. Хлопський ліс, справа і зліва від лісової дороги, яка перетинає ліс із південного сходу на північний захід (рис. 1, 51, 52). Знівельований насип кургану 1, розташований справа від

дороги, має округлу у плані форму діаметром 34 м і висотою 1,1 м. У верхній частині насипу помітні три округлі ями діаметром 1,5–1,7 м і глибиною 0,3–0,4 м, можливо, від старих викорчуваних дерев. Із північно-західного боку насипу простежується вкоп видовженої форми завширшки 2 м, завдовжки 4,5 м і глибиною 0,3–0,4 м. Курган 2 розташований зліва від лісової дороги, за 30 м на захід від кургану 1. Він зберігся дещо гірше від попереднього насипу, його діаметр 18 м, висота – 0,5–0,6 м. Північна частина частково пошкоджена дорогою.

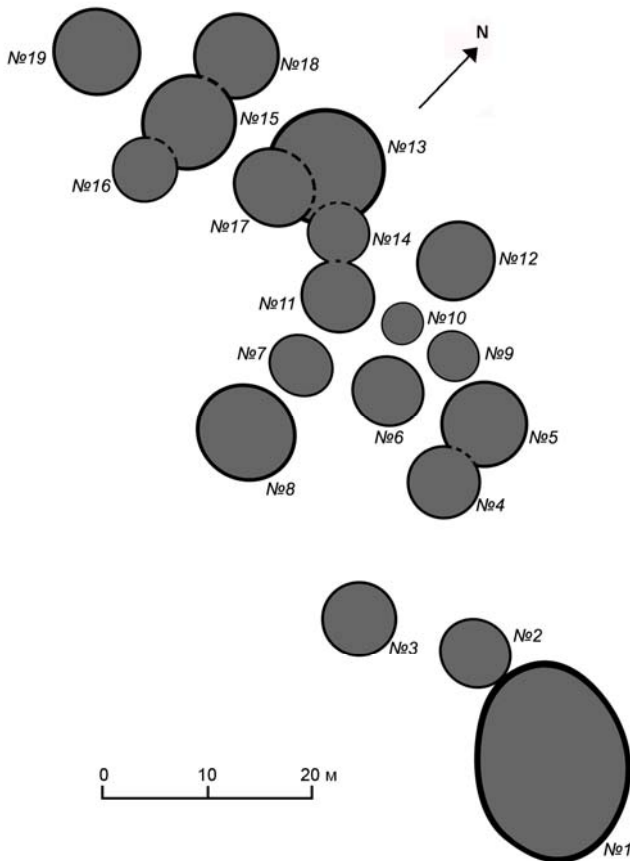

Рис. 8. План курганного могильника Ковиничі 4 (61)

Fig. 8. Plan of barrow cemetery of Kovynychi 4 (61)

умовах густо зарослого лісу (рис. 7). Курган 1 розташований за 45 м на захід від старої лісової дороги, його діаметр 10 м, висота – 0,5 м. Курган 2 лежить за 11,5 м на північ від кургану 1, діаметр – 8 м, північно-західний край насипу зливається з курганом 3, висота – 0,5–0,6 м. Курган 3 розміщений за 15 м на південний захід від кургану 2, діаметр – 7 м, висота – 0,4–0,5 м. Курган 4 розташований за 7,5 м на північ від кургану 2, висота – 0,4–0,5 м, діаметр – 6 м. Курган 5 лежить за 9,5 м на північний захід від кургану 2, діаметр насипу – 9,5 м, висота – 0,6–0,7 м. Курган 6 розміщений за 24 м на захід від кургану 5, діаметр – 9 м, висота – 0,5 м. Курган 7 розташований за 15 м на північний захід від кургану 6, діаметр – 9 м, висота – 0,4 м. Імовірно, що на місці відкритого курганного могильника були й інші насипи, але вони тепер вже дуже слабо простежуються. Тому достовірно визначити їх місця розташування та параметри неможливо. Діаметри могильних насипів, їхня висота та компактне розміщення дозволяють припускати, що цей могильник належить до періоду раннього середньовіччя.

П'яновичі 4 (54). Пам'ятку (знищений курган або місцезрештування археологічного матеріалу) виявлено на північно-західній околиці села, на широкій вершині розлогого пагорба на розораних приватних ділянках, за 500–550 м на північний захід від сільської церкви та на 60 м північніше польової дороги, яка веде з с. П'яновичі до дороги на с. Міжгайці (рис. 1, 54). Точні межі можливого кургану не вдалося визначити; частково збережена його центральна частина діаметром 12–15 м, висотою 0,3–0,4 м, де росте дерево і чагарники. У західній частині розораного насипу виявлено фрагмент ліпного глиняного посуду, ймовірно, межановіцької культури. Поряд із курганом знайдено уламок стінки горщика, що датується XII–XIII ст.

Міжгайці 1 (58). Курганний могильник розташований на північно-східній околиці села, на віддалі близько 300–350 м на схід від дороги, що веде з с. Міжгайці до с. Баранівці, та за 115 м на схід від краю лісу в його найвищій частині (рис. 1, 58). Могильник складається зі семи компактно розміщених курганних насипів. Кургани значною мірою знівельовані, але все ще простежуються навіть в

Рис. 9. Копань 2 (64). Вид на курган з південного сходу
Fig. 9. Kopan 2 (64). View on the barrow from south-east

Красниця 1 (60). Курган розташований обабіч (зі східної сторони) дороги зі с. Міжгайці до с. Баранівці, на вершині пагорба, за 250 м на північ від повороту на польову дорогу, що веде до с. Красниця (рис. 1, 60). Пам'ятка має вигляд курганоподібного насипу великого колись кургану, форму якого понад 100 років тому було змінено: верхню частину знято і розрівняно, краї сформовано у вигляді чотирикутника. Відтак насип кургану підлаштовано для встановлення на ньому фігури або хреста. Поверхня задернована, тут ростуть три липи віком поза 100 років і стоїть хрест.

Ковиничі 4 (61). Курганний могильник розміщений на південно-західній околиці с. Ковиничі, в лісі між с. Ковиничі та Лановичі, в ур. Хлевиське, на віддалі близько 1,2 км на південний захід від газорозподільчої станції (рис. 1, 61). Могильник складається з 19 досить компактно розміщених курганів, які простягаються з південного сходу на північний захід на відстань 97,5 м (рис. 8). Серед могильних насипів виділяється один найбільший курган, який займає крайнє південно-східне положення (курган 1). Ще п'ять (5, 8, 13, 15, 18) дещо менші. Вони мають діаметр насипів від 8 до 11 м та висоту 0,5–0,8 м. Решта 13 насипів представлені невеликими курганами діаметром від 4,4 до 7,5 м і висотою 0,3–0,8 м. На пам'ятці в кількох випадках простежується перекриття сусідніх могильних насипів. Взаємне перекриття насипів окремих більших і менших курганів, можливо, свідчить про їхню різночасовість або належність до різних культур. Конкретні параметри курганів та їх взаємне розташування у могильнику представлено в таблиці.

Копань 1 (62, 63). Два кургани розташовані на північно-східній околиці с. Копань, за 0,9 км на схід від дороги Мостиська–Самбір, приблизно за 200 м на південь від польової дороги зі с. Копань до с. Красниця. Курган 1 розміщений за 100 м на південь від північного краю лісу (рис. 1, 62, 63). Його знівельований насип округлої у плані форм, має діаметр 21 м, висоту – 0,5–0,6 м. Курган 2 лежить за 120 м на південь від кургану 1 та за 18 м на захід від лісової дороги. Його діаметр 25 м, висота – 0,9–1 м.

Копань 2 (64). Курган виявлено за 900 м на північний схід від північного краю с. Копань, на широкій платоподібній вершині пагорба – доміантній висоті між с. Копань і Воля Баранецька, за 200 м на схід від дороги Копань–Воля Баранецька, на орному полі (рис. 1, 64). Насип кургану сильно розораний, але ще помітний. Він має округлу у плані форму діаметром 35–38 м, висотою – 0,8–1,2 м. Частково збережена південно-східна частина насипу висотою близько 2 м, поросла густими чагарниками (рис. 9).

Таблиця

№ кургану	Діаметр (м)	Висота (м)	Відстань до найближчого кургану в могильнику (м)	Примітки
1	NW-SE-19,0 NE-SW-15,5	0,8	за 13 на південний схід від кургану 2	видовжений із північного заходу на південний схід
2	NW-SE-7,0	0,3	за 13 на північний захід від кургану 2	основа насипу дотикається кургану 1
3	7,0	0,4–0,5	за 12 на південний захід від кургану 2	
4	7,0	0,8	за 16 на північ із незначним відхиленням на захід від кургану 3	
5	8,0	0,9–1,0	за 7 на північ із незначним відхиленням у західному напрямку від кургану 4	дотикається основою насипу з курганом 4
6	7,0	0,6	за 10 на південний захід від кургану 5	
7	6,0	0,5–0,6	за 9 на південний захід від кургану 6	
8	8,5	0,5	за 9 на південь від кургану 7	
9	6,0	0,3	за 7 на північний захід від кургану 5	
10	4,5	0,5	за 6 на південний захід від кургану 9	найменший діаметр кургану
11	7,0	0,5	за 7 на південний захід від кургану 10	вкоп у центрі насипу
12	7,0	0,6–0,7	за 8,5 на північ від кургану 10	
13	11,0	0,7–0,8	за 15,5 на захід із незначним відхиленням на південь від кургану 12	
14	5,5	0,4	за 6,5 на південний схід від кургану 13	перекриває насип кургану 13 із південно-східного боку
15	9,0	0,6–0,7	за 14 на південний захід від кургану 13	перекриває насип кургану 18 з південного боку
16	6,0	0,4–0,5	за 6 на південь із незначним відхиленням на захід від кургану 15	перекриває насип кургану 15 із південного боку
17	7,5	0,5–0,6	за 11,5 на схід від кургану 15	перекриває насип кургану 13 із південного боку
18	8,0	0,5	за 7,5 на північ від кургану 15	
19	7,0	0,4–0,5	за 11 на захід від кургану 15	

Луки 3 (19). Курганний могильник розташований за 200–250 м на схід від крайньої лінії житлової забудови села, у залісненій місцевості, на хребті видовженого пагорба, спрямованого вздовж лінії південь–північ. У 2012 р. тут локалізовано групу з чотирьох курганів [Гавінський, Лукомський, 2013, с. 241, рис. 7], а в 2018 р. виявлено ще один курган цього могильника

(рис. 1, 19). Курган 5 розміщений за 80 м на північний схід від кургану 1. Його розміри: діаметр – 18,5 м, висота – 1,2 м.

Рис. 10. Зав'язанці 5 (12). Вид на курган з півдня

Fig. 10. Zaviazantsi 5 (12). View on barrow from the south

Кургани в Мостиському районі

Хлиплі 11 (3). Курган виявлено на південній околиці села, на віддалі близько 2,3 км на схід від шосе Мостиська–Самбір, за 500 м на південний схід від старого глиняного кар'єру, на орному полі східніше польової дороги, що веде з с. Владипіль до с. Хлиплі (рис. 1, 3). Знівельований курганоподібний насип округлої у плані форми має діаметр 28 м, висоту – 0,4–0,5 м.

Ятвяги 1 (6). Курган зафіксовано на південно-західній околиці села, за 1,2 км на південний захід від колишнього колгоспного двору, праворуч від польової дороги з с. Вербівка до с. Ятвяги, на найвищому місці (293,2 м над р. м.) у цій околиці між с. Ятвяги, Вербівка і Корничі, на орному полі поблизу ур. Колонія (рис. 1, 6). Дуже знівельований курганоподібний насип округлої у плані форми, діаметром 23 м, висотою 0,5–0,6 м. На західному краю знайдено фрагмент ліпної кераміки, ймовірно, культури лійчастого посуду.

Зав'язанці 5 (12). Курган розташований на східній околиці села, за 1,25 км на схід від церкви, за 450 м на північний схід від східного краю сільського цвинтаря, на роздоріжжі із Зав'язанців до Топільниці й Костильників, в ур. Могила (рис. 1, 12). Насип кургану оборано та підрізано двома дорогами. На теперішній час його підлаштовано під символічну пам'ятну могилу “Загиблим за волю України”, огорожено, встановлено інформаційну дошку та на

верхівці хрест, обсаджено деревами (рис. 10). Насип кургану округлої у плані форми має діаметр 15–16 м, висоту – 3,5 м.

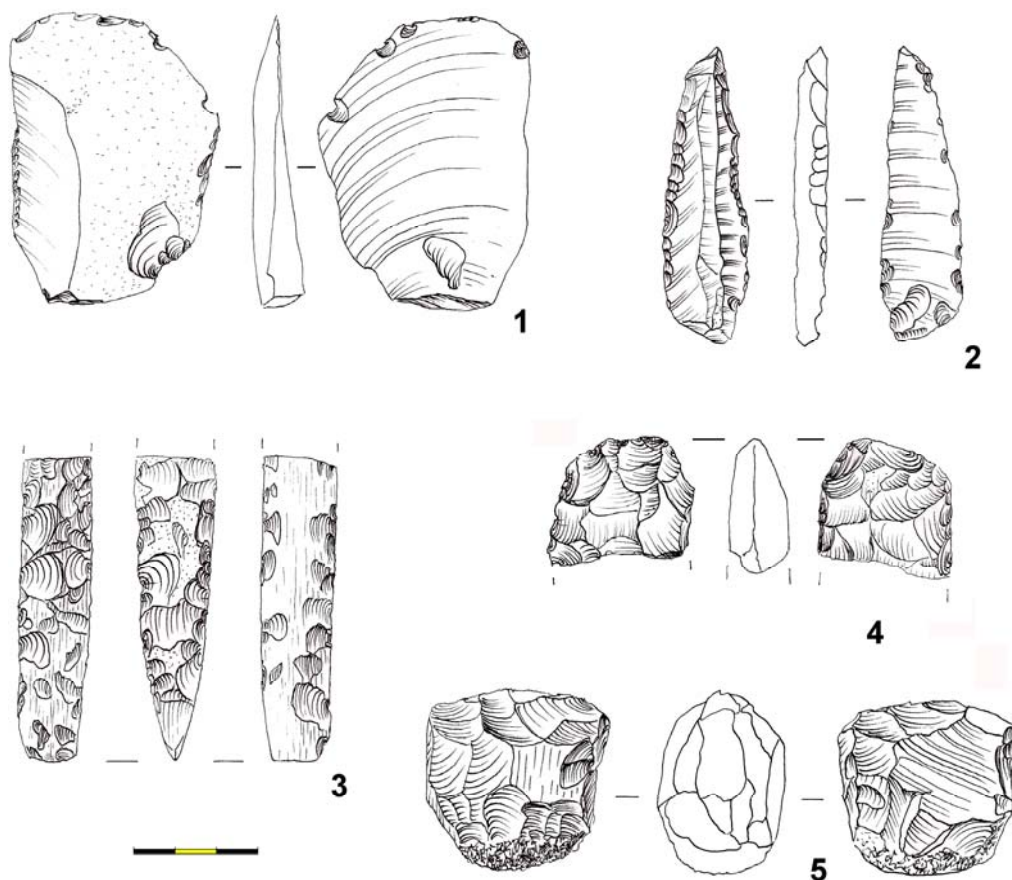

Рис. 11. Знахідки, виявлені під час поверхневих обстежень археологічних пам'яток: 1 – Луки 1, 2 – Хлипли 12, 3 – Луки 2, 4 – Міжгайці 2, 5 – Верхівці 3

Fig. 11. Finds, collected during surface surveys of archaeological sites: 1 – Luky 1, 2 – Khlypli 12, 3 – Luky 2, 4 – Mizhgaitsi 2, 5 – Verkhivtsi 3

Кропильники 1 (27). Групу курганів зафіксовано на північно-східній околиці села, за 1,35 км на північний схід від церкви, за 1,1 км на південний схід від дороги, що веде з с. Кропильники до с. Костильники, на платоподібній вершині розлогого домінантного щодо висоти в цій місцевості пагорба між Кропильниками, Костильниками і Купновичами (рис. 1, 27). На орному полі простежується насип дуже великого колись кургану, що зараз значною мірою знівельований. Діаметр насипу 45 м, висота – 0,5–0,6 м. Східніше помітні невиразні сліди ще двох або трьох менших дуже розораних насипів.

Кропильники 3 (29). Курган розміщений за 750–800 м на північ від сільської церкви, за 450 м на північний схід від символічної могили при дорозі Кропильники–Зав'язанці, в лісі на старій зарослій просіці, західніше лісової дороги до Костильник (рис. 1, 29). Знівельований курганоподібний насип округлої у плані форми має діаметр 15 м, висоту – 0,7–1,0 м.

Окремі місцезнаходження археологічних матеріалів

Крім поселень, курганів і курганных могильників, на обстеженій території в басейні р. Стривігор зафіксовано окремі місцезнаходження археологічних артефактів, зокрема поблизу 12 населених пунктів Самбірського району (Владипіль 15, Верхівці 3, Хлопчиці 1, Луки 1, 2, Ваньковичі 1, 2, Чернихів 1, Зарайське 1, Лановичі 7, 8, Вербівка 1, Корничі 1, П'яновичі 3,

Самбір 3) та чотирьох сіл Мостиського (Хлиплі 3, Судковичі 1, Зав'язанці 1, 4, Вишенька 6). Серед виявлених у цих місцевостях матеріалів наявні уламки кераміки та крем'яні артефакти доби енеоліту й ранньої бронзи, фрагменти посуду римського періоду, княжої доби, пізнього середньовіччя та нового часу (рис. 11, 1, 3, 5).

Короткі підсумки досліджень

У результаті проведених поверхневих обстежень 2018 р. у басейні Стривігору виявлено 62 невідомі досі пам'ятки археології, з них 23 поселення, 19 курганных могильників (55 курганів) і 20 місцезнаходжень археологічних артефактів.

Більшість поселень двошарові або багатошарові, найдавніші з них датуються епохою неоліту (Самбір 1, Міжгайці 2), енеоліту (Хлиплі 12), ранньобронзовою добою (Береги 4, Лановичі 6), тільки на двох виявлено матеріали ранньозалізного часу (Ваньковичі 3, Лановичі 6). На 13 поселеннях зібрано фрагменти кераміки римської доби (Чернихів 2, Береги 5, Лановичі 4, Самбір 2, Зав'язанці 3 та ін.). Майже на усіх (18 з 23 пунктів) разом із знахідками інших епох і культур зафіксовано ранньосередньовічні матеріали. Особливо цікаві сліди ранньосередньовічних поселень поблизу сіл, давні назви яких (етноніми) представляють найдавнішу слов'янську топооснову (Корничі, Лановичі, Судковичі, П'яновичі). Окремі з них пов'язані з певними історичними етносами, наприклад, с. Ятвяги в Мостиському районі, де виявлено сліди поселення, яке хронологічно співвідноситься з цим етнонімом. Появу такої назви, очевидно, можна пов'язати із заселенням полоненими бранцями войовничих литовських племен цієї території після вдалих проти них військових виправ галицько-волинських князів у XIII ст. Підтверджують цей факт села з такою ж назвою, які теж існували в сусідньому Городоцькому й Жидачівському районах Львівщини.

Виявлені у 2018 р. сліди поселень у північно-східній частині басейну Стривігору суттєво доповнили археологічну карту пам'яток археології цього мікрорегіону, у західній частині якого українсько-польська експедиція ще в першій половині 90-х років XX ст. відкрила 34 поселення та 6 місцезнаходжень із матеріалами від доби неоліту до пізнього середньовіччя [Махнік і ін., 2006, s. 106–125].

До найстарших пам'яток можна, мабуть, зарахувати кургани. Як правило, вони займають вершини найвищих в околиці пагорбів. Більшість курганів, розміщених на полях, інтенсивно нищаться оранкою, деякі майже повністю знівельовано (Хлиплі 11, Ятвяги 1, Острів 1, Нижне 1, Кропильники 1, Копань 3 та ін.). Тільки на заліснених ділянках виявлено краще збережені курганні могильники: Міжгайці 1 (7 курганів); Ковиничі 4 (19); Луки 3 (5); П'яновичі 1 (2). За особливостями їхнього розташування, виглядом і розмірами більшість, ймовірно, пов'язані із загальноєвропейською культурою шнурової кераміки доби енеоліту або тцінецько-комарівським культурним колом періоду ранньої бронзи. Деяко випадає з цієї схеми могильник Міжгайці 1. Невеликі розміри, висота курганных насипів та їх компактне розміщення дозволяють припускати, що ця пам'ятка, можливо, належить до періоду раннього середньовіччя.

Попередніми розвідковими роботами на цій території відкрито курганні могильники й окремі кургани (99 насипів) на заліснених пагорбах біля сіл: Ракова, Надиби, Лютовисько, Конів, Нижня Вовча, Скелівка, Сусідовичі Старосамбірського району і Викоти Самбірського району [Павлів, Петегирич, 2004.; Махнік, Павлів, Петегирич, 2009, с. 198–214; Павлів, Петегирич 2011, s. 309–327]. Загалом на досліджуваній території зафіксовано вже понад півтори сотні поховальних пам'яток цього типу, що дозволяє зарахувати басейн цієї ріки до ще одного мікрорегіону у Верхній Наддністрянщині, насиченого стародавніми курганами.

У процесі обстежень зафіксовано окремі місцезнаходження археологічних матеріалів, серед яких крем'яні артефакти, фрагменти ліпної та кружальної кераміки різних епох від доби енеоліту до раннього та пізнього середньовіччя. Для встановлення можливого зв'язку таких знахідок із пам'ятками археології необхідні додаткові дослідження на місцях їх локалізації. Зазначимо також, що матеріали, віднайдені під час поверхневих обстежень, не завжди відтворюють реальний спектр їх культурно-хронологічної класифікації, який можна встановити тільки широкомасштабними розкопками.

Загалом на українській частині басейну Стривігору, яка ще не повністю охоплена поверхневими обстеженнями, виявлено понад дві з половиною сотні археологічних пам'яток. Детальнішу інформацію про їхню чисельність і належність до епох чи культур одержимо після закінчення вивчення цієї території, запланованого на 2019 р.

ЛІТЕРАТУРА

Гавінський А., Лукомський Ю. (2013). До археологічного кадастру Львівської області: Самбірщина // МДАПВ. – Вип. 17. – С. 233–251.

Махнік Я., Павлів Д., Петегирич В. (2009). Кургани центральної частини Сянсько-Дністрянської височини // МДАПВ. – Вип. 13. – С. 198–214.

Павлів Д., Петегирич В. (2004). Каталог пам'яток археології у межиріччі Шкла та Стривігору. – Львів, 2004. Рукопис. Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – 59 с.

Павлів Д., Петегирич В. (2011). Стародавні кургани у межиріччі Вишні і Стривігору Сянсько-Дністровської височини // *Kurhany i obrządek pogrzebowy w IV–II tysiącleciu p. n. e.* Red. H. Kowalewska-Marszałek, P. Włodarczak. – Kraków–Warszawa. – S. 309–327.

Сілаєв О., Осаульчук О. (2016). Звіт про результати археологічних розвідок у зоні проектування магістрального газопроводу-інтерконектору “Дроздовичі-Більче-Волиця” на території Львівської області в 2016 р. // НА НДЦ “Рятівна археологічна служба” ІА НАНУ. – Львів. – С. 58–61.

Сілаєв О., Войцещук Н., Гупало В., Луцик І., Павлів Д., Петегирич В. (2018). Звіт про археологічні розвідки в басейні річки Стривігор на території Львівської області у 2018 р. // Науковий архів НДЦ “Рятівна археологічна служба” ІА НАНУ, НД 2018: АВ-4. – Львів. – С. 9–299.

Machnik J., Cyhylyk V., Hrybovyč R., Hupalo V., Mackevyj L., Petehyryč V., Sosnowska E., Tunia K. (2006). Archaeological surface survey in the Strvjaz river valley // *Environment and Man at the Carpathian Foreland in the upper Dnister catchment from Neolithic to Early Mediaeval Period.* – Kraków. – S. 106–125.

REFERENCES

Havinskyi, A., & Lukomskyi, Y. (2013). Do arkeologichnoho kadastru Lvivskoi oblasti: Sambirshchyna. *Materials and studies on archeology of Sub-Carpathian and Volhynian area, 17*, 233–251 (in Ukrainian).

Makhnik, Ya., Pavliv, D., & Petehyrych, V. (2009). Kurhany tsentralnoi chastyny Siansko-Dnistrovskoi vysochyny. *Materials and studies on archeology of Sub-Carpathian and Volhynian area, 13*, 198–214 (in Ukrainian).

Arkhiv Instytutu ukrainoznavstva imeni I. Kryp'iakovycha, Natsionalna Akademiia nauk Ukrainy. Pavliv, D., & Petehyrych, V. (2004). Katalog pamiatok arkeolohii u mezhyrichchi Shkla ta Stryvihoru. Lviv, rukopys. 59 pp. (in Ukrainian).

Pavliv, D., & Petehyrych, V. (2011). Starodavni kurhany u mezhyrichchi Vyshni i Stryvihoru Siansko-Dnistrovskoi vysochyny. *Kurhany i obrządek pogrzebowy w IV–II tysiącleciu p. n. e.* H. Kowalewska-Marszałek & P. Włodarczak (Eds.). Kraków–Warszawa, 309–327 (in Ukrainian).

Silaiev, O., & Osaulchuk, O. (2016). Zvit pro rezultaty arkeolohichnykh rozvidok u zoni proektuvannia mahistralnoho hazoprovodu-interkonektoru “Drozdo vychi–Bilche-Volytsia” na terytorii Lvivskoi oblasti v 2016 r. Lviv. *Naukovyi arkhiv Naukovo-doslidnoho tsentru Riativna arkeolohichna sluzhba, Instytut arkeolohii, Natsionalna akademiia nauk Ukrainy.* 58–61 (in Ukrainian).

Naukovyi arkhiv Naukovo-doslidnoho tsentru Riativna arkeolohichna sluzhba, Instytut arkeolohii, Natsionalna akademiia nauk Ukrainy. ND 2018: AV-4. Silaiev, O., Voitseshchuk, N., Hupalo, V., Lutsyk, I., Pavliv, D., & Petehyrych, V. (2018). Zvit pro arkeolohichni rozvidky v baseini richky Stryvigor na terytorii Lvivskoi oblasti v 2018 r. Lviv, 9–299 (in Ukrainian).

Machnik, J., Cyhylyk, V., Hrybovyč, R., Hupalo, V., Mackevyj, L., Petehyryč, V., Sosnowska, E., & Tunia, K. (2006). Archaeological surface survey in the Strvjaz river valley. *Environment and Man at the Carpathian Foreland in the upper Dnister catchment from Neolithic to Early Mediaeval Period.* Kraków, 106–125.

*Стаття: надійшла до редакції 6.11.2018
прийнята до друку 6.12.2018*

RECENTLY DISCOVERED ARCHAEOLOGICAL SITES IN STRYVIHOR RIVER'S BASIN

Natalia VOYCESCHUK¹, Dmytro PAVLIV², Volodymyr PETEHYRYCH²

*¹Scientific-research center "Rescuing archaeological service"
of the Institute of archaeology of NAS of Ukraine,*

Vynnychenko St., 24, 79008, Lviv, Ukraine, e-mail: natawi@ukr.net

²Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine,

Vynnychenko St., 24, 79008, Lviv, Ukraine, e-mail: datamitra@gmail.com, v.petehyrych@gmail.com

Results of archaeological surveys of the Stryvior River's basin within Sambir and Mostyska districts of Lviv region is presented at the article. During them area of approximately 180 km² was examined and 62 archeological sites (23 settlements, 19 cemeteries (55 burial mounds) and 20 locations of archeological artifacts) were discovered.

Materials from settlements can be dated back from Early Neolithic till Late Middle Ages. Settlements with materials of Roman period (13) and Early Middle Ages (18) are the most numerous. Remains of Early Medieval settlements near the villages, ancient names (ethnonyms) of which represent the most ancient Slavic topographic base (Kornychi, Lanovychi, Sudkovychi, Pyanovychi), or can be associated with certain historical ethnical groups (Yatvyags) attract special attention.

Burial mounds, as a rule, occupy the peaks of the highest local hills. Some of them, located on the plain fields, are intensively ruined by plowing, some are almost completely destroyed. Only in the forest areas, better preserved burial mounds can be found. Due to their location, appearance and size, most of them are likely can be associated with the pan-European Corded Ware Culture that can be dated back to Eneolithic period or Tshinets-Komariv culture circle of Early Bronze Age. One of the cemeteries with compactly located small burial mounds (Mizhgaitsi 1), possibly, can be dated back to Early Middle Ages.

Remains of the settlement and burial mounds, found in 2018, in the north-eastern part of Stryvior River's basin substantially complemented the archaeological map of the sites of this micro-region. In total, according to anything but complete data, more than two and a half hundred archaeological sites have been discovered on the Ukrainian part of Stryvior River's basin, which is not yet fully covered by surface archaeological surveys. More information about their size and belonging to certain chronological periods or cultures will be obtained after completing examination of this territory, which is scheduled to be carried out in 2019.

Key words: Stryvior River basin, settlement, burial mounds, location, archaeological cadastre of Lviv region.

РЯТІВНІ АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В ЖОВКІВСЬКОМУ ПЕРЕДМІСТІ ЛЬВОВА

Назарій ВОЙТОВИЧ¹, Марія ВОЙТОВИЧ², Януш КОВАЛЬСЬКИЙ-БІЛОКРИЛИЙ¹

¹Науково-дослідний центр “Рятівна археологічна служба” Інституту археології НАН України,
вул. В. Винниченка, 24, 79008, Львів, Україна, e-mail: kovalskyj.bilokrylyu@gmail.com

²Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
вул. В. Винниченка, 24, 79008, Львів, Україна, e-mail: danylivmari@ukr.net

Опубліковано результати археологічних досліджень у м. Львові по вул. Підмурна, 5, які здійснювала експедиція Науково-дослідного центру (НДЦ) “Рятівна археологічна служба” Інституту археології Національної академії наук України (ІА НАН України) під керівництвом Н. Войтовича. Територія, де відбувалися дослідження, розміщена в північній частині історичного ареалу Львова. У північній частині ділянки закладена траншея розмірами 10×2,6 м. По всій її площі верхній шар представлений будівельним сміттям, який залягав на глибині 2,5 м. Максимальна глибина залягання культурних нашарувань становить 6,0 м. Найпотужніший шар XV–XVI ст. мав товщину 1,8 м. На глибині 2,5 м та 3,0–3,2 м виявлено коронки фундаменту будинку австрійського часу. Під час досліджень на глибині 3,55 м зафіксовано дерев'яний водогін XVII ст. Зверху його щільно накривала кришка, виготовлена з дерев'яної дошки. Загальна довжина відкритого в межах траншеї водогону сягає 7,9 м. У південно-західній частині траншеї частково відкрито одну (північну) сторону дерев'яної споруди каркасно-стовпової конструкції, яка датується не раніше XVII ст. На рівні материка, який залягає на глибині 5,3–6,0 м, зафіксовано шість різночасових об'єктів XIV–XVI ст. Найбільш насиченим артефактами виявився об'єкт 1. У його заповненні виявлено дві керамічні труби та керамічний посуд XV ст. Загалом у межах траншеї виявлено численний рухомий матеріал XIII–XIX ст., представлений металевими, шкіряними, скляними, кам'яними та керамічними виробами. Основна його частина припадає на XV–XVI ст., зокрема варто виділити шкіряне взуття, металеві знаряддя (свердло, сокиру, ножі, цвяхи) та керамічний посуд.

Ключові слова: Львів, вул. Підмурна, археологічні дослідження, мур, водогін, об'єкт, кераміка, шкіряне взуття, металеві вироби.

У жовтні–листопаді 2012 р. експедиція НДЦ “Рятівна археологічна служба” ІА НАН України під керівництвом Н. Войтовича проводила рятівні дослідження у м. Львові по вул. Підмурна, 5, на відведеній під будівництво приватної лікарні ділянці [Войтович, Войтович, Ковальський-Білокрилий, 2013], розміщеній у північній частині середмістя Львова, що належить до найстарішої частини міста. Із північного боку до неї примикає вул. Сянська, із півдня – пл. Ярослава Осмомисла, зі сходу – будинок № 15 вул. Б. Хмельницького, із заходу – будинок № 5 вул. Підмурної, від якого і походить назва ділянки “вул. Підмурна, 5” (рис. 1).

Коротка історія досліджуваної ділянки

Первісно ця територія входила до давньоруського пригороддя, яке розташовувалося на правому березі р. Полтви, охоплюючи північні та південні схили Княжої гори, від сучасної вул. Б. Хмельницького попри вул. Руську, доходячи до сучасної вул. Личаківської [Степанів, 1992, с. 8]. Окрім цього, ділянка розміщена за декілька десятків метрів від початку вул. Б. Хмельницького – однієї з найстаріших вулиць Львова. Вона фігурує від XIII ст. під назвою Волинський шлях, який був однією з основних торгових магістралей міста та з'єднував Львів із Литвою та Білоруссю [Мельник, 2002, с. 218]. Після надання Львову магдебурзького права король Казимир III залишив колишні землі давньоруського града в підпорядкуванні

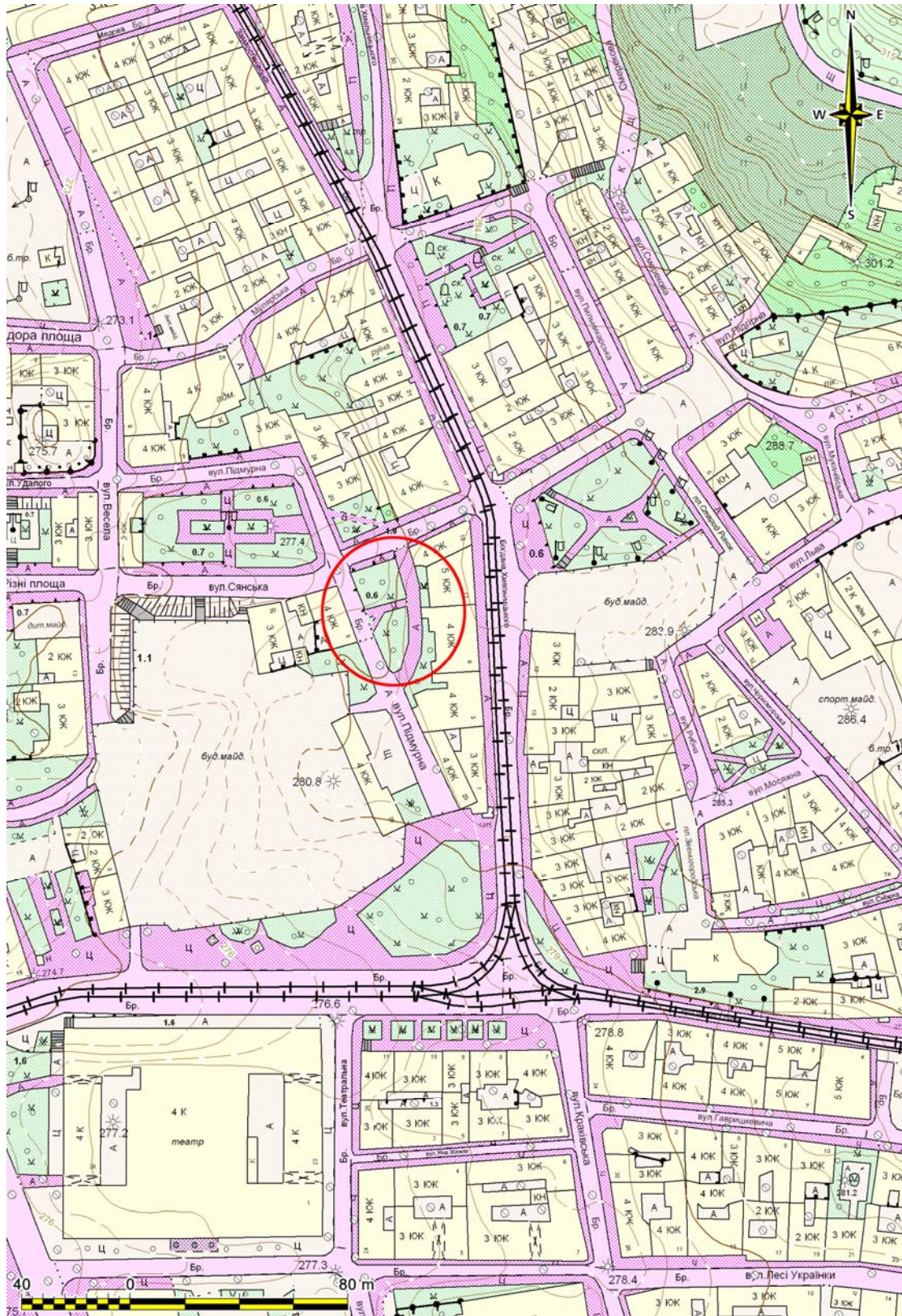

Рис. 1. План центральної частини Львова з місцезнаходженням досліджуваної ділянки
Fig. 1. Plan of the central part of Lviv with marked location of examined area

Рис. 2. Стратиграфічний перетин А-А₁ північної стінки траншеї 1: 1 – шар будівельного сміття світло-сірого кольору, який складається із значної кількості каміння вапняку, розчину та цегли; 2 – супісок сірого кольору із вкрапленнями шматків цегли, каміння та деревного вугілля; 3 – сірий супісок, який утворений з жовтого піску, уламків цегли та каміння; 4 – пісок темно-жовтого кольору; 5 – шар будівельного сміття, що складається з шматків цегли; 6 – сірий супісок із вкрапленнями шматків цегли, каміння та деревного вугілля; 7 – пісок жовто-зеленого кольору із вкрапленнями цегли; 8 – сірий супісок із вмістом цегли та каміння вапняку і пісковика; 9 – темно-жовтий пісок; 10 – пісок сірого кольору із камінням пісковика та вапняку; 11 – жовто-сірий пісок з фрагментами цегли; 12 – пісок сірого кольору із вмістом шматків цегли; 13 – мергель білого кольору із вкрапленнями дрібного каміння вапняку; 14 – світло-сірий мергель із вмістом каміння вапняку; 15 – сіро-коричневий супісок із вкрапленнями розчину та деревного вугілля; 16 – світло-сірий суглинок із вкрапленнями дрібних шматків каменю вапняку та цегли; 17 – суглинок чорного кольору з вмістом значної кількості деревного вугілля, кісток тварин, шматків цегли та фрагментів керамічного посуду XV–XVI ст.; 18 – горілий шар деревного вугілля чорного кольору; 19 – сірий суглинок із великою кількістю шматків цегли та каміння вапняку; 20 – суглинок сірого кольору зі вкрапленнями мергелю, цегли, деревного вугілля та рухомих артефактів XV–XVI ст.; 21 – суглинок темно-сірого кольору із вмістом значної кількості фрагментів цегли, деревного вугілля та керамічного посуду XV–XVI ст.; 22 – лінза суглинку темно-сірого кольору із вмістом значної кількості каміння вапняку та деревного вугілля; 23 – світло-сірий супісок із вкрапленнями деревного вугілля

Fig. 2. Stratigraphic section A-A₁ of the northern wall of trench 1: 1 – layer of constructional garbage of light-gray color which consists of large amount of limestone, building mixture and bricks; 2 – gray sand clay with inclusions of fragments of bricks, stones and charcoal; 3 – gray sand clay, which consists of yellow sand, fragments of bricks and stones; 4 – dark-yellow sand; 5 – layer of constructional garbage which consists of fragments of bricks; 6 – gray sand clay with inclusions of fragments of bricks, stones and charcoal; 7 – yellow-green sand with inclusions of bricks; 8 – gray sand clay with inclusion of bricks, limestone and sandstone; 9 – dark-yellow sand; 10 – gray sand with sandstone and limestone; 11 – yellow-gray sand with fragments of bricks; 12 – gray sand with inclusion of fragments of bricks; 13 – white marl with inclusion of small limestone; 14 – light-gray marl with inclusion of limestone; 15 – gray-brown sand clay with inclusion of building mixture and charcoal; 16 – light-gray clayish soil with inclusion of small pieces of limestone and bricks; 17 – black clayish soil with inclusion of large amount of charcoal, animal bones, fragments of bricks and fragments of ceramic ware XV–XVI centuries; 18 – black burnt horizon of charcoal; 19 – gray clayish soil with large amount of pieces of bricks and limestone; 20 – gray clayish soil with inclusion of marl, bricks, charcoal and mobile artifacts from XV–XVI centuries; 21 – dark-gray clayish soil with inclusion of large amount of fragments of bricks, charcoal and ceramic ware from XV–XVI centuries; 22 – lens of dark-gray clayish soil with inclusion of large amount of limestone and charcoal; 23 – light-gray sand clay with inclusion of charcoal

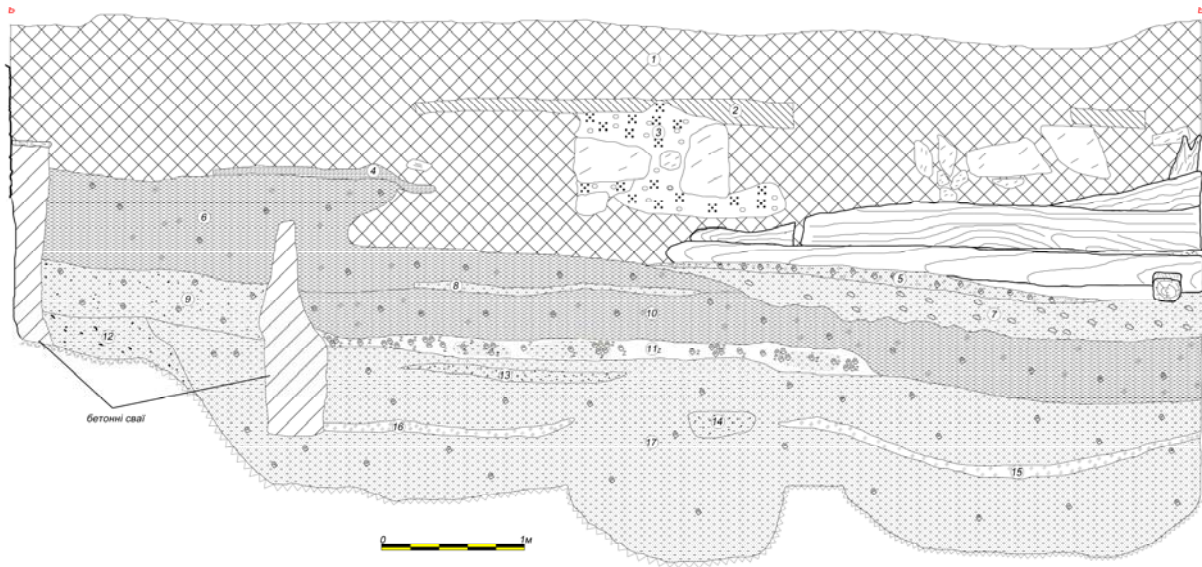

Рис. 3. Стратиграфічний перетин Б-Б₁ південної стінки траншеї 1: 1 – шар будівельного сміття світло-сірого кольору, який складається із значної кількості каміння вапняку, розчину та цегли; 2 – бетонна труба; 3 – світло-коричневий супісок із розчином жовтого кольору та каміння вапняку; 4 – мергель білого кольору; 5 – світло-сірий супісок із вмістом деревного вугілля та шматків цегли; 6 – суглинок чорного кольору із включеннями значної кількості деревного вугілля, кісток тварин та фрагментів керамічного посуду XV–XVI ст.; 7 – сірий супісок із вмістом каміння вапняку; 8 – сірий супісок; 9 – суглинок темно-сірого кольору із включеннями значної кількості фрагментів цегли, деревного вугілля та керамічного посуду XV–XVI ст.; 10 – суглинок чорного кольору із вмістом значної кількості деревного тліну, шматків цегли, кісток тварин та фрагментів керамічного посуду XV–XVI ст.; 11 – світло-сірий супісок із значною кількістю шматків цегли; 12 – світло-сірий супісок зі вкрапленнями деревного вугілля; 13 – темно-сірий суглинок із вмістом значної кількості деревного вугілля; 14 – суглинок коричневого кольору із вмістом незначної кількості деревного вугілля; 15 – темно-коричневий шар струхлявілого дерева; 16 – прошарок струхлявілого дерева темно-коричневого кольору; 17 – темно-сірий суглинок із вмістом значної кількості фрагментів цегли, деревного вугілля та керамічного посуду XV–XVI ст.

Fig. 3. Stratigraphic section B-B₁ of the southern wall of trench 1: 1 – layer of constructional garbage of light-gray color which consists of large amount of limestone, building mixture and bricks; 2 – concrete tube; 3 – light-brown sand clay with yellow building mixture and limestone; 4 – white marl; 5 – light-gray sand clay with inclusion of charcoal and pieces of bricks; 6 – black clayish soil with inclusion of large amount of charcoal, animal bones and fragments of ceramic ware from XV–XVI centuries; 7 – gray sand clay with inclusion of limestone; 8 – gray sand clay; 9 – dark-gray clayish soil with inclusion of large amount of fragments of bricks, charcoal and ceramic ware from XV–XVI centuries; 10 – black clayish soil with large amount of ruined wood, pieces of bricks, animal bones and fragments of ceramic ware from XV–XVI centuries; 11 – light-gray sand clay with large amount of pieces of bricks; 12 – light-gray sand clay with inclusions of charcoal; 13 – dark-gray clayish soil with inclusion of large amount of charcoal; 14 – brown clayish soil with inclusion of small amount of charcoal; 15 – dark-brown horizon of mouldering wood; 16 – dark-brown horizon of mouldering wood; 17 – dark-gray clayish soil with inclusion of large amount of fragments of bricks, charcoal and ceramic ware from XV–XVI centuries

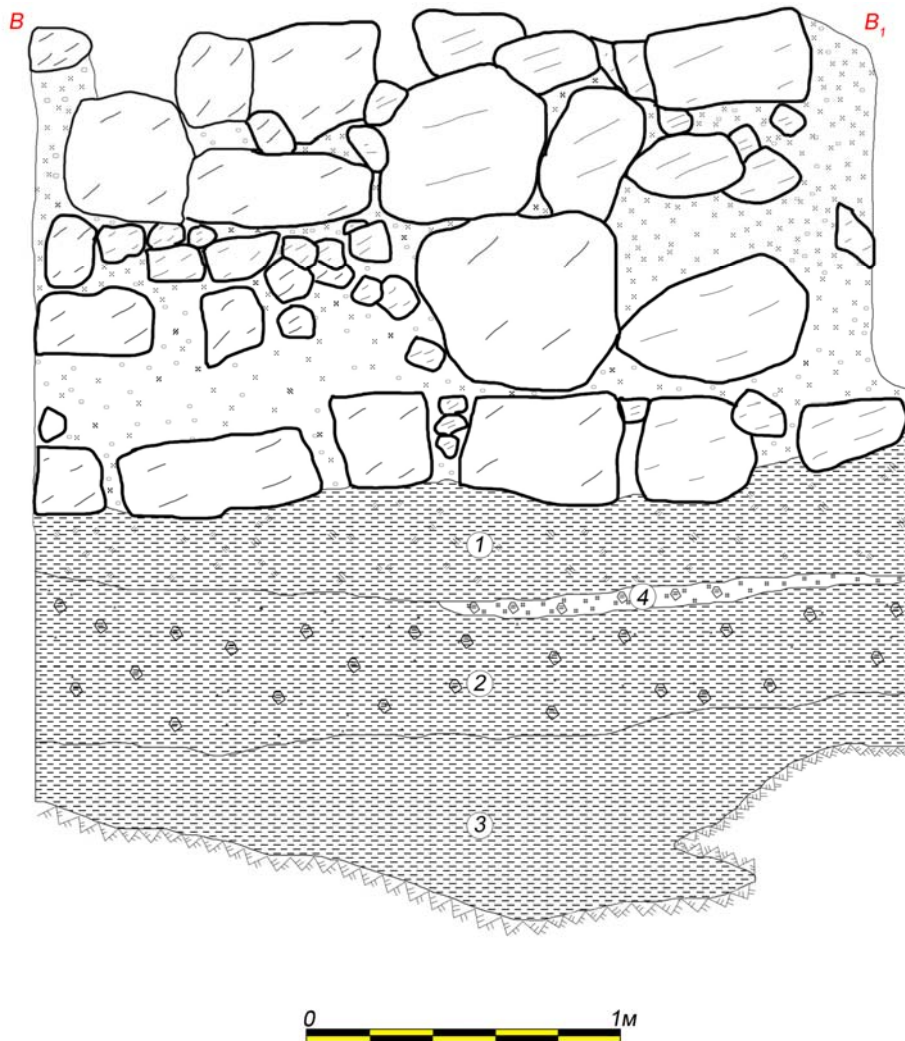

Рис. 4. Стратиграфічний перетин В-В₁ східної стінки траншеї 1: 1 – суглинок чорного кольору із вмістом значної кількості деревного тліну, кісток тварин та фрагментів керамічного посуду XV–XVI ст.; 2 – суглинок темно-сірого кольору із вмістом значної кількості фрагментів цегли, деревного вугілля та керамічного посуду XV–XVI ст.; 3 – світло-сірий супісок; 4 – чорний горілий прошарок деревного вугілля і фрагментів керамічного посуду XV–XVI ст.

Fig. 4. Stratigraphic section B-B₁ of the eastern wall of trench 1: 1 – black clayish soil with large amount of ruined wood, animal bones and fragments of ceramic ware from XV–XVI centuries; 2 – dark-gray clayish soil cwith large inclusion of fragments of bricks, charcoal and ceramic ware from XV–XVI centuries; 3 – light-gray sand clay; 4 – black burnt horizon of charcoal and fragments of ceramic ware from XV–XVI centuries

королівській владі, об'єднавши їх у так звану Замкову дільницю. На цю територію не поширювалася юрисдикція міських радників. Замкова дільниця разом з іншими належала до Краківського передмістя [Качор, Качор, 2004, с. 64]. Згодом ця частина сучасного Львова одержала назву Жовківського передмістя (так названо з кінця XVIII ст. Волинський шлях). Після утворення “міста в мурах” життя в цій частині не припинялося. Первісно в Жовківському передмісті проживали українські ремісники, які своєю продукцією створювали конкуренцію ремісникам міста. З часом його заселили євреї, на яких не діяли національні

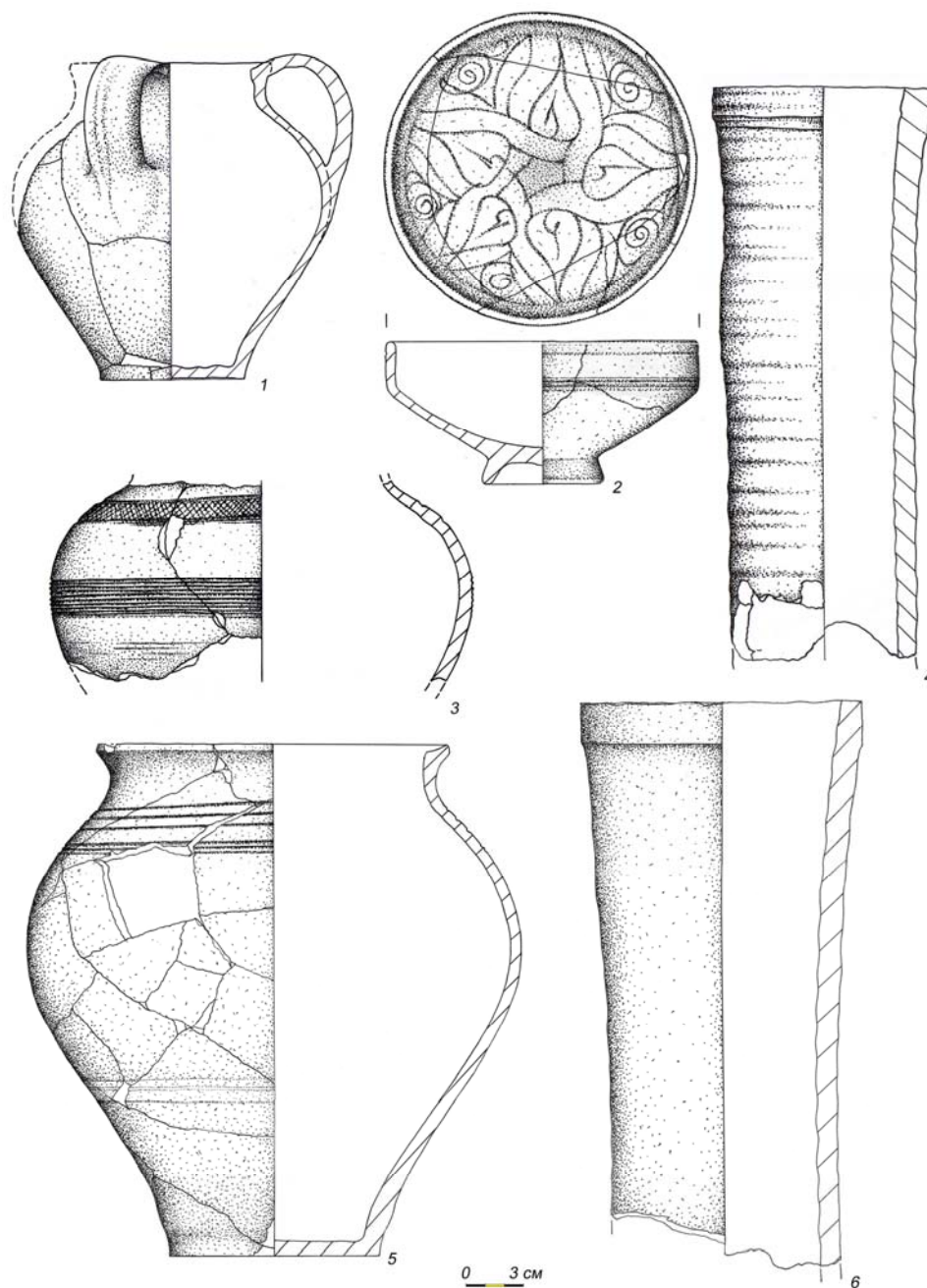

Рис. 7. Керамічний посуд із заповнення об'єкта 1
Fig. 7. Ceramic ware from infill of the object 1

обмеження, характерні для інших частин міста [Шишка, 2002, с. 43]. На другу половину XIV ст. у Львові були сформовані дві єврейські громади – міська та передміська (на Жовківському передмісті), що є винятком для європейських міст, які мали єдиний осередок [Бойко, 2008, с. 15]. Такі умови призвели до того, що на 1774 р. тут існувало 171 єврейський та 188 християнських будинків. А за переписом 1900 р. юдеї становили 53,5 % населення Жовківської дільниці, греко-католики – 16,5 %, римо-католики – 30 % [Енциклопедія Львова, 2008, с. 334]. Тому особливістю Жовківського передмістя стало львівське “гетто”, що

розташовувалося неподалік середмістя на сучасній вул. Підмурній. Варто зазначити, що воно не мало доброї слави серед тогочасних львів'ян [Мельник, 2010, с. 10–11; Krajewski, 1909, s. 45–47].

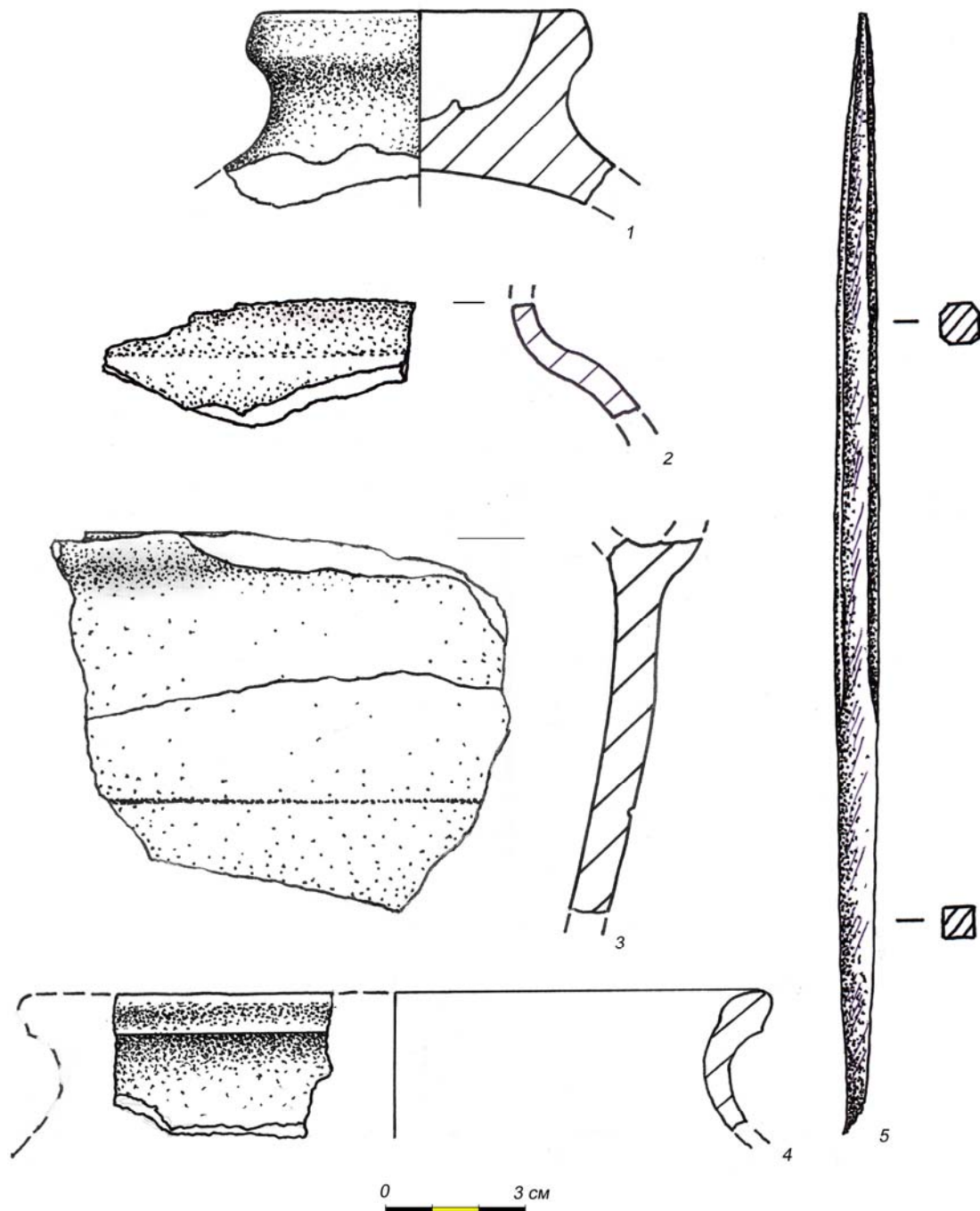

Рис. 8. Фрагменти керамічного посуду (1–4) та металевий виріб (5) із заповнення об'єкта 1
Fig. 8. Fragments of ceramic ware (1–4) and metal artifact (5) from infill of the object 1

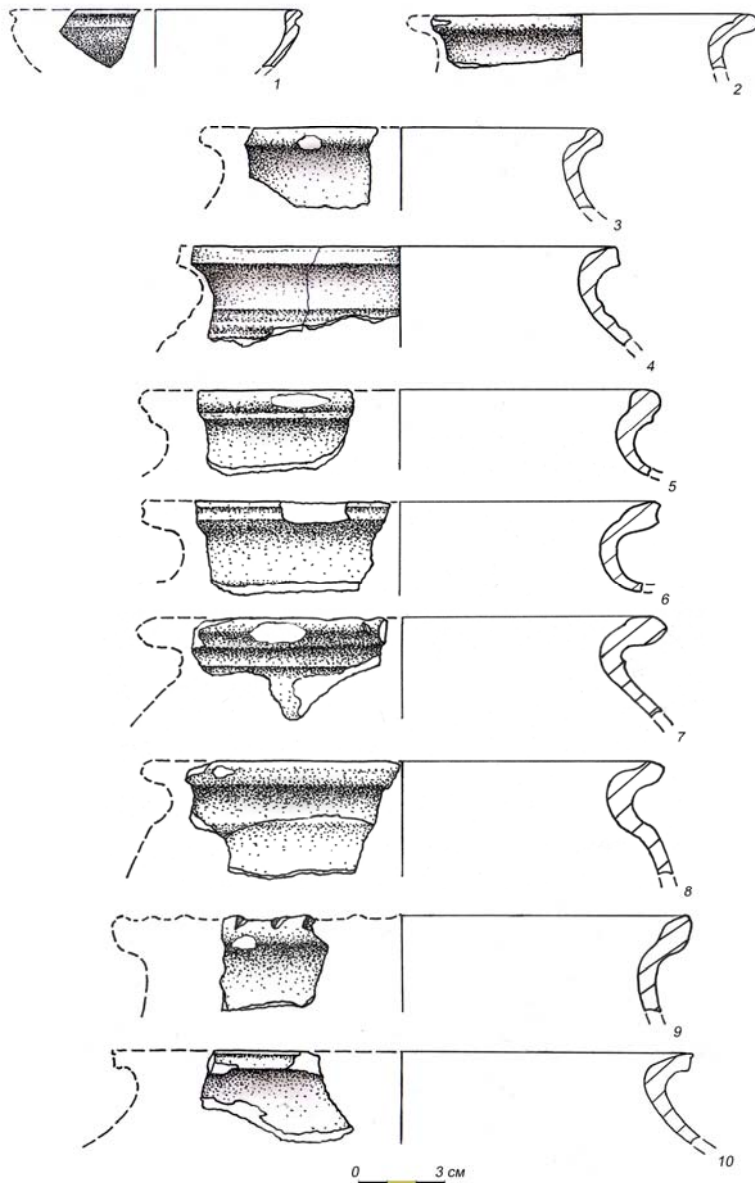

Рис. 9. Фрагменти вінець керамічних посудин із культурного шару
Fig. 9. Fragment of rims of ceramic ware from cultural layer

лярів (перекупників), гине, як у пащі смока-дракона” [Мельник, 2010, с. 80]. Сучасна назва з’явилася в 1950 р. [Мельник, 2001, с. 48].

Історія археологічних досліджень

Одні з перших археологічних досліджень у Жовківському передмісті пов’язані з реконструкцією храму Святого Миколая в 1925 р. [Терський, 2004, с. 332]. Подальші археологічні роботи з дослідження церкви проведені в 1977 р. Тоді ж встановлено, що храм споруджений не пізніше другої половини XIII ст. [Малевская, Иоаннисян, Могитич, Бучко, 1978, с. 352]. Цінні дослідження, пов’язані з реконструкцією ще однієї сакральної пам’ятки,

Доволі часто в Жовківському передмісті відбувалися єврейські погроми. Зокрема, один із перших зафіксований у 1664 р. [Крип’якевич, 1991, с. 19]. Натомість один з останніх відбувся наприкінці листопада 1918 р., коли українські вояки залишили місто, а польське військо остаточно укріпило свої позиції. Серед військових і цивільного населення відчувалися сильні антиєврейські настрої, що зумовило бойові сутички. За підрахунками, тоді загинули 72 особи, 433 були важкопоранені. Основні події відбувалися у єврейському тепелі, що розміщувався в Жовківському передмісті. Там знищено й пограбовано значну частину єврейських святинь, зокрема підпалено тепель (синагогу прогресистів) [Шишка, 2005, с. 90–91].

Вулиця Підмурна була центром гетто. Вона впродовж останніх століть зазнала низки перейменувань. До 1871 р. мала назву вул. Св. Теодора, хоча водночас побутувала і довша – вулиця з пляцу Краківського на пляц Св. Теодора. Після 1871 р. – вул. Смоча. Тракткування назви знаходимо в путівнику Францішка Бараньського: “Свою назву вул. Смоча отримала жартівливо. Вона мала означати: все, що потрапить до рук тутешніх генд-

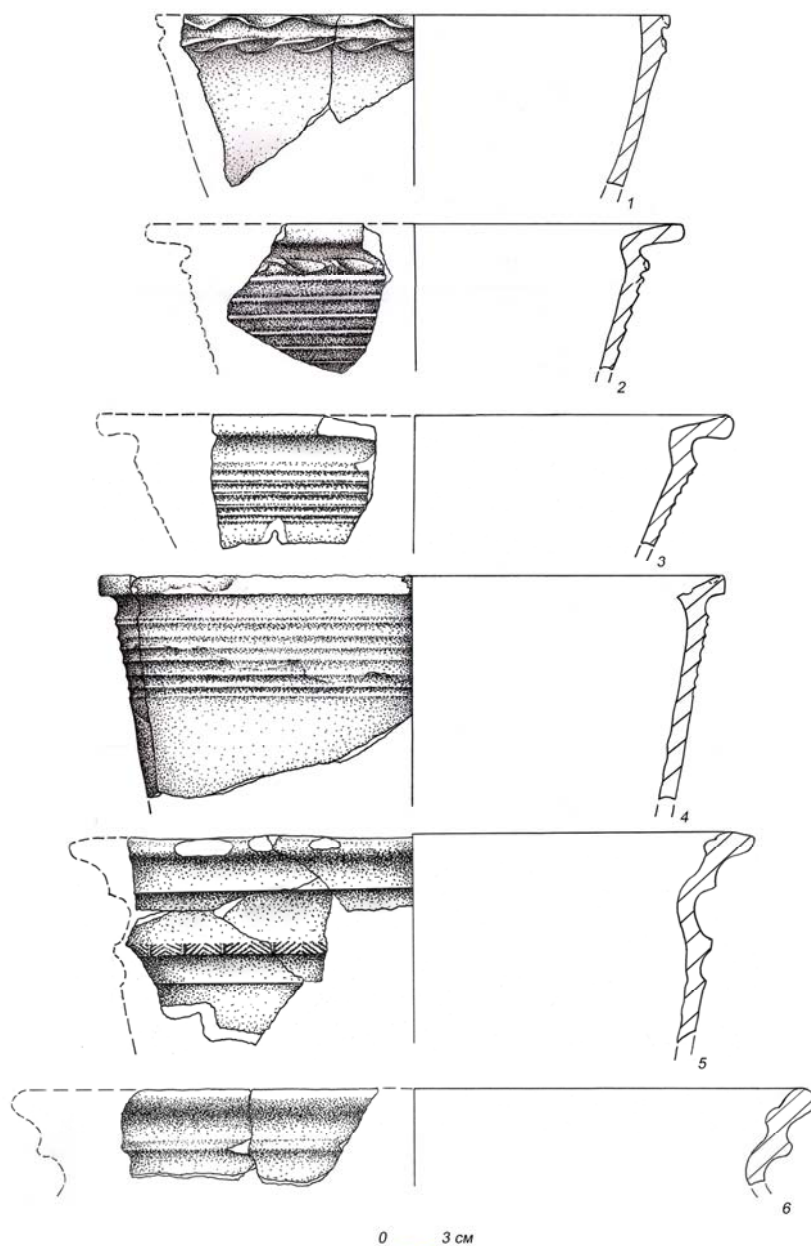

Рис. 10. Фрагменти вінець макітер XIV–XVI ст.
Fig. 10. Fragments of rims of noddles from XIV–XVI centuries

здійснив Р. Багрій у середині 1980-х років. Роботи велися всередині костелу Святого Йоана Хрестителя, де виявлено поховання XIII ст., що дали змогу встановити час спорудження храму [Багрій, 1985, с. 13; 1986, с. 212].

Неподалік досліджуваної ділянки на місці сучасного ринку “Добробут” у 1992 р. проводили масштабні археологічні роботи на площі приблизно в 1 000 м². Під час цих робіт виявлено культурні нашарування та об’єкти V–XVIII ст. [Івановський, 1993, с. 74–75]. У південному напрямку від сучасної ділянки у 2009 р. Львівська експедиція НДЦ “Рятівна археологічна служба” ІА НАН України на чолі з О. Лазурком проводила дослідження на

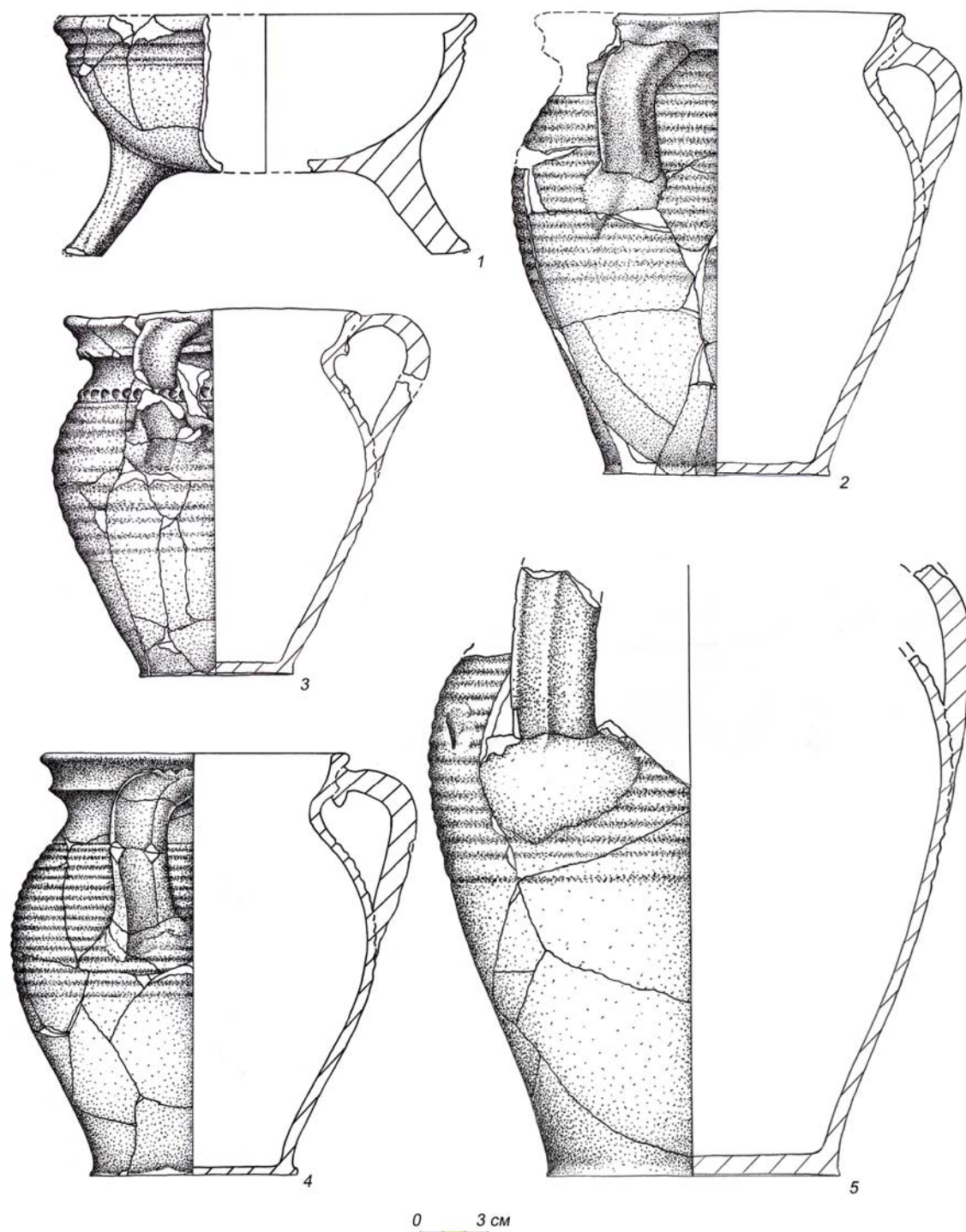

Рис. 11. Керамічний посуд XV–XVI ст.

Fig. 11. Ceramic ware from XV–XVI centuries

пл. Я. Осмомисла, де виявлено залишки дерев'яної дороги та рухомий матеріал XII–XIII ст. [Лазурко, Ткач, Шніцар, Войтович, 2011, с. 215].

Дослідження в межах Жовківського передмістя та неподалік вул. Підмурної здійснені на пл. Старий Ринок – головній площі княжого міста [Крип'якевич, 1991, с. 15–16]. Проведені тут

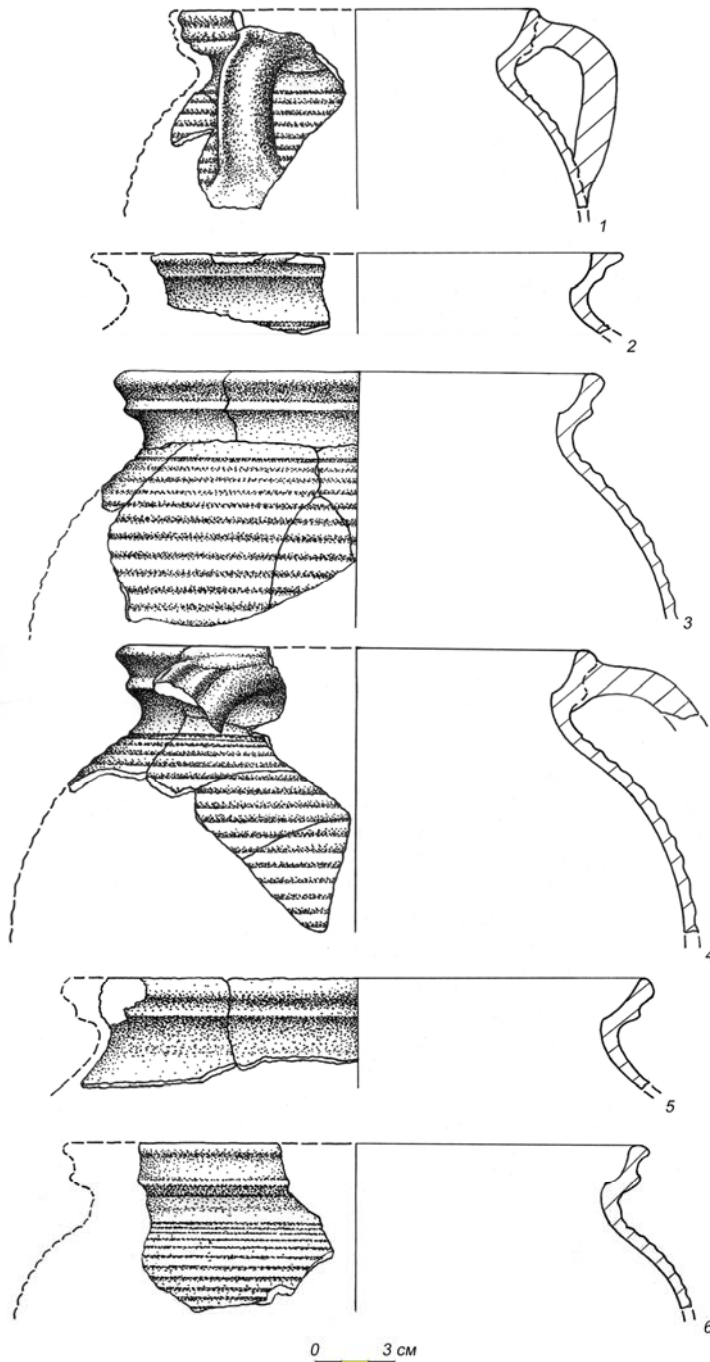

Рис. 12. Фрагменти вінець горщиків XV–XVI ст.
Fig. 12. Fragments of rims of pots from XV–XVI centuries

складало будівельне сміття, яке залягало на глибину 2,5 м. Шар будівельного сміття утворився в результаті розбирання будинків у XIX ст. Під час нагляду встановлено, що в південній частині ділянки залишки колишніх будинків збереглися на рівні підвальних приміщень із цегляним покриттям стелі. Натомість фундаменти будинку, розміщені в

розкопки в 1997 р. були зумовлені будівельними роботами. На дослідженій площі понад 500 м² виявлені культурні нашарування потужністю до 5 м, які датуються часом від XIII до XIX ст. зокрема. Крім цього, на місці робіт зафіксовано залишки чинбарного комплексу XIV–XVI ст., зібрано різноманітний рухомий матеріал (із кераміки, металу, шкіри, кістки тощо) [Терський, Войнаровський, Овчінников, 2007, с. 295–314].

На основі даних, отриманих під час попередніх археологічних досліджень, проведених безпосередньо поряд із ділянкою за адресою вул. Підмурна, 5, можна стверджувати, що один з основних результатів – виявлення матеріалів давньоруського часу (XII–XIII ст.).

Археологічні дослідження

Площу ділянки дослідження розділено на сітку квадратів, розмірами 2×2 м. Північна сторона одержала цифрові позначення (1–12), західна – літерні (А–Т). За умовний “0,00” взято північно-західний кут будинку № 15 по вул. Б. Хмельницького, що дорівнює 280,20 м у топо-геодезичній системі міста. Рухомий археологічний матеріал фіксувався поглибинно, а в окремих випадках – пошарово. Виявленим мурам та об’єктам надано нумерацію в порядку їх розкриття.

Під час археологічних досліджень на території здійснено нагляд за земляними роботами. У ході будівельних робіт вибрано котлован, який на окремих ділянках сягав глибини 3 м, та залито бетонні свай під фундаменти медичного центру. На всій площі верхній шар

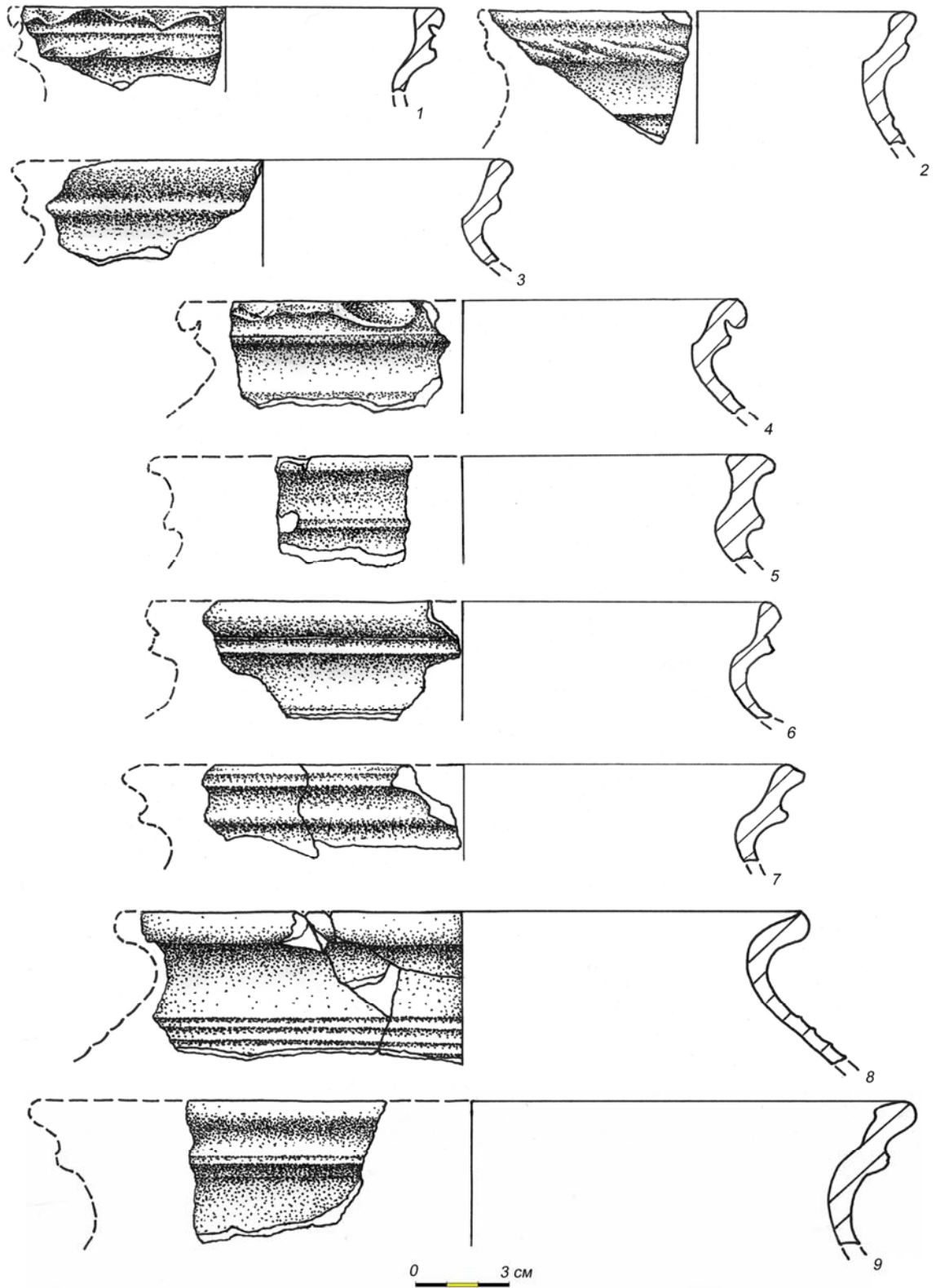

Рис. 13. Фрагменти вінець горщиків XV–XVI ст.
Fig. 13. Fragments of rims of pots from XV–XVI centuries

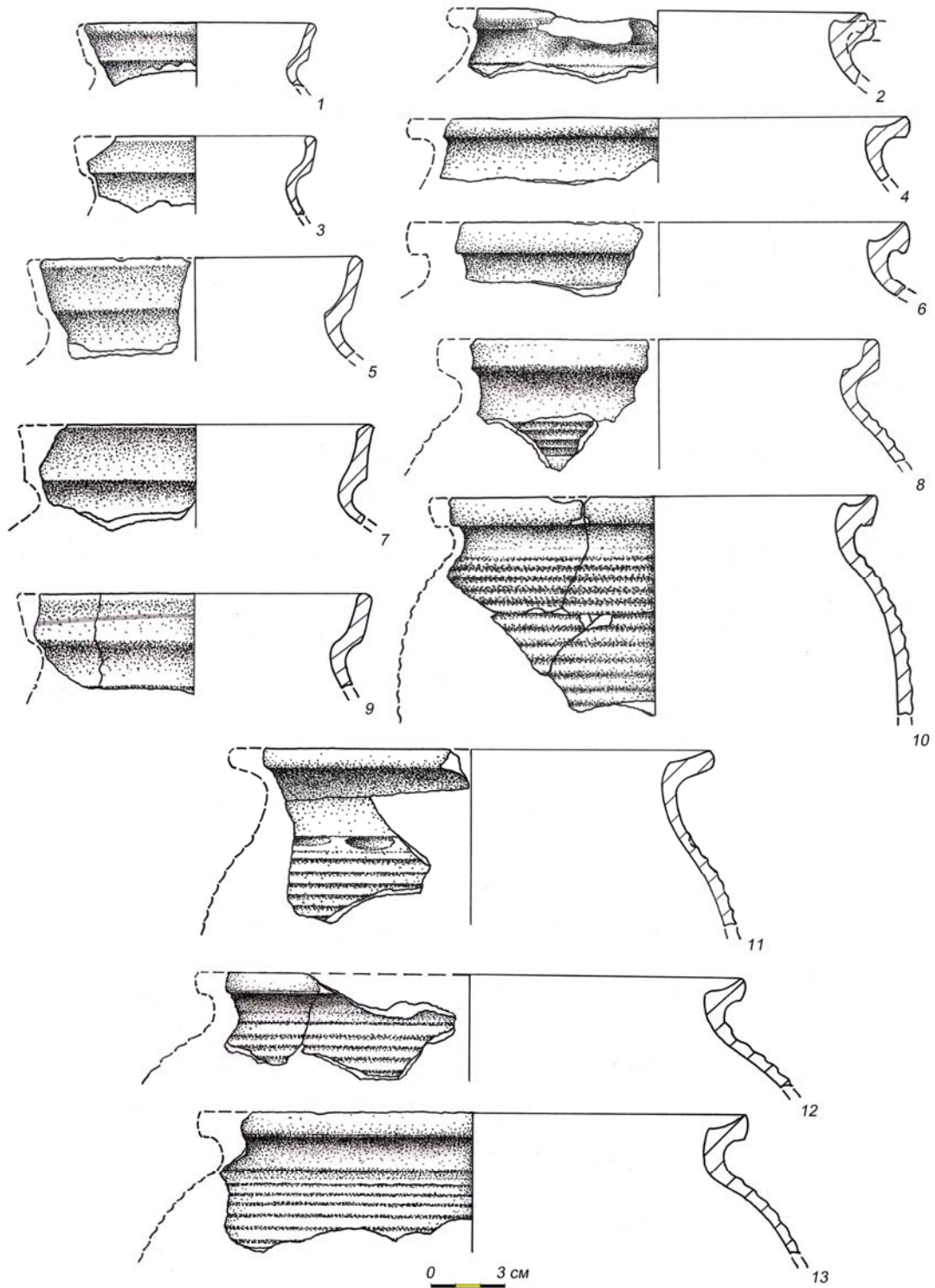

Рис. 14. Фрагменти вінець горщиків XV–XVI ст.
Fig. 14. Fragments of rims of pots from XV–XVI centuries

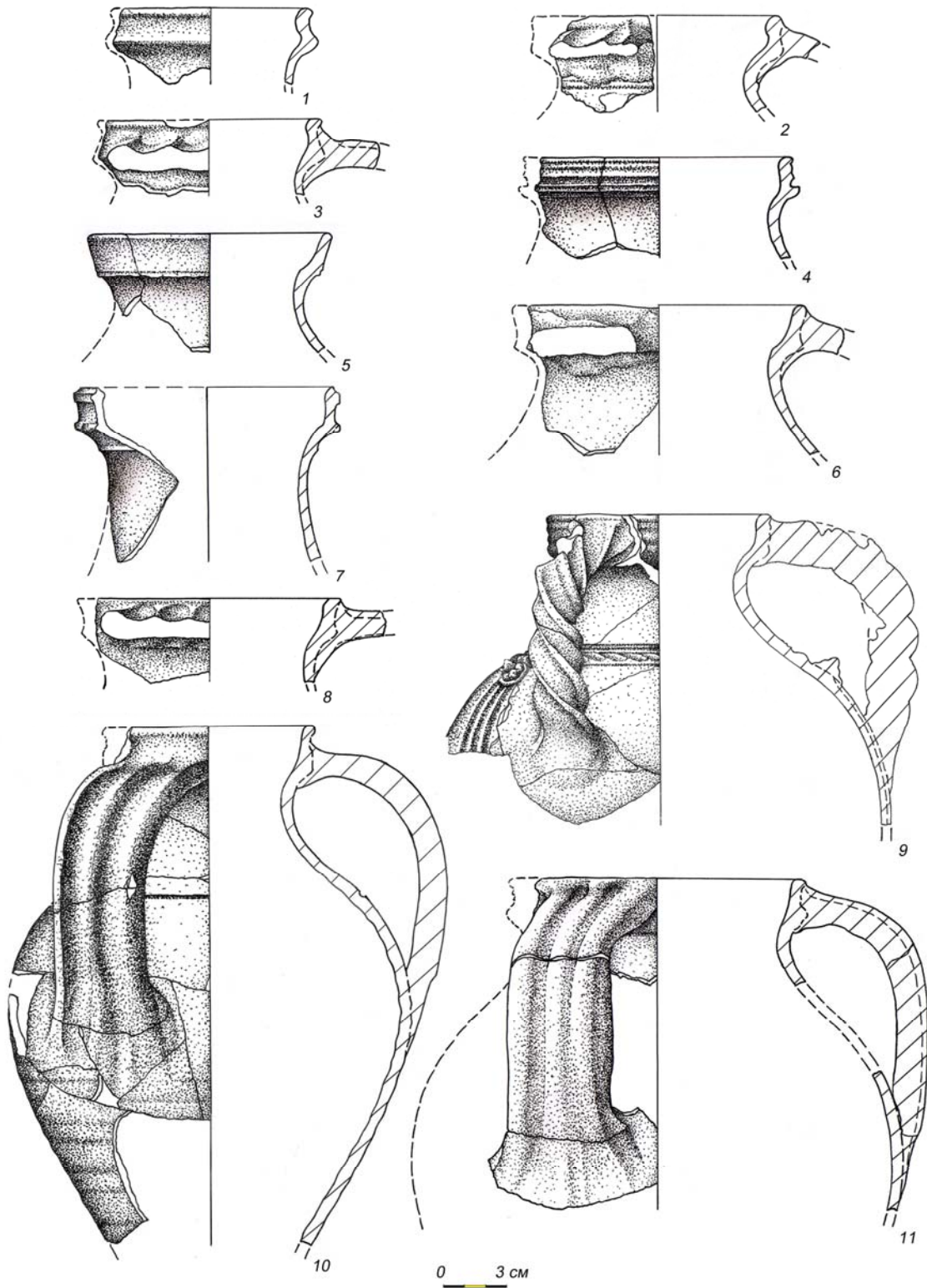

Рис. 15. Фрагменти глеків XV–XVI ст.
Fig. 15. Fragments of pots from XV–XVI centuries

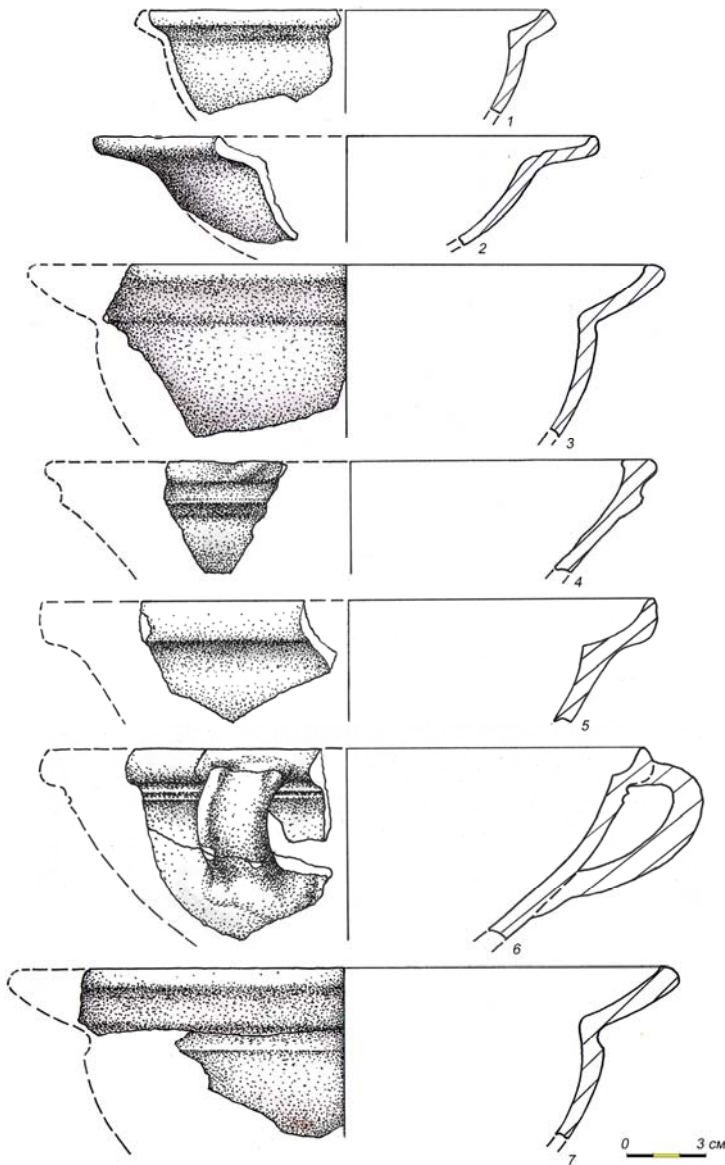

Рис. 16. Фрагменти мисок XV–XVI ст.
Fig. 16. Fragments of bowls from XV–XVI centuries

утворився під час розбирання будинку (рис. 2, шар 1). Нижче залягали шари, пов'язані зі спорудженням фундаментів будинку (рис. 2, шар 3–7). За ними – малопотужні XVII–XVIII ст. (рис. 2, шар 8–15). Найпотужніші культурні нашарування датуються XV–XVI ст. Завтовшки вони до 1,8 м і найкраще зафіксовані в північному стратиграфічному профілі (рис. 2, шар 16–23).

Ділянка розташована на правому березі р. Полтви, що спричинило сильну вологість ґрунтів, починаючи з глибини 3,5 м. Це сприяло й тому, що виявлені вироби зі шкіри та металеві речі добре збереглися. Окрім цього, шари XV–XVI ст. насичені значною кількістю кісток свійських тварин. Стратиграфічні шари XV–XVI ст. не однорідні – різняться

північній частині ділянки, практично повністю розібрані, а їхні залишки зафіксовані на рівні підосви. Наглядаючи за забурюванням паль під фундаменти, вдалося встановити, що від рівня дна котловану і нижче залягають непорушні культурні нашарування потужністю 2–3 м (до 6 м від рівня умовного “0,00”). Такі спостереження дають змогу зробити висновки, що нижче рівня будівництва будинків XIX ст. збереглися більш ранні культурні нашарування, не зруйновані австрійською забудовою. Окрім цього, під час забурювання паль встановлено, що по периметру досліджуваної площі материк представлений у вигляді мергелю сіро-молочного кольору.

Траншея 1 закладена в північній частині ділянки у кв. 6–10/В–Г, розмірами 10×2,6 м. Рівень поверхні під траншею 1 залягав нерівномірно на глибині 1,95–2,6 м від рівня умовного “0,00”. Такі коливання утворилися під час земляних робіт будівельників (вибирання котловану). А отже, культурний шар XIX ст. був повністю зруйнований.

Нашарування ґрунту в межах усієї траншеї простежено до материка, який виступив на глибину 5,3 м у східній частині траншеї і на 6,0 м – у західній. Верхній шар представлений завалом будівельного сміття, що

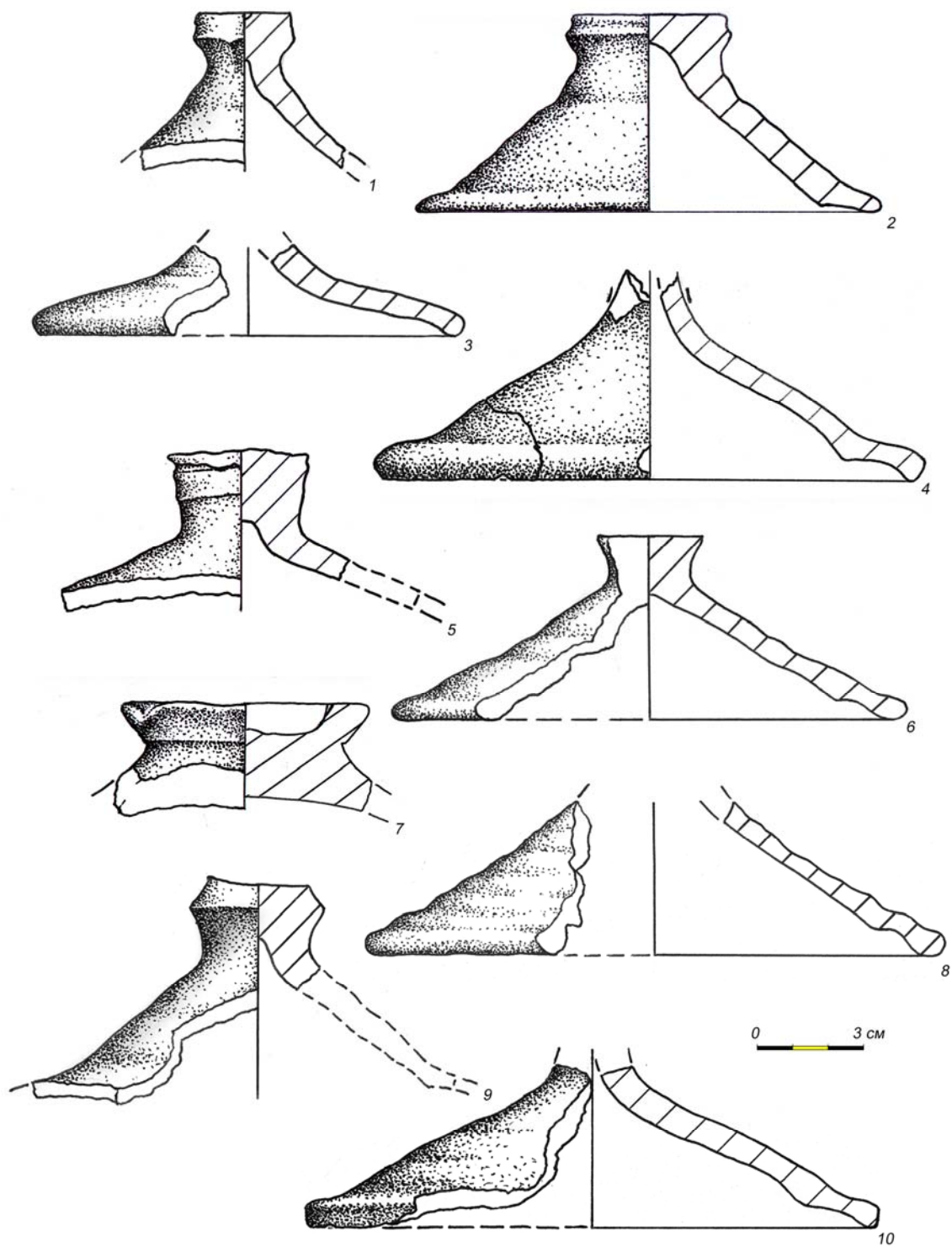

Рис. 17. Фрагменти покришок XV–XVI ст.
Fig. 17. Fragments of caps from XV–XVI centuries

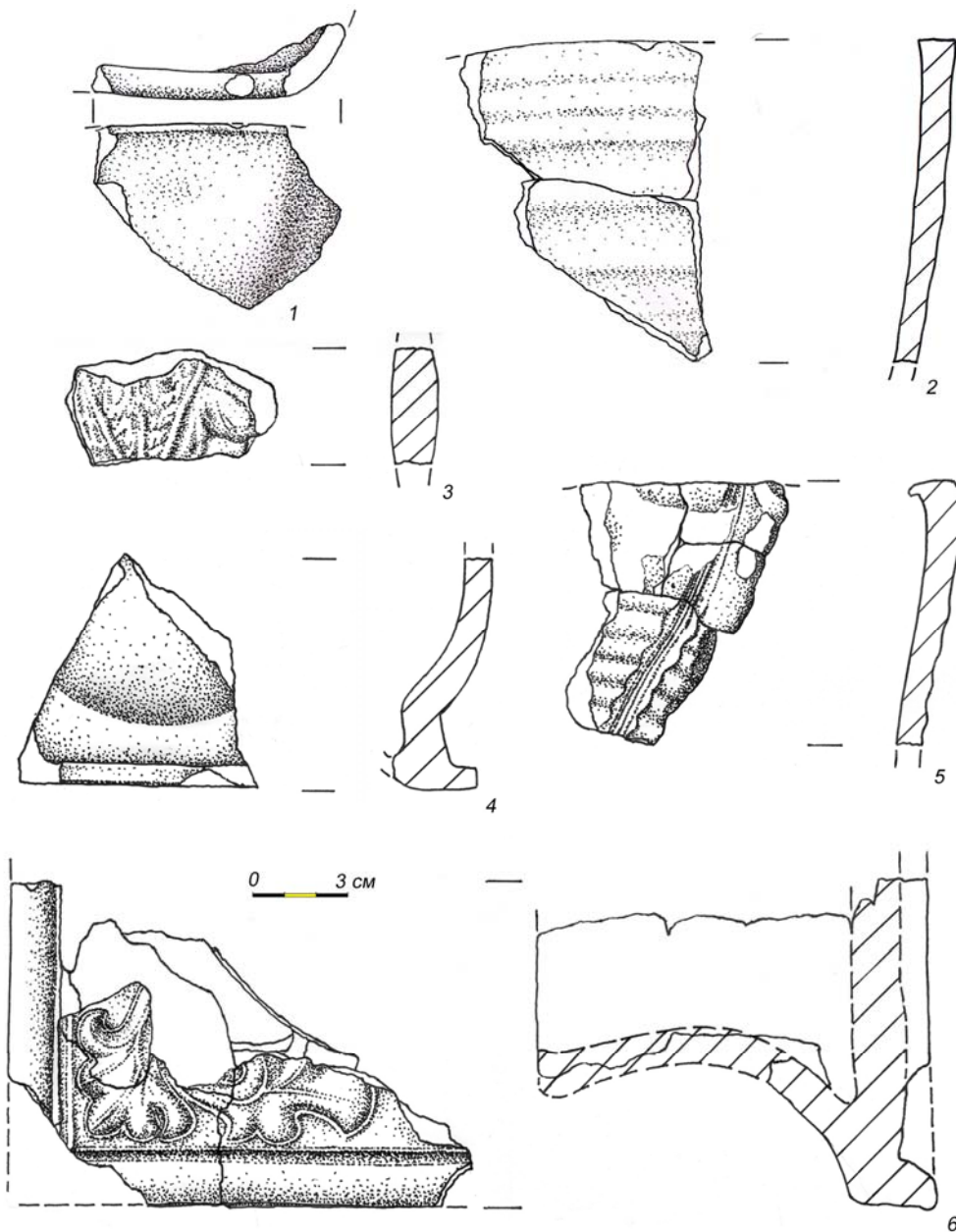

Рис. 18. Фрагменти кахель XV–XVI ст.

Fig. 18. Fragments of tiles from XV–XVI centuries

структурою, присутністю чи відсутністю певних вкраплень. Верхній шар XVI ст. характеризується вмістом значної кількості перегною та гілок дерев (переважно берези) (рис. 2, шар 17; фото 12). На глибині 5,3–5,5 м зафіксований локальний шар, що залягав у західній частині траншеї та характеризувався вмістом жирного суглинку зі значною кількістю артефактів (рис. 2, шар 20). Тут, зокрема, виявлено розвали декількох посудин XV–XVI ст., шкіряне взуття та кілька фрагментів цегли-пальчатки. Нижні культурні шари відзначаються зменшенням кількості рухомих артефактів і переходом від суглинків до супісків, які перекривали материк, представлений мергелем сірого кольору.

Муровані субстанції

На глибині 2,5 м і 3–3,2 м виявлено коронки двох вертикальних мурів (№ 1, 2) австрійського будинку, збудовані паралельно вул. Підмурній.

Мур 1 – поперечний мур будинку XIX ст., виявлений на глибині 2,5–2,7 м у кв. 10/В. Виготовлений із різноформатного каміння-пісковіку та вапняку, покладений на піщано-вапняний сіро-кремовий міцний розчин. Кладка рядова (рис. 4). Верхня частина муру виготовлена відкритим способом, свідчення чого – траншея завширшки 0,8 м, добре помітна в північній стінці та залягає на глибину 3,9 м. Нижня частина муру збудована закритим способом. Ширина відкритого в межах траншеї сягає 1,35 м. Його підшва лежить на глибині 4,2–4,3 м, на рівні шару чорного суглинку із вмістом шматків дерева та кераміки XV–XVI ст.

Мур 2 – поперечний мур будинку, виявлений на глибині 3–3,2 м у кв. 7/В-Г. Виготовлений із різноформатного каміння пісковіку та вапняку. Розчин піщано-вапняний сіро-кремового кольору, слабо міцний. Кладка рядова. Товщина муру – 1,9 м. Мур 2 розібраний практично до підшви, яка залягає на глибину 3,8 м. Всього від муру 2 збереглося дві нижні верстви. Його підшва лежить на культурному шарі, ідентичному муру 1. Для дослідження нижніх культурних нашарувань у межах траншеї мур 2 було розібрано.

У північній стінці траншеї, в її західній частині, на одній глибині з муром 2 виявлено декілька масивних грубо оброблених каменів пісковіку та вапняку, які могли належати підшві повздовжнього муру австрійського будинку або ж становити залишки після його розбирання (рис. 2). Окрім цього, один із каменів лежав на дерев'яній дошці, яка могла залишитися тут від спорудження фундаменту будинку.

На площі від південно-східного кута муру 1 до північно-західного кута траншеї на глибині 3,55 м (у східній частині траншеї) та 4,3 м (у західній) виявлено дерев'яний водогін, виготовлений із прямокутних колод твердого дерева (можливо, дуб). Середина колоди видовбана, прямокутної форми. Розмір отвору сягає 15×17 см. Товщина стовбура – 28 см, висота – 24 см. Зверху дерев'яний водогін щільно накривала покрішка, виготовлена із дошки розмірами 27–29×4 см. Найкраще збережена покрішка у кв. 8-9/Г мала загальну довжину 2,28 м. Натомість на всій іншій площі водогону була або сильно пошкоджена, або ж відсутня взагалі. Загальна довжина відкритого в межах траншеї водогону сягає 8,2 м (фото 10). У кв. 9/Г виявлено місце стику між двома дерев'яними трубами, з'єднаними між собою у пазову конструкцію. Нижній паз однієї труби завдовжки 20 см, завширшки 20 см, товщина стінок – 2 см. Він щільно примикає до кінця іншої (фото 11). Така конструкція кріплення забезпечувала добру фіксацію між собою двох труб й унеможлиблювала протікання води. В середині водогону рухомого матеріалу не виявлено.

Мур 1 перерізає водогін у південно-західному куті траншеї, а мур 2 лежить вище від нього. Це свідчить про те, що він функціонував тут раніше від забудови ділянки в XVIII–XIX ст. У західній частині траншеї він врізається в культурні шари XV–XVI ст. Тому його варто датувати не раніше XVII ст. Подібний водогін виявлено під час досліджень на пл. Старий Ринок. Він залягав на глибину 3,3–3,5 м відносно сучасної поверхні. Така глибина залягання наближена до нашого. Крім цього, виявлений там керамічний матеріал датований першою половиною XVII ст. [Терський, Войнаровський, Овчінніков, 2007, с. 296–297].

У південно-західній частині траншеї у кв. 6/Г та частково 7/Г відкрито одну (північну) сторону дерев'яної споруди каркасно-стовпової конструкції (рис. 3), збудованої на зрубній основі – підшві. Нижні колоди входили у зруб прямокутної форми. Товщина поперечної колоди становила 18 см, висота – 14 см. Висота повздовжньої сягала 20 см. Зверху на зрубній основі лежали два ряди дощок, які зі середини опиралися на вертикальний стовп прямокутної форми розмірами 10×8 см, верх якого виявлений на глибині 3,57 м і виступав вище від верхньої дошки на 20 см. Верхня дошка залягала на глибині 3,76 м, натомість нижня – 4,01 м. Їхні розміри: висота – 20 см, товщина – 6,5 см. Дерев'яна конструкція виготовлена з дерева

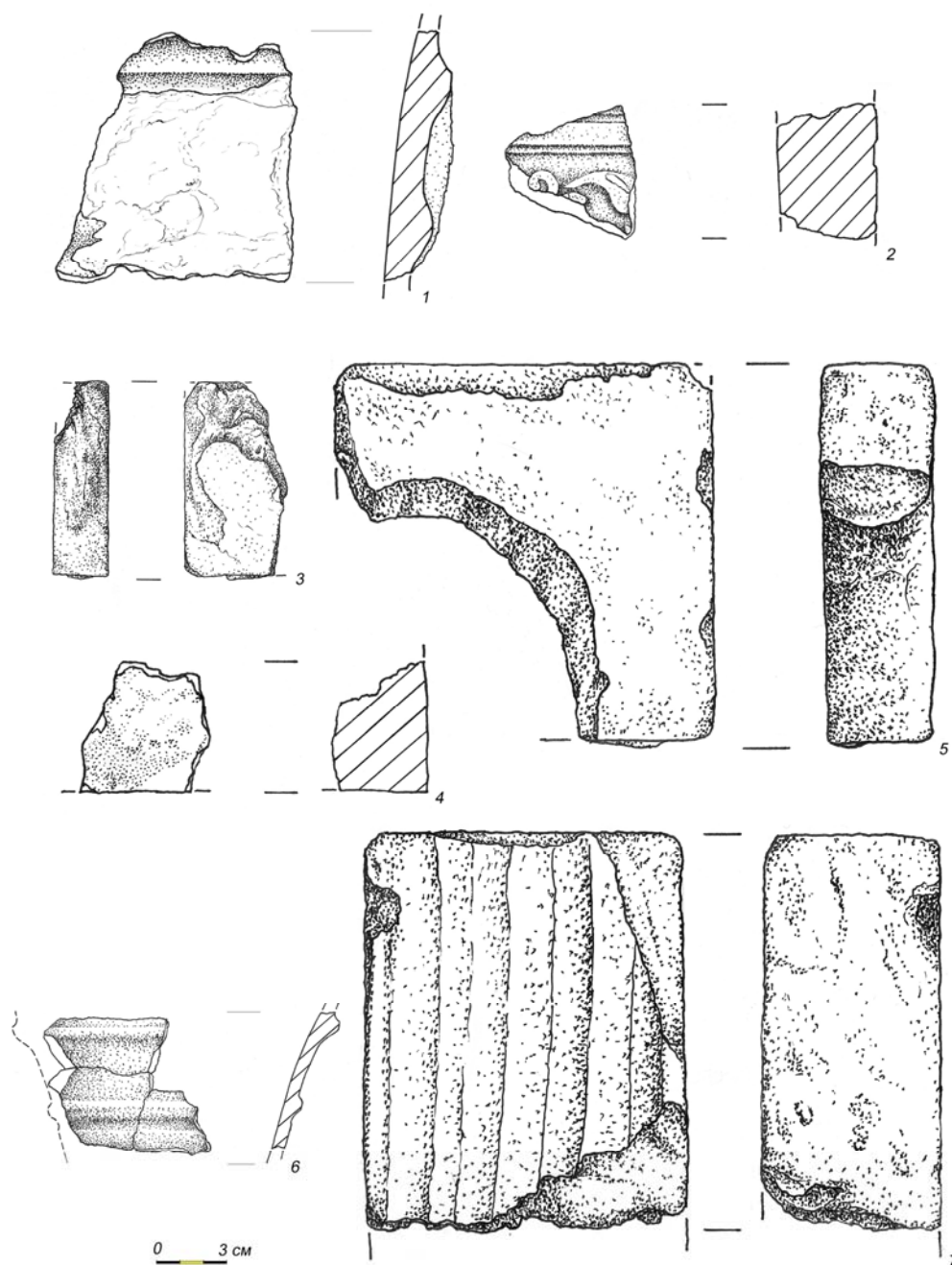

Рис. 19. Фрагменти будівельної кераміки XV–XVI ст.

Fig. 19. Fragments of building ceramic from XV–XVI centuries

твердої породи (можливо, дуб). Загальна довжина відкритої дерев'яної конструкції по лінії захід–схід сягає 3,75 м (фото 13). Верхні нашарування споруди складаються із сіро-коричневого шару будівельного сміття. У середині рухомого матеріалу не виявлено. З огляду на те, що дерев'яна споруда та водогін перебувають у межах одних культурних нашарувань і збудовані на одній осі (південний схід – північний захід), це може свідчити про їхню одночасовість і датуватись XVII ст.

Археологічні об'єкти

У межах траншеї 1 виявлено шість заглиблених об'єктів, що добре виділялися на рівні материка (фото 14). Материк виступав на глибину 5,3–6 м із пониженням у західному напрямку. Частина зафіксованих об'єктів виходить за межі траншеї, що унеможливило їхнє повне відкриття, оскільки траншея із трьох сторін обмежена попередньо встановленими будівельниками залізобетонними сваями. До них належать об'єкти № 1, 2, 4, 5, 6.

Об'єкт 1 виявлений у кв. 8-9/В-Г на глибині 5,66–5,75 м (рис. 5). Перш ніж його контури чітко окреслилися, на рівні виявлення над ним знайдено один великий горщик, покришку, дрібні фрагменти керамічного посуду та дві практично повністю збережені керамічні водогінні труби (рис. 7, 2, 4–6). Усі ці знахідки сконцентровані в центральній та південно-західній частині об'єкта. Об'єкт 1 – це підпрямокутної форми яма, південна стінка якої виходить за межі траншеї. Північно-західний кут своїм заповненням дещо відрізнявся від іншої частини відкритого об'єкта. Як згодом виявилось, це більш ранній об'єкт (яма 2), перерізаний об'єктом 1. Отже, початкова форма об'єкта 1 – видовжено-овальна, яка наклалася на інший об'єкт. Це і надало йому неправильної прямокутної форми.

Заповнення об'єкта на рівні виявлення представлене суглинком сірого кольору із вкрапленням кісток свійських тварин і дрібних фрагментів керамічного посуду, який становив основну масу заповнення ями (рис. 6). Нерівномірно на різних глибинах залягали лінзи світло-сірих і темно-сірих суглинків із вмістом дрібних шматків вугликів чи мергелю. Однак ці лінзи не охоплювали всієї глибини заповнення об'єкта, а були сконцентровані в північній та південній частині. Натомість центральна частина об'єкта 1 представлена однорідним сірим суглинком (фото 15).

Після вибирання заповнення об'єкта встановлено, що він мав неправильно овальну форму розмірами 2,65×2,40 м, пологі стінки та досить рівне дно. На рівні дна в північно-східній частині розміщена наближена до овальної форми **яма 1**, видовжена по лінії північ–південь, розмірами 1,75×1,30 м із пологими стінками та нерівним дном, завглибшки 0,35 м від рівня дна об'єкта (рис. 6). Дно об'єкта залягало нерівномірно на глибину 0,6–0,9 м від рівня виявлення. Уздовж східної стінки об'єкта 1 на рівні материка зафіксовано на відстані 0,36 м та 0,55 м три струхлявілі кілки прямокутної форми розмірами 5×4, 3×3 і 3×3 см. Найімовірніше, виявлені сліди від кілків були залишками огорожі, що оточувала об'єкт 1. На відміну від східної стінки, контури західної були розмитими та зливалися з об'єктом 2.

Яма 2 виявлена у кв. 8/В на глибині 5,75 м (рис. 6). На рівні виявлення вона слабо виділялася із контурів об'єкта 1 більш світлішим забарвленням заповнення. Частково перерізна об'єктом 1 зі східної сторони, а з західної до неї примикає східна стінка об'єкта 2. Яма 2 у плані видовженої овальної форми, розмірами 1,3×0,6 м, із прямими стінками та пологим дном, завглибшки 0,27 м, що понижується у південному напрямку. Заповнення однорідне, складається із суглинку сірого кольору.

У заповненні ями на глибині 0,1 м від рівня виявлення об'єкта 1 зафіксовано розвал горщика світло-коричневого кольору випукло-яйцеподібної форми (рис. 7, 1). Виявлений горщик за формою та виконанням вінець подібний до знайденого в об'єкті 1. Відмінність між ними в тому, що виріб із ями 2 значно менших розмірів, а також на його тілі збереглася стрічкова ручка, відсутня на іншому виробі. Можна припустити, що яма 2 дещо раніша за об'єкт 1, який згодом частково перерізав її заповнення. Виявлений у ямі матеріал дозволяє датувати об'єкт кінцем XIV – першою половиною XV ст. і функціонально визначити його призначення як господарське.

У заповненні об'єкта 1 виявлено значну кількість рухомого матеріалу, представленого керамічними та металевими виробами. Перші складаються із будівельної кераміки (згаданих двох труб) і посуду. Дві глиняні труби світло-коричневого кольору циліндричної форми, із дещо розширеною однією стороною та вертикально зрізаними краями. У двох випадках протилежна сторона пошкоджена, що не дозволяє визначити первісну довжину виробів (рис. 7, 4, 6). Хоча на основі повністю збережених виробів із вул. Б. Хмельницького можна

припустити, що їхня довжина становила 35–36 см [Войтович, Войтович, 2014, с. 145–146, рис. 48–49]. Зовнішня поверхня труб старанно заглажена, внутрішня – із добре помітними кругами, що утворилися під час формування виробів. Діаметр керамічних труб – 9,4–11,2 см і 11–14 см із загальною довжиною 27,8 см і 29 см.

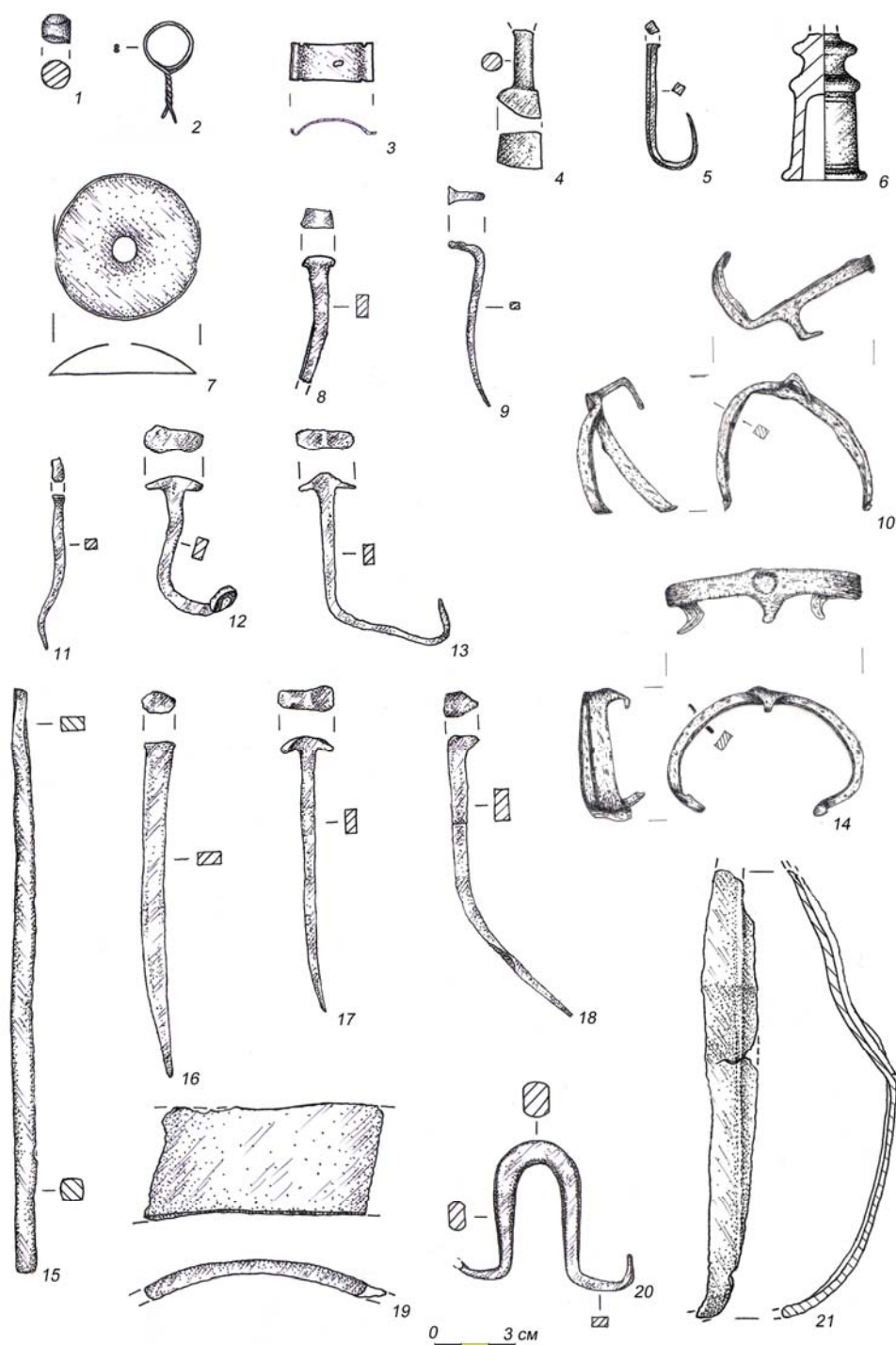

Рис. 20. Мегалеві вироби
Fig. 20. Metal artifacts

З усіх виявлених у заповненні знахідок найкраще представлений посуд, який складався із фрагментів горщиків, амфор, макітер і покришок. Зафіксовано горщик, форму якого вдалося повністю реконструювати, та 19 уламків від інших посудин. Посуд виготовлений із добре відмудленої керамічної маси з домішкою значної кількості середньозернистого піску. Випал добрий. Поверхня знахідок світло-коричневого, сірого та чорного кольорів. Повністю збережений горщик світло-коричневого кольору випукло-яйцеподібної форми із прямими вінцями, краї яких дещо відхилені назовні та горизонтально зрізані, добре виділеною увігнутою шийкою та невеликим плоским дном (рис. 7, 5). На переході шийки у тулуб зовнішня поверхня орнаментована п'ятьма заглибленими горизонтальними смугами. Крім збереженого горщика, привертає увагу орнамент ще одного виробу, де верхня частина плічок декорована у верхній частині горизонтальною смугою штампованих косих ліній, перехрещених між собою. Нижче на максимальній опуклості тіла посудини нанесено дев'ять заглиблених горизонтальних смуг (рис. 7, 3).

Із загальної кількості виявлених фрагментів горщиків виділяються декілька уламків (одне денце та боковина), керамічна маса яких відповідає виробам давньоруського часу (рис. 8, 2). А також два фрагменти вінець, які за керамічною масою та виглядом виконання датуються кінцем XIII – першої половини XIV ст. (рис. 8, 4).

Окрім горщиків, найкраще представлені покришки (дві одиниці). Для них спільною ознакою є масивна округла ручка з піднятими вгору, горизонтально зрізаними чи заокругленими бортиками, внаслідок чого всередині формується заглиблення (рис. 8, 1).

Повністю збережена миска такої форми: масивне денце на кільцевому піддоні кріпилося до стінок конічної форми, а її вінця, підняті вгору, прямі із заокругленими краями. Внутрішня поверхня виробу вкрита зеленою поливою та орнаментована заглибленим мотивом у вигляді квітки із п'ятьма пелюстками (рис. 7, 2). Подібна миска на кільцевому піддоні з повністю збереженим профілем виявлена неподалік досліджуваної ділянки у шурфі 4 на вул. Б. Хмельницького у Львові та датується XIV–XV ст. [Войтович, Войтович, 2014, рис. 41]. Такі ж часто знаходять під час археологічних досліджень на Півдні України, зокрема у Криму, їх функціонування припадає на XIV – початок XV ст. [Гаврилов, Майко, Семенов, 2014, рис. 1, 3; Яшаева, 2012, с. 146, рис. 4].

Доволі складно говорити про форму амфор і макітер (рис. 8, 3), оскільки вони збережені фрагментовано. Відзначимо, що керамічна маса виявлених частин амфор відзначається добре відмуденою, із домішкою ледь помітного дрібнозернистого піску, глиною та поверхнею цеглястого кольору.

Металеві вироби, порівняно з керамікою, становлять нечисленну групу речей і представлені трьома добре збереженими предметами, виготовленими з чорного металу. Це – цвях прямокутної в перетині форми, фрагмент пластини і штир у перетині прямокутної форми, із звуженими кінцями, один з яких овальний у перетині (рис. 8, 5).

Зважаючи на особливості об'єкта 1 та рухомий матеріал, його можна інтерпретувати як яму господарського призначення, що датується першою половиною XV ст. Оскільки виявлений рухомий матеріал, зокрема кераміка, побутував упродовж кінця XIV–XV ст., чітким індикатором тут стали керамічні водогінні труби, які з'явилися у вжитку на початку XV ст. (1407). Про час спорудження водогонів залишено згадку у “Хроніці міста Львова” Дениса Зубрицького: *“1407 – ... Цього року бурмистр Петро Штехер вперше провів воду до міста глиняними трубами з джерела, що було на шпитальному ґрунті”* [Зубрицький, 2002, с. 66]. Ймовірно, керамічні водогони були споруджені у Львові на декілька років раніше, проте не утвердилися у водогінній справі й досить швидко їх замінили на дерев'яні труби, які функціонально виявилися значно надійнішими та дешевшими [Charewiczowa, 1934, s. 7–8, 14]. А отже, досліджений об'єкт датуємо першою половиною XV ст., тобто часом побутування керамічних водогонів.

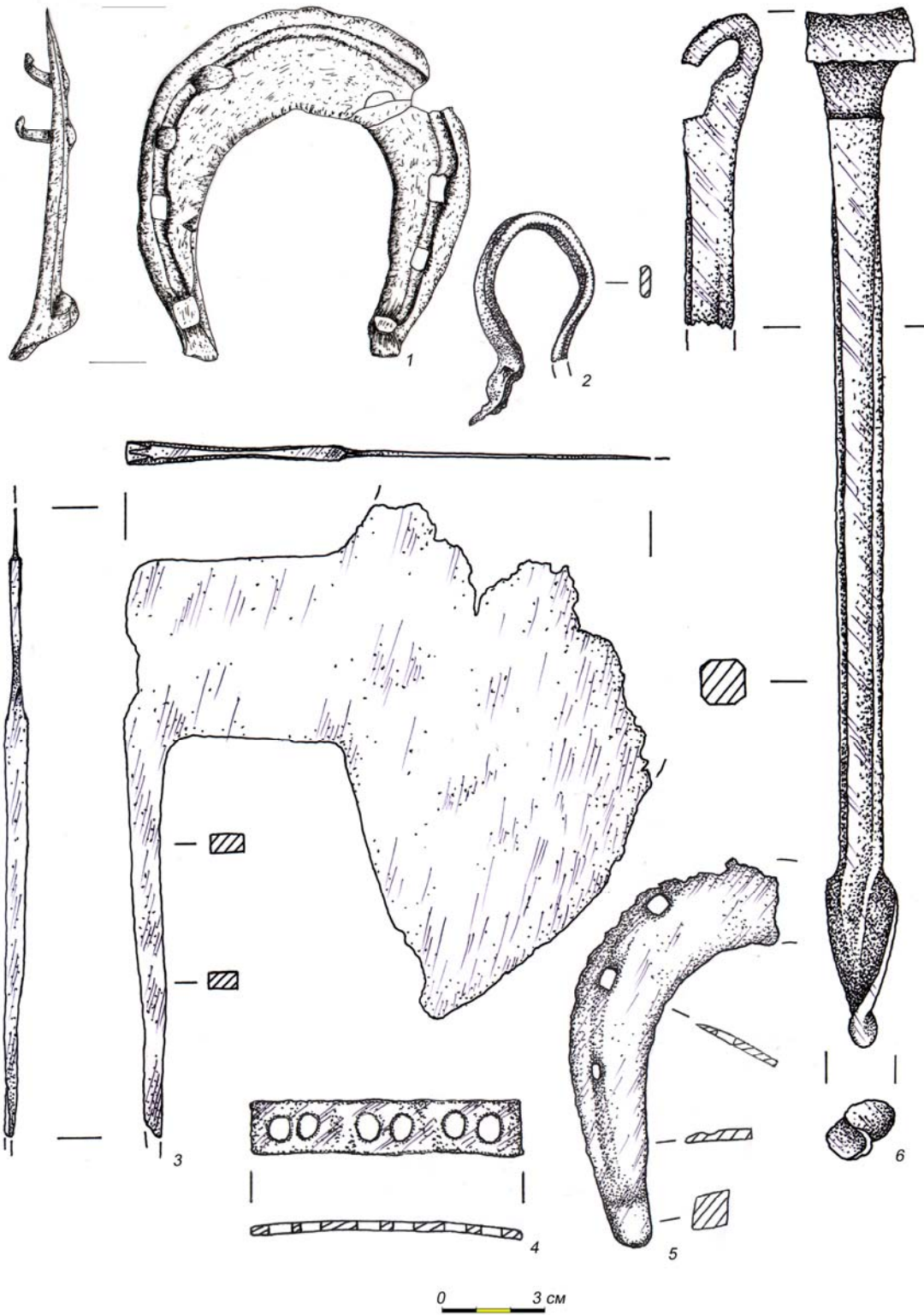

Рис. 21. Металеві вироби
Fig. 21. Metal artifacts

Об'єкт 2 простежено у кв. 7-8/В-Г на глибині 5,8 м (рис. 5). У плані форма об'єкта видовжено-прямокутна. Південна частина виходить за межі траншеї, східна – примикає до об'єкта 1, західна – до об'єкта 4, північно-західна розміщена на відстані 0,03–0,10 м від об'єкта 3. Розміри становлять 2,3×1,2–1,5 м, завглибшки 0,3–0,6 м. Стінки пологі, дно нерівне, завглибшки 0,3 м. На рівні дна виявлено чотири овальні ямки різної величини (рис. 6).

Яма 1 виявлена на межі з об'єктом 1, при східній стінці об'єкта 2. Форма – неправильно овальна, розміри – 0,3×0,2 м, із пологими стінками та нерівним дном, що залягало на глибині 0,1 м відносно дна об'єкта 2.

Яма 2 виявлена на відстані 0,06–0,10 м у західному напрямку відносно ями 1. Вона овальної форми, діаметром 0,7 м, стінки пологі, дно рівне, завглибшки 0,1–0,15 м відносно дна об'єкта.

Яма 3 виявлена у кв. 8/Г у південно-східній частині об'єкта 2, на межі при східній стінці. Форма – наближена до овальної, розміри – 0,28×0,34 м, стінки та дно пологі, завглибшки 0,13 м від дна об'єкта 2.

Яма 4 розташована у кв. 7/Г у південній частині об'єкта. На відміну від трьох попередніх, досліджена частково, оскільки її південна частина виходить за межі траншеї. Вона неправильно овальної форми, із прямими стінками та рівним дном. Розмірами 1,4×0,8 м, завглибшки 0,4 м відносно дна об'єкта 2.

У заповненні об'єкта виявлено незначну кількість рухомого матеріалу (дев'ять одиниць), представленого дрібними уламками керамічного посуду та фрагментом залізного цвяха. Уламки посуду належать боковинам амфор і горщиків. Амфори виготовлені з добре відмуненого керамічного тіста із домішкою дрібнозернистого піску. Випал фрагментів добрий, поверхня цеглястого кольору. На одній з боковин нанесено орнамент у вигляді горизонтальних заглиблених смуг. Натомість поверхня фрагментів боковин горщиків (чотири одиниці) сірих відтінків, рідше – світло-коричневих. На основі характеристик керамічної маси та зовнішніх ознак уламків посуду виявлений матеріал датуємо XIV–XV ст. Об'єкт 2 інтерпретуємо як об'єкт господарського призначення.

Об'єкт 3 зафіксований у кв. 7/В на глибині 5,83–5,88 м відносно умовного “0,00”, на відстані 0,1 м на північний схід від об'єкта 2 та 0,2 м на північ від об'єкта 4 (рис. 5). На рівні виявлення його форма була наближена до овальної. Після вибирання заповнення встановлено, що вона дещо розширилась у північно-східному напрямку, розміри – 1,1×0,5–0,6 м. Стінки пологі, дно нерівне, завглибшки 0,1 м. Заповнення об'єкта неоднорідне: південно-західна частина заповнена суглинком сірого кольору із вкрапленням каменю пісковика, північно-східна – рихлим мергелем світло-сірого та світло-молочного кольорів (рис. 6).

У заповненні знайдено два фрагменти боковин амфор цеглястого кольору, завтовшки 0,4–0,5 см та 1,2–1,3 см, подібні до виявлених в об'єкті 2. Зважаючи на фрагменти посуду, виявлений об'єкт датуємо XIV–XV ст.

Об'єкт 4 залягав у кв. 7/В-Г на глибині 5,9 м (рис. 5). На рівні виявлення форма об'єкта видовжено-прямокутна, довшою стороною по лінії північ-південь. Західна стінка перерізана об'єктом 2, південна – виходить за межі траншеї, східна розміщена на відстані 0,05–0,3 м від об'єкта 5. Після вибирання заповнення встановлено, що об'єкт понижувався в північному напрямку. Його розміри – 1,5×0,4–0,7 м, стінки пологі, дно рівне, завглибшки 0,1 м. У північній частині об'єкта на рівні дна виявлено овальної форми яму діаметром 0,6 м, із пологими стінками та нерівним дном, завглибшки 0,15 м від рівня дна об'єкта 4. Заповнення об'єкта складалося з шару суглинку сірого кольору із дрібними шматками мергелю (рис. 6). У заповненні рухомого матеріалу не виявлено.

Об'єкт 5 виявлений у кв. 6-7/В-Г на глибині 5,9–5,95 м (рис. 5). Зі східного боку межує з об'єктами 3, 4, із західного на відстані 0,1–0,5 м розташований об'єкт 6. Його південна та північна стінки виходять за межі траншеї. Він наближений до овальної форми, видовжений по лінії північ-південь, із незначним розширенням у південній частині, розмірами 2,1–2,6×1,6–2,2 м. Стінки пологі, дно рівне, завглибшки 0,5 м. Заповнення об'єкта одношарове,

представлене масним суглинком чорного кольору, в якому чітко простежуються намивні лінії (рис. 6; фото 16).

У заповненні виявлено три дрібні уламки кераміки та фрагмент металевих цвяхів. Залізний цвях прямокутний у перетині, шапочка масивна, прямокутної форми. Кераміка представлена двома боковинами амфор цеглястого кольору, завтовшки 0,85–0,9 см та 1,15–1,25 см, і фрагментом покривки. Покривка світло-коричневого кольору конічної форми, із добре виділеними та горизонтально зрізаними краями. Рухомий матеріал характерний для XV ст. Отже, об'єкт 5 також датуємо XV ст. Найімовірніше, його використовували як своєрідний рів (фото 17). Підтвердження цього – значна кількість лінзоподібних утворень в однорідному суглинку, що виникають у результаті потрапляння води упродовж тривалого часу.

Об'єкт 6 зафіксований при західній стінці траншеї у кв. 6/В на глибині 5,95 м, неподалік об'єкта 5 (рис. 5). Досліджений частково, оскільки зафіксований у північно-західному куті траншеї. Форма вивченої частини об'єкта овальна, стінки пологі, дно рівне, завглибшки 0,3 м. Розміри відкритої частини становлять 1,0×0,3 м. Заповнення неоднорідне. Зверху на глибину 0,2 м залягав темно-коричневий суглинок із значною кількістю органіки (можливо, перегній). Нижче – рихлий (перевідкладений) світло-сірий мергель (рис. 6).

У верхній частині заповнення об'єкта в темно-коричневому шарі виявлено фрагмент денця горщика сірого кольору. На зовнішній поверхні денця помітні невеликі втиснення від підставки (можливо, тканини). За своїм виглядом і керамічною масою виріб характерний для XV ст. На основі цього досліджений об'єкт трактуємо як яму господарського призначення XV ст.

У результаті дослідження нерухомих об'єктів встановлено, що активне залюднення цієї частини ділянки відбулося у XIV–XV ст., на що вказує рухомий матеріал. Натомість культурні нашарування давньоруського часу в межах траншеї не виявлені, а зафіксований керамічний матеріал XII–XIII ст. перевідкладений і залягав у пізніших культурних шарах.

Рухомий археологічний матеріал

У процесі досліджень виявлено значну кількість артефактів. Залежно від матеріалу, з якого вони виготовлені, знахідки поділено на керамічні, металеві, скляні, кістяні, кам'яні та шкіряні. Хронологічно вони датуються від III до XIX ст. зокрема.

Найбільш ранній матеріал належить черняхівській культурі, знахідки якої представлені фрагментами посуду. Виявлений матеріал нечисленний – всього вісім одиниць. Кераміка переважно сірих або чорних кольорів, доброго випалу. Зовнішня поверхня деяких виробів старанно залощена. Найтиповіша знахідка цієї культури – фрагмент вінця невеликої мініатюрної миски (можливо, кубка), діаметр якої становить 10 см, а товщина стінок – 0,3 см. Миска конічної форми із відхиленими назовні заокругленими вінцями та добре вираженою косо зігнутою шийкою, відділеною від тіла ребристим плечиком (рис. 9, 1). Відповідно до класифікації Б. Строцьня, описаний фрагмент вінця належить до групи III, до якої входять відкриті миски S-подібної форми [Строцьня, 2008, с. 117].

Виявлений матеріал черняхівської культури не становив окремого культурного шару, а був виявлений у пізніших культурних нашаруваннях. Його перевідкладені рештки зафіксовано в середньовічних шарах. Це може свідчити про існування поблизу черняхівського поселення. Підтверджує таке припущення й дослідження 1992 р. на сусідній ділянці, на місці сучасного ринку “Добробут”. Тут виявлено матеріали та наземну споруду черняхівської культури [Ісаєвич, 1996, с. 14; Петегірч, Филипчук, 1996, с. 27–28].

Керамічні вироби давньоруського часу складають незначну групу знахідок (13 одиниць). Усі вони, як і матеріали черняхівської культури, не становили окремого культурного шару. Посуд виготовлений із керамічної маси з домішкою значної кількості грубозернистого піску. Фрагменти посуду переважно товстостінні сіро-коричневого, рідше цеглястого кольорів. Вони належать до одного виду – горщиків. Вінця переважно відігнуті назовні, краї заокруглені та потовщені з невеликою виїмкою для покривки із внутрішньої сторони (рис. 9, 7, 8). Загалом

такий тип вінець – один із найпоширеніших на теренах Галицько-Волинського князівства у XII–XIII ст. [Малевская, 1969, с. 6]. Такого ж типу горщики становлять більшість виробів, виявлених під час досліджень на вул. Краківській у 2010 р. [Назар, Войтович, Войтович, 2012, рис. 43–45].

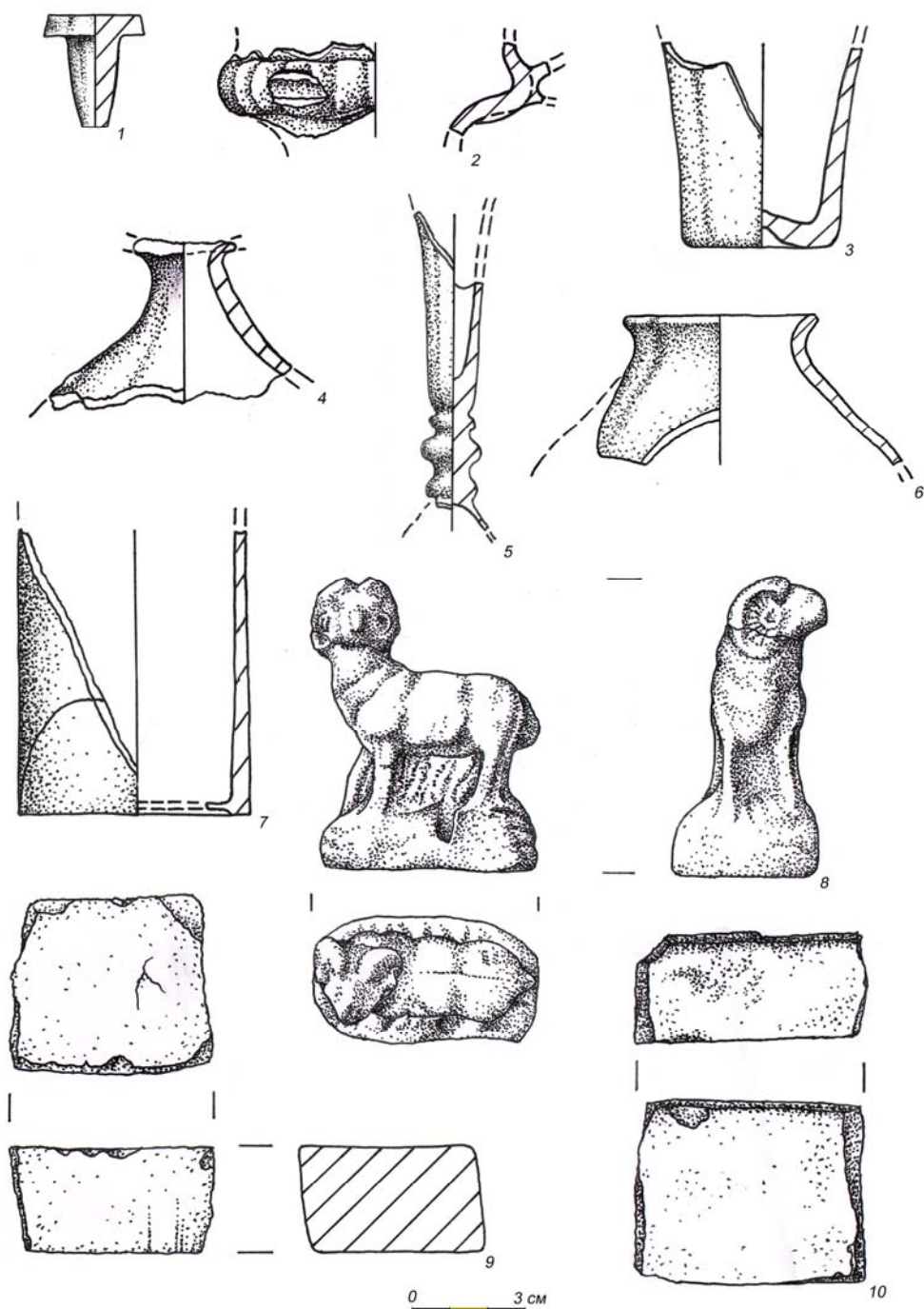

Рис. 22. Фрагменти скляних посудин (1–7), вироби з гіпсу (8) та каменю (9–10)
Fig. 22. Fragments of glass ware (1–7), gypsum products (8) and stone products (9–10)

Ще одне вінце давньоруського часу відрізняється від описаних відсутністю заокраїнки для покриття та наявністю нанесеного на верхню частину плічок горизонтального орнаменту у вигляді заглибленої хвильки.

Керамічний матеріал другої половини XIII–XIV ст. знайдений у дуже фрагментованому стані (всього 12 одиниць), представлений уламками вінець і донець горщиків. Кераміка коричнево-сірого та сірого кольорів. Усі горщики із відхиленими назовні вінцями та добре виділеною заокругленою шийкою, що плавно переходить у корпус. Товщина стінок коливається в межах 0,3–0,7 см, діаметр вінець – 16–20 см. Від посуду попереднього часу виявлені вироби відрізняються процесом подальшого ускладнення профілю вінець. Хоча трапляються вироби з типовими для давньоруського часу піднятими вгору, заокругленими краями вінець (рис. 9, 2). Більшість складнопрофільовані, з невеликою виїмкою із внутрішньої сторони (рис. 9, 5, 6). Зазвичай поверхня неорнаментована. Виняток – одне вінце горщика, яке по краях орнаментоване нігтьовими горизонтальними насічками (рис. 9, 9). Ще один фрагмент на шийці прикрашений горизонтальними заглибленими смугами. Інколи поверхня вкрита білою фарбою. Описаний тип вінець характерний для керамічних комплексів кінця XIII – першої половини XIV ст. [Гупало, 1994, с. 186, рис. 1].

У межах траншеї виявлено колекцію виробів XIV–XV ст., що нараховує понад 50 одиниць. Усі знахідки представлені фрагментами керамічних посудин, які належать горщикам, мискам, макітрам, глекам, покриттям та амфорам.

Амфори представлені дев'ятьма боковинами та двома ручками. Поверхня здебільша цеглястого кольору, добре заглажена. Боковини масивні, злегка випуклої форми. Ручки стрічкові, у перетині близькі до овальної форми.

Серед керамічних виробів XIV–XV ст. найбільше уламків горщиків. За профілем вінець можна виділити декілька груп.

До першої, найчисельнішої, належать вироби, вінця яких злегка відхилені назовні, краї горизонтально зрізані. Часто до країв вінець кріпилася плоска стрічкова ручка. До цієї групи належать два повністю збережені горщики, виявлені в об'єкті 1. Вони світло-коричневого кольору, випукло-яйцеподібної форми (рис. 7, 1, 5). Відрізняються посудини висотою (16 см та 24,2 см). Ці вироби знайдені разом із керамічною водопровідною трубою першої половини XV ст., що й допомогло встановити більш точний час побутування цієї групи виробів.

До другої належать вироби, вінця яких відхилені назовні, краї горизонтально зрізані (рис. 9, 10). Зовнішня поверхня одного з вінець орнаментована під шийкою горизонтальними заглибленими смугами (рис. 9, 4).

Третя група – вироби, вінця яких відхилені назовні, краї заокруглені із широкою виїмкою для покриття (рис. 9, 3). До рідкісної форми горщиків належить вінце світло-сірого кольору, циліндричної форми із заокругленими краями, зовнішня поверхня якого орнаментована двома горизонтальними заглибленими смугами. Такої ж форми горщики виявлені на вул. Краківській [Войтович, Войтович, Назар, 2012, рис. 6, 1]. Один із зафіксованих фрагментів вінець горщиків виконаний із незвично потовщеними краями, зовнішня поверхня яких орнаментована горизонтальною смугою, утвореною з косих штампованих насічок.

Виявлені макітри XIV–XV ст. у дуже фрагментованому стані (чотири одиниці). Вони належали масивним виробам темно-сірих кольорів конічної форми, з добре виділеною шийкою, відхиленими назовні вінцями, під якими із зовнішньої сторони сформований горизонтальний валик (рис. 10, 6). Деякі вироби у верхній частині тіла орнаментовані горизонтальною штампованою смугою у вигляді меандроподібних насічок (рис. 10, 5).

Миски разом із глеками та покриттями становлять найменшу групу виробів XIV–XV ст. Усього цим часом датується один фрагмент вінця миски та цілий виріб з об'єкта 1 (рис. 7, 2).

Глеки XIV–XV ст. представлені одним прямим вінцем цеглястого кольору, краї якого заокруглені, під ними нанесено горизонтальний валик. Внутрішня поверхня вінець вкрита коричневою поливою, зовнішня – зеленою.

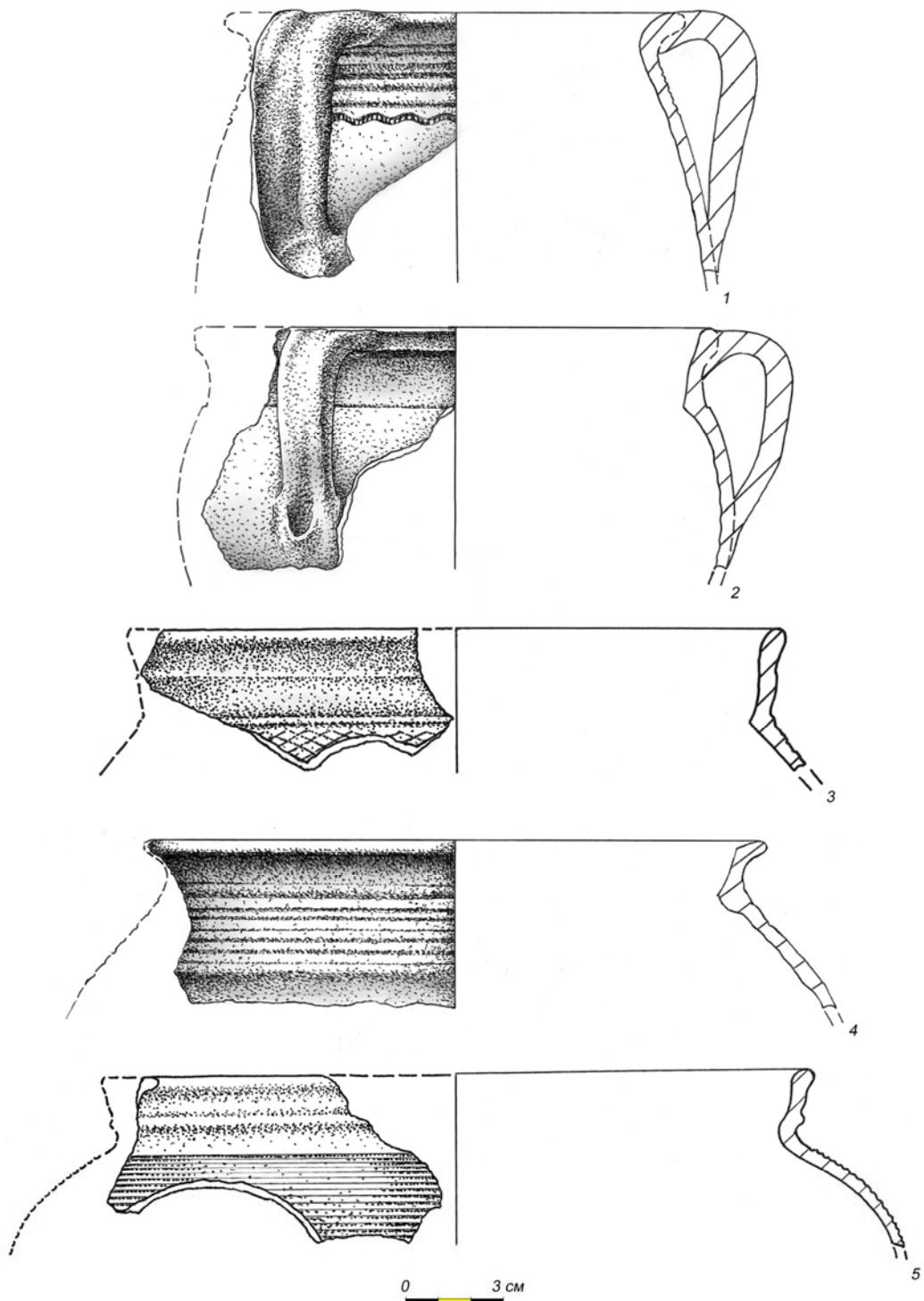

Рис. 23. Фрагменти керамічного посуду XVII–XVIII ст.

Fig. 23. Fragments of ceramic ware from XVII–XVIII centuries

Покришки XV ст. представлені одним виробом, виявленим в об'єкті 5. Покришка світло-коричневого кольору конічної форми з добре виділеними, горизонтально зрізаними краями. Вона досить масивна, завтовшки 0,6–0,7 см та діаметром у 14 см. Культурні нашарування

XV–XVI ст. на досліджуваній ділянці становлять найпотужніші антропогенні утворення. Тому зрозуміло, що виявлений речовий матеріал, зокрема кераміка, наймасовіший. Загалом керамічні вироби XV–XVI ст., представлені фрагментами посуду та будівельної кераміки, становлять 2/3 загальної кількості виявленого матеріалу. Керамічний посуд переважно чорних, темно-сірих, сірих кольорів доброго випалу і складається із фрагментів горщиків, глеків, мисок, макітер, сковорідок, друшляків та покришок.

Найбільшу групу посуду становлять горщики, більшість з яких виявлені в уламках (понад 350 одиниць), невеликих розмірів, переважно яйцеподібної форми. До країв вінець і максимальної опуклості тіла кріпилася стрічкова ручка з вертикальним рівчаком посередині. Три горщики збережені повністю (рис. 11, 2–4). Вони невеликих розмірів, заввишки 16–20 см. Найчастіше зовнішня поверхня виробів орнаментована горизонтальним рифленням (рис. 11, 2, 4–5; 12, 1, 3, 4, 6). Окрім горизонтального рифлення, незначна частина виробів на шийці декорована заглибленими смугами (рис. 14, 11), смугою косих чи овальних насічок (рис. 11, 3). Більшість горщиків чорного та сірих кольорів. Проте зафіксовано вироби, виготовлені з білої каолінової глини, та посуд коричнево-цеглястих кольорів, внутрішня поверхня яких вкрита переважно зеленою поливою.

Вони відрізняються способом виконання завершення вінець і поділені на декілька типів. Найчисленніші в колекції знахідок горщики, вінця яких відхилені назовні, краї заокруглені, а під ними нанесений із зовнішньої сторони горизонтальний валик (рис. 11, 2–4; 12, 1, 3–6). За допомогою зачіпів на валику чи на краях у деяких вінцях утворено хвилю (рис. 13, 1) або вони декоровані овальними вдавленнями (рис. 13, 4). Знайдено вінця, валик яких орнаментований косими заглибленими насічками (рис. 13, 2). Горщики першого типу становлять найбільш масовий матеріал XV–XVI ст., виявлений під час досліджень у м. Львові. Вони зафіксовані на пл. Старий ринок [Терський, Войнаровський, Овчинников, 2007, с. 304], на пл. Ринок, 1 [Войтович, Войтович, 2012, с. 17] та інших ділянках.

До другого типу належать фрагменти, вінця яких злегка відхилені назовні, краї горизонтально зрізані, під якими нанесений із зовнішньої сторони горизонтальний валик (рис. 12, 2; 13, 5). На відміну від першого типу, вінця другого виявлені в незначній кількості. Досить розповсюджений вид – горщики із прямими, злегка відхиленими назовні вінцями та заокругленими краями (рис. 14, 1, 3, 5, 7). Найчастіше такого типу горщики виготовлені з білої каолінової глини, а на краях вінець червоною фарбою нанесена горизонтальна смуга (рис. 14, 9).

Четвертий тип горщиків становлять вироби із відхиленими назовні потоншеними краями та заокраїнкою для покришки (рис. 14, 2, 4, 6, 10, 12, 13). В усіх випадках шийка виробів добре виділена й заокруглена, а верхня частина тіла посудин орнаментована горизонтальним рифленням. Ці горщики мають численні аналогії. Зокрема, під час досліджень церкви Святої Параскеви в м. Белзі виявленні такого ж вигляду вінця горщиків [Лазурко, 2007, рис. 4, 3–5]. Загалом цей тип вінець трапляється у керамічних комплексах від XIV до XVI ст. зокрема [Оногда, 2008, с. 56–57, рис. 1].

П'ятий тип – вироби, вінця яких подібні до попереднього типу, проте відрізняються заокругленими краями та відсутністю виїмки для покришки (рис. 13, 8; 14, 11). Незначна кількість виявлених горщиків має рідкісне закінчення вінець із виїмкою з внутрішньої сторони (рис. 14, 8).

Найчисельнішу групу посуду після горщиків займають фрагменти глеків (46 одиниць). Вони, як і більшість інших видів посуду, сильно фрагментовані, найчастіше чорних та сірих кольорів. Переважно це посудини із прямими вінцями, високою увігнутою шийкою, яка плавно переходить у випуклий корпус посудини, та корпусом, що сильно звужується у нижній частині (рис. 15, 10). Крім цього, до країв вінець і максимальної опуклості тіла кріпилася масивна стрічкова ручка із двома-трьома вертикальними заглибленнями посередині

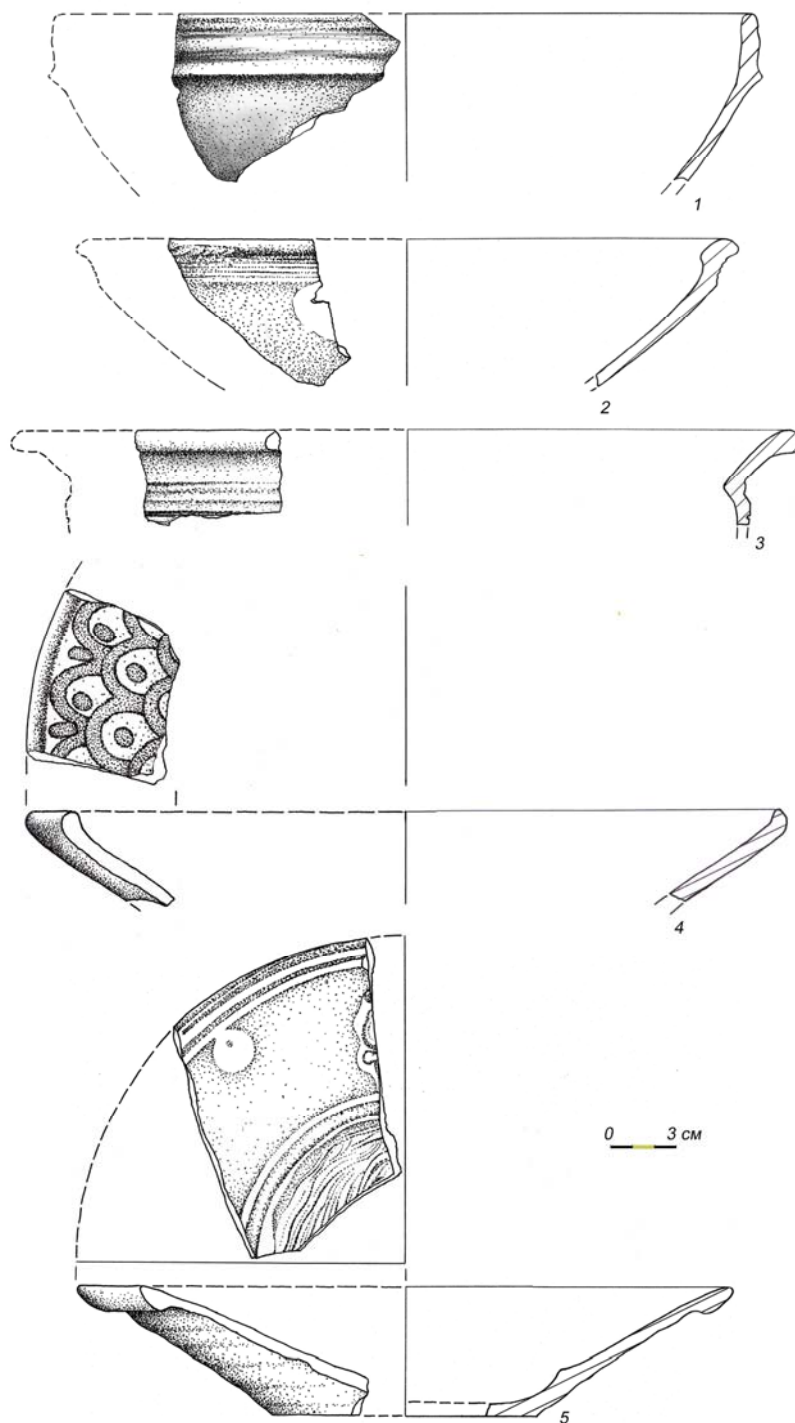

Рис. 24. Фрагменти керамічного посуду XVII–XVIII ст.

Fig. 24. Fragments of ceramic ware from XVII–XVIII centuries

(рис. 15, 2, 3, 6, 8, 11). Здебільша вінця глеків прямі, краї заокруглені чи злегка нахилені всередину, під якими нанесений горизонтальний валик (рис. 15). Зовнішня поверхня деяких вінець, окрім валика, має нанесені горизонтальні заглиблені лінії (рис. 15, 4). Тіло посудин переважно неорнаментоване. Домінантний орнамент – горизонтальна заглиблена смуга, розміщена на переході шийки посудини в корпус (рис. 15, 10).

Серед виявлених глеків виділяється верхня частина одного з них. Це – посудина цеглястого кольору із випуклим корпусом. Зовнішня поверхня вкрита зеленою поливою (фото 12). Вінця глека типові – прямі, краї заокруглені. Зовнішня поверхня вінець орнаментована трьома горизонтальними заглибленими смугами. Шийка добре виражена, увігнута дугою, плавно переходить у випуклий корпус посудини. На переході шийки у плечика нанесений орнамент у вигляді смуги косих заглиблених насічок, обмежених із двох сторін горизонтальними смугами. Під ними навхрест прикріплені чотири овальних наліпи у вигляді шипів, від яких до низу відходять три вертикальних заглиблених жолобки. Один із них вкритий жовтою поливою, інший – темно-сірою. До країв вінець і верхньої частини плічок прикріплена ручка у вигляді спіралі (рис. 15, 9).

Миски XV–XVI ст. належать до досить розповсюдженого виду посуду (30 фрагментів). Вони сіро-коричневого чи чорного кольорів доброго випалу. Внутрішня поверхня частини мисок вкрита тьмяною зеленою поливою. З огляду на форму та завершення мисок, їх можна поділити на три групи.

До першої належить більша частина фрагментів. Вони з конічно-випуклим тілом і добре виділеними вінцями, які відділені від тіла внутрішнім заломом (рис. 16, 1, 3, 5, 7). Із цієї групи виділяється одна, до країв вінець та нижньої частини тіла якої прикріплена стрічкова петельчаста ручка (рис. 16, 6).

До другої – вироби з конічним тілом і невиділеною шийкою (рис. 16, 4). Миски цієї групи переважно декоровані овальними пальцевими втисненнями по краях вінець чи подвійними горизонтальними хвильками.

До третьої – масивні посудини із прямими чи злегка відхиленими назовні стінками та невираженими вінцями, краї яких зазвичай горизонтально зрізані. Діаметр таких мисок коливається в межах 38–44 см, а товщина стінок сягає 1,1 см.

Макітри – типовий посуд для пізнього Середньовіччя. У кількісному співвідношенні вони побутують нарівні з мисками (36 фрагментів). Здебільша макітри чорного та сірого кольорів доброго випалу. Зрідка трапляються вироби, виготовлені з білої каолінової глини, краї вінець яких орнаментовані із внутрішньої сторони мальованими червоного кольору горизонтальними смугами. Всі вироби конічної форми, із плоским масивним дном. На окремих денцях збереглися сліди від ужитку. Зовнішня поверхня макітер переважно орнаментована горизонтальними заглибленими смугами (рис. 10, 3, 4). Хоча трапляються горизонтальні рельєфні мотиви у вигляді одної чи двох хвильок (рис. 10, 1, 2). Окрім орнаменту, макітри відрізняються профілем вінець, які бувають сильно відтягнуті назовні та горизонтально зрізані, відхилені назовні із піднятими вгору краями чи нанесеним горизонтальним валиком зі зовнішньої сторони (рис. 10, 1–5).

Нечисленну групу посуду становлять сковорідки (шість фрагментів). Виявлено один виріб із повністю збереженим профілем. Вона коричневого кольору, поверхня частково задимлена, випуклої форми. Внутрішня поверхня вкрита зеленою поливою. Вінця відхилені назовні, краї заокруглені, із відступом для покривки. Шийка виробу добре виділена, увігнута дугою. Денце злегка випукле, невиділене. Збереглася одна неправильно овальна ніжка, прикріплена до краю денця (рис. 11, 1).

Серед керамічних виробів цього часу виокремлюється три фрагменти друшляка. Вони належать одному виробу. Боковина цеглястого кольору випуклої форми. Внутрішня поверхня вкрита світло-зеленою поливою, наскрізні отвори 0,5 см у діаметрі.

Значна частина посуду – покривки (52 фрагменти). Вони переважно чорного та сірого кольорів. Форма виробів конічна з добре виділеними заокругленими краями (рис. 17). Залежно від форми ручки покривок можна поділити на два види: округлі в перетині невеликі (рис. 17, 1, 5, 6, 9) та масивні з горизонтально зрізаними чи піднятими догори краями (рис. 17, 7).

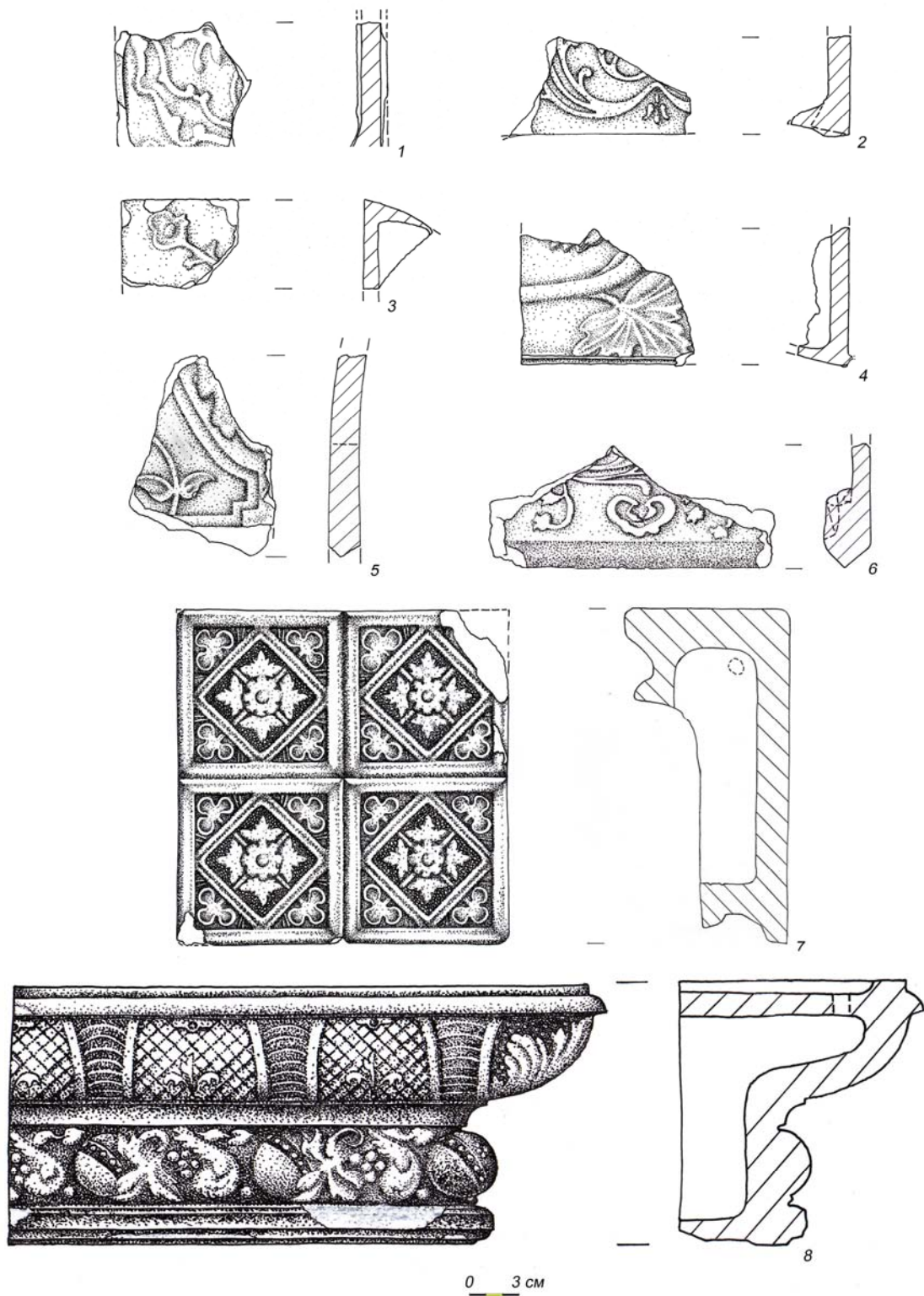

Рис. 25. Фрагменти кахель XVII–XIX ст.
Fig. 25. Fragments of tiles from XVII–XIX centuries

Будівельно-декоративна кераміка XV–XVI ст. представлена кахлями, цеглою, плитками та черепицею. Зазначимо, що перших – більшість.

Усі кахлі виготовлені з керамічної маси, в якій є значна домішка піску. Випал добрий. Серед них найбільш ранню хронологічну позицію займають горщикоподібні вироби з плоским округлим дном і квадратним отвором. Кахлі з округлим дном вмонтовували в середину опалювальних пристроїв. Свідчення чого – наявність на деяких із них збереженого глиняного розчину. Колекція виявлених горщикоподібних кахелів нараховує 13 фрагментів (рис. 18 1, 2). Вони переважно коричнево-сірих кольорів, проте трапляються вироби, поверхня яких чорного кольору. Зовнішня поверхня однієї із них орнаментована вертикальними заглибленими смугами (рис. 18, 5) Загалом горщикоподібні кахлі були у вжитку до XVI ст. зокрема [Терський, Войнаровський, Овчінніков, 2007, с. 304]. Такий тип досить часто трапляється у шарах XV–XVI ст. Декілька цілих виробів виявлено під час досліджень на вул. Федорова, 23–25 [Скарби підземного Львова, 2011, с. 56].

Дещо пізнішу хронологічну позицію займають плиткові кахлі, які у вжитку з'являються від другої половини XV ст. [Колупаєва, 2006, с. 40]. Виявлені в нижніх шарах розкопу кахлі такого типу належать до раних зразків. Зовнішня поверхня кожного виробу орнаментована рельєфною композицією, розміщеною посередині виробу, навколо якого зроблено прямокутну рамку. У XVI ст. на місці рамки з'явився середньої товщини валик [Лінинський, 1998, с. 11]. На одній із таких кахель частково зберігся рослинний орнамент у вигляді гілки. Їх характерна ознака – висока румпа, прикріплена до країв виробів (рис. 18, 6). На частині рамкових кахлів збережена опукла основа, розміщена посередині виробу (рис. 18, 4). Такий тип називається кахлі “з пуклею” [Колупаєва, 2006, с. 102]. Широкого розповсюдження вироби набули з другої половини XVI ст. Вони відомі з археологічних досліджень міст, зокрема Львова та Дубно [Гупало, Кіндій, Лосик, 2002, с. 14].

Плитки становлять невелику групу будівельної кераміки (три фрагменти). Всі різняться між собою формою та розмірами. З усіх плиток виділяється один фрагмент, зовнішня поверхня якого вкрита зеленою поливою та орнаментована рельєфним мотивом у вигляді гілки рослини і вертикальною смугою (рис. 19, 2). Товщина плитки (4,2 см) вказує на те, що виріб – це саме плитка, а не фрагмент кахлі. Найімовірніше, її використовували як декоративну деталь. Фрагмент другої плитки прямокутної форми виготовлений із керамічної маси з домішкою шамоту, розчину й піску. З однієї сторони зберігся піщано-вапняний розчин сіро-молочного кольору. Товщина плитки – 2,6 см, ширина – 17,5 см, довжина збереженої частини – 9,5 см (рис. 19, 3). Інша плитка подібна до попередньої, проте одна сторона її сформована півовалом (рис. 19, 5). Розміри виробу – 16×16×4,5 см.

У культурних шарах XV–XVI ст. часто траплялися фрагменти цегли-пальчатки. Один із фрагментів цеглястого кольору прямокутної форми (рис. 19, 7). Керамічна маса із вмістом вапна та шамоту. З однієї сторони нанесені невеликі заглиблення – пальцеві вдавнення. Розміри виробу – 8,2×14,2 см, довжина збереженої частини – 16,7 см.

Дуже рідко під час археологічних розкопок у містах знаходять елементи, пов'язані з покрівлею дахів. Натомість завжди вдосталь фундаментів будинків і будівельної кераміки (цегли, плиток тощо). Проте на місці досліджень у нашаруваннях XV–XVI ст. виявлено досить масивні фрагменти черепиці (дев'ять). Усі вони коричневого кольору, у зламі – сірого, увігнутої форми із двома збереженими вертикальними потовщеннями (рис. 19, 6). На одному шматку зберігся піщано-вапняний розчин світло-кремового кольору із вмістом шматків цегли (рис. 19, 1). Товщина стінок черепиці становить 1,1–1,7 см. Про покривання дахів керамічною черепицею уже з кінця XV ст. дізнаємося у Д. Зубрицького, який пише, що в 1491 р. рада міста домовилася з гончарем Миколою про виготовлення черепиці, якою мали вкрити ратушу та будинки. За тисячу цілих виробів вона оплачувала гончареві суму в розмірі однієї копи та шість грошів [Зубрицький, 2002, с. 113]. А пожежа 1527 р. остаточно довела перевагу черепиці над дерев'яним гонтом, оскільки не постраждали будівлі, перекриті саме керамічною черепицею (ратуша, катедра та будинок Яна Броди) [Гранкін, 1999, с. 38].

Після кераміки друге місце за кількістю займають металеві вироби (168 одиниць). Вони представлені цвяхами, пластинами (рис. 20, 19), прутами (рис. 20, 15), бляхами та предметами невизначеного призначення (рис. 21, 2).

Найчисленніші предмети – цвяхи (145 одиниць). Їхня ніжка завжди прямокутна в перетині. Проте відрізняються вони формою шапочки, яка буває прямокутною, дашкоподібною, овальною тощо (рис. 20, 8, 11–13, 16–18). Частина цвяхів має масивну випуклу овальну шапочку, натомість інші – розклепану та зігнуту у сторону (рис. 20, 9). Усі металеві речі виявлені в культурних шарах XV–XVI ст., що пояснює добра консервація середовища. Натомість металеві вироби, виявлені вище, практично повністю знищила корозія.

Знайдено незначну кількість виробів із каменю. Вони представлені фрагментами трьох плиток, виготовлених із каміння твердої породи, лицьова поверхня яких вкривалася сірою поливою (рис. 19, 4). Усі виявлені плитки зазнали дії високої температури, що призвело до зміни структури сировини. Їх датуємо XV–XVI ст.

Кістяні вироби представлені фрагментом рогу оленя, який виявлений у шарі XV–XVI ст. На розі збереглися сліди від первинної обробки – надрізи.

Шкіряні вироби становлять невелику групу знахідок (14 одиниць), що представлені відходами виробництва, підощвами та деталями взуття. Серед шкіряних виробів найпрезентабельніша підощва від дитячого черевика з гострим носиком, звуженою середньою частиною та заокругленою ступнею. По краях збереглися сліди від прошиття. Загалом такого типу підощви характерні для взуття готичного типу, що побутували у XIV–XV ст. [Drażkowska, 2011, гус. 90]. На основі того, що наша знахідка виявлена з керамічним матеріалом XV ст., датуємо її не раніше XV ст. Окрім шматків підощов та елементів взуття, на ділянці знайдено й окремі обрізки шкіри, що опосередковано вказує на те, що поряд могла існувати майстерня.

Скляні вироби XV–XVI ст. представлені одним денцем кубка зі сильно вгнутою всередину основою та фрагментом денця. Вони виготовлені з гутного скла жовтого та темно-сірого кольорів, поверхня яких сильно патинувана, а скло дуже крихке. Денце пляшки, на відміну від кубка, збережене краще. Його тіло циліндричної форми (рис. 22, 7).

Керамічні вироби Нового часу, порівняно з матеріалом пізнього Середньовіччя, знайдені у відносно незначній кількості. Це зумовлено тим, що верхні культурні шари будівельники зняли під котлован медичного центру. Посуд представлений горщиками, мисками, макітрами, сковорідками та покришками. Окрему групу кераміки становлять кахлі.

Кольорова гама посуду значно розширюється. Посуд виготовлений із добре відмуленої глини. Випал добрий. Як і для попереднього періоду, домінантною формою залишаються горщики. Вони переважно випукло-яйцеподібною форми, у деяких виробів поверхня вкрита жовтою та зеленою поливами. Горщики відрізняються між собою кольором, орнаментом і формою вінець. Найпоширеніший тип – посудини, вінця яких прямі чи злегка відхилені назовні, із заокругленими краями (рис. 23, 3, 5). Трапляються вироби із відхиленими назовні вінцями та заокругленими краями. Тіло посудин слабо випукле, а шийка увігнута дугою (рис. 23, 1). Часто до країв вінця горщиків і максимальної опуклості тіла кріпилася стрічкова ручка (рис. 23, 1, 2). У більшості верхня частина горщиків орнаментована. Серед домінантних мотивів орнаменту – горизонтальні заглиблені смуги (рис. 23, 4, 5). Проте трапляється й заглиблена коса сітка, утворена з перехресних ліній (рис. 23, 3), горизонтальних штампованих хвиль (рис. 23, 1) та овальних насічок. Окремі посудини, крім заглибленого орнаменту, декоровані залощеними вертикальними смугами.

Макітри цього часу продовжують попередні традиції. Для них характерні значні розміри та масивні стінки виробів. Вінця макітер сильно відхилені назовні, краї переважно заокруглені (рис. 24, 3). Зовнішня поверхня здебільша орнаментована у верхній частині посудин горизонтальними заглибленими смугами.

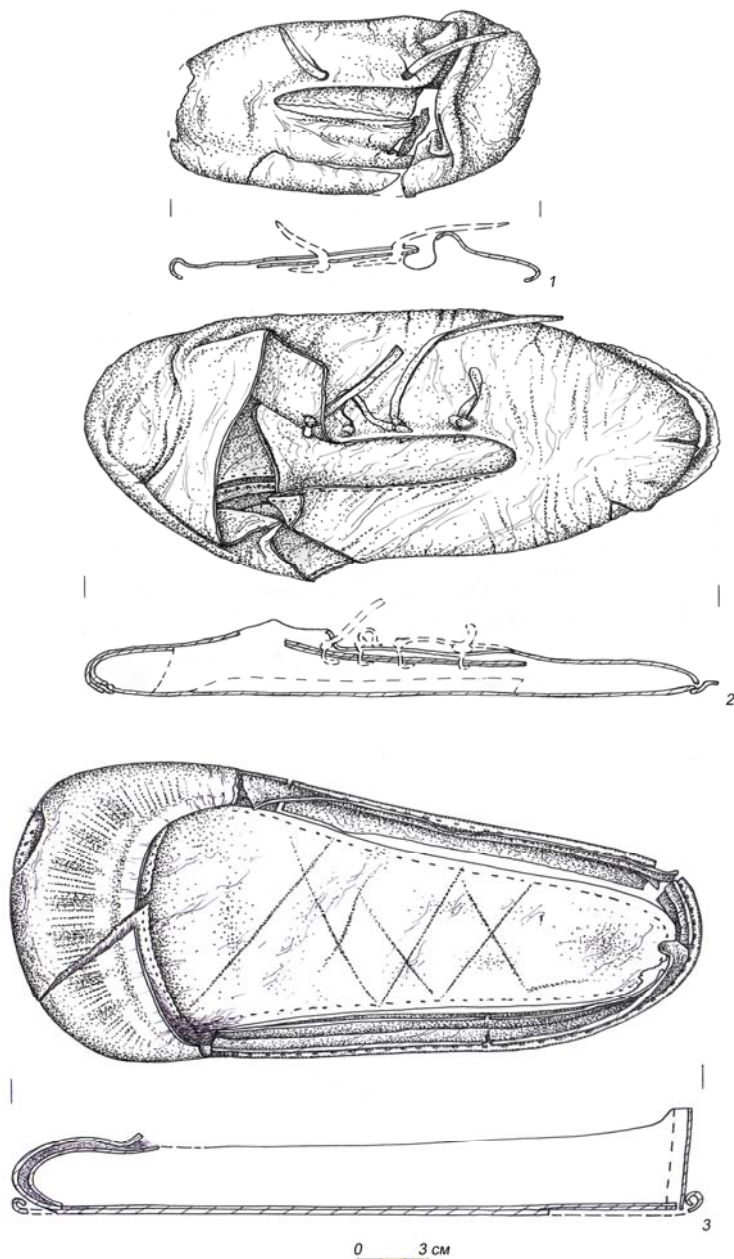

Рис. 26. Шкіряне взуття XV–XVI ст.
Fig. 26. Leather shoes from XV–XVI centuries

Миски цього часу виявлені в невеликій кількості. Посудини коричневого та цеглястого кольорів. За формою поділяються на випуклі та конічні. Найчастіше вінця мисок прями чи відхилені назовні, із заокругленими краями (рис. 24, 1, 2). Внутрішню і частково зовнішню поверхню виробів вкривали, найчастіше, коричневою та білою поливами. Зовнішня поверхня деяких знахідок орнаментована пролощеними чи заглибленими горизонтальними смугами. Крім зовнішньої поверхні, часто декорували і внутрішню. Зокрема, два вироби орнаментовані поліхромними поливами у вигляді риб'ячої луски (рис. 24, 4) та рослинно-геометричним мотивом (рис. 24, 5).

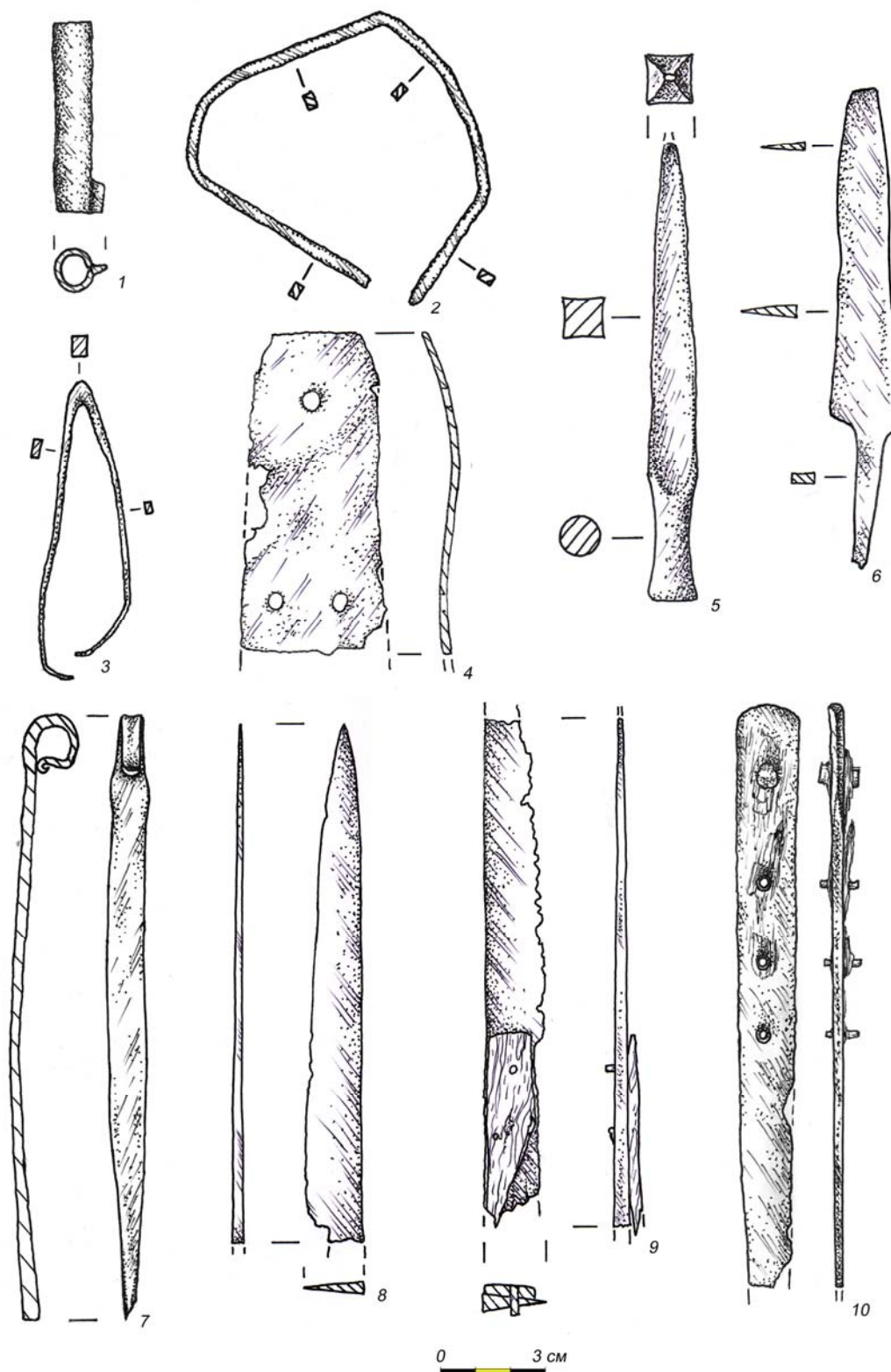

Рис. 27. Металеві вироби
Fig. 27. Metal artifacts

Колекція сковорідок XVII–XVIII ст. представлена двома одиницями. Вона складається із фрагмента вінець і ручки сковорідки. Покришок XVII–XVIII ст. виявлено три фрагменти. Всі сірого чи темно-сірого кольорів, конічної форми з добре виділеними заокругленими краями.

Колекція кахель представлена 16 фрагментами. Більшість належить виповнювальним виробам прямокутної форми. Зовнішня поверхня переважно орнаментована рослинним мотивом у вигляді гілок чи квітів (рис. 25, 1–4, 6). Поверхню вкривали переважно коричневою чи цеглястою поливами. Часто рельєфний орнамент, окрім фонові, покривали жовтою, блакитною, білою чи іншого кольору поливами. Один частково збережений виріб належить до кахлів коронкового типу. Його поверхня також орнаментована рельєфним рослинним орнаментом і вкрита кольоровими поливами (рис. 25, 5). Серед кахель окремої уваги заслуговують два повністю збережених вироби, які стосувалися оформлення однієї печі XIX ст. За місцем розміщення ці знахідки належать до виповнювально-кутової (рис. 25, 7) та карнизної (рис. 25, 8). Обидві вкриті коричневою поливою, проте, крім форми, відрізняються мотивом орнаменту.

Вироби зі скла XVII–XVIII ст. виготовлені з гутної сировини переважно світло-зеленого відтінку, поверхня вкрита патиною світло-блакитного кольору. Горловини пляшок із низькою шийкою та відхиленими назовні заокругленими краями вінець і випуклим тілом (рис. 22, 4, 6). Денця із вгнутою середньою частиною (рис. 22, 3). Посудини для пиття представлені ніжкою келиха з рельєфною баясиною (рис. 22, 5). Єдиний повністю збережений скляний виріб представлений корком від пляшки, виготовленим із безбарвного скла (рис. 22, 1).

Колекція *індивідуальних знахідок* складається із 54 предметів. Це металеві, шкіряні, кам'яні, кістяні та керамічні знахідки.

У межах траншеї виявлено три практично цілих черевики в доброму стані. Два належать до одного типу взуття та виготовлені за однаковою технологією. Це невисокі вироби (жіночий і дитячий) із заокругленим носком, невисокими бортиками та вирізом з язичком, з'єднані між собою з однієї сторони системою зав'язок (рис. 26, 1, 2). Натомість інша сторона язичка пришита до черевика. Ідентичну систему зав'язок, де одна сторона язичка пришивалася, а інша зав'язувалася, виявлено під час досліджень чинбарського комплексу на пл. Старий Ринок [Терський, Войнаровський, Овчінніков, 2007, с. 307] та рятівних археологічних досліджень на вул. Б. Хмельницького в 2013 р. у Львові [Войтович, Войтович, 2014, рис. 54]. Черевики мають три частини: підошву, поясок і верхню частину, виготовлену з цільного шматка шкіри. Підошва жіночого черевика зі злегка заокругленим носком, що вказує на перехідність знахідок: від готичного типу до ренесансного. Підошва дитячого черевика не збереглася. Виявлені знахідки датуємо XV–XVI ст.

Зовсім іншої форми чоловічий черевик. Він, як і попередні знахідки, виготовлений із твердої добре вичиненої шкіри, проте відрізняється формою. Черевик виготовлений з двох шарів шкіри. Підошва і передня частина виробу дуже широка, прямокутної форми із заокругленими кутами. Щоб надати передній масивнішого вигляду, між двох шарів шкіри вміщена шкіряна спресована стружка. Носик знахідки орнаментований вертикальними тисненими смугами (рис. 26, 3). У середній частині черевика зверху зроблені надрізи для кріплення ремінця, який фіксував ногу у взутті. Такий тип взуття пов'язаний зі зміною готичної моди на ренесансну. Для черевиків Ренесансу притаманною стала масивна горизонтально зрізана передня частина [Drażkowska, 2011, s. 156, рис. 106; 111]. А отже, описаний черевик датуємо XVI ст.

Окрім описаних шкіряних черевиків, знайдено ще декілька предметів, пов'язаних із шевською справою. Йдеться про дві типові металеві підківки до чобіт і виготовлену із заліза наклепку на каблук. Залізні підківки дугоподібної форми з піднятими вгору краями, одна погнута (рис. 20, 10). Інша збереглася значно краще (рис. 20, 14). Знахідки датуються XVII–XVIII ст. Підківки до взуття досить часто трапляються серед металевих знахідок. Зокрема, значну кількість таких виробів знайдено на місці битви під Берестечком [Свешніков, 1993, с. 172, рис. 31, 1–4]. Натомість металева наклепка на каблук виявлена в культурному шарі

XV–XVI ст. Нижня частина наклепки трапецієподібної форми сильно стерта, верхня – у вигляді штиря, який забивався всередину каблука (рис. 20, 4).

Найбільша кількість індивідуальних виробів виготовлена з металу (чорного та кольорового), представлена знаряддями праці, побутовими й особистого призначення речами, зброєю, прикрасами тощо.

Основну кількість предметів становлять знаряддя праці. Серед них можна виділити ножі, сокиру, свердло, пінцет, рибальські гачки та відходи виробництва. Останні представлені злитком металу білого кольору, на якому чітко помітні сліди від обробки (пиляння, рубання тощо), та невеличким шматком кольорового металу невизначеної форми.

Серед знарядь праці кількісно найкраще представлені ножі (шість одиниць), виготовлені з чорного металу та є одночасовими знахідками, на що вказує їхнє залягання у шарах XV–XVI ст. Для виявлених ножів характерне пряме лезо, підтрикутної у січенні форми із прямою спинкою. Відрізняються вони формою ручки. В одному предметі вона виконана у вигляді черешка, відокремленого від леза (рис. 27, 6). У двох випадках спинка леза прямо переходить у ручку, проте нижня частина її дещо звужена від самого леза (рис. 27, 8, 9). Ручка одного виробу не відділена від леза (рис. 27, 10). На двох краще збережених ножах збереглися і дерев'яні накладки на ручку, які кріпилися за допомогою декількох заклепок, виготовлених із скрученої у трубочку бляхи (рис. 27, 9, 10). Ножі зі збереженими дерев'яними накладками у Львові виявлені не вперше, зокрема аналогічні були на пл. Старий Ринок [Терський, Войнаровський, Овчинников, 2007, рис. 9, 5]. На частині виробів можна зрозуміти й технологію виготовлення. Йдеться про те, що на лезі помітні до трьох окремих смужок, відділених одна від одної ледь помітним швом. Такі спостереження свідчать про те, що ножі виготовляли не з однієї пластини металу, а з декількох.

Пінцет прямокутної в перетині форми, зігнутої посередині, та з розвернутими один до одного краями (рис. 27, 3). Виявлені два цвяхи із зігнутою нижньою частиною, що надає їм форми рибальських гачків (рис. 20, 5; 28, 14).

Ще одне знаряддя праці представлене свердлом, виготовленим із металу, виявлене в шарі XV–XVI ст. Воно доволі масивне, довжиною 30 см із чотирикутним у перетині держакком, петельчастою ручкою, в яку вставлявся дерев'яний держак, та з широкими двообертковими лопатями (рис. 21, 6). Свердла як інструменти праці найчастіше використовували у деревообробній справі. У Львові, крім описаного виробу, відомо вже декілька. Проте з найбільш подібною формою походить із пл. А. Міцкевича, 10 [Скарби підземного Львова, 2011, с. 97, рис. 189].

Із шевським ремеслом пов'язуємо плоску черешкову сокиру з місяцеподібної форми лезом, яке зверху сильно пошкоджене корозією (рис. 21, 3). Найімовірніше, черешок сокири вбивався у дерев'яне руків'я. Часто такі сокири інтерпретують як зброю типу бердишів [Терський, 2006, с. 181]. Вони мають східні, монгольські, коріння [Kita, Kokowski, 2003, s. 357; Świętosławski, 1996, s. 37–38].

До знарядь праці належить скребачка для коня Т-подібної форми, що мала дерев'яну ручку навколо металевої основи (дерев'яну накладку не вдалося зберегти) та вигнуту робочу поверхню, на краях якої були зроблені невеликі зубчики. Близький за формою виріб виявлений у давньоруському Звенигороді й також інтерпретований як скребачка [Гупало, 2014, с. 237, рис. 99, 7].

Шлюсарські інструменти представлені калібровою (рис. 21, 4). Вона виготовлена на пластині прямокутної форми, всередині якої зроблено в один ряд шість округлих отворів. Подібний предмет, але зі збереженою ручкою, виявлений на місці Берестецької битви [Свешніков, 1993, с. 210, рис. 46, 10].

До предметів побуту належить фрагмент ніжки підсвічника, виявленого під час здійснення нагляду за викопуванням котловану під фундамент, та мисочки від підсвічника, знайденої безпосередньо у траншеї 1. Ніжка підсвічника виготовлена з жовтого металу із пустотілою нижньою основою, рельєфної форми. Вона залягала у верхньому культурному шарі

XIX ст. (рис. 20, 6). Інша знахідка – мисочка – також виготовлена з кольорового металу, округлої форми із випуклою основою (рис. 20, 7). Такі вироби використовували для збирання воску під час горіння свічок. Мисочка виявлена на цеглі-пальчатці, яка лежала на черевіку ренесансного зразка, що датується XVI ст. Отже, мисочку від підсвічника датуємо не раніше XVI ст.

До побутових речей також зараховуємо частину ключа XV–XVI ст. (рис. 27, 1). Подібної форми ключ, проте зі збереженою верхньою частиною, виявлений під час досліджень на пл. Старий Ринок, який також датується пізнім Середньовіччям [Терський, Войнаровський, Овчінніков, 2007, рис. 15, 5]. Цієї категорії стосується й металева завіса до дверей (рис. 27, 7) та дюбель. Останній своєю формою нагадує наконечник, верхня частина якого прямокутної форми, натомість нижня – овальна. На бічних гранях виробу зроблені неглибокі косі надрізи, які забезпечували додаткову фіксацію під час його кріплення. Кінчик дюбеля затуплений, що може свідчити про його активне використання (рис. 27, 5).

Серед усіх металевих виробів дві знахідки представлені спорядженням коня – підковами. Одна підкова збережена частково (рис. 21, 5). Вироби масивні, з широкими краями та виступами по краях, що були оперттям для копита. Із двох сторін по зовнішніх краях підкови зроблено три прямокутні отвори, у які забивали цвяхи – вухналі. У повністю збереженої підкови таких вухналів два (рис. 21, 1). Знахідки датуються XV–XVI ст.

Незначна кількість предметів пов'язана зі зброєю та елементами захисного обладунку воїна. Одна знахідка репрезентує використану свинцеву кулю циліндричної форми зі слідами по боках, які залишилися після її проходження через дуло зброї (рис. 20, 1). Ще одна знахідка, пов'язана із вогнепальною зброєю, представлена крем'яним скребком. Він виконував функцію так званого “оружейного кременя” (рис. 28, 6). До речей, пов'язаних з обладунками воїна, зараховуємо трапецієподібної форми нашивку з двома отворами з однієї сторони й одним з іншої (рис. 27, 4), а також невелике кільце, яке може бути ланкою кольчуги (рис. 28, 1), виявлені в культурному шарі XV–XVI ст.

З елементів одягу, виготовлених з металу, відзначимо фрагмент гудзика, зробленого з кольорового металу (рис. 28, 12), та три залізні пряжки. Останні відрізняються між собою формою. Виокремлюємо три типи: D-подібної форми із прикріпленням до прямої основи язичком (рис. 28, 15); овальної з перегородкою по центру виробу, до якої кріпився язичок (рис. 28, 11); прямокутна, язичок якої не зберігся (рис. 28, 9).

Прикраси представлені фрагментом сережки з жовтого металу. Застібка відламана. Сережка місяцеподібної форми з найбільшим потовщенням у нижній частині (рис. 28, 8). Крім цього, на місці досліджень виявлено дрібні предмети, виготовлені з жовтого металу: нашивки (рис. 20, 3), скручений у кільце дріт (рис. 20, 2), накладки (рис. 28, 3) й інші предмети (рис. 28, 2, 4, 5).

Одну знахідку можна пов'язати із ткацтвом. Це – фрагмент керамічного пряслиця, виготовленого на стінці посудини (рис. 28, 13). Пряслице збережене частково, цеглясто-коричневого кольору, керамічна маса із вмістом значної кількості середньозернистого піску. Діаметр виробу становить 6,1 см, отвору – 1 см. Датуємо його XIV–XV ст.

Вироби з кістки представлені однією знахідкою – гральною шашкою, виявленою серед матеріалу XV–XVI ст. Вона округлої форми із плоскою нижньою основою. Поверхня старанно зашліфована. Зверху шашка декорована трьома заглибленими кільцями, а в центрі – округлим заглибленням. На бічній стороні також нанесений декор у вигляді горизонтальних, злегка заглиблених смуг (рис. 28, 7). Ідентичний виріб виявлений на вул. А. Міцкевича, 10, проте ця знахідка датується дещо пізнішим періодом XVI–XVII ст. [Скарби підземного Львова, 2011, с. 103, рис. 213]. Такої ж форми й орнаментативні знахідки походять із замку в Луцьку та датуються XIII–XV ст. [Баюк, 2016, фото 33].

Кам'яні вироби представлені ремісничими знаряддями – точильними брусками (три знахідки). Два бруски збереглися частково. Вони прямокутної форми, виготовлені з каменю-пісковіку дрібнозернистої структури, на поверхні яких добре помітні сліди від використання

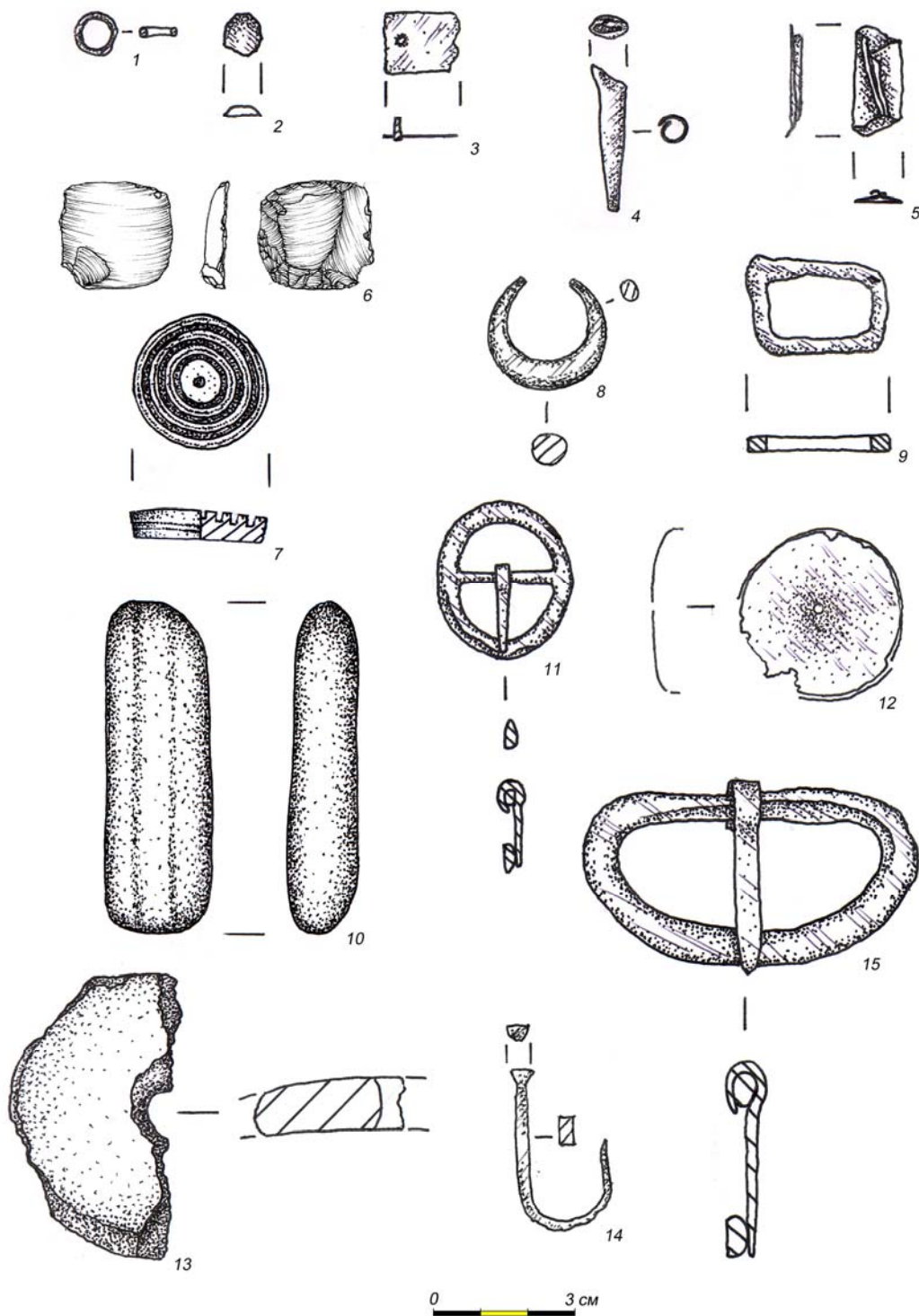

Рис. 28. Індивідуальні знахідки із культурного шару: 1-5, 7, 9, 11, 12, 14, 15 – метал; 6 – кремій; 7 – кістка; 10 – камінь; 13 – кераміка

Fig. 28. Separate finds from cultural layer: 1-5, 7, 9, 11, 12, 14, 15 – metal; 6 – flint; 7 – bone; 10 – stone; 13 – ceramic

(рис. 22, 9, 10). Натомість третя знахідка виготовлена на річковій гальці. Брусок у плані підпрямокутної форми зі заглаженою від використання до блиску поверхнею (рис. 28, 10).

Одну знахідку інтерпретуємо як річ культового призначення. Вона виготовлена з гіпсу, зображає реалістично виконане ягня із поверненою у сторону головою, що стоїть на масивній підставці (рис. 22, 8). Статуетка виявлена під час проведення нагляду за земляними роботами будівельників у культурному шарі XIX ст. У нижній частині статуетки між передньою та задньою ногою тварини зроблено округлої форми отвір, у який мав вставлятися прапорець. У католицькому світі баранець із поверненою у сторону головою та прапорцем – це символом воскресіння Ісуса Христа.

Нумізматичний матеріал представлений однією монетою з траншеї 1, – денарієм галицько-руського 1353–1370 рр. карбування. Такі виготовляв монетний двір у Львові, наявність якого у Львові визначають часом від 1351 до 1414 рр., що збігається з часом правління Казимира III (Великого), короля Людовіка Угорського та Владислава Ягайла. 1414 р. емісію монет було закінчено, що означало ліквідацію львівського монетного двору [Смірнов, 2001, с. 14]. Денарій галицько-руський виготовляли з міді, що є невідомим явищем для Польщі та Центральної і Західної Європи XIV ст. загалом. Натомість мідні монети широко побутували на території Візантії та Золотої Орди як розмінна монета. Карбування мідних галицько-руських денаріїв нарівні зі срібними грошиками підтверджує автономний статус галицьких земель у Польській державі на початковому етапі [Крижанівський, 2007, с. 63, 64]. Денарій нараховував 19 різновидів, які відрізнялися особливістю своїх легенд. Виявлений екземпляр належить до відміни 2“а”. Ці монети карбували в 1353, 1356–1360 рр. [Крижанівський, 2007, с. 64, 180].

Отже, у результаті проведених археологічних досліджень на вул. Підмурній, 5 у 2012 р. виявлено шість різночасових археологічних об'єктів, які частково відображають життя мешканців дільниці до XVI ст. Окрім цього, знайдено залишки одночасових дерев'яних конструкцій XVII ст. – водогін і споруду господарського призначення. Також у межах траншеї виявлено залишки двох повздовжніх мурів будинку XIX ст. У стінках розкриття простежено культурні нашарування, що утворилися тут упродовж XIV–XIX ст. Речовий матеріал на вул. Підмурній, 5 засвідчує активне використання ділянки впродовж тривалого часу. Найкраще збережені матеріали пізнього Середньовіччя, які свідчать про значний розвиток усіх дільниць міста як нового “в мурах”, так і старих дільниць поза ними.

ЛІТЕРАТУРА

- Багрий Р.* (1985). Звіт про археологічні дослідження у 1984 р. – Львів. – 21 с.
- Багрий Р.* (1986). Исследования во Львове // АО 1984 года. – Москва. – С. 212.
- Баяк В.* (2016). Фондова група “Археологія” Державного історико-культурного заповідника у м. Луцьку // МДАПВ. – Вип. 20. – Львів. – С. 387–393.
- Бойко О.* (2008). Синагоги Львова. – Львів. – 204 с.
- Войтович Н., Войтович М.* (2012). Звіт про результати археологічних розвідок на території пл. Ринок, 1 у м. Львові у 2011 р. // Наук. архів НДЦ РАС ІА НАН України. – 99 с.
- Войтович Н., Войтович М.* (2014). Звіт про результати пам'ятко-охоронних робіт (археологічного нагляду) // Наук. архів НДЦ РАС ІА НАН України. – 378 с.
- Войтович Н., Войтович М., Ковальський-Білокрилий Я.* (2013). Звіт про результати археологічних досліджень на вул. Підмурній, 5 у м. Львові // Наук. архів НДЦ РАС ІА НАН України. – 288 с.
- Войтович Н., Войтович М., Назар І.* (2012). Археологічні дослідження у середмісті Львова на вулиці Краківській, 6–12 у 2010 році // АДЛУ. – Вип. 14–15. – Львів. – С. 255–273.
- Гаврилов О., Майко В., Семенов В.* (2014). Розвідки у середньовічному Солхаті // Археологічні дослідження в Україні 2013. – Київ. – С. 29–31.
- Гранкін О.* (1999). З історії львівських дахів (XV–XIX ст.) // Будуємо інакше. – № 3–4. – С. 38–39.

Гупало В. (1994). Трансформация древнерусских традиций моделирования керамики во II пол. XIII–XV в.в. // *Gancarstwo i kaflarstwo na ziemiach polskich od różnego średniowiecza do czasów współczesnych. Materiały z konferencji, Rzeszów, 21–23. IX. 1993.* – Rzeszów. – S. 185–190.

Гупало В. (2014). Звенигород і Звенигородська земля у XI–XIII століттях (соціоісторична реконструкція). – Львів. – 532 с.

Гупало В., Кіндій О., Лосик М. (2002). Давні кахлі з Дубна і Львова (за археологічними матеріалами) // *Український керамологічний журнал.* – № 2(4). – С. 11–21.

Енциклопедія Львова. (2008). – Т. 2. / За ред. А. Козицького. – Львів. – 608 с.

Зубрицький Д. (2002). Хроніка міста Львова. – Львів. – 640 с.

Івановський В. (1993). Археологічні дослідження Львова у 1992 році // *Studia Archeologica.* – Львів. – Вип. I. – С. 74–75.

Ісаєвич Я. (1996). Як виникло місто під назвою Львів // *Львів. Історичні нариси.* – Львів. – С. 14–23.

Качор І., Качор Л. (2004). Львів крізь віки. – Львів. – 240 с.

Колупаєва А. (2006). Українські кахлі XIV – початку XX ст. Історія. Типологія. Іконографія. Ансамблевисть. – Львів. – 384 с.

Крижанівський А. (2007). Львівський монетний двір у XIV–XV століттях. – Львів. – 222 с.

Крип'якевич І. (1991). Історичні походи по Львові. – Львів. – 168 с.

Лазурко О. (2007). Датування церкви Параскеви в Белзі за матеріалами археологічних досліджень // *АДЛУ.* – Вип. 11. – Львів. – С. 287–294.

Лазурко О., Ткач Є., Шніцар М., Войтович М. (2011). Дослідження в м. Львів на пл. Кн. Осмомисла // *АДУ.* – Київ–Полтава. – С. 215–216.

Лінинський П. (1998). Повернення з небуття. Виникнення та розвиток рельєфної кахлі в Галичині. – Львів. – 47 с.

Малевская М. (1969). К вопросу о керамике Галицкой земли XII–XIII вв. // *КСИА.*– Москва. – Вып. 120. – С. 3–14.

Малевская М., Иоаннисян О., Могитич И., Бучко Р. (1978). Исследования памятников архитектуры в Львове и Львовской области // *АО 1977 года.* – Москва. – С. 352–353.

Мельник Б. (2001). Довідник перейменування вулиць і площ Львова. XIII–XX ст. – Львів. – 128 с.

Мельник Б. (2002). Вулицями старовинного Львова. – Львів. – 272 с.

Мельник І. (2010). Довкола Високого Замку шляхами й вулицями Жовківського передмістя та північних околиць міста Львова. – Львів. – 288 с.

Назар І., Войтович Н., Войтович М. (2012). Звіт про результати археологічних досліджень ділянки втраченої забудови на вул. Краківська, 6–12 у м. Львові у 2010 р. // *Наук. архів НДЦ РАС ІА НАН України.* – 306 с.

Оногда О. (2008). Основні типи кераміки Середньої Наддніпряни другої половини XV – початку XVI ст. // *Археологія.* – Київ. – № 4. – С. 55–63.

Петегирич В., Филипчук М. (1996). Город під Золотим Левом. Нотатки археологів // *Львів. Історичні нариси.* – Львів. – С. 24–28.

Свешніков І. (1993). Битва під Берестечком. – Львів. – 304 с.

Скарби підземного Львова. (2011). Каталог виставки археологічних знахідок із досліджень Рятівної археологічної служби у середмісті Львова / Уклад. Т. Милян, О. Лазурко, М. Шніцар, Н. Войтович, В. Шишак. – Львів. – 132 с.

Смірнов Ю. (2001). Львівські гроші XIV століття // *Галицька брама.* – № 4(76). – Львів. – С. 14.

Степанів О. (1992). Сучасний Львів. – Львів. – 144 с.

Строценя Б. (2008). Черняхівська культура Західного Поділля. – Тернопіль. – 272 с.

Терський С. (2004). Старий ринок у Львові (Деякі підсумки археологічного вивчення) // *АДЛУ.* – Вип. 7. – Львів. – С. 332–338.

Терський С. (2006). Лучеськ X–XV ст. – Львів. – 252 с.

Терський С., Войнаровський В., Овчінников О. (2007). Чинбарський спеціалізований комплекс XV–XVI ст. з розкопок на площі Старий Ринок у Львові 1997 року // *МДАПВ.* – Львів. – Вип. 11. – С. 295–314.

- Шишка О. (2002). Наше місто – Львів. – Вип. I. – Львів. – 192 с.
- Шишка О. (2005). Наше місто – Львів. – Вип. II. – Львів. – 173 с.
- Яшаєва Т. (2012). Исследования у мыса Виноградного // Археологічні дослідження в Україні 2011. – Київ. – С. 146–149.
- Charewiczowa Ł. (1934). Wodociągi starego Lwowa. – Lwów. – 72 s.
- Drażkowska A. (2011). Historia obuwia na ziemiach polskich od IX do końca XVIII wieku. – Toruń. – 365 s.
- Kita A., Kokowski A. (2003). Znaleźisko ze “Starego Sanu” w Przemyślu // MSROA. – Rzeszów. – T. XXIV. – S. 355–357.
- Krajewski A. (1909). Lwowskie przedmieścia: Obrazki i szkice z przed pół wieku. – Lwów. – 71 s.
- Świętosławski W. (1996). Uzbrojenie koczowników Wielkiego Stepu w czasach ekspansji Mongołów. – Łódź. – 114 s.

REFERENCES

- Bahrii, R. (1985). *Zvit pro arkhеolohichni doslidzhennia u 1984 r.* Lviv, 21 pp. (in Ukrainian).
- Bagrij, R. (1986). Issledovanija vo L'vove. *Arheologicheskie Otkrytija 1984 goda.* Moskva, 212 (in Russian).
- Baiuk, V. (2016). Fondova hrupa “Arkheolohiia” Derzhavnoho istoriko-kulturnoho zapovidnyka u m. Lutsku. *Materials and studies on archeology of Sub-Carpathian and Volhynian area, 20.* Lviv, 387–393 (in Ukrainian).
- Boiko, O. (2008). *Synahohy Lvova.* Lviv, 204 pp. (in Ukrainian).
- Voitovych, N., & Voitovych, M. (2012). *Zvit pro rezultaty arkhеolohichnykh rozvidok na terytorii pl. Rynok, 1 u m. Lvovi u 2011 r.* Naukovyi arkhiv Naukovo-doslidnoho tsentru Riativna arkhеolohichna sluzhba, Instytut arkhеolohii, Natsionalna akademiia nauk Ukrainy. 99 pp. (in Ukrainian).
- Voitovych, N., & Voitovych, M. (2014). *Zvit pro rezultaty pam'iatko-okhoronnykh robot (arkhеolohichnoho nahliadu).* Naukovyi arkhiv Naukovo-doslidnoho tsentru Riativna arkhеolohichna sluzhba, Instytut arkhеolohii, Natsionalna akademiia nauk Ukrainy. 378 pp. (in Ukrainian).
- Voitovych, N., Voitovych, M., & Kovalskiy-Bilokrylyi, Ya. (2013). *Zvit pro rezultaty arkhеolohichnykh doslidzhen na vul. Pidmurnii, 5 u m. Lvovi.* Naukovyi arkhiv Naukovo-doslidnoho tsentru Riativna arkhеolohichna sluzhba, Instytut arkhеolohii, Natsionalna akademiia nauk Ukrainy. 288 pp. (in Ukrainian).
- Voitovych, N., Voitovych, M., & Nazar, I. (2012). Arkheolohichni doslidzhennia u seredmisti Lvova na vulytsi Krakivskii, 6–12 u 2010 rotsi. *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu, 14–15.* Lviv, 255–273 (in Ukrainian).
- Havrylov, O., Maiko, V., & Semenov, V. (2014). Rozvidky u serednovichnomu Solkhati. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2013.* Kyiv, 29–31 (in Ukrainian).
- Hrankin, O. (1999). Z istorii lvivskykh dakhiv (XV–XIX st.). *Buduємо inakshe, 3–4,* 38–39 (in Ukrainian).
- Gupalo, V. (1994). Transformacija drevnerusskikh tradicij modelirovanija keramiki vo II pol. XIII–XV v.v. *Gancarstvo i kaftarstvo na ziemiach polskich od późnego średniowiecza do czasów współczesnych. Materiały z konferencji, Rzeszów, 21–23. IX. 1993.* Rzeszów, 185–190 (in Russian).
- Hupalo, V. (2014). *Zvenyhorod i Zvenyhorodska zemlia u XI–XIII stolittiakh (sotsioistorychna rekonstruktsiia).* Lviv, 532 pp. (in Ukrainian).
- Hupalo, V., Kindii, O., & Losyk, M. (2002). Davni kakhli z Dubna i Lvova (za arkhеolohichnymy materialamy). *Ukrainskyi keramolohichnyi zhurnal, 2(4),* 11–21 (in Ukrainian).
- Zubrytskyi, D. (2002). *Khronika mista Lvova.* Lviv, 640 pp. (in Ukrainian).
- Ivanovskiy, V. (1993). Arkheolohichni doslidzhennia Lvova u 1992 rotsi. *Studia Archeologica, 1.* Lviv, 74–75 (in Ukrainian).
- Isaievych, Ya. (1996). Yak vynyklo misto pid nazvoiu Lviv. *Lviv. Istorychni narysy.* Lviv, 14–23 (in Ukrainian).
- Kachor, I., & Kachor, L. (2004). *Lviv kriz viky.* Lviv, 240 pp. (in Ukrainian).
- Kozytskyi, A. (Ed.). (2008). *Entsyklopediia Lvova, 2.* Lviv, 608 pp. (in Ukrainian).
- Kolupaieva, A. (2006). *Ukrainski kakhli XIV–pochatku XX st. Istoriia. Typolohiia. Ikonohrafiia. Ansamblevist.* Lviv, 384 pp. (in Ukrainian).
- Kryzhanivskiy, A. (2007). *Lvivskiy monetnyi dvir u XIV–XV stolittiakh.* Lviv, 222 pp. (in Ukrainian).

- Kryp'iakevych, I. (1991). *Istorychni pokhody po Lvovi*. Lviv, 168 pp. (in Ukrainian).
- Lazurko, O. (2007). Datuvannia tserkvy Paraskevyy v Belzi za materialamy arkeolohichnykh doslidzhen. *Arkeolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu, 11*. Lviv, 287–294 (in Ukrainian).
- Lazurko, O., Tkach, Ye., Shnitsar, M., & Voitovych, M. (2011). Doslidzhennia v m. Lviv na pl. Kn. Osmomysla. *Arkeolohichni doslidzhennia v Ukraini*. Kyiv–Poltava, 215–216 (in Ukrainian).
- Linynskiy, P. (1998). *Povernennia z nebuttia. Vynyknennia ta rozvytok reliefnoi kakhli v Halychyni*. Lviv, 47 pp. (in Ukrainian).
- Malevskaia, M. (1969). K voprosu o keramike Galickoj zemli XII–XIII vv. *Kratkie soobshhenija Instituta arheologii, 120*. Moskva, 3–14 (in Russian).
- Malevskaia, M., Ioannisjan, O., Mogitich, I., & Buchko, R. (1978). Issledovaniia pamiatnikov arhitektury v L'vove i L'vovskoi oblasti. *Arheologicheskie Otkrytiia 1977 goda*. Moskva, 352–353 (in Russian).
- Melnyk, B. (2001). *Dovidnyk pereimenuvannia vulyts i ploshch Lvova. XIII–XX st*. Lviv, 128 pp. (in Ukrainian).
- Melnyk, B. (2002). *Vulytsiamy starovynnoho Lvova*. Lviv, 272 pp. (in Ukrainian).
- Melnyk, I. (2010). *Dovkola Vysokoho Zamku shliakhamy y vulytsiamy Zhovkivskoho peredmistia ta pivnichnykh okolyts mista Lvova*. Lviv, 288 pp. (in Ukrainian).
- Nazar, I., Voitovych, N., & Voitovych, M. (2012). *Zvit pro rezultaty arkeolohichnykh doslidzhen dilianky vtrachenoj zabudovy na vul. Krakivska, 6–12 u m. Lvovi u 2010 r. Naukovyi arkhiv Naukovodoslidnoho tsentru Riativna arkeolohichna sluzhba, Instytut arheolohii, Natsionalna akademiia nauk Ukrainy*. 306 pp. (in Ukrainian).
- Onohda, O. (2008). Osnovni typy keramiky Serednoi Naddnyprianshchyny druhoi polovyny XV – pochatku XVI st. *Arkeolohiia, 4*. Kyiv, 55–63 (in Ukrainian).
- Petehyrych, V., & Fylypchuk, M. (1996). Horod pid Zolotym Levom. Notatky arkeolohiv. *Lviv. Istorychni narysy*. Lviv, 24–28 (in Ukrainian).
- Svieshnikov, I. (1993). *Bytva pid Berestechkom*. Lviv, 304 pp. (in Ukrainian).
- Skarby pidzemnoho Lvova*. (2011). Katalog vystavky arkeolohichnykh znakhidok iz doslidzhen Riativnoi arkeolohichnoi sluzhby u seredmisti Lvova. T. Mylian, O. Lazurko, M. Shnitsar, N. Voitovych, V. Shyshak (Eds.). Lviv, 132 pp. (in Ukrainian).
- Smirnov, Yu. (2001). Lvivski hroshi XIV stolittia. *Halyska brama, 4(76)*. Lviv, 14 (in Ukrainian).
- Stepaniv, O. (1992). *Suchasnyi Lviv*. Lviv, 144 pp. (in Ukrainian).
- Strotsen, B. (2008). *Cherniakhivska kultura Zakhidnoho Podillia*. Ternopil, 272 pp. (in Ukrainian).
- Terskyi, S. (2004). Staryi rynek u Lvovi (Deiaki pidsumky arkeolohichnoho vyvchennia). *Arkeolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu, 7*. Lviv, 332–338 (in Ukrainian).
- Terskyi, S. (2006). *Luchetsk X–XV st*. Lviv, 252 pp. (in Ukrainian).
- Terskyi, S., Voinarovskiy, V., & Ovchinnikov, O. (2007). Chynbarskyi spetsializovanyi kompleks XV–XVI st. z rozkopok na ploshchi Staryi Rynek u Lvovi 1997 roku. *Materials and studies on archeology of Sub-Carpathian and Volhynian area, 11*. Lviv, 295–314 (in Ukrainian).
- Shyshka, O. (2002). *Nashe misto – Lviv, 1*. Lviv, 192 pp. (in Ukrainian).
- Shyshka, O. (2005). *Nashe misto – Lviv, 2*. Lviv, 173 pp. (in Ukrainian).
- Jashaeva, T. (2012). Issledovaniia u mysa Vinogradnogo. *Arkeolohichni doslidzhennia v Ukraini 2011*. Kyiv, 146–149 (in Russian).
- Charewiczowa, Ł. (1934). *Wodociągi starego Lwowa*. Lwów, 72 pp. (in Polish).
- Drażkowska, A. (2011). *Historia obuwia na ziemiach polskich od IX do końca XVIII wieku*. Toruń, 365 pp. (in Polish).
- Kita, A., & Kokowski, A. (2003). Znaleziisko ze “Starego Sanu” w Przemyślu. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego, 24*. Rzeszów, 355–357 (in Polish).
- Krajewski, A. (1909). *Lwowskie przedmieścia: Obrazki i szkice z przed pół wieku*. Lwów, 71 pp. (in Polish).
- Świętosławski, W. (1996). *Uzbrojenie koczowników Wielkiego Stepu w czasach ekspansji Mongołów*. Łódź, 114 pp. (in Polish).

*Стаття: надійшла до редакції 18.05.2018
прийнята до друку 20.06.2018*

RESCUING ARCHAEOLOGICAL RESEARCHES IN ZHOVKVA SUBURB OF LVIV

Nazariy VOITOVYCH¹, Maria VOITOVYCH², Janush KOWALSKI-BILOKRYLY¹

¹ *Scientific-research center “Rescuing archaeological service” of the Institute of archaeology of NAS of Ukraine, Vynnychenko St., 24, 79008, Lviv, Ukraine, e-mail: kovalskyj.bilokrylyy@gmail.com*

² *Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine, Vynnychenko St., 24, 79008, Lviv, Ukraine, e-mail: danylivmari@ukr.net*

Results of archaeological researches in Lviv, Pidmurna st. 5, conducted by expedition of Scientific-research center “Rescuing archaeological service” of the Institute of archaeology of NAS of Ukraine led by N. Voitovych. Territory under researches is situated in north part of historical area of Lviv. In north part of this locality trench is dug out 10×2,6 m by size. Throughout whole area upper layer is represented by constructional garbage, which is deposited on the depth of 2,5 m. Maximal depth of location of cultural layers is about 6,0 m. The widest layer from XV–XVI centuries has thickness about 1,8 m. On the depth of 2,5 m and 3,0–3,2 m foundation of the building from Austrian period was found. During researches on depth of 3,55 m wooden pipe from XVII century was discovered. It was tightly covered by cap, made of wooden plank. General length of water pipe, uncovered within the trench, is about 7,9 m. In north-western part of the trench one (northern) side of wooden building of carcass-pillar construction was partially discovered. It can be dated back not earlier than to XVII century. On the level of mainland, which is situated on depth of 5,3–6,0 m, six objects from different chronological periods – XIV–XVI centuries – were found. Object 1 contains the largest amount of artifacts. Two ceramic pipes and ceramic ware from XV century were collected there. In general numerous mobile archaeological material from XIII–XIX centuries was discovered within the trench. It is represented by metal, leather, glass, stone and ceramic products. Most of them is dated back to XV–XVI centuries. In particular, leather shoes, metal tools (drill, axe, knife, nails) and ceramic ware deserve special attention.

Key words: Lviv, Pidmurna st., archeological researches, defensive wall, water pipe, object, ceramic ware, leather shoes, metal products.

ФОНДОВІ КОЛЕКЦІЇ. ОКРЕМІ ЗНАХІДКИ

ДАВНІ КАМ'ЯНІ ХРЕСТИ НА ВОЛИНІ
У СВІТЛІ ФУНЕРАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Ірина ЛУЦИК

*Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
вул. Винниченка, 24, 79008, м. Львів, Україна, e-mail: irynalutsyk00@gmail.com*

Розглянуто проблематику давньої меморіальної пластики на території Волинської землі. Виокремлено категорію артефактів (пам'ятних хрестів), що заміняли зниклі сакральні об'єкти (церкви та кладовища, що при них функціонували). Представлено взаємозв'язок меморіальної пластики і локалізації християнських середньовічних некрополів, які досліджено на основі усних, писемних та археологічних джерел.

На території Волині збереглося кілька кам'яних хрестів, які дослідники ще з початку ХХ ст. розглядали як об'єкти давньої меморіальної пластики часів Галицько-Волинської держави, відносивши їх до намогильних, пам'ятних, а то й придорожніх знаків. При цьому особливу увагу приділено кам'яному хресту зі с. Зимне Володимир-Волинського району Волинської області, дискусії про походження та хронологію якого дослідники ведуть вже понад століття.

Водночас залучення нових результатів досліджень, головно археологічних, дозволить не лише уточнити хронологію кам'яних хрестів, їхню морфологію та функціональне призначення, а й накреслити перспективи для майбутніх досліджень, що визначає не лише актуальність теми, але й її новизну.

Ключові слова: меморіальна пластика, хрести, некрополі, поховання, середньовіччя, Волинь, Зимне, Володимир, Пересопниця, Шумськ.

Чи не найбільшу увагу дослідників привертав кам'яний двораменний хрест із с. Зимне (Володимир-Волинського району Волинської області), що стоїть на лівому березі р. Лути [Шляпкин, 1906, с. 55–56; Широцький, 1908, с. 14; Щербаківський, 1926, с. 22]. Його пов'язували з літописною згадкою про перемогу війська русичів над Лешком I Білим (1186–1227) у 1220 р.: *“Лестько же великъ гнѣвъ имѣа на Данилоу. вѣснѣ же бывши и ѣхаша Лаховѣ воевать. и воеваша по Боугоу. и посла по нихъ Даниль. Гаврила Доушиловича и Семена Сѣлоуевича. Василка Гавриловича. и биша и до Соухое Дорогве. и колодничи изымаша. и возвратишася в Володимерь. с великою славою. тогда же Климъ оу||бьень бѣи Хръстиничъ единъ ѿ всихъ его воинъ. егоже крѣтъ и доньнѣ стоить. на Соухои Дорогви. Лахы же многи избиша .и гнаша по нихъ до рѣкы Вепра.”* [ПСРЛ, 1908, стлб. 732–733]. Біля хреста було відкрито поховання (рис. 1)¹, одне з яких (давніше), згідно з опису дослідника, вирізнялося великими розмірами скелету та характерними пошкодженнями на черепі, можливо, від списа або чекану. Відповідно до процитованого повідомлення і решток некрополя, І. Шляпкін одним із перших припустив, що виявлене поховання належало дружинникові князя Данила Романовича (1201–1264) Климові Хрестиничу (?–1220) [Шляпкин, 1906, с. 55–56]. Деякий час із цією думкою погоджувався й О. Цинкаловський (рис. 2), ототожнюючи літописну “Суху

¹ Щиро дякую за люб'язно надане для публікації фото провідному науковому співробітникові відділу слов'яно-фінської археології Інституту історії матеріальної культури РАН О. Мусіну.

Рис. 1. І. Шляпкін біля кам'яного хреста в с. Зимне (фото зберігається в архіві Інституту історії матеріальної культури Російської академії наук, негатив ІІІ 7970)

Fig. 1. I. Shlyapkin near the stone cross in the village Zymne (the photo is stored in the archive of Institute for the History of Material Culture, Russian Academy of Sciences, negative ІІІ 7970)

вважають, що “Суха Дорогва” – річка. Але якщо перший зі згаданих дослідників не конкретизує її топографії, то другий вважає лівою притокою Західного Бугу. На це чітко вказує топонім літописного міста Дороговська (сьогодні с. Дорогуськ Холмського повіту), назва якого може походити від однойменного гідроніма, як, наприклад, Турійськ – на Турії, Пінськ – на Піні, Бужеськ – на Бугу, Слуцьк – на Случі тощо [Присяжний, 1996, с. 30; 1998, с. 176]. Зауважмо, що Дороговськ розташований на лівому березі Західного Бугу, на місці впадання в нього р. Удаль, неподалік від відібраних у поляків взимку 1219–1220 р. міст Угровеська, Верещина, Стовпа (Столп'я) та Комова [ПСРЛ, 1908, стлб. 732]. Першу ж писемну згадку про Дороговськ датують лише 1245 р. [ПСРЛ, 1908, стлб. 805].

Щоправда, визначена на території Дороговська “Суха Дорогва” може бути результатом помилкової локалізації р. Вепр, яку К. Присяжний із невідомих причин вважав лівою притокою Західного Бугу, розмістивши її гирло на північ від м. Устилуг. [Присяжний, 1998, с. 176]. Натомість немає жодних сумнівів, що р. Вепр – права притока Вісли (51°32'52” 21°50'03”) [Nazewnictwo geograficzne, 2006, s. 311]. Властиво, на початку XIII ст. по ній проходив

Дорогву” зі Старою (або Княжою) дорогою², що вела із Зимного до Володимира [Щинкаловський, 1933, с. 99; 1936, с. 287–289].

Попри тривалий час вивчення етимологію літописного топоніма “Суха Дорогва” досі достеменно не встановлено. У поясненнях до Галицько-Волинського літопису Т. Коструба зазначив, що топонім “Дорогва” варто розуміти як “багнище” [Галицько-Волинський літопис, 1936, с. 110]. І. Крип'якевич вбачав у ньому с. Суховоля Замойського повіту Люблінського воєводства, що розташоване на північному краю Середнього Розточчя [Крип'якевич, 1984, с. 93]. Натомість Л. Махновець, укладаючи географічний покажчик до “Літопису руського”, зазначив, що цей топонім – річка, найімовірніше, права притока верхнього Вепра. До того ж, узагальнивши міркування попередників, уточнив, що на ній розташоване с. Суха Воля (очевидно, розумів згадане с. Суховоля), на території якого є драговина [Літопис руський, 1990, с. 571]. У межиріччі правих приток р. Сян (Таневи та Любачівки) розміщає “Суху Дорогву” картограф Ю. Лоза. Підставою для цього, імовірно, слугувала співзвучна зі згаданим топонімом назва с. Суха Воля, щоправда Любачівського повіту Підкарпатського воєводства [Лоза, 2015, с. 80]³.

Л. Войтович [Войтович, 2015, с. 300] та К. Присяжний [Присяжний, 1998, с. 176]

² Княжа дорога проходила від монастиря в Зимному заплавою р. Луги, поблизу острова, де був монастир Святого Онуфрія, та виходила на Володимирський поділ [Терський, 2013, с. 128].

³ Прикметно, що на Львівщині існують співзвучні населенні пункти: селища Суховоля на Городоччині та Бродівщині.

західний кордон Волинської землі [Котляр, 2003, с. 607]. Повертаючись до літописного повідомлення, зауважмо, що ляхи пустошили землі “по Боугу”, а русичі били противників, переслідуючи до “Сухой Дорогви” й далі аж до р. Вепр [ПСРЛ, 1908, стлб. 732–733]. З огляду на це, можна припустити, що місце поховання Клима Христинича потрібно шукати на лівому березі Західного Бугу, у напрямкові польсько-руського прикордоння.

Зимненський ж хрест розташований на схід від Святої гори, на невеликому пагорбі (h – 182 м н. р. м.; d – 30–35 м) лівого берега р. Луга, на відстані близько 60–70 м від краю першої надзаплавної тераси пологого берега ріки [Терський, 2001, с. 15], присадибна ділянка М. Пилип'юк [Моздир, 1998, с. 146].

Хрест витесаний із вапняку і складається з чотирьох прямих ramen. Довжина вертикального ramena становить 205 см від сучасної денної поверхні, горизонтального – 108 см [Моздир, 1998, с. 146]. Підшву пам'ятки встановлено безпосередньо на материковій поверхні, а відтак загальна висота хреста сягає 308 см [Терський, 2001, с. 16]. Ширина обох ramen дорівнює 38 см, натомість товщина вертикального ramena нерівномірна й коливається від 25 внизу до 28 см вгорі. На середохресті розташоване заглиблення (5 см) у формі замкового осердя (h – 65 см; d – 38 см; b (ширина основи осердя) – 19 см), по обидва боки якого на горизонтальному rameni витесано по три круглих (d – 8–10 см) заглиблення (2 см). Поверхня пам'ятки покрита біонаростами та частково пошкоджена внаслідок природної ерозії каменя [Моздир, 1998, с. 146; Присяжний, 1998, с. 177, 181].

Великі розміри хреста виходять за межі традиційних параметрів придорожніх пам'яток кам'яної меморіальної пластики, висота яких переважно не перевищує 150 см (хоча бувають і вищі за них) [Щербаківський, 1926, с. 23]. Добре витримані пропорції, а також технологія виконання дають підстави вважати, що його автором був неабиякий каменотес [Моздир, 1998, с. 146]. За формою пам'ятка відповідає типу латинського хреста, також відомого як страшний (від лат. *crux immissa*). Його поширення пов'язане із Чесним або Животворним хрестом, який, за християнською традицією, відшукала на Голгофі мати рівноапостольного святого Костянтина Великого (272–337) – блаженна Олена (250–330). Поступово традиційний прямий латинський хрест був доповнений фігурою розп'ятого Ісуса. Відтак розп'яття (від лат. *cruci fixus* – прибитий до хреста) широко використовують у Церкві як західного, так і східного обряду [Сапожников, 1995, с. 22; Символи, знаки, емблеми, 2005, с. 263].

Імовірно, на середохресті зимненського хреста (у своєрідній ніші, що за формою нагадує замкове осердя) було рельєфне зображення розп'яття. Єдиною аналогією із подібним заглибленням можна вважати кам'яний панцизняний хрест біля православної церкви Святих апостолів Петра і Павла в с. Космач Косівського району Івано-

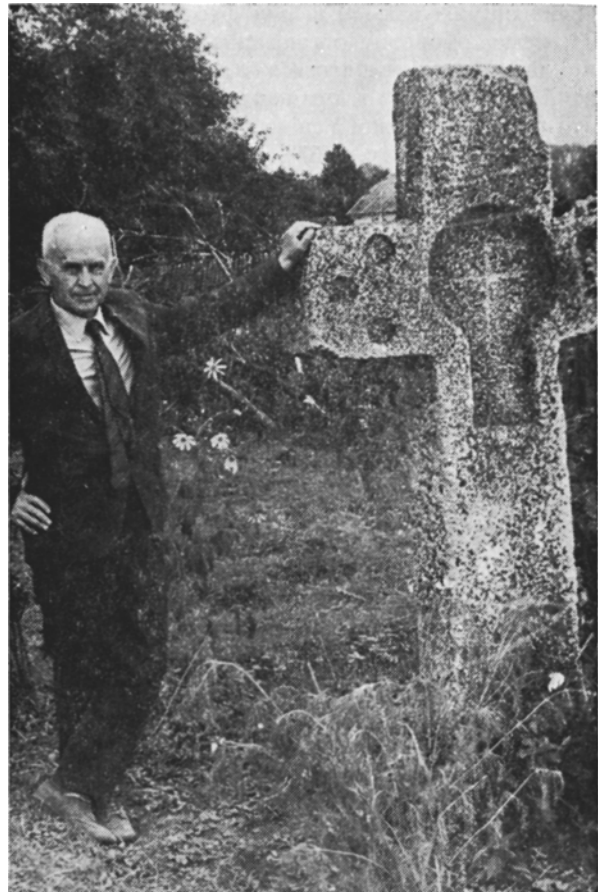

Рис. 2. О. Цинкаловський біля зимненського хреста (за О. Цинкаловський, 1984, с. 465)

Fig. 2. O. Tsynkalovskiyi near the cross in the village Zymne (by O. Цинкаловський, 1984, с. 465)

Франківської області (рис. 3) [Моздир, 2009, с. 68]. За іншою версією середохрестя могло бути інкрустоване кам'яним обітним, або закладним, хрестом новгородського походження. [Присяжний, 1998, с. 177–178]. Хронологія фасадних хрестів Новгород та Пскова (рис. 4) не однакова та варіюється в межах XIV–XVII ст., їх ж смислове навантаження не обмежувалося “обітницею”, а виконувало щонайменше охоронну, поклінну, меморіальну або декоративну функції [Соленикова, 1996, с. 3–5]. Характерна ознака цих хрестів (чотирираменних втім й у “крузі”) – розширене внизу вертикальне рамено [Соленикова, 1996, с. 5; Панченко, 2014, с. 201–219]. Останнє натомість не відповідає параметрам вирізьбленого заглиблення на середохресті зимненської пам'ятки, нижня частина якої має чітко витриману прямокутну форму. З огляду на зазначене, а також на факт, що існування закладних хрестів не вийшло за межі фасадних,

Рис. 3. Кам'яний панцизняний хрест у с. Космач (за М. Моздир, 2009, с. 68)

Fig. 3. Stone cross of liquidation of socage in the village Kosmach (by M. Mоздир, 2009, с. 68)

ур. Федорівщина (західне передмістя), дубовий хрест на середмісті, де була церква Введення Пречистої Богородиці, стовп-обеліск на північному передмісті на місці церкви Параскеви

видається щонайменше перебільшеною гіпотеза про її новгородське походження.

Відсутність аналогій до круглих заглиблень (по краях горизонтального рамена) дає змогу лише обережно припустити розміщення в них інкрустацій із зображеннями ликів святих (апостолів, пристоячих та євангелистів⁴, святих покровителів) [Присяжний, 1998, с. 178; Моздир, 1998, с. 146] чи декоративних елементів.

За документами Василівської церкви, що зберігалися у м. Володимирі-Волинському, кам'яний хрест у с. Зимне позначає місце розташування зруйнованої церкви Святого Миколая [Дверницькій, 1889, с. 35; Теодорович, 1893, с. 177]. При ній функціонувало парафіяльне кладовище, на території якого у XX ст. виорювали людські кістки, поховання вершника з конем⁵, натільні хрестики, образки, а також черепи пробиті цвяхами (на віддалі 40 м від кам'яного хреста) [Цинкаловський, 1937, с. 229; 1993, с. 99; Терський, 2001, с. 15–16]. Черепи пробиті цвяхами за аналогіями датують XIII–XIV ст. [Луцик, 2017, с. 44–69].

Без сумніву, до категорії заміщуваних варто зарахувати пам'ятні знаки, які ще в 30-х роках XX ст. стояли на місці знищених середньовічних церков княжого Володимира: “цементовий” хрест на місці Старої Катедри в

⁴ Євангелистів Матея, Марка, Луки та Йоана в іконографії часто зображають у круглих медальйонах, розташованих довкола Христа або Його розп'яття: ікона “Христос у гробі” (“Людина болю”) друга третина XVI ст.; Антимінс Афанасія Пузини, 1640 р.; ікона “Распятие Господне, с предстоящими Евангелистами и избранными святыми на полях” XVIII ст. та ін. Аналогічний сюжет зображають на Євангеліях. Часто на чільній дошці представлено п'ять головних клейм – середник із розп'яттям і двома пристоячими та чотири наріжники в медальйонах із євангелистами (наприклад, оправа Євангелія (КДІМ, № 4371) 1722 р. авторства І. Білецького).

⁵ Щонайменше два поховання із конем знайдено на середмісті княжого Володимира [Цинкаловський, 1937, с. 205; Sunkalowski, 1961, s. 165] та одне – у Луцьку [Терський, 2010, с. 67].

П'ятниці (рис. 5), а також залізний хрест на дубовій підставці, де стояв Михайлівський монастирський комплекс [Цинкаловський, 1937, с. 208–209], в церкві якого було поховано князя Войшелка (?–1268) – сина Великого князя Литовського Міндовга [ПСРЛ, 1908, Стлб. 868].

Усна народна традиція пов'язувала місце розташування могили князя із масивною кам'яною плитою поряд зі встановленим на початку XIX ст дерев'яним хрестом на верхів'ї пагорба в ур. Михайлівщина. Місцеві перекази засвідчували не лише місце локації могили князя, а й розповідали деталі вбивства, вказуючи, що його “зарізали” [Археологическія, 1886, с. 1009]. У результаті проведених археологічних досліджень у 1886 та 1955–1956 рр. підтверджено наявність на цьому місці залишків невеликої монументальної споруди-усипальниці та поховання. Скелет покійного лежав не в анатомічному порядку, а його череп був пробитий цвяхом [Археологическія, 1886, с. 1009–1010; Каргер, 1958, с. 22]. На схід від зазначеного пагорба знайдено ще й фундамент церкви-ротонди другої половини XIII ст. [Каргер, 1958, с. 25].

Рис. 4. Закладний кам'яний хрест із Новгород. Колекція М. Лихачова інвентарний № 965–25 (за В. Панченко, 2014, с. 203)

Fig. 4. The insert stone cross from Novgorod. The collection of M. Likhachev, inventory number 965–25 (by В. Панченко, 2014, с. 203)

Хрест на пагорбі в ур. Михайлівщина від 1886 р. і дотепер замінювали щонайменше чотири рази [Археологическія, 1886, с. 1009–1010; Цинкаловський, 1937, с. 209; У Володимирі...]. Це найкраще ілюструє стійку народну пам'ять і пошанування зниклих святинь. Сьогодні на цьому місці (вул. Київська, 21) є два хрести: дерев'яний восьмираменний – так званий патріарший (нижнє горизонтальне рамено якого вже відсутнє) та металевий чотирікінцевий перехресний хрест із малими прямими хрестами на трьох сторонах (рис. 6).

Наголосімо, що поряд із кожним зі згаданих Володимирських храмів, на місці розташування яких вказували пам'ятні знаки, функціонували середньовічні прицерковні кладовища, існування яких доведено проведеними археологічними дослідженнями чи земляними роботами [Дверницький, 1887, с. 46; Раппопорт, 1977, с. 261–262; Терський, 2010а, с. 93–94; Археологическія, 1886, с. 1009–1010].

Ще одна цікава пам'ятка кам'яної пластики відома на території княжої Пересопниці. За місцевими переказами вона локалізує монастир Різдва Пресвятої Богородиці на правому березі р. Омелянівка в ур. Пастівник (Баштовик). Чотирираменний кам'яний хрест нахилений на південний захід (рис. 7). У результаті цього висота вертикального рамена від рівня сучасної денної поверхні неоднакова та становить 149 см і 160 см відповідно. Привертає увагу форма вертикального рамена, площина якого плавно звужується до середохрестя, відтак його ширина коливається в межах 24–22–30 см. Довжина горизонтального рамена становить 52,5 см, ширина – 18–20 см. Товщина усього виробу неоднакова – 17–22 см. Верхня частина вертикального рамена і праве⁶ горизонтальне рамено частково відбиті, поверхня горбиста, представлена численними виїмками, покрита побілкою.

Поряд із хрестом – дві кам'яні намогильні плити. Уперше під час археологічних розкопок їх досліджено в 1979 р. і повторно відкрито для експонування у 2011 р. Плити витесано з каменю вапняку, їхні розміри – 2,15×0,61–0,66×0,19–0,25 м та 1,88×0,58–0,69×0,25 м [Терський, 2014, с. 410]. Поверхня горбиста, має чималу кількість відшарувань каменю, відколів та виїмок, подекуди вкрита мохом. Імовірно, з такого ж каменю витесано і хрест.

Під час краєзнавчих й археологічних розвідок, розпочатих в ур. Пастівник у кінці 30-х років ХХ ст. [Терський, 2010, с. 81], та фахових археологічних досліджень упродовж 1970–1980-х років під керівництвом В. Терського [Терський, 2013, с. 410–411] і Б. Прищепи у 2000-х роках [Прищепи, 2016, с. 84–85] встановлено існування тут середньовічного християнського некрополя, представленого інгумаційними (утім і підплитовими, але порушеними) похованнями. Віднайдені при покійниках інвентар дає підстави датувати некрополь, а також виявлену на півночі урочища невелику дерев'яну споруду, імовірно, церкву та синхронне їй кладовище ХІІ–ХІІІ ст. [Прищепи, 2016, с. 84–85; 2016а, с. 166]. Натомість бракує аргументів, щоб ототожнити це місце з монастирем Різдва Пресвятої Богородиці. Водночас існує думка, що обитель могла розташовуватися на дитинці [Терський, 2014, с. 410–411]. Попри це немає

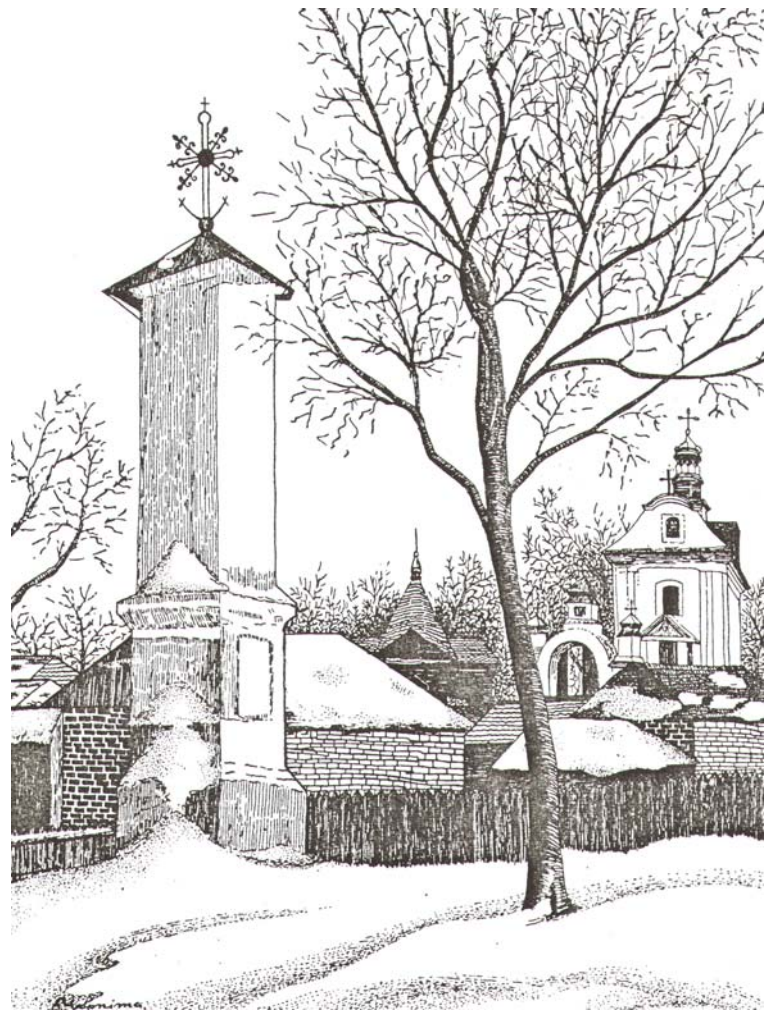

Рис. 5. Хрест-обеліск на місці розташування церкви Параскеви П'ятниці у м. Володимир-Волинський. Літографія 1931 р. (за С. Терський, 2010, с. 81)

Fig. 5. The cross-obelisk on the place of the Paraskeva-Pyatnitsa church in Volodymyr-Volynskyi. Lithography of 1931 (by С. Терський, 2010, с. 81)

⁶ Вигляд із півдня.

жодних сумнівів, що кам'яний хрест в ур. Пастівник пам'ятний, оскільки позначає один із сакральних просторів княжої Пересопниці.

Інший кам'яний чотирираменний хрест стоїть у південно-західному куті дитинця княжої Пересопниці, поряд із дерев'яною церквою Святого Миколая, збудованої в XVIII ст. Хрест виготовлено з вапняку, його параметри: довжина вертикального рамена – 38 см, ширина 21–24 см; довжина горизонтального рамена – 40 см, ширина – 16–18 см, товщина рамен у середньому 14 см. За формою хрест подібний до того, що стоїть в ур. Пастівник, оскільки вертикальне рамено злегка звужується до середохрестя. Поверхня пам'ятки дуже пошкоджена внаслідок природної ерозії каменю, відтак на лівому горизонтальному рамені⁷ утворився наскрізний отвір. Значна частина поверхні вкрита мохом і лишайником (рис. 8).

Рис. 6. Хрести на пагорбі в ур. Михайлівщина м. Володимир-Волинський. Вигляд із заходу

Fig.6. Crosses on the hill in the Mikhailivschyna place. Volodymyr-Volynskiy. View from the west

кам'яний хрест, згаданий в 1596 р. у дарчому листі Олени Горностаєвої ігуменові та ченцям Пересопницького монастиря. В описі обительських земель зазначено, що *“на ґрунті Пересопницькому ідучи у долину, і далі аж до ставу новоставського через дорогу з Милостова”* на кургані стоїть кам'яний хрест [Терський, 1993, с. 29]. Він хоч і намогильний, а не пам'ятний,

У 1992 р. під час розкопок на погості Миколаївської церкви в Пересопниці були виявлені рештки восьмикутного дерев'яного храму (?). На це, як зазначає С. Терський, вказує велика кількість різночасових глиняних полив'яних долькових плиток, серед яких – фрагмент майолікової плитки із “петлеподібним узором”. Це, на думку автора розкопок, може свідчити про неодноразові перебудови храму упродовж XII–XIV ст. Детальних досліджень пам'ятки не проводили у зв'язку з відсутністю у складі пошукової групи кваліфікованого археолога-архітектора. Зауважмо, що жодної із плиток не було знайдено *in situ* [Терський, 2014, с. 411; 2013, с. 254–255]. Більшість відкритих на дитинці поховань безінвентарні [Терський, 2013, с. 252]. Розташування артефактів княжої доби, окреслене як “з лівої сторони” [Терський, 2014, с. 413] чи “при викопуванні ями біля” [Терський, 1979, с. 12] покійного, недостатньо конкретизоване та потребує уточнень. Натомість не спричиняє сумнівів функціонування на погості ранньомодерного кладовища, представленого як ґрунтовими могилами, так і похованнями у склепах [Терський, 2013, с. 255].

Варто також звернути увагу на

⁷ Вигляд зі сходу.

проте найкраще ілюструє вияви біритуалізму на цих землях, відтак є цікавим джерелом до вивчення середньовічної фунеральної культури.

До категорії заміщуваних потрібно зарахувати кам'яний хрест на території княжого Шумська (на південь від с. Онишківці Шумського району Тернопільської області). Відомий також як "Білий", цей кам'яний чотирираменний хрест стоїть на високому мисі, за ровом та ярмом, на південь від давнього окольного міста в ур. Соснина. Довжина вертикального рамена 217 см, горизонтального – 88 см, ширина підніжжя пам'ятки становить 35 см (рис. 9)⁸. Обидва рамена злегка звужуються до середохрестя. Поверхня хреста пошкоджена ерозією та вкрита побілкою.

Пов'язують цей хрест із літописною церквою Симеона (Стовпника?) [Рожко, 2010, с. 366], яка, імовірно, стояла на території окольного города, де неодноразово виорювали підплитові поховання. Щонайменше кілька з цих плит було використано для облаштування порогів до сільської церкви та будинків місцевих жителів [Терський, 2010, с. 261; Ягодинська, 2006, с. 141].

Можна припустити, що хрест перенесено з окольного міста у зв'язку з розташуванням на його місці городів. Однак місцеві старожили вказують, що він завжди був тут, хоч у 80–90 роках ХХ ст. лежав у траві.

Можливо, саме про нього писав у звіті М. Островський, який у 1961 р. разом із Л. Джегурою обстежили сусідню з Шумським городищем гору та розташований на ній "старовинний цвинтар, де ще й досі знаходиться величезний кам'яний хрест. Хрест цей прямокутної форми, трохи ширший і масивніший в долішньому бокові. Лежить він боком. Могила під ним розкопана і, як ми [М. Островський та Л. Джегура. – І. Л.] довідались, в с. Бикові у 1912–1913 рр., з оповідань селян, в цій могилі було знайдено меч чи шаблю, прикраси. А нижче хреста є вісім курганів – усі розкопані і поросли кущами" [Терський, 2010, с. 261].

Рис. 7. Кам'яний хрест із Пересопниці. Урочище Пастівник. Вид з півдня

Fig. 7. Stone cross in Peresopnytsia. The Pastivnyk place. View from the south

⁸ Широ вдячна за надані фото й обміри хреста науковим співробітникам Шумського районного краєзнавчого музею Л. Колесник і С. Задачіні, а також за консультацію директорці Тернопільського обласного центру охорони культурної спадщини М. Ягодинській.

Рис. 8. Кам'яний хрест біля церкви Святого Миколая в Пересопниці. Вигляд зі сходу та заходу
Fig. 8. Stone cross near the church of St. Nicholas in Peresopnytsia. View from the east and west

Про який хрест йшлося у цьому повідомленні – точно сказати важко. Як відомо, у цій місцевості було щонайменше чотири кам'яних хрести: два – між урочищами Сосниною та Кругольцем, один – на “Бриківському” й один (найстаріший) – “Білий хрест” – на доміантній висоті в ур. Соснина.

Рис. 9. Кам'яний хрест із Шумська, ур. Соснина. Вигляд із півночі

Fig. 9. Stone cross in Shumsk, Sosnyna place. View from the north

грецької *ἱερός* – священний та *τόπος* – місце) і становили єдиний сакральний простір [Лидов, 2009 с. 61]. Останній ж, навіть після закінчення функціонування сакральної споруди, відповідно до руського канонічного права XI–XIV ст., треба було огородити та зберігати недоторканими: “... *переставляються древяны церкви, и ины на томъ мѣстѣ не поставляются, мѣсто въ невже олтар, одеже такна творашеса, ѿградити и неприкосновено хранити*” [Памятники, 1880, стлб. 5–6]. Очевидно, найкращим способом для досягнення цього, було встановлення на тому місці пам'ятного хреста.

Отже, з огляду на викладене, видається доцільним розглядати категорію пам'ятних христів як важливе джерело локалізації сакральної спадщини Русі, зокрема й некрополів. Усестороння характеристика подібних меморіальних пам'яток, інтерпретація їхнього функціонального призначення можливі на засадах, передусім, інтердисциплінарних досліджень, що поєднуюватимуть зусилля широкого кола спеціалістів: істориків, етнологів, археологів, архітекторів, реставраторів, мистецтвознавців та ін.

ЛІТЕРАТУРА

Археологическія разысканія проф. Прахова во Владимирѣ-Волынскомъ и его окрестностяхъ (1886) // Волынскія епархіальныя вѣдомости. – Ч. 31 (Часть неоф.). – С. 1006–1012.

Войтович Л. (2015). Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть. – Львів. – 478 с.

Галицько-Волинський Літопис (1936). / Пер. Теофіль Коструба. – Ч. I. – Львів. – 128 с.

- Гупало В., Мамчур О.* (2016). Кам'яний хрест зі Звенигорода: історія, морфологія та реставрація // МДАПВ. – Вип. 20. – С. 362–374.
- Дверницький Е.* (1887). Археологические исследования в г. Владимире-Волынском и его окрестностях // Киевская старина. – № 1. – С. 36–50.
- Дверницький Е.* (1889). Памятники древнаго православія въ г. Владимирѣ-Волынскомъ. – Київъ, 1889. – 65 с.
- Дучыц Л.* (1996). Каменные кресты Беларуси // Українська хрестологія. Тези і резюме наукової конференції. – Львів. – С. 14–15.
- Каргер М.* (1958). Вновь открытые памятники Волынского зодчества XII–XIII вв. // Ученые записки ЛГУ. – Л. – Вып. 252. – С. 3–33.
- Котляр М.* (2003). Волинська земля // Енциклопедія історії України. – Т. 1: А–В / Відп. ред. Смолій В. – Київ. – С. 607.
- Крип'якевич І.* (1984). Галицько-Волинське князівство. – Київ. – 176 с.
- Лидов М.* (2009). Иеротопия: Создание сакральных пространств как вид творчества и предмет исследования // Государство, религия, церковь в России и за рубежом. Специальный выпуск. – № 2. – Москва. – С. 60–72.
- Літопис руський* (1990). / Пер. Л. Махновець. – Київ. – 591 с.
- Лоза Ю.* (2015). Історичний атлас України. – Київ. – 320 с.
- Луцик І.* (2017). Черепи, пробиті цвяхами, з Володимира-Волинського та його околиць // Вісник Інституту археології. – Львів. – Вип. 12. – С. 44–69.
- Моздир М.* (1998). Хрест у селі Зимне біля Володимира (до питання атрибуції) // Галич і галицька земля в державотворчих процесах України: Матеріали Міжнародної наукової конференції. – Івано-Франківськ–Галич: Плай. – С. 146–149.
- Моздир М.* (2009). Українська народна меморіальна пластика. – Львів. – 288 с.
- Памятники древне-руссака канонического права* (1880). – Т. 6. – Ч. 1 (Памятники XI–XIV в.). – Санкт-Петербургъ. – [4], IV с., XX, 930, 316, 70 стб.
- Панченко В.* (2014). Каменные кресты из коллекции академика Н. П. Лихачева // Наследие Николая Петровича Лихачева: интерпретация текста и образа. Материалы научной коференции, посвященной 150-летию со дня рождения академика Николая Петровича Лихачова (1862–1936). – Санкт-Петербург. – С. 201–220.
- Присяжний К.* (1996). Зимненський хрест // Українська хрестологія. Тези і резюме наукової конференції. – Львів. – С. 30–31.
- Присяжний К.* (1998). Кам'яний хрест із Зимного (спроба реконструкції) // Медобори і духовна культура давніх, середньовічних слов'ян (до 150-річчя виявлення Збруцького “Святовита”). Матеріали наукової конференції (8–9 жовтня 1998 р., Гримайлів). – Львів. – С. 176–184.
- Прищепа Б.* (2016). Погоринські міста в X–XIII ст. – Рівне. – 297 с.
- Прищепа Б., Войтюк О., Чекурков В.* (2016). Розкопки в Пересопниці // Археологічні дослідження в Україні 2015. – Київ. – С. 164–166.
- ПСРЛ*. – Т. 2. Ипатьевская летопись (1908). – СПб. – XVI с. – 938 стлб. – 87 с.
- Раппопорт П.* (1977). Старая кафедра в окрестностях Владимира-Волынского // СА. – № 4. – С. 253–266.
- Рожко В.* (2010). Кам'яні хрести Волині // Погорина. – № 12/13. – Рівне. – С. 366–367.
- Сапожніков І., Слюсар Ю., Шувалов Р.* (1995). Типологія Кам'яних намогильних хрестів Південно-західної України // Старожитності Причорномор'я. – Одеса. – Вип. 2. – С. 16–47.
- Символы, знаки, эмблемы.* (2005). Энциклопедия / Под ред. В. Л. Телицына. – М. – 502 с.
- Соленикова Е.* (1996). Закладные кресты в архитектуре Северо-Запада России. – СПб. – 24 с.
- Теодорович Н.* (1893). Городъ Владимирѣ Волынской губерніи. – Почаевъ. – 529 с.
- Терський В.* (1979). Звіт про проведену роботу Ровенським давньоруським загоном Волино-Подільської археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР під керівництвом молодшого наукового співробітника відділу археології Терського В. С. з 20 липня по 21 серпня 1978 р. – Львів. – 36 с.

- Терський С. (1993). Призабуте княже місто // Літопис Червоної калини. – № 7–9. – Львів. – С. 28–32.
- Терський С. (2001). Звіт про роботу Волинської рятівної археологічної експедиції у 2000 році. – Львів. – 48 с.
- Терський С. (2002). Дослідження у Володимирі та у с. Зимно // Археологічні відкриття в Україні 2000–2001. – Київ. – С. 78–80.
- Терський С. (2010). Історія археологічних досліджень та історичного краєзнавства Волині. – Львів. – 380 с.
- Терський С. (2010а). Княже місто Володимир. – Львів. – 320 с.
- Терський С. (2013). Сучасний стан історичної реконструкції військово-стратегічних шляхів Галицько-Волинського князівства // Військово-науковий вісник. – Вип. 20. – С. 125–133.
- Терський С. (2013). Храмова ділянка на дитинці літописної Пересопниці у світлі археологічних досліджень // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 17. – С. 252–263.
- Терський С. (2014). Археологічні дослідження сакральних комплексів у Пересопниці // Наукові студії: Збірник наукових праць. – Вип. 7. Культурні та поховальні пам'ятки у Вісло-Дніпровському регіоні: проблеми інтерпретації. – Львів-Вінники. – С. 409–422.
- У Володимирі поставили пам'ятник князю (2012) [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.volynpost.com/news/6119-u-volodymyri-postavyly-pamiatnyk-kniazu-foto>
- Цинкаловський О. (1933). Данилова пам'ятка на Волині // Життя і знання. – Ч. 4. – С. 99.
- Цинкаловський О. (1936). Волинські надмогильні хрести // Життя і знання. – Ч. 10. – С. 287–289.
- Цинкаловський О. (1937). Матеріали до археології Володимирського повіту // Записки НТШ. – Т. 154. – Львів. – С. 183–240.
- Широцький К. (1908). Нагробні хрести на Україні // Записки НТШ. – Т. 82. – Львів. – С. 10–29.
- Шляпкин И. (1906). Древние русские кресты. – Т. 1. Кресты новгородские, до XV века, неподвижные и не церковной службы / Изыскания И. А. Шляпкина. – СПб. – 38 с., 1 л. ил., 24 л. табл. рис.
- Щербаківський Д. (1926). Буковинські і Галицькі дерев'яні церкви, надгробні і придорожні хрести, фігури і каплиці // Українське мистецтво. – Київ-Прага. – Т. XXXIV с., 62 іл.
- Ягодинська М. (2006). Попередні дослідження літописного Шумська // Середньовічні і ранньомодерні оборонні споруди Волині: Збірник наукових праць. – Кременець-Тернопіль. – С. 137–141.
- Synkalowski A. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego. – Warszawa, 1961. – 256 s.
- Nazewnictwo geograficzne Polski (2006). Т. 1. Hydronimy. Cz. 1. Wody płynące, źródła, wodospady. – Warszawa. – 348 s.

REFERENCES

- Arheologičeskija razyskanija prof. Prahova vo Vladimire-Volynskom' i ego okresnostjah'. (1886). *Volynskija eparhial'nyja vedomosti, 31 (Chast' neof.)*, 1006–1012 (in Russian).
- Voitovych, L. (2015). *Halych u politychnomu zhytti Yevropy XI–XIV stolit*. Lviv, 478 pp. (in Ukrainian).
- Halysko-Volynskiy Litopys, 1* (T. Kostruba, Trans.). (1936). Lviv, 128 pp. (in Ukrainian).
- Hupalo, V., & Mamchur, O. (2016). Kam'iany khrest zi Zvenyhoroda: istoriia, morfolohiia ta restavratsiia. *Materials and studies on archeology of Sub-Carpathian and Volhynian area, 20*, 362–374 (in Ukrainian).
- Dvernickij, E. (1887). Arheologičeskie issledovanija v g. Vladimire-Volynskom' i ego okrestnostjah. *Kievskaja starina, 1*, 36–50 (in Russian).
- Dvernickij, E. (1889). *Pamjatniki drevnjago pravoslavija v g. Vladimire-Volynskom'*. Kiev', 65 pp. (in Russian).
- Duchyts, L. (1996). Kamennye kryzhy Belarusi. *Ukrainska khrestolohiia. Tezy i reziume naukoivoi konferentsii*, Lviv, 14–15 (in Belarusian & in Ukrainian).
- Karger, M. (1958). Vnov' otkrytye pamjatniki Volynskogo zodchestva XII–XIII vv. *Uchenye zapiski Leningradskogo gosudarstvennogo universiteta, 252*, 3–33 (in Russian).

- Kotliar, M. (2003). Volynska zemlia. In *Entsyklopetsiia istorii Ukrainy* (1: A–V, p. 607). Kyiv (in Ukrainian).
- Kryp'iakevych, I. (1984). *Halytsko-Volynske kniazivstvo*. Kyiv, 176 pp. (in Ukrainian).
- Lidov, M. (2009). Ierotopija: Sozdanie sakral'nyh prostranstv kak vid tvorchestva i predmet issledovaniia. *Gosudarstvo, religija, cerkov' v Rossii i za rubezhom. Specyjal'nyj vypusk*, 2, 60–72 (in Russian).
- Litopys ruskyi* (L. Makhnovets, Trans.). (1990). Kyiv, 591 pp. (in Ukrainian).
- Loza, Yu. (2015). *Istorychnyi atlas Ukrainy*. Kyiv, 320 pp. (in Ukrainian).
- Lutsyk, I. (2017). Cherepy, probyti tsviakhamy, z Volodymyra-Volynskoho ta yoho okolyts. *Visnyk Instytutu arkheolohii*, 12, 44–69 (in Ukrainian).
- Mozdyr, M. (1998). Khrest u seli Zymne bilia Volodymyra (do pytannia atrybutsii). *Halych i halytska zemlia v derzhavotvorchkykh protsesakh Ukrainy: Materialy Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii*, 146–149 (in Ukrainian).
- Mozdyr, M. (2009). *Ukrainska narodna memorialna plastyka*. Lviv, 288 pp. (in Ukrainian).
- Pamjatniki drevne-russkaga kanochnicheskago prava*, 6(1). (*Pamjatniki XI–XIV v.*). (1880). Sanktpererburg, 930, 316, 70 stb. (in Russian).
- Panchenko, V. (2014). Kamennye kresty iz kollekcii akademika N. P. Lihacheva. Nasledie Nikolaja Petrovicha Lihacheva: interpretacija teksta i obraza. *Materialy nauchnoj konferencii, posvjashhennoj 150-letiju so dnja rozhdenija akademika Nikolaja Petrovicha Lihachova (1862–1936)*, 201–220 (in Russian).
- Prysiaznyi, K. (1996). Zymnenskyi khrest. *Ukrainska khrestolohiia. Tezy i reziume naukovoï konferentsii*, 30–31 (in Ukrainian).
- Prysiaznyi, K. (1998). Kam'iany khrest iz Zymnoho (sproba rekonstruktsii). *Medobory i dukhovna kultura davnykh, serednovichnykh slov'ian (do 150-richchia vyavlennia Zbrutskoho "Sviatovyta")*. *Materialy naukovoï konferentsii (8–9 zhovtnia 1998 r., Hrymailiv)*, 176–184 (in Ukrainian).
- Pryshchepa, B. (2016). *Pohorynski mista v X–XIII st.* Rivne, 297 pp. (in Ukrainian).
- Pryshchepa, B., Voitiuk, O., & Chekurkov, V. (2016). Rozkopky v Peresopnytsi. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2015*, 164–166 (in Ukrainian).
- Polnoe sobranie russkih letopisej, 2. Ipat'evskaja letopis'* (1908). Sankt Peterburg, 938 ctlb, 87 pp. (in Russian).
- Rappoport, P. (1977). Staraja kafedra v okrestnostjakh Vladimira-Volynskogo. *Sovetskaja arheologija*, 4, 253–266 (in Russian).
- Rozhko, V. (2010). Kam'iany khresty Volyni. *Pohoryna*, 12(13), 366–367 (in Ukrainian).
- Sapozhnikov, I., Sliusar, Yu., & Shuvalov, R. (1995). Typolohiia Kam'ianykh namohylnykh khrestiv Pivdenno-zakhidnoi Ukrainy. *Starozhytnosti Prychornomor'ia*, 2, 16–47 (in Ukrainian).
- Telicyn, V. (Ed.). (2005). *Simvoly, znaki, jemblemny. Jenciklopedija*. Moskva, 502 pp. (in Russian).
- Solenikova, E. (1996). *Zakladnye kresty v arhitekture Severo-Zapada Rossii*. Sankt Peterburg, 24 pp. (in Russian).
- Teodorovich, N. (1893). *Gorod Vladimir Volynskoj gubernii*. Pochaev', 529 pp. (in Russian).
- Terskyi, S. (1993). Pryzabute kniazhe misto. *Litopys Chervonoï kalyny*, 7–9, 28–32 (in Ukrainian).
- Terskyi, S. (2001). *Zvit pro robotu Volynskoi riativnoi arkheolohichnoi ekspedytsii u 2000 rotsi*. Lviv, 48 pp. (in Ukrainian).
- Terskyi, S. (2002). Doslidzhennia u Volodymyri ta u s. Zymno. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 2000–2001*, 78–80 (in Ukrainian).
- Terskyi, S. (2010). *Istoriia arkheolohichnykh doslidzhen ta istorychnoho kraieznavstva Volyni*. Lviv, 380 pp. (in Ukrainian).
- Terskyi, S. (2010a). *Kniazhe misto Volodymyr*. Lviv, 320 pp. (in Ukrainian).
- Terskyi, S. (2013). Khramova dilianka na dytyntsi litopysnoi Peresopnytsi u svitli arkheolohichnykh doslidzhen. *Materials and studies on archeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 17, 252–263 (in Ukrainian).
- Terskyi, S. (2013). Suchasnyi stan istorychnoi rekonstruktsii viiskovo-stratehichnykh shliakhiv Halytsko-Volynskoho kniazivstva. *Viiskovo-naukovyi visnyk*, 20, 125–133 (in Ukrainian).

Terskyi, S. (2014). Arkheolohichni doslidzhennia sakralnykh kompleksiv u Peresopnytsi. *Naukovi studii: Zbirnyk naukovykh prats, 7. Kultovi ta pokhovalni pam'iatky u Vislo-Dniprovskomu rehioni: problemy interpretatsii*, 409–422 (in Ukrainian).

Terskyi, V. (1979). *Zvit pro provedenu robotu Rovenskym davnoruskym zahonom Volyno-Podilskoi arkheolohichnoi ekspedytsii Instytutu suspilnykh nauk Akademii Nauk URSSR pid kerivnytstvom molodshoho naukovooho spivrobotnyka viddilu arkheolohii Terskoho V. S. z 20 lystopada po 21 serpnia 1978 r.* Lviv, 36 pp. (in Ukrainian).

U Volodymyri postavyly pam'iatnyk kniazui. Retrieved from <https://www.volynpost.com/news/6119-u-volodymyri-postavyly-pamiatnyk-kniazu-foto>

Tsynkalovskiy, O. (1933). Danylova pam'iatka na Volyni. *Zhyttia i znannia, 4*, 99 (in Ukrainian).

Tsynkalovskiy, O. (1936). Volynski nadmohylni khresty. *Zhyttia i znannia, 10*, 287–289 (in Ukrainian).

Tsynkalovskiy, O. (1937). Materialy do arkheolohii Volodymyrskoho povitu. *Zapysky Naukovoho tovarystva im. Shevchenka, 154*, 183–240 (in Ukrainian).

Shyrotskyi, K. (1908). Nahrobni khresty na Ukraini. *Zapysky Naukovoho tovarystva im. Shevchenka, 82*, 10–29 (in Ukrainian).

Shljapkin, I. (1906). *Drevnie russkie kresty, 1. Kresty novgorodskie, do XV veka, nepodvizhnye i ne cerkovnoj sluzhby.* Sankt Peterburg, 38 pp. (in Russian).

Shcherbakivskiy, D. (1926). Bukovynski i Halytski derev'iani tserkvy, nadhrobni i prydorozhni khresty, fihury i kaplytsi. *Ukrainske mystetstvo.* Kyiv–Prah, 34 pp., 62 il. (in Ukrainian).

Yahodynska, M. (2006). Poperedni doslidzhennia litopysnoho Shumska. *Serednovichni i rannomoderni oboronni sporudy Volyni: Zbirnyk naukovykh prats*, 137–141 (in Ukrainian).

Cynkalowski, A. (1961). *Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego.* Warszawa, 256 pp. (in Polish).

Nazewnictwo geograficzne Polski, 1. Hydronimy, 1. Wody płynące, źródła, wodospady. (2006). Warszawa, 348 pp. (in Polish).

*Стаття: надійшла до редакції 12.09.2018
прийнята до друку 16.10.2018*

ANCIENT STONE CROSSES IN VOLYN' IN THE LIGHT OF FUNERAL CULTURE OF MIDDLE AGES

Iryna LUTSYK

*Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine,
Vynnychenko St., 24, 79008, Lviv, Ukraine, e-mail: irynalutsyk00@gmail.com*

The article deals with the problems of the ancient memorial sculpture on the territory of Volyn' land. The author distinguishes the category of artifacts (memorable crosses) that replaced the non-existing sacred objects (churches and cemeteries near them). The relationship of the memorial sculpture with the localization of the Christian medieval necropolis, which is considered on the basis of oral, written and archaeological sources, is presented.

Several stone crosses have survived on the territory of Volyn'. Since the beginning of the twentieth century researchers considered those crosses as objects of ancient memorial sculpture of the times of the Galicia-Volyn' state, attributing them to tombstones, memorable and even road signs. Therefore, special attention is paid to the stone cross from village Zymne Volodymyr-Volynskiy district Volyn' region, discussions about the origin and chronology of which have lasted for more than a century now.

At the same time, the engagement of new results of research, mainly archaeological, will allow not only to clarify the chronology of stone crosses, their morphology and functional purpose, but also to outline the prospects for future research, which determines not only the relevance of the topic, but also its novelty.

Key words: memorial sculpture, crosses, necropolis, burials, Middle Ages, Volyn', Zymne, Volodymyr, Peresopnytsia, Shums'k.

**ВІДОБРАЖЕННЯ КУЛЬТУ СВЯТОГО ІОАННА НЕПОМУЦЬКОГО
В РЕЛІГІЙНОМУ МЕДАЛЬЄРСТВІ
(за матеріалами археологічних розкопок у Дубно)**

Віра ГУПАЛО

*Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
вул. Винниченка, 24, 79008, м. Львів, Україна, e-mail: gupaloarcho@ukr.net*

Представлено аналіз трьох медальйонів на честь чеського святого Іоанна Непомуцького, виявлених під час розкопок у підвітарній крипті колишнього бернардинського костелу в м. Дубно. Предмети знайдено серед знищених поховань XVIII ст., що перетворює їх на рідкісні артефакти. Окрему увагу зосереджено на характеристиці особливостей іконографії й ідейного змісту зображень. Описано сукупність знаків, що супроводжують образ святого, встановлено їхнє значення згідно з християнською символікою та зв'язок із життям святого. Для розуміння закономірностей іконографічного типу коротко розглянуто знакові етапи діяльності Іоанна Непомуцького, обставини формування, розвитку та шляхи вияву його культу. Відзначено зв'язок географії культу святого з виникненням релігійних братств його імені та діяльністю окремих чернечих спільнот. Встановлено, що медальйони, аналогічні дубенським знахідкам, були ознакою членів духовного братерства. Аналіз знахідок із пам'яток на теренах Центральної Європи дозволяє припускати, що їх цілеспрямовано вкладали до гробу. З огляду на це, можна констатувати, що медальйони – цінна джерельна база, придатна для розгляду слабо вивчених аспектів фунеральної культури. Як наслідок, виникає можливість для вивчення вияву релігійних тенденцій у суспільному житті східних окраїн Речі Посполитої у період нової доби.

Проведені дослідження дозволяють дійти висновку, що в XVII–XVIII ст. поширення культу святого вийшло за межі Чехії й охопило терени усїєї Європи. Саме в цей період масовим явищем стало продукування релігійних медальйонів із зображенням св. Іоанна Непомуцького. В активному пропагуванні культу та розповсюдженні медальйонів відзначилися єзуїти, домініканці та францисканці. Девоціоналії, присвячені цьому святому, досі не були предметом окремого дослідження. Їхня присутність у похованнях, місцерозташуваннях і незначна кількість у колекціях поховального інвентарю, вказує на зв'язок похованих осіб із братськими спільнотами св. Іоанна Непомуцького. Ідейний зміст, закладений у культурі цього мученика, збагатив новими духовними тенденціями фунеральну культуру доби бароко.

Ключові слова: Дубно, бернардинський костел, крипта, поховання, релігійний медальйон, релігійний культ, Іоанн Непомуцький.

Релігійні медальйони – один із різновидів особистих предметів християнського культу. Різної форми та розміру медальйони виготовляли з металу, переважно з мосяжу, який часто вкривали шаром позолоти. Рідше трапляються вироби зі срібла чи золота. Вони мали вухко, розміщене, як правило, перпендикулярно до плаского щитка. Щоправда в екземплярів, які продукували у XIX–XX ст., воно розташоване вже в одній площині зі щитком. Практикували випуск медальйонів і без вухка, які нагадували радше невеликі за розміром медалі. Їх також використовували як підвіски, пробивши цвяшком наскрізну дірку. Щиток медальйона оздоблювало зображення, яке поміщали на одну або обидві поверхні. Медальйони відливали в ливарних формах або відтискали за допомогою штампів.

Зображення на релігійних медальйонах представляло різні аспекти християнського віровчення. Найвні на сьогодні каталоги [Bentkowski, 1830; Raczynski, 1841; Czapski, 1871; Rewolinski, 1885] репрезентують значний діапазон іконографії, яку проте не можна вважати

вичерпною. До найпопулярніших тем належить, наприклад, сюжети з катехизису (Свята Родина, чистилище), христологічні та марійні, патронічні (образи засновників окремих чернечих орденів), агіографічні, мартирологічні тощо. Загалом іконографія медальйонів відображала формування та поширення різних релігійних культів, основаних на християнських догмах. Тому вони – важливе джерело для багатовекторного вивчення духовності суспільства. У цьому контексті особливого значення набувають медальйони, знайдені в історичному контексті – виявлені в комплексах певних об'єктів.

Таку презентабельну збірку особистих предметів християнського благочестя виявлено під час археологічних досліджень у колишньому бернардинському костелі в м. Дубно на Волині. У храмі впродовж 1995–2007 рр. вивчали рештки некрополя XVII–XVIII ст. Результати засвідчили присутність у похованнях різних типів особистих предметів християнського культу (так званий девоціоналій – натільні іконки, хрестики, релікварії, вервиці тощо), які в цьому контексті – елемент фунеральної (поховальної) культури. Досі подібні артефакти належали до рідкісних знахідок і слабо вивчених пам'яток. Серед девоціоналій особливу увагу привертають релігійні медальйони, збірку яких репрезентують 18 предметів. Іконографія зразків пов'язана безпосередньо з певними догматами християнства латинського обряду. З огляду на це, медальйони як носії релігійних культів розкривають шляхи й способи поширення католицизму в міщанському та шляхетському середовищах ранньомодерної Волині, що надає вивченню цієї категорії поховального інвентарю особливої актуальності.

У підвітарній крипті бернардинського костелу впродовж майже 250 років здійснювали поховання як ченців бернардинів, так і представників місцевої заможної шляхти, які відзначилися особливими заслугами в духовному житті цієї спільноти. Це – фундатори, колатори, бенефактори. З різних причин захоронення було знищено і з поховального інвентарю збереглася лише дешиця. Колекція релігійних медальйонів із Дубна, незважаючи на фрагментарність, – одна з найбільших у Центрально-Східній Європі. Більшість предметів репрезентують зразки, які часто трапляються у похованнях XVII–XVIII ст. на всій території Європи. Наприклад, медальйони зі зображенням св. Бенедикта, Ігнатія Лойоли, Франциска Ксаверія, Барбари й ін. Натомість медальйони, присвячені св. Іоаннові Непомуцькому, трапляються дуже рідко і в поодиноких екземплярах. Із Дубна походить аж три предмети, виконані з мосяжу. В одному випадку збереглися рештки позолоти. Вироби мають різну форму й розміри. Особливість – двостороннє рельєфне зображення, стиль і способи передачі якого репрезентують різні художні властивості матриць. Вивчення іконографічних особливостей медальйонів розкриває пласт знань, пов'язаний як із продукуванням і розповсюдженням виробів, так і з популяризацією самого культу св. Іоанна Непомуцького. Розглянемо особливості зображення детальніше.

На двох медальйонах образ святого представлено на аверсі. Один із предметів має овальну форму (24,2×20,5 мм, із вушком 34,8 мм). Святий Іоанн зображений в анфас, у три четверті зросту (фото 7, а). Ретельно передано шати та їхні характерні елементи. На голові берет, з-під якого вибивається довге волосся, підборіддя обрамлене короткою бородою. Святий вбраний у сутану з округлим комірчиком, на яку накладено рокету, а поверх неї – мантолет. Святий Іоанн стоїть оповитий тихим смутком, з опущеними очима. У лівій руці стискає великий хрест із розп'яттям; нижнє рамено хреста підтримує правою рукою, у якій тримає пальмову гілку. По краю медальйона, у його верхній частині докола постаті святого, – скорочений напис, виконаний маюскулом із шерифами: *S(ANCTVS) I(OANNES) NEPOM(VCENVS)*. На реверсі в центрі поля медальйона поміщено зображення відрізаного язика, оточеного сяйвом; у нижній частині площини медальйона, під язиком, представлено хмари у вигляді укладених півмісяцем опуклостей.

Інший медальйон, де образ св. Іоанна Непомуцького представлено на аверсі¹, – найменший і майже округлої форми (23×21,5 мм, із вушком 30,8 мм). Святий одягнений у такі

¹ На реверсі зображено образ св. Барбари.

ж шати, як на попередньому зображенні, однак передано їх більш спрощено та схематично (фото 8, а). Простежено й інші відмінності. Невеликий хрест із розп'яттям Іоанн тримає на правому плечі, притискаючи до грудей; у лівій відхиленій назовні руці – пальмову гілку; за головою – округлий німб, на який поміщено п'ять зірочок. Обриси одягу, краї якого звиваються у фантазійні банки, вказують на стильові особливості епохи високого бароко. Довкола святого скорочений напис: *S(ANCTVS) IOA(NNES) NEPOM(VCENVS) M(ARTVRVS)*.

Найбільший із медальйонів, вкритий шаром золота, мав округлу форму (діаметром 34,1 мм, із вушком 44,1 мм). Образ св. Іоанна Непомуцького поміщено на реверсі². Його виконано з ретельною прорисовкою пасом волосся, пальців рук, густих складок драпірування одягу (фото 9, б). Привертає увагу те, що попри читабельні елементи вбрання, загалом шати відображено дуже схематично. Крім берета, можна стверджувати, що Іоанн був одягнений у сутану, очевидно, рокету і мантолет. Натомість зверху на мантолеті зображено тканину, яка, огортаючи ліве плече святого, навскоси задрапірована на грудях, звисає із правого передпліччя. Голова святого повернута вправо і легко схилена донизу. Погляд спрямований на хрест (без розп'яття), який опирає на праву долоню, а нижній край підтримує лівою рукою. Опущені очі надають обличчю сумного виразу, однак загалом образ не просякнутий трагізмом мучеництва. Голову Іоанна оточують п'ять зірок. Довкола постаті святого скорочений напис: *S(ANCTVS) IO(ANNES) NEPOMVC(ENVS) M(ARTVRVS)*.

Іконографія образу св. Іоанна Непомуцького пов'язана безпосередньо з історією його життя. Більшість дослідників вважає, що народився він між 1340 та 1350 р. у місцевості Помук поблизу Праги. З 1370 р. прийняв постриг і у Празькій курії розпочався його поступовий кар'єрний ріст як клирика на духовній ниві. Іоанн здобув добру освіту. Навчання розпочав у щойно відкритому тоді Празькому університеті юристів (1381) і продовжив студії в університетах Болонії та Падуї (1382–1387), де одержав ступінь доктора костельного права. Повернувшись на батьківщину, обіймав різні посади (пробоша, каноніка, архидиякона), а потім – генерального вікарія при Празькому єпископові Іоанні з Єнштейна (Johannes von Jenstein). Як доктор костельного права, захищаючи інтереси Церкви, був солідарний з єпископом, який опинився у конфронтації з чеським королем Вацлавом IV³. Його ситуація ускладнилася ще й тому, що як сповідник королеви Іоанни зберігав таємницю її сповіді. За відстоювання віри і права Церкви був ув'язнений і підданий жорстоким тортурам, після яких, згідно з указом короля, проти ночі на 21 березня 1393 р. його стратили. На шию в'язневі прив'язали жорновий камінь, зв'язали руки й ноги, дерев'яним кляпом заткнули рота і скинули з моста у р. Влтаву. Тіло, підняте з дна річки, згодом каноніки поховали в катедрі Святого Віта. У 1733–1736 рр. в одному з вівтарів влаштували срібний мавзолей авторства А. Corradini, J.E. Fischera von Erlach [Adamek, 1982, s. 373]. Ця смерть за віру перетворила І. Непомуцького на святого мученика.

Посмертна історія Іоанна Непомуцького багата на різноманітні чуда й дива. Натомість у зв'язку з виступами гуситів і протестантів, що охопили усю Чехію, канонізація святого в середньовіччі не відбулася. Однак, незважаючи на це, його культ розвинувся до величезних масштабів, охопивши усю Чехію та землі Габсбурзької імперії. Лише в 1729 р. папа Бенедикт XIII додав Іоанна Непомуцького до лику святих. Загалом у XVIII ст., окрім Праги, визначним осередком культу святого був Відень, поклонялися йому в Зальцбурзькій та Мейсенській архидієцезіях. Особливу пошану віддавали святому також у Баварії, Італії, Франції. Культ цього святого поширився й на терени Польщі, охопивши її східні окраїни. Не

² На аверсі представлено образ Ісуса Назаретянина Викупленого (фото 9, а).

³ Після відносно спокійного правління імператора Карла IV Люксембурзького, що відзначалося гармонійними взаєминами з Церквою, на трон вступив його син Вацлав IV, який прагнув реалізувати політику сильної централізованої королівської влади. Як наслідок, це призвело до зменшення раніше ustalених свобод, незалежності та права Церкви і, зрозуміло, спричинило конфлікт між королем та Празьким єпископом, прихильником якого й був Іоанн Непомуцький [Adamek, 1982, s. 371–72].

мав він таких масштабів, як в Австрії чи Південній Німеччині, проте залишався популярним упродовж багатьох століть. Свідчення цього – його численні сліди та вияви на теренах сучасної Литви, Білорусі та України.

Офіційно св. Іоанн Непомуцький патрон Чехії, Польщі, Австрії, Баварії. До нього звертаються з молитвами при повенях, опікується він переправами через річки, мостами, тому часто його фігурку встановлювали біля води. Його також вважають опікуном моряків, рибалок, плотогонів, мельників – усіх, пов'язаних із працею на воді, а також паломників і вмираючих; охороняє від зурочення; береже посіви від повені, бурі, граду.

Основні моменти життя Іоанна Непомуцького знайшли символічне відображення в іконографії, до якої вдавалися скульптори, живописці, графіки доби бароко [Adamek, 1982, s. 378]. Як правило, його представляли у статичній позі, що виражала апогей мученицької слави, чи в динаміці, що межувало з релігійним екстазом. Більшість зображень, незважаючи на їхню інваріантність, переважно наслідували першовзірець – пам'ятник, встановлений у 1683 р. на Карловому мості у Празі, який виконано з бронзи в Нюрнберзі, у майстерні Ієроніма Герольда, згідно з проектом Йогана Брокоффа [Кнарійські, 2002, s. 117]. При цьому особливостями скульптурного образу Іоанна Непомуцького були: священничі шати, хрест і пальмова гілка. Часто на задньому плані представляли міст через Влтаву. Ці ж тенденції знайшли відображення і в релігійному медальєрстві.

На описаних медальйонах із Дубна постать св. Іоанна Непомуцького представлена в шатах, що відповідали становищу, яке він займав на час смерті як представник вищого духовенства. Поверх сутани на святому рокета як ознака юрисдикції та мантолет із горностаю як хорова вбрання і ознака високої відзнаки в церковній ієрархії [Adamek, 1982, s. 378]. Пальмова гілка – символ мучеників. Хрест як символ відпущення гріхів із розп'яттям нагадує про особливу набожність святого до розп'ятого Ісуса, коли він щодня упродовж тривалого часу молився, заглиблюючись у переживання страстей Господніх.

Порівняльна характеристика медальйонів показала певні відмінності в їхній іконографії. Так, на одному виробі довкола голови Іоанна відсутній німб, хоча в написі він іменованій “*sanctus*” (фото 7, а). Це може свідчити про те, що медальйон вибито ще до канонізації. Ключ до розуміння цього образу – зображення на реверсі, де представлено відрізаний язик святого, що виступає символом мовчання, себто збереження таємниці сповіді, в чому Іоанн був непохитним, незважаючи на тортури. З огляду на це, язик оточено сьйвом і представлено серед хмар, що символізують небесний маєстат. Зміст цієї композиції відсилає до подій 1715 р., коли у зв'язку з підготовкою до канонізації здійснено ексгумацію його останків. Обстеження решток показали, що в доброму стані збереглися мозкова маса і язик, вкладені до релікварію [Кнарійські, 2002, s. 117, № 2478; Kondraciuk, 2010]. Імовірно, ця надзвичайна подія дала поштовх для виконання окремого медальйона, який, найвірогідніше, виготовлено десь між 1715–1721 р., тобто напередодні беатифікації, але безперечно до канонізації в 1729 р.

Відмінна риса іншого медальйона (при тотожності решти атрибутів) – за головою святого зображено німб, на якому розміщено п'ять зірок, що безпосередньо пов'язані з моментом кончини святого. Так, архієпископ Празький Іоанн Єнштейн у листі до папи Боніфация IX, описуючи страту Іоанна, зазначав, що, коли тіло каноніка поглинули води Влтави, над поверхнею річки з'явилися п'ять зірок у вигляді корони, які вказували на місцеперебування мученика [Adamek, 1982, s. 373]. Водночас в іконографії їх наділено глибшим сенсом: кожна з них означає окрему літеру у слові “*tacui*” – “*я мовчав*”, а також п'ять ран Христових. Окрім того, зірки – символ п'яти чеснот святих мучеників: набожності, смирення, зберігання таємниці, ревності, милосердя [Zawada, 2014, s. 50].

Значно відрізняється від описаних медальйон, де довкола голови св. Іоанна Непомуцького зображено п'ять зірок, які утворюють своєрідний німб (фото 9, б). У руках святий тримає хрест без розп'яття, що в цьому випадку символізує страждання. Крім цього, поверх мантолета через плече перекинута пасмо тканини, спосіб згортки якої дуже нагадує

плащ на образах мучеників. Плащі, особливо червоного кольору, також були символами страждань.

Окреме питання – проблема часу й місця виготовлення дубенських медальйонів. Потрібно наголосити, що для всіх трьох предметів притаманне майстерне виконання – високий художній рівень зображень, що свідчить про витвір талановитих медальєрів. Відсутність клейма ливарника не дозволяє ототожнити ці вироби з конкретними майстернями. У цій ситуації особливого значення набуває зображення св. Барбари на реверсі одного з медальйонів (фото 8, б). Аналогічний образ святої мучениці наявний на одному з предметів зі збірки Т. Револінського [Rewoliński, 1887, tab. III, 83]. На ньому під фігурою святої вибито дату “1773”, а на аверсі під зображенням Ченстоховської Матері Божої – місце виготовлення “ROMA”. Такий же медальйон, який, на відміну від попереднього, має дату “1775”, виявлено в Пултуську [Kołyszko, 2007, s. 75, ryc. 3]. Ці опосередковані дані дозволяють, дещо обережно, говорити про римське походження й дубенського медальйона та датувати його 70-ми роками XVIII ст. Цьому не перечить хронологія загалу артефактів, виявлених у підвітарній крипті дубенського костелу, звідки походить і названий медальйон. Тут визначального значення набувають рештки домовин із вибитою датою смерті: 1780, 1781, 1788.

Отже, іконографія, художні властивості зображень, високий рівень ливарницької майстерності, а також бездоганність написів латинською мовою, притаманне всім дубенським медальйонам, – це ті риси, які відповідали вимогам, відповідно до яких продукували деволюціоналії. Найвизначнішим центром, звідки деволюціоналії подібної якості як носії релігійних культур поширювалися і досягали найвіддаленіших закутків християнської ойкумени, безперечно, був Рим, де функціонували медальєрні майстерні високого рівня⁴. Упродовж XVII–XIX ст. італійські ремісничі осередки досягнули вершини медальєрного мистецтва⁵.

Від моменту канонізації Іоанна Непомуцького його культ набув поширення по всій території Польщі, ввійшовши до числа одного з центральних у релігійному житті суспільства. Особливо численні сліди пошанування святого відомі в регіоні Розточчя і на прилеглих теренах [Kondraciuk, 2010]. Безперечно, в межі поширення культу цього мученика були втягнуті й терени на пограниччі з коронними землями, так звані креси – сучасні Литва, Білорусь, Україна [Neromuki kresów...].

Варто відзначити, що у пропагуванні культу важливу роль відіграли перші друковані твори, присвячені життєпису Іоанна Непомуцького. Найдавніші з них з’явилися ще задовго до канонізації: 1716 – у Кракові, 1721 – Познані, 1726 – Вільнюсі, 1728 – Торуні. Від часу урочистостей причислення Іоанна до лику святих вийшли друком праці у Кракові та Варшаві (1729), Браневі та Торуні (1731), Ченстохові (1744–1745, 1756), Познані (1753), Каліші (1757), Ловічі (1761), Перемишлі (1790). В Україні подібні твори виникли спершу у Львові (1740, 1753), а згодом – у Бердичеві (1761) та Дубні (1787) [Warchałowski, 2003, s. 154–155]. Окрім того, у Дубні в другій половині XVIII ст. збудовано фарний костел, названий на честь Іоанна Непомуцького⁶, що дає змогу розглядати місто як один із центрів поширення культу святого.

⁴ Активність майстерень, що працювали у XVII ст. на теренах Польщі, поступово згасала, тому вже у XVIII ст., на думку дослідників, у королівстві не було жодного значущого медальєра. Натомість деволюційну продукцію виготовляли на теренах Німеччини, Австрії, Іспанії [Samek, 1984, s. 242; Kołyszko, 2013, s. 246].

⁵ До грона найвидатніших медальєрів належали, наприклад, Gaspar Morone, Gaspar Mola, родина Namerrani, Francesko і Ignacio Bianki та багато інших.

⁶ Фундацію першого дерев’яного храму (так званого “янівського”) засновано ще в 1612 р. за князя Януша Острозького. На 1656 р. храм ще перебував у стані будівництва, що засвідчує тестамент Барбари Яйковської: “... do kościoła Farskiego Dubieńskiego pięset zł.p. na zbudowanie Kościoła” [APBK (Archiwum Prowincji oo. Bernardynów w Krakowie), rkps RGP-b-3, s. 339]. Костел названо в честь св. Яна (Іоанна) – патрона-фундатора. У 1725 р. храм згорів під час бурі. Спорудження нової будівлі костелу ініціював тодішній пробощ, згодом – єпископ Ян Хризостом Качковський. Будівництво капітальної споруди відбулося вже після канонізації Яна Непомуцького, це, очевидно, вплинуло на присвяту храму святому мученикові.

Церква шанує І. Непомуцького передусім як оборонця таємниці сповіді, тому святий мученик був взірцем святенництва. Пропагували таку його роль чернечі ордени, з яких найактивніше діяли єзуїти [Hochleiter, 2009, s. 128]. Особливою пошаною оточували культ Іоанна Непомуцького й у домініканському та всіх гілках францисканського орденів [Сінкевич, 2009, с. 154]. Географія поширення культу відображена у спорудженні костелів на його честь: Долинівка біля Стрия, Білолівка, Любар, Завалійки, Мізоч на Волині, Заміхів, Маркова, Стара Синява, Збриж, Бояни, Турильче на Поділлі; окремих вівтарях у храмах, зокрема бернардинському костелі Святого Андрія та августіанському Святої Анни у Львові, костелі Вознесіння Пресвятої Богородиці у Винниках, костелі Святого Варфоломія у Дрогобичі, фарному костелі в Острозі, єзуїтському костелі Святих Петра і Павла в Луцьку; та фресковому розписі – єзуїтський костел Святого Петра і Павла у Львові, парафіяльний костел у Наварії, Таданях на Львівщині та багато інших [Neromuki Kresów...]. Однак масовим явищем у другій половині XVIII – першій половині XIX ст. стали поодинокі фігурки Іоанна Непомуцького, виконані з каменю або дерева, часто вкритого поліхромним розписом⁷. Встановлювали їх на постаментах просто неба або під своєрідним накриттям, що мало вигляд каплички. До наших днів значну частину подібних фігурок уже втрачено, але й ті, що збереглися, засвідчують надзвичайну популярність культу святого. Розташовували їх переважно на роздоріжжі, наприклад, Лопатин, Ушня, Суходіл, Мостиська, та біля мостів через струмки, річки, греблі: Львів, Любінв Великий, Мостиська, Збараж, Іваничі, Голоби [Neromuki Kresów...].

Пропагування культу Іоанна Непомуцького безпосередньо пов'язане з виникненням і поширенням братств його імені та передачею часточок мощей святого як реліквій. Варто відзначити, що найдавніше братство у Польщі виникло в 1733 р. при костелі Святої Анни у Варшаві, а також у Всові; згодом організувалися спільноти при інших духовних осередках: 1736 р. – у Торуні, 1748 – Гурці Кляшторній, 1753 – Каліші та Козьміні. Перша хвиля появи братств св. Іоанна Непомуцького докотилась і до України – в 1737 р. виникла конфратернія у Львові при тринітарському костелі, в 1753 р. – у Заславі при бернардинському, а в 60-х роках XVIII ст. – в Аннополі та Бердичеві [Warchałowski, 2003, s. 160]. Загалом у XVIII ст. у Польщі існувала значна кількість братств, особливо при бернардинських костелах [Encyklopedia katolicka, 1997, s. 813]. Як правило, братство мало у храмі відведене місце, яке позначав вівтар, присвячений святому. Діяльність братської спільноти регулював статут, зміст якого зводився до означення моральних чеснот, визначення прав та обов'язків, встановлення регламенту відпустів, складання текстів молитов, гімнів, літаній і пісень до св. І. Непомуцького.

Відомо, що члени найдавнішого братства св. Іоанна Непомуцького, яке заснував 1706 р. у Празі Кристіан Флоріан Хегер фон Хегерн при капличці Святого Іоанна Непомуцького в монастирі Емаус, носили на грудях медальйони із зображенням святого [Kult i patronat Jana Neromuscena...]. Є підстави вважати, що ця традиція стала однією з ознак членів братства в усій Європі. Переконають у цьому медальйони з іконографією, присвяченою І. Непомуцькому, знайдені в похованнях. Тут треба зазначити, що суспільний зріз братств демонструє членство в ньому представників різних соціальних груп. Насамперед різного рангу духовенства й освічених верств соціуму, поступово охоплюючи дрібну шляхту, ремісників, купців та інших [Warchałowski, 2003, s. 162]. Медальйони, знайдені в підвітарній крипті у Дубно, безперечно належали представникам суспільної еліти.

Водночас варто наголосити, що серед значної кількості медальйонів, виявлених на сьогодні під час археологічних досліджень поховань (як ґрунтових, так і у криптах), зразки, присвячені св. І. Непомуцькому, досі рідкісні. Наприклад, два медальйони із зображенням святого відомі в похованнях на цвинтарі при костелі Святого Миколая в Маньовах на Підгаллі, де предмети вкладено до рук померлих [Chudzińska, 1998, s. 76–77, 103–104, tabl. XXV, 52; XXVI, 15]. Цікавий медальйон походить із поховання на цвинтарі при костелі Всіх Святих у Глівіцах (Сілезія). Виконано його з тонкої бляшки у вигляді сльози, на аверсі зображено півпостать

⁷ Чудовий зразок такої скульптури зберігся у с. Коцурів поблизу Львова.

святого, а на реверсі – оточений сяйвом язик, над яким два ангели тримають вінець. Медальйон перебував біля стегна покійниці, поблизу розсипу намистинок із вервиці, до складу якої, за припущеннями авторів досліджень, і входив [Furmanek, Michnik, 2004, s. 402, 410, рис. 2, 4]. Один медальйон походить із поховання в костелі Святого Якова Апостола в Лемборку на Помор'ї [Kołoszko, 2013, s. 93–94, рис. 46–47]. Лише в одному з численних поховань на парафіяльному цвинтарі у Старогарді Гданському трапився медальйон із зображенням св. І. Непомуцького. Його розташування в області шиї небіжчика вказує, що предмет звисав на грудях [Aleksandrowicz, 2017]. У Празі серед речей, виявлених у колективній могилі біля костелу Пресвятої Трійці, знайдено один медальйон “святоянський” [Beraňová, 1989, p. 271–274, obr. 2]. У Львові під час досліджень крипт костелу Святого Казимира серед знищених поховань виявлено також лише один медальйон із зображенням св. І. Непомуцького [Nepomuki Kresów...].

Якщо виходити з факту, що члени братства св. І. Непомуцького при житті мали обов'язок носити медальйони зі зображенням святого, то можемо припустити, що з ними вони могли бути й поховані. Хоча й не обов'язково. Водночас на певний зв'язок культу святого з фунеральною культурою вказує зміст, яким наділено один з атрибутів святості, що супроводжують Іоанна Непомуцького, – хрест із розп'яттям. Це – особливий хрест, чітко окресленої форми. Маючи його при собі в годину смерті та звертаючи до нього останні молитви, можна було одержати повне прощення гріхів [Scheer, 1990, s. 13]. Тому, як відзначає Януш Гохлейтер: *“Katolicy duchowni upatrywali w nim swojego szczególnego patrona, poprzez jego orędownictwo nad sprawowaniem sakramentu pokuty”* [Hochleiter, 2009, s. 135]. У цьому контексті стає зрозумілою присутність фігурок св. Іоанна Непомуцького на громадських цвинтарях, наприклад, у Львові на Личаківському цвинтарі на могилі Іоанни Каванни з 1874 р., у Наварії, Меденичах, Костиеві, Комарно, Пустомитах–Лісневичах, Збаражі. Частіше встановлювали фігурку святого біля храмів, де в XVII–XVIII ст. функціонували цвинтарі, як правило, ліквідовані впродовж XIX ст. Наприклад, Львів – костели Святої Марії-Магдалени та Святої Анни, Підгірці – Святого Юзефа, Городок – Воздвиження Святого Хреста, Спас у Кам'яно-Бузькому районі – церква Спаса, Коцурів – церква Святого Симеона, Сороки Львівські – церква Откровення Господнього, Турка – церква Святого Миколая, Підкамінь – каплиця при домініканському костелі, Лешнів – каплиця при бернардинському костелі тощо [Nepomuki Kresów...].

Підсумовуючи дослідження трьох медальйонів із Дубна, варто відзначити кілька важливих моментів. Насамперед, існують підстави вважати, що медальйони зі зображенням св. Іоанна Непомуцького репрезентують високохудожні зразки релігійного медальєрства. З огляду на досконалість рельєфу зображення, довершеність композиційних сюжетів і бездоганність написів, подібні вироби могли бути виконані лише у високопрофесійній майстерні, яка функціонувала, найімовірніше, у Римі або в одному з відомих європейських центрів. Шляхи потрапляння медальйонів у Дубно різні. До прикладу, придбані під час індивідуальних паломницьких мандрівок або “вдома” – у монастирях і костелах, особливо названих на честь св. І. Непомуцького. Передовсім подібні медальйони, очевидно, призначалися для членів братств св. Іоанна Непомуцького, з яких найближчою до Дубна була спільнота при бернардинському монастирі у Заславі. Особи, поховані в дубенському бернардинському костелі, яких супроводжували “святоянські” медальйони, могли бути як членами заславського братства, так і придбати його в дубенському фарному костелі св. І. Непомуцького.

Водночас привертає увагу те, що в дубенській медальєрній колекції зразки зі зображенням І. Непомуцького кількісно поступаються лише предметам із зображенням єзуїтських святих Ігнатія Лойоли та Франциска Ксаверія, що дає змогу пов'язувати зазначені медальйони також і з активною діяльністю Товариств Ісуса, потужні осередки яких у вигляді колегій активно діяли саме поблизу Дубна – в Острозі (1624–1773) та Луцьку (1608–1773) [Шевченко, 2002, с. 86–92]. Це тим імовірніше, що в поширенні культу св. І. Непомуцького

езуїти, як і домініканці та францисканці, опиралися передусім на освічені верстви соціуму. Численні сліди культу святого (храми, вівтарі, фрескові розписи) демонструють глибоко закорінену віру в його заступництво, що знайшло особливий вияв у придорожніх капличках і фігурках. Натомість присутність “святоянівських” медальйонів у похованнях – це явище, в основі якого лежать богословсько-філософські роздуми над питаннями життя та смерті, таїнством покаяння, духовного очищення на дорозі до Бога. Присутність такого медальйона як поховального інвентарю – це не просто елемент ритуалу, а привнесення у поховальну культуру більш глибокого й тоншого розуміння змісту останнього каяття на порозі до спасіння.

ЛІТЕРАТУРА

- Сінкевич Н.* (2009). *Laudare Benedicere praedicare*. Домініканський орден на Волині в кінці XVI – на початку XIX ст. – Київ. – 408 с.
- Шевченко Т.* (2002). Доми Товариства Ісуса, їх фундатори і благодійники на українських землях Речі Посполитої: 1572–1647 // *Етнічна історія народів Європи*. – Вип. 13. – С. 86–92.
- АРВК. – rkps RGP-b-3. – *Oblata zapisu JMCi Paniey Barbary Jaykowskiej w Grodzie Łuckim Die 12 Januarij 1656*. – S. 339.
- Adamek T.* (1982). *Św. Jan Nepomucen i jego relikwiarz na Jasnej Górze* // *Studia Claromontana*. – Т. 3. – S. 371–380.
- Bentkowski F.* (1830). *Spis medalów polskich lub z dziejami krainy polskiej styczniymi*. – Warszawa.
- Beranová M.* (1989). *Kovové vínky pražských divek ze 17. a první poloviny 18. století* // *Archaeologica Pragensia*. – Т. 10. – S. 269–280.
- Furmanek M., Michnik M.* (2004). *Dewocjonalia z cmentarza przy kościele pw. Wszystkich Świętych w Gliwicach* // *Rocznik Muzeum w Gliwicach*. – Т. XIX. – S. 399–420.
- Chudzińska B.* (1998). *Dewocjonalia z nowożytnego cmentarzyska we wsi Maniowy na Podhalu*. – Kraków. – 178 s.
- Czapski E.H.R.* (1871). *Catalogue de la collection de medailles et monnaies Polonaises*. – St. Petersburg.
- Hochleiter J.* (2009). *Św. Jan Niepomucen jako katolicki bohater kultowy* // *Studia Elckie*. – Т. 11. – S. 122–136.
- Knapiński R.* (2002). *Przedstawienia św. Jana Nepomucena w sztukach plastycznych jako przykład ikonografii hagiograficznej* // *Imago narrat. Obraz jako komunikat w społeczeństwach europejskich*. – Acta Universitatis Wratislaviensis. – S. 111–135.
- Kołyшко M.* (2007). *Aport w zaświaty. Dewocjonalia z nekropoli rodziny Wessłów w Pułtusk* // *Pułtuskie osobliwości. Materiały wydane w roku obchodów 750-lecia nadania praw miejskich*. – Warszawa. – S. 65–111.
- Kołyшко M.* (2013). *Dewocjonalia z końca XVI–XVIII wieku pochodzące z badań archeologicznych na terenie Polski (stan zachowania, identyfikacja, zagadnienia konserwatorskie)*. – Toruń. – 318 s.
- Kondraciuk P.* (2010). “Roztoczański patron”. *Kaplice i figury św. Jana Nepomucena w pejzażu kulturowym Roztocza*. Режим доступу: <http://www.muzeum-zamojskie.pl/wp-pdf/nepomucen.pdf>
- Kult i patronat Jana Nepomucena. Relikwie i bractwa*. Режим доступу: <http://www.nepomuki.pl/nepomuki/kult.html>.
- Kuźmiak K.* (1997). *Jan Nepomucen* // *Encyklopedia Katolicka*. – Т. VII. – S. 812–813.
- Aleksandrowicz T.* (2017). *Medalik św. Jana Nepomuckiego z wykopalisk w Starogardzie Grańskim*. Режим доступу: <http://www.wkregusakrum.blogspot.com/.../artykul-o-medaliku-sw-jana-nepomucena>
- Nepomuki kresów: Litwa, Ukraina, Ruś Biała, Inflanty*. Режим доступу: <http://www.nepomuki.pl/nepomuk/litwa.htm>.
- Raczyński E.* (1841). *Gabinet medalów polskich*. – Poznań. – 359 s.
- Rewoliński T.* (1887). *Medale religijne odnoszące się do Kościoła katolickiego we wszystkich krajach dawnej Polski*. – Kraków. – 126 s.
- Samek J.* (1984). *Polskie rzemiosło artystyczne: czasy nowożytne*. – Warszawa. – 465 s.
- Warchałowski W.* (2003). *Kult i ikonografia św. Jana Nepomucena w Łowiczu* // *Mazowieckie Studia Humanistyczne*. – Т. 1–2. – S. 153–166.

Zawada M. (2014). Święty Jan Nepomucen: milczący kapłan. – Bystra. – 68 s.

REFERENCES

- Sinkevych, N. (2009). *Laudare Benedicere praedicare. Dominikanskiy orden na Volyni v kintsi XVI–na pochatku XIX st.* Kyiv, 408 pp. (in Ukrainian).
- Shevchenko, T. (2002). Domy Towarystwa Isusa, yikh fundatory i blahodiinyky na ukrainskykh zemliakh Rechi Pospolytoi: 1572–1647. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*, 13, 86–92 (in Ukrainian).
- Archiwum Prowincji Bernardynów w Krakowie.* rkps RGP-b-3. Oblata zapisu JMCi Paniey Barbary Jaykowskiesy w Grodzie Łuckim Die 12 Januarij 1656. 339 pp. (in Polish).
- Adamek, T. (1982). Św. Jan Nepomucen i jego relikwiarz na Jasnej Górze. *Studia Claramontana*, 3, 371–380 (in Polish).
- Bentkowski, F. (1830). *Spis medalów polskich lub z dziejami krainy polskiej styczynymi.* Warszawa (in Polish).
- Beranová, M. (1989). Kovové vínky pražských divek ze 17. a první poloviny 18. století. *Archaeologica Pragensia*, 10, 269–280 (in Czech).
- Furmanek, M. & Michnik, M. (2004). Dewocjonalia z cmentarza przy kościele pw. Wszystkich Świętych w Gliwicach. *Rocznik Muzeum w Gliwicach*, 19, 399–420 (in Polish).
- Chudzińska, B. (1998). *Dewocjonalia z nowożytnego cmentarzyska we wsi Maniowy na Podhalu.* Kraków, 178 pp. (in Polish).
- Czapski, E.H.R. (1871). *Catalogue de la collection de medailles et monnaies Polonaises.* Sankt-Petersbourg, 406 pp. (in French).
- Hochleiter, J. (2009). Św. Jan Niepomucen jako katolicki bohater kultowy. *Studia Elckie*, 11, 122–136 (in Polish).
- Knapieński, R. (2002). Przedstawienia św. Jana Nepomucena w sztukach plastycznych jako przykład ikonografii hagiograficznej. *Imago narrat. Obraz jako komunikat w społeczeństwach europejskich. Acta Universitatis Wratislaviensis*, 111–135 (in Polish).
- Kołyżko, M. (2007). Aport w zaświaty. Dewocjonalia z nekropoli rodziny Wessłów w Pułtusku. *Pułtuskie osobliwości. Materiały wydane w roku obchodów 750-lecia nadania praw miejskich*, Warszawa, 65–111 (in Polish).
- Kołyżko, M. (2013). *Dewocjonalia z końca XVI–XVIII wieku pochodzące z badań archeologicznych na terenie Polski (stan zachowania, identyfikacja, zagadnienia konserwatorskie).* Toruń, 318 pp. (in Polish).
- Kondraciuk, P. (2010). “Roztoczański patron”. Kaplice i figury św. Jana Nepomucena w pejzażu kulturowym Roztocza. Retrieved from <http://www.muzeum-zamojskie.pl/wp-pdf/nepomucen.pdf> (in Polish).
- Kult i patronat Jana Nepomucena. Relikwie i bractwa (n.d.). Retrieved from <http://www.nepomuki.pl/nepomuki/kult.html> (in Polish).
- Kuźmiak, K. (1997). Jan Nepomucen. In *Encyklopedia Katolicka*, 7 (pp. 812–813) (in Polish).
- Aleksandrowicz, T. (2017) Medalik św. Jana Nepomuckiego z wykopalisk w Starogardzie Grańskim. Retrieved from <http://www.wkregusakrum.blogspot.com/.../artykul-o-medaliku-sw-jana-nepomucena> (in Polish).
- Nepomuki kresów: Litwa, Ukraina, Ruś Biała, Inflanty (n.d.). Retrieved from <http://www.nepomuki.pl/nepomuk/litwa.htm> (in Polish).
- Raczyński, E. (1841). *Gabinet medalów polskich.* Poznań, 359 pp. (in Polish).
- Rewoliński, T. (1887). *Medale religijne odnoszące się do Kościoła katolickiego we wszystkich krajach dawnej Polski.* Kraków, 126 pp. (in Polish).
- Samek, J. (1984). *Polskie rzemiosło artystyczne: czasy nowożytne.* Warszawa, 465 pp. (in Polish).
- Warchałowski, W. (2003). Kult i ikonografia św. Jana Nepomucena w Łowiczu. *Mazowieckie Studia Humanistyczne*, 1–2, 153–166 (in Polish).
- Zawada, M. (2014). *Święty Jan Nepomucen: milczący kapłan.* Bystra, 68 pp. (in Polish).

Стаття: надійшла до редакції 1.11.2018
прийнята до друку 6.12.2018

THE REFLECTION OF SAINT JOHN OF NEPOMUK CULT
IN RELIGIOUS MEDALLIC ART

(according to the archaeological excavations in Dubno)

Vira HUPALO

*Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine,
Vynnychenko St., 24, 79008, Lviv, Ukraine, e-mail: gupaloarcho@ukr.net*

An analysis of three medallions, dedicated to the Czech Saint – John of Nepomuk, which were discovered during the excavations in the under the altar crypt of the former Bernardine Catholic church in Dubno, is presented at the article. These items were found in the context of the destroyed burials of the XVIII century, which transforms them into a category of rare artifacts. Particular attention is focused on the characteristics of the features of iconography and the ideological content of images. The set of characters accompanying the image of St. John of Nepomuk is described. Their value according to Christian symbolism and connection with the hagiography of saint are defined. To understand the consistent patterns of the iconographic type, a brief overview of the iconic stages of John of Nepomuk's activity, the circumstances of formation, development and ways of manifestation of his cult are carried out. The connection of the geography of the cult of the saint with the emergence of religious brotherhoods of his name and the activities of certain monkhood communities is noted. It was established that medallions are similar to finds from Dubno were a sign of spiritual brotherhood members. An analysis of the findings from the sites on the territory of Central Europe suggests that these medallions were purposefully put into the grave. The data obtained provide medallions with the properties of a valuable source base, suitable for considering the poorly studied aspects of a funeral culture. As a result, the nature of the manifestation of religious tendencies in the social life of the eastern outskirts of the Polish-Lithuanian Commonwealth during the period of modern history is studied.

The conducted studies allow concluding that in the XVII–XVIII centuries the spread of the cult of the saint went beyond the bounds of the Czech Republic and covered the territory of the whole of Europe. At this particular time, the production of religious medallions with the depicting of the saint was a mass phenomenon. In the active propaganda of the cult and the distribution of medallions distinguished Jesuits, Dominicans and Franciscans. Devotional objects dedicated to St. John of Nepomuk, still have not been the subject of a separate study. Their presence in the burials, the location and a small amount in the collections of funeral equipment, indicates the connection of buried persons with the brotherhood communities of St. John of Nepomuk. The ideological meaning, embodied in the cult of this holy martyr, enriched with new spiritual trends of funeral culture of the Baroque period.

Key words: Dubno, Bernardine Catholic Church, crypt, burial, a religious medallion, a religious cult, John of Nepomuk.

З ІСТОРІЇ АРХЕОЛОГІЇ

У ЛЬВОВІ ТА ПОМІЖ ЛЬВІВ'ЯН: ПРОСОПОГРАФІЧНИЙ ПОРТРЕТ ТАДЕУША СУЛІМІРСЬКОГО (1898–1983)

Наталя БУЛИК

*Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
вул. Винниченка, 24, 79008, м. Львів, Україна, e-mail: nata_bnm@ukr.net*

На основі багатой джерельної бази відтворено життя та діяльність відомого археолога Тадеуша Сулімірського. Введено до наукового обігу матеріали львівських і краківських архівів, які дають змогу окреслити львівський період життя дослідника. Власне у Львові він здобув освіту, мав змогу спілкуватися з кращими вченими свого часу, користуватися львівськими книгозбірнями й музейними колекціями, сформувався як археолог, відкрив і дослідив велику кількість археологічних пам'яток тощо. Найбільше уваги в польових дослідженнях відводив пам'яткам духовної культури. Йому належать вивчення могильників і курганів у близько 35 місцевостях заходу України. Більшість із них Т. Сулімірський ввів до наукового обігу і на них не перестають покликатися сучасні дослідники. Особливе місце в його польових дослідженнях належало розкопкам у Комарові на Станіславівщині. З цих робіт збереглася польова документація та величезна кількість світлин, які дають змогу відтворити весь процес розкопок, фіксацію матеріалів тощо.

Тадеуш Сулімірський відіграв помітну роль і в охороні археологічних пам'яток. У часі роботи на кафедрі праісторії Львівського університету він фактично виконував функції консерватора доісторичних пам'яток, виїжджав на кожне повідомлення про відкриття і звітував перед окружним консерватором про результати. Частина його виїздів відбувалася за державний кошт.

Не останнє місце у професійному житті дослідника займала наукова комунікація. Він був частим учасником різноманітних форумів, а також сам організовував з'їзди. Найкращий приклад його організаційної діяльності – IV З'їзд студентів праісторії польських університетів, що відбувся у Львові у травні 1934 р.

Ключові слова: Тадеуш Сулімірський, кургани, могильники, поховальні пам'ятки, бронзові скарби, Комарів.

Останніми роки все популярнішою стає персоніфікація історії. Посилений інтерес до окремих історичних постатей вимагає від дослідника не лише переліку дат і фактів біографії, а й детального вивчення індивідуальних рис, соціально-економічних умов формування особистості, комунікативних навичок. Як влучно відзначив відомий історик Ярослав Дашкевич, завдання біографістів – відтворення “живих індивідуальних облич, а не виготовлення манекенів – носіїв певного стандартного набору анкетних біографічних даних” [Дашкевич, 1997, с. 47]. Лише аналіз сукупних характеристик дозволяє відтворити людину з її обдарованістю та конкретними вчинками, непересічними інтелектуальними й організаторськими здібностями, вмінням спілкуватися з друзями та опонентами тощо. Такі дослідження стали можливими в останні десятиліття завдяки відкритості заборонених раніше архівів. Саме з них, використовуючи его-джерела й урядові документи, можемо створити “живі портрети” відомих людей з їх сильними і слабкими сторонами, з елементами дружби та ворожнечі, з перемогами та поразками в науковій кар'єрі, а не обмежуватися сухою біографією з особою справи. Саме таких портретів особливо потребує сучасна історія археологічної

Рис. 1. Тадеуш Сулімірський (1898–1983)
(за Козловський, 2015)

Fig. 1. Tadeusz Sulimirski (1898–1983)
(by Козловський, 2015)

тощо, то до Археологічного музею у Кракові родина Тадеуша Сулімірського передала його особистий архів, у якому зібрана велика кількість польових нотаток, щоденників, планів, креслень і, що найцікавіше – фотографій із розкопок у різних місцевостях заходу України. Із них перед дослідником спадщини відкривається “наукова кухня” археолога, адже завжди цікаво заглянути в таємні закутки творення фундаментальних праць: подивитися на методику опрацювання матеріалу, польові зарисовки, роблені нашвидкуруч і “для себе”. Поза тим, збереглися різноманітні згадки про адреси проживання, сім’ю, заняття поза археологією тощо. На основі низки документів спробуємо відтворити образ Т. Сулімірського як людини, археолога-польовика, організатора науки, його наукові комунікації, не особливо заторкуючи викладацьку роботу в університеті [див.: Білас, 2009, с. 204–225].

У статті розглянемо лише “львівський” період, що охоплював 20 років і, безумовно, був найважливішим у формуванні Т. Сулімірського як археолога. Адже тут він закінчив студії в університеті, успішно захистив докторат, зробив габілітацію, відкрив і дослідив більшість “своїх” археологічних пам’яток, опублікував низку праць та заявив про себе досить голосно науковому світу. Зі Львова розпочався його шлях у науці, тому для створення цілісного портрета необхідно відтворити вплив міста й оточення на подальше життя та кар’єру археолога.

Саме зі Львова Т. Сулімірський виїжджав у наукові подорожі до музеїв України та Європи; у Львові вчився керувати кафедрою і працювати зі студентами; зарекомендував себе здібним організатором наукового життя, що, без сумніву, стало в нагоді у наступні роки, коли очолив кафедру археології Ягеллонського університету. Варто зазначити, що переїхавши до Кракова, Т. Сулімірський не змінив кола наукових зацікавлень і продовжував працювати на теренах Львівського, Тернопільського та Станіславівського воєводств. Незважаючи на вагомий внесок в археологічну науку, величезну кількість покликань на його праці в українській та

науки, адже дуже часто про людей, внесок яких у науку важко переоцінити, знаємо дуже мало, нерідко ці знання обмежені енциклопедичними замітками.

Архівна спадщина, що залишилася після археологів міжвоєнного періоду нерідко розкинута не лише по різних містах, а й країнах. Це, безумовно, стосується відомого археолога Тадеуша Сулімірського (1898–1983) (рис. 1), 120-річчя від дня народження якого святкуємо цього року. Варто наголосити, що Т. Сулімірському присвячена низка статей, які розкривають науковий доробок вченого [Rojek, 2004, s. 33–42], зокрема відображають його внесок у дослідження епохи бронзи та раннього заліза [Чопек, 2006, с. 97–105].

У житті вченого було три періоди: львівський, краківський і лондонський. Відповідно документи, які залишилися, треба шукати у Львові, Кракові та Лондоні. Авторці вдалося опрацювати львівську і краківську колекції, а також ознайомитися з кількома документами з лондонської збірки, на основі яких і спробуємо відтворити портрет дослідника. Якщо у Львові збереглися більш офіційні, зокрема дипломи, особова справа, кореспонденція з чиновниками щодо дозволів на розкопки, документи з рятівних досліджень, звіти про роботи, відрядження на різні пам’ятки

польській літературі, Т. Сулімірський досі не має “свого дослідника”. Історіографія, присвячена постаті археолога, обмежується кількома статтями чи невеликими фрагментами в монографіях [Ситник, 2012, с. 136–138]. Останніми роками перед дослідниками відкрилися невідомі раніше архіви, стали доступними документи, які дають змогу дещо по-іншому подивитися на постать Т. Сулімірського, його польову роботу, наукові контакти, методику опрацювання матеріалу і ще багато цікавих моментів, що допоможуть змалювати просопографічний портрет дослідника.

Львівський період у житті Т. Сулімірського можемо поділити на кілька умовних блоків. Окремо варто зупинитися на середовищі, у якому опинився майбутній дослідник, потрапивши сюди; другий блок, безумовно, – сім'я; важливе місце у формуванні особистості займали вчителі та колеги; окремої уваги заслуговують – робота зі студентами, головні польові здобутки та пам'яткоохоронна діяльність.

Рис. 2. Кароль Гадачек (1873–1914) (Архів Державного природознавчого музею у Львові)

Fig. 2. Karol Hadaczek (1873–1914) (Archive of State Museum of Natural History in Lviv)

Львів початку ХХ ст. був добрим стартом для майбутньої кар'єри. Це було велике розвинене місто з населенням близько 300 тис., 5-те за розміром в Австро-Угорщині, де активно вирувало культурне й наукове життя, зосереджене навколо Львівського університету та Політехніки, низки музеїв та Оссолінеуму. З галузі археології Львів мав окрему кафедру, яку очолював проф. Кароль Гадачек (рис. 2), добру збірку археологічної літератури, одні з найкращих археологічних колекцій [Берест, 1998, с. 78–79, Булик, 2013, с. 251–266; Bulyk, Lech, 2009, р. 59–89]. Все це слугувало доброю базою для підготовки майбутніх фахівців. Саме до такого Львова приїхав Т. Сулімірський, щоби продовжити навчання у гімназії, і з ним пов'язав своє життя на понад 20 років.

Т. Сулімірський походив із с. Кобилани Підкарпатського воєводства і належав до шляхетського роду герба “Любич”. Батьки були доволі заможними, тому змогли дати синові добрий старт у житті¹.

“Львівський” період наукової діяльності Т. Сулімірського тривав до 1936 р. Серед документів, що збереглися, натрапляємо на дві адреси, за якими мешкав археолог у Львові: вул. Шимоновичів, 14 (зараз Мельника) та Кадецька, 4 (зараз Героїв Майдану) [Skład Uniwersytetu, 1934; 1935].

Знайомство Т. Сулімірського зі Львовом розпочалося з навчання у класичній гімназії ім. Адама Міцкевича, до якої потрапив з єзуїтської у Хирові. У 1916 р. він склав матуру [Sprawozdanie Dyrekcji..., 1917, s. 24]. Після гімназії продовжив навчання у Львівській політехніці (з 1918), а незабаром перевівся на правничий факультет Львівського університету (рис. 3) [Kozłowski, 2015, s. 217]. Навчання закінчилося докторатом у 1924 р.

¹ Батько Тадеуша Сулімірського Віт обіймав високі посади в нафтовій промисловості. Зокрема, у 1900–1905 рр. Т. Сулімірський мешкав на Кавказі, де батько був директором копальні нафти [Rojek, 2004, s. 33].

Рис. 3. Будинок Львівського університету у міжвоєнний період
Fig. 3. Building of Lviv University during interwar period

Рис. 4. Будинок на вул. Т. Романовича, 1 (зараз – Саксаганського, 1) у Львові у якому знаходився склад фірми Сколімовського–Сулімівського
Fig. 4. Building on T. Romanovych st., 1 (now – Saksaganskyi, 1) in Lviv, where warehouse of Skolimowski-Sulimirski's firm was situated

Ще студентом, у 23 роки, одружився із львів'янкою Ольгою-Марією Лепковською, із заможної родини Лепковських. Мав п'ятеро дітей. Його дружина в 1928 р. отримала великий спадок після смерті дядька Кароля Лепковського.

Отримавши ступінь доктора права, Т. Сулімівський працював на різних посадах у великій будівельній і нафтопереробній компаніях, а згодом став співвласником фірми, що займалася продажем автомобілів. Представництво Сколімовського–Сулімівського, яке працювало з 1928 р., мало свій склад італійських й американських автомобілів на вул. Т. Романовича, 1 (зараз – Саксаганського, 1) (рис. 4), де покупці могли ознайомитися з асортиментом і зробити вибір [ЦДІАУ у Львові Ф. 545, оп. 1; Radzik, 2004, s. 17].

Початки наукової кар'єри. Незважаючи на те, що Тадеуш Сулімівський мав за плечима докторат із права, сім'ю, доволі прибуткову роботу і власний бізнес, у 1925 р. він почав вивчати доісторичну археологію у Леона Козловського (рис. 5) і згодом став найвидатнішим його учнем. Він постійно був правою рукою вчителя на кафедрі праісторії Львівського університету [Чопек, 2006, с. 98]². Варто наголосити, що на 1925/1926 н.р. кафедра

² Відзначимо, що в 1920-х роках іншого змісту набуло поняття кафедри в університеті. Якщо в довоєнний період вона асоціювалася лише з професором і Кароль Гадачек не завжди мав асистента, то зі середини 1920-х це був повноцінний науково-дослідний колектив.

Рис. 5. Леон Козловський (1892–1944)
Fig. 5. Leon Kozłowski (1892–1944)

опинилася в такому становищі, що навіть не мала приміщення³. Вона займала одну невелику прохідну кімнату в Музеї Дідушицьких, і фактично Л. Козловський використовував її для індивідуальних занять з кількома студентами: Каролем Стояновським (рис. 6), Яном Бриком (рис. 7) та Тадеушем Сулімівським⁴. Більше студентів на праісторичний семінар не набирали через відсутність приміщення. У перший рік студій у Л. Козловського Т. Сулімівський працював над бронзовими скарбами з території Галичини і підготував на цю тему велику статтю [ДАЛО, ф. 26, оп. 7, спр. 1039, арк. 113; спр. 1081, арк. 5].

Окрім праісторії, вивчав етнологію в Адама Фішера й антропологію в Яна Чекановського. Це пояснювалося насамперед тим, що в міжвоєнний період археологія з етнологією та антропологією у Львівському університеті становили єдину спеціалізацію “Антропологія, етнологія та праісторія”.

Рис. 6. Кароль Стояновський (1895–1947)
Fig. 6. Karol Stojanowski (1895–1947)

Рис. 7. Ян Брик (1899–1940)
Fig. 7. Jan Bryk (1899–1940)

³ На початку 1920-х років відбулися помітні зміни у Львівському університеті. На навчання приймали тільки підданих Польщі і лише як виняток українців, які у графі “державна належність” писали “Польща”. У 1923/1924 н. р. усі факультети скористалися цим правом. Для цього академічний сенат 4 вересня 1924 р. прийняв відповідне положення і ввів обмеження на кількість слухачів. Формально причину обумовили відсутністю приміщень. Для виконання цього положення необхідно було розробити механізм. І тут військова служба в попередні роки, громадська робота на користь держави і навчання в польських школах відіграли визначальну роль [Kronika Uniwersytetu..., 1924, s. 36–37].

⁴ Всі вони згодом стали відомі в археологічній літературі і кожен із них заслуговує окремих розвідок.

У 1929 р. Т. Сулімірський успішно захистив докторат із праісторії (рис. 8), а наступний рік провів у німецьких університетах. Вже у травні 1931 р. здобув габілітацію на основі праці “Висоцька культура” [Sulimirski, 1931]. Роботу Т. Сулімірського під час габілітаційного колоквиуму представляв Л. Козловський, який наголосив на важливості власних польових досліджень здобувача. Цього ж року Т. Сулімірський одержав посаду доцента кафедри доісторичної археології зі спеціальним оглядом праісторії польських земель (кафедри праісторії) і заступника проф. Л. Козловського на 1931/1932 н. р. Із цього приводу вчений писав: “...восени цього року, тобто рівно за 6 років після вступу на перший рік праісторії, обійняв – як заступник – кафедру Козловського, який бавився тоді в політику” [Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie, kol. 458/17]. Відтоді Т. Сулімірський стає однією з головних постатей львівської польської археології міжвоєнного періоду. У Львові археолог вів доволі активне наукове життя. Він брав безпосередню участь у щоденному житті кафедри: читав лекції, вів науковий семінар, керував археологічним інститутом, виконував функції керівника кафедри за відсутності Л. Козловського, їздив на конференції та з'їзди, відразу після захисту докторату проводив самостійні археологічні дослідження. Його колегами на кафедрі праісторії були: Маркіян Смішко, Казімеж Журовський, Ян Брик, Ірена Сівек і Кароль Стояновський.

Серед основних курсів, що читав Т. Сулімірський для студентів-археологів, варто відзначити такі: “Епоха бронзи і раннього заліза в Польщі”, “Доісторичні пам'ятки Східної Малополющі”, “Польські землі у I тис. до Р. Х. на тлі європейської історії”, “Вступні відомості з праісторії” (1932/1933 н. р.), “Епоха бронзи і раннього заліза в Європі”, “Початкові відомості про праісторію” (1933/1934 н. р.), “Польські землі на рубежі н. е.”, “До питання духовної культури в доісторичні часи”, “Вступні відомості з праісторії” (1934/1935 н. р.), “Скіфська проблематика на польських землях” (1935/1936 н. р.), “Питання бронзової доби на території Східної Малополющі” (1936/1937 н. р.) [Білас, 2012, с. 40].

У 1936 р. до обов'язків керівника кафедри повернувся Леон Козловський, а у Кракові раптово помер Юзеф Журовський⁵. Відтак, Т. Сулімірський став основним претендентом на посаду професора праісторії Ягеллонського університету [ДАЛО, ф. 26, оп. 5, спр. 1841, арк. 74, 87]. Як він сам відзначав: “... тим часом помер мій кузин Юзьо Журовський і «о удача», що м в 1936 р. восени отримав краківську кафедру, хоча ціла процедура тривала ще майже рік і офіційно професором став в 1937” [Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie, kol. 458/17]. Отже, у 1936 р. Т. Сулімірський звільнився з Львівського університету та переїхав до Кракова, де очолив кафедру археології та одержав посаду професора, однак терени, які досліджував у “львівський” період, залишилися серед наукових зацікавлень. Загалом, до 1939 р. Т. Сулімірський провів розкопки чи розвідки у близько 35 місцевостях [Rojek, 2004, s. 35]: Висоцько, Гринів, Ульвівок, Добровляни, Братишів, Городок, Ладзішин, Комарів, Колоколин, Жулиці, Белжець, Почапи, Романове Село, Максимівка, Ганнів, Рокитно, Окужани, Вікторів, Увисла, Новосілка Костюкова, Голігради, Грушів, Жежава, Королівка, Озимина, Дошове, Колп'є, Серники, Конин, Берем'яни, Ракова, Кульчиці, Вишнівець, Грицьківці, Новосілка-Костюкова й ін.

У полі й на службі охорони пам'яток. Заторкуючи тему польових досліджень Т. Сулімірського, варто пригадати, що після консерваторської реформи 1928 р. для проведення розкопок необхідно було отримати дозвіл від консерватора. Для Львівського, Станіславівського та Тернопільського воеводств цю посаду обіймав Збігнев Горнунг [дет. див.: Булик, 2017, с. 258–284]. Кафедра праісторії університету Яна Казимира у Львові тісно співпрацювала з консерватором і фактично виконувала роль консерваторського уряду. З цього

⁵ Юзеф Журовський (1892–1936) – відомий польський археолог, консерватор. Жив і працював у Кракові. У 1934 р. очолив кафедру праісторії Ягеллонського університету (після В. Деметрикевича), однак так і не дочекався офіційного затвердження на посаді професора від Міністерства віровизнань і народної освіти. До його найбільших польових здобутків належать розкопки у Злотій (1927–1930).

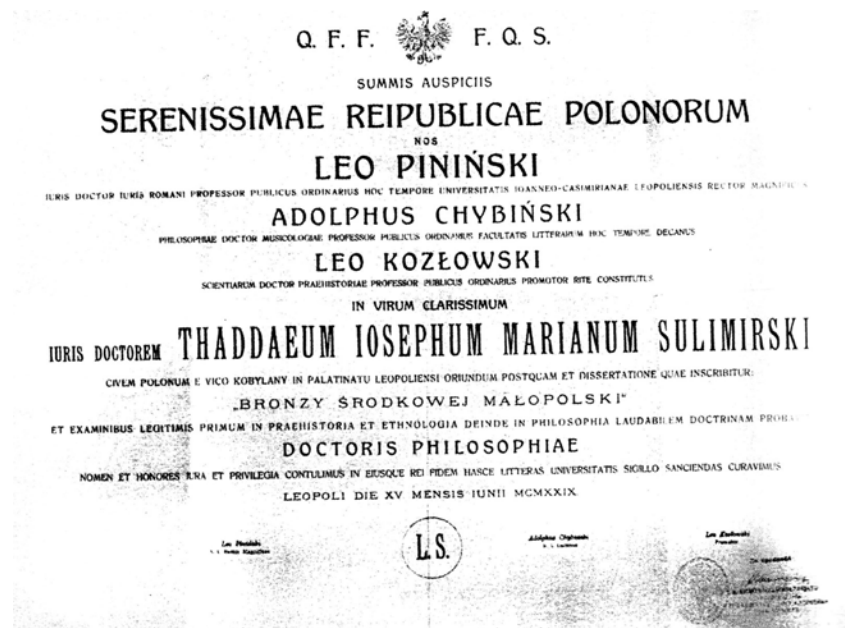

Рис. 8. Докторський диплом Т. Сулімірського
Fig. 8. T. Sulimirski's PhD diploma

приводу Т. Сулімірський у звіті за 1935 р. писав: *“Дільниця наша, на жаль, давно немає консерваторського уряду для охорони археологічних пам’яток, ані також постійного делегата Державного Археологічного музею, який би на місці виконував функції. Охороною пам’яток займається Кафедра праісторії університету Я. К. в погодженні з консерватором пам’яток мистецтва др. Зб. Горнунгом”* [Sulimirski, 1935, s. 27]. Врешті, у січні 1935 р. львівський воєвода Владислав Беліна-Пражмовський призначив Тадеуша Сулімірського, з подання Округової консерваторської комісії, членом-кореспондентом цієї комісії для Львівського, Станіславівського і Тернопільського воєводств [Rojek, 2004, s. 34]. Відстежуючи дозволи на розкопки, варто звернути увагу на те, що Т. Сулімірський здавав короткі звіти про виїзди (рис. 9), отримував незначне фінансування, однак не просив дозволів на ці роботи, хоча інші працівники кафедри такі документи отримували [ЛННБ НАН України, ф. 26, спр. 42-д, арк. 52, 55]. Фінансування на польові роботи з державного бюджету також отримував тільки Т. Сулімірський.

Перші дослідження за підтримки консерватора Т. Сулімірський проводив у жовтні 1929 р., коли отримав від Археологічного музею у Варшаві незначні кошти на розкопки частини великого могильника у Висоцьку на Львівщині. Цей могильник відкрив, але не розкопав І. Шараневич, який досліджував подібну пам’ятку в с. Чехи [Sulimirski, 1930, s. 22–23]. Всього за нумерацією Т. Сулімірського на площі близько 250 м² розкрито 133 поховання. Загалом археолог у 1929 р. розкопав менше однієї п’ятої площі могильника. У розкопках Тадеуша Сулімірського брав участь абсолювент антропології Університету Яна Казимира у Львові Саломон Чортковер⁶, який працював з остеологічними рештками, однак результати так і не були опубліковані. У наступні роки цей антрополог опрацьовував матеріали з інших розкопок Т. Сулімірського. Як сам зазначав: *“... отримавши від доц. д-ра Тадеуша Сулімірського черепи з його розкопок 1931 р. на цвинтаріщі в Добровлянах пов. Заліщики,*

⁶ У Львівському університеті в міжвоєнний період існувала спеціалізація “Антропологія, етнологія та праісторія”, тому в подібних заходах брали участь не лише працівники та студенти кафедри доісторичної археології, а й широко залучалися антропологи.

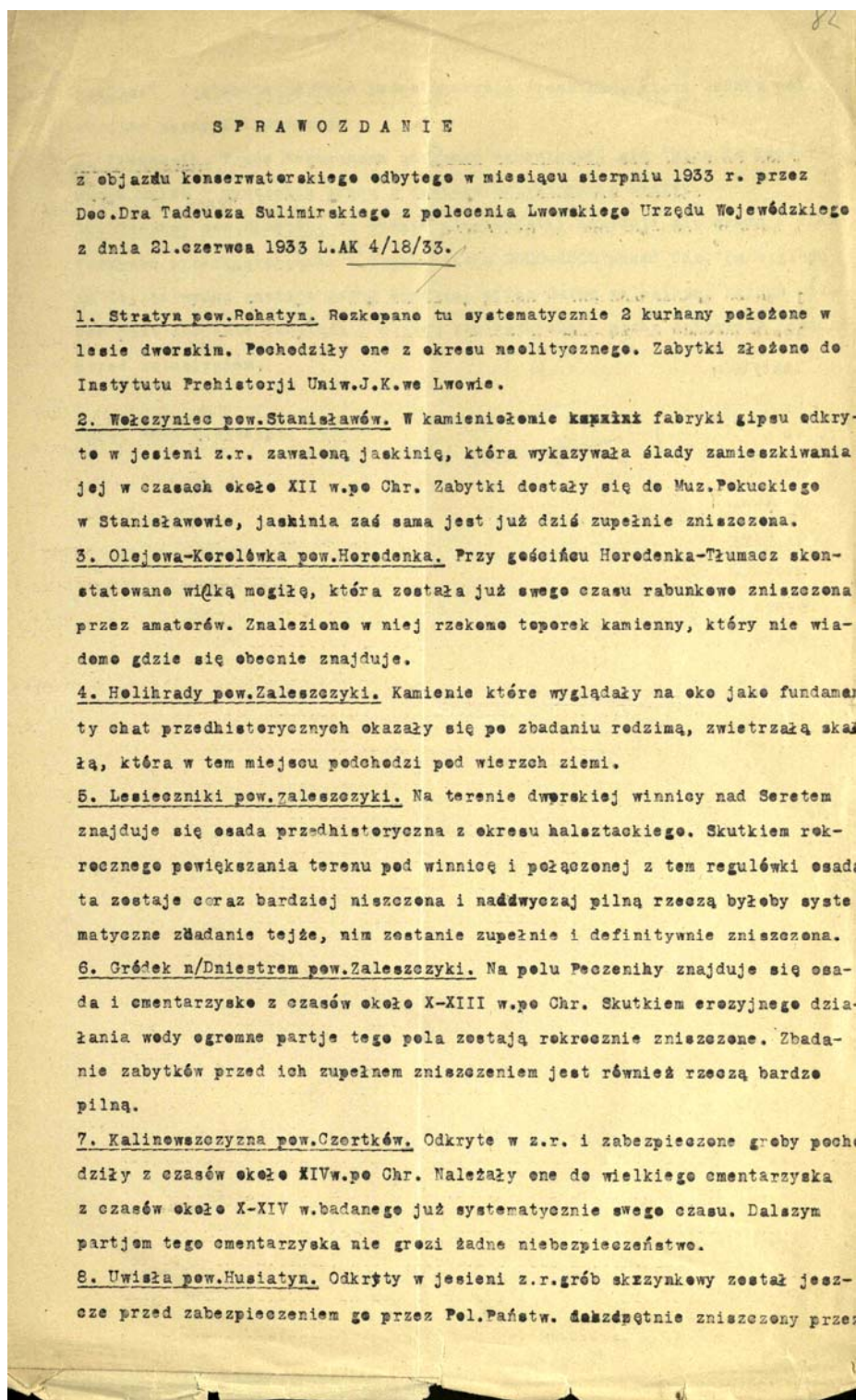

Рис. 9. Фрагмент звіту Т. Сулімирського консерватору за 1933 р. (ЛННБ ім. В. Стефаніка)

Fig. 9. Fragment T. Sulimirski's report to conservator from 1933 (V. Stefanyk National Scientific Library of Lviv)

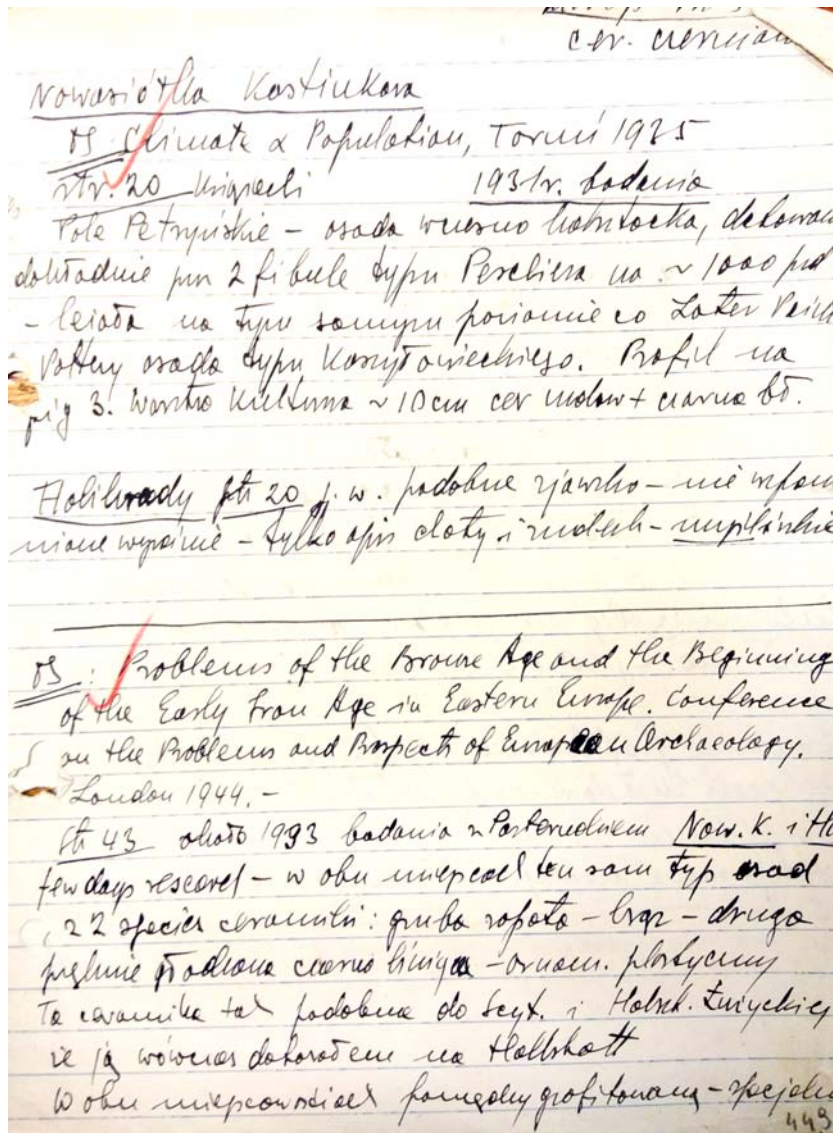

Рис. 10. Польові нотатки Т.Сулімірського. Новосілка Костюкова і Голігради 1931 (МАК)
 Fig. 10. T. Sulimirski's field notes. Novosilka Kostiukova and Goligrady 1931 (МАК)

доповнив матеріал кількома черепами з інших цвинтарищ з цих самих околиць, а це з Бедриковіц пов. Заліщики і Михалкова пов. Борщів. Весь матеріал опрацював за методом Я. Чекановського” [Czortkower, 1936, s. 91]. Такий підхід до організації роботи свідчив, що львівські дослідники в міжвоєнний період застосовували міждисциплінарні методи.

У 1931 р. Т. Сулімірський цілісно опублікував і проаналізував усі виявлені на той час пам’ятки та виділив окремо висоцьку культуру, яку вважав праслов’янською [Sulimirski, 1931, s. 172]. Племена цієї культури археолог датував занадто пізнім періодом – фактично аж до християнських часів [ДАЛО, ф. 26, оп. 5, спр. 1841, арк. 9]. Під час захисту габілітації за темою “Висоцька культура” в університеті у 1931 р. роботу Т. Сулімірського реферував Л. Козловський, який, зокрема, відзначив, що здобувач має за плечима вже на той час самостійні розкопки у Висоцьку, Гриньові, Ульвівку, а також у Добровлянах поблизу Заліщик.

Виходячи з великого скупчення знахідок у районі між Золочевом і Бродами, дослідник припускав, що саме там знаходився центр носіїв висоцької культури і ним могло бути поселення на місці с. Чехи, де й виявлено великий могильник [Sulimirski, 1931, s. 146].

У 1931 р. Т. Сулімірський провів невеличкі роботи в селах Голігради та Новосілці Костюковій з метою попереднього вивчення поселень білогрудівської культури Верхнього Подністров'я [Sulimirski, 1935, s. 23]. Як відомо, саме за поселенням у Голіградах пізніше названо локальну групу пам'яток, що стала складовою культури Гава-Голігради [Свешніков, 1964, с. 40–66].

Рис. 11. Фрагменти кераміки з розвідок в околицях с. Грицівці Збаразького повіту, 1931 (НА ВА ІУ НАН України)

Fig. 11. Fragment of ceramic ware from excavations carried out near Grytsivtsi, Zbarazh powiat, 1931 (SA DoA I. Krypiakievych institute of Ukrainian studies of NAS of Ukraine)

Під час польових робіт Т. Сулімірський співпрацював з українськими археологами з Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ). Зокрема, пам'ятку в Новосілці Костюковій Заліщицького повіту відкрив Юрій Полянський і зібрав там величезну кількість кераміки, яка перебувала в Музеї НТШ. Зауважимо, що "ділитися" відкритими пам'ятками для Ю. Полянського було звичною практикою, залишаючи для себе "лишень усі без виїмку стоянки палеолітичні, а для Музея експлуатацію енеолітичних селищ в Заліщиках і Ланівцях" [Полянський, 1928, с. 10]. Юрій Полянський надав Тадеушу Сулімірському вичерпну інформацію про розташування пам'ятки, і останній в серпні 1931 р. провів розкопки спільно з Ярославом Пастернаком. Серед інших археологічних знахідок Т. Сулімірський виявив "дві бронзові фібули" [Sulimirski, 1934, s. 34]. Про цю співпрацю згадував і Я. Пастернак, який на сторінках газети "Діло" писав про свої роботи в польовому сезоні 1931 р., принагідно відзначивши: "... в Новосілці розкопав я при випадковій допомозі д-ра Сулімірського зі Львова простору культурну верству з останками хати, великою кількістю черепа глиняного посуду, кістяним знаряддям та двома нецілими фібулами з бронзового крученого дроту" [Пастернак, 1931, с. 2]. З цієї пам'ятки в архіві Т. Сулімірського залишилися коротенькі польові нотатки (рис. 10).

Того ж року, отримавши скромне фінансування від комітету Регіональної виставки в Тернополі, Т. Сулімірський провів дослідження в Збаразькому повіті. Пробні розкопки тривали від 30 квітня до 6 травня 1931 р. Досліджено доісторичні цвинтариська в Чагарях Старозбаразьких, Романовому Селі та середньовічний цвинтар у Грицівцях. Учасницею цієї археологічної експедиції була Г. Цегак-Голубовічова, яка завдяки підтримці Студентського

гуртка антропологічних наук Університету Яна Казимира у Львові частково опублікувала результати досліджень у Чагарах і Романовому Селі [Сєhak-Ноћubowiczowa, 1936, s. 59–70]. Тоді ж проведено невеличкі розвідкові роботи в околицях с. Грицівці, у результаті яких виявлено фрагменти кераміки черняхівської культури (рис. 11) [МАК, SP 33/9]. Тоді ж Т. Сулімірський

Рис. 12. Маркіян Смішко (1900–1981)
Fig. 12. Markian Smiszko (1900–1981)

провів роботи у с. Кошилівці Заліщицького повіту, де мав намір відшукати місця досліджуваних К. Гадачеком урнових поховань, однак кількадевні пошуки не дали результату [МАК, SP 33/9, ark. 501].

Влітку 1932 р. Т. Сулімірський спільно з М. Смішком (рис. 12) провели розкопки на групі курганів енеолітичного часу в с. Колпець Дрогобицького повіту⁷ [МАК, SP 33/9, ark. 273–275]. Ці роботи відбувалися за підтримки воєводського фонду для безробітних у Львові. У короткому звіті про роботи 1932 р. М. Смішко зазначає, що розкопано 10 курганів [Nowe wykopaliska, 1933, s. 24]. Однак у більшій статті на сторінках газети “Діло” писав: *“Прокопано тоді 8 могил, де найдено останки похоронів людности, що належала до культури т. зв. шнурової кераміки. Це була людність кочівнича, яка заселявала між іншим також степові території нашого краю. Похоронний обряд того племені цікавий ще й тим, що мерця хоронили все в скорченому положенні, при чому тіло посипували охрою”* [Смішко, 1933]. Сокирки дозволили дослідникам датувати кургани ранньонеолітичним часом. Ще два поховання досліджено в лісі за 1,5 км від попередньої групи. Результати цих досліджень Т. Сулімірський подав у статті “Культури шнурової кераміки і індоєвропейська проблема”, яка вийшла у матеріалах VII Міжнародного конгресу істориків у Варшаві (1933). У публікації він висловлює думку про азієське походження культури шнурової кераміки і *“вважає її культурою перших індоєвропейців”* [Смішко, 1933, с. 2]. Із цього приводу на сторінках часопису “Діло” розгорнулася ціла дискусія між М. Смішком, І. Борковським та Т. Сулімірським. І. Борковський фактично звинуватив Т. Сулімірського у плагиаті. Він закидав, що той запозичив його думки, озвучені кілька років тому у приватній розмові, а також, що *“він легким коштом вбирається в чуже пір'я, любить впускати феєрверки коли в них хтось насипле світляної матерії і свідомо чваниться вислідом чужої праці, як своєї власної”* [Борковський, 1934, с. 3]. Т. Сулімірський з відповіддю не забарився і на сторінках “Діла” опублікував велику статтю-спростування, у якій розставив крапки над “і” в цій суперечці [Сулімірський, 1934, № 22]. На боці Т. Сулімірського в цій дискусії виступав М. Смішко.

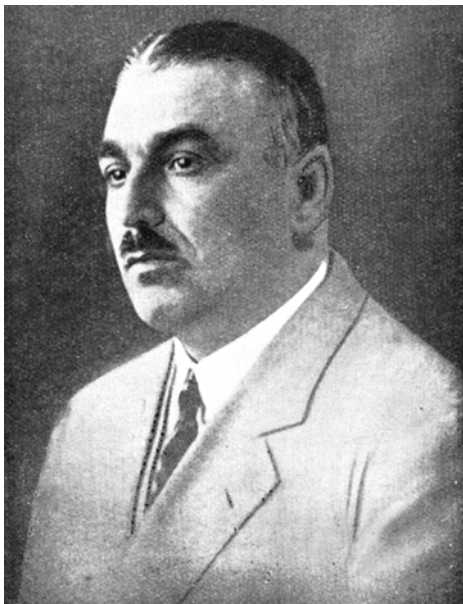

Рис. 13. Володимир Кобільник (1904–1945)
Fig. 13. Volodymyr Kobilynyk (1904–1945)

⁷ У 1933–1934 рр. розкопки в Колпці продовжив М. Смішко.

Окремої увагу заслуговують наукові контакти Тадеуша Сулімірського з Володимиром Кобільником (рис. 13) і Музеєм “Бойківщина”. Як влучно зазначає Н. Білас, ця співпраця була швидше приватною і не відображалася в офіційних звітах університету, оскільки співпраця з українськими науковими установами в цей час не належала до пріоритетних [Білас, 2002, с. 160–161]. У 1932 р. відбувалися і розвідкові роботи на Самбірщині за участю Т. Сулімірського. Так, член товариства “Бойківщина” М. Скорик під 1932 р. вказує на 33 археологічні поїздки, під час яких обстежено 22 населені пункти, окремі з яких неодноразово. Окрім В. Кобільника та М. Скорика, у них брали участь доцент Львівського університету Т. Сулімірський та асистенти М. Смішко і Я. Фальковський, директор Музею НТШ Я. Пастернак [Хроніка..., 1933, с. 79; Гілевич, 2014, с. 215]. У результаті досліджень відкрито невідомі курганні могильники поблизу с. Болехівці (вісім насипів), Биків (два), Брониця (чотири), Сіде (п'ять) (тепер Дрогобицького району) і два насипи поблизу с. Дубляни (тепер Самбірського району) [Кобільник, 1933, с. 3–48].

Рис. 14. Дослідження могильника культури шнурової кераміки у Кульчицях, 1933 (МАК)
Fig. 14. Research of the cemetery of Corded ware culture in Kulchytsi, 1933 (МАК)

У польовому сезоні 1932 р. Т. Сулімірський проводив нетривалі розкопки в Кульчицях. Він залучився фінансовою допомогою Володимира Кобільника й розпочав вивчення могильника культури шнурової кераміки. Тоді дослідник розкопав один із дев'ятнадцяти курганів. Процес розкопок задокументовано на світлинах (рис. 14).

У 1932 р. Т. Сулімірський дослідив два кургани культури шнурової кераміки на громадській толоці біля с. Велика Озимина (тепер Самбірського району) [Sulimirski, 1935, s. 22], один цієї ж культури – біля Стебника (тепер Дрогобицького району), де виявив залишки вогнищ і фрагменти кераміки [Sulimirski, 1968, s. 138]. Така співпраця В. Кобільника та Т. Сулімірського тривала кілька років і дала добрі результати. Вона була взаємовигідною. В. Кобільник отримував консультації, добру наукову інтерпретацію знахідок і датовані експонати з різних місцевостей до Музею “Бойківщина”, натомість Т. Сулімірський мав змогу проводити розкопки, не витрачаючи багато часу на розвідкові роботи, не шукаючи на це

кошти, а також використовувати отриманий під час цих робіт матеріал в узагальнювальних працях. Траплялося, що Т. Сулімірський надавав консультації В. Кобільнику у випадку його самостійних досліджень. До прикладу, розкопки трьох курганів культури фракійського гальштату в Городищі проводив В. Кобільник самостійно, однак консультував його Т. Сулімірський [Кобільник, 1933, ч. 2, с. 32]. Останній також реставрував урну із впускного поховання у Городищі в лабораторії Львівського університету. Крім цього, Т. Сулімірський постійно надсилав свої роботи до Музею “Бойківщина” [Мик, 1932, с. 4].

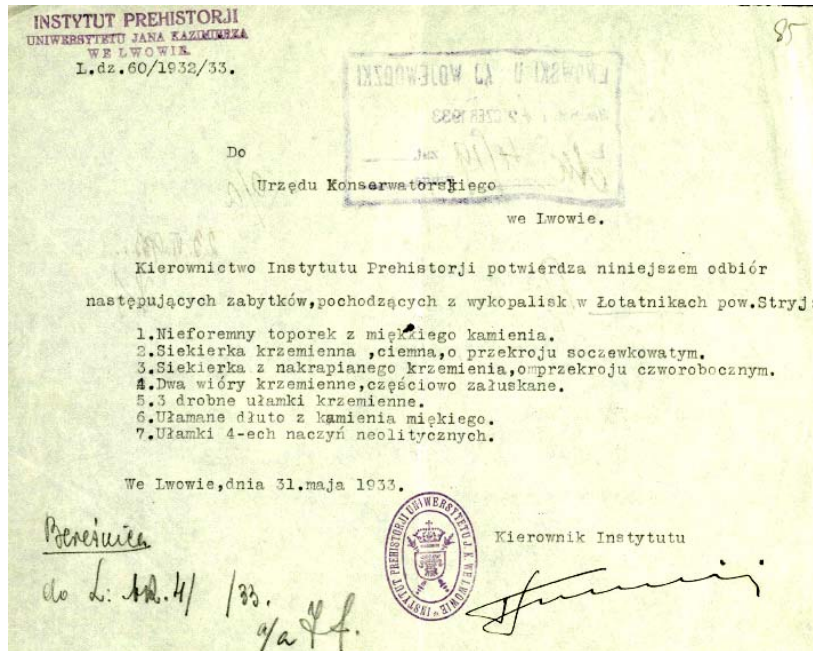

Рис. 15. Документ, що підтверджує передачу до Інституту праісторії Університету Яна Казимира археологічних знахідок з Лопатник Стрийського повіту (ЛННБ ім. В. Стефаника)

Fig. 15. Document confirmed transfer of archaeological finds from Lopatyn, Stryi powiat, to the Institute of pre-history of Jan Kazimierz University (V. Stefanyk National Scientific Library of Lviv)

Упродовж серпня 1933 р. Т. Сулімірський здійснив так званий консерваторський об'їзд низки пам'яток на території Тернопільського та Станіславівського воєводств, під час яких обстежено десять місцезнаходжень. Розкопано два неолітичні кургани у Стратині Рогатинського повіту, артефакти з яких передано до Інституту праісторії Університету Яна Казимира [ЛННБ ім. В. Стефаника ф. 26, спр. 42, ч. 1, арк. 82]. Варто відзначити, що до Інституту праісторії в цей час передавали і знахідки, випадково виявлені на теренах заходу України або розкопані не фахівцями. Приклад чого – лист Т. Сулімірського до консерваторства, яким археолог підтверджував, що отримав кілька сокирок і крем'яні вироби з Лопатник Стрийського повіту (рис. 15) [ЛННБ ім. В. Стефаника ф. 26, спр. 42, ч. 1, арк. 85].

Траплялися випадки, коли Т. Сулімірський довіряв проведення розкопок кращим зі своїх студентів. Так, у червні 1933 р. дозвіл на розкопки в повітах Новосілка Костюкова і Скалат отримала Юзефіна Вогель (рис. 16)⁸. У ньому відзначено, що нагляд за роботою має проводити Т. Сулімірський [ЛННБ ім. В. Стефаника ф. 26, спр. 42, ч. 1, без номера аркуша між 80 і 81].

⁸ Юзефіна Вогель (1912-?) – випускниця Львівського університету, написала і захистила в 1934 р. магістерську роботу на тему “Сокирки культури шнурової кераміки в Східній Малопольщі”. Загинула під час Голокосту [Kozłowski, 2015, s. 222].

Багатим на польові роботи був 1934 р. За травень–червень Т. Сулімірський об'їздив 10 місцевостей і зафіксував стан пам'яток. Траплялися випадки, коли він довідувався, що хтось із колег у тій місцевості проводить чи планує найближчим часом проводити розкопки, і вже не їхав туди. Прикладом може бути фрагмент звіту Т. Сулімірського, де йдеться про розкопки в с. Перерісль Надвірнянського повіту, зокрема він пише: “... довідався, що в найближчому часі має туди їхати для проведення археологічних досліджень др. Я. Пастернак, дир. Муз. Шевченка у Львові, на місце вже я не поїхав. Дослідження ці звичайно відбулися” [ЛННБ ім. В. Стефаника ф. 26, спр. 42, ч. 2, арк. 8].

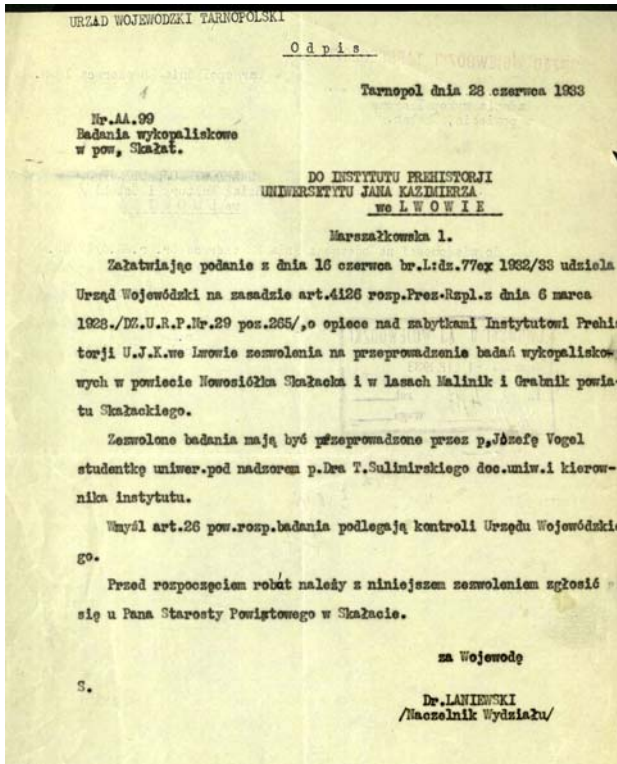

Рис. 16. Дозвіл Юзефіни Вогель на розкопки в повітах Новосілка Костюкова і Скалат, 1933 р. (ЛННБ ім. В. Стефаника)

Fig.16. Jozefina Vogel permission for excavation in Novosilka Kostyukova and Skalat powiats, 1933 (V. Stefanyk National Scientific Library of Lviv)

історії Університету Яна Казимира [ЛННБ ім. В. Стефаника ф. 26, спр. 42, ч. 2, арк. 10].

У травні 1934 р. проведено розкопки в Почапах Золочівського повіту (рис. 17). Цю пам'ятку Т. Сулімірський виявив під час консерваторського об'їзду в 1933 р. і у звіті відзначив: “... на видмі піскової знаходиться доісторичне поселення і могильник з часів бл. 2000–1500 до Хр. З огляду на те, що видма щораз більше покривається лісом, дуже терміновим є дослідження пам'яток і слідів проживання людини ще до лісонасадження” [ЛННБ ім. В. Стефаника ф. 26, спр. 42, ч. 1, арк. 83]. Фінансував їх золочівський відділ Подільського туристично-краєзнавчого товариства, яке і виступило ініціатором проведення цих розкопок та запросило Т. Сулімірського [ЛННБ ім. В. Стефаника ф. 26, спр. 42, ч. 2, арк. 19]. Під час досліджень археолог розкопав “рештки хати з висоцькою керамікою, а також знайшов в ній залізну шпильку” [Sulimirski, 1935, s. 23].

Доволі часто про випадкові знахідки артефактів інформували повітові старости. На такі повідомлення реакція була практично миттєвою й археологи виїжджали на пам'ятку. Так, староста Борщівського повіту 14 червня 1934 р. вказав на відкриття печери з доісторичними знахідками в с. Королівка Борщівського повіту. Одночасно з'явилася інформація про це відкриття на сторінках преси, де зазначалося, що виявлено “дві глиняні урни, бронзовий браслет, старий перстень і сокирка... Перші дослідження вказують, що предмети походять з римського часу” [ЛННБ ім. В. Стефаника ф. 26, спр. 42, ч. 2, арк. 57]. Виїхавши на місце, Т. Сулімірський встановив, що печеру упродовж XII–XIV ст. використовували як місце для захоронення покійників, “пробні розкопки не дали жодних нових знахідок, окрім кісток. Знайдені відкривачами гроту посудини, металеву сокирку і бронзові браслети забрав до колекції кафедри праісторії Університету Я.К.” [ЛННБ ім. В. Стефаника ф. 26, спр. 42, ч. 2, арк. 9].

У звіті консерваторові за польовий сезон 1934 р. Т. Сулімірський дає перелік із 13 пам'яток. У документі зазначено, що це пункти, на яких він здійснював консерваторський нагляд, та одночасно вказано, що ці пам'ятки розкопувала кафедра праісторії Університету Яна Казимира [ЛННБ ім. В. Стефаника ф. 26, спр. 42, ч. 2, арк. 10].

Рис. 18. Дослідження могильника культури карпатських курганів у с. Ганнів повіт Коломия, 1934 (НА ВА ІУ НАН України)

Fig. 18. Researches of cemetery of Carpathian Tumuli culture in Ganniv, Kolomuia powiat, 1934 (SA DoA I. Krypiakewych institute of Ukrainian studies of NAS of Ukraine)

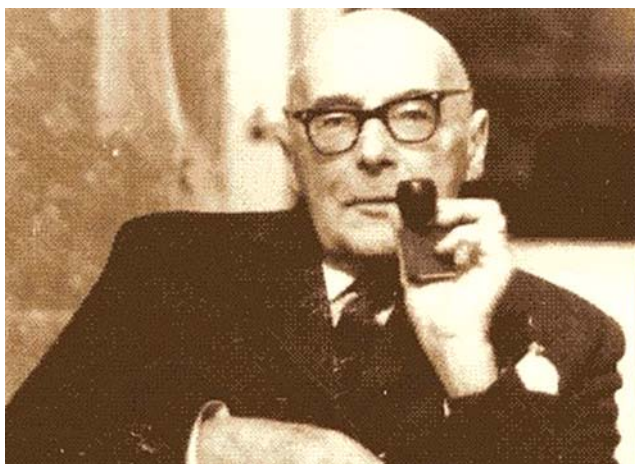

Рис. 19. Юзеф Грабовський (1901–1977)

Fig. 19. Józef Grabowski (1901–1977)

жено 65 поховань [Sulimirski, 1938, s. 26]. Серед виявлених частіше траплялися інгумаційні, однак були і кремаційні. У першому випадку померлого ховали в наземних могилах, обкладених дубовими колодами, навколо ставили глиняний посуд з їжею і розкидали залишки поховального вогнища, яке було елементом церемонії-тризни чи жертвопринесення. Після цього над похованням насипали курган. Спалення проводили на місці майбутнього кургану: небіжчика клали на невелике вогнище, ставили довкола горщики з їжею і після спалення насипали над згарищем курган. У таких похованнях виявлено недогорілі кістки [Sulimirski, 1938, s. 26].

Цікаво, що в опублікованій статті у станіславському часописі *“Złoty szlak”* Т. Сулімирський дуже детально описує сам дослідницький процес, розписує методику досліджень і наголошує на тому, що після трьох років роботи місцеві робітники вже добре володіли технікою і копали доволі професійно та з великим зацікавленням [Sulimirski, 1938, s. 29]. Окрім цього, з розкопок у Комарові збереглася велика кількість світлин і польових нотаток, які є безцінним джерелом для вивчення методики досліджень у міжвоєнні роки (рис. 22).

Окрім розкопок у Комарові, цього ж 1934 р., Т. Сулімирський проводив дослідження у с. Бартишів на Станіславщині. Ці роботи також відбувалися за участі д-ра Грабовського. Досліджено шість поховань скіфського часу, у яких виявлено дзеркала, золоті ковтки, посуд,

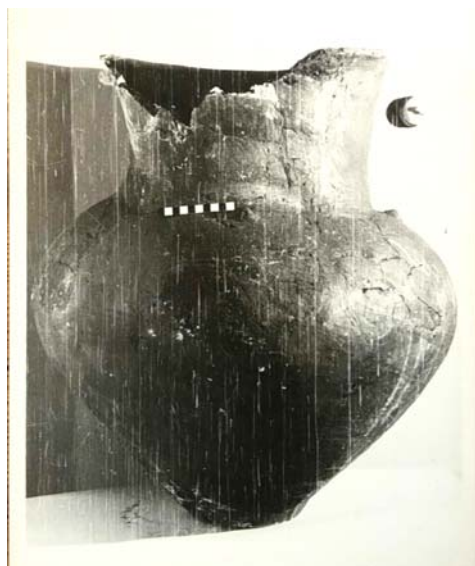

Рис. 20. Горщик з розкопок в с. Комарів на Станіславщині (МАК)

Fig. 20. Pot from excavations, carried out in Komariw, Stanyslaviv region (MAK)

Рис. 21. Казімеж Журовський (1909–1987)

Fig. 21. Kazimierz Żurowski (1909–1987)

Рис. 22. Процес розкопок на пам'ятці комарівської культури біля с. Комарів на Станіславівщині, 1934–1936 (МАК)

Fig. 22. Process of excavations on the site of Komariv culture near Komariv, Stanyslaviv region, 1934–1936 (MAK)

Рис. 23. Розкоп Т. Сулімірського у с. Коропуж Рудківського повіту, 1935 (МАК)
 Fig. 23. Excavations, carried out by T. Sulimirski in Koropuzh Rudky powiat, 1935 (МАК)

стріли і намисто [Цінні знахідки., 1934, с. 4]. Про розкопки Т. Сулімірського в Бартишеві згадував на сторінках “Діла” Я. Пастернак, зокрема відзначав: “... важним причинком до пізнання скитської інвазії у нас є розкопки д-ра Т. Сулімірського, доцента львівського університету, літом ц. р. [1934 – Н. Б.], у Братишеві біля Товмача, де також недалеко дністрового берега найшов він кілька скитських могил, а в них між іншим типовим інвентарем два гарні бронзові округлі дзеркала. У скитських могилах не найшли в нас досі ні одного їздця з конем і тому можна бачити у них не скитів-номадів, тільки Геродотових скитів орачів, у яких Нідерле бачить слов'ян” [П. Я., 1934, с. 4].

Дещо з польової документації збереглося і з розкопок у Коропужі Рудківського повіту, які проходили в серпні 1935 р. Тоді Т. Сулімірський дослідив один курган культури шнурової кераміки в ур. Під Могилою на північ від села (рис. 23–24). Під насипом діаметром 26 м та висотою 1 м відкрито поховання зі скорченим кістяком, посипаним червоною вохрою, та знайдено глиняну амфору культури шнурової кераміки [МАК, SP 33/9, ark. 169].

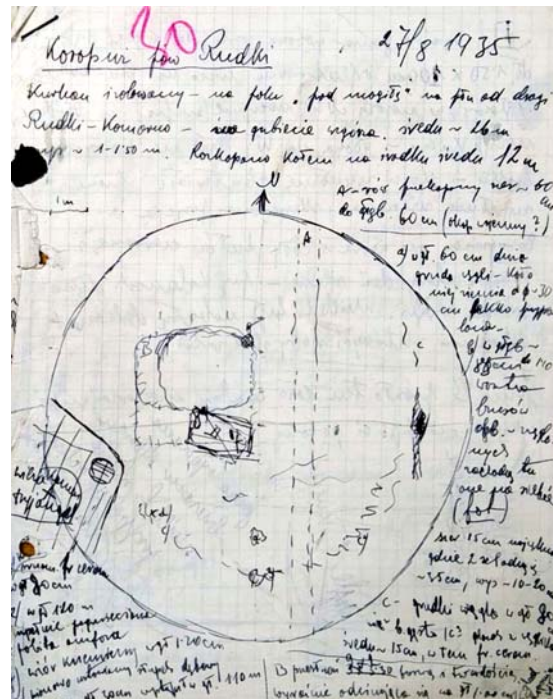

Рис. 24. Польова документація з розкопок в Коропужі Рудківського повіту, 1935 (МАК)
 Fig. 24. Field documents from excavations in Koropuzh Rudky powiat, 1935 (МАК)

Серед останніх досліджуваних у “львівський” період пам’яток варто відзначити розкопки у вересні 1936 р. в околиці Яблонова, місцевість Мишина Коломийського повіту, де Т. Сулімірський спільно з М. Смішком проводили польові дослідження, аби продовжити роботи на курганному могильнику IV ст. [Наукові викопки..., 1936, с. 8].

Поза тим, переїхавши до Кракова Т. Сулімірський продовжував розкопки на теренах заходу України. Дослідження в Лисичинцях Збаразького повіту і Раковій Самбірського повіту – яскравий приклад цього. Необхідно відзначити, що з цих розкопок залишилися світлини і кресленики, які ілюструють методику польових робіт у 1930-х роках і служать добрим джерелом для дослідників історії археології (рис. 25).

Рис. 25. Розкоп Т. Сулімірського у с. Ракова Самбірського повіту, 1937 (МАК)

Fig. 25. Excavations, carried out by T. Sulimirski in Rakova, Sambir powiat, 1937 (MAK)

Ще один напрям діяльності, який не можемо залишити поза увагою, – роботи на місці випадкових знахідок, зокрема скарбів. Приклад – с. Грушка Тлумацького повіту¹⁰. У листопаді 1935 р. на полі місцевого солтиса Івана Шкромеди виявлено скарб бронзових виробів із 142 предметів. Повітовий уряд намагався відразу забезпечити охорону місцевості від любителів легкої наживи. Про знахідку повідомили місцеву поліцію [ЛННБ ім. В. Стефаника ф. 26, спр. 42, ч. 4, арк. 27]. Т. Сулімірський як член-кореспондент консерваторської комісії кілька разів виїжджав на місце віднайдення скарбу, де зафіксував, що його виявлено в ур. Могилки між двома курганами. Ці виїзди Т. Сулімірського повністю фінансувалися з державної казни.

Окрім експедиційної діяльності, Т. Сулімірський турбувався про пам’ятки, які з певних причин не міг розкопувати в часі їх виявлення. Так, 30 червня 1934 р. він підготував обґрунтоване клопотання до консерваторського уряду при Львівському воеводстві, щоб пам’ятку “культури мальованої кераміки з часів бл. 2000 років до Христа” в Корничу Коломийського повіту захистити від нищення і розкопування, зважаючи на те, що вона перебуває на приватному полі й існує загроза її перекопування [ЛННБ ім. В. Стефаника ф. 26, спр. 42, ч. 2, арк. 15].

¹⁰ Зараз Грушківський скарб зберігається у Львівському історичному музеї.

Організація науки. Від початку роботи в університеті Т. Сулімірський брав активну участь у різноманітних наукових форумах, відвідував багато музеїв для опрацювання археологічних колекцій¹¹, що давало змогу спілкуватися з провідними тогочасними археологами, дискутувати на різні наукові теми, налагоджувати співпрацю та обмінюватися публікаціями. Ставши керівником кафедри, за відсутності Л. Козловського, молодому дослідникові відкрилися широкі перспективи.

Наступного року після захисту докторату Тадуеш Сулімірський був учасником 3'їзду археологів з нагоди ювілею Володимира Деметрикевича, який відбувся 30 червня 1930 р. у Кракові. У книзі з нагоди 70-річчя В. Деметрикевича вийшла велика стаття Т. Сулімірського, присвячена бронзовим скарбам зі Станіславівщини [Sulimirski, 1930a, s. 177–186].

У Варшаві 21–28 серпня 1933 р. проходив VII Міжнародний конгрес історичних наук, на який з'їхалися представники 40 країн. Археологія та праісторія на ньому були представлені окремою секцією [Tumieniecki, 1933, s. 308]. Тут Т. Сулімірський виголосив доповідь, присвячену культурі шнурової кераміки [Sulimirski, 1933, s. 287–308].

Рис. 26. Учасники II З'їзду польських праісториків у Кракові. На фото: стоїть п'ятий ліворуч Т. Сулімірський, шостий – М. Смішко (НАС)

Fig. 26. Participants of II congress of Polish pre-historians in Krakow. On photos: stand, fifth from the left T. Sulimirski, sixth – M. Smisko (NAC)

29 червня – 1 липня 1935 р. Т. Сулімірський був учасником II З'їзду польських праісториків у Кракові (рис. 26). Початково він разом із М. Смішком не були заявлені і, відповідно, внесені до його програми, однак трое учасників не приїхали до Кракова і львівські археологи одержали можливість представити результати своїх досліджень. Т. Сулімірський виголосив дві доповіді, присвячені лужицькій культурі, а також скіфській культурі на Поділлі [Kostrzewski, 1935, s. 54–55].

Поряд з участю у різних наукових заходах за межами Львова, викладацькою роботою та численними польовими дослідженнями Т. Сулімірський долучився до організаційної діяльності. Одна з його заслуг перед львівською археологією – заснування Львівського доісторичного товариства, яке виникло як філія польського з центром у Познані. Організаційна робота щодо заснування розпочалася наприкінці 1931 р. і лягла на плечі Т. Сулімірського. Загальні збори археологів, на яких воно засноване як самостійний відділ відбулися лише 15 жовтня 1932 р. Одним із завдань товариства було відігравати об'єднавчу

¹¹ У 1934 р. Т. Сулімірський отримав стипендію фонду Національної культури на наукові подорожі. Відвідав Київщину та Чернігівщину, де опрацював музейні колекції [Sulimirski, 1936, s. 40–54].

роль між археологами й аматорами археології¹². Щомісяця, за винятком сезону розкопок, відбувалися засідання, на яких обговорювали результати розкопок і важливі знахідки на наших теренах, а також обов'язковим було обговорення наукових праць, що готувалися до друку. До новоствореного товариства увійшло 16 осіб, не враховуючи тих 4-х, які вже до нього належали. Головою був Л. Козловський, секретарем – Т. Сулімірський, а скарбником – М. Смішко¹³. Членом правління – український археолог Я. Пастернак, а до контролюючої комісії увійшли О. Чоловський та Ю. Полянський [Sulimirski, 1935, s. 27–28]. На першому засіданні Т. Сулімірський виголосив доповідь про цілі та завдання львівського відділу. Членський внесок становив 10 зл., з яких 6 зл. отримував головний відділ у Познані [Oddzial..., 1933, s. 27].

Рис. 27. Учасники IV З'їзду студентів праісторії у Львові. На фото: сидить в центрі – Я. Чекановський, праворуч від нього – Т. Сулімірський. У другому ряді крайній ліворуч – Я. Фітцке; у третьому ряді зліва направо – Т. Рейман, А. Фішер, В. Голубович; у четвертому ряді зліва направо – Р. Ямка, М. Смішко (фото з родинного архіву О. Смішка)

Fig. 27. Participants of IV Congress of students-prehistorians in Lviv. On photos: stand in the center – J. Czekanowski, from the right side of him – T. Sulimirski. In the second row leftmost – J. Fitzke; in the third row from left to right – T. Reyman, A. Fisher, V. Golubovych; in the fourth row from left to right – R. Jamka, M. Smishko (photo from O. Smisko's family archive)

Організація Львівського доісторичного товариства була головною передумовою для проведення у Львові IV З'їзду студентів праісторії польських університетів, що відбувся 25–29 травня 1933 р. (рис. 27) [див.: Булик, 2018, с. 82–95]. Т. Сулімірський, очолюючи кафедру праісторії, виступив одним з основних організаторів львівського студентського з'їзду. Під час заходу він брав участь у дискусіях, проводив екскурсії містом для учасників, а також організував виїзні засідання на археологічні пам'ятки, тобто приклав максимум зусиль, щоб цей з'їзд відбувся на належному науковому й організаційному рівнях.

¹² Ця думка не була новою в археологічному середовищі. За 10 років до того Ю. Костжевський при обговоренні проблем, пов'язаних із накопиченням археологічного матеріалу і потрапляння його у приватні руки, висунув ідею об'єднати археологів та аматорів у межах “Польського доісторичного товариства” і час до часу збирати на засідання, які би проводили відомі археологи. Тільки так можна зберегти від нищення й археологічні пам'ятки [Kostrzewski, 1923, s. 218].

¹³ В іншому звіті вказано, що скарбником був Я. Пастернак [Oddzial Lwowski..., 1933, s. 27].

Під керівництвом Т. Сулімірського 18 учасників конференції ввечері 26 травня виїхали до Заліщиків на Тернопільщині. Варто відзначити, що ці терени були багаті на різночасові археологічні пам'ятки і впродовж 1920–30-х років тут провели низку польових робіт Юрій Полянський, Богдан Януш, Тадеуш Сулімірський.

Студенти 27 травня відвідали пам'ятку трипільської культури Більче-Золоте та печеру Вертеба, які, поза всяким сумнівом, були цікавими для присутніх, хоча б з огляду на історію їх досліджень (розкопки А. Кіркора, Г. Оссовського, В. Деметрикевича). Більшість знахідок із пам'ятки перебувала у Краківському археологічному музеї. Наступним пунктом для огляду були місця археологічних досліджень Т. Сулімірського у 1931 р. в Голіградах і Новосілці Костюкові.

Учасники 28 травня ознайомилися з археологічними пам'ятками в Жежаві та Городниці, де у 1931 р. Т. Сулімірський розкопав два кургани давньоруського могильника. Однак головним пунктом на цих пам'ятках було одне з найбільших оборонних городищ доби бронзи [Wardzała, 1934, s. 101]. На цьому IV З'їзд студентів праісторії польських університетів закінчив свою роботу.

А поза тим, Т. Сулімірського запрошували не лише на різноманітні наукові заходи, а й до членства в різних комісіях, товариствах тощо. Він брав участь у роботі Комісії антропології та археології *Akademii Umiejętności*, був членом Наукового товариства у Львові (з травня 1932), головою студентського гуртка Товариства народної школи (1934–1936), членом Народно-знавчого товариства (з листопада 1934) [Jażdżewski, 1968, s. 7].

Підсумовуючи наукову й організаційну діяльність Т. Сулімірського у Львові, варто наголосити, що саме тут він сформувався як першокласний вчений і заявив про себе науковому світу. На львівський період припадає відкриття та дослідження низки археологічних пам'яток, які зробили його відомим в археології. Серед них переважали поховальні пам'ятки.

Наступними роками вчений здебільша опрацьовував і примножував львівські здобутки, про що свідчать його узагальнювальні праці. Тадеуш Сулімірський, без перебільшення, належав до найяскравіших постатей львівської польської археології міжвоєнного періоду і без його внеску в науку історія львівської археології, безумовно, була би біднішою.

ЛІТЕРАТУРА

Берест Р. (1998). Карло Гадачек: штрихи біографії та наукової діяльності // Постаті української археології. МДАПВ. – Львів. – Вип. 7. – С. 78–79.

Білас Н. (2002). Археологи Львівського університету та їхня участь у краєзнавчо-музейницькій роботі галицьких українців у 20–30-х роках ХХ ст. // АДЛУ. – Вип. 5. – С. 156–172.

Білас Н. (2012). Археологічна освіта у Львівському університеті: здобутки минулого, завдання сьогодення // Археологія і давня історія України: 36. наук. пр. – К. – Вип. 9. – С. 38–44.

Білас Н. (2009). Організація навчального процесу на кафедрі праісторії Львівського університету у 1921–1939 рр. // АДЛУ. – Львів. – Вип. 12. – С. 204–225.

Борковський І. (1934). Досліди над преісторією Східної Галичини // Діло. – Ч. 16. – 21 січня. – С. 3.

Булик Н. (2013). Кароль Гадачек і його внесок у розвиток львівської археології // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів. – Вип. 17. – С. 251–266.

Булик Н. (2014). Львівська археологія ХІХ – початку ХХ століття: дослідники, наукові установи, музеї. – Львів. – 304 с.

Булик Н. (2017). Археологія і влада: діяльність археологів Наукового товариства імені Шевченка в контексті пам'яткоохоронної реформи 1928 року // МДАПВ. – Вип. 21. – С. 258–284.

Булик Н. (2018). З'їзди студентів-археологів польських університетів у 1930-х рр.: львівський вимір // Вісник ХНУ. Серія історія. – Харків. – Вип. 54. – С. 82–95.

Войтович М. (2012). Дослідження пам'яток культур шнурової кераміки на Прикарпатті у міжвоєнний період // АДЛУ. – Вип. 14–15. – С. 274–284.

Гілевич І. (2014). Михайло Скорик – етнолог, історик, фольклорист // Вісник Львів. ун-ту. Сер. істор. – Вип. 50. – С. 206–243.

- ДАЛО. – Ф. 26. – Оп. 5. – Спр. 1841 (Особова справа доцента Т. Сулімірського).
- ДАЛО. – Ф. 26. – Оп. 7. – Спр. 1039.
- ДАЛО. – Ф. 26. – Оп. 7. – Спр. 1081.
- Дашкевич Я.* (1997). Об'єктивне і суб'єктивне в просопографії // Український біографічний словник: історія і проблематика створення. Матеріали науково-практичної конференції (Львів, 8–9 жовтня 1996 р.). – Львів. – С. 40–47.
- Кобільник В.* (1933). З археологічних дослідів на Бойківщині за рік 1931 і 1932 // Літопис Бойківщини. – Самбір. – Ч. 2. – С. 3–48.
- ЛННБ ім. В. Стефаника (Відділ рукописів). – Ф. 26 (Управління консервації Львівського воєводства). – Спр. 42. – Ч. 1. – 133 арк.
- ЛННБ ім. В. Стефаника (Відділ рукописів). – Ф. 26 (Управління консервації Львівського воєводства). – Спр. 42. – Ч. 2. – 85 арк.
- ЛННБ ім. В. Стефаника (Відділ рукописів). – Ф. 26 (Управління консервації Львівського воєводства). – Спр. 42. – Ч. 4. – 154 арк.
- ЛННБ ім. В. Стефаника (Відділ рукописів). – Ф. 26 (Управління консервації Львівського воєводства). – Спр. 42. – Ч. 5. – 96 арк.
- Мик В.* (1932). З наших музеїв // Діло. – Ч. 278. – 15 грудня. – С. 4.
- Наукові викопки на Гуцульщині (1936). // Діло. – Ч. 178. – 9 серпня. – С. 8.
- П. Я.* (1934). Нові археологічні знахідки // Діло. – Ч. 234. – 3 вересня. – С. 4.
- Пастернак Я.* (1931). З археологічних проблем Поділля // Діло. – Ч. 209. – 18 вересня. – С. 2–3.
- Полянський Ю.* (1928). Нові археологічні знахідки з Галичини // Записки НТШ. – Львів. – Т. 149. – С. 9–35.
- Свешніков І. К.* (1964). Пам'ятки голірадського типу на Західному Поділлі // МДАПВ. – Вип. 5. – Київ. – С. 40–66.
- Ситник О. С.* (2012). Археологічна наука у Львові. Перша половина ХХ століття. – Львів–Жешів. – 365 с.
- Смішко М.* (1933). Досліди над Преторією Східної Галичини. Нова теорія про шнурову кераміку // Діло. – Ч. 270. – 14 жовтня. – С. 2.
- Смішко М.* (1960). Карпатські кургани першої половини I тисячоліття нашої ери. – Київ. – 186 с.
- Сулімірський Т.* (1934). Досліди над преісторією Східної Галичини (Спростування на заміти п. доц. Борковського) // Діло. – Ч. 22. – 27 січня. – С. 5.
- Хроніка (1933). // Літопис Бойківщини. – Р. III. – Ч. 2. – С. 79.
- ЦДІАУ у Львові. – Ф. 545. “Т. Skolimowski i Dr. T. Sulimirski”, Представництво компаній “Alfa-Romeo”, “Chrysler”, “Harley-Davidson” у Східній Малопольщі та Волині, м. Львів, 1927–1939 рр. – Оп. 1.
- Цінні знахідки в Коломийщині та Товмаччині (1934). // Діло. – Ч. 173. – 3 липня. – С. 4.
- Чопек С.* (2006). Тадеуш Сулімірський та його внесок у дослідження епохи бронзи і раннього заліза Поділля та Волині // АДЛУ. – Вип. 9. – С. 97–105.
- Bulyk N., Lech J.* (2009). Karol Hadaczek (1873–1914) and the beginnings of archaeology in universities of the North-East borderland of the Austro-Hungarian Monarchy // *Archaeologia Polona*. – Warsaw. – Vol. 47. – P. 59–89.
- Cehak-Hońbiewiczowa H.* (1936). Próbnе wykopaliska w powiecie Zbaraskim // *WA*. – T. 14. S. 59–70.
- Ciwkacz O.* (2018). Działalność dr. Józefa Grabowskiego w Stanisławowie w latach 1930–1935 // *Kurier Galicyjski*. – Nr 5(297). – 13–26 marca. (<http://www.kuriergalicyjski.com/historia/postacie/97-g/6683-jozef-grabowski>)
- Czortkower S.* (1936). Naddniestrzańskie czaszki historyczne // *WA*. – T. XIV. – S. 91.
- Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie. – Kol. 458/17.
- Jażdżewski K.* (1968). Z okazji 70-lecia urodzin profesora Tadeusza Sulimirskiego // *Prace i materiały Muzeum archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria archeologiczna*. – Łódź. – Nr 15. – S. 7–14.
- Kostrzewski J.* (1923). Praca naukowa na prowincji w zakresie archeologii przedhistorycznej // *Nauka Polska*. – Warszawa. – T. 4. – S. 218.
- Kostrzewski J.* (1935). II zjazd prehistoryków polskich w Krakowie // *Z Otchłani Wieków*. – Poznań. – R. X. – Z. 4–5. – S. 53–56.

- Kozłowski S. K. (2015). Kwiat Królestwa. Archeologów polskich pokolenie trzecie. – Warszawa–Łódź. – 303 s.
Kronika Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie za rok szkolny 1923/1924 za rektora prof. d-ra Juliusza Makarewicza (1924). – Lwów. – 74 s.
Muzeum Archeologiczne w Krakowie (MAK). – SP 33/9.
Nowe wykopaliska (1933). // *Z Otchłani Wieków*. – Poznań. – R. 8. – Z. 1–2. – S. 21–25.
Oddział Lwowski Pol. Tow. Prehistorycznego (1933). // *Z Otchłani Wieków*. – Poznań. – R. 8. – Z. 1–2. – S. 27.
Radzik T. (2004). Profesor Tadeusz Sulimirski archeolog // *Kimmerowie, Scytowie, Sarmaci: księga poświęcona pamięci profesora Tadeusza Sulimirskiego* / Red. Jan Chochorowski. – Kraków. – S. 17–19.
Rojek W. (2004). W służbie Polski i nauki. Tadeusz Sulimirski (1898–1983) // *Kimmerowie, Scytowie, Sarmaci. Księga poświęcona pamięci profesora Tadeusza Sulimirskiego* / Red. Jan Chochorowski. – Kraków. – S. 33–42.
Skład Uniwersytetu w latach akademickich 1933/1934 i 1934/1935 (1934). – Lwów. – 99 s.
Skład uniwersytetu w roku akademickim 1935/1936. Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie. (1935). – Lwów. – 98 s.
Sprawozdanie Dyrekcji Wyższego i Realnego Gimnazjum im. A. Mickiewicza we Lwowie za lata szkolne 1915/16 i 1916/17. (1917). – Lwów. – 28 s.
Sulimirski T. (1930). Cmentarzysko w Wysocku, powiecie brodzkim (Małopolska Wschodnia) // *Z Otchłani Wieków*. – Poznań. – R. 5. – Z. 2. – S. 22–24.
Sulimirski T. (1930a). Skarby brązowe z Kamionki Wielkiej, w pow. Kołomyjskim i z Potoczysk, w pow. Horodenka // *Księga pamiątkowa ku uczczeniu siedemdziesiątej rocznicy urodzin prof. Dr. Włodzimierza Demetrykiewicza*. – Poznań. – S. 177–186.
Sulimirski T. (1931). Kultura wysocka. – Kraków. – 202 s.
Sulimirski T. (1933). Die schnurkeramischen Kulturen und das indoeuropäische Problem // *La Pologne en VIIe Congrès des Sciences Historiques* Warszawa. – 1. – S. 287–308.
Sulimirski T. (1934). Trzy chaty przedhistoryczne // *Przyczynki do poznania epoki cesarstwa rzymskiego Południowo-Wschodniej Polski*. – Lwów. – S. 33–48.
Sulimirski T. (1935). Sprawozdanie z działalności lwowskiego ośrodka prehistorycznego // *Z Otchłani Wieków*. – Poznań. – R. 10. – Z. 2. – S. 20–28.
Sulimirski T. (1936). Cmentarzysko kurhanowe w Komarowie koło Halicza i kultura komarowska // *Sprawozdania Polskiej Akademii Umijętnosci*. – Kraków. – XLI. – № 9. – S. 273–277.
Sulimirski T. (1936). Zagadnienie ekspansji kultury łużyckiej na Ukrainę // *WA*. – T. 14. – S. 40–54.
Sulimirski T. (1938). Kurhany komarowskie // *Złoty szlak*. – R. I. – Z. IV. – S. 25–33.
Sulimirski T. (1968). Cordet ware and Globular Amphorae North-East of the Carpathians. – London. – 227 s.
Tymieniecki K. (1933). VII Międzynarodowy kongres historyczny // *Roczniki Historyczne*. – Poznań. – R. 9. – S. 305–312.
VII Międzynarodowy Kongres Nauk Historycznych (1933). // *Młodzieńczy Lot*. – Łódź. – R. V. – Nr 21. – S. 4–5.
W Komarowie pod Haliczem (1935). // *Z Otchłani Wieków*. – Poznań. – R. 10. – Z. 4–5. – S. 70.
Wardzała K. (1934). Sprawozdanie z IV zjazdu studentów prehistorii uniwersytetów polskich / K. Wardzała // *Z Otchłani Wieków*. – Poznań. – R. 9. – Z. 6. – S. 98–101.

REFERENCES

- Berest, R. (1998). Karlo Hadachek: shtrykhy biohrafii ta naukovoi diialnosti. *Postati ukrainskoi arkheolohii. Materials and studies on archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 7. Lviv, 78–79 (in Ukrainian).
Bilas, N. (2002). Arkheolohy Lvivskoho universytetu ta yikhnia uchast u kraieznavcho- muzeinytskii roboti halytskykh ukrainsiv u 20–30-kh rokakh XX st. *Lviv university archaeology studies*, 5, 156–17 (in Ukrainian).
Bilas, N. (2012). Arkheolohichna osvita u Lvivskomu universyteti: zdotutky mynuloho, zavdannia sohodennia. *Archaeology and ancient history of Ukraine*, 9. Kyiv, 38–44 (in Ukrainian).

- Bilas, N. (2009). Orhanizatsiia navchalnoho protsesu na kafedri praistorii Lvivskoho universytetu u 1921–1939 rr. *Lviv university archaeology studies*, 12. Lviv, 204–225 (in Ukrainian).
- Borkovskiy, I. (1934, January 21). Doslidy nad preistoriieiu Skhidnoi Halychyny. *Dilo*, 16, 3 (in Ukrainian).
- Bulyk, N. (2013). Karol Hadachek i yoho vnesok u rozvytok Lvivskoi arkheolohii. *Materials and studies on archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 17. Lviv, 251–266 (in Ukrainian).
- Bulyk, N. (2014). *Lvivska arkheolohiia XIX – pochatku XX stolittia: doslidnyky, naukovi ustanovy, muzei*. Lviv, 304 pp. (in Ukrainian).
- Bulyk, N. (2017). Arkheolohiia i vlada: diialnist arkheolohiv Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka v konteksti pam'iatkookhoronnoi reformy 1928 roku. *Materials and studies on archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 21, 258–284 (in Ukrainian).
- Bulyk, N. (2018). Z'izdy studentiv-arkheolohiv polskykh universytetiv u 1930-kh rr.: lvivskiy vymir. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karaizna*, 54. Kharkiv, 82–95 (in Ukrainian).
- Voitovych, M. (2012). Doslidzhennia pam'iatok kultur shnurovoi keramiky na Prykarpatti u mizhvoiennyi period. *Lviv university archaeology studies*, 14–15, 274–284 (in Ukrainian).
- Hilevych, I. (2014). Mykhailo Skoryk – etnolog, istoryk, folklorist. *Visnyk of the Lviv University. Series History*, 50, 206–243 (in Ukrainian).
- Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti*. F. 26 (Osobova sprava dotsenta T. Sulimirskoho). Op. 5. Spr. 1841 (in Ukrainian).
- Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti*. F. 26. Op. 7. Spr. 1039 (in Ukrainian).
- Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti*. F. 26. Op. 7. Spr. 1081 (in Ukrainian).
- Dashkevych, Ya. (1997). Ob'iektyvne i sub'iektyvne v prosopohrafi. *Ukrainskyi biohrafichnyi slovnyk: istoriia i problematyka stvorennia. Materialy naukovo-praktychnoi konferentsii (Lviv, 8–9 zhovtnia 1996 r.)*. Lviv, 40–47 (in Ukrainian).
- Kobilnyk, V. (1933). Z arkheolohichnykh doslidiv na Boikivshchyni za rik 1931 i 1932. *Litopys Boikivshchyny*, 2. Sambir, 3–48 (in Ukrainian).
- Lvivska natsionalna naukova biblioteka Ukrainy imeni V. Stefanyka (Viddil rukopysiv)*. F. 26 (Upravlinnia konservatsii Lvivskoho voievodstva). Spr. 42. Ch. 1. 133 ark. (in Ukrainian).
- Lvivska natsionalna naukova biblioteka Ukrainy imeni V. Stefanyka (Viddil rukopysiv)*. F. 26 (Upravlinnia konservatsii Lvivskoho voievodstva). Spr. 42. Ch. 2. 85 ark. (in Ukrainian).
- Lvivska natsionalna naukova biblioteka Ukrainy imeni V. Stefanyka (Viddil rukopysiv)*. F. 26 (Upravlinnia konservatsii Lvivskoho voievodstva). Spr. 42. Ch. 4. 154 ark. (in Ukrainian).
- Lvivska natsionalna naukova biblioteka Ukrainy imeni V. Stefanyka (Viddil rukopysiv)*. F. 26 (Upravlinnia konservatsii Lvivskoho voievodstva). Spr. 42. Ch. 5. 96 ark. (in Ukrainian).
- Myk, V. (1932, December 15). Z nashykh muzeiv. *Dilo*, 278, 4 (in Ukrainian).
- Naukovi vykopky na Hutsulshchyni (1936, August 9). *Dilo*, 178, 8 (in Ukrainian).
- P. Ya. (1934, September 3). Novi arkheolohichni nakhidky. *Dilo*, 234, 4 (in Ukrainian).
- Pasternak, Ya. (1931, September 18). Z arkheologichnykh problem Podillia. *Dilo*, 209, 2–3 (in Ukrainian).
- Polianskyi, Yu. (1928). Novi arkheolohichni znakhidky z Halychyny. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*, 149. Lviv, 9–35 (in Ukrainian).
- Svieshnikov, I. K. (1964). Pam'iatky holaradskoho typu na Zakhidnomu Podilli. *Materials and studies on archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 5. Kyiv, 40–66 (in Ukrainian).
- Sytnyk, O. S. (2012). *Arkheolohichna nauka u Lvovi. Persha polovyna XX stolittia*. Lviv–Zheshiv, 365 pp. (in Ukrainian).
- Smishko, M. (1933, October 14). Doslidy nad Pretoriieiu Skhidnoi Halychyny. Nova teoriia pro shnurovu keramiku. *Dilo*, 270, 2 (in Ukrainian).
- Smishko, M. (1960). *Karpatski kurhany pershoi polovyny I tysiacholittia nashoi ery*. Kyiv, 186 pp. (in Ukrainian).
- Sulimirskiy, T. (1934, January 27). Doslidy nad preistoriieiu Skhidnoi Halychyny. (Sprostuvannia na zamity p. dots. Borkovskoho.). *Dilo*, 22, 5 (in Ukrainian).

- Khronika (1933). *Litopys Boikivshchyny*, 3 (2), 79. (in Ukrainian).
- Tsentrálny derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u Lvovi. F. 545. "T. Skolimowski i Dr. T. Sulimirski", Predstavnytstvo kompanii "Alfa-Romeo", "Chrysler", "Harley-Davidson" u Skhidnii Malopolshchi ta Volyni, m. Lviv, 1927–1939 rr. Op. 1. (in Ukrainian).
- Tsinni znakhidky v Kolomyishchni ta Tovmachchyni (1934, July 3). *Dilo*, 173, 4 (in Ukrainian).
- Chopek, S. (2006). Tadeush Sulimirskiy ta yoho vnesok u doslidzhennia epokhy bronzy i rannoho zaliza Podillia ta Volyni. *Lviv university archaeology studies*, 9, 97–105 (in Ukrainian).
- Bulyk, N., & Lech J. (2009). Karol Hadaczek (1873–1914) and the beginnings of archaeology in universities of the North-East borderland of the Austro-Hungarian Monarchy. *Archaeologia Polona*, 47. Warsaw, 59–89 (in Polish).
- Cehak-Holubowiczowa, H. (1936). Próbné wykopaliska w powiecie Zbaraskim. *Wiadomości Archeologiczne*, 14, 59–70 (in Polish).
- Ciwkacz, O. (2018, Marca 13–26). Działalność dr. Józefa Grabowskiego w Stanisławowie w latach 1930–1935. *Kurier Galicyjski*, 5(297). Retrieved from <http://www.kuriergalicyjski.com/historia/postacie/97-g/6683-jozef-grabowski> (in Polish).
- Czortkower, S. (1936). Naddniestrzańskie czaszki historyczne. *Wiadomości Archeologiczne*, 14, 91 (in Polish).
- Institut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie*. Kol. 458/17 (in Polish).
- Jażdżewski, K. (1968). Z okazji 70-lecia urodzin profesora Tadeusza Sulimirskiego. *Prace i materiały Muzeum archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria archeologiczna*, 15. Łódź, 7–14 (in Polish).
- Kostrzewski, J. (1923). Praca naukowa na prowincji w zakresie archeologii przedhistorycznej. *Nauka Polska*, 4. Warszawa, 218 (in Polish).
- Kostrzewski, J. (1935). II zjazd prehistoryków polskich w Krakowie. *Z Otchłani Wieków*, 10(4–5). Poznań, 53–56 (in Polish).
- Kozłowski, S. K. (2015). *Kwiat Królestwa. Archeologów polskich pokolenie trzecie*. Warszawa–Łódź, 303 pp. (in Polish).
- Kronika Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie za rok szkolny 1923/1924 za rektora prof. d-ra Juliusza Makarewicza (1924)*. Lwów, 74 pp. (in Polish).
- Muzeum Archeologiczne w Krakowie (MAK)*. SP 33/9 (in Polish).
- Nowe wykopaliska (1933). *Z Otchłani Wieków*, 8(1–2). Poznań, 21–25 (in Polish).
- Oddział Lwowski Pol. Tow. Prehistorycznego (1933). *Z Otchłani Wieków*, 8(1–2). Poznań, 27 (in Polish).
- Radzik, T. (2004). Profesor Tadeusz Sulimirski archeolog. *Kimmerowie, Scytowie, Sarmaci: księga poświęcona pamięci profesora Tadeusza Sulimirskiego*. In Jan Chochorowski (Ed.). Kraków, 17–19 (in Polish).
- Rojek, W. (2004). W służbie Polski i nauki. Tadeusz Sulimirski (1898–1983). *Kimmerowie, Scytowie, Sarmaci. Księga poświęcona pamięci profesora Tadeusza Sulimirskiego*. In Jan Chochorowski (Ed.). Kraków, 33–42 (in Polish).
- Skład Uniwersytetu w latach akademickich 1933/1934 i 1934/1935* (1934). Lwów, 99 pp. (in Polish).
- Skład uniwersytetu w roku akademickim 1935/1936. Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie* (1935). Lwów, 98 pp. (in Polish).
- Sprawozdanie Dyrekcji Wyższego i Realnego Gimnazjum im. A. Mickiewicza we Lwowie za lata szkolne 1915/16 i 1916/17*. (1917). Lwów, 28 pp. (in Polish).
- Sulimirski, T. (1930). Cmentarzysko w Wysocku, powiecie brodskim (Małopolska Wschodnia). *Z Otchłani Wieków*, 5(2). Poznań, 22–24 (in Polish).
- Sulimirski, T. (1930a). Skarby bronzowe z Kamionki Wielkiej, w pow. Kołomyjskim i z Potoczysk, w pow. Horodenka. *Księga pamiątkowa ku uczczeniu siedemdziesiątej rocznicy urodzin prof. Dr. Włodzimierza Demetrykiewicza*. Poznań, 177–186 (in Polish).
- Sulimirski, T. (1931). *Kultura wysocka*. Kraków. 202 pp. (in Polish).
- Sulimirski, T. (1933). Die schnurkeramischen Kulturen und das indoeuropäische Problem. *La Pologne en VIIe Congrès des Sciences Historiques*, 1. Warszawa, 287–308 (in German, & in French).
- Sulimirski, T. (1934). Trzy chaty przedhistoryczne. *Przyczynki do poznania epoki cesarstwa rzymskiego Południowo-Wschodniej Polski*. Lwów, 33–48 (in Polish).

- Sulimirski, T. (1935). Sprawozdanie z działalności lwowskiego ośrodka prehistorycznego. *Z Otchłani Wieków*, 10(2). Poznań, 20–28 (in Polish).
- Sulimirski, T. (1936). Cmentarzysko kurhanowe w Komarowie koło Halicza i kultura komarowska. *Sprawozdania Polskiej Akademii Umijetności*, 41 (9). Kraków, 273–277 (in Polish).
- Sulimirski, T. (1936). Zagadnienie ekspansji kultury łużyckiej na Ukrainę. *Wiadomości Archeologiczne*, 14, 40–54 (in Polish).
- Sulimirski, T. (1938). Kurhany komarowskie. *Złoty szlak*, 1(4), 25–33 (in Polish).
- Sulimirski, T. (1968). *Cordet ware and Globular Amphorae North-East of the Carpathians*. London, 227 pp.
- Tymieniecki, K. (1933). VII Międzynarodowy kongres historyczny. *Roczniki Historyczne*, 9. Poznań, 305–312 (in Polish).
- VII Międzynarodowy Kongres Nauk Historycznych (1933). *Młodzieńczy Lot*, 5(21). – Łódź, 4–5 (in Polish).
- W Komarowie pod Haliczem (1935). *Z Otchłani Wieków*, 10(4–5). Poznań, 70 (in Polish).
- Wardzała, K. (1934). Sprawozdanie z IV zjazdu studentów prehistorii uniwersytetów polskich. *Z Otchłani Wieków*, 9(6). Poznań, 98–101 (in Polish).

*Стаття: надійшла до редакції 11.09.2018
прийнята до друку 16.10.2018*

**IN LVIV AND AMONG ITS RESIDENTS:
PROSOPOGRAPHIC PORTRAIT OF TADEUSZ SULIMIRSKI (1898–1983)**

Natalia BULYK

*Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine,
Vynnychenko St., 24, 79008, Lviv, Ukraine, e-mail: nata_bnm@ukr.net*

Life and activity of well-known archaeologist Tadeusz Sulimirski is presented at the article on the base of large source base. Materials from archives of Lviv and Krakow were introduced to scientific application. They give us an opportunity to outline Lviv period of researcher's life. Actually, in Lviv he get an education, had the opportunity to communicate with best contemporary scientists, to use bookshops and museum collections of Lviv, was formed as archaeologist, discovered and explored large amount of archaeological sites, and so on.

During field researches archaeologist paid most attention to issues of spiritual culture of ancient population. It includes studying of cemeteries and burial mounds in approximately 35 areas of the western part of Ukraine. Most of them were introduced to scientific application by T. Sulimirski and they are still arousing interest of modern researchers. Special place among the field researches carried out by T. Sulimirski belongs to excavations in Komariv, Stanyславiv region. After these works, field documentation and a huge amount of photos have been preserved. They allow us to reconstruct the whole process of excavations, fixation of materials, etc.

T. Sulimirski played a prominent part in the protection of archaeological sites. During the period of his work at the Chair of prehistory of Lviv University, he actually perform duties of conservator of prehistoric sites, traveled to respond to each information about discovery and reported to the okręg conservator about the results. Part of T. Sulimirski's trips was financed from the state funds.

Scientific communication took an important place at activity of the researcher. He was a frequenter of various forums, as well as organizer of congresses. The best example of his organizational activity was the IV Congress of students of the prehistory of Polish universities, carried out in Lviv in May, 1934.

Key words: T. Sulimirski, burial mounds, cemeteries, burial sites, bronze hoards, Komariv.

АРХЕОЛОГІЧНІ Й ЕТНОЛОГІЧНІ ЗНАХІДКИ ЮРІЯ ШУМОВСЬКОГО В НАЦІОНАЛЬНОМУ МУЗЕЇ МІСТА БАМАКО (МАЛІ)

Валентина ЯРЕМЧУК

*Інститут народознавства НАН України,
просп. Свободи, 15, 79007, м. Львів, Україна, e-mail: v_viktorivna@ukr.net*

Проаналізовано важливість заснування Національно-етнографічного музею в м. Бамако українським вченим Юрієм Шумовським, який проводив народознавчі й археологічні дослідження в Африці. З'ясовано, що це – визначний внесок в історію розвитку культури народів Західної Африки. Подано опис археологічних й етнологічних знахідок, які в ньому свого часу представив Юрій Шумовський. Оцінена етнологічна робота вченого: збір, класифікація, консервація та опис етнографічних експонатів (масок, амулетів, одягу, декоративних, ужиткових і музичних предметів). Представлено фотографії археологічних та етнологічних знахідок, які вперше вводимо до наукового обігу.

Ключові слова: Юрій Шумовський, Національно-етнографічний музей в м. Бамако (Малі), Французький Інститут Чорної Африки в Судані.

Незважаючи на велику зацікавленість діяльністю Ю. Шумовського як археолога, етнографа, священика, публіциста, науковця у сучасній українській науці, досі маловивченим залишається період його біографії, присвячений археологічній та етнографічній діяльності на африканському континенті. Цей період досить важливий, адже Ю. Шумовський був першим українським вченим, котрий проводив народознавчі й археологічні дослідження в Африці. Він створив перший Національний музей у м. Бамако, який входить до числа кращих етнографічних музеїв Західної Африки, і це його велике досягнення.

Юрій Шумовський написав велику кількість праць, в яких на основі польових етнографічних матеріалів африканського континенту схарактеризував народну культуру місцевих племен. Автор, описуючи старовинні доісторичні пам'ятки, відзначив цікаві відомості про дохристиянські релігійні культури, вірування та погребальні обряди. Серед таких праць варті уваги: “Під гарячим сонцем Африки” [Шумовський, 1956], “По слідах давноминулого Африки” [Шумовський, 1989], “З мого побуту у Судані” [Шумовський, 1956], “Маски муринів” [Шумовський, 1953].

Треба зазначити, що статті Ю. Шумовського опубліковані в еміграційних періодичних виданнях: “Свобода” (Джерсі-Сіті) – “Червона загроза над Африкою” [Шумовський, 1976], “Жінка Чорного континенту” [Шумовський, 1965], “Об'єднання африканських народів” [Шумовський, 1964], “Африканська преса” [Шумовський, 1965], “Народи Африки та їх боротьба за незалежність” [Шумовський, 1963], “Країна Магреб” [Шумовський, 1965], “Проблема національної мови в Чорній Африці” [Шумовський, 1965], “Судан очима українського вченого” [Шумовський, 1959]; “Новая заря” (Сан-Франциско) – “Тайни африканських печер” [Шумовський, 1962], “По следах старинной империи Гана” [Шумовський, 1962]; “Америка” (Пенсильванія) “Африка в огні” [Шумовський, 1964], в яких автор відобразив результати свого наукового досвіду, пов'язаного з дослідженням народів Африки.

У спогадах Ю. Шумовського “По слідах давноминулого Африки” зазначено, що до його приїзду в м. Бамако, у Французькому Інституті Чорної Африки (ІФАН) не було спеціальних відділів археології чи етнології. До штату інституту входили працівники секретаріату, архівісти та

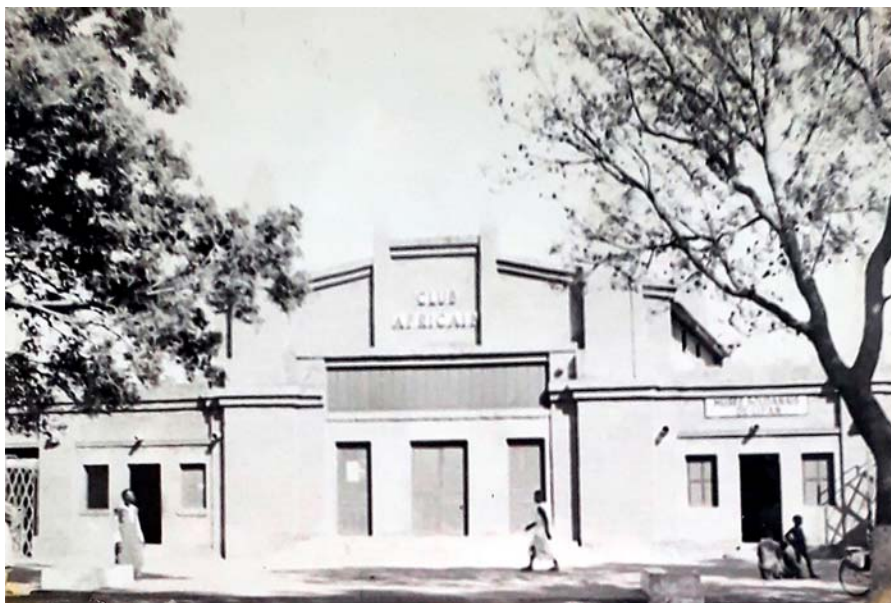

Рис. 1. Перше приміщення музею – будинок африканського клубу на торговельній площі м. Бамако, 1953 р.

Fig. 1. The first building of the museum is the building of an African club on the market square mall in Bamako, 1953

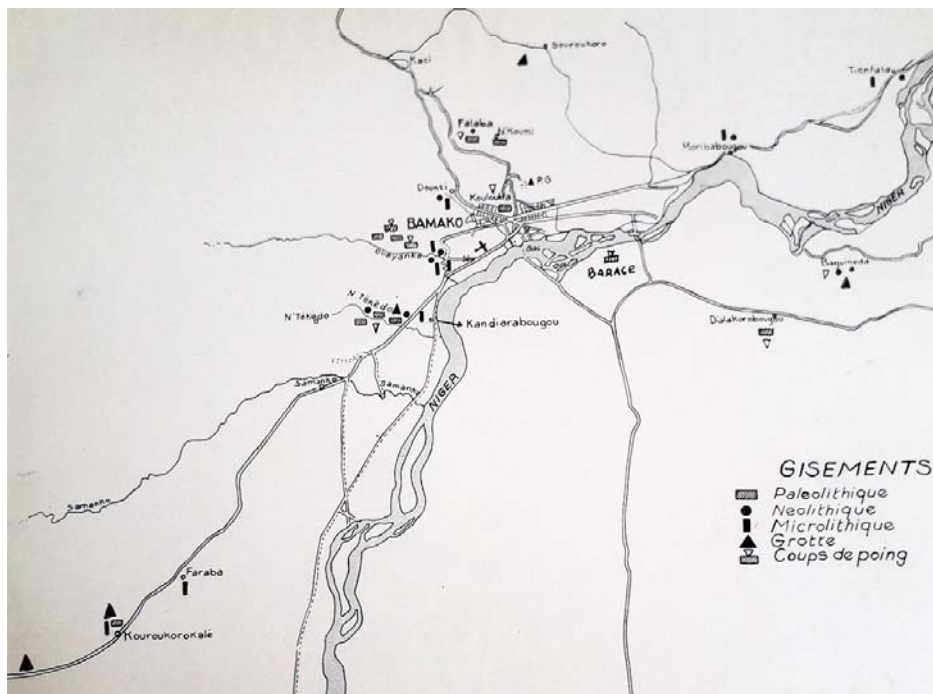

Рис. 2. План різних доісторичних місць, гротів та гробниць, виявлених та розкопаних Ю. Шумовським поблизу м. Бамако

Fig. 2. The plan of various prehistoric places, grottoes and tombs discovered and excavated by Y. Shumovsky near Bamako

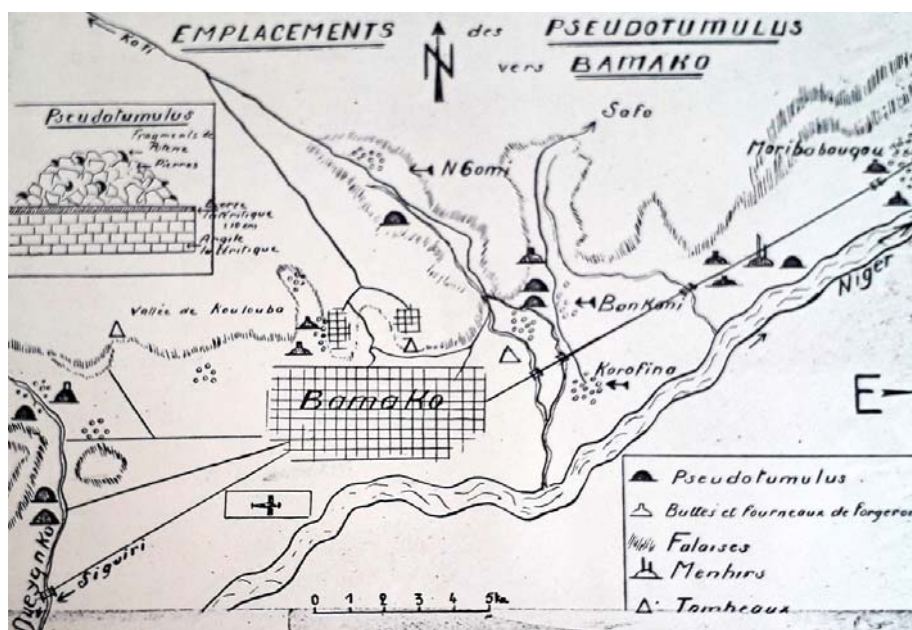

Рис. 3. План виявлених та розкопаних Ю. Шумовським місць у м. Бамако
 Fig. 3. Plan of the discovered and excavated by Yu. Shumovsky places in Bamako

географ на чолі з директором-ботаніком д-ром Фоком. За словами Ю. Шумовського: *“Наш інститут знаходився на горі т. зв. “КУЛЮБА”. Це була висока досить стрімка гора чи скеля поросла дикою джунглюю, з якої спускалася дорога віражом до м. Бамако, яке було розложено понад берегом річки Нігер і віддалене від Кулюби, на яких п’ять кілометрів. Клімат на горі Кулюба був чудовий, сухий з вітерцем, а ось в м. Бамако було дуже вільготно, парно і гаряче та повно москітів. Вид з гори Кулюба був чудовий і при чистим повітрі око сягало на багато миль в даль”* [Шумовський, 1989, с. 641].

У будинку інституту для Ю. Шумовського було виділено робочий кабінет, лабораторію та надано секретарку. Також відведено приватне приміщення з п’яти кімнат для проживання.

Науковець з України розпочав наукові археологічні дослідження в околицях м. Бамако. Ось як він описує своє перебування на африканському континенті: *“З натури я був непосидючим і маючи всі можливості роз’їздів та робітників я майже щоденно кудись виїжджав на досліди і ознайомлення з місцевістю. Це мені дало можливість і зробити дуже багато дослідів, розкопок, збірок, тощо. Відразу я став вивчати і їх головну місцеву мову «бамбара», що мені помагало в подорожах та праці. Праця моя полягала у пошуках старовинних осель, гrotів, в розкопках та збиранню не тільки археологічних речей але й етнографічного матеріалу та записуванню історії, легенд та повірь і пісень народів Західної Африки”* [Шумовський, 1989, с. 641].

Усі знайдені археологічні й етнографічні речі потрібно було належно зберігати. Тому в 1953 р. Ю. Шумовський відкриває перший музей у м. Бамако у приміщенні будинку африканського клубу на торговельній площі міста (рис. 1), який, як він зазначив, *“прийняв вид хоч не справжнього але не великого примітивного музею понад 3000 експонатів”* [Шумовський, 1989, с. 651].

Юрій Шумовський у праці *“По слідах давноминулого Африки”* в розділі *“Перший археологічний і етнографічний музей в країні Малі (Судан) в м. Бамако, Західна Африка”* зазначає, які саме експонати були в музеї та як здійснювалася робота. Серед експонатів представлена кераміка палеолітичного, неолітичного та сучасного періодів. Велика колекція культових й обрядових речей (масок із дерева, статуєток) і знарядь праці. На стінах музею були

Рис. 4. Приміщення музею – будинок технічної школи м. Бамако, 1957 р.

Fig. 4. The building of the museum is the building of the Technical School in Bamako, 1957

розміщені килими ручної роботи малійців і фотокартки визначних місць з історично-архітектурними пам'ятками. Окрема зала містила фотографії сучасної місцевості м. Бамако – монументальних мечетей та особливих будинків “архітектури Мопні та Джене”. Також у цій залі представлено історичну зброю. Кожен експонат був підписаний із зазначенням віку культури і місця знайдення.

Юрій Шумовський представив у музеї власноруч зроблені карти: “План різних до-історичних, місць, гротів та гробниць, виявлених та розкопаних Ю. Шумовським поблизу м. Бамако” (рис. 2) і “План виявлених та розкопаних місць Ю. Шумовським у м. Бамако” (рис. 3).

Важливо зазначити, що музей мав книгу для запису відвідувачів, так звану “Золоту книгу Музею”. У ній залишено безліч відгуків гостей з Європи, Америки й інших країн.

У 1957 р. музей перенесено в будинок технічної школи (рис. 4), коли, за словами автора, “вже всі експонати прийняли вид справжніх експонатів доброго і гарного музею, справжньої наукової інституції” [Шумовський, 1989, с. 651].

Результати дослідів Ю. Шумовський описав у статті “Вплив релігійних культів і вірувань на декоративне мистецтво і форму керамічних та камінних виробів у Західній Африці в часах протоісторичної доби”, яку підготував до

ювілейного наукового конгресу для відзначення 100-річчя Наукового товариства імені Шевченка, опублікована в записках товариства. У ній автор зазначив: “Всі матеріали, коротко описані в цій праці, зберігаються до сього часу в заснованому і створеному мною Музеї Західної Африки, в місті Бамако, разом з іншими археологічними та етнологічними речами, які свого часу я знайшов чи викопав, і які тепер створюють солідну базу для вивчення давнього минулого Західної Африки та її народів” [Шумовський, 1976, с. 238].

В особистому архіві науковця, який він передав у 1990-х роках до Дубенського державного історико-культурного заповідника, знаходимо чимало карток із фотографіями експозицій, презентованих у Національному музеї м. Бамако, які вперше вводяться до наукового обігу.

До колекції керамічного посуду від найдавніших часів і до сучасності, яку представив Ю. Шумовський, що складалася з виробів різного плану, призначених як для приготування страв, зберігання продуктів, транспортування, так і для різних релігійних та культових обрядів, входив глиняний посуд доісторичного періоду, знайдений під час розкопок у гроті Корункорокале поблизу м. Бамако [Шумовський, 1976, с. 233]. Цей посуд мав орнамент у формі хвилястих ліній, які означали потік води як символ життя, а також у формі зигзагів у кілька різнобічних рядків, що мав назву “баракале” (рис. 5).

Рис. 5. Колекція керамічного посуду від найдавніших часів і до сучасності – з орнаментом “баракале”
Fig. 5. Collection of pottery from ancient times to the present – with the “barakale” ornament

Рис. 6. Глиняна посудина у формі “чоловічого фалоса”, знайдена біля річки Уенко, поблизу околиць м. Бамако
Fig. 6. A clay pot in the shape the “male phallus” found near the river Uenko, in the outskirts of Bamako

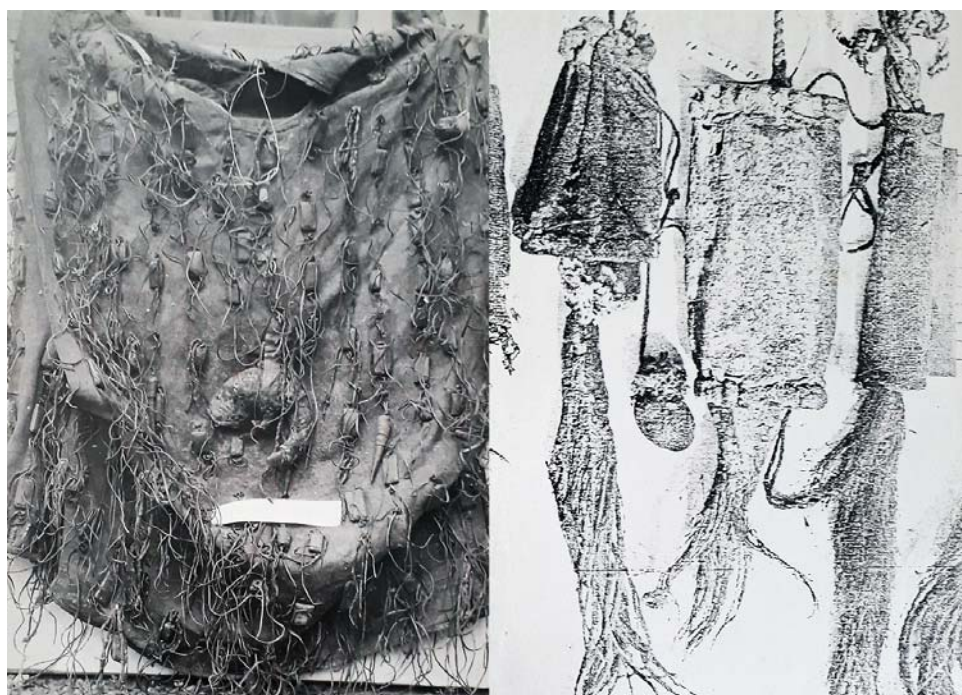

Рис. 7. Амулети “грі-грі” та одяг африканського чаклуна
Fig. 7. Amulets “gri-gri” and African sorcerer’s clothes

На глиняному посуді Західної Африки зображували також різних тварин як релігійні символи врожайності, багатства, щастя. У с. Банкомі археолог віднайшов глиняну миску глибокої форми червоного кольору з орнаментом двох рядів хвилястих ліній як символом води – життя, між ними – повзучого слимака як священної істоти, а в кургані поблизу с. Марібабугу – глиняний посуд зі зображенням повзучого слимака у спіральній формі, що символізував рух і життя.

При розкопках на острові Камі біля м. Мопті археолог викопав три посудини [Шумовський, 1976, с. 237]. Одна з них круглої форми червоного кольору зі зображенням змій, товстих і коротких, що повзуть знизу вгору. Вона мала круглий отвір і це вказувало на те, що її використовували винятково для релігійних обрядів – культу змій. Дві інші не мали круглої форми, були подібними до низьких пляшок без жодного отвору, по боках із пластичним скульптурним зображенням змій. Серед знахідок – досить висока глиняна посудина червоного кольору з орнаментом поперечних ліній. На її шийці розміщені три диски, що символізували єгипетського бога сонця – Бога Ра. Також варто згадати про глиняну посудину великих розмірів,

Рис. 8. Весільна глиняна посудина у формі короваю
Fig. 8. Wedding clay pot shaped as a round loaf

Рис. 9. Надголовна маска племені Бамбара – “Тъявара”
Fig. 9. An overhead mask of the Bambara tribe – “Tjavara”

Рис. 10. Надголовна маска племені Бамбара – “Чавара”
Fig. 10. An overhead mask of the Bambara tribe – “Chavara”

Рис. 11. Маска племені Бауле – у формі обличчя мавпи з одним рогом

Fig. 11. A mask of the Baule tribe – in the form of a monkey face with one horn

яку Ю. Шумовський отримав у подарунок від голови села з околиць м. Бамако. Вона чорного кольору, по боках із чотирьох сторін розміщені пластичні зображення священних тварин: змії, крокодила, ящюра та черепахи. Цю посудину в давнину використовували канібали під час священних церемоній для приготування людської або тваринної жертви [Шумовський, 1976, с. 236].

До колекції кераміки входили також малі та великі глиняні посудини-урни, які Ю. Шумовський виявив у с. Фатома біля м. Мопні, що їх використовували для зберігання останків покійників. У малих зберігали спалені кістки покійника з прикрасами або без них. Щодо великих посудин-урн, то в нижню частину поміщали покійника з його речами та прикрасами, а зверху ставили другу, гирлом до гирла [Шумовський, 1976, с. 236]. Вони були великої круглої форми з орнаментом “баракале” чорного або червоного кольору.

Серед великої кількості знайденого глиняного посуду винятково культового призначення були також невеликі глиняні посудини у формі келехів із досить довгою ніжкою. Це – “офірники” для померлих предків. У народів Західної Африки був дуже розвинутим культ предків, який досі зберігся і шанується у народів йоруба й ашанті [Шумовський, 1976, с. 236]. Поміж колекцій Ю. Шумовського у цьому музеї представлено пантеон статуєток-тотемів культу небіжчиків, що вважається одним із ранніх форм релігії і полягає у поклонінні душам померлих предків, які мали здатність впливати на життя нащадків.

Під час розкопок курганів священних місць біля р. Уенко на околиці м. Бамако Ю. Шумовському вдалося відшукати багато кераміки культового призначення доісторичного періоду, зокрема посуд у формі “чоловічого фалоса”. Особливість цього релігійного культового посуду та, що “чоловічі фалоси” репрезентували чоловічий статевий орган до і після обрізання. Посудина була округлої форми червоного кольору з довгою шийкою (декорованою червоним дрібним орнаментом), завершеною голівкою, на якій біля найвужчого отвору відображена пластична крапля сперми – символ зародження людського життя (рис. 6). З цього можна виснувати, що обряд обрізання був добре відомим у народів давньої Африки [Шумовський, 1976, с. 235].

Юрій Шумовський представив в одній із колекцій музею різні амулети “грі-грі” у формі “корі”, тобто мушель, які використовували племена мурунів. Вони символізували жіночий статевий орган, уособлюючи життя, добробут і щастя [Шумовський, 1976, с. 235]. Поряд з амулетами був представлений одяг африканського чаклуна, покритий великою кількістю талісманів (рис. 7).

Потрібно відзначити глиняну посудину, призначену для весільної релігійної церемонії [Шумовський, 1976, с. 237]. Вона не мала жодного отвору, зверху була оздоблена короною, що, за словами Ю. Шумовського, “за своєю формою нагадує наш весільний коровай” (рис. 8).

Частину зібраної в музеї колекції Ю. Шумовського становили глиняні статуєтки. Серед них була дуже оригінальна, знайдена в одному з курганів с. Банкомі біля м. Бамако, що зображує у верхній частині чоловіка з людськими руками, а в нижній – кінцівки черепахи. Статуєтки, що поєднували людину й акваріальну тварину (черепаху), за звичаєм у народів Західної Африки вважалися символом добробуту, щастя і життя. Ця ж репрезентувала бога і духа р. Нігер Ба-фаро. За словами автора, “ця статуєтка є дуже оригінальною формою, бо коли

Рис. 12. Музичний інструмент “Кора”
Fig. 12. Musical instrument “Cora”

Рис. 13. Етнологічна експозиція музею
Fig. 13. Ethnological exposition of the museum

глянути на неї, особливо на голову, збоку у профіль, то пригадується тип семітоєгипетської раси: коли ж поглянути знизу на обличчя статуетки, то вона дуже нагадує лева” [Шумовський, 1976, с. 237]. Її корпус, як спереду, так і ззаду, оздоблений орнаментом “баракале”. Для цього божества було відведено спеціальне місце поблизу с. Морібабугу – поставлений кам’яний священний стовп (менгір), де відбувалися окремі релігійні церемонії – жертвоприношення тварин і людей.

Також до колекції входять статуетки племені бамбара і сенуфо [Шумовський, 1989, с. 598]. Статуетка племені бамбара символізувала злого духа Діна – диявола і зображувалась у білих плямах.

У колекціях музею представлені також маски племенів бамбара та бауле. До бамбара належали такі надголовні маски, як Тьявара, що репрезентувала чоловічу і тварину постаті (рис. 9); Чавара – образ антилопи – довгі гнучкі роги, витягнутий корпус тіла на вкорочених ногах (рис. 10); та маска для обряду обрізання. Серед масок бауле одна була у формі баранячої голови, що персоніфікує божество Ніаміє як символ неба, інша – із зображенням обличчя мавпи з одним рогом невідомого значення (рис. 11). Їх використовували здебільша в ритуальних танцях [Шумовський, 1976, с. 560–610].

Потрібно зазначити, що всі культові маски виготовляли зі священного дерева “норо”, яке мало біле, чорне, червоне забарвлення. Не всі члени племені були наділені правом це робити. У мурунів існувала для цього спеціальна каста, яка з діда-прадіда успадковувала цю справу. Процес виготовлення масок вважався певним таїнством, наділеним містицизмом. Усіх їх виготовляли з одної суцільної частини дерева та декорували намистом, браслетами й іншими прикрасами.

Серед музейних експонатів були також музичні інструменти [Шумовський, 1989, с. 476–486], як-от кора – струнний щипковий із 21 струною, розповсюджений у Західній Африці (рис. 12), та великий барабан там-там – стародавній ударний, який використовували як культовий.

Усі ці статуетки, маски, амулети, музичні інструменти, які представив Ю. Шумовський в етнологічній експозиції, становили значну частину експонатів музею, яка відображала особливості релігійного життя та культурного розвитку народів Західної Африки (рис. 13).

Юрій Шумовський виявив й інші скульптури з орнаментами культового значення поблизу с. Томбуку – кілька кам’яних стовпів, досить високих, які за формою нагадували “чоловічий фалос” (рис. 14). Усі вони були різної форми, з різними вигравіруваними орнаментами. Один із таких перевезли в парк президента Малі [Шумовський, 1976, с. 238].

У музеї була представлена експозиція ювелірних виробів із заліза, які Ю. Шумовський знайшов під час розкопок у с. Дігуїдігуїба поблизу м. Кулуби у протоісторичній могилі на скелеті людини з часів металів (рис. 15). Зібрана й колекція залізних наконечників стріл та інструментів, що їх знайшов археолог у протоісторичній оселі поблизу с. Фатома. Репрезентовано виставку археологічних декоративних предметів, що в основному складалася з прикрас, виготовлених із заліза (рис. 16).

Знайдені в околиці м. Бамако неолітичні знахідки зі сланцю: прикраси, ножі, скребла; та знахідки зі сланцю сірого кольору: сокири, частини браслетів і підвісок, які слугували прикрасами чи амулетами, також представлені в колекціях музею.

Камінь із вигравіруваною рибою – символом релігійного культу, що його віднайшов Ю. Шумовський поблизу р. Нігер, був віднесений до експонатів.

Згодом, після переїзду Ю. Шумовського до Америки, музей перенесли у приміщення, розташоване в ботанічному парку ІФАН (рис. 17). Автор ще в ті часи зазначав, що за відсутності музейного працівника й археолога колекції залишалися лише результатом його дослідів та розкопок і слугували значною науковою базою для шкіл у вивченні давнього минулого Західної Африки [Шумовський, 1989, с. 661].

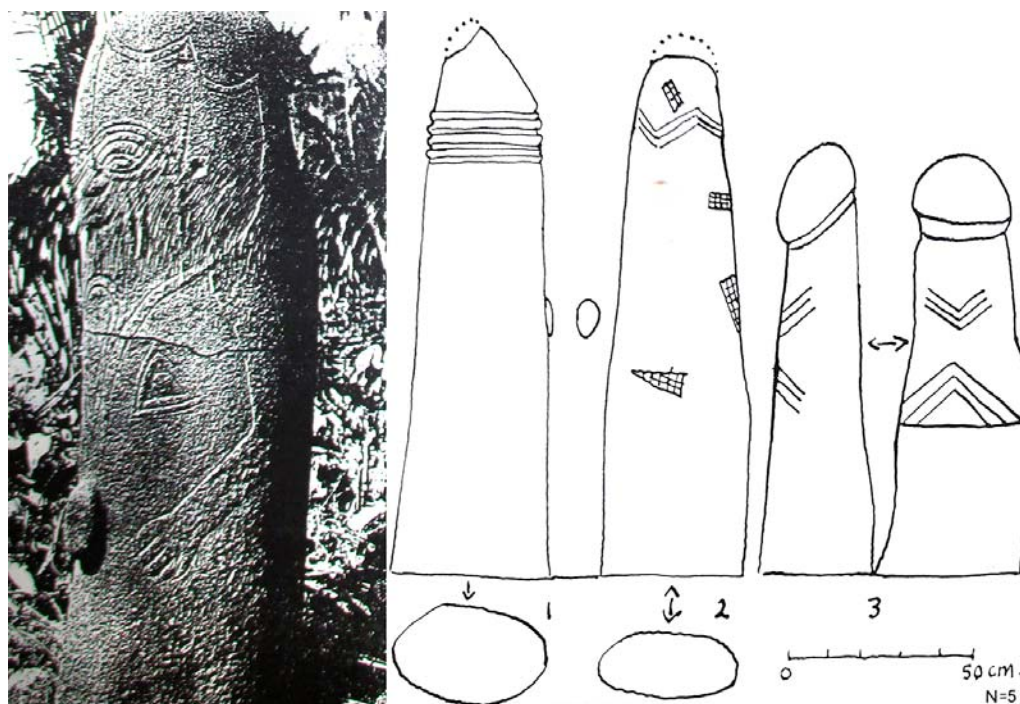

Рис. 14. Пам'ятки у формі "чоловічих фалосів" – культові пам'ятки, знайдені поблизу м. Томбуку (околиці Бамако)

Fig. 14. Findings in the form of the "male phallus" are religious monuments found near Tombuku

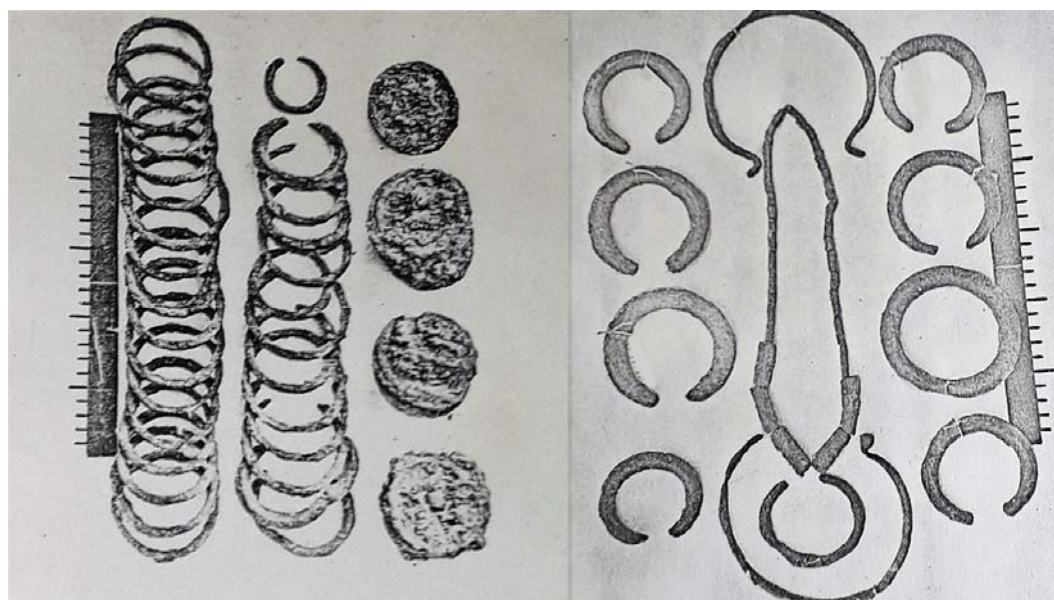

Рис. 15. Колекція ювелірних виробів, знайдених на скелеті людини під час розкопок в с. Дігудігуба поблизу м. Кулуби

Fig. 15. A collection of jewelry found on a human skeleton during excavations in the village of Diguidiigui near Kuluba

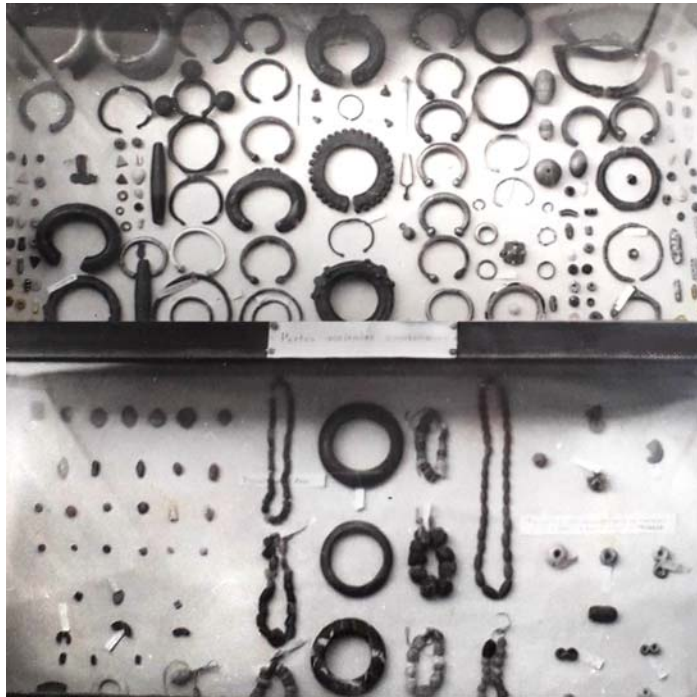

Рис. 16. Колекція археологічних декоративних предметів, яка складалась з прикрас, виготовлених з заліза

Fig. 16. A collection of archeological decorative items consisting of ornaments made of iron

Рис. 17. Вигляд музею зсередини (приміщення Ботанічного парку інституту ІФАН, 1960-ті роки)

Fig. 17. View of the museum inside (the premises of the Botanical Park of the IFAN Institute, 1960th)

Директор Ботанічного інституту ім. В. А. Комарова Академії наук СРСР П. Баранов у книзі “В тропической Африке (записки ботаника)” висловив захоплення від візиту до Етнографічного музею у м. Бамако під час своєї експедиції до Західної Африки разом з іншими представниками Академії наук СРСР, зазначивши: *“Воспользовавшись приглашением доктора Шумовского, мы посетили этнографический музей, помещающийся в первом этаже здания школы общественных работ. Шумовский нас уже ждал и сам показал нам многочисленные и очень интересные экспонаты музея: орудия труда, различных племен суданских негров. Большое внимание в музее уделено остаткам материальной культуры негров в далеком прошлом... Экспонаты музея свидетельствуют о высокой, древней культуре негритянских народов Африки. С большим удовольствием выразили мы в книге отзывов свою благодарность Шумовскому и сотрудникам музея и пожелали им новых успехов”* [Шумовський, 1989, с. 673].

На Міжнародному археологічному конгресі в Алжирі 1952 р. Ю. Шумовський представляв всю Західну Африку від ІФАН за дорученням директора інституту проф. Т. Моно. На конгресі, де зібралося понад 150 запрошених науковців, вчений виступив із трьома підготовленими доповідями французькою мовою, що стосувалися археологічних розкопок у Західній Африці палеолітичного періоду [Кобринський, 1952].

У вступі доповіді “Джунглі і Савани Судану” Ю. Шумовський зазначив, що раніше вважали Африку країною без жодної культури. Його головною темою були “Передісторичні та археологічні пам’ятки Судану”, адже французькі вчені вважали Судан країною бідною на археологічні, а головне – пам’ятки палеолітичного періоду. Як зазначив археолог: *“Результат конгресу був дуже важливий для науки і приємний для нас конгресистів. Ми отримали масу цікавої друкованої літератури а головне величезну книгу про самий конгрес, увіковічені імена всіх найкращих археологів та антропологів, геологів на чолі з славними Аббе Брейом, Г. Валлюа, др. Лікі, Арамбурт та багато іншими, між котрими і я українець удостоївся належного місця...”* [Шумовський, 1989, с. 683].

Ю. Шумовський у спогадах відзначив: *“Я є дуже радий, що як археолог і дослідник Африки як перший українець з Волині створив цю важливу наукову інституцію для африканських народів Західної Африки... від гувернеману незалежної держави Малі я дістав був багато листів подяки за мої праці для їх науки, народу і країни, як самі висказались, «що лише тепер пізнали яку велику вартість наукову уявляють мої досліді, відкриття і збірки!», за що безумовно мені дякували”* [Шумовський, 1989, с. 651].

Для підтвердження сказаного ми з’ясували, що справді Національно-етнографічний музей в м. Бамако входить до числа найкращих музеїв світу. Згідно із загальною оцінкою, у його фондах зібрано понад 6 000 експонатів великого археологічного й етнологічного значення. Серед них різноманітні фотокартки колоніального м. Бамако, зразки текстилю, старовинні музичні інструменти, вироби з кераміки. На офіційному сайті музею зазначено, що довгий час його директором був українець Ю. Шумовський – великий спеціаліст з африканської культури.

Отже, заснування Національно-етнографічного музею в м. Бамако – найцінніший внесок Ю. Шумовського в історію розвитку культури народів Західної Африки і свідчення того, що вся його діяльність упродовж життя була спрямована на реконструкцію та збереження історичних пам’яток, які становлять безцінний скарб для людства.

ЛІТЕРАТУРА

Кажан Н. М. (2014). Шумовський Юрій Федорович // Музейні фахівці Рівненщини: біобібліографічний покажчик. – Рівне. – С. 176–177.

Кобринський Р. (1952). Доповідь професора Юрія Шумовського // Свобода (Джерсі-Сіті). – 1 квітня.

Крушельницька Л. (2013). Епістолярна спадщина Ярослава Пастернака // Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника. – Львів. – Зош. 1. – 308 с.

- Кубійович В. (2000). Шумовський Юрій Федорович // Енциклопедія українознавства: в 10-ти т. – Т. 10. – Львів. – С. 3905.
- Нагорна І. (2015). Невідчакнута гілка // Наукові записки / Рівнен. обл. краєзн. музей. – Вип. XIII. – Ч. 2. – Рівне. – С. 79–82.
- Терський С. (2010). Історія археологічних досліджень та історичного краєзнавства Волині: монографія // Львів: Вид-во “Львівська політехніка”. – 380 с.
- Шумовський Ю. (1964). Африка в огні // Америка (Пенсильванія). – Ч. 22. – 1 лютого.
- Шумовський Ю. (1965). Африканська преса // Свобода (Джерсі-Сіті). – 26 жовтня.
- Шумовський Ю. (1976). Вплив релігійних культів і вірувань на декоративне мистецтво і форму керамічних та камінних виробів у Західній Африці в часах протоісторичної доби // Наукові записки наукового товариства ім. Шевченка / Доповіді ювілейного наукового конгресу для відзначення сторіччя НТШ. – Торонто. –Т. CLXXXII. – С. 233–239.
- Шумовський Ю. (1965). Жінка Чорного континенту // Свобода (Джерсі-сіті). – Ч. 11. – 17 січня.
- Шумовський Ю. (1956). З мого побуту в Судані // Ми і світ. – Ч. 2. – С. 22–25.
- Шумовський Ю. (1965). Країна Магриб // Свобода (Джерсі-Сіті). – 24 червня.
- Шумовський Ю. (1956). Культ рослин у муринів Африки // Ми і світ. – Ч. 30. – С. 11–12.
- Шумовський Ю. (2015). Луна далеких віків // Твори. – Рівне. – 72 с.
- Шумовський Ю. (1953). Маска в муринів Африки // Ми і світ. – Ч. 11. – С. 53–54.
- Шумовський Ю. (1963). Народи Африки та їх боротьба за незалежність // Свобода (Джерсі-Сіті). – 30 квітня, 2 травня.
- Шумовський Ю. (1964). Об’єднання Африканських народів // Свобода (Джерсі-Сіті). – 30 червня.
- Шумовський Ю. (1956). Під гарячим сонцем Африки. – Вінніпег. – 171 с.
- Шумовський Ю. (1989). По слідах давноминулого Африки. – Нью-Йорк. – 789 с.
- Шумовський Ю. (1962). По следах старинной империи Гана // Новая Заря (Сан-Франциско). – 9 марта.
- Шумовський Ю. (1965). Проблема національної мови в Чорній Африці // Свобода (Джерсі-Сіті). – 2 вересня.
- Шумовський Ю. (1959). Судан очима українського вченого // Свобода (Джерсі-Сіті). – 24 червня.
- Шумовський Ю. (1962). Тайни африканських печер // Новая Заря (Сан-Франциско). – 24 марта.
- Шумовський Ю. (1976). Червона загроза над Африкою // Свобода (Джерсі-Сіті). – 15 квітня.

REFERENCES

- Kazhan, N. M. (2014). Shumovskiy Yurii Fedorovich. *Muzeini fakhivtsi Rivnenshchyny: bibliografichni pokazhchyk*, Rivne, 176–177 (in Ukrainian).
- Kobrynskiy, R. (1952, 1 april). Dopovid profesora Yurii Shumovskoho. *Svoboda (Dzhersi-Siti)* (in Ukrainian).
- Krushelnytska, L. (2013). Epistoliarна spadshchyna Yaroslava Pasternaka. *Lvivska natsionalna naukova biblioteka Ukrainy imeni V. Stefanyka, 1*, Lviv, 308 pp. (in Ukrainian).
- Kubiiovych, V. (2000). Shumovskiy Yurii Fedorovich. *Entsyklopediia ukrainoznavstva, 10*, Lviv, 3905 (in Ukrainian).
- Nahorna, I. (2015). Nevidchakhnuta hilka. *Naukovi zapysky, Rivnenskiy oblasnyi kraieznavchyi Muzei, XIII(2)*, Rivne, 82 pp. (in Ukrainian).
- Terskiy, S. (2010). *Istoriia arkhеолоhichnykh doslidzhen ta istorychnoho kraieznavstva Volyni*. Lviv, 380 pp. (in Ukrainian).
- Shumovskiy, Yu. (1964, 1 february). Afryka v ohni. *Ameryka (Pensylvaniia)*, 22 (in Ukrainian).
- Shumovskiy, Yu. (1965, 26 oktober). Afrykanska presa. *Svoboda (Dzhersi-Siti)* (in Ukrainian).
- Shumovskiy, Yu. (1976). Vplyv relihiinykh kultiv i viruvan na dekoratyvne mystetstvo i formu keramichnykh ta kaminnnykh vyrobiv u Zakhidnii Afrytsi v chasakh protoistorychnoi doby. *Naukovi zapysky naukovohto tovarystva im. Shevchenka, Dopovidi yuvileinoho naikovoho konhresu dlia vidznachennia storichchia naukovohto tovarystva im. Shevchenka CLXXXII*, Toronto, 233–239 (in Ukrainian).

- Shumovskiy, Yu. (1965, 17 January). Zhinka Chornoho kontynentu. *Svoboda (Dzhersi-siti)*, 11 (in Ukrainian).
- Shumovskiy, Yu. (1956). Z moho pobutu v Sudani. *My i svit*, 2, 22–25 (in Ukrainian).
- Shumovskiy, Yu. (1965, 24 June). Kraina Mahreb. *Svoboda (Dzhersi-Siti)* (in Ukrainian).
- Shumovskiy, Yu. (1956). Kult roslyn u muryniv Afryky. *My i svit*, 30, 11–12 (in Ukrainian).
- Shumovskiy, Yu. (2015). *Luna dalekykh vikiv*. Rivne, 72 pp. (in Ukrainian)
- Shumovskiy, Yu. (1953). Maska v muryniv Afryky. *My i svit*, 11, 53–54 (in Ukrainian).
- Shumovskiy, Yu. (1963, 30 April, 2 May). Narody Afryky ta yikh borotba za nezalezhnist. *Svoboda (Dzhersi-Siti)* (in Ukrainian).
- Shumovskiy, Yu. (1964, 30 June). Obiednannia Afrykanskykh narodiv. *Svoboda (Dzhersi-Siti)* (in Ukrainian).
- Shumovskiy, Yu. (1956). *Pid hariachym sontsem Afryky*. Vinnipeh, 171 pp. (in Ukrainian).
- Shumovskiy, Yu. (1989). *Po slidakh davnomynuloho Afryky*. New York, 789 pp. (in Ukrainian).
- Shumovskiy, Yu. (1962, 9 March). Po sledakh starynnoi ympery Hana. *Novaia Zaria (San-Frantsysko)* (in Russian).
- Shumovskiy, Yu. (1965, 2 September). Problema natsionalnoi movy v Chornii Afrytsi. *Svoboda (Dzhersi-Siti)* (in Ukrainian).
- Shumovskiy, Yu. (1959, 24 June). Sudan ochyma ukrainskoho vchenoho. *Svoboda (Dzhersi-Siti)* (in Ukrainian).
- Shumovskiy, Yu. (1962, 24 March). Tainy afrykanskykh pecher. *Novaia Zaria (San-Frantsysko)* (in Ukrainian).
- Shumovskiy, Yu. (1976, 15 April). Chervona zahroza nad Afrykoiu. *Svoboda (Dzhersi-Siti)* (in Ukrainian).

*Стаття: надійшла до редакції 28.05.2018
прийнята до друку 20.06.2018*

ARCHAEOLOGICAL AND ETHNOLOGICAL FINDINGS OF YURIY SHUMOVSKY IN THE NATIONAL MUSEUM OF BAMAKO (MALI)

Valentyna YAREMCHUK

*Institute of Ethnology, National Academy of Sciences of Ukraine,
Svobody Av., 15, 79007, Lviv, Ukraine, e-mail: v_viktorivna@ukr.net*

The importance of establishing the National-Ethnographic Museum in Bamako by the first Ukrainian scientist Yuriy Shumovsky, who conducted ethnographic and archaeological research in Africa is analyzed. It is found that the foundation of the museum is his most valuable contribution to the history of the culture of the Western Africa peoples. Description of the archaeological and ethnological findings, presented at one time by Yuriy Shumovsky in this museum, is given. The ethnographic work of Yuriy Shumovsky: collection, classification, conservation and description of the ethnographic exhibits (masks, amulets, clothing, decorative, consumer and musical items) is evaluated. Photos of the archaeological and ethnological findings first introduced in scientific circulation are presented.

Key words: Yuriy Shumovsky, National-Ethnographic Museum in Bamako, Institute of French Black Africa.

УКРАЇНСЬКИЙ КОМІТЕТ ДІАЛЕКТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ РЕЧОВИХ ДЖЕРЕЛ ІСТОРІЇ: НЕВТІЛЕНИЙ ПРОЕКТ МЕТОДОЛОГІЧНОЇ ПЕРЕБУДОВИ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМІТЕТУ ВУАН

Анна ЯНЕНКО

*Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник,
вул. Лаврська, 9, 01015, м. Київ, Україна, e-mail: pudovkina@ukr.net*

Форми організації науки, назви інституцій, їхня структура, кадровий склад детерміновані політикою держави у сфері науки, освіти, культури. Початок 1930-х років для української гуманітаристики став етапом граничної політизації, запровадження жорсткого партійно-ідеологічного контролю над інтелектуальним співтовариством, відпрацювання найбільш ефективних форм і прийомів цькування, переслідування й знищення *“ворожих більшовизмові ідей”* та їх носіїв – інтелектуалів. Насаджування *“догматичного марксо-ленінового підходу”* та нищення національної позитивістської парадигми супроводжувалося пошуками нових організаційних форм, інституціональними експериментами, реорганізаціями структур музейних, освітніх, академічних установ. Для Всеукраїнської академії наук (ВУАН) та її складових ці трансформації втілювалися через численні реструктуризації. Відтак висвітлено спроби представників *“старої”* академії в умовах посилення ідеологічного тиску, критики й самокритики реформувати роботу та випрацювати нові організаційні форми однієї з провідних археологічних інституцій УСРР – Всеукраїнського археологічного комітету (ВУАК). Вводимо до наукового обігу пропозиції Петра Курінного, вченого секретаря ВУАК, щодо утворення Українського комітету діалектичного дослідження речових джерел історії (УКРДЖІ) при II відділі ВУАН. Сформульовано мету запропонованих структурних змін, шляхи досягнення Комітетом ідеологічних завдань, обґрунтування назви реформованої установи, так звані *“бригадно-цехові”* засади роботи, перспективи подальшого інституціонального перетворення Комітету на інститут/академію, принципи членства в УКРДЖІ. Наголошено, що пропозиції реорганізації, які виклав П. Курінний, відповідали вимогам часу, рясніли лінгвоідеологемами, засуджували *“чисту”* археологію, мали на меті суттєво трансформувати форми організації вивчення історії матеріальної культури в межах академії. Утім, проект не одержав подальшого розвитку, ймовірно, через *“небажаність”* самого автора як представника *“старої”* академії, яку невдовзі винищила більшовицька влада.

Ключові слова: Всеукраїнська академія наук, Всеукраїнський археологічний комітет, Український комітет діалектичного дослідження речових джерел історії, інституціональна історія археології, 1930-ті роки.

Початок 30-х років ХХ ст. в історії української науки, зокрема гуманітаристики, традиційно асоціюється із граничною політизацією, запровадженням жорсткого партійно-ідеологічного контролю над інтелектуальним співтовариством, відпрацюванням найефективніших форм і прийомів цькування, переслідування і знищення *“ворожих більшовизмові ідей”* та їхніх носіїв – інтелектуалів. Насаджування *“догматичного марксо-ленінового підходу”* й нищення національної позитивістської парадигми супроводжувалося пошуками нових форм організації науки і культури, інституціональними експериментами, реорганізаціями структур музейних, освітніх, академічних установ. Для ВУАН та її складових ці трансформації втілювалися через численні реструктуризації із відповідними змінами назв підрозділів, установчих документів, кадрового складу інтелектуального осередку. Перші серйозні структурні зміни відбулися після виборів 29 червня 1929 р. дійсних членів академії. З орієнтацією

Рис. 1. Петро Курінний (1894–1972), Олександр Якубський (1891–?), Ігнатій Крачковський (1883–1951), Віра Крачковська (1884–1947), Агатангел Кримський (1871–1942). Київ. Лаврський музей культур та побуту. 1925 р. [НА ІА НАН України, ф. 10, спр. 54, арк. 26]

Fig. 1. Petro Kurinnyi (1894–1972), Oleksandr Yakubskiy (1891–?), Ihnatii Krachkovskiy (1883–1951), Vira Krachkovska (1884–1947), Ahatanhel Krymskiy (1871–1942). Kyiv. Lavra Museum of Cults and Life. 1925

науки на вирішення завдань індустріалізації розпочався процес “технізації” академії. Чергова реорганізація протягом 1930–1931 рр. призвела до ухвалення президією 8 квітня 1931 р. нової структури, закріпленої Статутом ВУАН, що його затвердив ВУЦВК наприкінці 1931 р. Із наступом марксистсько-ленінської ідеології особливого руйнування зазнали історичні установи. Після ухвалення рішення Центрального комітету Комуністичної партії (більшовиків) України щодо “зміни політики та тактики у відношенні до М. С. Грушевського та А. Ю. Кримського” політичний тиск спочатку виявився в закритті наукових установ, які працювали під їхнім керівництвом [Історія Національної Академії..., 1998; Правовий статус..., 2013]. ВУАН мусила “переозброїтися” відповідно до нових вимог більшовицької політики в царині гуманітаристики, враховуючи, зокрема, лист Й. Сталіна “Про деякі питання історії більшовизму” до редакції журналу “Пролетарська революція” 1931 р. [Ткаченко, 2009]. Зміни у структурі академії та кадровому складі відбувалися в атмосфері нищівної критики бригад обстеження/перевірки, “чисток” системи ВУАН, репресій, що мали на меті “оздоровлення історичної ділянки ВУАН”, оскільки “з усіх ділянок наукової роботи історичний цикл був самим небезпечнішим місцем”. Серед “ненадійних” працівників історичного циклу опинилися “численна нацдемівсько-петлюрівська «школа» грушев'янців” та “шкідники археологічного фронту – [В.] Козловська, [О.] Новицький, [П.] Курінний, [М.] Ткаченко і їх «зміна»” [НА ІА НАН України, ф. ВУАК, спр. 487, арк. 18].

Характерними ознаками структурної організації академічних установ історичного циклу (Всеукраїнського археологічного комітету (ВУАК), Етнографічної комісії, Кабінету антропології ім. Ф. Вовка, кафедри преісторії, Археологічного музею, Музею етнології та

Музею діячів) впродовж 1928–1932 рр. визнали розпорошеність, відокремленість, ізольованість, що йшли в розріз із “радянськими принципами планової побудови установи” і швидше відповідали “структурним принципам конспіративної роботи С[пілки] В[изволення]У[країни] та С[пілки]У[країнської]М[олоді]”, мали “островний”, “удільно-князівський” вимір, паралелізм у роботі, “безпринципну склочну боротьбу” між установами й окремими академіками тощо [НА ІА НАН України, ф. ВУАК, спр. 483, арк. 38–39].

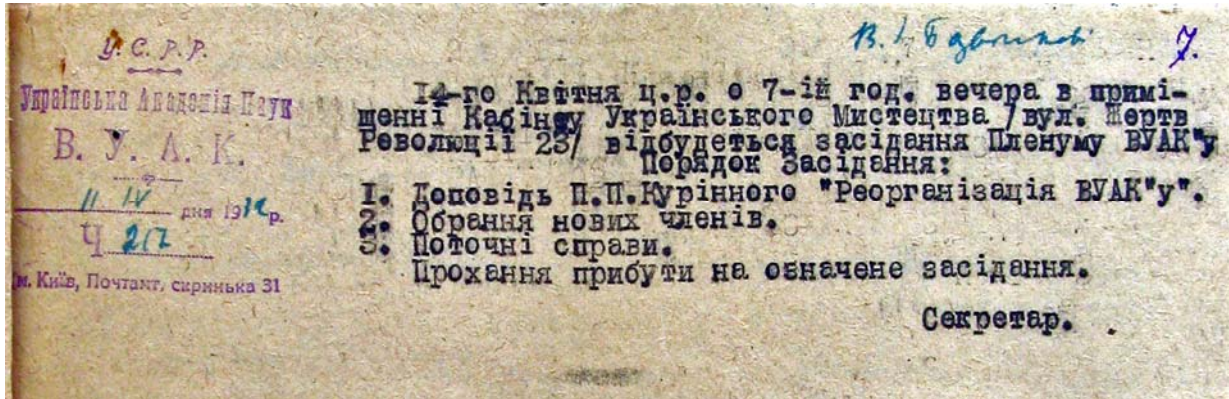

Рис. 2. Оголошення про засідання пленуму ВУАК від 11 квітня 1932 р.

Fig. 2. The announcement of the meeting of All-Ukrainian Archaeological Committee plenum. April 11, 1932

На початку 1930-х років бригада перевірки газети “За радянську академію!” у складі Н. Байорис, Костенка, К. Лазаревської й Т. Мовчанівського викрила “обурливі факти бездіяльності та прикрого шкідництва” у таких академічних галузях науково-теоретичного фронту, як мовознавство, мистецтвознавство, музейна робота тощо. “Найбільш відсталими науковими закладами Академії Наук” були визнані ВУАК і Кабінет антропології ім. Ф. Вовка – структурні підрозділи із “виразним антирадянським ідеологічним та методичним спрямованням своєї діяльності”, “легальна наукова база для акумуляції клясово-ворожих радянській науці сил”, “певний соціальний конгломерат з февдально-кадетських, національно-буржуазних та соціал-фашистських компонентів”. Археологів, антропологів й мистецтвознавців, що працювали в цих установах, звинувачували у відвертій пропаганді буржуазно-націоналістичних і попівсько-ідеалістичних концепцій на противагу реалізації “Марксо-Ленінових принципів у студіях історії суспільства”. У роботі ВУАК “викрили” “академічну відірваність від революційного життя, консерватизм думки і методи, дрібно-буржуазну апологетику «народного мистецтва», націоналістичні та біологічно-расові концепції в історії суспільства, формалізм, механіцизм й інші характерні складники дворянсько-буржуазної науки”, цілковиту безплановість науково-дослідної роботи; “цехову замкненість”, “сліпе наслідування системи і методи західньо-європейської буржуазної археології”, “занурення в формально-типологічну методу”, “переспівування клясово ворожих пролетаріату” теорій і концепцій [НА ІА НАН України, ф. ВУАК, спр. 483, арк. 21–24; За соціалістичну перебудову..., 1933]. ВУАК охарактеризували як “«Салон» ак. Новицького на Трехсвятській вул., де відбувалися зрідка «камерні» вечори – засідання, аматорів української старовини, без будь-якої бази не то що на периферії, але і в Києві” [НА ІА НАН України, ф. ВУАК, спр. 483, арк. 38зв.].

В умовах посилення ідеологічного тиску, критики й самокритики, представники “старої” академії почали робити спроби “гальванізувати” ВУАК, випрацювати нові організаційні форми установи. Петро Курінний, який обіймав посаду вченого секретаря ВУАК, у звіті про роботу інституції за 1931 р. наголошував, що зміни в напрямках діяльності призвели наприкінці року до постановки питання щодо структурної реорганізації, оскільки “стара” структура, незмінна з 1924 р., відображала традиції “старої” академії (рис. 1). “Вузькі” організаційні форми ВУАК не відповідали завданням науки “на сучасному етапі соціалістичного будівництва”. “Колосальне”

будівництво актуалізувало потребу активізації охоронних теренових досліджень (Дніпрельстан, Маріуполь, комунальні підприємства Києва тощо), а *“боротьба на ідеологічному фронті проти спадщини буржуазної науки”* загострила потребу методологічно *“переозброїтись на засадах марксо-ленінової науки”*. Задовольнити ці потреби при старій структурі ВУАК і напрямках роботи, на думку П. Курінного, було надзвичайно складно. У звіті визначено такі хиби в роботі ВУАК, як відсутність єдиного плану для всіх археологічних установ, наявність *“мертвих членів”*, формалізм, еkleктизм й інші методи *“старої буржуазної науки”*, недостатня розробка методологічних питань тощо. Ці помилки й хиби мали бути виправлені через *“перебудову”* інституції [НА ІА НАН України, ф. ВУАК, спр. 380, арк. 37–37зв.].

Реорганізація ВУАК мала відбутися впродовж січня 1932 р. Зокрема, на засіданні пленуму ВУАК 19 січня запланували заслухати доповідь П. Курінного *“Критика праці ВУАК та його реорганізація”* [НА ІА НАН України, ф. ВУАК, спр. 441, арк. 1], утім, у протоколі засідання цей виступ не зафіксовано. Повторно пропозиції вченого секретаря щодо реорганізації мали прозвучати на засіданні 14 квітня [НА ІА НАН України, ф. ВУАК, спр. 441, арк. 7] (рис. 2). Згідно з протоколом, у квітневому обговоренні доповіді П. Курінного взяли участь М. Вайнштейн, М. Ткаченко, М. Новицька, М. Венгрженовська й ін. Присутні ухвалили переробити запропонований проект відповідно до висловлених зауважень і представити під час наступного пленуму [НА ІА НАН України, ф. ВУАК, спр. 441, арк. 8]. До порядку денного засідання 29 червня 1932 р. був внесений пункт *“Справа реорганізація ВУАК”* [НА ІА НАН України, ф. ВУАК, спр. 441, арк. 12], утім протокол не зафіксував розгляду цього питання [НА ІА НАН України, ф. ВУАК, спр. 441, арк. 13].

Спершу П. Курінний запропонував членам ВУАК *“Схему реорганізації ВУАК в Комітет діалектичного дослідження річових джерел історії при Соціально-економічному відділі ВУАН”*, згідно з якою установа мала вивчати *“річові джерела історії”*, бути частиною II відділу ВУАН, працювати комісіями, створеними за формаційною ознакою (первісного, рабовласницького суспільства, феодалізму, капіталізму). Комісії мали працювати пленарними засіданнями *“усіх разом для знищення в їх роботі шкідливої відірваності суспільних явищ і дослідників один від одного”*, робота в кожному окремому напрямку повинна була відбуватися *“бригадно”*. Студії із питань технології мали фокусуватися на проведенні експертиз: геологічної, зоологічної, ботанічної, хімічної, нумізматичної, палеографічної, сфрагістичної, епіграфічної, різних технологічних, антропологічної, лінгвістичної, реставраційної тощо. При Комітеті планували створити допоміжні структурні одиниці: бібліотеку, лабораторію, *“Музей археологічної технології та техніки дослідів”*, фототеку, картотеку, *“малу”*. Керувати роботою інституції повинна була президія у складі голови, очільника методичної роботи, заступника голови, ученого секретаря та голів комісій. У перспективі Комітет мав перетворитися на інститут із відповідними відділами [НА ІА НАН України, ф. ВУАК, спр. 441, арк. 6].

Ймовірно, саме на засіданні пленуму ВУАК 14 квітня 1932 р. П. Курінний запропонував до обговорення проект перетворення установи на Український комітет діалектичного дослідження речових джерел історії (УКРДЖІ).

Проект реорганізації Всеукраїнського археологічного комітету¹

I. Метою реорганізації ВУАКу є:

1) Утворити таку організаційну форму цього закладу (що досліджує речові оформлення людської діяльності, як джерело історичного знання), що могла б зробити його струментом культурної революції на шляхах до соціалізму.

2) Поставити цей заклад на боротьбу за марксо-ленінську науку, за чистоту її, на боротьбу з ворожими буржуазними концепціями і методами дослідження.

3) Поставити його на шлях наукової координації та планування дослідів УСРР, систематичного підсумовання здобутків радянської та буржуазної науки для потреб діалектичного пізнання процесу розвитку суспільства на речових виявах його діяльності, як

¹ Документ подано мовою оригіналу зі збереженням усіх орфографічних і стилістичних особливостей.

особливости суспільного буття, на послугах марксистсько-ленінового історичного дослідження.

4) Підпорядкувати всю дослідчу практичну роботу та теоретичні студії завданням класової боротьби і соціалістичного будівництва, зробивши апарат ВУАКу з цією метою найгнучкішим, найгострішим та найозброєнішим (і кваліфікаційно, і організаційно).

II. Цими шляхами має бути [д]осягнене політичне завдання – поставити так звану археологію, з усіма допоміжним до неї галузями знань на службу найактуальніших проблем соціалістичного будівництва в галузі ідеології і культурної революції, знищивши можливість зробити її заслоном класового опору соціалізму, зробити з так званої археології не самоціль, а засіб пізнання суспільства в його історичній динаміці.

III. Назва установи:

1) Для того, щоб знищити всі невиразности та недомолвки щодо меж і напрямку вищого дослідчого закладу 2-го відділу ВУАН, треба утриматися від користання беззмістовним, реакційним терміном “археологія”, взявши для реорганізованої установи таку назву, що має оформлювати внутрішній зміст роботи установи:

«Український Комітет діалектичного дослідження речових джерел історії при 2-му відділі ВУАН» (УКРДЖІ).

Це треба зробити от чому:

а) Археологія не може й не повинна бути наукою заради самої науки поза єдиною марксистською наукою історії суспільства.

б) Саме з цих позицій УКРДЖІ має провадити боротьбу з такими напрямками соціологічних студій: біологізм (преісторією, палеоетнологією, етнологією, антропологією), географізм, ідеалізм, поповщиною тощо.

в) В єдиному суцільному дослідчому процесі вивчення суспільства вона повинна виконувати завдання, яке одержано від потреб цього досвіду. Досліджувати речові оформлення (речі) суцільної діяльності, як джерело пізнання закономірности цієї діяльності, а не самого джерела, як самоцілі.

г) Виходячи з цього настановлення, треба дати рішучу відсіч всім тим, що несвідомо намагаються замінити справжній осяг археологічного (в новому розумінні) способу історичного дослідження речових фактів: і базисного, і ідеологічного порядку (релігія, мистецтво, право, наука тощо) лише історією техніки, все одно, чи вузько її розуміючи (боротьба проти Бухаринського техніцизму, концепцій проф. Данилевського), чи широкого (тов. Федчишин) та використати саме для цього дослідчого цикла ленінський термін “матеріальна культура”, як прикладений В. І. Леніним до інших умов, випадка, а в даному разі непридатний через неохват ним саме тих явищ нематеріальної культури, що є об’єктом археологічного пізнання з речей матеріальної культури (власність рабство, феудалізм тощо).

д) Розуміння об’єкту “археологічного дослідження”, яко “речове джерело” історії не суперечить висловам класиків марксизму.

е) Виділення речових джерел в окремий дослідчий об’єкт дасть змогу удосконалити методи діалектичної інтерпретації цих джерел, цілком відмежовуючи сферу археологічного дослідження від археографічного, лінгвістичного, фольклорного.

ж) Етнографії при цьому залишається пізнання методом наочного спостереження людської діяльності, звичаїв, забобонів, в їх кінетичному, психічному вияві, в їх стичности та залежности від речових оформлень людської діяльності, як виявів робочої організації енергії (процеси праці, танок тощо).

з) З мистецтвознавством археологічне джерелознавство творить тотожність [в] історичній частині, але цілком відхиляється від нього в сфері специфікума мистецького аналізу – оцінки якісних показників мистецького вислову думання використання виразности засобів мистецького вислову в часі, просторі та впливові на споживача мистецтва.

і) УКРДЖІ має досліджувати пам’ятки. Звідси виходить боротьба з усіма реакційними, псевдонауковими працями “естетів”, релігійників, що використовують джерела історії для

збудження емоцій, а не знання, заміняють документальність настроями, духом, там, де потрібним документ, його аналіз.

к) УКРДЖІ має діалектично досліджувати речові джерела та їх комплекси. Звідси рішуча боротьба за чистоту марксо-ленінової науки проти формалізма, механіцизма, ідеалізма, еkleктизма, речового фетишизма, меншевикуючого ідеалізма, різних форм буржуазної контрабанди тощо.

л) На найближчий час організаційною формою установи має залишитися комітет, як заклад колективної роботи службового апарату установи, разом з запрошеним колективом високо кваліфікованих фахівців УСРР.

м) На початок другої п'ятирічки УКРДЖІ має стати окремим інститутом УІРДЖІ, що увійде в комбінат соціально-економічного відділу ВУАН.

н) На початок третьої п'ятирічки УІРДЖІ перетвориться в Академію дослідження речових джерел історії (УАРДЖІ), як складова частини української Академії Наук.

о) В назві установи треба залишити назву "український" для відрізнення від інших подібних установ, інших країн і республік.

п) Обсяг роботи установи – виходячи з конкретного українського матеріалу – досліджувати пам'ятки матеріальної культури всесвіта.

IV. Структура установи.

1) Структура установи має відповідати повністю тим завданням, що на ню покладено: вивчати процес суспільного розвитку з класових пролетарських позицій.

2) Це може бути досягнене лише об'єднанням дослідної енергії, в напрямкові виявлення формаційного розвитку людства, як єдиного для всесвіту моністичного процесу розвитку людства, ріжноманітного в виявах.

3) Тому весь комплекс праці УКРДЖІ поділяється на комісії-цехи, що мають зосереджувати свою роботу на дослідженні таких формацій: первісного суспільства, рабовласницького, феодално-кріпосницького, капіталістичного.

4) З огляду на потребу суворо-моністичного дослідження процесу розвитку людства основні розробки цехів-комісій мають обговорюватися лише на пленарних засіданнях УКРДЖІ з участю потрібних експертів та представників марксо-ленінових дослідчих установ.

5) Розробки джерел речових соціалістичної формації УКРДЖІ не веде, тому, що економічне статистичне вивчення формацій, в межах ВУАН провадиться Інститутом Соціалістичної реконструкції, а відповідні технічні розробки провадять відповідні Інститути.

6) Отже з прийняттям цієї структури УКРДЖІ касується розподіл ВУАКу на відділи – мистецький та археологічний, касуються всі комісії і утворюються цехи за формаційною ознакою.

7) Для тимчасових, термінових тематичних робіт можуть, за постановою цехів або пленумів, утворюватися бригади (експозиційні та тематичні).

8) На найближчий час мають бути утворені такі операційні бригади:

а) Боротьби з буржуазними концепціями закордону.

б) Схеми докласового суспільства на Україні.

в) Боротьба з буржуазними концепціями на терені СРСР (бригада критики й самокритики).

г) Боротьба з буржуазною контрабандою в історії релігії.

д) Методів польового та камерального дослідження з Музеєм археологічної технології та технікою.

9) Попередні розробки доводять, що криза археологічного дослідження в капіталістичних країнах є наслідок кризи усіх ділянок археологічного дослідного процесу, як наслідку буржуазного ідеалістичного його спрямування.

10) Ця криза виявляється:

а) У відсутності матеріалістичного пізнання фактів.

б) В буржуазних споглядальних методах спостереження фактів.

- в) В анархії, суб'єктивізмі, методики дослідчого процесу.*
- г) В ідеалістичному напрямкові і техніці польових дослідів.*
- д) У ворожій діалектичному матеріалізові анархічній концепції фактів та буржуазно-філософському освітленні їх.*

11) Для боротьби за марксо-ленінову установку дослідів при УКРДЖІ, крім комісії та бригад для угрунтовання їх дослідів утворюється лабораторія археологічної технології та експертизи з музеєм при ній такого складу:

- а) Експертиза геологічна-стратиграфічна.*
- б) Зоологічна.*
- в) Ботанічна.*
- г) Механічної технології.*
- д) Хемічної технології.*
- е) Виробничої антропології.*
- ж) Нумізматична.*
- з) Пам'яток друкарства.*
- і) Мінералогічна.*
- к) Геральдично-сфрагістична.*
- л) Лінгвістично-палеографічно-епіграфічна.*
- м) Термінології, словника та мапи.*
- н) Архітектури та інженерії.*
- о) Реставраційно-репродукційної.*
- п) Історії техніки.*
- р) Техніки дослідження.*

12) Для роботи лабораторії археологічної технології та експертизи запрошуються найвищої якості спеціалісти, що стоять на ґрунті діалектичного матеріалістичного дослідження, провадячи роботу по завданням УКРДЖІ, на його кошти. На правах дійсних членів його, з правом рішучого голоса в питаннях свого фаху.

13) При кожній експертній бригаді утворюється кадр асистентів.

14) Роботою лабораторії керує безпосередньо Президія УКРДЖІ.

V. Членство УКРДЖІ.

Членами УКРДЖІ можуть бути:

1) Дійсними членами – фахівці дослідники, що мають відповідну наукову кваліфікацію або виявили себе витриманими дослідниками діалективами історичного розвитку суспільства УСРР або є активними експедиційними дослідниками.

2) Члени експерти.

3) Асистенти УКРДЖІ.

4) Аспіранти УКРДЖІ.

5) Ляборанти-реставратори.

6) Практиканти УКРДЖІ.

Всі названі особи мусять вести систематичну роботу при УКРДЖІ, відвідувати його пленарні засідання для колективного опрацьовання тем.

Примітка I: Експерти в пленарні засідання викликаються при потребі.

Примітка II: Фіктивне членство не припускається.

Примітка III: Представлення до УКРДЖІ у виправдання роботи робот виконаних для інших установ, а також передача работ УКРДЖІ іншим установам забороняється.

Примітка IV: Кількість членів УКРДЖІ, склад Президії, операційні пляни затверджує другий Відділ ВУАН [НА ІА НАН України, ф. ВУАК, спр. 441, арк. 9–10зв.].

Пропозиції реорганізації, викладені вченим секретарем ВУАК, відповідали вимогам часу, рясніли лінгвоідеологемами (“боротьба за чистоту марксо-ленінової науки”, “комбінат”, “цехи за формаційною ознакою”, “ворожі буржуазні концепції” тощо), засуджували “чисту” археологію, мали на меті суттєво трансформувати форми організації вивчення історії

матеріальної культури “як процесу суспільного розвитку з класових пролетарських позицій” у межах академії. Утім, проект П. Курінного не одержав подальшого розвитку, ймовірно, через “небажаність” самого автора як представника “старої” академії, котрого невдовзі звинуватили у “вузько-технічному академізмі” [Яненко, 2016] та заарештували в лютому 1933 р. як очільника “теплої компанії українських націоналістів” [Маньковська, 1998]. Натомість Наркомат освіти УСРР надіслав “на постійну керівну роботу у ВУАК партійного історика матеріальної культури Козубовського Ф. А.” [детально див.: Колеснікова, Павленко, 2017]. Партійний очільник залучив нові ідеологічно виважені кадри і поступово організував усю наукову роботу на засадах марксизму, що призвело до “помітних зрушень і «радянзації» ВУАКу”. “Основним заходом соціалістичної перебудови” всіх установ та організацій, що здійснювали вивчення історії матеріальної культури в академії, стала їх реорганізація/ліквідація/акумуляція через створення Секції історії матеріальної культури при історичному циклі II відділу ВУАН навесні 1933 р. [НА ІА НАН України, ф. ВУАК, спр. 483, арк. 28].

ЛІТЕРАТУРА

За соціалістичну перебудову роботи Археологічного комітету й Кабінету антропології ВУАН // За Радянську академію! (1933). – № 13.

Історія Національної Академії наук України, 1929–1933: документи і матеріали / Нац. акад. наук України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. (1998). – Київ: б. в. – 542 с.

Колеснікова В. А., Павленко С. В. (2017). “...Моїм особистим бажанням є – не поривати з науково-дослідною працею...”: нариси життя Ф. А. Козубовського” // АДІУ. – Вип. 4(25). – С. 11–55.

Маньковська Р. В. (1998). Архівно-слідчі справи як джерело дослідження репресій серед музейників 30-х рр. // Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання: Збірник наукових праць. – Київ. – С. 85–89.

НА ІА НАН України. – Ф. ВУАК. – Спр. 380. – 68 арк.

НА ІА НАН України. – Ф. ВУАК. – Спр. 483. – 58 арк.

НА ІА НАН України. – Ф. ВУАК. – Спр. 487. – 49 арк.

НА ІА НАН України. – Ф. 10. – Спр. 54. – Арк. 26.

Правовий статус Національної академії наук України: історія та сучасність / НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. (2013). – Київ: Юридична думка. – 702 с.

Ткаченко В. В. (2009). Вплив листа Й. В. Сталіна “Про деякі питання історії більшовизму” до редакції журналу “Пролетарська революція” на наукове життя в Україні (30-і роки ХХ ст.) // Гілея. – Вип. 21. – С. 75–84.

Яненко А. (2016). Обстеження наукової та експозиційної роботи музеїв м. Києва 29 листопада 1932 р. в контексті історії вітчизняного музейництва // Від України до УРСР. – Київ: Інститут історії України. – С. 237–265.

REFERENCES

Za sotsialistychnu perebudovu roboty Arkheolohichnoho komitetu y Kabinetu antropologii Vseukrainskoi akademii nauk. (1933). *Za Radiansku akademiiu!*, 13 (in Ukrainian).

Istoriia Natsionalnoi Akademii nauk Ukrainy, 1929–1933: dokumenty i materialy. Natsionalna akademiia nauk Ukrainy, Natsionalna biblioteka Ukrainy im. V.I. Vernadskoho. (1998). Kyiv: b.v., 542 p. (in Ukrainian).

Kolesnikova, V. A., & Pavlenko, S. V. (2017). “...Moim osobystym bazhanniam ye – ne poryvaty z naukovo-doslidnoiu pratseiu...”: narysy zhyttia F.A. Kozubovskoho. *Archaeology and Ancient History of Ukraine*, 4(25), 11–55 (in Ukrainian).

Mankovska, R. V. (1998). Arkhivno-slidchi spravy yak dzherelo doslidzhennia represii sered muzeinykiv 30-kh rr. *Arkhivno-slidchi spravy represovanykh: naukovo-metodychni aspekty vykorystannia: Zbirnyk naukovykh prats*, Kyiv, 85–89 (in Ukrainian).

Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii, Natsionalna akademiia nauk Ukrainy. F. Vseukrainska arkheolohichna komisiiia. Spr. 380. 68 ark. (in Ukrainian).

Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii, Natsionalna akademiia nauk Ukrainy. F. Vseukrainska arkheolohichna komisiia. Spr. 483. 58 ark. (in Ukrainian).

Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii, Natsionalna akademiia nauk Ukrainy. F. Vseukrainska arkheolohichna komisiia. Spr. 487. 49 ark. (in Ukrainian).

Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii, Natsionalna akademiia nauk Ukrainy. F. 10. Spr. 54. Ark. 26 (in Ukrainian).

Pravovyi status Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy: istoriia ta suchasnist. NAN Ukrainy, Instytut derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho. (2013). Kyiv: Yurydychna dumka, 702 p. (in Ukrainian).

Tkachenko, V. V. (2009). Vplyv lysta Y.V. Stalina "Pro deiaki pytannia istorii bilshovyzmu" do redaktsii zhurnalu "Proletarska revoliutsiia" na naukovye zhyttia v Ukraini (30-i roky XX st.). *Hileia*, 21, 75–84 (in Ukrainian).

Yanenko, A. (2016). Obstezhennia naukovoï ta ekspozytsiinoï roboty muzeiv m. Kyieva 29 lystopada 1932 r. v konteksti istorii vitchyznianoho muzeinytstva. *Vid Ukrainy do URSR*, Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, 237–265 (in Ukrainian).

*Стаття: надійшла до редакції 10.10.2018
прийнята до друку 6.12.2018*

**THE UKRAINIAN COMMITTEE OF DIALECTIC STUDY OF HISTORICAL MATERIAL SOURCES:
THE NON-INCARNATE PROJECT OF METHODOLOGICAL REORGANIZATION
OF THE ALL-UKRAINIAN ARCHAEOLOGICAL COMMITTEE OF THE ALL-UKRAINIAN
ACADEMY OF SCIENCES**

Anna YANENKO

*National Kyiv-Pechersk Historical and Cultural Reserve,
Lavrska St., 9, 01015, Kyiv, Ukraine, e-mail: pudovkina@ukr.net*

The policy in the science, education and culture field determine forms of science organization, names of institutions, their structures and staff. The beginning of the 1930s for the Ukrainian humanities became the stage of edged politicization, realization of tough party-ideological control over the intellectual community, implementation of significant effective forms and persecution ways and destruction of "hostile ideas for Bolshevism" and bearers of these ideas – intellectuals. The implanting of the "dogmatic Marxism-Leninism approach" and the elimination of the national positivism paradigm were accompanied by looking for new organizational forms, institutional experiments, reorganizations of the museums, educational and academic institutions. For the All-Ukrainian Academy of Sciences (VUAN) and its components, these transformations were carried out by numerous restructurings. The article deals with the "old" Academy representatives' attempts, under the ideological pressure of circumstances, criticism and self-criticism, to reform the work and create new organizational forms for the one of leading archaeological institutions in the Ukrainian SSR – the All-Ukrainian Archaeological Committee. The author introduces Petro Kurinnyi's proposition concerning an establishment of the Ukrainian Committee of Dialectic Study of Historical Material Sources of the VUAN for scientific use. The goal of the proposed structural changes, ways of achieving the ideological tasks of the Committee, justification of the names of the reformed institution, so-called "brigade-shop" principles of work, perspectives of further institutional transformation of the Committee into the Institute/Academy, membership principles of the UkrDZHI are defined. It's emphasized that the offers for reorganization stated by an academic secretary of the VUAK, were up to the times, abundant with ideologemes, censured the "pure" archeology and had to transform the forms of research the history of material culture within the Academy. However, the Petro Kurinnyi's restructuring project didn't get further development, presumably, due to the "undesirability" of the author as a representative of the "old" Academy, which was physically destroyed by the Soviet authorities soon.

Key words: All-Ukrainian Academy of Sciences, All-Ukrainian Archaeological Committee, Ukrainian Committee of Dialectic Study of Historical Material Sources, institutional history of archaeology, 1930s.

LAZARUS SLAVIN IN THE CONTEXT OF DEVELOPMENT OF INSTITUTIONAL ARCHAEOLOGY DURING PREWAR PERIOD IN UKRAINIAN SSR (1938–1941)

Daria CHERKASKA

*Centre of Archaeology Department of Humanities and Performing Arts
Staffordshire University, L214, Flaxman Building Stoke-on-Trent ST4 2DE,
e-mail: dcherkasskaya@gmail.com*

The development of archaeological science in Ukraine during the Soviet period is closely associated with the activities of Lazarus Slavin (1906–1971) – Member of the Academy of Sciences, specialist at ancient Greek studies, candidate of historical sciences, professor, founder and head of the department of archeology and museology at Taras Shevchenko Kyiv State University Taras Shevchenko. The professional activity of Lazarus Slavin coincided with a difficult period for science when research objectives were not those of objectivity and scientific merit, but concepts and dogmas defined by the state as articles of faith. This is why this dissertation is looking at this activity not only from the standpoint of evolution of scientific thought but also in terms of political influence, not only upon Lazarus Slavin, but the humanitarian science as a whole. It is quite probable that during his entire scientific career Lazarus Slavin has remained a Soviet researcher, whose methodological principal was that of a formation. However, his professional and personal qualities, work experience and the love for archaeology have enabled him to reinstate Kyiv archaeological institute as a powerful centre of Soviet science after the repressions of 1930s and the devastation of the World War II.

Key words: Lazarus Slavin, Soviet Archaeology, Institute of Archaeology National Academy of Science of Ukraine, 1930's, institutional archaeology.

The process of development of archaeological science in Ukraine in prewar period was rather complex and controversial. In order to analyze the role of Lazarus Slavin in organizing archaeological institutions it is necessary to review the overall situation in scientific community during that period. 1930's saw the finalization of institutional formation of archaeology as a research science, which ideologically was subject to Stalin's interpretation of Marxism. This process coincided with the period of political repressions in Soviet society and with introduction of Communist Party bureaucrats as those in charge of science instead of professionals. It also became the demarcation point in transition from “old bourgeois” science to “new Marxist-Leninist” one.

It would be unfair to say that this period has been properly covered in modern historiography. This is mostly due because that studying of this time in history of this scholar is complicated by the fact that practically all the documents from Institute of Archaeology of Academy of Science of Ukrainian SSR dating from 1938 onwards were destroyed during evacuation of the institution in June-July of 1941. However, Slavin's function in management roles in Institute of Archaeology is mentioned in several types of publications:

- Works dedicated to jubilees of Ukrainian SSR Academy of Sciences (AN UkSSR) and its subdivisions (Institute of History, Institute of Archaeology). Their common feature is expositive style of describing facts and strict adherence to Marxist-Leninist teachings with propagandist intentions [50 лет Института археологии, 1984].

- There is another group of publications which study scientific and management activities of Lazarus Slavin in leadership roles at AN UkSSR. His work as a director of Institute of Archaeology AN UkSSR is described in articles in scientific journals, commemorating his legacy [Корпусова, 2007, 1996; Станицина, 2007].

He works of scholars representing Ukrainian diaspora should be mentioned separately. These works, dedicated to history of archaeology and All-Ukrainian Academy of Sciences (VUAN), contain generalizations of factual material. They should also be treated more as memoirs than scientific research based on archives [Полонська-Василенко, 1993, 1962; Курінний, 1994; Міллер, 1954; Міллер, 1962; Пастернак, 1961].

It is also worth highlighting the works describing the activity of Lazarus Slavin in academic institutions (Institute of History, Institute of Archaeology) that were published after Ukrainian independence [Інститут історії України..., 2011; Інститут археології..., 2015]. However, unlike the similar papers published during Soviet period, modern Ukrainian historiography views Soviet historical science in context of socio-political processes that were taking place in the country and criticizes ideological focus of scientific research of that period.

Midway thru 1930's the function of All-Ukrainian Archaeological Committee (VUAK) was essentially reorganized. Responsibility for archaeological research was transferred to Institute of history of material culture (ИМК) (at first it was just a sector, then a department (СИМК)), which became a model of Soviet representation of studies of ancient history. The official reasons for reorganizing VUAK were insufficient level of use of Marxist-Leninist ideology by specialists in their work; lack of research archaeologists from "sister republics" participating in expeditions in Ukraine [Шовкопляс, 1969, XVII].

The process of transformation of VUAK's work into Institute of history of material culture was interpreted by different researchers in different ways. Nataliya Polons'ka-Vasylenko mentions that VUAK was shut down in 1933, but later on the same page she wrote that "*SIMK has attracted six viable institutions of All-Ukrainian Academy of Sciences that already had significant scientific tenure, measurable results, a solid team of staffers and a distinct scientific persona*" [Полонська-Василенко, 1993, с. 24]. Petro Kurinnyi wrote that "*The section was formed instead of a significant number of UAN institutions in order to do away with separation of social sciences and to redirect them to study human culture on Marxist-Leninist basis*" [Курінний, 1994, с. 117]. However, the author mentions that in order to achieve that goal it was necessary to "*free up from work*" (lay off – DC) several scientists that were part of old organization. It is particularly interesting, especially in context of studying the science management activity of Lazarus Slavin, to reference his own view of the events: "*In order to restructure the archaeological work in Ukraine, the Academy of Science of Ukrainian SSR has started, in 1934, to organize the Institute of history of material sciences on basis of VUAK and other archaeological institutions that were part of Academy of Science*" [Славін, 1947, с. 69]. Ivan Shovkopliias interprets this process as one of several consequences of reorganization of Academy of Sciences. But the researcher also mentions liquidation of VUAK, which served as a basis for new institution [Шовкопляс, 1969, XVIII]. So, the process of reorganizing the functions of VUAK into ИМК is described somewhat similarly by multiple researchers, but the emotional impression of described facts varies quite significantly. Examples of different viewpoints by multiple researchers become crucial to understanding the reasons why Lazarus Slavin, a scholar from Leningrad, later on became the head of Ukrainian Soviet archaeology.

From institutional standpoint the reorganization of Soviet Ukrainian archaeology fit quite well into general restructuring of institutions studying history of Ukrainian SSR. Second half of 1930's till beginning of 1940's is the period of completion of "Sovetization" of institutes of AN UkSSR [Історик і Влада, 2016, с. 62]. One of the manifestations of this process was the decision to create Institute of history in 1936 (23.07.1936 memorandum from Central Committee of Communistic party (bolshevikov) of Ukraine; 27.07.1936 memorandum from Executive Committee of AN UkSSR comprised of several departments (first of all, departments of history of T. G. Shevchenko Kyiv State University) and commissions of AN UkSSR and Institute of Ukrainian History at VUAMLIN¹ As far

¹ All-Ukrainian Association of Marxist-Leninist Institutes was created out of Ukrainian Institute of Marxism and Leninism, founded in 1922 in Kharkov, which, similar to other institutes of "red professors", was preparing Communist party workers for teaching in higher institutions. The Association was comprised of six research institutions (history,

as Ukrainian Soviet archeological science was concerned, this was, on one hand, a period of change in methods of conducting archaeological studies, but on the other hand, a period of introduction of Marxist concepts into studying of the past.

In order to more fully comprehend the activities of Lazarus Slavin in management roles one needs to carefully analyze the conditions leading to his transfer. And for that it would be necessary to trace the processes that were taking place in institutional archaeology of UkSSR in second half of 1930s, both in USSR and UkSSR.

After the cleansing that was conducted amongst the employees of VUAK there were virtual no archeologists left in Ukraine and the archaeological expeditions have almost ceased. Sector of History of Material Culture (1933–1934), Institute of History of Material Culture (1934–1938) and Institute of Archaeology were “*all formal organizations without any real purpose*” [Миллер, 1954, с. 112]. The list of active members of VUAK as of 1933 states that there were 28 such members in Kyiv [НА ІА НАНУ, ф. 60, спр. 462, арк. 2]. The document, however, has handwritten notes which state that 7 members were deported, 4 were excluded and 4 died. The list of those that were members of VUAK and lived outside of Kyiv also contains similar notes [НА ІА НАНУ, ф. 60, спр. 462, арк. 3]. The list is comprised of 12 domestic VUAK members and 3 foreign ones. Four of those were deported, 2 were excluded and one died. According to the list of SIMK employees, there were 13 workers in 1933. Only four of them were actual members of VUAK (Mykola Makarenko, Valeria Kozlovs’ka, Ippolit Morgilevsky, Mikhailo Rudynskii) [НА ІА НАНУ, ф. 59, спр. 471, арк. 8].

History institutions of Soviet Union were always under close control of those in charge, and these institutions were one of the first ones to be mauled by cleansings and repressions. It was during that period, which Vladimir Gening called structural reorganization of central archaeological institutions, when archaeology was introduced to the goals and methods of archaeological explorations according to Marxist-Leninist ideology [ГЕНИНГ, 1982, с. 50–56]. The amount of archeological expeditions decreases significantly during that period. And it is that difficult period when the activity of “party-appointed” directors: Fedor Kozubovski, Nikolay Yachmeniov, and Lazarus Slavin, took place.

The professional training of Fedor Kozubovski was quite substantial: he studied in Smolensk Teachers’ Institute and in 1929–1933 was a fellow of Odessa Archeological Museum [Мезенцева, 1997, с. 18–19]. It was during his tenure that the scientific activity of Institute of History of Material Culture was redefined within guidelines of class-proletariat ideology and was directed to study consistency of historical development coupled with material production.

Natalia Polons’ka-Vasylenko characterized the activity of an institution as a task of mastering the work of classics of Marxism [Полонська-Василенко, 1993, с. 24]. Mikhail Miller was even more radical and called SIMK “*a semi-fictional institution*” that deserved to be called that due to absence of professional archaeologists [Миллер, 1962, с. 79]. In fact, both researchers, despite their radical views, were to some extent correct. It was due to the fact that the first half of 1930’s became the period of formation of Soviet Marxist archaeology. This is the time when several discussions were held on topic of search for new methods of conducting archaeological explorations, and more importantly, their purpose. Lazarus Slavin had this view of IIMK’s work: “*However, from the very beginning IIMK took a wrong direction. The institute did not have a clearly defined profile of its work, was trying to apply its skills in archaeology, ethnography, history of machinery, and even such topics that had no connection with its profile (like, studying the progress of electrification of agriculture and so on), and that, coupled with lack of personnel, led to a loss of engagements in main archeological field*” [Славін, 1943, с. 69]. In fact, reorganization of archaeological institutions in Kyiv was part of much bigger process of reorganizing the entire Soviet archaeology. For instance, an article named “On issues of

philosophy and natural science, economics, law and Soviet development, agricultural, and human resources) and two departments (nationality issues and study of literature). Later on there were three branches created: Kyev, Odesa and Dnipropetrovsk, as well as propaganda and distance learning section. Fourteen scientific communities were part of this association as well.

methodological changes to archaeology” [HA IA HAHY, ф. 60, спр. 686 а, арк. 82], which expresses an opinion of an unidentified author on presentation by Artem Artsikhovskiy and Vladimir Nikolskiy at First Conference of Marxist Historians, highlights that because of a need to study archaeological cultures in conjunction with each other and not as separate ones archaeology should be considering not “ethnographic” but “sociological” aspects. Fedor Kozubovskiy, in compliance with directives of Joseph Stalin at XVII Soviet Communist party (bolshevikov) Congress, pointed out that one of the main goals of history of material culture should be the study of incipience of cities in conjunction with development of division of labour in society: “*To establish the incipience of cities and their role in communal and economic life*” [HA IA HAHY, ф. 60, спр. 638, арк. 8]. Besides methodological-theoretical research of the topic and goals of history of material culture this theme was also quite relevant in the context of rapidly developing policy of country’s industrialization.

The personality of Nikolai Yachmeniov has not been extensively studied by modern historiography. On 15th of October 1935 he was appointed director of Institute of History of Material Culture. The important thing to note here is the term “appointed”. Soviet leadership was of an opinion that a successful manager can lead any organization without any specific professional background. The main requirement was adherence to Marxist-Leninist ideology. Nikolai Yachmeniov was exactly the type of “professional Communist” with no ties to science. He was sent from Moscow to Kyiv in order to transform Ukrainian Soviet archaeology to become a proper Marxist-Leninist science (in fact he was to complete extermination of “enemies of the people” and “disturbers” within the organization). The draft version of an article written by V. Telichko and N. Yachmeniov states the essence of professional activity of Institute of Archaeology when it was led by Nikolai Yachmeniov: “*Soviet science is based on Marxist-Leninist methodology, which makes it a powerful weapon in a battle for Communism*” [HA IA HAHY, ф. 60, спр. 637, арк. 1]. And no one but a “professional Communist” had to lead this battle. Nikolay Yachmeniov was a graduate of Leningrad Communist Institute, then studied at Institute of Red Professors (completed two years) [Колесникова, Михайлова, Черновол, Науменко, 2008, с. 107] and then was appointed the director of institute until 2nd of September 1940 [Станицина, 2007, с. 25], at which time he was transferred to an administrative role in a trade school in Lviv [Институт археології..., 2015, с. 295]. During Yachmeniov’s tenure there were many “old-school specialists” that had positions at Institute of Archaeology in Kyiv (Prof. Oleksandr Ogloblin, Victor Petrov). This is the review that was given to Victor Petrov by Nikolay Yachmeniov: “*I also have this employee Petrov, I need to think about him. He has a doctorate in literature. Based on our conversations I’m getting an impression that I’m not going to get much use out of him and I’d have to have him fired.*” [Колесникова, Михайлова, Черновол, Науменко, 2008, с. 107] This type of review shows that Nikolai Yachmeniov wasn’t particularly skilled in human resources, because Victor Petrov had experience in researching a wide variety of archaeological monuments: Tripolian culture, Scythian and Early-Slav settlements. As of 1936 there were 19 science workers in Institute of Archaeology. Besides archaeology they were working on ethnography, history of machines and even chemical laboratory.

The Institute was severely short on professional resources, and there were also shortages of material ones. “*Institutes of Social Division, after their renovation in 1936, ended up in very uncomfortable locations. Archaeology, Literature, Languages, History – all of them were located on the top floor of former First Boys Gymnasium, on Shevchenko Boulevard, in the mezzanine, where there student living quarters used to be*” [Полонська-Василенко, 1993, с. 88]. The space was completely unfit for work, it had low ceilings, but was very big, and badly lit.

In 1936 the works completion report stated that employees of IIMK AN UkSSR concentrated their research on prehistoric monuments, ancient colonies of Northern Black Sea Region (Olbia), history of manufacturing and machines [HA IA HAHY ф. 60, спр. 614, арк. 4]. Topics of research were very much following then-current tendencies in history science and were fitting into scientific discourse of Soviet history science of mid 1930’s. So the following year the topics were harshly criticized. For example, President of AN UkSSR Oleksandr Bogomolets pointed out that besides research of Olbia by Institute of Archaeology the rest of research amounts to collection of “some”

materials (he meant archaeological artifacts – DC) [Полонська-Василенко, 1993, с. 96]. The Institute's leadership, represented by N. Yachmeniov and science secretary V. Telichko, had to report to institutes in Moscow and Leningrad (probably as per directive from Communist party for sending science personnel from places such as State Academy of History of Material Culture (GAIMK) to Kyiv) [HA IA НАНУ ф. 60, спр. 614, арк. 5]. According to documents, in 1935 V. Telichko visited Leningrad to familiarize himself with structure and activities of GAIMK [HA IA НАНУ ф. 60, спр. 623, арк. 45]. In 1936 Lazarus Slavin on GAIMK's petition had several long-term trips in Ukraine SSR to work in Kyiv, Nikolaev and Odessa. It is worth mentioning that the process of transition from VUAK to IIMK was rather lengthy and multi-staged. Consequently, inviting a specialist from GAIMK was a logical step of reorganization of institutional archaeology in USSR and specifically in UkSSR.

In order to restore scientific activities of the Institute Lazarus Slavin was invited to Kyiv in 1938 as an assistant scientific director of Archaeology Institute. His transfer to Kyiv, first and foremost, was tied to the fact that there were no professional archaeologists left in Kyiv as a result of repressions and exterminations: “*Archaeology in Ukraine was restored, but without any Ukrainian archaeologists.*” [Полонська-Василенко, 1993, с. 112]. At first this transfer was supposed to last only a year [Научный архив ..., ф. 35, оп. 5, арк. 282]², but, due to some circumstances, the scholar ended up working in Institute of Archaeology of AN UkSSR until his death on 30th of November 1971. An invitation of a scientist from Leningrad for a leadership role at Archaeology Institute fit into an important goal that was consistent with ideological foundations of Marxist-Stalinist principles, which resulted in combining scientific and methodological principles in main archaeological centers dating back from Russian Empire: Moscow, Leningrad (St. Petersburg) and Kyiv (centers in other cities of Soviet Union were not mentioned, but it was certainly an nationwide campaign – DC). The foundation of this unification was the abandonment of “bourgeois matter-science”, which meant renunciation from studying a concrete object, separated from larger context of a monument or a group of monuments, with a goal of looking for concrete objects and moving towards studying the entire monument for further reconstruction of society during that era. This approach fit very well into Marxist paradigm of science which was used back then [Trigger, 1989, p. 251]. It was important to obtain the entire complex of materials from studied site. This approach was very much in line with methodological principles, founded by Boris Farmakovski, Lazarus Slavin's mentor.

It goes without saying that in totalitarian societies such as Soviet Union management positions in science institutions were given to scientists loyal to the state. And clearly, Lazarus Slavin, as a representative of “new Soviet scientist” generation fit that definition completely. However, his professional qualifications, his experience in archaeological expeditions, and his personal qualities, which were crucially important for a manager, allowed him to not just be a nominal leader of IA AN UkSSR, but to develop science and to resurrect archaeological research for entire republic.

Since December 1939 Lazarus Slavin started teaching archaeology for department of ancient history at Taras Shevchenko Kyiv State University. Also, in 1939 the scholar was elected member-correspondent of AN UkSSR [Архів Президії...]. In 1940, after Nikolai Yachmeniov got transferred to Lviv, Lazarus was appointed director of Institute of Archaeology by Executive Committee of AN UkSSR. That same year he was accepted into Communist Party. It is worth pointing out that Lazarus Slavin was sent to UkSSR not to create a brand new organization, but to restore Archaeology Institute after the institution lost the majority of its employees due to series of repressions of 1930's. Besides organizing archaeological research, during that period Archaeology Institute of AN UkSSR led by its director was actively participating in collaborations with other institutes of AN UkSSR, primarily with Institute of History of Ukrainn.

Second half of 1930s witnessed the final stage of institutional formation of history science in RSFSR. The primary task of its representatives was to craft scientific and popular-science literature for researchers, students and general public. First, it was necessary to summarize the research conducted

² Data courtesy of Liubov Samoilenko.

by Soviet scientists; second, the lack of textbooks and supplemental materials for college students needed to be fulfilled; and lastly, history science had to reflect and support the dogmas and theses that were the foundation of domestic policy of Communist Party.

In addition, Party membership becomes important: unlike in 1920's management roles are mostly given to either active members or candidates for membership in Communist party. According to personnel files, the scholar was only elected to become Party member in October 1940 (Party membership №10440133), and he was never a member of VLKSM [Научный архив ..., ф. 35, оп. 5, арк. 282]. This doesn't, however, indicate incompetency or "party preference", but is yet another proof of catastrophic situation with resources after multiple "cleansings" and repressions. According to Sergii Buisikh, expressed in a private conversation, Lazarus Slavin applied for Communist party membership while he was still in Leningrad. However, according to standard procedure there had to be a waiting period between the time of application until official confirmation (approximately 2 years, but no one can confirm this with any documentation at this time).

Besides his specialized education, Lazarus Slavin had significant practical experience working at State Academy of History of Material Culture in Leningrad, which was the leading center of studying archaeological monuments of Northern Black Sea Region. In 1937 State Academy of History of Material Culture was renamed Institute of History of Material Culture of Academy of Sciences of USSR and lost its autonomous status [Миллер, 1954, с. 105]. That mostly had to do with the fact that the institute in Leningrad was now under supervision of Moscow. It is possible that one of manifestations of this transformation into closer ties was a transfer of Leningrad-based scientist to a management role in Kyiv.

The main goal of archaeology at that time is to reinforce a thesis about "common genesis of Eastern Slavs", which was based on results of excavations that affirmed the initial domicile of these tribes in Eastern Europe [Полонська-Василенко, 1993, с. 112]. This fact is supported by evidence of three major expeditions conducted by Archaeology Institute which were researching "pre-feudal and feudal cities": settlements of Raiki, Kyiv and Vyshgorod (not counting minor studies) [НА ІА НАНУ ф. 60, спр. 630, арк. 3–4]. Besides that, the expedition for Kyiv antiquities was spearheaded by Michael Karger who came from Moscow. However, unlike Lazarus Slavin, this scientist only came for work visit and was sending a large portion of artifacts obtained during excavations back to Moscow.

Archaeologists were in fact given a task to create scientific foundation of a theory of "three brotherly Slavic nations": Russian, Ukrainian and Belorussian, that had common ancestry, history and culture.

Lazarus Slavin, having personal connections with Leningrad Institute of History of Material Culture, has assisted integration of Ukrainian archaeology into Soviet mainstream. However, he was a scholar, and not just a manager, so as soon as he moved to Kyiv, he was actively engaged in research process. Michael Miller noted that it was Lazarus Slavin that described the beginning of his work in Ukraine as if he would have to create archaeology "on an empty spot" [Миллер, 1954, с. 106]. This meant that besides scientific and organizational tasks Lazarus Slavin had to fill up the Institute's staff. Yet another challenge he faced was the lack of professional training of archaeologists in higher institutions that were specializing in archaeology of monuments in UkSSR.

During the tenure of Lazarus Slavin as director of Institute of Archaeology a number of large scientific conferences were called and conducted, with attendance of up to 100 archeologists, anthropologists and geologists from all over Soviet Union, primarily from Moscow and Leningrad. None of these conferences were attended by chairmen of Leningrad Institute of History of Material Culture and Moscow Institute of History of Material Culture – Mikhail Artamonov and Alexander Udaltsov, respectively [Миллер, 1954, с. 106]. The need for conferences of such magnitude was not doubted by anyone, and they should have been conducted by Leningrad Institute of Material Culture as the main nationwide institution, but, because of absence of necessary conditions there (most likely, because they got reappointed under Moscow – DC), the Institute of Archaeology of AN UkSSR helmed by its acting director Lazarus Slavin took the lead of getting them organized [Славин, 1940,

с. 200–207; Шовкопляс, 1969, XXIII–XXIV]. Not only was he getting them organized, but he also made sure that they did happen and that they were conducted at high professional and logistical levels.

To summarize, in 1938 Lazarus Slavin was transferred to Kyiv for a short tenure of one year. A scholar that did not have any significant management background was able to realize himself as both an excellent researcher and a great manager. However, one should not discount the fact that his appointment was done for political reasons and that as a leader Lazarus Slavin had to follow “party line” in development of archaeology.

ЛІТЕРАТУРА

- 50 лет Института археологии АН УССР. (1984). – Киев. – 138 с.
- Архів Президії НАН України. Ф. Р–251 Відділ наукових кадрів і аспірантури. Особова справа Л. М. Славина. Справа без вихідних даних.
- Генинг В. Ф.* (1982). Очерки по истории советской археологии (у истоков формирования марксистских теоретических основ советской археологии. 20-е – первая половина 30-х годов). – Київ. – 228 с.
- Институт археології Національної академії наук України. 1918–2014. (2015). / Гол. ред. П. П. Толочко. – Київ. – 668 с.
- Институт історії України Національної академії наук України. Документи і матеріали. 1936–1991: Книга 1. 1936 – 1947. (2011). / Відп. ред. В. А. Смолій. – Київ. – 630 с.
- Історик і Влада. (2016) Колективна монографія / Відп. ред. В. Смолій. – Київ. – 543 с.
- Колесникова В. А., Михайлова Н. Р., Черновол І. В., Науменко Н. В.* (2008). Історія Наукової бібліотеки Інституту археології НАН України // Археологія. – №. 4. – С. 104–111.
- Корпусова В. М.* (2007). Лазар Мойсейович Славін – Директор Інституту археології Академії Наук України // Археологія. – №. 1. – С. 31–39.
- Корпусова В. Н.* (1996). Л. М. Славин – директор Інститута археології України // Мир Ольвии. К 90-летию проф. Л. М. Славина. – С. 24–31.
- Курінний П. П.* (1994). Історія археологічного знання про Україну. – Полтава. – 140 с.
- Мезенцева Г. Г.* (1997). Дослідники археології України. Енциклопедичний словник. – Чернігів. – 206 с.
- Миллер М. А.* (1954). Археология в СССР. – Мюнхен. – 160 с.
- Миллер М. О.* (1962). Доля українських археологів під советами // Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка: Збірник на пошану українських учених знищених большевицькою Москвою. – Т. 173. – С. 112–126.
- НА ІА НАНУ. Ф. 59 ВУАК – Спр. 686 а. Хроніка археології та мистецтва. – Київ. – Ч. 1.
- НА ІА НАНУ. Ф. 59 ВУАК – Спр. 462. Списки членів ВУАК. – 69 арк.
- НА ІА НАНУ. Ф. 60 ПМК – Спр. 471. Зв'язок з науковими установами СРСР. – 14 арк.
- НА ІА НАНУ. Ф. 60 ПМК – Спр. 623, Протоколи наукових зборів ПМК – 15 протоколів з 2-х прим. – 68 арк.
- НА ІА НАНУ. Ф. 60 ПМК – Спр. 614. Ячменьов М. І., Теличко В. П. Інститут історії матеріальної культури АН УРСР у 1936 р. – 43 арк.
- НА ІА НАНУ. Ф. 60 ПМК – Спр. 630. Археологія за 20 років. – 15 арк.
- НА ІА НАНУ. Ф. 60 ПМК – Спр. 638. Козубовський Ф. А. XVII з'їзд ВКП(б) та завдання історії матеріальної культури (Вступна стаття до 2 кн. “Наукових записок ПМК” в двох варіантах). – 15 арк.
- НА ІА НАНУ. Ф. 60 ПМК – Спр. 637. Історія матеріальної культури за 20 років Великої Жовтневої Соціалістичної Революції. – 25 арк.
- Научный архив Института истории материальной культуры Российской академии наук. Ф. 35. – Оп. 5. Ед. хр. Личное дело Л. М. Славина (1929–1938).
- Пастернак Я. І.* (1961). Археологія України: Первісна, давня та середня історія України за археологічними джерелами. – Торонто: Наукове товариство ім. Шевченка. – 783 с.
- Полонська-Василенко Н. Д.* (1993). Українська Академія Наук (Нарис історії). – Київ. – 414 с.
- Полонська-Василенко Н.* (1962). Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків // Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка: Збірник на пошану українських учених знищених большевицькою Москвою. – Т. 173. – С. 7–111.

Славин Л. М. (1940). Научная конференция археологов, изучающих историю Украины в скифо-сарматский период // Вестник древней истории. – № 1. – С. 200–207.

Славин Л. М. (1943). Основні підсумки вивчення Ольвії за радянський період // Наукові записки Інституту історії і археології АН УРСР. – Вип. 1. – С. 67–99.

Славин Л. М. (1947). 25 років археологічних досліджень Академії наук УРСР // Археологія. – Вип. 1. – С. 65–84.

Смолій В. А., Удод О. А., Ясь О. В. (2016). Інститут історії України НАН України: віхи інституціональної та інтелектуальної історії // Український історичний журнал. – Вип. 5. – С. 4–36.

Станицина Г. О. (2007). Особистість Л. М. Славина за матеріалами Наукового архіву ІА НАН України // Археологія. – № 1. – С. 21–30.

Шовкопляс І. Г. (1969). Розвиток радянської археології на Україні (1917–1966). – Київ. – 340 с.

Trigger Bruce G. A. (1989). *History of Archaeological Thought*. Cambridge University Press. 500 p.

REFERENCES

50 let Institutu arheologi AN USSR. (1984). Kiev, 138 (in Russian).

Arkhiv Prezidii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. F. R–251 Viddil naukovykh kadriv i aspirantury. Osobova sprava L. M. Slavina. Sprava bez vykhidnykh danykh (in Ukrainian).

Gening, V. F. (1982). *Ocherki po istorii sovetskoj arheologii (u istokov formirovanija marksists'kih teoreticheskikh osnov sovetskoj arheologii. 20-e – pervaja polovina 30-h godov)*. Kiev, 228 pp. (in Russian).

Tolochko, P. P. (Ed.). (2015). *Instytut arkheologii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. 1918–2014*. Kyiv, 668 pp. (in Ukrainian).

Smolii, V. A. (Ed.). (2011). *Instytut istorii Ukrainy Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Dokumenty i materialy. 1936–1991: Knyha 1. 1936–1947*. Kyiv, 630 pp. (in Ukrainian).

Smolii, V. (Ed.). (2016). *Istoriya i Vlada*. Kyiv, 543 pp. (in Ukrainian).

Kolesnykova, V. A., Mykhailova, N. R., Chernovol, I. V., & Naumenko, N. V. (2008) *Istoriia Naukovoï biblioteki Instytutu arkheologii NAN Ukrainy. Arkheolohiia, 4*, 104–111 (in Ukrainian).

Korpusova, V. M. (2007). Lazar Moiseiovych Slavin – Dyrektor Instytutu arkheologii Akademii Nauk Ukrainy. *Arkheolohiia, 1*, 31–39 (in Ukrainian).

Korpusova, V. N. (1996). L. M. Slavin – direktor Institutu arheologii Ukrainy. *Mir Ol'vii. K 90-letiju prof. L. M. Slavina*, 24–31 (in Russian).

Kurinnyi, P. P. (1994). *Istoriia arkheolohichnoho znannia pro Ukrainu*. Poltava, 140 pp. (in Ukrainian).

Mezentseva, H. H. (1997). *Doslidnyky arkheologii Ukrainy. Entsyklopedychnyi slovnyk*. Chernihiv, 206 pp. (in Ukrainian).

Miller, M. A. (1954). *Arheologija v SSSR*. Mjunhen, 160 pp. (in Russian).

Miller, M. O. (1962). Dolia ukrainskykh arkheolohiv pid sovietamy. *Zapysky Naukovoho tovarystva im. T. H. Shevchenka: Zbirnyk na poshanu ukrainskykh uchenykh znyshchenykh bolshevytskoiu Moskvoiu, 173*, 112–126 (in Ukrainian).

Naukovyi arkhiv Instytutu arkheologii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. F. 59 VUAK. Spr. 686 a. Khronika arkheologii ta mystetstva. Ch. 1. Kyiv. (in Ukrainian).

Naukovyi arkhiv Instytutu arkheologii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. F. 59 VUAK. Spr. 462. Spysky chleniv VUAK, 69 ark. (in Ukrainian).

Naukovyi arkhiv Instytutu arkheologii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. F. 60 IIMK. Spr. 471. Zv'iazok z naukovymy ustanovamy SRSR, 14 ark. (in Ukrainian).

Naukovyi arkhiv Instytutu arkheologii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. F. 60 IIMK. Spr. 623, Protokoly naukovykh zboriv IIMK – 15 protokoliv z 2-gh prym. – 68 ark. (in Ukrainian).

Naukovyi arkhiv Instytutu arkheologii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. F. 60 IIMK. Spr. 614. Yachmenov M. I., Telychko V. P. Instytut istorii materialnoi kultury AN URSR u 1936 r., 43 ark. (in Ukrainian).

Naukovyi arkhiv Instytutu arkheologii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. F. 60 IIMK. Spr. 630. Arkheolohiia za 20 rokiv, 15 ark. (in Ukrainian).

Naukovyi arkhiv Instytutu arkhеологiї Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. F. 60 IIMK. Spr. 638. Kozubovskiy F. A. XVII z'izd VKP(b) ta zavdannia istorii materialnoi kultury (Vstupna stattia do 2 kn. "Naukovykh zapysok IIMK" v dvokh variantakh), 15 ark. (in Ukrainian).

Naukovyi arkhiv Instytutu arkhеологiї Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. F. 60 IIMK. Spr. 637. Istorii materialnoi kultury za 20 rokiv Velykoi Zhovtnevoi Sotsialistychnoi Revoliutsii, 25 ark. (in Ukrainian).

Nauchnyy arkhiv Instituta istorii material'noj kul'tury Rossijskoj akademii nauk. F. 35. Op. 5. Ed. hr. Lichnoe delo L. M. Slavina (1929–1938) (in Russian).

Pasternak, Ya. I. (1961). *Arkheolohiia Ukrainy: Pervisna, davnia ta serednia istoriia Ukrainy za arkhеологичnymy dzherelamy*. Toronto: Naukove tovarystvo im. Shevchenka, 783 pp. (in Ukrainian).

Polonska-Vasylenko, N. D. (1993). *Ukrainska Akademiia Nauk (Narys istorii)*. Kyiv, 414 pp. (in Ukrainian).

Polonska-Vasylenko, N. (1962). Istorychna nauka v Ukraini za sovietskoї doby ta dolia istoriykiv. *Zapysky Naukovoho tovarystva im. T. H. Shevchenka: Zbirnyk na poshanu ukrainskykh uchenykh znyshchenykh bolshevytskoiu Moskvoiu*, 173, 7–111 (in Ukrainian).

Slavin, L. M. (1940). Nauchnaja konferncija arheologov, izuchajushhih istoriju Ukrainy v skifo-sarmatskij period. *Vestnik drevnej istorii*, 1, 200–207 (in Russian).

Slavin, L. M. (1943). Osnovni pidsumky vyvchennia Olvii za radianskyi period. *Naukovi zapysky Instytutu istorii i arkhеологiї Akademii nauk USSR*, 1, 67–99 (in Ukrainian).

Slavin, L. M. (1947). 25 rokiv arkhеологичnykh doslidzhen Akademii nauk URSR. *Arkheolohiia*, 1, 65–84 (in Ukrainian).

Smolii, V. A., Udod, O. A., & Yas, O. V. (2016). Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy: vikhy instytutsionalnoi ta intelektualnoi istorii. *Ukrainian historical journal*, 5, 4–36 (in Ukrainian).

Stanitsyna, H. O. (2007). Osobystist L. M. Slavina za materialamy Naukovoho arkhivu IA NAN Ukrainy. *Arkheolohiia*, 1, 21–30 (in Ukrainian).

Shovkoplias, I. H. (1969). *Rozvytok radianskoї arkhеологiї na Ukraini (1917–1966)*. Kyiv, 340 pp. (in Ukrainian).

Trigger Bruce, G. A. (1989). *History of Archaeological Thought*. Cambridge University Press, 500 pp.

Стаття: надійшла до редакції 6.11.2018

прийнята до друку 6.12.2018

ЛАЗАР СЛАВІН У КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ІНСТИТУЦІЙНОЇ АРХЕОЛОГІЇ В УРСР (1938–1941)

Дар'я ЧЕРКАСЬКА

*Центр археології, відділення гуманітарних наук та мистецтва Стаффордширського університету,
м. Сток он Трент, Коледж роуд, буд. Флакман, км. L214, e-mail: dcherkasskaya@gmail.com*

Розвиток археологічної науки в Україні у радянський час тісно пов'язаний з діяльністю Лазаря Славина (1906–1971) – члена-кореспондента Академії наук УРСР, антикознавця, кандидата історичних наук, професора, засновника та керівника кафедри археології та музеєзнавства Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка. Постать Л. Славина, який був серед організаторів і керівників української радянської археології починаючи з 1930-х рр., варта окремого дослідження. Діяльність Л. Славина припала на складний для науки період, коли дослідження підпорядковувалися не принципам об'єктивізму та науковості, а концепціям та догмам, що визначалися владою, як єдино вірні. Тому професійна діяльність науковця у цьому дослідженні розглядається не тільки з точки зору розвитку наукової думки, але і з точки зору політико-ідеологічних впливів, як безпосередньо на Л. Славина, так і на гуманітарні науки загалом.

Ключові слова: Лазар Славін, радянська археологія, історія археології, інституційна археологія, Інститут археології НАН України.

Наукове видання

Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 22 / [гол. ред. О.С. Ситник]. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2018. – 486 с.

Макет та художньо-технічне редагування
Наталя Булик, Руслан Коропецький

Літературний редактор
Наталія Галевич

Коректор
Олена Томенюк

Редактор анотацій англійською мовою
Руслан Коропецький

Упорядники науково-довідкового апарату
Яна Яковишина, Ірина Луцик

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
КВ № 16446-4918Р від 19.02.2010 р.

Адреса редколегії:
відділ археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
вул. Винниченка, 24, 79008, Львів,
e-mail: viddarch@ukr.net

Архів номерів:
<http://www.inst-ukr.lviv.ua/uk/publications/materials/arch/>

Підписано до друку 24.12.18
Формат 60×84/8. Папір офсетний. Гарнітура Minion Pro Med.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 45
Тираж 300. Зам. № 16

Надруковано: ПП “Ліана-М”, 79013, Львів, вул. С. Бандери, 45
тел./факс (032) 235–22–32
E-mail: ommzmik@ukr.net